

79.41

నా ట్యు వే ద ము

భారతప్రభుత్వ సంగీత నాటక
అకాడమి సందభావితము

మా శర్మ రచనలు

నవ రసగంగాధరము

అంధప్రతాపరుద్రీయము

ధ్వని సారము

కావ్యప్రకాశము

రసగంగాధరమణి

అలంకారసూత్రము

నాట్యవేదము

పాశ్చాత్యజీవితము

భావప్రకాశనము

శ్రీ భరతముని నాట్యశాస్త్రము

నాట్యవేదము

అభినవభారతీ వివృతి

అభినవభాష్యము

దర్శనాచార్య మహాపాధ్యాయ లాక్షణికశాస్త్రముని సాహిత్యాచార్య

కాస్త్రానికారద సాహిత్యవిద్యాభాషాప్రపీఠ

జమ్మలమడక మాదవరామ శర్మ

ఏ. సి. కాలేజి : గుంటూరు

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

ఆంధ్ర : అకడమికు కౌన్సిలు : సభ్యుడు

స్వయంతాధికారము

శాలి : ౧౮౭౯

“సంకోచ్య కించిదిహ కించిదథ ప్రసార్య
ప్రక్షిప్య కించిదివ కించిదథాప్యపాస్య
విద్వాన్ జనో భవతు సంప్రతి శాస్త్రకృచ్చ
సమ్యక్ప్రచారణవిధిః స హి జన్మ తస్య”

“నాదాతుం న చ దాతుమేష సులభః కిం కృత్యమేతావతే
త్యేవం తర్కయతా జనేన శకలీకృత్యాథ యద్భవ్యాసే
మాణిక్యాచల! చంద్రకీర్తిరచలా సా తే జగద్వాపినీ
లోకస్త్యేవ మితోపయోగరసికస్త్యేమా పునః ఖండనా”

వెల్ కం పెన్ (ప్రె)వేటు)లిమిటెడ్

గుంటూరు

నా ట్యో ప హా ర :

ప్రజ్ఞావేదవధర్మతత్వగహనం నాట్యం కలాలాలితం
 శంఖాదేన సవాధసారమహితం రస్యం సచేతోజ్జ్వలైః
 స్పందశ్రీకథయా సుధార్పితఽదం మాధుర్యధుర్యం మహాః
 స్వాతర్థాధపరామృతం రసయతాం బ్రహ్మమృతం శ్రీఫలం

కలావిజ్ఞాన సర్వస్వం సంవిదుల్లాస సుందరం
 మహార్థప్రత్యయోపేతం నాట్యవేదముసాస్మయేహి

నాట్యాచార్య శ్రీబందాకనకలింగేశ్వరాయ

యత్సత్వతత్వసౌందర్యం రంగోత్తేజప్రకాశనం
 యదాంగిక కలా న్యాసో లోకాభినయదర్శనం
 యద్వాచికవిధాశోభా స్వాంధ్రతాముద్రయాన్వితా
 యదాహార్యవిధిజ్ఞానం నాట్యధర్మీయతి స్ఫుటం
 సోఽయం వంచారు బందా శ్రీ వంశ ముక్తాఫలం ప్రధీః
 లోకనాట్యకథావేదీ హేమ ప్రత్యుష్ట భూషణం
 షర్యతుకమనా మిత్రం నాట్యవేదస్య వేదనే
 నాట్యవేదోఽయమాత్మశ్రీ వినేయ వినయాకృతిః
 యదీయం నాట్యసాభాగ్యమాంధ్రాణామాత్మగౌరవం
 తదీయ హర్దభావ శ్రీ సంవిల్లాలిత్య భావితః
 సోహం కావ్యకలాభిజ్ఞ సచేతో మోదదాయినం
 నాట్యవేద ముసారూఢనాట్యాచార్య శ్రియోజ్జ్వలం
 బందా కనకలింగాఖ్య శ్రీశ్వరాయ స్వసంవిదే
 భావోఽహర సంపత్తి స్వాత్మశ్రీకం నివేదయే.

నాట్య వేదము

అనంతరభాగవిషయము

జ్యేష్ఠాభినయము - హావభావస్వరూపము - శోభావిలాసాదులు - నాట్యాయితము - ఆలాపాదికము - సామాన్యాభినయము - ఆత్మస్థపరస్థనిర్దేశము - స్త్రీలశీలములు - బాహ్యభ్యంతర కామచర్య - దూతీకృత్యము - రాజోపచారము - కామినీకామతంత్రము - ఉపచారవిధి - స్త్రీపురుషప్రకృతి - పరివారప్రకృతి - అభినయ సంపత్తి - చిత్రాభినయము - లోకప్రశంస - పరభావప్రవేశము - శిష్యాచార్యవిశేషములు - ప్రయోగసిద్ధి - ప్రాశ్నికాదులు - సమృద్ధి

అభినయనిర్వచనము - అంగికభేదములు - శిరోభినయము - రసదృష్టి - పుటకర్మ - వినియోగము - నృత్తహస్తములు - సంయుతాసంయుతవిధానములు - ఉరః కర్మాదులు - చారీవిధానములు - భాషాకాళవిశేషములు - మండలవికల్పనము - పాత్రలగతివిధి - స్త్రుగతులు - ఆసనవిధి - కఠ్యోవిభాగము - ద్వీపాంతరవాసికఠ్యోరీతి - అంగికప్రాధాన్యము - దృష్టిప్రతిష్ఠ - ప్రవృత్తిలక్షణము - లోకధర్మనాట్యధర్మ

వాగభినయము - సంస్కృతపాఠ్యము - అక్షరవిభాగము - ఛందఃప్రాధాన్యము - వృత్తగతి - ఆర్యాప్రస్తరము - లక్షణాలంకారములు - దోషగుణములు - భాషాలక్షణము - కాకుప్రక్రియ - పాఠ్యధర్మములు - ఆతోద్యవిధి - జాతిస్వరవిధానము - వంశవిశేషములు - తాలవ్యంజనము - గ్రువావిధానము - వికల్పప్రకారములు - గ్రువాప్రపంచము - వాద్యప్రక్రియ - ప్రకృతిపరిశీలనము - భూమికాపాత్రవికల్పము - నాట్యవతారము - నాట్యసంచారము - నాట్యవేదమహత్వము

సచేతోహృదయ సంవాదము

౧ శ్రీ వేలూరి శివరామశాస్త్రి

నాట్యవేదరచనాకాలము - భరతుడు వ్యాఖ్యాతలు - అభినవ
గుప్తపాదులు - గ్రంథములు - మాహేశ్వరుడు - అభినవుని అభి
నవత్వము నాట్యకాస్త్రము - భరతనాట్య కాస్త్రసంగ్రహము -

నాట్యవేదరచనాకాలము : లక్షణము పుట్టుటకు మున్న లక్ష్యము ఉండ
వలయు ననుట నాట్యవేదమువంటి సమగ్రమగు లక్షణగ్రంథము ఉదయించుటకుమున్న
నాటకసమ్మది ఉండితీరవలయును.

నాట్యకాస్త్రమున అచటనవట యాస్కన్ని నిరుక్తము పోలిక లున్నవి. మఱియు
నిది వింద్రవ్యాకరణపు పాలిమేరలలో సా న సా న పాడచూపును.

రామాయణము భారతము ఈ రెండును నటులను నాటకములను గూడ నెరు
గును. పడమటి విమర్శకు లివి యెరుగవని వ్రాసిరి కాని బాలయ్యద్ద - కాండలను
కాంతిపర్వమును చూచునది. వాత్సేయనుడు ప్రేక్షణీయకమును కుశీలవులను జెప్ప
టయ కాక వాడికిని ప్రేక్షకులకును గల సౌహార్దమును తెలిపెను.

అశ్వధూషుడు సాచిపుత్రమున భరతు ననుగమించిన జాడ కలదు. కాళిదాసు
భరతుని మునిగా పేర్కొని అతని కింద్రునితో సంబంధమును విక్రమోర్వశీయమున
వర్ణించెను. మఱియు నితని యుభయత్రయియు నాట్యవేదమును మన్నించును.

మఱి పాణిని నాట్యసంబంధమున వేదముతో తాకుగల శిలానిని మఱియు కృశా
శ్వునే చెప్పి గాని భరతుని చెప్పలేదు. భారతుల జెప్పలేదు. భారతీయుల నైన
(భరతార్థమున) చెప్పలేదు.

భానుడు పాణిని వరరుచి మొదలగు వారికి ముందు ఒక్క నాటకమేని మనకు
కనబడదు. మనకు కాన వచ్చున వన్నియు భానున కిటీవలివి. కావున సరియగు సాధన
సామగ్రి దొరకనంత వఱకును నాట్యవేదరచనాకాలమును భానునకును కాళిదాసున
కును నడుమ నున్న కాలమునుగా చెప్పవలసి యున్నది. కాని యీ హేతువాదముచే
హృదయమును నమ్మింపగలుగుటెటులు? భానునకును కాళిదాసునకును నడుమ పట్టు
మని పదుగురు కవులేని ఇపుడు మనకు కనబడరు. కనబడిన నాటకములీ మహాకాస్త్రలక్ష
ణములకు వటధానిక యేని కాగలుగునా? కానవలదు ఏ హేతువాద మవలంబించి
నాట్యరచనాకాలమును క్రీ. వె. ఐదవ శతాబ్దికింటిచిహ్నో వారు మరల ఆ హేతువాద
మునె యవలంబించి అంతకు కడువెనుకనె ఎన్నో నాటకములు ఉండెననియు ఏ
కారణముననూ కాలగ్రస్తము లాయెననియు దాన నీ కాస్త్రము ప్రాచీనతరమనియు
నిర్ణయించుట లెస్స. దొరికిన వ్రాతప్రతులు ౪౦ టిలో ఏ రెండును పోలిమియు,
తోన్నిట వందలాదిలోకములు పెచ్చుగనూ, అలాచుక్కను సుండుటయు

దీనికి దోహదము. ఇది కాక ఈ శాస్త్రమునందే కల “కార్తిక ఆనువంశ్య నూత్రాను బద్ధ” మొదలగు పలుపదములు పూర్వాచార్యాది ప్రసక్తములు. వాసుకి నవరసనిర్ణే తగా జెప్పబడెను. మరియు భరతశిష్యులలో కోహలుడు కాక మరొక ప్రాచీన కోహ లుడు వినబడుచున్నాడు. వీని నన్నిటిబట్టి దృష్టి సారింపితి మేని అది హరిజమునకు దాకి వెనుకకు మరలదా?

భరతుడు : క్రీ. త. ఎనిమిదవశతాబ్ది కీవల నున్న పలువురాలంకారికులు - వీరిలో ముఖ్యముగా శారదాతనయుడు మొదలుగా ఇటీవలివారు ఇరువురు భరతులను పేరుకొనినారు. ఒక డాది లేక వృద్ధభరతుడు. అది భరతుడు ౧౨ వేల గ్రంథము నాట్య వేదమునకు కర్త. మరి ఉపపదము లేని భరతుడు దానికే సంగ్రహము ౬ వేల గ్రంథము ౩౬ అధ్యాయములను గల నాట్యశాస్త్రమునకును కర్త. శ్రీమదభినవగుప్త పాదాచార్యులవారు దీనిని పట్టహాస్రి అనియు పట్టత్రింకి అనియు నాట్యవేద మనియు వ్యవహరించిరి. ఇతడు భరతుని మునిగా జెప్పెను. ఇటీవల వారును భరతుని మునిగను నూత్రకారుని గను వాడిరి.

ఈ గ్రంథము వలన గాని యితరుల వలన గాని భరతుని గురించి యేమియు తెలియరాదు. భ భరతములో ర రాగములో త తాళములో నితడు లయము చెందు టలో చెల్లు. నాట్యశాస్త్రమున భరితశిష్యుల చేయిగూడ కలదని కింపదంతి కల దనియు అది నాలుక బుజమున వేసికొని తిరుగు పండితంమన్యుల మాటయనియు అభినవు డనెను. ఇది యెటులున్నను ప్రకృతముపలబ్ధమైన ౩౬ అధ్యాయములను క్రీ. త. ఎనిమిదవ శతాబ్ది మొదలుకొని నేటివఱకును చెరగక ఉన్నటుల భామహుడు మొదలుగా కాకుంథలవ్యాఖ్యాత రాఘవభట్టు వరకు గల ఉదాహరణలవల్ల తెల్లము.

ప్రథమాధ్యాయము భరతుని బ్రహ్మలోకమున కెత్తుకొని పోవుట చేతనో, మిగిలిన నాలు గాధ్యాయములను అంతగా శాస్త్రీయములు కాకపోవుట చేతనో ప్రక్షిప్తములని మ. మ. శ్రీ కాణే గారు. ఏ హేతువులచే వీరిటులనిగో ఆ హేతువుల నేతనే మరికొన్ని అధ్యాయములను ప్రక్షిప్తములని అనవలసి యుండును. ప్రక్షిప్తములు లేవని నే ననను గాని “హేతు వేక దేశమందే వ్యాపించు”నని అనుగమ మొనరించుట న్యాయమునకు తలపోటు. మరియు నాట్యశాస్త్రము నందె నటార్థమున భరతశబ్ద ముపయుక్తము. చూ. ౧౩-౬౬ యాజ్ఞివల్క్య స్మృతిగత మగు;

యథా హి భరతో వర్తైర్వర్ణయత్యాత్మన స్తమమ్

నానారూపాణి కుర్వాణస్తథాత్మా కర్మజాస్తమాః (తృ. ౧౬౨)

ఈ శ్లోకమున వాడబడిన భరతపదము నటార్థకము. ఈ స్మృతి నాట్యశాస్త్రము కంటె ప్రాచీనతరము. బహురూపమిత్రుడు రాఘవభట్టు మొదలగు ఇటీవలివారు వృద్ధభరత భరత నూత్రకృ స్మృతిభరతాదిపదములను భిన్నభిన్నభరతులందు వాడిరి. కాన భరతుని వీరినుండి విడబరచి చూప దుశ్యక మని మ. మ. శ్రీ కాణేగారు. ఇది

నిక్కమే. మరియు సదాశివ భరతము, బ్రహ్మభరతము వీని వ్రాతప్రతుల తాటి యాకులు కొన్నిదొరికినవున్నవి. ప్రకృతనాట్యకాస్త్రము ద్వాదశసహస్రికి సంగ్రహమని కొందఱయూహా:

ఇది యిటుండగా శ్రీ కాళేగారి వలెనే మొదటి ఐదధ్యాయములు “నంది భరత”మనికొందఱూహించిరి. ఇంకను ఇట్టియూహలు ప్రాచీనపులవె కలవు, పై ఊహకు విరుద్ధముగ “రూపకనిరూపణీయమ్ భరతః, రసాధికారికం నందికేశ్వరః” భరతుడు నాటకములను, రసమును నందికేశ్వరుడును నిరూపించెనని రాజశేఖరుడు. ఇట్టి యూహ లన్నియు భరతుడు అతిప్రాచీనమని ఘోషింపవా ?

వ్యాఖ్యాతలు : వ్యాఖ్యానము లేనిచో నాట్యకాస్త్రముండియు మనకు ప్రయోజనములేదు. ఈ నాట్యకాస్త్ర మొక ప్రపంచము. ఈ గ్రంథము కాశ్మీరములందే పుట్టి అచటనే పూడిపోయి మరల నెఱులెటులూ శ్రీ. త. ఏడవశతాబ్ది కవిత్వమును సాహిత్యమును కలకలలాడినపు డనేకవ్యాఖ్యలతో విస్తరించి ఆసేతుకీతాచలము వ్యాపించినటులు కనపడు చున్నది. దీనిమీద వ్యాఖ్యాతల యెడ —

వ్యాఖ్యాతరో భారతీయే లోల్లటో భట్టశంకుకః

భట్టాభినవగు ప్రశ్న శ్రీమత్కీర్తిధరోఽపరః

అను ఈ శ్లోకము కనబడుచున్నది. వీరే కాక దత్తీలాచార్యులు, రాహులుడు భట్టయంత్రుడు, నాన్యదేవుడు ౧౨ శతాబ్ది చెందినవాడును వార్తికకారుడును అగు హర్షుడు (కన్యాధిపతి) అనుమానముగా కోహలుడు, భట్టనాయకు డాదిగా పలువురు కనపడుచున్నారు. వీరిలో కొందరు నిండుగను, కొందరు పాతక, పఱకగను, వ్యాఖ్య లానరించియుండునని కొందరి అభిప్రాయము. వీరందరిలో శ్రీమదభినవగు ప్రపాదాచార్యులవారి వ్యాఖ్య “అభినవభారతి” నేటికిని అభినవము. ఇదియు సంపూర్ణము కాదు. కాని ఇప్పుడు ఉపలబ్ధమయినది సుబహుళము. ఇది మహాభాష్యమునకు దీటు.

ఈ వ్యాఖ్యాత లందరు నించుమించు ౧-౧౧ శతాబ్దుల నడిమివారు. దశరూపకము కావ్యానుశాసనము, సాహిత్యదర్పణము, నాట్యకాస్త్రము నందలి కొన్ని ఖట్టములకు వ్యాఖ్యానప్రాయములు. నాట్యకాస్త్రము నందలి రసనూత్రమే ధ్వనిప్రస్థానము నకు మార్గదర్శి. అనందవర్ధనుని వెలుగునె భట్టతోతు డభినవున కిచ్చెను. అతడు సహృదయలోకమునకు “లోచన” మిచ్చెను.

అభినవగుప్రపాదులు:- వేయినోళ్ళతో చెప్పదగిన నితని నొకనోటనే చెప్పవలసి వచ్చెను. అత్రిగుప్తుడు మూలపురుషుడుగా గల ఇతని తండ్రి నరసింహగుప్తుడు. తల్లి విమలకల. తమ్ముడు మనోరథగుప్తుడు. బృహద్విమర్శిని మొదలగు నితని గ్రంథములబట్టి ఇతడు క్రీ.త. ౯౫౦-౧౦౦౫ సంవత్సరముల నడుమ నుండెనని విద్వంసంప వచ్చును.

మేడమీద ఒక పాతకాలలో నితని చదువు. ఇతడు సహపాతుల నోరుకట్టేడి వాడట. కాన ఒజ్జలితనికి “బాలవలభీభుజంగః” “ముంజూరు లేతపాము” చిన్న చూరుతాను అని బిరుదు నిచ్చిరట; ఈ విషయమునే మమ్మటుడు “అభినవగోపానసీ గుప్తపాదః” అని చమత్కరించినటులు వామనుడు కావ్యప్రకాశటీకలో వ్రాసెను. అభినవుడు మాత్రము తన తంత్రాలాకమున “అభినవస్య కృతిస్సేయం యస్యోదితా గురుభిరాఖ్యా” ఇని నా కొజ్జలు పెట్టిన పేరు అని చెప్పకొనెను. —“పితా స శబ్దగహనే కృతసంప్రవేశః” అని ఇతడందే చెప్పకొనుటచే వ్యాకరణపాండిత్యమును జూచి “అభినవపతంజలి” అనునర్థమున ఈ నామకరణము జరిగియుండునని కొందరనిరి. ఈ బిరుద మితని అసలు పేరును మ్రింగి వైచెను.

బాల్యముననే అభినవగుప్తనకు మాతృవియోగ మొదలెను. “మాతా వ్యయాయుజదముం కిల బాల్య ఏవ” ఆదుఃఖానలము నితడు అమితమగు విద్యాత్పన్యచే మ్రింగ యత్నించెను. దాన గురువు లితనికి పెక్కురు - వ్యాకరణమున తండ్రి నరసింహగుప్త-ద్వైతాద్వైతమున వామనాధుడు-ధ్వనియందు-ఇందురాజు- నాట్యమున భట్టతోతుడు- బ్రహ్మవిద్యలో భూతిరాజు- ద్వైతశైవమున భూతిరాజతనయుడు. క్రమ క్రితమాగ్ధముల లక్ష్యుణగుప్త. ఇతడు మరి పదమువ్వర బేర్కొనెను గాని వారేచదువులం దొజ్జలో చెప్పలేదు. మరియు ఆశ్చర్య మేమనగా ఇతడు శైవబౌద్ధముల గూడ నొజ్జలొద్ద జదివి—

అహమప్యతపివాధశ్చాస్త్రదృష్టికుతూహలాత్

నాస్తికార్హతద్దాదీనుపాధ్యాయాననేవిషమ్.

అని తన కళాత్పన్యను వెల్లడించెను.

గ్రంథములు:- అభినవుడు తంత్రమునం దారు గ్రంథములను అలంకారమున రెండింటిని (కావ్యకాతుకవ్యాఖ్య దొరకలేదు) వేదాంతములం దెనిమిదింటిని చిన చిన్న స్తోత్రాదుల నెనిమిదింటిని, ఉరమరిక యిరువది నాలుగు రచించెను. అందరకు లోచనము అభినవభారతియె తెలియునుగాని, మిగిలిన వాని సంగతి తెలియదు. అభినవుని యీ యలంకారగ్రంథములే కాక తంత్రాలాకము, బృహద్విమర్శిని, లేక ప్రత్యభిజ్ఞావిమర్శిని, మాలినీవిజయవార్తికము, మొదలగు గొప్ప గ్రంథములు తప్పక చదువదగినవి. ఇతని ప్రతిపాదనవైచిత్రీ చూచినచో మమ్మటు డనినటులుకాక “అభినవ పతంజలి” అనునర్థమునందే గురువు లితనికి అభినవగుప్తపాద బిరుద మిడియుందురని అనుకొనకమానము.

మ హేశ్వరుడు:- ఇతడిన్ని శాస్త్రములం దాచార్యుడగుటయ కాదు. మరి యొక విశేష మున్నది. మాతృనిసాద మితని వెన్నాడుచునే యుండెను. దాన మిగుల విరక్తి చెందెను. తల్లిబెంగ తన మేడకపలుపని తెలుసుకొనెను. “మాతా పరం బంధు రితి ప్రవాదఃన్నహోతిగాధీకురుతే హి పాశాన్” ఇంటిని చుట్టములను పెండ్లి

విడనాడెను. —“దారానుతే ప్రభృతిబంధుకథామనా పు:” క్రమమార్గమున త్రికమున సాధన చేసి తృప్తిసనక తుదకు శంభునాథునికడ కులమార్గమున పరమశివు నెరిగి తొనెను. పోనుపోను మహామహిమమండితు డాయెను. తుట్టుతుదకు పండ్లెండువందల మంది భక్తులతో ధైరవగుహసాచ్చి మరల రాలేడు. ఈగుహ శ్రీనగరము గుల్మార్కొల నడుమ మాగవే అనుపల్లెకు గవ్యూతిదూరమున నున్నదని కాశ్మీరములో కథా తోవిడులగు గ్రామవృద్ధులు చెప్పదురు. కాశ్మీరముల జూడబోయిన వారి గుహ చూడక మానరు.

అభినవుని అభినవ త్వము:- బిడ్డలు లేమి శ్రీనిమలానరసింహగుప్తులు ధైరవు నారాధింపగా నభినవుడు కలిగెనట! “క్రాంతయ్య” యని మనము పేరు పెట్టుకొనుచో ఏ యర్థ మొదవునో ఆ యర్థమే యీ అభినవనామధేయమునకును ముమ్మొదట నొదవి యుండ నోపును గాని యితడన్ని విధముల నభినవుడుగా కాని పించును. కాశ్మీరములందు ౭౪తాబ్ది మొ॥ ౧౦ శ. వరకు వివిధశాస్త్రములం దవిచ్చి న్నుముగా మహాతరంగములు నిట్టపాడిచెను. అభినవునిసమయమున బహుశాస్త్రములం దాచార్యులు కలరు. —“తస్య మే సర్వశిష్యస్య నోపదేశదరిద్రతా—” అందరకు శిష్యుడ నయిన నాకు ఉపదేశమున లేవడి లేదు.” అని యితడు తన సకలశాస్త్రాభిజ్ఞత చెప్పకొనును.

ఖండనలో పలువురాచార్యులు ప్రతిపక్షుల తులనాడుదురు. పరాత్రీకికావిన రణము నందితడు —“పదవాక్యసంస్కారము లేనివారితోడి గోష్ఠి లజ్జాకరము”ని ప్రతిపక్షి నెత్తిపాడిచినను పదపటి అభినవభారతీరచనలో “సత్పురుషుల మతముల దూషింపను గాని శోధింతును” అని యనెను. అభినవునకు గురువు దైవము. ఏ గురు వేయే విశేషముల జెప్పెనో ఆ యా విశేషముల ఆ యా గురువుల పేరుచెప్పి వ్రాయ సము సాగించును. ఇది మూఢభక్తి కాదు. భట్టతోతుడును సోమానందనాథుడును ఇతనికి నెత్తిమీదివారు. ఇటులైనను తనకు సమ్మతిలేనిచో చెప్పకవిడువడు. —“సరి యగు పాఠమును ఎత్తి విరోధములనుడిపి లక్ష్యము ననుసరించి ముగ్ధును విడదీసి పున రుక్తుల కేకవాక్యత చూపి తేటతెల్లముగా వ్యాఖ్య వ్రాయుదు” నని చెప్పి అభినవు డటులేచెనెను.

ఇతని అభినవత కొక చిన్న ఉదాహరణము—విశ్వకర్మ “నాట్యమండపము నిర్మించితి” నని మనవిచేయగా బ్రహ్మదేవతలతో తటాన అటకు జని కని “దేవతలారా! మీలో చంద్రు డీ మండపమును లోకపాలురు దిక్కులను మారుతులు విదిక్కులను మిట్రుడు నేపథ్యగృహమును వహ్ని వేదికను ఉపకరణములతోడి చర్మవాద్యముల సరంజామాను దివోకనులు కాపాడుదురు గాక.” అని నాట్యశాస్త్రమునందున్న కథకు = ౧ నాట్యగృహాధికారి (General manager) సౌమ్యత వలయునని నాట్యశాలాపతీయగు దివాకరుడను బ్రాహ్మణుని కడ నాట్యవేదమును చదువుకొంటి

వని భావప్రకాశక ర్థ కారదాతనయ్యడు) ౨. నాట్యకాలలో తగినంతగాలి ఉండవలయునని, ౩. నగ నుట్ర మెరయునంత వెలుగుతో సేపధ్యగృహ మొప్పువలె ననియు, ౪. రంగవేదికాధ్యక్షుడు (Stage manager) కరకుగా నుండున దనియు, ౫. శబ్దము మంద్రముగను గంభీరముగను ఉండుటకు మేఘముల ఉనికి ఉండవలయునని అభినవుడర్థము చెప్పెను. విక్రమార్కశీయమున కాళిదాసు, కుట్టనీమతమున దామోదర గుప్త మొ. కవులదృష్టత్యభ్యాసనకు బ్రహ్మభరతకథను యథాశ్రుతముగా గ్రహించినను, తానును సంప్రదాయమును రక్షించుకొనినను, అభినవుడు భరతుని నూరుగురు పుత్రులకును, అచ్చరలుమొ. వారికి నాట్యానుగుణమును హృదయంగమము నగు నర్థము చెప్పెను. కొన్నికొన్ని విషయములు నవ్యులకును అతినవ్యముగ కనబడగల వగుటచే సర్వధా ఇత డ భి న వు డు.

మనువు నాట్యమును నిషేధించినను అభినవుడు యాజ్ఞవల్క్యుని స్వీకరించి నటులు స్వాచిత్యధర్మమును వీడ నక్కర లేదనియు, వారి కృత్యాకృత్యములతో మన కేమి పని యనియు, మైగా నిది వారికి మోక్షప్రద మనియు ఉదారత వెల్లడించును. (నటులపతనము గురించి భరతుడు ౩౬ అధ్యాయమున చెప్పెను)

ప్రత్యభిజ్ఞాబీజమును తమ కెంతయో కాలము ముందే అభిజ్ఞానశాకుంతలమున నాటెనని కాబోలు నభినవునకు కాళిదాసుపై ఇబ్బడి మోజు. కావుననే అభినవభార తిలో —రమ్యాణీ వీక్ష్య” — ఇత్యాదికము వివరించును.

నాట్య శాస్త్రము:- దీనియందు నృత్యము నృత్యము నాట్యము అనగా కావ్యములు నాటకములు గానము, మొదలగు వానికి సంబంధించిన అశేషవిశేషములు కలవు. విషయము లివియకదా యని అనుకొందము. ఇందలి విషయనూచిక చదివినచో కనులు పెద్దవగును. భగవంతుని ఉదరము ప్రవేశించిన మార్కండేయుడే ఈ గ్రంథమున ప్రవేశించిన చదువరి. ఇటీవల పరశ్వతములుగా రచితములగు నలంకారగ్రంథములన్నియు దీని విభూతియే. నేయేల? ఇట్టి గ్రంథ మే భాష యందును ఏ ఖండముందును లేదు.

దీని యారంభము చూడ పురాణ మనిపించును. ఈ మొదటి కట్టుకతె యందంతట రసభావనాటనామాజికాదుల తాత్త్వము గుప్తము చేయబడినది. మరియు నేడము బ్రహ్మముఖోద్భూతము. నాట్యమునకు వేదత్యకల్పనములో బ్రహ్మకర్తృతయు గుప్తమై యున్నది. దీని గూడ భరతుడే రచించి యుండ వచ్చుననియు, వృద్ధాచారాదుల ననుసరించి వృద్ధభరతున కీ భరతుడు బ్రహ్మలోకాది సంబంధము కల్పించెననియు, నేలయూహింపరాదు? ఈ కథమాత్రము పిచ్చికథ కాదే! కాని యియూహా అభినవాది విరుద్ధము. ఇచట వరదచి “ఉభయాభినారిక” యందలి నిటవేశ్యాసంవాదములోని వసుమపురమునగల ఇంద్రుని కోవెలను, అందు పురందర విజయమును నాటకపు పోటీని భావకులకు గుర్తొనరింతును. ఇది ఇటుండుగాక!

మనము ఈ నాట్యశాస్త్రమున ముందుముందులకు సాగుదుమేని ఒకానొక శాస్త్ర సముద్రతీరమున నిలుతుము. దాని మధింతుమేని నిస్సంశయముగా ఒకానొక వేదా మృతము దొరకగలదు. వేదము చెప్పనది, తన్ను అన్నిటను, అన్నిటను తన్నును కనుగొను బ్రహ్మానందము లేక భూమి. నాట్యవేదము చెప్పనది స్వసంవిదానందము లేక అత్మానందము. మరియు శాంతరసపక్షమున తాత్కాలికమే యగు బ్రహ్మానందము. ఈ రెంటికిని గల పోలికలు నారయునది.

రసశాస్త్రము భరతోపజ్ఞముకాదు. భరతునకు మున్ను రసము నిరూపితము కాకపోదు. మరి దానియొడ మతభేదములు నెన్నియో దొరకక పోవు; కాని మనకే తెలిసిన మేరలో భరతుడు రసప్రపక్త. ఇతడు రసనూత్రముచెప్పి చక్కగా ఇటులు దృష్టాంతాదికముల వివరించెను. —

పలు సంభారువులతో సంస్కరించిన అన్నము, చక్కెర, పొంగలి, పులియోర మొదలగు వానిని నమలుచు చవులూరగొనుచు హస్తాదుల ననుభవించు నటులు, నును నన్నులగు ప్రేక్షకులు నానాభావములను, అభినయములను కనుచు, వినుచు, (దాన మెలకువ గొన్న) రత్నాదుల చవిగొనుచు హస్తాదుల ననుభవింతురు.

ఇచట నమలుట దేహవ్యాపార మనియు చవులు గొనుట మనోవ్యాపార మనియు అభినవుడు నివేదించెను. (స్థాయిభావములు అనురసముల చవిగొందురు)

మరియు మరియొక దృష్టికోణము నుండి చూచి భరతుడు ప్రవచించిన రస స్వరూపమును అభినవుడు — “నటుడు నాటక మర్థము చేసుకొని నటించును. అతని వ్యాపారమునకు సాధారణీభూతమగు కవిసంవేదనము మూలము. కవిసంవిశ్రే రసమని పరమార్థము. సామాజికుడు కవిసంవిద్యకుడై రసమును చవిగొనును” అనిచెప్పెను. (చూ. ౬, ౩౮) ఈ రసవిషయ మంతయు శ్రీ మాధవ రామ శర్మగారు ౧౫౫౧-౧౯౮౦ పుటలలో వివరణ మొనరించిరి గాన నటు నారయునది.

సాహిత్యశాస్త్రమున కంతకును రసనూత్రమే హృదయము. ఈ నూత్రమును లోల్లట, శంకుక, భట్టనాయకులు మూడురీతులుగా వ్యాకరించిరి. అభినవుడు మొదలుగా పలువురు వీరిని ఖండించిరి. నీని నన్నిటిని చక్కగా అవగతము చేసికొనుట మనసుకు పడను.

భరతు డెనిమిది రసములనే చెప్పెను. ౬-౧౬ చూ. అతనికి ముందున్న కవులాధికారికముగా శాంతరసమునుగాని వత్సలాదులనుగాని నాటకములందు నిరూపింప నుండయే దీనికి కారణము కావచ్చును. సౌందర్యనందము, నాగానందము మొదలగు కావ్యములు భరతున కిటీవలవి. మరియు భరతుడు ఎనిమిది రసములకును జాతి వృత్త్యాదులజెప్పి శాంతమునకు చెప్పలేదు. ఈ కారణములచే భరతు డెనిమిది రసములనే చెప్పెనని—ఒప్పెనని కాదు. పలువుర నిశ్చయము. భరతు డష్టరసములనే చెప్పెనుచో భారతము నెరుగడని చెప్పవలెను. అనందుడు మొదలుగా ఈ వలివా

ధంధలును భారతమున కాంత రస మొప్పిరి. కాని వీనికి విరుద్ధముగా కాలిదాను వర
యచి అష్టరసములనే పేర్కొనిరి. కాగా భరతుడు నాట్యమున మాత్రమే ఒప్పులేదా?
కాని భరతుడు కాంతము చెప్పకపోవుటయే ఎటుగె త్తి చెప్పట అని అభినవు డనును.
ఇది యిటుండగా నిర్ణయ సాగరముద్రిత మగు నాట్యశాస్త్రమున పాత్యగుణగణనమున
వర్ణరసముల విషయమున “తత్రహాస్య శృంగారయోః స్వరితోదాత్తేః వీరరాద్రాదుభి
తేషాదా త్తకంపితైః, కరుణవాత్సల్యభయానకేష్వనుదా త్తత్వరితకంపితైర్వైః పాత్య
ముపపాదయతి” ఈ వాక్యమున వాత్సల్యము చెప్పబడినది. వత్సలరసమును భరత
సమ్మతమని విశ్వనాథుడు ‘సా. ద’ “మునీంద్ర సమ్మతమునో వత్సలరసః” అని
ప్రాసెను. ఇచట మునీంద్రపదము భరతాగ్రకము. అది యిటుండె.

అభినవుడు కాంతరసమునకు భరతముద్ర యిచ్చి పేహకాల్యశ్రద్ధాభక్తులను
ఖండించి పదవరసమును వెలివేసెను. కాని నేటివరకు రసములు పెరుగుచునే యున్నవి.
అభినవుడు శ్రద్ధారసమును భక్తిరసమును ఖండించినను రసరత్నహారమున శివరామ
పండితుడు శ్రద్ధను, భక్తిరసాయనమున మధునూదనుడును, ఉజ్వలనీలమణియందు
రూపగోస్వామియు లేవనెత్తిరి. రుద్రటుడు ప్రేయోరసమును ధనంజయుడు అత్తు
మృగయాంరసములను, భానుదత్తుడు మాయాంరసమును ఉద్భావనచేసిరి. భోజదేవుడు
ఉదాత్తరసము లేక ఉగ్ధస్థిని ఉద్ధతరసమును నిరూపించెను. మధురరసమును పలు
వురు స్థాపించిరి. అనుయోగద్వారనూత్రము వ్రీడనకరసమును చెప్పెను. శ్రీచైతన్య
దేవుని శిష్యుడు కవికర్ణపూరుడు ప్రేమరసమును ప్రతిపాదించెను.

భావము లన్నియు రసములుగావచ్చు నను నభిప్రాయము లోల్లటునితో
మొదలై రుద్రటునితో పెరిగి భోజదేవుచే —“రత్యాదులు అతిప్రకర్ష కలుగుచో
రసము లయినపుడు హర్షాదు లేమి యపరాధము చేసినవి? (శృంగారప్రకాశ)” అని
అనిపించెను.

ఇంకొకటి. రసమాత్ర మానందజనక మను ప్రాచీనుల యభిప్రాయముగూడ
నిటీవలివారి గ్రంథములలో రసకలికా, శృంగారదర్పణ, నాట్యదర్పణ ములందు
అంగీకరింప బడలేదు. మధునూదనసరస్వతి భక్తిరసాయనమందు రెండవఉల్లాసమున
సాంఖ్యము ననుసరించి వివిధరసానుభూతిలో తేడాగలదని అనెను.

భరత నాట్యశాస్త్ర సంగ్రహము:- సంస్కృతమునందలి నాట్యవేదమును శ్రీమాధవ
రామశర్మగారు సంగ్రహించి శ్రీమదభినవగుప్తపాదుల మహా భాష్యముతో
తెలిగించిరి. వీరిదివరకు రసగంగాధరమును, ప్రతాపరుద్రయమును, ధ్వనిసారమును,
కావ్యప్రకాశమును, ఆలంకారనూత్రమును, వక్రోక్తిజీవితమును, తెలుగున రచించుట
జేసి ప్రకృతనాట్యవేదమును గూడ తెలిగింపదగినవారని వేరచెప్పవలసిన పనిలేదు.
తెలుగునేతలో దేనికష్టము దానిదేకాని, దీని తెలుగునేత మాత్రము తెలిగించు వారికి
మాత్రమే తెలియగలయిది. శ్రీ మానపల్లి రామకృష్ణకవిగారు దీని నెంతోలది అచ్చ

త్రించినను అచటనచట నింకను మనకగనేయున్నది. దీని నవగాహన మొనరించుకొనుటకు ముందు వెనుకలు కూర్చుకొని సమన్విత చేయగల డేగచూపు కావలెను. ఇంతియ కాదు; శ్రీ మదభినవగుప్తపాదుల ప్రత్యభిజ్ఞాదివాదములనే స్తము ఉండవలె. ఈసానుగ్రికంటె ఎక్కుడే గల శ్రీమాధవరామశర్మగారు దీనిని మనకొసగి ఆంధ్రసరస్వతీశరీరమును బలిష్ఠమొనరించిరి.

చదువరు లలంకారశాస్త్రవ్యాఖ్యాతల నుండి కవుల భావనాశక్తి నే గాక విషయమును విశదముగా విపులీకరించుశక్తిని గూడ కోరుకొందురు. వీరిలో భావనాశక్తిని మించిన విపులీకరణశక్తియు, విపులీకరణశక్తిని మించిన భావనాశక్తియు కలవు. “అందరు వత్సరాజులు కారని” శ్రీహర్షుడనినట్లును “అందరును.....కాళిదానులుకారు” అని అభినవుడనినట్లును, “అందరు అభినవులుకారు” అని శ్రీమాధవు లందురు. తాము అభినవులే అయిపోయినంతటిది వీరి భావన. ప్రాతికాఖ్యము నందలి వీరి యీ వాక్యములు గమనింపగగినవి—“ఒకప్పడొకపంక్తి భావము గోచరము కాక దినము దినములు గడచినవి. ఏకదా భావాలోచనముతో నున్నప్పుడు.... ----వచ్చి తెలియజెప్పినట్లు భావించితిని. తెలిసినట్లుండ వ్రాసెడి వాడను..... ----ఏమి వ్రాయుదునో అభినవుడే యెరుంగును.....అక్కడక్కడ అభినవుల భారతీపంక్తులు లేకపోయిన అభినవపంక్తులు వ్రాయుటకుత్సుకపడిన నా అభినవభావ భావితమయిన చిత్రీతి యని నాకుగా నేనే వ్రాయుటయు నా కర్తవ్యముగ భావించితిని.”

ఈపంక్తులలో కల్మషములేని వీరి తపస్య మనకు కనబడును. ఈ తపస్య ఇంకొకరు గుర్తింప గలయది కాదు. ప్రాతికాఖ్యమునం దెల్లడ నీవిషయమే ఒకభావన వెంట మరి యొక భావనగా సమద్రతగంగములవలె నిట్ట పాడుచుచున్నది.

వీరి బాస వేరు. కుంతకాభినవాదుల నిత్యమననము వలన నా కీ బాస యలవడిన దని వీరే వ్రాసికొనిరి. ‘పాతువు కార్యము సరిగా నున్నవా యని తెలుసుకొనుట మనపని. మరియు చదువరు లా మబ్బులలో దూరి మిన్నలను మెరపులను చూడవలసి యుందురు. - ‘శీహర్షా!’ ‘శ్రీకృష్ణరాయా!’ తమరీ కొబ్బరికాయల కేల కృషి చేసితి రయ్యా! అని గొణిగికొనినను వానిలోని అమృతము గ్రోలని సహృదయు లుందురా? వీరిలో శ్రీహర్షుడు—పెట్టవలెననియె కొన్నిముళ్లు పెట్టితిన ‘గ్రంధగ్రంధి రిహక్వచిత్’ చెప్పనెచెప్పెను. ఇటులే శ్రీమాధవులుకూడ—నా ప్రయత్న భాషను నే నారాధించుట నేర్చుకొంటిని. ఇది నా తపస్య-అని చెప్పుచున్నారు. ఇక మనకేదిదిక్కు? వీరిది మాత్రము నారీకేళము కాదు. మరి ప్రబంధమును కాదు. ఇదియో శాస్త్రము. ఇది ఒకక్రొత్త సాహిత్య వైలి. మనము గుణబుట్టులమేని రచయిత మనస్సులో దూరుదము. దీని చదువను భావింపను మనమె అలవాటు పడినసరి!.

వీరుయేయే విషయములందు కాశలముచూపిలో ఆ యా విషయములను మరియొక పోకగా ప్రాతికాఖ్యము ౪౫ పుటలో ఉదాహరించియున్నారు. భావకులు వానిని పరిశీలింతురుగాక.

నాట్యగృహమునకు సంబంధించిన పెక్కు (పారిభాషికములవలె కానిపించు) పదముల కర్థము నిర్ణయించుటలో అభినవుడే బహువిధములుగా భావించెను. నాట్య గృహప్రతిమలను లోగడనే ఒకరు గీచి ముద్రింపించిరిగాని అవి సంతృప్తికరములుగా లేవు. రెండవసారి ముద్రించిన నేటి నాట్యకాస్త్రమున Prof. D, Subba Rao. B. E. A. M; I. E. Dean, Faculty of Technology and Engineering M. S. University of Baroda గారి వ్యాఖ్యయు ప్రతిమలును, అరవ అను బంధముగా పరిశిష్టమున చేర్చబడినవి. ఇందు మత్తేవారణి మొదలగు క్లిష్టపదముల కర్థము విమృష్టము. సదరు శ్రీసుబ్బారావుగారు తమవ్యాఖ్యానమున రచించిన;

“అభినవగుప్తావ్యసభవలుప్తా హ్యనుమితమగ్ధం వితిరతి యత్ర

అభినవదృష్ట్యా సముదితమగ్ధం ప్రముదితబుద్ధ్యా విమృశత తత్ర”

అను శ్లోకము చదువ దగినది. ఆ యనుబంధమును వారి యనుజ్ఞతో ఇందు చేర్చితగి యున్నది. మరియు ఈ ముద్రణమున అస్తోత్తరశతకరణములయు ప్రతిమలు కలవు. ఇవి చిదంబరమున నటరాజాలయము నందలివి. వీనిని గూడ యిందుజేర్చవలయును. దీనికెంతయో ధనముకావలయునని నేనెరుగకపోను. గాని, ఇవి నా యభీష్టము.

వీరి శ్రమను నేను గుర్తించితిని. నేను లోటువెడల శతముఖుడను. గుణముల దొడ వాచయముడను.

నాట్యజేదము రెండవ సంపుటమునుగూడ కొలదినాళ్ళలో చూడగలమని ఆసితము.

Sri, M. Anantasayanam Ayyangar

Speaker : L O K S A B H A

“Natyaveda is an interesting subject, but to write a treatise on that is rather difficult. The art is highly technical. You have tried to make it as easy as possible. I hope and trust that it will be extensively used by all lovers of art. The art of dancing is spreading in the country and every girl is expected to learn both singing and dancing. The edition that you have brought out is for scholars as well as for students. I hope that it will be found useful and will adorn the library of every cultural and educational institution.”

కేరల రాజ్యపాల

శ్రీ బూర్గుల రామకృష్ణరావు

నాట్యవేదమును కేవలవిహంగమదృష్టితో చూడగలిగిరి. నాట్యము ప్రయోగాత్మకమయిన కళ. అది శాస్త్రీయసంప్రదాయవిలసితమయినచో పురుషార్థహేతువు. కళాసంప్రదాయము లతీతీవ్రతతో మారుచున్న ఈ కాలములో శాస్త్రీయగ్రంథముల యావశ్యకత ఎంతేని కలదు. ముఖ్యముగా దక్షిణభారతమున భరతనాట్యము వివిధ రీతుల నభివృద్ధినిొందుచున్న ఈ తరుణములో మీ నాట్యవేదము వంటి గ్రంథములు తత్కాలోపాసకులకు ఎంతేని యుపకరింపగలవు. ఇందు “రససమీక్ష నాటక మిమాంస” వంటి ప్రకరణములు నాట్యరసపుష్టికి దోహదమిచ్చునవి.

శాస్త్రపరిభాషాజటిలములయిన గ్రంథముల ననువదించుట వాటిసారమునుదీసి మలభగవాన్యముగాసంగ్రహించుట మిగుల కిష్టమయినవని. తామివిద్వధమగు కృషి యందు సిద్ధహస్తులు. ఇందుకై తమకు హృదయపూర్వకముగా అభినందనలనందించుచు “కేంద్ర సంగీతనాటక అకాదమి” వారు చూపించిన విజ్ఞతకూడా ప్రశంసనీయమని భావిస్తున్నాను.

తాను గావించిన పూర్వపరిచయస్మరణము మా ఉభయములను స్పందింప జేసినది. తమ నాట్యవేదము ఆంధ్రావళి ఆమోదమును పొందగలదని విశ్వసిస్తున్నాము.

Sri, Dr. V. Raghavan, M. A., Ph. D.

Professor of Sanskrit, Madras University.

Executive Member : Sangita Nataka Akadami, D E L H I .

“Pandit J. Madhavarama Sarma, Guntur, who has already brought out in Telugu some standard Alankara works in Sanskrit, has brought to bear on the present undertaking of his — a Telugu exposition of Bharata’s Natya Sastra his close acquaintance with Alankara Sastra. In this exposition he has taken the leading topics of Bharata’s Natya Sastra and explained them, incorporating some of the ideas in Abhinava Gupta’s commentary on the text. Some topics which are germane to drama have been left out or touched only briefly; also the treatment is although couched in a scholarly, style, it would have been of greater use to the general Telugu reader and those interested in drama if the approach and treatment had been from a broader background and in a more popular style, and with correlation to surviving examples and illustrations. But considering the paucity of authoritative and informative books in Telugu, the author should be congratulated on the undertaking and its accomplishment.”

శ్రీ ఆర్. బి. రామకృష్ణరాజు : యమ్. యల్. ఏ.

శ్రీ శర్మ గారు రచించిన నాట్యవేదము చదివితిని. ఇది గొప్పగ్రంథము దీని గణగణము వివరించుట గొప్పపండితులకును అసాధ్యము. భరతశాస్త్రముసామాన్యము కాదా! శాస్త్రములలో నిది యున్నతస్థానమధివసించిన శాస్త్రము. దాని తెలిగించుటయే కాక వ్యాఖ్యానము గూడ చేర్చుట మహాపండితులకే సాధ్యము. శ్రీశర్మగారి ప్రతిభ విద్యుత్త భాషాజ్ఞానము అంద్రదేశమందే గాక సంస్కృత వాఙ్మయప్రపంచమున పేరెన్నిక గాంచినది. అట్టివారీకార్యమున కెంతయు తగుదురు.

కట్టినవన్ని నాట్యకాలనియో, వేషముకట్టిన వారందరు నటులనియు కట్టు దిట్టములు లేక విచ్చలవిడి చేలరేగు నీకాలమున ఈ శాస్త్రవిధులు తెలిసికొనుట యెంత అవసరమో నేచదివినంతలోనే బోధపడినది. శ్రీపాత్రలు శ్రీలె ధరింపవలెనన్నది నవీనసిద్ధాంతమనుకొను నీ కాలమున నది సృష్టియందే బ్రహ్మనిర్దేశ మని తెలిసికొనుట ముదావహము. శర్మగారి యీ శాస్త్రనేవ నెంతయు కొనియాడుదును.

శ్రీ వేదాల తిరువేంగళాచార్యులు'

మీ నాట్యవేదము చదివితిని. మూలగ్రంథములో ప్రాతకాలపురీతినిబట్టి అతి విస్తృతముగను, కొన్నికొన్నిచోట్ల మనకు సందర్భము గోచరించని తీరులోను ఉన్న విషయములన్నియు క్రమబద్ధముగ స్వీకరింపబడుట అత్యంతమావశ్యకమని చాలసంవత్సరముల నాడే నేను తలచి యుంటిని. ఆపని మీవంటి అభిజ్ఞతముల వలన నెరవేరినదనుట అన్నివిధములను సమంజసముగ నున్నది. అదియు మనతెనుగులో వచనరూపముననుండుట మనతెనుగుజాతికెంతయో యుపకారము. ఈ విషయములను ప్రకృతములో నాట్యాభిమానులందరును గ్రహించి యీ గ్రంథము తమ యుపయోగమునకు తీసికొనివచ్చుట ఆవశ్యకమై యున్నది.

భరతనాట్యశాస్త్రవ్యాఖ్యానములలో ప్రకృతము సమగ్రముగా దొరకుచున్నదియు ప్రామాణికమయినదియు అభినవగుప్తునివ్యాఖ్యానమే. దానిని మీరు చక్కగా గ్రహించి దానియభిప్రాయములను గూడ కూర్చుటవలన విశేషమును తెలియగోరువారు తమయాశయసిద్ధికెంతయు సంతసించురు. కొన్నిపదములు, పదార్థములు, కొన్నింట నానాభావవికల్పములు ఇవి యన్నియు సావధానముగా తెనుగున వివరింపబడియున్నది. చాలఆవశ్యకము చాలమందికి దురవబోధము అవశ్యబోధ్యవ్యవయిన దీని మీరు బాగా గ్రహించి నేరవేర్చుటను నేనెంతయో అభినందింతును. అధ్యేతలకీ నాట్యవేదపు మార్గము నిష్కంటకముగను సుగమముగను చేయబడినది.

నాట్యవేదప్రవర్తకులలో పితామహమహేశ్వరులె యుండి మా ధవుడు లేని కొరతను మీరు తీర్చితిరని నేను మనసార సంతృప్తిపడుదును.

శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణః

వితరతు శివ శ్చరణయుగ
చలన జగచ్ఛాలనపటురాయస్తే
మా ధ వ రా మ సు శర్మకా!
జమ్ములమడకాన్యనాయశీతాంశో !

అమలిన తారకా సముదయంబుల నెన్నను, సర్వవేదకా
స్త్రముల య శేషపారము ముదంబునఁ బొందను బుద్ధిబాహువి
క్రమమున దుర్గమార్దజల గౌరవ నాట్యసరస్వతీ సము
ద్రము దరియంగ నీదను విభాత్యన కై నను శేరఁబోలునే

మున్నొక డభినవగుప్తుం డెన్నఁగఁ దా నీఁడె మతమహేశు డభికుండై
నిన్నెన్నవలయు నేటికి నన్నా! తెలుగులదెసక దయాపరు డాముక

శ్రీ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రి

అమరీ గానసుధార్సురీ పరిమళాహ్లాదానుసంఘానవి
భ్రమమై, కాశ్యతచేతనాత్మకకళార్ధ్యంబైన శ్రీనాట్యవే
దముతో మాధవరామశర్మ రిసగు స్త్రబ్రహ్మమై తెల్లలూ
కమునంకొక్క నవీనస్పష్టి మెఱుంగెక్కన్ జేసె సంతృప్తిగన్

శ్రీ పుట్టపర్తి నారాయణాచార్యులు

ఉభయసంధ్యాతాండవోల్లాస శివపర బ్రహ్మచిత్తమున భావన మెలంగి
పరమనిష్ఠా వికస్వర దివ్యభరత సంవిన్మూర్తికరుణ నావిర్భవించి
ఆభినవగుప్తు కై వాచార్య బహువిధవ్యాఖ్యాపరిష్కార మవఘటించి
సౌందర్యముగ్ధ ప్రసరపదాశ్చర్య రసిక కేళిరుల నమస్కృతుల నంది

అవని దిరుగాడు నాట్యవేదాప్సరఃప
యోజముఖి సర్వదర్శనయోగ్యతరుణ
మాధవానీతశృంగారమహిత యగుచు
చవులుగొని తెన్నుపాలముల సంచరించు

శ్రీ క రుణ శ్రీ

భరత ప్రశంస

లీలాతాండవలోల ధూగ్ధటి జటాళిందోర్మిమాలా చల
ద్యా లేందూజ్వల నాట్యశాస్త్రరచనా పారంగతప్రజ్ఞా స
ర్వాలంకారిక మార్గదర్శకుః; ననుందానందమందాకినీ
శ్రీ లేంద్రుక, రసరాజ్యధుర్యు భరతాచార్యుక ప్రశంసించెదన్

నాట్యశాస్త్ర ప్రశంస

సరసోదాత్తము, భావపూర్ణము కళాసామ్రాజ్య ముష్టేర్గణా
కర, మాచిత్యనిధాన, మార్గము, నలంకారాఘముక, దేవతా
పరిషచ్ఛాతృపయజ్ఞ, ముల్లసిత సప్తతింశదధ్యాయ చా,
పరమామ్నయము భారతీయ మలరుక బ్రత్యక్షగ ధ్యేయమై

అభినవగుప్త ప్రశంస

శ్రీకాశ్మీరము పొంగి పొంగి పులకించెక నీదు పాదాబ్జముల్
సోకక; మంకుమపూలతోటలు శిరస్సుల్ వంచె నీముందు, ని
న్నాకాంతించె రసాత్మ, నిన్ వలచె నాట్యంబున్ మహాశైవ; మీ
లోకం బంతయు లోచనంబయి సమాలోకించె నీ రూపమున్

అభినవభారతీ ప్రశంస

ధ్వన్యాలోకము కన్ను నెన్నుదుట గుప్తంబై తగన్ జేయషీ
ధన్యం బుజ్వలమైన దార్శనికమూర్ధన్యంబు మాన్యం బసా
మాన్యంబైన మహాస్సౌకం దభినవంబై, నాట్యస్వస్వరూ
కన్యాలోకము నేబుకొన్నది జగత్కల్యాణకాశ్మీరమై

మాధవ ప్రశంస

యన్మహోపన్యాస తన్మయత్వమ్ములొ పొంగిపోయినది శ్రీలింగధామి
యద్వక్తృత్వీ చవ్యద్వియధంగయై పద్మలతానది సావ్యవాణి
యత్కృతుల్ కళ్యాణసత్కృతుల్ గొనువేళ నృత్య మ్మొనర్చె సాహిత్యలక్ష్మి
యద్యోలోత సంసమద్యానముల, బూచె కొల్ల కొల్లగ మంచి మల్లె పూలు

అతడు నవ ర స గం గాధ రాధ్యశేక
సాగ సాగస్వతాలోక చక్రవర్తి
“అభినవానందభరత” భావార్ద్రమూర్తి
రస పర విహారి మాధవ రామ సూరి

స్వ సం వా ద ము

“సర్వత్ర భావపటలేన విజృంభమాణ
విచ్ఛేద శూన్యపరమార్థ చమత్కృతిర్యా
తాం పూర్ణవృత్త్యహమితి ప్రథనస్వభావాం
స్వాత్మస్థితిం స్వరసతః ప్రణమామి దేవీం”

శ్రీ భ ర త ము ని నాట్యశాస్త్రసంగ్రహమయిన ఈ నాట్యవేదమును ఆంధ్రములో నిరూపింపవలెనని నాకుగా నేనె చిరకాలముగా సంకల్పించితిని. విశిష్టసారస్వతేయులు కల యొక సమితిలో అచింతిప్రాయముగ నె నేను నాట్యనాటకసహారంభోపన్యాస మొనరించుట, బహుచింతితార్థముగ పూర్వమే హృదయసంక్లప్తమయిన నాట్యవేదము వెలయింపజేయుటను నేనుగా పలుకుట సహృదయులకు సంతోష మెఱుంగును. నా నిరంతరచింతా తంతునూతన నాట్యార్థము గుర్తించి శ్రీబంధా “ఓం” పలికెను. నేను ‘శ్రీ’నుట్టితిని. భారతప్రభుతా సంగీతనాటక అకాడమీ పురస్కృతిని నాట్యవేదము పొందుట “కలాక్షేత్ర” వ్యవసాయఫలము. కలాలాలిత లలితహృదయుల భావనాట్యము సజేతోహృదయసంవాదముందరిత నాకు నిత్యచేతన. బహుశ్రుతుల ఆనందముద్ర వలయుట దేహలీనూక్తి కావున సహృదయబహుశ్రుతులు శ్రీరాఘవన్ నాట్యవేద ముపకారి కృతి యని భావించి అకాడమీసంభావనము సముచిత మనిరి. శ్రీసాంబమూర్తి జౌ ననిరి. అభిజ్ఞా లూరీకరించిన బహుజ్ఞవచోభాగములను నేను జౌదల వహింప గలను. అకాడమి అధ్యక్షులు ఆదరమున నన్నింతచేసిరి. సర్వము సంభావించు కొని ద్వితీయభాగము నివేదించును.

ప్రేమదభినవుడు స్వాత్మప్రత్యయముకల కృతిసుకృతి. సర్వతోదిక్మయిన ఆతని విశేషమును అ భి న వ ద ర్శ న ము గా నిరూపింపవలెనని స్వాస్థ యున్నది. కాని యభినవుడు

పూర్ణవ్యాకరణావగాహనశుచిః సత్సర్కములోన్మిష
త్రవృజ్ఞాకల్పలతావివేకకును మైరభ్యర్చ్య హృద్దేవతాం
వీయూసాసవసారసుందర మహాసాహిత్య సాహిత్యభాక్
విక్రమ్యామ్యహమీశ్వరాద్వయకథాకాంతాసఖః సాంప్రతం

అని యనగలవాడు. నేనిట్టి విషయముల నెట్లు కలవాడను కాగలను? అయినను “యత్నః కృతః”. పద్మశాస్త్రశాస్త్రి అభినవుడు పట్టుజ్ఞావిలాసుడే. కాని ఆతడే లోకవిలోకనమున శాస్త్ర కాదలచ లేదు.

“యాతాయాతాః స్థితాః కేచిదజ్ఞా మత్సరిణః పరే
సందిగ్ధాః కేపి కిం బ్రూయాం? శ్రోతారో యదనాగతాః”

అనినాడు. అభినవబోధాదిత్యప్రసారము పొందిన సకలవిషయములును సకలములు. అభినవుని నేను అంతట వ్రాయలేకపోయితిని! అవికలముగా సకలముగా ననుట నా ఆస్థారసము. దుష్ప్రవేశము సుప్రవేశ మొనర్చికొనియు నింత కాగా నింతింత వ్రాయజాలనైతిని నా హృదయము నాకు తెలియ జెప్పను. శ్రీ జయరథుడనినట్లు;

“యోఽధీతీ నిఖిలాగమేషు పదవిద్యో యోగశాస్త్రశ్రమి
యో వాక్యార్థ సమన్వయే కృతరతిః శ్రీ ప్రత్యభిజ్ఞామృతే
యస్తర్కాస్తర విశ్రుతి శ్రుతతయా ద్వైతాద్వయజ్ఞానవిత్
సోఽస్మిన్ స్యాదధికారవాక్ కలకలప్రాయం పరేసాం పచః”

అభినవాత్మప్రత్యయ మస్మాదృశుడు అందుకొనుటలో వామనుడు. “ఒకడవై యిది యిట్లు ఎట్లు వ్రాసితి” వని శ్రీయుతు లనిరి. సుహృదయుల భావ సన్నిధి నా నిధి. అందరు నాకు పెన్నిధి. స్వసంవాద స్వస్పంద నుందరులు నన్ను నాట్యవేదమును మన్నించుటను “శృణోతు లోకః” భరతాభినవవేదము ప్రకృతము వలయునని కావలయు వా రనిరి. నే ని ట్లు ప క్ర మిం చి తి ని. స్వసంవాదమోదము కల నేను శ్రీమదభినవనూక్తి నివేదింతును.

“సంతోఽనుగృహ్ణీత! కృతిం తదీయాం
గృహ్ణీత పూర్వం విధిరేష తావత్
తతోఽపి గృహ్ణోతు భవన్మతిం సా
సద్యోఽనుగృహ్ణోతు చ తత్త్వదృష్ట్యా”

మాధవరామ శర్మ

నాట్య వేద ప్రాతిశాఖ్యము

౧. నాట్యవేద సముదయము	౧౦. శృంగారాదులు
౨. ప్రేక్షాగృహము	౧౧. శాంతరసము
౩. అంగ హారములు	౧౨. భావ చక్రము
౪. నృత్తము : నాట్యము	౧౩. నాటక మీమాంస
౫. పూర్వ రంగము	౧౪. దశరూప శరీరము
౬. రసభారతి	౧౫. లాస్యాంగములు
౭. రస ప్రతీతి విఘ్నములు	౧౬. అభినేయ కావ్యము
౮. రసస్థితి	౧౭. వృత్తి వివేకము
౯. భావ రసములు	౧౮. ఆహార్యము

ప్రాతిశాఖ్యము

ఈ నాట్యవేదమున కిది ప్రాతిశాఖ్యము. భరతముని నాట్యశాస్త్రము నాట్యవేదము. భరతసంహితము పట్నహస్రి యని ప్రసిద్ధి యున్నది. ఈ నాట్యవేదములో కంఠధారణయోగ్యము లయిన భరతుని స్లోకము లున్నవి. కఠిపయములు విశిష్టములని యనుసంహితము లయినవి. శిష్టముల తాత్పర్య మంతయు నవికలముగ నిందున్నది. ఈ నాట్యవేద మేవంప్రఖ్య మగుటలో, భరతగ్రంథ వివృతికర్త అభినవభారతీబ్రహ్మ శ్రీమదభినవగుప్తపాదుడు సర్వహేతువు. అభినవుడే నాట్యవేదవ్యాసుడే నాట్యవేదమును వేదాయిత మొనరించినాడు. అభినవభారతి నాట్యభాష్యము. అవికలముగా సకలముగా అభినవభారతి యీ నాట్యవేదములో నాంధ్రభాషాభాషితమయినది. ఇందు ప్రధానరూపధేయములతో సంకేతితము లయిన యవాంతరవిషయముల నేకము లున్నవి. అసంకేతితము లయినను స్వసంకేతసిద్ధములుగా పరశ్శతము లున్నవి. కృతప్రవేశు లకృతకబుద్ధివిభవు లాసారితచిత్తప్రసారులు కాగలరు.

౧. నాట్యవేద సముదయము

నాట్య మనునది రసస్వభావము. నాట్యమే వేదము. బ్రహ్మయే మొదట దీని ప్రవర్తింప జేసెను. నాట్యము వేదముల నుండి యావిష్కృత మయినది. పరమ పురుషార్థము నాట్యవేదప్రయోజనము. తదభిలాషు లంద రిందధికారులు. ఈ నాట్యవేదము భరతభావదర్శణము. అభినవభారతీప్రాణము. నాట్య నయ వినయ వినేయము. ఒకప్పు డాత్రేయాదిమునులు భరతుని సన్నిధిజేరి “నాట్యవేద మెవరి కెట్లుదయించిన” దని యడిగిరి. నాట్యము శిష్టప్రామాణికము. భరతు డాచార్యు డభిజ్ఞుడు. నాట్యవేదకథ చెప్పినాడు. వీరుపదేశయోగ్యులని భరతుడు భావించి స్వవిషయవిశ్వ కోశ మయిన లలితవిజ్ఞానసర్వస్వ ముపదేశించినాడు.

స్వాయంభవ మన్వంతరమున కేడవది యయిన యీ వైవస్వతమన్వంతరమున త్రేతాయుగములో జంబూద్వీపమున లోకము సుఖితదుఃఖితమై గ్రామ్యధర్మమున ప్రవర్తించినది. గ్రామ్యధర్మ మనునది శాస్త్రవాదములు వినని జనుల దేశోచితధర్మము. అప్పు డింద్రాదులు బ్రహ్మసమీపమున కేగి బహుజనసాధారణ మయిన క్షేదనీయక మును నిర్మింపు మని కోరిరి. అది శ్రవ్యము దృశ్యము కావలె ననిరి. ప్రీతిపదముగ వ్యుత్పత్తిప్రదముగ నుండుట కోరిరి. శాస్త్రమతులును నాట్యమున సుఖముగ విసేతు లగుదురు. సాగ్వవర్ణిక నాట్యవేదము నిర్మింప వలెనని యింద్రుడు కోరెను. సర్వవర్గ ముల వారు సరస సుకుమార నయమున కావ్యము స్వకర్తవ్య ముద్బోధించినప్పుడు సరసముగా సుకుమారముగా ననురక్తు లగుదురు. ఇట్టి యీ కాంక్షను బ్రహ్మ గుర్తించి “సర్వశ్రావ్య మయిదవ వేదము నిర్మింతు” ననెను. ఆ న వ వేద ము సర్వ పురుషార్థసాధకము. కలారమ్యముగ సర్వశాస్త్రార్థముల నిది నిరూపించును. నాల్గు వేదము లందును నాల్గునాట్యాంగము లున్నవి. ఋక్సామయజుర్ధర్మములనుండి పాఠ్యగీతాభినయరసముల సర్వవిదుడు బ్రహ్మ సంగ్రహించినాడు. పాఠ్యము నాట్య శరీరము. గీత ముపరంజకము ప్రయోగ ప్రాణము. అనంతర మభినయము పిమ్మట రసము చెప్పుట సముచితము. పాఠ్యాదులు రసప్రపణములు. నాట్యము ప్రీతిమయము. తద్విజ్ఞానమున వ్యుత్పత్తియు నున్నది. ఈ నాట్యవేదము శాసనప్రాణ మగు శాస్త్రము కన్న విలక్షణము. విజ్ఞానికి ప్రాణవేదము. ఇట్లు బ్రహ్మ నాట్యవేద మావిష్కరించి శుశలవిదగ్ధులచే దీని ప్రయోగింపుమనినాడు. దేవతలు సుఖాధికులు. ప్రయోగసమర్థులు కారు. వేదవిదులు ఋషులు సమర్థులు. బ్రహ్మ భరతుని జూచి “నీకు పుత్రశత మున్నది. ప్రయోగింపుము.” అని యనగానె భరతు డానందియై నాట్యవేదము తెలిసి, ప్రయోగము గుర్తించి, ప్రయోగనిశ్చయము కలుగు వఱకు పుత్రుల కధ్యాపనము చేసి ప్రయోగము నేర్పినాడు.

భరతపుత్రుల నామము లన్నియు సార్ధకములు. ఎవ రే విశేషమున సప్రజ్ఞులో వారందు నియతు లయినారు. భరతుడు ప్రయోగ ముపకరమించి ప్రయుక్తప్రయో గము బ్రహ్మకు నివేదించినాడు. ఆ ప్రయోగమున భారతి సాత్వతి యారభటి మాడు వృత్తులె యున్నవి. కైశికీపృథ్వి లేదు. కైశికీలో నృత్యాంగహారములు రసభావ క్రియలు సుందర మృదుల సన్నివేశరమ్యతలు కలవు. స్త్రీ లున్న నె తత్ప్రయోగము శక్యము. “కైశికీ ప్రయోగింపుము” అని బ్రహ్మ యని నాట్యాలంకారచతురలు ప్రయోగనిపుణ లయిన యుష్మకోపనితల సృజించి భరతున కిచ్చినాడు. సకలప్రయో గమునకు కైశికీ ప్రాణము. నాట్యములోని వాగంగసత్వముల చేస్తాసామాన్యము చతుర్విధము, ఇదియే వృత్తిచతుష్టయము, కైశికీ లలితసుందరము. అది లేని రూపకము వైచిత్ర్యశూన్య మగును. వైచిత్ర్యము కలుగుటకు వికస్పరనిర్వారచమత్కార మపేక్షి తము. అది పవిత్రతానిదానము. పవిత్రత లేకున్న శిక్షాశత మున్నను విచిత్రత రాదు. పనిత లున్న నిజహృదయరసమున నిర్వారచమత్కార ముదయించును. కావున బ్రహ్మ

యపరఃకన్యాస్మస్మి చేసెను. లీలావిలాసశోభాకాంతులు కల కాంతరే కమనీయత
 కూర్పకలరు. మునికన్య లెట్లు తగుదురు? భరతు డప్పుకన్యకలకు శిక్షణ మిచ్చి కౌకి
 ప్రయోగించినాడు. స్వాతి మునిని వాద్యవిధానమున నారద గంధర్వుని గానయోగ
 మున నిమిమించినాడు. వాదకులు గాయకులు నాట్యచార్యాధీనులై యుండవలెను.
 భరతు నాట్యము పూర్ణప్రాయ మయినది.

ఒకప్పుడు భరతుడు బ్రహ్మను చేరి “నాట్యము గ్రహించితిని” “ఏమి చేయు
 దును?” అని యడిగెను. “భాద్రపద శుద్ధ ద్వాదశినాడు మహేంద్రు డనుగులవై
 విజయము పొందినాడు. అది ధ్వజము ఖ మహోత్సవము, అప్పుడీ నాట్యప్రయోగ
 ముచితము” అని బ్రహ్మ సూచించెను. భరతు డప్పుడు మంగల మాచరించి దేవతలు
 దైత్యులను జయించుటను నాట్యముగా ప్రయోగించినాడు. బ్రహ్మాదులు సంతసించి
 బహుమతు లిచ్చిరి. ప్రయోగ మొకవిధమున సఫల మయినది. దేవత లప్పుడు పురా
 కల్పములోని దేవాసురచరిత్రకీర్తనము భావించిరి. వర్తమానకాలచరితానుకారమున
 రాగద్వేషాదు లుదయించును గాని ప్రీతివ్యుత్పత్తులు కలుగవు. దానవులు వర్తమాన
 భర్మకిర్మ సంబంధమున భ్రమ విప్రలబ్ధులై త్నోభపడి విఘ్నము లుత్పాదించిరి. అందరు
 లేచి పోయిరి. నటులకు వాక్చేష్టా స్మృతి స్తంభము కలిగినది. ఈ ప్రయోగవైషమ్య
 మును మహేంద్రుడు గుర్తించి తన ధ్వజము పట్టి విఘ్నము లనుగులు జగ్గరీకృతు లగు
 నట్లు చేసినాడు. అతని యా యాయుధము ‘జర్జర’ మయినది. భరతు డసుర
 కార్యము లాలోచించి రిక్షావిసి నభిలషింప బ్రహ్మ విశ్వకర్మను రావించి “మహా
 మతీ! నాట్యభవనము నిర్మింపుము” అనెను. భవనము సిద్ధ మయినది. వాస్తువిద్యా
 విదుడు నాట్యమండప నిర్మాణ స్థపతి కావలెను. బ్రహ్మ నాట్యమండపమును చూచి
 రక్షణవ్యవస్థ నేర్పఱచినాడు. సామమున విఘ్నముల దూరకంప దలచినాడు.
 “లోకపితామహులగు మీకు దేవత లెట్లొ దైత్యులలై కావలయును. మమ్ము మీరు
 ఖలీకరించిరి. దేవతల యిచ్ఛానుసారమున నాట్యము నిర్మించితిరేలే?” అని విరూపాక్ష
 దైత్యు డనెను. అది భావించి బ్రహ్మ యిట్లనెను. మీకు కోపవిషాదములు వలదు.
 మీరు భ్రాంతి పడినారు. నాట్యవేదము శుభ మశుభము వికల్పించునె గాని పాక్షి
 కముగా దేశకాలపాత్రల నుపలక్షింపదు. మీ యనుభావనము కాని దేవుల యనుభావ
 నము కాని నాట్యమున నుండదు. “త్రైలోక్యభావానుకీర్తనం నాట్యం” అందరి
 యవస్థానుకరణమే నాట్యము. దేవాసురభావముల కిది యతీతము. నాట్యమున
 వియతిలో కానుకార ముండదు. ద్రష్ట పాక్షికదృష్టి కల వా డయినచో రసాస్వా
 దము కలుగనె కలుగదు. కవియు నియత పక్షసంబంధి వర్ణన నిశ్చయము కల వా
 డయినచో నాతని కావ్యమునకు కావ్యత్వమే కలుగదు. సహృదయులు విభావాది
 సాధారణ్యమున సంభావించురు. హృదయసంవాదమున తన్మయీభావము పొందుదురు.
 వారి విమలహృదయదర్పణమున దేశకాలవిశేషము లుండవు. లోకబుద్ధులు కలుగవు.
 స్వాత్మ ద్వారమున విశ్వము వారు దర్శింతురు. సర్వము వారలకు సంవిజ్ఞాతీయము. ఈ

యుపాయసంపేదనము లేక మీరు నాట్యానుభూతి దూరు లయినారు. నాట్యము మిమ్ము ఖలీకరించిన దని యుపమానించిన దని తలచితిరి. లోకము నందుండు ధర్మాదులు సంపేదనయోగ్యములు కావు. జగములో విషయము నుఖదుఃఖముయ మయినను కవికల్పనాప్రభావమున నంతయు హ్లాకనుయ మానందపూర్ణ మగును. కొందరి నామ గ్రహణ మేల? అని తలంతురొ! నిరాధారవృత్తము దర్శింప శక్యము కాదుకద! మీరిది మీకు ప్రత్యాదేశ మని భావింప దగదు. నుఖాదులు సంవిత్స్వభావములు. అవి యభినయోపేతములై ప్రతీతము లగును. అభినయములు రత్యాదుల యాభిముఖ్యము కలుగజేయును. సంవిదర్పణమున సంక్రాంతము లగును. మీకు విషాదము వలదు. ఇది హితోపదేశము. ఇది విక్రాంతిజననము. ఇది లోకోపదేశము. ఇది వినోదకరణము. ఇది వినోదజననము.

౨. ప్రేక్షాగృహము

బ్రహ్మ సానుము సఫల మయినది. విరూపాక్షాదులు సంతృప్తు లయినారు. విఘ్న మాపాదింప దలచ లేదు. బ్రహ్మ నాట్యమండప యజనము చేయించెను. నాట్యమందిరపూజ శుభార్థప్రాపకము. ఈ పూజలు సౌందర్యసంపాదకములు “శోభా ప్రధానం హి నాట్యే సర్వం” రంగరై వతపూజనము యజ్ఞసమ్మితము. నాట్యమందిర లక్షణ పూజన విజ్ఞానము చేపతలకు నుపకారి యగును. సంకల్పముకన్న నిర్మాణము జ్ఞానాపేక్షము. దివ్యుల కన్నియు మానస సృష్టితో నుపపన్నములు కాగలవు. మాన వుల కన్నియు యత్నిసంపాద్యములు. ధీమంతుడు విశ్వకర్మ శాస్త్రానుసారమున త్రివిధసన్నివేశము కల్పించినాడు. వికృష్టము, చతురస్రము, త్రిత్వస్ర మని ప్రేక్షా గృహము త్రివిధము. ప్రమాణమును బట్టి యిందు త్యేష్ఠ మధ్యమావర భేదములున్నవి. మధ్యమము ప్రశస్తము. ఈ మండపములు హస్త, దండ ప్రమాణమున పదు నెనిమిది యగును. మధ్యమ మండపములో నాట్యాభివ్యక్తి బాగుగా నుండును. పాఠ్యము విస్వరము కాదు. ముఖరాగము దృష్టివిశేషము సువ్యక్త మగును. వాద్యము కేయము శ్రవ్యతర మగును.

మానవుడు చేపవిధానములతో విస్ఫుర్దింప గూడదు. భూ పరీక్ష యొనర్చి ముహూర్తము నిర్ణయించి నూత్రప్రసారము చేసి తిగిన విభాగమున రంగశీర్షము రంగ పీఠ మేర్పణుప వలెను. సర్వవాద్యములతో సర్వమంగలములతో స్థాపనము చేయ వలయును. కలావినోద విధానముల సంగీకరింపని వారిని దరిజేరీని రాదు. రమ్య దారు శిల్పము కూర్చవలెను. శైలగుహాకారముగా నాట్యమండప ముండవలెను. నివాత మండపమునందె గీతవాద్యములు గంభీరము లగును. అచట శబ్దము భ్రమించి పరస్పర ప్రతిఘ్రతి కలదై సమారంభసంపూర్ణ మగును. నాట్యమండపమును భిత్తికర్మ చిత్రకర్మ లేర్పణచి లతాబంధముల కూర్చి కలానుందర మొనర్చవలెను. కలాసౌందర్యమున ధర్మ తత్వము ధర్మకర్మకరణములందు కలారమ్యత నిరూపించు నాట్యగృహము భారతీయ సంప్రదాయ ముద్బోధించు చున్నది. శుభ నాట్యగృహము సర్వలక్షణ సంపన్నము

కాగా గో బ్రాహ్మణ నివాసపవిత్ర మొనరించి, దేవనతి చేసి, జర్జరము పూజించి, యొడకుంభము రంగమధ్యమున స్థాపించి, ప్రదీప్తశిఖాప్రకాశము చూచుకొని నాట్య చారుడు రంగపూజన మొనరింప వలెను. కలాత్మ కారంభము దైవసమారంభముతో నుండవలయుటను భరతు డనేక విధముల నూచించుచున్నాడు. ఈ సాంప్రదాయక మయిన సమారంభము ననుసరించుటయే భారతీయసంస్కృతి మర్యాద.

3. అంగహారములు

భరతు డీ విధము సర్వ మొనరించి యనంతరకర్తవ్యమును బ్రహ్మ నడిగినాడు. “నీ వమృతమంథన మాయోజనము చేయుము” అని బ్రహ్మ యనెను. నాట్యవేద నిర్మాణావధిలో బ్రహ్మ యమృతమంథనము గ్రధించెను. అది సమవకార ప్రయోగము. సమ్యక్సాక్షాత్కారకల్పము. ఉత్సాహప్రభవ మయిన వీరరశాత్మకము. అందర కది రసనాత్మక చర్యణ మాపాదింప గలదు. భరతుడు ప్రయోగించినాడు. దేవ దానవులు హర్షము పొందిరి. ప్రయోగ సమయమున నందరు కర్మభావదర్శనమున సుఖాతిశయము కలవా రగుదురు. ఏకరస వస్తువున దేకానుసంధానము శక్యము కాగలదు. కొంత కాల మయినది. “మహాదేవున కీ నాట్యము ప్రదర్శితము” అని బ్రహ్మ యనెను. నాట్యప్రయోగమును మొదట తెలిసిన వానికే చూపింపవలెను. నాట్యవిదుడే నాట్యప్రయోగము దర్శించుటలో నౌచిత్య మున్నది. అందరు మహాదేవ నివాసము కైలాసము చేరిరి. దర్శనావధానము కోరిరి. రూపక కవి పరీక్షకునకు ముందుగా విన్దింప వలెను. పరీక్షకశ్రవణమున కవి కార్యము కొంత సిద్ధ మగును. పరమేశ్వరుడే పరీక్షకుడు పరితోష్యుడు. రసచర్యణాత్మక మహాభోగ ప్రదుడు. పరమేశ్వరచరిత్ర ప్రధాన మయిన “త్రిపుర దాహము” కూడ భరతుడు ప్రయోగించినాడు. పరీక్షక పరితోషమునకు ప్రయోక్తలు ప్రయోగము నిర్వహింప వలెను. మహాదేవుడు సుప్రీతు డయినాడు. ఇట్లనినాడు. “నీ నాట్యము బాగుగా నున్నది. సంధ్యాసమయములందు నేనును నృత్య మొనరించితిని. ఈ నృత్య మనది. నీ విప్పుడు వైచిత్ర్యరహితముగ ప్రయోగించితివి. నా నృత్యముతో కూడుకొనినచో నీ ప్రయోగము చిత్రము కాగలదు. అప్పుడు భరత మను ప్రసిద్ధియు గల్గును. నీ దాన రింజన ముండును గాని యదియ చాలదు. నీ ప్రయోగవిధిలో నుద్ధతత్వ మున్నది. దేవి యాచరించిన కరణాంగహారములను కూర్చి సౌమర్య మాపాదింపుము.” శివుడు తండు వనువాని బిలిచి “భరతునకు తెలియ జెప్పు” మనినాడు. తండువు కరణములు రేచకములు కూడిన యంగహారముల జెప్పినాడు. హరు ప్రయోగము హారము. అంగములచే నగు నది అంగహారము. అంగహారములు ముప్పది రెండన్న మాటయే కాని యవి యనంతములు. అవి కరణములచే నగును. కరణము లష్టోత్తరశత మున్నవి. ఇదియు సంఖ్యానము మాత్రమే. అవయవములలో హస్తపాదముల సమయోగ రూప మయిన విలాసవిశేషము లుండును. తత్సాధనము లగు క్రియలు కరణములు. కరణమే నృత్య కరణము. నృత్యకరణములు రెండున్న నృత్యమాతృక. ఇట్టివి రెండు మూడు కూడు

కొనినచో నంగహారము నిష్పన్న మగును. కరణములు వాక్యార్థభిరయమున నుపయోగించు నట్లు పరిశీలింప వలెను. మునికాశ్వుపై నిలబడి కుసుమాంజలిక్షేప మొనరించుటకు వలయు నంత నృత్తము మాత్ర ముచితము కాదు. సాధారణముగా కరణముల నానుములు సార్థకములగు నె యున్నవి. అంగహారముల ప్రయోగ మంతయు సామాన్యముగ నదృష్టార్థమే. అంగహారములను ప్రత్యేకదృష్టితో పరిశీలింపవలె నని భరతసంకేతమున్నది. స్వయంప్రయోగ కుశలులు గుర్తింపవలసినవి చాల గలవు. బాగుగా నవయవ గతిని గుర్తించిన నె యీ విషయమున సమ్యగ్విజ్ఞానము కలుగును. స్వరూపతత్వవిదులొకాని వారెంత చెప్పినను ప్రయోగింప శక్త్యులు కారు. వారలకు నిరూపించుటయూ శక్యక్రియ కాదు. ఒక్కొక్క యంగహారమున నియతముగా నిన్నియె కరణము లుండు నన్న వ్యవస్థ లేదు. ఎన్నియేని యుండవచ్చును. వేని ప్రయోగమున రిమ్యుత కలుగునో సమీక్షింప వలెను. ప్రయోగ మసంగతము కా కుండునట్లు పరిశీలింప వలెను. సర్వకరణాంగహారము లందును యోగ సాధన మున్నది.

అంగహారముల కుపకరించు రేచకములు నాలుగు గలవు. రేచర మనునది యటునిటు కదలిక. అవయవముల చలన వలనములు విన్యాస విక్షేపములు రేచకము. నానాదైచిత్ర్యములు కల యీ విధానము దేవతాపరితోషమును సంపాదించ గలదు. ఆ యా దేవతల ధ్వజప్రతీకృతులుగా పిండిబంధముల నిష్పత్తి యున్నది. ఈ పిండి బంధావతరణ మొక రమణీయసన్నివేశము. ఒకప్పుడు శంకరుడు రేచకములతో నంగహారములతో నృత్త మొనరించుచున్నాడు. దేవి సాభిప్రాయముగ సాభిలాషముగ చూచినది. శంకరనృత్తము సుకుమారముగ లేదు. సుకుమార ప్రయోగమయినచో బాగుండును. దేవి సన్నద్ధయై సార్థముగా సుకుమారప్రయోగ మొనరించినది. అవియె యంగహారములు. అవియె రేచకములు. కాని సుకుమారములు. విశేషసంపత్తి సహితములు. మహాదేవుడు పరవశుడై యున్నాడు. దేవియు ప్రయోగ సమ్యునిత. ఇద్దరు ప్రయోక్త లేక భావమున ప్రయోగించుట పిండి బంధ నిష్పత్తికి హేతు వయినది. దక్షిణ్యజ్ఞానమయమున ప్రహర్ష పరవశు లయిన స్రుగుధులు దేవీదేవ ప్రయోగము భావించి వాద్యములు మ్రోగించిరి. మహాదేవుడు లయతాలవశముగా నృత్త మొనరించినాడు. హృష్టిఘృష్ట లయన నందిభద్రముఖానులు “నలుగు రయిదుగురును పిండి బంధ మేర్పఱుపవచ్చు” నని భావించిరి. పిండిబంధముల నిర్మాణించిరి. ఈ నాట్య వేదములలో పోడకపిండిబంధముల సంకేతము లున్నవి. ఇంక నివి బహుప్రకారము లగును. ప్రధానదేశతోద్దేశమున నున్న పిండిబంధము లిచట నున్నవి. పరశివుడై ప్రధానాడు పరితోషణీయుడు. ఆతడు నిర్విశేషరూపుడు. తత్సూచకమే శివలింగాకృతి. తదాకృతి పిండిబంధము తత్పరితోషార్థము. సమాహాత్మక మయిన యొకానొక ప్రయోగమున సవిశేషవిన్యాస విలాసము మన బుద్ధి యందు ప్రవేశించును అప్పటి యాస్వాదానుభవమున గోచరించు ఆకృతివిశేషమే పిండిబంధము. వీని యన్నిటి భావనావ్యూహములలో మహామహేశ్వరుడై వ్యక్తస్వరూపుడై గోచరించును. వీని యందనంత

మిశ్రమము లున్నవి. నాట్యాగమభ్రంశము లేకుండ రక్షణము నూచించుట కీమన్మాత్రముగ నూచితము లయినవి. కేవల కరణప్రయోగమున గూడ దేవతాపరిఘోషణమున్నది.

౪. నృత్తము : నాట్యము

శివ దత్త నృత్తమును తండు వతికుశలముగ గుర్తించి గానభాండయోజనముచేసి నృత్తప్రయోగము నేర్పఱచినాడు. తండు సృష్టము తాండవ మయినది. మునుల కభినయములు తెలియవు. ఈ నృత్త మేమి? నాట్యము కన్న భిన్నమా? అభిన్నమా? నృత్తమున వేరుగా ప్రయోజన మున్నదా? దీని స్వభావ మేమి? లక్షణ మేమి? నాట్యనృత్తములకు భేద మేమి కలదు? నాట్యమున వలె నృత్తసంబంధి రాగకావ్యము లందును ప్రచ్ఛన్న రాగ పరమరహస్యముగా కామోపదేశ ముండనే యున్నది. ప్రచ్ఛన్న రాగము మన్మథదేవస్వస్వము కదా! పుమర్థప్రాప్తికై కవులు రాగకావ్యాదుల సభినేయములుగా జేసిరి. నృత్తము లోకస్వభావ మపేక్షించునా? అలోకస్వభావ మపేక్షించునా? అది యయిన లోకధర్మి. ఇది యయిన నాట్యధర్మియగును. నృత్తము నుండరమై యుపరంజక భాగానుప్రవేశము పొందునేని నాట్యగర్భముననె చేరును. పూర్వరంగ వైచిత్ర్యమునకు నృత్త మావశ్యకమేమి? అందు బ్రహ్మగీతి యున్నది. అది మహాగీతము. వానిలో సమ్యగభినయము కలదు. తదాభిముఖ్యమునకె నృత్త మగునేని నాట్యశుల్కమై యగును. నృత్త మని దీని వేరు చేయనేల? ఇట్టి యీ మహార్థసమాధి కభినవగుప్త భావధార యావశ్యక మయినది. నృత్తము నాట్యము వలె సాక్షాత్కార యోగ్యము. స్వస్పందమున సంక్రమణము చూచుకొని యేకవాక్యతను కూర్చుకొని సాక్షాత్కారింప జేయు నర్హుని లోకగతిక కాదు. సాక్షాత్కారప్రతిభ యున్న నాట్యమె కదా! ఒకప్పు డొక్కొక నృత్తము పోషకపాలక పరితోహార్థ కథావచన నిష్ఠమై రంజింప జేయును. “ఇది చార్యకాముక కేలీలాస మానస. ఇది యిట్టిది. ఇది ప్రాథదూతి.” అని హృదయానుప్రవేశమునకు తగిన విధమున ప్రవేశములు భావింప వచ్చును. ఆ నర్హుని వారిని వారి ధనమును అనుగ్రహము నుద్దేశించి యాశించి యభిలషించి చేష్టిత మొనరించును. పలుకులు పలుకును. “ఇదిగో! ఈ నర్హుని నిన్ను చూచినది. స్తుతించినది. కీర్తించినది.” అని యన్య లనుకొనునట్లు నర్హుని యుండ వచ్చును. కాని నర్హుని భావము హృదయగ్రాహి యగునట్లు చేయగలదు. రంజన మియగలదు. ఆవర్జన మొనరింప గలదు. ఈ యంశమున నింతటి లౌకికమాత్రస్వభావ మున్నను అప్రయోజ్యప్రయోగ శంక తగదు. నర్హునిప్రయోగ మంతయు లోకసద్భవ చేష్టిత మన నక్కఱ లేదు. కేవలము నృత్తమును నర్హుని సాధనయముగా ప్రదర్శించును. కాన నాట్యము నృత్తమునకు సంస్కారకము. నృత్తము నాట్యరూపము. “నా యీ నృత్తసంవేదనమును సామాజికు డాస్వాదింప వలెను. ఇందలి యుపదేశ సందేశము అందుకొన వలెను. ప్రబోధోదయము పొంద వలెను. సంతుష్టిపడి బహుకరింప వలెను” అని నృత్తప్రయోగములో నెట్టి యభిసంధియు నుండదు. అట్టి ప్రయోజన

సంపత్తి నాంతరీయకముగా గలిగిన గలుగ వచ్చును. సర్వక్రిప్రవృత్తి లౌకికముగ గోచరింప వచ్చును గాని యది యంతయు దేవతాపరితోషణ ఫలకము.

“యత్కించిల్లాన్య మేతేన దేవీ తుష్టతి నిత్యశః
యత్కించిత్రాండవం తేన సోమః సానుచరః శివః”

లాస్యమున దేవి సంతసించును. తాండవమున సానుచర సోమశివుడు సంతసించును. ఇది యంతయు సలౌకికరూపాంతరము పొందును. ఇది నాట్యసముచితభావము. ఇంతకలిక్తముగ నేమేని పలికిన నది యంతయు మానవ జీవికాపర్యవసీతము, పురుషదౌరాత్మ్యము నగును. సృష్టనాట్యములకు ప్రయోజనభేదము లేదు. లక్షణభేదము లేదు. కాగా సృష్ట మని యనుట వాచోన్ముక్తిచే ననుట. నాట్య మభినయమాణిక్యమునూత్రము.

సృష్టము నాట్యమున శోభాసంపాదకము. సృష్టము కావ్య కావ్యావయవములను చేస్తానస్థాపనాత్మకము. రంజనాత్మకము. శోభానాంతరీయకముగా సచేతశ్చనుత్కారకము. స్వభావసిద్ధముగా సృష్టము స్వాభీప్రయము. వివాహ ప్రసవావాహ ప్రమోదాభ్యుదయములలో నిది విసోదకరణము. ఒకప్పుడు శివుని సంధ్యా సృష్టసమయమున నారదుడు శివచిత్తుడై గాన మొనరింప శివుడు సంప్రీతుడై అభినయసంప్రీతితో తాండవ సమాయోజన మాదేశించినాడు. ఇట్లు సృష్టారంభముగా తాండవ చూపుకొనించినది. తాండవము రూపించు కావ్యము దేవస్తతి నాశ్రయించును. నిగ్భర పరిపూర్ణ శృంగారరసమున తాండవము మసృణ మగును. సృష్టము సప్తకృతి. సృష్ట మొనరించు సర్వక రంగము ప్రవేశించి విశిష్టముగా నభినయము భావించి స్వసంపాద సంపాదన సమాసక్త కావలెనే కాని సామాజిక సంతర్బణ సంతృప్త యగుట సమంజసము కాదు. రంగమున సర్వ మొనరింప వలసిన వనితల సంఖ్యలో నియమ మున్నది. సృష్టమున గూడ పిండిబంధము లున్నవి. ఈ పిండిబంధప్రకారములు సంప్రపాయమున విచ్ఛిన్నప్రాయములుగ పొడగట్టును. అనేకములలో నివి సంక్లిష్టములు వ్యాక్లిష్టములు నయింపవి. అనవధాను లశ్రద్ధధాను లుద్దరింపరు. సావధానులు సావధాను లగుట సమంజసము. వాద్యప్రాధాన్యమున సృష్ట ముండునప్పుడు యథాసంభవముగా వైచిత్ర్యము ప్రదర్శింప వలెను. కాని వాద్యవైచిత్ర్యము కావ్యార్థమున నియతము కావలెను. కావ్యార్థ నియంతృత వాద్యవైచిత్ర్యమే శోభాసంపాదకము. గీతాచార్యులు వాద్యాచార్యుల కర్ణల మెన్నడును కాదు. ఈ సృష్ట మంతయు దేవదేవ మహాదేవ స్తుతినిమిత్తము. తత్పరితోష మే తత్ప్రయోజనము. వ్యాపత్తి రహిత మయిన శృంగారము సుకుమారము. దేవీదేవ శృంగారము సుకుమారము. ప్రయోక్త లట్టి పట్టుల సృష్ట మాయోజనము చేయుట యుక్తము. సృష్ట ప్రయోగసమయ సమీక్షయు యుక్తము. కావ్యము దంపతుల కానుసంశ్రయార్థాశ్రయముగా నుండునేని మదనాశ్రయ స్వప్రయోగ మావశ్యకము. దంపతులు దూతీవచన మాకర్ణించు నప్పుటి ప్రహర్షమున సృష్ట మున్నది. కాంతుని సన్నిధిలో స్వాధీనిభక్తిక సృష్ట మొనరిం

చును. వాసకసజ్జిక యభిసారికలు నృత్త మాచరింప వచ్చును. వసంత చంద్రోదయ శోభాభావనములూ నృత్త మున్నది. ఇట్లాచిత్యాపేక్ష మయిన నృత్తమే శోభా జనకము.

ఖండిత విప్రలబ్ధ కలహంతరిత ప్రోషితభ ద్ద్యకల విషయమున నృత్తము లేగదు. కాంతసమాగమ సముచితోపాయ పర్యాలోచన వ్యాపారమున నృత్త ముచితము కాదు. నృత్తవ్యతిరేకములను వ్యూదాహరణముల గుర్తింప వచ్చును. స్వకంఠవచన మన పేక్షితము.

నాయిక ప్రసన్నహృదయ స్వాంగశోభ నుపలక్షించి సర్వాంగములందు నృత్త మనుగతము చేసికొన వచ్చును. ప్రియు డసన్నిహితు డయినను నాయిక యాస్థాబంధాతి రేకము కలదేని నృత్త మనుచితము కాదు. దేవస్తుత్యాశ్రయ విషయసిద్ధిలో నుద్ధతము లయిన మాహేశ్వరాంగహారములు, స్త్రీపురుషాశ్రయ శృంగారసంబద్ధ గాన మున్న ప్పడు లలితములగు దేవీకృతాంగహారములు నృత్తసహితములు సముచితములు.

“మహేశ్వరస్య చరితం య ఇదం సంప్రయోజయేత్
సర్వపాపవిశుద్ధాత్మా శివలోకం స గచ్ఛతి”

శివప్రీతికై నృత్త మొనరించుట పాపవిశుద్ధి నిచ్చునని, శివలోక మందించు నని శివ భావము కూర్చునని నాట్యరహస్యము. నాట్యము చెప్ప మని మును లడుగ భరతుడు మహాఫలము నృత్తము నివేదించెను. నృత్తవివేకమున వారు నాట్యము గు ర్తించిరి. గురు వుపదేశించిన విషయమును శిష్యుడు స్వహృదయసంవాదమున సామర్థ్యము కలిగి పంతుష్టు డగుట సముచిత మయిన శిష్యసంప త్తి.

౫. పూ ర్వ రం గ ము

మునులు తత్వాభినివేశము కల్పవారై పూర్వరంగము తెలియ గోరిరి. మొదటనే ప్రయోగించు రంగప్రయోగము పూర్వరంగము. ఇది పారమార్థికము. ప్రయోగసంప త్తి కుపకరణము. ధూపవిలేపనాదికము వలె నిది దేవతాపరితోషణ ఫలకము. పూర్వ రంగాంగము లనేకములు కలవు. వాని యనుసరణ మావశ్యకము. ఎచటనో నిరూ పింప వలసిన వాని నిచటనె నిరూపించుట తంత్రభావానభిజ్ఞుల కామోద మీయను. రంజకవర్ణమున గీత మావశ్యకము. పురుషుడు సలక్షణముగా గాన మొనరింపవచ్చుచు గాని వనితావిరహిత మయిన యా ప్రయోగము సుఖావహము కాదని నూ క్తి. గాయనీగాయన సమావేశము సుందరము. అంగప్రయోగమున దృష్టప్రయోజనము పరిచూచుకొని యనంతర మదృష్టార్థముల ననుసరించుట యు క్తము. రమణీమణుల కుప కరణము లయిన శయన విరచనాదికములలో నంగరంగ భోగసామగ్రిలో సుచితము అయిన రమణీరమణుల యభిప్రాయములు విచిత్రాకృతి నుండుట యీ యంగసంగ ములూ నున్నది. ఇట్టి పీని కుకుమార గీతపాఠ్యాభినయ యోగమున నొనరింప వల యును. మహాదేవునకు మహాదేవితో పరిచయాత్మక మయిన చరిత మంతయు శృంగార

ప్రధానము తచ్చరితవర్ణన పర కావ్యము స్తుతిప్రధాన మగును. తచ్చరిత మంగహార ములుగా చారీరూపముగా ప్రదర్శిత మగుట పూర్వరంగములం దున్నది. హరదేవుని త్రిపురమర్దన సమయగీతము రాద్రమయము. తన్నిరూపక కావ్యమున సుద్ధతము లగు మండలము లంగహారము లుండును. సుకుమారజనవిషయముగ నుండు ప్రయోగమున నరౌకికము లధికముగా నుండవు. నాట్యము వైచిత్ర్యము కలదై యదృష్టప్రయోజనక మగునట్లు సమీక్షింప వలెను. అంగసంక్లప్తి యిదే చెప్పను.

ఒక నాటి గీతకారంభములో స్పష్ట దేవస్తుతి దేవకార్య మభినందించునది కాగా నారదాదిగంధర్వుల గాన మది సుఖజనక మయినను దైత్యదానవులు మాత్స్యమున యుభితులై “వాద్యములతో నున్న యీ నిగ్గీతమును (శుక్లమనెడు వీణావాద్యము) మేమె తీసికొని సంతృప్తి పొందుదుము. ఈ గీతమున మా స్తుతికీర్తనము లే కున్నను మా కిం దాభిమానిక మయిన పరితోష మున్నది. ఇది మా యధీనము. మా కిది సిద్ధ మయినది.” అని యనిరి. సాధన మొనరించిరి. దేవతలకు కోపము కలిగినది. “నారదా! ఈ నిగ్గీత ప్రయోగము ప్రణవ్వు మవుగావుత! మా కీర్తన ముండుచేమి ? వీరు దీని తమ యధీనము కావించు కొని సంతృప్తి పడుచేమి ?” అనిరి. “ఈ నిగ్గీతము నశింపరాదు. దైత్య దానవ రాక్షసు లందరు తుప్పు లయినారు.” అని నారదు డనెను. గంధర్వులు దీని బహిగ్గీత మనిరి. నాట్యోపరంజనార్హ మయిన చిత్రవీణలో దీని ప్రయోగింప వచ్చును. నిగ్గీతము గానోపరంజకము. నిగ్గీతసంజ్ఞ చాల పురాణము. అర్థమును గోచ రింపజేయు పదము లుం దుండవు. దేవతల యనుయాయచే నిది బహిగ్గీత మయినది. ఒక్కొక్క విధానమున నొక్కొక్క దేవతాపరితోష మున్నది. దేనిచే నే దేవుడు సంత సిండునో ఎవరి మనసున కేది ప్రియమో యది సర్వము పూర్వరంగమున నిగ్గీత మయినది. ఇది యంతయు దేవతాపూజన మయినందున ప్రేక్షాపతి ప్రయోక్తుప్రభృతుల కందరకు విశిష్ట ఫలప్రదాయి యగును.

“సర్వ దైవత పూజార్థం సర్వ దైవత పూజనం

ధన్యం యశస్య మాయుష్యం పూర్వరంగ ప్రవర్ధనం”

ఇది సర్వదైవతములకు పూజార్హము. ఇది సర్వదైవతపూజనము. యశ ఆయుర్ధన సాధకము. లోకాలోకాశ్రయము లయిన విద్యా శిల్ప గతి చేష్టితము లన్నియు నిందున్నవి.

పూర్వరంగవిధిలో వేరొక విశేష మున్నది. పుష్పాంజలిధారి రక్షామంగల సంస్కృతుడు నూత్రధారుడు జర్జర భృంగారముల ధరించిన యిద్దరి వెంట నిడికొని ప్రవేశించును. ప్రదక్షిణ మొనరించును. విష్ణు బ్రహ్మేశ్వరవందన మాచరించును. “రాష్ట్రం ప్రవర్ధతాం” “ప్రేక్షాకర్తు ర్మహాన్దర్మో భవతు” “కావ్యకర్తు ర్యశ కాన్తు” “ధర్మకాన్తపి ప్రవర్ధతాం ప్రీయంతాం దేవతాః” అని పలుకును. అప్పుడు పారిపార్శ్వకులు “ఏవ మస్తు” అందురు. ప్రేక్షాపతియు అభీష్టదేవత నారాధింప

వలెను. అతడు దేవతావిషయమున నుదాసీనుడేని బ్రాహ్మణ స్తవ మాచరింపవలెను. ఇది యంతయు రంగసిద్ధి నిదానము. అనంతరము కావ్యవస్తునిరూపణము నూత్రధార కార్యము. పూర్వరంగమే వనితాన్యత్త వేచిత్ర్యసముపేతమే చిత్రపూర్వరంగ మగును. నృత్తగీత విధానములం దతిప్రసంగము తగదు. ఒక్క యంగచోరప్రయోగ మయినను చిత్రత నాపాదింప గలదు. అతి ప్రసంగము ప్రయోక్తలకు భేదము. ప్రేక్షకులకు వినువు. అప్పుడు రసభావముల స్పష్టత యుండదు. శిష్టప్రయోగము రాగజనకము కాజాలదు. సహృదయులకు నాట్యధి దూర మగును. రాగరక్తి రాదు. ప్రీతిప్రధాన మయిన నాట్యమే వ్యుత్పత్తి నీయగల దనుట మహుర్భూహు రుక్తప్రాయము. నాట్యము లోకకాస్త్రముల రెండిటి ననుసరింపవలెను. కేవల కాస్త్రానుసరణము కాని, లోకాను సరణ క్షేవల్యము కాని తృప్తి నీయదు. దేవ రాజ రంగముల యాశీస్సుకల యాశ్రా వణమును నూత్రధారుడు ప్రయోగించును. అందు కవి నాను గుణములు వస్త్రుల్లేఖ ముండును. నాందీప్రస్తావనా ప్రస్తావనముల కిదియే సమయము. నూత్రధారుడే ప్రయోక్త. సౌమనస్య మవిస్మయ మద్భుతదృష్టి రక్షావిధి నూత్రధార గుణములు. నూత్రధారుడే స్థాపకుడై కార్యాంతరము ప్రయోగాంతరమున నాచరించును. దేవద్విజ స్తోత్రోద్దేశముగా నాతడు శ్లోకము పఠింప సామాజికల హృదయము సముచితా స్వాదనయోగ్య మగును. సహృదయులు హృదయమున నిర్మలినత యావిర్భవింప రసోస్వాదోచిత సంస్కారమున గ్రహణయోగ్యతాధానము పొందుదురు. రమ్యమధుర శ్లోక పఠనమున రంగప్రసన్నత సమీక్షింప సామాజికసహృదయులు సంక్షేపమున సంస్కారములు కలవా రగుదురు. యథాకాస్త్రముగా పూర్వరంగవిధివిధాత కళుభము లేడు. దీని నన్యధాప్రయోగింప రాదని నాట్యశాసనము. ఈ పూర్వరంగప్రకరణము వానావిధి నృత్తప్రయోగ వినియోగ సంస్థానము. పద పదమున త్షణక్షణమున నాచ రింప వలసిన విధులు కల పూర్వరంగ స్వరూపవిచార మంతయు నృత్తసంస్కృతి నిదా నము. నూత్రధారాది సంవిధానము గ్రధన నుశ్లిష్టతానూచకము. ఇందలి శృంగార వీర స్ఫోరకము లయిన యంగసంగము లన్నియు గౌరీశంకర గౌరవ గానపరములు. ఇది నాట్యపరమార్థము.

౬. ర స భా ర తి

మునులు మఱల భరతు నడిగిరి. “పూర్వరంగప్రసంగముగా రస మంటిరి. రస మన నేమి? రసత్వ మెట్లు సిద్ధము? ఆ ప్రసక్తిలో భావముల నేల సూచించినాము? అవి యెట్లుత్పన్నములు? వేని నవి భావింపజేయును? అధర్వణమున రసముల స్వీకరించితి మనుట విశదము కాలేదు. రసనాగ్రాహ్యము రస మని లోకప్రసిద్ధి కదా!” ముని భరతు డనెను. రసభావవికల్పన మిక వ్యాఖ్యానింతు ననెను. నాట్యాంతము తెలియ శక్యము కాదు. జ్ఞానశిల్పము లన్నియు ననంతములు. కాని లక్షణపరీక్షాద్వారమున పంగ్రహముగ దెలియ వచ్చును. లక్షణము నూత్రము. పరీక్ష నూత్రము. రసభావాభి నయ ధర్మి వృత్తి ప్రవృత్తి స్వరాతోద్య గాన రంగముల యేకాదశి నాట్య సంగ్ర

మాము. ఉపచార మండపముల చెండిటిని కొందరు కలిపి పదమూ దనిరి. ఈ సంగ్రహమును విస్తరించి సకారికముగా సనిరుక్తముగా ప్రతిపాదింతు నని భరతు డనినాడు. రసాత్మ శ్రీ సాక్షాత్కారము కల శ్రీమదభినవుల ప్రతిభాసమున్నేవ మీ రసభారతిలో నున్నది.

సహృదయ సామాజికులకు సాక్షాత్కారకల్ప మేకఘన మయిన మానసనిశ్చలత యావిర్భవించుటలో నాట్య ముపాయము. సహృదయ సంభావనములో జగజ్జడము సంవిద్రూప మగును. అది మహాభోక్తృభావమున పర్యవసించును. ఈ మహాభోక్తృభావమునందు రసాశ్రయము కాదగిన స్థాయి చిత్తవృత్తియగుగతమై యున్నది. కావ్యార్థ మంతయు చిత్తవృత్తిస్వభావముగా భాసించును. ఈ చిత్తవృత్తిలో స్వపర విశేష మేమియు నుండదు. ఇది యొక యతొక మయిన చేతోరసము. ఇది యిట్లగుటలో నిది నిమిత్తము.

గుణాలంకార నుండర కావ్యమహిమ సహృదయచిత్తమునకు విస్ఫార మిచ్చును. ఆతడు సంవిదాశ్రయ డగును. ఇట్టి స్పందనుందరతచే సాధారణ్యము కలుగును. అప్పుడాతడు స్వాత్మ సంవిత్సమావేశము పొందును. సామాజికుని యీ యేకఘనచిత్తవృత్తి తాకిచిత్తవృత్తికన్నను, యోగిచిత్తవృత్తికన్నను, విలక్షణము. నిరంతరఘన మయిన యీ చిత్తవృత్తి రూఢము కాగా నిర్విఘ్న మయిన స్వసంవేదనవిశ్రాంతి కలుగును. ఈ స్వసంవిద్విశ్రాంతియే రసము. రసమే నాట్యము. రస మొక్కటి. అది మహారసము. మహాస్ఫోటలో పద వర్ణాది స్ఫోటలు కల్పితము లయినట్లు మహారసమున రసాంతరములు కల్పితములు. అసత్యములు. మహారస భాగ స్వరూపములు.

మహారసభాగకల్పము లయిన రసములు తొమ్మిది. శాంత మపలపించు వారెనిమిది యందురు. శృంగారాదిశాంతాంతముగా రసక్రమము చెప్పట సహేతుకము. శాంతము మోక్షఫలకము. ఇందే స్వాత్మసమావేశమున రసచర్వణ మున్నది. తత్వజ్ఞాన జర్యమయిన నిర్వేదము శాంతరసస్థాయి. కావుననే వ్యభిచారిభావగణనమున నమంగల ప్రాయ మయినను స్థాయి వ్యభిచారు లనెడు ఉభయధర్మపజీవిత్యఖ్యాపనమునకై నిర్వేదము మొదటగా నిర్దిష్ట మయినది.

“నహి రసాదృతే కశ్చిదర్థః ప్రవర్తతే”

రసము లేక యే యర్థమును లేదు. రసము వినా విభావాదర్థ మేదియు బుద్ధిలో వ్యాఖ్యేయముగా ప్రవర్తింపదు. రసము వినా ప్రయోజన మేదియు లేదు. సామాజిక హృదయము రసాదృతము కాగా నాతని బుద్ధిలో భావాదికార్థ మేదియు ప్రవిభాగముగ నుండదు.

“విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగా ద్రస నిష్పత్తిః” ఇది రసవిషయ లక్షణసూత్రము. రసదృష్టులు భట్టలోల్లటప్రభృతులు దీని ననేకవిధముల వ్యాఖ్యానించిరి. వారి భావసారము లిట్లున్నవి.

౧. లోట్లటుడు :- స్థాయిభావమునకు విభావాదులతో గలుగు సంయోగమున రసనిష్పత్తి యగును. స్థాయి యుపచిత మయిన రసము. కాకపోయినచో భావమే. అది రామాదులందె యుండును. తద్రూపానుసంధానబలమున నటునందు నుండెను.

శ్రీశంకుకుడిది కాదనెను. స్థాయియై రసీభావము పొందునేని స్థాయిభావము అనె మొదట నిరూపింపవలెను. భరతు డట్లు నిరూపింపలేదు. ఉపచితస్థాయి రసము. అనుపచితము భావ మనుటయు నయుక్తము. మంద, మందతర, మందతమ భేదములు స్థాయిలో నుండును కావున రసమునను తీవ్ర తీవ్రతర తీవ్రతమ భేదముల సంగీకరింపవలసి వచ్చును. ఉపచయకావ్య పొందిననె రస మన్నచో హాస్యము స్మిత హాసితాదిభేదమున నారు విధము లనుట కుదురనే కుదురదు. దశవిధ కామాదస్థలలో నుత్తరోత్తరము ప్రకర్ష తారతమ్యమున్నది కావున లెక్క లేనన్ని శృంగార రతి భావాదులు స్రసక్తములు కావలసి వచ్చును. స్థాయి యుపచయము పొంది రసమగు ననుటలో విపర్యయము కూడ కలదు. మొదట సముపచిత మయిన శోక ముపశాంత మగుట కలదు. రతి క్రోధోత్సాహము లపచయము పొందుట యున్నది. కాగారసము భావపూర్వక మనుట కాక భావము రసపూర్వక మనవలసి యున్నది.”

“రసపూర్వకత్వం భావానాం

భావపూర్వకత్వం రసస్య”

అని నాట్యవేదమే యనును. రస మాస్వాదింప భావప్రతీతియే, భావము దర్శింప రసనిష్పత్తియు గోచరించుచున్నది. కాన రససూత్ర మట్లు వ్యాఖ్యానింపరాదు.

౨. శ్రీశంకుకుడు :- ఇట్లు వ్యాఖ్యానింపవలెను. విభావాదులు గమకములు. రసము గమ్యము. విభావాదులు కృత్రిమము లయిన నట్లనిపింపదు. వాని ప్రయోగదీక్షయే యట్టిది. రస మనుమీయమాన మయిన నితరానుమీయమానముల శన్న విలక్షణము. రసనీయము. స్థాయిగా సంభావిత మగు రత్నాదికము రామాదులందె యుండును. నటునందుండదు. కాని నటు డనుకరణమున ప్రదర్శింపగా భావుకు లాస్వాదింతురు. అనుకరణ మగుట వలననె రస మను నవనామ సంకేతము కలిగినది. కావ్య మవగమనశక్తిచే రస మవగమింప జేయగలదు. అనుకరణ మొనర్ప రతిస్థాయి శృంగారరస మగును. ఇదియే శ్రీముని మతము. చిత్రతురగము నందు వలె నటునందు విలక్షణ విజ్ఞాన ముదయించును. స్థాయ్యనుకరణమే రసమని శ్రీశంకుకవాద సారము.

భట్టతోట డిది విమర్శక్షమము కాదనును. అంతస్తత్వశూన్య మనును. రస మనుకరణరూప మనుట యుక్తము కాదు. ముఖ్యమును చూచిన వారితిరము చూచి యిది యనుకరణ మన వచ్చును. రామాదిరతి గుర్తించిన వారెవరు లేరు. ఇక అనుకరణ ప్రతిభాస మెట్లు? నటుడు రామానుకారి యనుట ప్రవాదమాత్రమే. నటు

నందు సాదృశ్యము గోచరింప వచ్చును. అతమాశ్రయమున ననుకారము కలుగదు. నలుడు శిక్షావశమున సర్వము నేర్చి యుండును. వేషానుకరణ మాత్రిమున చేష్టితాను కరణము రాదు. స్థాయ్యమకరణము రస మని మునియేని యొకప్పుడేని యననే లేదు. ఈ యనుకరణవాదము జ ల లి పి యె యునునది. రస మాంతర మని యనుటయు భరతగ్రంథవిరుద్ధము.

3. భట్టనాయకుడు :- ఇట్లనెను. రసము ప్రతీతము కాదు. ఉత్పన్నము కాదు. అభివ్యక్తమును కాదు. సీతదు లెవరికిని విభావములు కారు. వారి యందు స్వకాంతాబ్ది కలుగనె కలుగదు. దివ్యవ్యక్తుల విషయమై సాధారణీకరణము కలుగనే కలుగదు. కావ్యనాట్యము లందఱు భావకత్వ వ్యాపార మొకటి యున్నది. దాని ప్రక్రియ స్వస్పంద రమణీయము. నిబిడ నిజమోహ సంకటము నది విడివడ జేయును. ఈ భావకత్వ వ్యాపారమున రసము భావ్యమాన మగును. భావ్యమానము భోగ మున భుజ్యమాన మగును. భోగమును వ్యాపారము రసానుభూతి కనుకూల మగునది నుష్టమై యున్నది. రజస్తమోగుణముల యనువేధమున భోగ ముదయింపగా నా సమయమున ప్రకాశానందమయ సంవిద్విశ్రాంతి సాక్షాత్కరించును. ఇది యంతయు భోగభుక్తి ప్రభావము. భావమడు భోగీకృత రూపమున సిద్ధి కలిగి రససంవేదనము పొందును.

ఇదియు పరిశీలనార్హము. భోగమని భట్టనాయకు డనును. భోగ మది యెట్టిది? రస రసనమునె యాతడు భోగమనునా? అదియు ప్రతిపత్తియై యగును. పేరు పేరు పెట్టుటే? రసప్రతీతి భోగీకరణ మాత్రమే కాదు. రసము భావనాభావ్య మనుట బాగున్నది. ఈ భావనము చర్వణ మొకటియై యయిన మే మంగీకరింతుము.

4. అభినవగుప్తవాదుడు :- రసమీమాంసలో నిది పరిశుద్ధతత్వము. ఇంద్రపూర్వముగ జెప్పవది లేదు. ముని చెప్పనె చెప్పెను. రస మసాధారణము. ప్రధానము. కావ్యార్థము. అశబ్దాభిధేయము. రసము నిష్పాదించు స్థాయివ్యభిచారులు భావములు. ఇవి రస మాస్వాద్యము చేయును. మొదట స్థాయి యవగతమై సమాస్వాద్య రసమునకు భావక మగును. వాక్యార్థము ప్రతీతము కాగా మానససాక్షాత్కార రూప మగు నొక ప్రతీతి యుదయించును. అప్పుడు దేశకాలాదివిభాగము లుండవు. భీత మృగపోత వర్ణనపర మయిన “గ్రీవాభంగాభిరామం” అను శాకుంతల స్లోకము భావించినప్పుడు భయము భాసించును కాని మానసప్రతీతి కలుగగ నె నిర్విశేష మృగ పోతమే గోచరించును. అప్పుటి బుద్ధిలో హనోపాదానాది నియమము లుండవు. ఈ నియమములు రసవిష్ణుములు. నిర్విఘ్నప్రతీతనిర్ద్రాహ్యమై మనోరసనిర్భరమై రస మవభాసించును. ఇందు స్వపరవిభాగ ముండదు. దేశకాలప్రమాత్రాదు లుండవు. సహృదయులు స్వసంవాదము పొందుదురు. సంస్కారోద్బోధనమున రసపరిపాచ మనుభవింతురు. ఇదియై నిర్విఘ్న సేవిక మ భవము. జననాంతరసౌహృదములు

భావస్థిరము లగుటను కాళిదాసు సూచించి ప్రతిభాన మను సాక్షాత్కార స్వభావ ముదయించుటను నిరూపించినాడు. అది యాస్వాదాత్మక మయిన ప్రతీతి. ఈ ప్రతీతిలో రతి భాసించును. అది యశోకము. మిథ్య కాదు. వీతవిఘ్నమయిన యీ ప్రతీతి రసము గోచరింప జేయును. విఘ్నవినిర్ముక్త మయిన యీ సంవిత్తియే చమత్కారము. రసన. సమాపత్తి. నిర్వేశము. ఆస్వాదనము.

౭. ర స ప్ర తీ తి వి ఘ్న ము లు

సంభావనారాహిత్యము, స్వపరదేశకాలభావనము, స్వకీయసుఖదుఃఖపరవశత, ప్రతీత్యుపాయవికలత్వము, అస్ఫుటత్వము, అప్రధానత, సంశయ మను నీ సప్తకము విఘ్నములు. ఈ విఘ్నాపసారణ మావశ్యకము. తదుపాయము లున్నవి.

౧. ప్రయోగారింభములోని పూర్వరంగభావన రంగపరికరదృష్టి, ప్రస్తావనా పరిశీలనము ఆహార్యముల వివేకముల వలన సామాజికులకు మానస కాలువ్య ముండదు. అప్పుడు సంజేదనాంతర ముదయింపదు. విఘ్నము కలుగదు.

౨. లాస్యాంగములు నాట్యధర్మి సంభావనము సాధారణ్యసంపాదనముల వలన స్వపరాధివిశేషావేశ ముండదు. అహృదయుడును హృదయ వైమల్యము పొంది సహృదయాకృతు డగును. ప్రతీత్యుపాయములు భావకుడు సంపాదించ వలెను. ప్రమితిసర్వస్వ మంతయు ప్రత్యక్షపరాయణ మయినందున ఆగమానుమాన ముల వలన గలుగు విఘ్నముల విఘాతమునకు నాట్యాభినయముల భావింపవలెను. అభినయము ప్రత్యక్షవ్యాపారకల్పము. ప్రత్యక్షత్వప్రసాదిచే స్ఫుటత్వము కలుగును. కావ్యనాట్య సమర్పితములందు ప్రధానతాదృష్టి యావశ్యకము. అప్పుడన్నియు పుష్కరినిష్ఠములు కాగలవు. సంవిదనుగృహీతము లయిన భావము లన్నియు సుఖ ప్రధానములు. ఏకఘనప్రకాశమున కివి యానందసారములు. శోకసంవిచ్చర్యణమున గూడ హృదయవిక్రాంతి యున్నది. ఇట్టి విక్రాంతి కలిగినచో నవిక్రాంతిస్వరూప మయిన దుఃఖము కలుగదు. దుఃఖమునకు చాంచల్యము ప్రాణము. చంచలత యున్న దుఃఖము దుఃఖము కాదు. విభావాదు లనియతములు సర్వసాధారణము లనెడు భావము కలిగినచో నుదయించు సంశయ ముండరాదు. అందుననే విభావాది సంయోగ ముపాత్త మయినది. అన్నిటి సమాహారప్రత్యయములో శంకాకలంకము రాదు. అన్నియు నేకనియతము లగును. అప్పు డేకసంజేదన సామ్రాజ్యము సాక్షాత్కరించును. ఏవంప్రాయోపాయావలంబనము విఘ్నముల రానియదు.

౮. ర స స్థి తి

రాశికచిత్రవృత్తి ననుమానించుటలో రసత్వము లేదు. సాస్వాద మరౌకికచమత్కారాత్మకము. ర స వి ష య రసనానిష్ఠత్తియే సూత్రము లోని నిష్పత్తి. విభావాది సంయోగమున రసన కలుగును. రసము రసనాగోచరము లోలో త్రరము. రసము రూపకముననే స్వరూపప్రతిష్ఠ పొందునని విశేషసాకల్య ముండుట హేతువని వాచును డనెను. రూపకప్రబంధము భాషావేష ప్రవృత్తినిత్యాదుల

కల్పనమున రసనిదాన మగుచున్నది. తదుపజీవనమున ప్రవర్తించు ముక్తకమున గూడ ఈ భాగ్యమున్నది. సహృదయులు ముక్తకములలో పూర్వాపరము పరికల్పించుకొని పీఠబంధము కూర్చగా నసహృదయులును తదభ్యాసమున సహృదయు లగుదురు. అహృదయులకు నాట్యము వైర్మల్యాధాన మొనర్పగలదు. రస మననేమి? ఆస్వాద్యమన మగుటచే రసము రస మగునని యుత్తరము. నానావ్యంజనసంస్కారము కల యన్నము భుజించువారు రసము లాస్వాదింతురు. భోక్త తదాస్వాదమున నేకాగ్ర మానసు డగును. అన్యచిత్తమున భుజించువాని కాస్వాదము కలుగదు. సుమనసు లన్నము భుజించుచు హృదయ పొందుదురు. రసముల నాస్వాదింతురు. అట్లే బుధులు భావాభినయసంబద్ధము లయిన స్థాయిభావముల నాత్మసమావేశమున నాస్వాదింతురు. బుధు లిట్టి సంవిచ్ఛర్వణమున భావాస్వాద మొనరింతురని నాట్యరహస్యము. ఇది నాట్యరసాస్వాద ప్రక్రియ. సముదాయరూప మగు నాట్యమున రసము లిట్లుండును. నాట్యమే రసము. రససముదాయమే రసము.

అభినవుల యుపాధ్యాయులు కావ్యమున గూడ రసము లున్నవని యనిరి. వారు-
కావ్యకాతుకములో.

“ప్రయోగత్వమనాపన్నే కావ్యే నాస్వాదసంభవః”

ప్రయోగపదవి నందుకొనని కావ్యమున నాస్వాదము లేదని యని కావ్యమున ప్రత్యక్ష కల్పముగా సంవేదన ముదయించునని రసోదయ మగునని పలికిరి. వర్ణనాచమత్కార వైశద్యమున నుద్ధాన కాంతా చంద్ర చందనాదులు ప్రత్యక్షాయమాణము లగునని వారి భావము.

శ్రీమదభినవు లిట్లనిరి. కావ్యము గూడ దశరూపకాత్మకమే. అందలి భాషా వృత్తి కాక్వాదులు రసపత్త నాపాదింప గలవు. సర్వబంధకావ్యములో శ్రీలును సంస్కృతవచన లగుట శక్తిగహితుని కావ్యక్రియ యనరాదు. సర్వబంధాచిత్తమున నది యిట్లు సంగతము. సంసంధ్యంగాదులకు సర్వబంధానుగతముగ సంభావింపగా నాట్య ముల్లసించును. సహృదయులు కొందరు స్వభావముననే నిర్మలహృదయదర్పణులు. చర్వణ వారి సంపద. అంతట వారలకు రసము సాక్షాత్కరించును. ఇట్లు కాజాలనివారు ప్రత్యక్షోచిత చర్వణా లాభమునకై నటానిప్రక్రియ నభిలషింతురు. రసము నాట్యముననే కాని లోకిమున లేదు. కాని కావ్యమును నాట్యము. కావ్యమున రస మున్నది. ఆస్వాద మున్నది.

నటునందు రసము లేదు. ఆతడు కేవలము పాత్రము. పాత్రమునకు పాయసాస్వాద ముండదు. నటునకు రసభావయోగము లేదు. ఉన్నదని తలచుట భ్రమ. నటుడు పాత్ర లీనుడై సామాజికులకు తాదాత్మ్యాభిమాన ముత్పాదించును. ఇట్లు నటోపయోగము భావించుట యుచితము.

౯. భావరసములు

రసముల వలన భావము బుడయించునా? భావములవలన రసము బుడయించునా? రసమున భావము, భావమున రసము నని యనోన్యవ్య జనకత సమ్మతమా? రసము భావహీనము కాదు. “న భావహీనో స్థి రసః” భావము రసవర్జితముగ నుండదు. “న భావో రసవర్జితః” రసభావముల సిద్ధి పరస్పరకృతము. భావమునకు భావత్వము రసాధీనము. రసమున రసత్వవిష్పత్తి భావాధారము. ఇందనోన్యాశ్రయ మున్న నది దోషము కాదు. ఏకక్రియలో నది దోషము. క్రియాభేదమున నది దోషము కాదు. ఇది భావ రస రహస్యము.

కావ్యము వృక్షము. నటవ్యాపారము పుష్పము. సామాజికరసాస్వాదము ఫలము. విశ్వము రసమయము. మూలము రసము. రసవివర్తనంతయు రసము.

నాట్యరసముల కుత్సత్తి వర్ణ దైవతము బున్నవి. ఇవి విశేష లక్షణాంశపూరకములు. వర్ణ దేవతా నిరూపణము రసాగమానువిధత్వము నూచించును. శృంగార రాద్ర వీర భీభత్సములు హాస్య కరుణాద్భుత భయానకముల కుత్సాదక రసములు. ఒక రసము యొక్క ఫలానంతరము ద్వితీయరస మవశ్యంభావి. రసవర్ణము పూజాధ్యానోపయోగి నటులకు ముఖరాగ యోజనోపయోగి. లోకచిత్రభావములకు యధాయోగము విభావముల నాహించు కవినటులు వానికి రసత్వ మాపాదింతురు. రసరసమునకు కవుల నవదృష్టి యొకటి సవ్యాపార మగును. వివశ్చిద్దృష్టి మరియొకటి యున్నది. ఈ దృష్టి ద్వయమున రసమయవిశ్వ మనిశము నిర్వర్ణనము చేయుట యావశ్యకము. నటనోపజీవులగు నటులకు నవదృష్క్ రాదు.

౧౦. శృంగారాదులు

శృంగార ముజ్జ్వలజేసాత్మకము. శృంగారాది నామములు శాస్త్రమర్గాదల ననుసరించి యున్నవి. వృద్ధవ్యవహారమున రూఢములై యున్నవి. కావ్యమందలి రతి స్థాయి ప్రారంభాది ఫలపర్యంత ముండును. ఆధారభేదమున రతిభేద ముండు ననుట రసతత్వానభిజ్ఞత. రతి యంతట నేకరూపము. శృంగారమున సంభోగమని విప్రలంభ మని రెండధిస్థానము బున్నవి. ఈ దశాద్యయము నందును తదాస్థాబంధాత్మక మయిన రతి యనుగతముగనే యుండును. సంభోగమున విప్రలంభసంభావనా భీరుత్వ ముండును. విప్రలంభమున సంభోగ మనోరాజ్యానుజేగ ముండును. ఉజ్జ్వలజేషము లేకున్న నుత్తమరతి కలుగు ననుట యక్షభాషితము. సంభోగశృంగారమున హృద్యతమ మయిన విషయసంభార మంతయు పూర్ణముగ నున్నప్పు డుత్తమనకు రతి కలుగును. కావుననే రత్నావల్యాదులలో సర్వము సంగృహీత మయినది. సంభోగమున నిర్వేద సదృశములు వ్యభిచారులు కాజాలవు. విప్రలంభములో దుఃఖమయము లయిన వ్యభిచారు బున్నవి. సంభోగములో రతిశ్రమ కృత నిద్రాదు బుండవచ్చును గాని వాని విరూపణము చిత్రత నాపాదింపదు. విప్రలంభములో నవి చిత్రతాపాదకములు. రతి

భావనచే నిద్రయు నిద్రాభావనచే రతిభావనయు పరస్పరము జాతపోషములై వైచిత్రీ నాపాదింప గలవు. విరహమున శృంగారము పుష్ట మగును. విరహము వినా ప్రయోగమున గాని కావ్యమున గాని శృంగారము హృద్యము కానేరదు. కావుననే కవులు సంభోగశృంగారమున కలహవిప్రలంభము హేతువుగా వైషమ్యమునో గోత్రస్థలిత స్పర్శనో యితరమునో నిబంధింతురు. కామము వామ మని కామనూత్రము. విప్రలంభమున విభావము కాని స్థాయి కాని సంభోగసమయ విభావస్థాయుల కన్న భిన్నము కాదు. శృంగారము పురుష ప్రమదా యుక్త మనుట యుక్తము. పురుషుడు భోక్త. భోక్తుత్వమున పురుషునకు ప్రాధాన్య మున్నది. ప్రమదకు భోగ్యత్వమే కలదు. ప్రాధాన్య ముండుట వలన పురుషుడు భోగ్యమున పరతంత్రుడు కాడు. అందుననే నాయికాంతర యోగ మున్నను పురుషునకు శృంగారహీని లేదు. ప్రమద భోగ్యపర తంత్ర. అన్యసంబంధసమ్మిలనములలో శృంగారభంగ మున్నదని రసదర్శనము. ఇది శృంగారపద్ధతి.

హాస్యము హాసస్థాయిభావాత్మకము. శృంగారమున రతిస్థాయి యాస్వాద మొదలించిన పిమ్మట రతిరూపముననే యుండదు. హాస్యములోని హాస మాస్వాద ముదయింప జేసియు హాసైకస్వభావముగనే యుండును. అత్యుష్ణము పరష్ణమని హాస్యము ద్వివిధము. ఒక్కొక్కడు విభావముల గుర్తించియు గాంభీర్యమున నవ్వక పోవుట కలదు. అట్టి వారును పరక్షియ హాస మవలోకించి హాసము కలవారగుట లోకప్రసిద్ధమే. హాసమున సంక్రమణ స్వభావ మున్నది. సంక్రమణ శీలు నందది సంక్రమించును. స్త్రీలలో నీచప్రకృతులలో హాస్య మధికము. హాస్యములో నారు భేదము లున్నవి.

కరుణము శోకస్థాయిప్రభవము. క్రోధస్థాయిభావాత్మకము రాద్రము. స్థాయి భావప్రభవత్వ మిందు లేదు. ప్రతీతి నుత్పాదించియు క్రోధము క్రోధముగ నే యుండును. కరుణములో ప్రతీత్యుత్పాదక మయిన శోకము శోకముగ నుండదు. రక్షోదానవులందే రాద్ర ముండు ననుట కాదు. ఇతరులకును రాద్రము కలదు. కవి నిరూపితుల కందరకు గలదు. నటు డనుకరించు వారల కందరకును గలదు. ఉద్ధత మానవులు బహుబాహువులతో నుండరు. సంగ్రామసంప్రహరములతో నుందురు. పరశురామాశ్వత్థామాదులు వీరప్రధాను లయినను కారణాంతరమహిమచే రాద్ర యోగ్యులు నగుదురు. తగిన కారణ మున్నచో గాత్రసాదులను క్రోధమును విడనాడి హాసశోకాదులు కలవా రగుదురు. ఆస్వాద మనునది హృదయసంవాదరూపము గాన తానుసప్రకృతు లయిన సామాజికులకే క్రోధమున హృదయసంవాదము కలు గును. అట్టి సామాజికు లొకవిధముగ దానవ సదృశులు.

వీర ముత్తమప్రకృతిక ముత్సాహాత్మకము. భయానకము భయస్థాయిభావాత్మకము. వీరము భీతాభయప్రదానసారము. కావున వీరానంతరము భయానకము క్రమ ప్రాప్తము. బీభత్సము జుగుప్సాస్థాయిభావాత్మకము. అద్భుతము విస్మయస్థాయి భావాత్మకము, రూపకాంతమున అద్భుతము ప్రయోగింప వలెనని నియమము కలదు.

వాక్యశృంగారము వేదశృంగారము క్రియాశృంగారముని శృంగారము మూడు విధములు. ఇట్లే రసము లందవాంతరభేదము లున్నవి. శుద్ధవీధత్వము సంసారనాట్య నాయకరాగములకు ప్రతిపక్షము గానుండి మోక్షసాధన మగును.

౧౧. శాంతరసము

శమస్థాయి భావాత్మకము. శాంతమున దుఃఖము లేదు. మత్సరము లేదు. రత్యాదు లన్నియు వికారములు. శాంత మొక్కటి ప్రకృతి. స్వస్వ నిమిత్తము ననుసరించి శాంతము వలన భావము కలుగును. నిమిత్తము తొలగిపోగా భావము సర్వము శాంతము నందే విలీన మగును. కొందరు శాంతము లే దందురు. శాంత మితరము లందంతర్భవించు నందురు. శాంతము శమస్థాయిభావాత్మకము. శమ శాంతములు పర్యాయములు. శాంతము రస మన్నచో “భావములు నలుబది తొమ్మిది” అను సంఖ్యానము కుదురదు. ఆధ్యయనాదులు శాంతవిభావములు కాజాలవు. కామాద్యభావ మనుభావమునుకాజాలదు. సర్వచేష్టల యుపరమ మెన్నడు ప్రయోగ యోగ్యము కాదు. ధృత్యాదులును వ్యభిచారులు కాజాలవు. శాంత మను రసమెట్లు సంభవించును? శాంతము లేదు.

ఈవిషయమున నిది సిద్ధాంతము. శాంతము రసము. మోక్ష మను పరమపురుషార్థ మునకు దగిన చిత్తవృత్తి హృదయసంవాద భాజను లయిన సహృదయుల కాస్వాద్య మానమై రస మగును. వ్యభిచారి భావ ప్రస్తావ ప్రారంభమున ముని నిర్వేదమును అమంగలమయినను మాంగలిక మని నిరూపించుట చూడ “నిర్వేద మొకప్పుడు స్థాయి భావ మగు” నని తలచి నట్లయినది. తత్వజ్ఞానజన్య మయిన నిర్వేదము తదన్యస్థాయి భావముల కుపపద్ధకము. నిర్వేదము పరమ స్థాయి కీలము. ఈ నిర్వేదము తత్వజ్ఞాన జన్యము. దాఁద్రాదుల వలన గలుగు నిర్వేద మిందు స్థాయి కాదు. తత్వజ్ఞానజన్య నిర్వేదము స్థాయి యనుట కన్న తత్వజ్ఞానమే స్థాయి యనుట యుక్తము. తత్వజ్ఞానము శమము. శమమే స్థాయి. వైరాగ్య నిర్వేదములకు భేద మున్నది. శమశాంతములు పర్యాయములు కావు. వాసనాస్యములు పర్యాయములు కావు. అవి లోకాలొకక ములు. సాధారణాసాధారణములు. శమశాంతములు నిట్టివి. రత్యాదిచిత్తవృత్తులు తగిన విభావముల విశేషసంక్రయమున విచిత్రము లగును గావున వాని యందొకటి శాంతస్థాయి కావచ్చునని కొందరు భావించుట మునిమత విరుద్ధము. అలౌకికవిభావాది సంసర్గ విశేషమున రత్యాదు లపవర్గవిషయము లయిన కావచ్చును కాని వాని యందేదియు శాంతస్థాయికాజాలదు. వాని స్థాయిత సుదృఢము కాదు. శిథిలము. రత్యాదు లన్నియు కలిసి స్థాయి యగు ననుటయు మనోజ్ఞము కాదు. చిత్తవృత్తు లెప్పుడును సమకాలమున గలుగవు. తత్సమయములో తదన్వేదయ ముండదు. అవి భాగమున రత్యాదు లుండు ననుట భావతత్వము కాదు. తత్వజ్ఞానమే స్థాయి. ఇది విత్యసాయి. ఇది సిద్ధస్థాయి, సకలభావాంతరములకు తత్వజ్ఞానము భిత్తి. రత్యాదుల

నిది వ్యభిచారీకరించును. ఇది సిద్ధస్థాయి యగుటచే భరతుడు చేరుగా గణింప లేడు. పరిగణనము యుక్తమును గాదు. రసమునకు సంబంధించిన పర్యంతాస్వాదము సర్వము. శాంతస్వరూపముగనె యుండును. సర్వరసముల కిది ప్రకృతి. శ్రీ మత్సిద్ధాంత శాస్త్రము;

“అష్టానా మిహ దేవానాం శృంగారాదీన్ ప్రదర్శయేత్
మధ్యే చ దేవదేవస్య శాంతం రూపం ప్రకల్పయేత్”

అష్టదేవుల కష్టరసములు, దేవదేవునకు శాంత మని వాకొనినది. రత్నత్నాహాదు లుప రాగ సంపాదకములు. ఆత్మస్వరూపమునందు వానివలన నుపరంజనము కలుగును. ఉపరక్తాత్మయై వాని యం దనుభూత మగును. రత్నాదు లుపరంజకములుగా లేక పోయిన నాత్మభావము వలె శాంత మవభాసించును. శాంతము ప్రయోగప్రబంధ మహిమచే లోకోత్తరానంద మిచ్చి సంవిన్మయ మగును. ఇది దీని తత్వాస్వాదప్రక్రియ. సవరసములై పునుగ్తోపయోగులు. ఇవియై యుపదేశ్యములు. స్నేహము లౌల్యము భక్తి రస మనుట రసహృదయము కాదు.

౧౨. భావ చక్రము

భావశబ్దమున చిత్తవృత్తి విశేషములై వివక్షితములు. వానికి యోగ్యతావశ మున స్థాయిసంచారి విభావానురూపత సంభవించును. బాహ్యము లయిన విభావము లనుభావములు భావవ్యవహార్యములు కావు. స్థాయి వ్యభిచారి సాత్వికములై భావ ములు. “భవతీతి భావః, భావయతీతి భావః” అని భావపద వ్యుత్పత్తి. భావ మని యనుట యేల? వేని నవి భావింప జేయును? వేని వ్యాపించును? ఏమి యాచరించును? ఇట్టివి భావవిషయమున గలుగు ప్రశ్నలు. వాగంగసత్వసమపేతము లయిన కావ్యార్థముల నివి భావింప జేయును కాన భావము లయినవి. ఇందు వాచికాదు లంతరంగములు. అహార్య మంతగా నిందు ముఖ్యము కాదు. వాచికాదులు మొదటి దశలో దేశకాలవిశేషగతములుగా నున్నను సాధారణీభావము పొంది సామాజికాత్మ లను భావింపజేయ గలవు.

“కవేరంతర్గతం భావం భావయన్ నావ ఉచ్యతే” వర్ణనానిపుణుడయిన కవి యనాది ప్రాక్తన సంస్కార ప్రతిభానయము మగు భావము కలవాడగును. అతని యా భావమును సమాస్వాదయోగ్యముగ జేయునదియై భావము.

విభావ మనునది విజ్ఞానార్థము. వాగంగసత్వాభినయము దీనిచే విభావిత మగును. అనుభావము వాగంగసత్వాభినయముల ననుభావితముల జేయును. భావముల జెప్ప నప్పుడు విభావానుభావముల జెప్పవలసి యున్నది. ఇవి లోకస్వభావముననె సిద్ధము లగును. భావములు స్థాయి వ్యభిచారి సాత్వికము లని మూడు విధములు. సహృద యుల హృదయసంవాదము పొందిన రసోద్భవభావము శరీరధాతువు లం దంతట ప్రస రించును. నరలలో సరపాలకుడు వలె, శిష్యులలో గురువు వలె, స్థాయి సర్వభావము

అందు మహాత్మర మని సంభావింప వలెను. స్థాయి భావాభినయము స్పష్టసంకేతిత మయినది. తద్విజ్ఞానము స్థాయిసంవేదనమున కత్యంత ముపకరించును.

వ్యభిచారిభావములు రసములందు వివిధరీతులతో సంచరించును. ప్రయోగమున సంవాదము కలుగు విధమున రసములను సహృదయులకు చర్చణాస్పదములను జేయును. దృష్టశుభ్రము లగు జగజ్జడపదార్థములు భావసంభావితము లయినప్పుడు స్వస్పంద నుందర మయిన యనుభూతి ప్రారంభములో చిత్తవృత్తులందు స్పంద ముదయించును. కించిద్విషయముగా నున్న చిత్తస్పందము వృత్త్యాత్మకమై గూఢముగా నున్న సంస్కారాత్మక మయిన స్మృతి నందుకొనును. స్మృత్యాత్మక సంభావనముతో ప్రకృత స్పంద ధార సంవాదము పొందగా భావ మను సంకేతము కలుగును. ఈ భావములు తమ యంతట తా ముండుట స్వరూపప్రతిష్ఠ కాదు. రసాభిముఖముగ నె యవి వ్యాపారము సారించి స్వప్రతిష్ఠము లగును. ఇది వీని తంత్రము. వ్యభిచారిభావములు ముప్పది మూడున్నవి. వీని నభినయమున సాభిమానముగ సావధానముగ గుర్తించుటకై భరతుడు లక్షణసరిష్కార మొనరించినాడు. వీనిని దేశ కాలావస్థానుసారమున స్త్రీపురుషులు తమ తమ ప్రయోగవశమున నుపపాదించి సామాజికహృదయసంవాదము సంపాదించ వలసి యున్నది.

సాత్వికములు. సత్వము సర్వభావములకు మూలము. సత్వశాలియై భావముల నభినయింప గలడు. అంతట సత్వసామ్రాజ్య మున్నది. కాని సాత్వికములందె సత్వమున్నది. మనస్సమాధిలో సత్వము జనించును. గోమాంచాదులు సత్వస్వభావములు. ప్రాణాత్మక మయిన వస్తుసత్వమే సత్వము. ప్రాణవస్తువే సత్వము. పృథ్వీభాగ ప్రధాన ప్రాణసంక్రాంత చిత్తవృత్తి స్తంభము. జలభాగ ప్రాధాన్య మున్న బాష్పము, తేజస్సంబంధమున స్వేద వైవర్ణ్యములు, ఆకాశానుగ్రహమున ప్రళయము, వాయుస్వా తంత్ర్యములో గోమాంచ వేపధు స్వరభేదములు కలుగును. ఇది సాత్వికభావస్థితి యని భరతవిదుల వేదనము. నానావిధాభినయములకు సంబంధించి రసోద్దీపన సమర్థము లయిన సాత్వికములను ప్రయోక్తలు రసమున ప్రయోగింప వలెను. రసనూత్రమున సాత్వికము లేకున్నను ప్రాధాన్య మున్నందున తత్పురస్కృత మయిన విశేషమే సాత్వికములకు సర్వరసము లం దర్హస్థాన మిచ్చినది.

కావ్య మనేకరసముల నానాభావముల నిబంధించును. బుధుల కావ్యరసయోజనము సుశిష్టబంధము. రసములు పుష్పావకీర్ణము లగునట్లు సమీక్షించు బోధ బుధాధీనము. సర్వి మిది తెలియుట సహృదయస్వాత్మసిద్ధి. ఇది రసభారతి.

౧౩. నాటకమీమాంస

నాట్యసంగ్రహ నిరూపితార్థముల పరస్పర సంబంధ మున్నది. దశరూప వికల్పన మిందు ప్రసంగసంప్రాప్తము. రూప మర్థమును ప్రత్యక్షీకరించును. అర్థవాచక కావ్యము రూపము. ఇందు పదిభేదములు. ఇతరములు సంగతములుకావు. అభినయ

చతుష్టయములలోని వాచికాభినయ సంభాషనమున ఈ దశరూపవికల్పనము వాగ్భాగమునకే విస్తృతవర్ణన మని తేలును. పరస్పరసంబంధ సముచితమైన యోగము కలాప్రయోగముతో దీని వర్ణన మావశ్యకము. రూపవికల్పనము నాట్యశివుని లైజసచతువు. నాటకాదిదశకము సంధ్యాదివ్యవస్థాసహిత మైన దగుట ఇతిహాసాది విలక్షణ మని కొందరు తలచిరి. అది ఘల్లిప్రాయము. ఈ దశరూపకల్పము రసావేశము ప్రత్యక్షీకరించును. కేవల మిది పాఠశలకము కాదు. ప్రయోగపర్యంత ప్రసార మిం దున్నది. సర్వకావ్యములకు వృత్తులు మాతృకలు. విశ్వమంతయు వృత్తివ్యాప్తము. వృత్తులు, కవిహృదయమున వ్యవస్థితములై కావ్య ముత్పాదించగలవు. ప్రత్యక్షభావనాయోగ్యము లైన నాభ్యవృత్తు లుండుట దశరూపసామాన్యలక్షణము. జాతిశ్రుతులగుఱి స్వరములు గ్రామరూపము పొందినట్లు వృత్తిభేదమున కావ్యబంధము లుదయించును. వక్ష మధ్యమ గ్రామములు రెండును పూర్ణస్వరములు. నాటక ప్రకరణములు రెండును సర్వవృత్తినిష్పన్నములైన రమ్యప్రసిద్ధ కావ్యబంధములు. వృత్తిన్యూనములైన రూపకములు కొన్ని యున్నవి. రూపకము లీ పదియే గాక నింక నెన్నియేని సంభవింప వచ్చును. రెండును పూర్ణవృత్తికము లైనను కొంత మిథో భేదమున్నది.

నాటకము: దశరూపకములలో నాటకము ముఖ్యము. పది యంశములు నాటకతత్త్వమును ప్రకాశింప జేయుచున్నవి. రాజర్షి వంశచరిత మిందు వర్ణితము కావలెను. సర్వధా దేవచరిత మవర్ణనీయము కాదు. పతాకా ప్రకరీరూపమున దానిగూర్చు వచ్చును. దేవతాచరిత మముఖ్యముగ వర్ణించుటయే యుక్తము. మానుష చరితము గనే దేవచరితమును నిబంధించినచో హృదయసంవాదము లభింపదు. నాటకము నందంతట గుణనిబంధనమే సముచితము. అప్రధాన చేష్టితములను వర్ణింపరాదు. ప్రతి నాయక గుణములను వర్ణింప వచ్చును గాని, వానిసపాయప్రధానములుగా వర్ణింపవలెను. అంకప్రవేశకములతో నాటకరూపకమునకు రూప మాపాదించవలెను. అవాంతరపస్తుసమాప్తి విశ్రాంతికై యంకము లావశ్యకములు. ఇట్టి నాటకము హృదయానుప్రవేశమున రంజన ముల్లాస మిచ్చి, హృదయశరీరములను నర్దింప జేయును. ఉపాయవైచిత్ర్యము మొదలుగాగల బహుప్రకారములైన సుఖదుఃఖోత్పత్తులు మానవచరితము నందున్నట్లు, దేవచరితము నందుండవు. అందుననే దేవచరితనిబంధనమున ప్రతీతివిఘాతము కలుగును; వైరస్య ముదయించును. కావుననే వర్తమానచరితము గూడ వర్ణనీయము కారాదు. నాటకార్థము వలె సర్వరూపకార్థము హృదయప్రవిష్టమై వినియోగము వినితులను జేయగలదు. అందుననే నాటకశబ్దము సర్వరూపక సామాన్యవచన మైనది. పాలకప్రభువు లవశ్యవృత్తాన్వయము. వారి వ్యుత్పత్తిద్వారమున విశ్వమంతయు వ్యుత్పన్న మగును.

అంకము: ముఖ్యకథావస్తువును సంపన్నము చేయ దలని నపుడు, నానావస్తా లు దవభాసించును. కథావస్తువు, ఆవస్థాపంచకమున సంచరించునది కాగా, నాయా

మువస్థల పూర్ణత్వములో నంకనియను మావశ్యకము. అయి దవస్థల కయి దంకము లుండవలెనని భాసించును. కాని, రూపకము పంచాంకాధికమును కావచ్చును. అంక సంకేతము సాఖిప్రాయముగా నున్నది. నాట్యత్మ రూపకమున కిది నానాత్వ మిచ్చును. భావరసగూఢార్థ మంక మైనది. నాటకీయ బీజార్థమునకు సంబంధించిన దశావిశేషములు కొన్ని కలవు. వానికి సంహార మని పేరు. ఉత్పత్తి, ఉద్భూతము, ఉద్బేదము, గర్భనిర్బేదము, ఫలసమానయనము, అనునవి బీజదశావిశేషములు. ఇట్టి నాటకీయావస్థాప్రకాశము కల సన్నివేశరమ్యాభ్యములు, సంస్కృతనాటకములలో నుల్లిపైములై యున్నవి. ఇంక నంకములో “చూడ, అంకావతారము, అంకముఖము,” అను విశేషములు సంభాషనీయములు. అంకము లందు నాయకుల ప్రత్యక్ష చరిత్ర సంభోగములు నిరూపితములు కావలెను. ఇవి యున్ననే ప్రేక్షకుల కుదయించు తైరస్యము నశించును. ప్రతినాయికగతము లైన అవస్థాచరిత్రసంభోగము లుపాదేయములు కావు. అంక మనేకరసాంకిత మగును. రంజనాతిశయము కలదియు నగును. అంక ప్రయోగమున కాలపరిమితి యున్నది. ఏకదినవ్యాప్తి అంకపరిమితి. ఏకదిన మనుట పంచదశముహూర్తము లని గుర్తింపవలెను. ప్రేక్షకులకు ప్రయోక్తల కావశ్యకము లైన కార్యమున కవిరోధముననే యంకి ముండవలెను. బీజార్థయుక్తియుక్తమైన కార్యరసానుకూల కార్య మొనరించి రంగప్రవిష్టులు నిష్క్రమింపవలెను. ఏ కార్య మైనను సర్వవిధముల స్వాత్మపూర్ణమే యగును. అందుననే సర్వము విభాగమున ప్రదర్శింపవలెను. అంకమున సర్వకార్యములు ప్రత్యక్షముగా ప్రదర్శనీయములు కావు. అట్టివి ప్రవేశకప్రదర్శనీయములు. అదృష్టార్థములను కూడ హృదయమున ప్రవేశపెట్టి గలవి కావున ప్రవేశకములు ప్రవేశకము లైనవి. ప్రవేశకప్రవేశకము పరిజనకథాను బంధముతో నుండును. అంకార్థసాధనమునకు సంధానమునకు ప్రవేశక ముపకారి. నాటకమున ప్రకరణమున పంచాద్యముగా దశావరముగా నంకము లుండవలెను. తదతిరేక మాశంకితము కారాదు. నాటకమున వలె నితరరూపకములందు కార్యోపదేశము విస్తృతము కాదు. అందు పరిమితము. అందుననే ప్రవేశకోపయోగ మంతగా నుండదు. ప్రవేశములందుండు కార్యము బహ్వశ్రయ మైనను సంక్షిప్తము చేయుటయే సమచితము. సంధానమున కుపయోగించు నంతగా వాని నచ్చట చెప్పవలెను. ప్రయోగబహుమానమును ప్రయోక్త పరిశీలింపవలెను. అందుననే దివసకార్యము లందు నుండర ముపదేశకమే ప్రత్యక్షప్రదర్శిత మగును. రంగ నిషిద్ధములు కొన్ని యున్నవి. మరణము ప్రయోజ్యము కారాదు. మరణానుభావములు వర్ణింప వచ్చును. మరణమును వర్ణింపవచ్చును గాని, ప్రత్యాపత్తి శూన్యముగ వర్ణింపరాదు. వ్యాధి జన్యమరణము, అభిఘాతజన్యమరణము, రంగప్రయుక్తము కావచ్చును. మరణాఖ్యానముగాని, తద్యత్నముగాని సర్వథా యనాభ్యేయము. సాయకవధము చూపరాదు. వర్ణింపరాదు. ఇట్టివిషయము లన్నియు సమన్వయసూత్రములో సమీక్షింప దగి యున్నవి.

నాటకముగాని ప్రకరణముగాని మహాజనపరివారముగా నుండరాదు. అనేక జను లుండరాదు. మహాజనులకు చిత్తసంకోచమిచ్చు కార్యము లుండరాదు. ప్రయోగ వశమున పురుషప్రకర్ష మావశ్యకమైనచో పదిమంది యుండవచ్చును. అంత కధికముగ నున్నచో నభినయ చతుష్టయ మవిభావనీయ మగును. దేవయాత్రలో జనులవలె నెవరును ఉపలక్షితులు కారు. గోవుచ్చాగ్రకల్పముగా నాటకరూపము నిరూపింప వలెనని నియమ మున్నది. సారరూపములైన యుదాత్తభావములను పర్యంతమున ప్రతి పాదించవలెను. నిర్వహణమున నంతట నదృశ్య మావశ్యక మగుటలో నిదియే తంత్రము. ప్రబంధార్థమున కేకవాక్యత ప్రాణము. అదిలేకున్న ప్రబంధమే యుండదు.

ప్రకరణము: కావ్యనిర్మాత కవి, ఆత్మశక్తి ననుసరించి సాధ్యపలమును తదు పాయమును తద్వస్త్యాదికమును వర్ణించునేని అది ప్రకరణ మగును. కవిప్రతిభా సము త్పన్నవస్తు వుండవలెనని భావము. కతిపయ యువకపులు వస్తు వుత్పాద్య మొన రింపరు. ప్రకరణము నిర్మాణింప దలతురు. అట్టివారు అన్నా వస్తువును పరిగ్రహింప దగును. పురాణాదివ్యతిరక్తములైన బృహత్కథామలు అన్నా మలు. వారందలి చరితముల స్వీకరింప వచ్చును. పూర్వకవి కావ్యములనుండి యేని వారు వస్తు వాహ రించుకొన వచ్చును. వారల్లాహరించిన వస్తు వాహార్యము. ఆహార్యమున్నచో ప్రకరణ మగును. పూర్వప్రసిద్ధ కవి కావ్యాంతర గుణముల నిది ప్రకర్ష యుతము చేసినందున ప్రకరణ మగుచున్నది. విప్ర, పణిక్నచివ, పుగోహితామాత్య సాధవాహ చరితము ప్రకరణమున ముఖ్యము. ఇందు నాయకు డుదాత్తుడు కాగూడదు. దివ్యచరిత మిం దుండరాదు. రాజసంభోగము ప్రకరణమున నుండగద. వారి భోగస్పర్శల కిం దవ కాళము లేదు. విప్రపణిక్నచివాదుల భోగసంభోగములే ఇందు ముఖ్యములు. ప్రకరణము బాహ్యజనులతో నుండును. కంచుకి మొదలైన అంతఃపురజను లిందు నియుక్తులు కారాదు. దాస విట శ్రేష్ఠులిందుండ దగుదురు. వేశ్యస్త్రీల యుపచారము లిందుండ దగును. ప్రకరణము మంద కుల స్త్రీ చరితము కావలెను. కులస్త్రీ చేష్టితము మందము గనే యుండవలెను. కులస్త్రీయు మందకులయే కావలెను. ఇట్టి లక్షణాంశములను పరిశీలింపగా ప్రకరణము సప్రవిధముగ గోచరించును. ప్రకరణము వేశవనితా యుక్త మైనచో, కులస్త్రీసంగమ ముండరాదు. కులజానప్రయుక్త మగునేని, వేశయువతి యుండరాదు. కారణయుక్తి ననుసరించి, వేశవనితోపచారము కులవనితోపచార ముండవలసి వచ్చినచో, భాషాచార మవికృతముగనే నిరూపింప వలసి యున్నది. కులవేశ్యావనితాసంబంధమున కలుగు భేదములను గూడ పరిగణించినచో, ప్రకరణమున నిరువదియొక్క భేదములు కలుగుట ప్రసిద్ధము.

నాటి క. నాటకము రాజప్రాయజనులకును, ప్రకరణము మధ్యప్రాయజనుల కును పురుషార్థవృత్తాదక మైనది. భేదకథనమున ప్రకరణములో చిత్రవృత్తి నూచిత మగును. రూపకముల లక్షణసాంకర్యము బహుభేద సంభవహేతువు. నాటక, ప్రకరణసంబంధము నూచించినచో సర్వరూపకదర్శనము కలుగును. ఈ రెండిటి బంధ

యోగమున మరొక భేద ముదయించును. నాటకయోగభావశృంగ మున్నచో ప్రఖ్యాత మని, ఇతరసంబంధ మధికమగుచో నితరమని యనుట యుక్తము. అయిన నీ యుభయ యోగము నాటికా హేతువైనది. ఉత్పాద్యవస్తువు అంతఃపురసంగీత కన్యారాగము, స్త్రీప్రాయత, చతురంగత, కైశికీబంధరమ్యత నాటికాస్వభావము. నాటికయన్నస్త్రీత్వము సౌకుమార్యము సూచించును.

స మ వ కా ర ము. వీధి క్రమప్రాప్త మైనను, సమవకారనిరూపణము సాధి ప్రాయము. ఉద్దేశక్రమము పరిగణనీయము కాదు. అది నాటికావిచ్ఛిన్నమే అయినది. సమవకారము త్రివర్గోపాయమే సూచించును. వీధ్యాదు లిట్టివి కావు. త్రివర్గ సాధకమై అనేకాంకము లున్నందున సమవకార సమీక్ష సముచిత మైనది. కపట విద్రవ శృంగారములు మూడు మూడుగా నిండుండును. ద్వాదశ నాయక బహుళ మగు సమవకారమున నంక మంక మన్యార్థముగా నుండ వలెను. త్రివిధ శృంగార మిందున్నది. కామ మున్నంతమాత్రమున కైశికీ రాదు.

ఈహామ్యగాదులు రూపకరూపములలో విచిత్రత నాపాదింప గలవై ప్రసీద్ధ ములుగా నున్నవి. డిమమునందు సంధులు రసము లసమగ్రములుగా నుండును. కావ్య యోనియైన కావ్యవస్తు విందు దీప్తరసముగా నుండును. డిమమును నానాశ్రయభావ సంపన్న మనవలయు ననుట సర్వభావయుక్తత వైచిత్ర్యము సూచిత మైనది. వ్యాయో గము డిమమునకే శేషభూతము. ఏకాంక మేకాహాచరితవిషయ మైనందున, ఏకాంక తయు న్యాయప్రాప్తము. ఉత్సృష్టి కాంకము కరుణప్రధానము. స్త్రీలపరిచేవన మిందు బహుళము. భారతీయ యిందలి వృత్తి. దివ్యనాయకులు భారతవర్ణావతీర్ణులై యుద్ధాదు లానరించినట్లు ఇందు ప్రదర్శింపవలెను. దేవవిహితములైన యన్యవర్ణము లుండగా భారతమే యిష్టమైన దేవి! అవి యన్నియుభోగభూములు. వారల కందు సంభోగమే సముచితము. ఈ వర్ణమున వారలకు కర్మారంభమే. భారతమునవారవత రింపగనే దుఃఖ ముదయించును. కాని యది పూర్ణము కాదు. అట్లేయైన దేవత్వ ముండదు. భారతవర్ణముననే వారలకు శోకదుఃఖములు వర్ణితములు కావలెను. విశోకు లైన వారిసన్నిధానమున సశోకులకు శోకావసర ముండదు. గాఢదుఃఖాభిభూతు లేపంవిధ ప్రయోగదర్శనమున నుఖముగా విశేయము కాగలదు.

ప్రహసనము హాస్యప్రాయము. రంజనప్రధానము. శుద్ధము, సంకీర్ణ మని ఇది రెండువిధములు. భగవత్తాపసవిప్రాదులు కుత్సితపురుషులై ఇందుండురు. కాపురుష సంప్రయోగము, వికలసంభాషణము, అసత్యాశ్లీలభాషలు ఇందుండును. ఒక దుష్టుని చరితమే ప్రహసితమైనచో శుద్ధము. వేశ్యాదియోగము అనుల్పణములైన యాకలాదులు కూడుకొన్నచో సంకీర్ణము. భగవత్తాపసాదులు ప్రాకృతపురుషుల సంక్రాంతి దౌరాత్మ్యమున ప్రహసనీయు లగుదురు. సర్వభోగ్యవేశ్య, చేటవిటఘూర్తాదులు సంకీర్ణ మున నుండురు. “కామ్యలకు స్త్రీసంపర్కమే ప్రహసనీయము. చార్యము ప్రహసనీ

యము కాదు” అనునట్టి యంశము ప్రహసనీయ మొనర్పవలెను. ప్రహసనీయ చరితావ
లోకనమున లోక మొకవిధముగ నుత్పాద్యమై సంస్కృతము కాగలదు. మరలనట్టి
వంచకుల నుపసర్పింపదు. శుద్ధ మేకాంకము. సంక్షిప్తము వేశ్యాదిచరితసంభాషణల
ఘనమైన ననేకాంక మని ప్రహసనప్రియులు పల్కిరి. కాని, ఇది యేకాంకము
తోడనే యుండవలెను.

భాణము ఏకపాత్రహరణీయము. అట్లే యది కావ్యాద్ధమును సామాజికహృద
యమున ప్రవేశపెట్టును. భాణప్రవిష్టు డాత్మానుభూతము చెప్పి, పరగతము వర్ణిం
చును. ఆకాశపురుషకథితములతో ప్రయోగించును. ఇందలి లోకవ్యవహారము సకల
సామాన్య పృథగ్జనగతము.

మీ మాంసం : ఈ విషయము నిందు మీమాంసింపవలయును. అంకాది
రూపకములు ఏకరసములుగ నున్నవి. నాటకాదులిట్లే. నాటికాదులు నిట్లే.
నాటకప్రకరణములలో సర్వరసయోగ్యత యున్నది. అందు సర్వనాయకభేదము
లందును వీరత్వ మనుగతమై యుండును. సమవకారమున శృంగారమున్నను వీరమే
ప్రధానము. రాద్రమేని ముఖ్యము. వీరరాద్రశృంగారములు పుమర్థత్రయమునకు
ప్రాణభూతములు. శాంత వీరత్వములు చివరి పుమర్థమునకు సంబంధించినవి. మోక్ష
మున సర్వజనుల కధికార ముండదు. అపశ్చినుజన్మనకే మోక్షాధికారమున్నది.
పురుషార్థవిషయకములుగా నుండు రూపకము లన్నియు నిట్లు రసోద్దేశముగనే
యున్నవి. అంక ప్రహసన భాణములు కరుణాస్యవిస్మయప్రధానములై రంజక
రసముఖ్యవిషయము లగుచున్నవి. అందుననే వీనిలో శ్రీ, బాల, మూర్ఖాదు లధి
కారులు.

అంకములో భారతీయే యుండునని భరతు డనినాడు. కరుణమున చేష్ట ప్రధా
నముగాదు. ప్రలాపములు, పరిచేవిత్తములు ప్రధానములు. పరిచేవిత్తాత్మకమైన భారతీ
వృత్తి, కరుణమునకు పరకరణము మాత్రమే యైనది. కాన, భారతీయు నుండదనియే
భావము కావలెను. అందుచే కొందరు, ఫల సం వి త్తి అనెడు వృత్తి యున్నదనిరి.
అది యిందుండుననిరి. మూర్ఖమరణాదిభావములలో వాక్చేష్టలుండ నందున,
నిర్వృత్తికతయే కలుగుననిరి. ఇందు భట్టోద్భటుని భావమొకటి భావనీయము. చేష్టా
త్మకవృత్తి, వాగ్రూపకమైన వృత్తి, వాక్చేష్టాఫలమైన ఫలసంవి త్తి వృత్తి, ఇట్లాతడు
వృత్తిత్రయ మభిమానించి, వాక్చేష్టావృత్తులను, పుమర్థసంబంధమున నెనిమిది విధము
లని, న్యాయాన్యాయవృత్తిసంకలనమున పదునారువిధములని భావించినాడు. ఫల
వృత్తిరసభేదమున ననేకభేదములు కల దగుననినాడు. కొందరు ఫలవృత్తి నంగీక
రింపరు. అది వృత్తియెట్లగు నందురు. నూత్నమైన వాక్చేష్టావ్యాపార మందును కల
దందురు. మూర్ఖమరణాదులలోగూడ, ప్రాణాత్మకమైన, కాయాయవ్యాపార
మున్నదనిరి. కాన ఇట్టి పట్ల సాత్త్వికవృత్తి యనుట యుక్తమట. మూర్ఖమరణాదు
లలో ఆ త్మ సం వి త్తి రూపమైన పంచమవృత్తి యున్నదని యుద్భటానుయాయు
లనిరి. లోల్లటాదులు దీనిని పరాకరించిరి. ఔద్భటమతము, శాకలేయమతము శకల

గర్భమతము. శకలీగర్భ భావగర్భమును లోల్లటాదులు ఖండించిరి.

అభినవు లిట్లందురు. ఈ యథానసంత్రాస మక్కర కాదు. వ్యాపారము లంతట వర్జితము లగును. వ్యాపారములే వృత్తులు. “వృత్తముః కావ్యమాత్మకాః” మదమూర్ఖాదులలో గూడ మనోవ్యాపార మున్నది. కరుణమున మనోదేహవ్యాపారము కలదు. అందు వాగ్వాపారమే బహుళమైనదని, భరతులు భారతీవృత్తి నభిధానించిరి. వృత్త్యంతరముల నిషేధించిరి. కాయవాక్మానస వ్యాపారము లేక వీదియు సంభవింపదు. అనుల్బణచిత్తస్పృత్తి యున్న స్థలమున కైశికీవృత్తి చెప్పవలెనని శోహలుని భావము. మూర్ఖాదులలో వ్యాపారమే లేకపోయినచో వృత్తియే యుండదు. నాట్యమంతయు వృత్తిబ్రహ్మముగా సమర్థనీయము కా నక్కర లేదు.

వీధిరూపకము సర్వరసమయము. ఇందు పదమూడంగము లున్నవి. వీధ్యంగము లన్నియు విచిత్రములు. వీధి యు క్తిప్రత్యుక్తిగర్భమై రమణీయ మైనది. ఇందలి నాయకు డధముడు కావచ్చును. అధముడు నాయకుడగుట కొందరంగీకరింపరు. ప్రహసనములో, భాణములో వా రేమందునో!

౧౪. దశరూప శరీరము

దశరూపశరీర మితివృత్తాత్మకము. దశరూపవిధానము స్వరూపరూపప్రకారాత్మకము. ముఖప్రతిమఖాదులు దశరూపసంఘలు. సంధ్యంగస్వభావములు దశరూపవిధులు. ఇతివృత్తము నాట్యశరీరము. సంఘ లితివృత్తవిభాగ మాపాదంపగలవు. కావ్యమును కావ్యముగా జెప్పట కుదురదు. శరీరాత్మలను జెప్పినగాని కావ్య మభిధేయము కాదు. వస్తువు రూపకశరీరము. రస మాత్మ. రసములు శరీరావిర్భావకములు. శబ్దములు శరీరప్రతిపాదకములు. శబ్దము లితివృత్తములతో సమానయోగ త్రేమములు కలవగును. వట్టుజ్ఞావలూను లిందు కారణవట్టు మభిధానింతురు. వాక్కితివృత్తము నిరూపించును. ఇతివృత్తార్థ తాదాత్మ్యము పొందును. అర్థరూప తాద్యాసము పొందును. అర్థైకజ్ఞాననివేశము పొందును. అర్థోపరంజకత్వము పొందును. అర్థము నిష్పాదించి స్వరూపవైభవము నిలబెట్టుకొనును. ఇది యంతయు వాగాత్మశబ్దివిలాసము. కావుననె;

“వాచి యత్తస్తు కర్తవ్యో నాట్యస్యైషా తనూఃస్ఫుతా”

ఇతివృత్తాత్మక మయిన నాట్యశరీరము ప్రకారవైచిత్ర్యమున శోభించును. పంచసంఘలు విచిత్రతాసంపాదకములు. అయి దవశ్యముగా నుండవలెనని యాదేశము కాదు. కొన్ని తగ్గినను హాని లేదు. సంధ్యంగము లన్నియు వలదు కాని సంఘ లన్నియు కావలెనని సంధిప్రియసంభావ. కావ్యబంధగత మయిన ఇతివృత్త మున్నది యున్నట్లే యుండగా వివేదకబుధకవి అధికారికమని ప్రాసంగికమని ద్విధాపరికల్పనము చేసికొనవలయును. కథారాశిని కవి ద్విధాకరించును. ఇతివృత్తము ద్వికాఖమని భావము. అధికారిక మంతట ననుగత మగును. హృదయానుయాయ

యగును. ప్రాసంగికము నం దీ ధర్మము లంతర్లీనములు. ముఖ్యప్రయోజనానుకూల సామర్థ్య మీ ధర్మనిష్ఠాదకము. అదికవి కావ్యములో నిదియంతయు సుసంగతము. అందు క్రిలంక నుండి శ్రీసీతను మరల దెచ్చుట ప్రధాన వివక్షితము. ప్రతిజ్ఞానిర్వహణము, జగత్కంటకరావణాద్ధరణము, శరణాగతవిభీషణరక్షణము మొదలగునవి యందవాంతరఘటితములు. సీతాప్రత్యానయన వ్యాపృతశక్తి ప్రసారమే వీని నన్నిటి సంపాదించగలదు. పృథగ్యత్వ మపేక్షితము కాదు. ప్రాసంగికనిష్పత్తికి వ్యాపారాంతర మావశ్యక మని యిట్టి ప్రాసంగికములును గలవని కొందరనుటను భరతభావభావితులు భట్టతోతు లంగీకరింపరు. ప్రాసంగిక మాధికారికమున ఘృషకరణార్థ మగును. కావుననే ప్రాసంగికము ప్రశంసాస్పదము. ఫలప్రాప్తి కిది రూపము. కవి కావ్యమున నొక ఫలమును సముత్కర్ష సమేత మగునట్లు వివక్షించును. అది ప్రధానఫలము. యుక్తసముచితనాయకవిధిలో ఫలనిరూపణ మావశ్యకము. నాయకుని వస్తుప్రయత్నము కవి యిచ్చను నియంత్రితము చేయును. కావ్యఫలము స్వాంశములో సముత్కర్ష కలదై కావ్యగౌరవ మధికము చేయగలదు. కవి ఫలసంధానయత్నము ముఖ్య వివక్షితమై ప్రధానఫల మగును. కాగా కవి వివక్షయే అంతట పరమావశ్యకము. కావ్యమున నిరూపింప వలసిన పురుషార్థవ్యుత్పత్తికి తగిన యోగ్యనాయకుని గ్రహించి కవి ప్రవర్తించినచో స్వేచ్ఛగా ప్రవర్తించినట్లు కాదు. ఫలప్రాప్తినిర్వచనము అధికారికము నిట్లు సప్రయోజనము చేయగలదు. ఫలయోగము సాధించునపుడు వాఙ్మనసగతమైన వ్యాపారస్పందములో నైదవస్థ లున్నవి. ప్రారంభ యత్న ప్రాప్తిసంభవ నియతఫలప్రాప్తి ఫలయోగము లను నివి అవస్థావిశేషములు. ఉద్దేశశ్రమమున వీనిని నిరూపించుట పరమావశ్యకము. సంభారసమారంభముతో నున్న ప్రారంభ మన్యావస్థ లకు ప్రసర మిచ్చును. ప్రారంభావస్థ నాయకునకు అమాత్యునకు నాయకకు ప్రతినాయకునకు నుండవచ్చును. ఒకచో దైవమునకే నిరూపితము కావచ్చును. అభీష్టమైన సమగ్రక్రియాఫలము కథావృత్తములో ప్రతిరూపముగ సంభవించినచో ఫలయోగము ప్రతిష్ఠిత మగును. నాయకు డనుసంధానించు క్రియల కిది సమనంతరఫలము. సచివామత్యాదుల యవస్థలును నాయకునే పొందును. ఇట్టి భావమే రూపకము లందు సమచ్ఛితమై భాసించుచున్నది. పురుషకారమునే అభిమానించి దైవ మవజ్ఞ చేయువారి విశేషవృత్తములు వర్ణనాస్పదములు కావు. పురుషకారము దైవము సఫలముగా వర్ణిత మగుట యున్నది. దైవబహుమానవ్యుత్పత్తిసంపాదనమునకే పురుషకారమును నిబంధింప వలెను. పురుషకారము లేకున్నను సఫలదైవవర్ణన మభీష్టము. రూపక వస్తువు దైవాదుత్తముగా నున్నపుడు పంచావస్థాసంబంధము అత్యంత మావశ్యకము. “సర్వవైవ పంచావస్థాః” అని భరతోక్తి. అధికారికవస్తు వారంభాదిఫలాంతము ప్రసరింపవలెను. ఇట్టి వస్తువే అధికృత మగును. కావున అధికారిక మైనది.

రూపకమున పంచసంధు లుండవలెను. ఆపవ్దది పూర్ణసంధి. హీనసంధి యగుట పక్షాంతరము. అట్టిది సకారణకముగ నుండవలెను. అవస్థాపంచకము తగ్గింపరాదు.

శాన్ని సంధులు తగ్గుట రూపకనియతధర్మము కాదు. కొన్ని వస్తువు లం దపేక్షితము లైన సర్వాంగము లుండవు. కావున హీనసంధిత్యము కలుగును. పూర్ణసంధిగ నుండుటయే భరతుని వ్యవదేశము. ఏ రూపకేతివృత్తము నందయిన నుపక్రమోప సంహారము లావశ్యకములు. డిమాది నాయకు లుద్దతులు. వినిపాత మాశంకింపరు. ప్రహసనాది నాయకు లధర్మప్రాయములు. ఉపక్రమోపసంహారములందు వారి కథ విక్రాంత మగును. అవమర్యాదులు వారల కక్కరలేదు. ఆ కథ లపూర్ణములు హీనసంధులు. ప్రాసంగి కేతి వృత్తము పరార్థ మయినందున దాని యం దీ నియమము లేదు. ప్రాసంగికకథ యాధికారికమున కవిరుద్ధముగ నుండవలెను. ఈ పంచావస్థ లున్నట్లు బీజాదు లయి దున్నవి. బీజ బిందు పతాకా ప్రకరీ కార్యము లర్థప్రకృతులు. ఫలహేతువులు. వీనిని యధావిధి తెలిసి యోజింపవలెనని భరతవచనము.

రూపకాంశములలో కొన్ని జడములు. కొన్ని చేతనములు. జడాంశము ముఖ్యమై బీజ మగును. గూఢమై కార్య మగును. చేతనాంశము ముఖ్యమై బిందు వగును. ఉపకరణమై పతాకాప్రకరీరూపము పొందును. ఈ పంచోపాయములచే పూర్ణఫలము నిష్పాదిత మగును. వీనిలో బీజము మొదట స్వల్పము. పిమ్మట బహుధా ప్రసరించి ఫలపర్యంత ముండును. చక్రములోని యాకుల నడుమ నిది కుండవలె నుండును. బహుముఖ ప్రసిద్ధి మయిన బీజము బహుధా భాసించుట బాగుగా సమీక్షార్థము. ప్రబంధసమాప్తి పర్యంతము బీజ ముండును. అట్లే బిందువు నుండును. కార్య వశమున కావ్యకార్యము స్తభించి పోవునపుడు అది విలీనకల్పము కాకుండుటకై బిందు నిబంధన మావశ్యకము. కావ్యానుసంధానము ప్రబంధబంధములో సకలోపాయ ప్రతి జాగరణహేతువు. ఇట్టి యనుసంధానము లేకపోయినచో జడాజడరూపమైన సర్వ విధోపాయధర్మవర్గ మనుపాయకల్పమే యగును. బీజబిందువులు రెండు సమస్తీతివృత్త వ్యాపకములు. పతాక ప్రకరీ పరార్థమై ప్రసరించును. చివరిదైన కార్యము చేతన వ్యక్తులచే నిష్పాదింప దగియున్నది. ఈ యర్థప్రకృతులలో ప్రయోజనగుణసంపదలను పరిశీలింప వలయును. పతాకావృత్తములు గర్భవిమర్శముల వరకు వ్యాపింప నక్కర లేదు. ఫలనిర్వహణము వరకు పతాకానాయకు డుండుట సముచితము కాదు.

పతాకాప్రసక్తిలో పతాకాస్థానకములు కొన్ని యున్నవి. నాల్గుపతాకాస్థాన ములు కలవు. హర్షాదులు తమ రూపకములలో వీనిని నిరూపించిరి. రూపకము చతు ష్పతాకాపరమైనను సంధులతో సంబంధము లేదు. కావ్యబంధాశ్రయమైన విశేషము వీనివలన గోచరించును. కార్యసంపత్తి పతాకాస్థానకములతో నుండుట నాట్య సంపత్తి.

సంధిపంచకము రూపకసౌవ్యవమును నిరూపించును. ముఖ ప్రతిముఖ గర్భ విమర్శ నిర్వహణములు సంధినామములు. నాటకీయార్ధరాశి ప్రసక్తి ననుసరించి విచిత్రా స్వాదమున నెంతవరకు ప్రసరించునో అంతవరకు ముఖసంధి యగును. ముఖసంధినిరూపి

తార్థమే ప్రతిముఖములో నుద్ఘాటనము పొందును. బీజోద్ఘాటనము ఫలానుగుణమైన దకావిశేషము గర్భసంధి ఫలజననాభిముఖత్వము సంపాదించును. విమర్శ మవమర్శ. మొకటి. దీనిని విఘ్నమని కొందరు తలచుట సంగతము కాదు. ఈ విమర్శవిమర్శ. మూలో ననేకరీతు లున్నవి. సర్వాంశముల సమాచారమున్నచో నిర్వహణ మగును. అన్నిటి సమానయనముతో ప్రయోక్తలు సంఘలను సావధానముగా కూర్చుట సముచితము. ఈ సంఘల కన్నిటికిని అంగకల్ప మున్నది. అర్థభాగరాశి సంధి కాగా అందలి వృత్తఖండములు యుక్తియుక్తములై సంధ్యంగము లైనవి. సంధిసంధ్యంగ సంఘటనమున శాస్త్రద్వైపై మగు ప్రయోజన మారు విధముల కలదు. అంగహీనుడు కార్యసమర్థుడు కాదు. అసంగ కార్యము ప్రయోగక్షమము కాదు. అంగసంగతమే సన్మనోరంజన మిచ్చును. కవి నట సామాజికులు అసంధిక మభినందింపరు. ప్రహసనాదులలో కూడ అంగయోగము రంజనాతిశయ మాధానింప గలదు. మొత్త మంగము లరువది నాలుగు. బీజార్థసంపాదనమున నివి సమ్యక్సాధికరములు. కావ్యాంశములను సముచితముగ విభాజించుకొని కవులు నిరూపింపవలెను. వీనిని క్రమముగా నిబంధింపవలె నన్న నియమము లేదు. ఒక్కొక్క సంధికి కొన్ని నియతములైనను నితరములలో నవి యుండరానివి కావు. ఆ యా సంఘలలో నవి యవశ్యంభావ్యములు. రసభావముల గుర్తించుకొనుచు కావ్యకుశలకవులు వీనిని నిబంధింతురు. ఏసంధి ఎందుచితమో కవి యనుసంధానించును. యోగ్యతను గుర్తించును. ఒక్కొక్క పద్యము చెప్ప నాతడు పదిపద్యములల్లు ముక్తకకవి దీనిని గుర్తించలేడు. ప్రబంధయోజన సమర్థుడే వీని యోగ్యత తెలియగలడు. కవికాశలము రసభావాపేక్షము. రసమే ప్రీతినాధానించి వ్యుత్పత్తి నిచ్చును. నాట్యవేద మిట్లు ప్రీతివ్యుత్పత్తిప్రదము. పునుద్దోపాయము హృదయానుప్రవేశము పొందునట్లు తదుచిత సుందరరస సంగ్రహమున కంతఃప్రవేశము కలదు. వినేయుడు వినితుడు కాగలడు. వినక్షీత రసభావాదుల పూర్వీ భావమున కివి ఉపకారకములు. కవి రసావహితమనస్కుడైనచో నీ యంగములు యత్నాంతరనిరపేక్షముగ అహమహామికతో సముచితముగ బంధశయ్య ననువర్తింపగలవు. విభావాది పరికరముగా నున్న ఈ యంగచక్ర మంతయు రసాంగమే యగును. సంధ్యంగములు సంధిపరతంత్రములు కావలెను కాని రసపరతంత్రము లగుట యేమి? ఇందిది హేతువు. సంఘ లవస్థాపరతంత్రములు. ప్రారంభమున కుపయోగించు కథాఖండలకమే ముఖసంధి యైనది. ఇతరములు నిట్టివే. కావ్యసర్వస్వము రసభావాపేక్షము ఈ యంగములకు సమ్మిశ్రణమున కలదు. అదియు రసభావాపేక్షము. ఇరువదియొకటి సంధ్యతరములున్నవి. ఇవి సంధ్యంగశేషరూపములు కావు. సంధిసంధ్యంగ సంధ్యంతరము లన్నియు విభావాదిస్వరూపములు. విభావాద్యతిక్రమముగా జగములో నేదియు ప్రయోగమున నుండదు. ప్రయోగ మజ్వలము చేయు నీ సంధ్యంతరములు కవిమార్గము కమనీయ మొనర్ప గలవు. ఇవి రసోపయోగులె యయినను వస్తుశరీరమున సులగ్నములై యుండును.

౧౫. లాస్యంగములు: ఇవి లాస్యము లాని యంగములు. నాటకాదు లన్నిటి యందు వి సంగతము లగును. భాణమున వలె వీనిలో నేకపాత్రప్రయోగమే యుండును. లాస్యాంగములం దంతట భేదము స్ఫుటగోచరము కాకపోయినను లాస్యమునందు భేదమున్నది. నాటకలాస్యము వేరు. ఏకహార్యలాస్యము వేరు. ఏకహార్యమున నాట్యరూపత యుండదు. లాస్యమునందు గేయపదాని భేదదశక మున్నది. నాట్యోపయోగితానుకూలముగ నె లక్షణము ప్రసిద్ధముగా నున్నది. వైచిత్ర్య మేదేని లోకగోచరము కాకపోయినను లాస్యాంగములనుండి కవులు గుర్తింతురు. ప్రయోక్తలు పరిగ్రహింతురు. అంతట లోకదృష్టమే గ్రాహ్యమును భావగ్రహ ముండరాదు. భావసారములు సుందరతాస్పదములు కాస్త్రుపరిష్కృతములు కలాప్రచురములగు వైచిత్ర్యాంశముల నంతట గ్రహింప వచ్చును. ఇతరవ్యాపారముల వలె దేవతాపరిత్యోషము కూడ నిరూపణార్హము. ఒకానొక గేయము జప్యపహస్రతుల్యము. గేయమిశ్రమయిన జప్యము కోటిఫలసాధనము. కొన్ని గేయములు దేవీపరితోషార్థములయగును గాని లాస్యార్థములు కావు. కొన్నిటిలో లాస్యాంగచ్ఛాయ యుండును. నాట్యమునం దుపయోగింపని వస్తువే యుండదు.

“న హి తాదృగ్వస్తుమాత్రమప్యస్తి యన్నాత్మ్యే నోపయుజ్యతే”

శవిప్రయోగసమాయాత మయిన యావేశవిశేషమును జృంభింపజేయు గాన మావశ్యకము. ప్రయోగసంగత గేయపదము సామాజికరంజకము కాగలదు. స్థితపాత్ర్య లాస్యాంగమున విచిత్రత యున్నది. ఆసీనము చింతాశోకసమన్వితమై రంజనమిచ్చును. ఇది కరుణాదులం దుపయోగి. ఆసీన మశబ్ద మాతోద్యరహితము. ప్రచ్ఛేదకలాస్యాంగమున వెన్నెల కావలయును. ప్రసాధనలీలావిశేషములు వెన్నెలలో సుందరములు. లోకమున సర్వదా సంపూర్ణచంద్రోదయ ముండదు. ప్రయోగము లందు సార్వకాలిక సంపూర్ణచంద్రోదయము లభించును. ఇది సంభావనాగర్భము రసోపయోగి. అది యున్నచోట దాని వర్ణించుట కవి సంకల్పము కాదు. అది సంభవించ నప్పుడు దాని వర్ణించుట సౌమనస్య మిచ్చును. అది సర్వము కవిసంభావనావిషయము. త్రిమూఢ కాంగములో రసోపయోగి గుణాలంకారస్వీకార మున్నది. రసోపయోగ్యాంశము లేక గుణగణ మేదియు నుండదు. కేవల మాంశికచ్ఛాయ యుపయోగి కాదు. విశేషకృత వైచిత్ర్యమున నాట్యమునందు సౌందర్య మున్నది. గుణశోభ నాట్యసౌందర్యాధాయకము. లాస్యాంగములలో నొకచో దేశభాషాశ్రయము కూడ రంజనాధిక్య మిచ్చును. దశరూపకమున భాషాకృతవైచిత్ర్యమును భరతు డిందు సూచించినాడు. సైంధవక మను లాస్యాంగము దేశభాషాశ్రయము. శృంగారరసమున ప్రాకృతభాష చక్కగా నుపయోగించుట కర్పూరమంజరిలో నున్నది. పాత్యరహితనాట్యము సైంధవక మని నాట్యవిదు లనిరి. రూపకపాత్రలు ప్రాకృతవచనములతో నున్నచో సంకేతము సంగతముగ నుండదు. రసోచితసంకేత మనుదాత్త మగును. అయిన నది వీణావాద్యాద్యుపశరణక్రియల గూడి రసవ్యక్తి నిదాన మగును. రసాంశేతరాంగముగ నుండియు రసోప

యోగులగు సంగమలు గలవు. ఉత్తయోత్తమక మను నొక లాస్యంగ మున్నది. అది యనేకరససంక్రయము. హేలాహావాదిచిత్రము. కావ్యమునకు కావ్యభాగమున కుపరంజన మిచ్చు విధమున, విశేయులకు హృదయసంవాదమిచ్చు కీర్తిని ఈ వైచిత్ర్యాంశము లాస్యంగముగా నీర్ధ మయినది. లాస్యంగము లందిది యుత్తమము. సర్వ మిందు రసపర్యవసాయి. ఇది యనేకరససంక్రయ మున్నను అసాధారణరసాశ్రయము. హేలాహావాదిచేష్టలంకారముఖముగా లోకమున గణుగు చిత్తవృత్తిపరితోషము దీనిలో నుపజీవిత మగును.

శ్రీరామాయణాంశ మొకటి యిచట విచార్యము. కులకలత్రము నుపేక్షింప రాదు. పరపరాభవమును సహింపరాదు. లోకకంటకము పెకలించ వలసినదె. ఇది శాస్త్రాగ్రంథపరిపాలనము. రాముడు రావణహృత సీతను మరల తీసికొనివచ్చుట యుచిత నిమిత్తకము కావచ్చును కాని రామునంతటివానికి ప్రతిరూపము కాదు. వాల్మీకియె చెప్పినను వేదమె చెప్పినను అభి న వు డు భయపడడు. రసనివ్యుంది కాజాలనిది అభినవస్వీకార్యము కాదు. అది యతని సాహితీప్రతము.

ఉక్తప్రత్యుక్త మొక లాస్యంగము. దీనిలో కోపప్రసాదములు సాధితేషపద ములు వైచిత్ర్య మాపాదించును. భిన్నములుగా నుండు వాచ్యఖండలకములు రసావేశ మహిమాత్మికయమున నేకార్ధసమన్వయము పొందును. కావ్యార్ధము రసావేశమున నభి నీయమాననుందరమై యభినయాగ్రంథసమావేశము పొందును. ఇట్టివి లోకాదృష్టమరే కాని యుపరంజకములు. లోకమున సంభవింపవని నాట్యమున ప్రయోగగానముల నిషేధింపరాదు. ఒకప్పుడు శ్రోతకు కాకతాలీయవశమున నగ్రసంవాద ముదయింప వచ్చును. అన్నియు లోకమున నత్యంత మసంభావితములు కావు. లోకమున లేనంత మాత్రమున నాట్యమున ప్రత్యక్షకల్పము కాకపోదు. ఇట్లు కాదన్న నాట్యరూపతయె నశించును. లోకసంభవాసంభవము లిం దకించిత్కరములు. చిత్రపద మని భావిక మని కొందరు మరీ రెండంగముల భావించిరి. మదనానలసంతప్త యొకతె ప్రియాకృతి చూచి మానసము విసేదపెట్టుట, సృష్టప్రియుని చూచి వివిధభావముల నుండుట పిని రూపము. దశాంగలాస్యములలో నీ యధికప్రసంగము తగదు.

అలౌకిక వైచిత్ర్యాంశము రసమున నుపయోగించు ననుట మునిసమృతము. నాట్యము రసాత్మక మనుట సమృతము.

“అలౌకికవైచిత్ర్యసారో హి రసః”

లక్షణగుణాలంకారప్రముఖసంరంభ మంతయు కవిసంభారము. కావ్యలక్షణాదు లన్యోన్యానుకూల్యమున సంగతసముల్లసితములయినచో రస మక్లిప్తముగ వ్యక్త మగును. భాషలోని నుప్రసిద్ధత యశ్లిష్టహృద్యఘటిత మయినచో నది యంతయు కావ్యమై రసభావానుభావక మగును. వస్తుజాతము కథార్పితరూపమై సముచిత సామగ్రిసంపత్పరిణామమున రసమున్మిషింప జేయును. నాట్యజగ మంతయు రసపోష

మొనక. అందు కవిశేషుని ప్రగల్భప్రతిభాసర్వస్వము సాక్షాత్కరించుట. ప్రగల్భ ప్రతిభ సంభావనాప్రాణనము. కవివాణి లోకోత్తరసంభార సంయుక్తమై రసమంజు యగును. ఇది ధరత భట్టాభినవ భావము.

౧౬. ఆ భి నే య కా వ్య ము.

కవుల నుఖగ్రహణమునకై దశరూపకలక్షణము రాశికరించి నిరూపించుటయు సముచితము. అదియు నిం దున్నది. రూపకములన్నియు మహారసముతో మహాభోగ ఘోతో నుండవలెను. ప్రయోక్తలు ప్రయోగసమయమున లోకసిద్ధస్వభావమును విడిచి ప్రయోగము నిర్వహింతురు. సర్వరసభావకర్మప్రవృత్త్యవస్థాసముపేతముగ నాటక విర్మాణమున కవి యత్నించిన కవి యగును. చూచి చూచిగుర్తించి గుర్తించి తెలిసి తెలిసి నాటకము నిర్మింపవలెను. మానవు లబుధు లగుదురు. యత్నశ్రుతబుద్ధు లగుదురు. సర్వవిశేషములు నష్టప్రాయము లయినచో లోకమే నష్ట మగును. ఆ సమయమున కవి లోకభాషల బలాబలముల గుర్తించి నిర్మింపవలెననుట కవిపర మయిన యుప దేశము. కవి నిర్మింప నటులు ప్రయోగింతురు. సహృదయులొస్తావెందురు. వైయాకరణ గ్రామ్యశబ్దములతో కావ్యబంధము లుండరాదు. అట్లున్నచో కమండలువు ధరించిన ద్విజులతో వేశ్య లున్నట్లుండును. ఈ యుక్తసంవిధాన సమీక్ష కథావిస్తృతికి రస భావఘటనమున కుపయోగించు ననుట పునరుక్త మయిన నావశ్యకము.

౧౭. వృ త్తి వి వే క ము.

వృత్తిభేదమున కావ్యభేదము కలుగును. కాయవాక్యానసముల చేష్టలై వైచిత్ర్య సహితములై వృత్తు లగును. ఇవి చిరకాలముగా ప్రవాహరూపమున నున్నవి. విశిష్ట హృదయావేశమున నివి వృత్తు లయినవి. ఆవేశము లౌకిక మలౌకిక మని ద్వివిధము. లౌకికము రసాగమమున సమాస్వాద్యము కాదు. అలౌకికావేశము నావేశ మనరాదు. కవిసహృదయులకు వలె ననావేశ మయిన యావేశముగ నది యుండును. సముచితా వసరమున హృదయసంవాద సరసమగునది సాధారణ్యస్థితిలో చమత్కారగోచర వ్యాపారవిశేషమై రసోపకరణ మగును. భగవద్వాసుదేవు డావేశమయ్యెడుగా భాసించుటయ కాని యాతడనావేశుడు. వృత్తివిషయమున పూర్వసృష్టిగతవ్యాపార మున్నది. ప్రలయమహారణినిలో ప్రపంచ మంతయు విలీన మయింది. బలమదమ త్తే మధుకైటభు లప్పడు భూతభావనప్రభువుతో యుద్ధ మొరించుచు పరుషచరముల తూలనాడిరి. ఆ వాచాప్రవృత్తి భారతీవృత్తి తన్నిర్మాతవిష్ణుదేవుడు. లౌకికా వేశపరు లయిన చుధుకైటభులు వృత్తినిర్మాతలు కారు. వా రవిద్యామయులు. విద్యావకాశవశమున హృదయకమలము వికసింపగా ఆనందసారము పరిమలరూపమున నుండును. అది రసోపయోగి. అందు వ్యాపారావేశము లేదు. అనావేశదర్శన డయిన భగవానుడే వృత్తిప్రపర్తయిత. ఈ వృత్తులకు సామాజికహృదయములందె మిత్రాంతి యున్నది:

శ్రీవిష్ణువాసుదేవుని నానాపదవిన్యాససమయమున వాగ్వాప్తపారయాజ్ఞ మయిన భారతీవృత్తి నిర్మిత మయినది. వర్ణితములచే సాత్వతీవృత్తి కలిగినది. ఇందు మనోన్యాపార మధికము. ఇం దప్రతితాన మయిన వైచిత్ర్య మున్నది. ఆ వాసుదేవుని లీలాసమంచితవిచిత్రాంగహారప్రయోగ శిఖాబంధసమయమున కైశికీ వచ్చినది. దైత్యులతో నియుద్ధసమయమున విష్ణుదేవుని చిత్రవిచిత్రకరణప్రయోగమున చారీమండలగతి ప్రక్రమమున ఆరభతీవృత్తి యుద్ధయించినది. క్రియాసర్వస్వ మంతయు వృత్తిచతుష్టయ ప్యాప్త మగును. వాఙ్మనఃకాయచేష్టల కతిరిక్తముగ నే కర్మయు నుండదు. క్రియా కూన్య మయిన యంశ ముండదు. విష్ణుదైత్యుల మల్లయుద్ధరీతికి బ్రహ్మ “న్యాయము” అని పేరు పెట్టినాడు. భగవద్విశ్వచరితములు నాట్యగర్భాధేయము లయినవి. అభి నేయకావ్యముల కనభినేయ కావ్యములకు వైలక్షణ్యము సంపాదించుట కివి పర్యాప్త ములు. ఛందోమయ వాసుదేవస్వరూపము నుండి వృత్తిప్రకాశము కలిగినది.

వృత్తు లన్నియు నన్యోన్యసంయుతములు. వాక్రూపానము భారతీవృత్తి. ఇది నాల్గువిధములు. సాత్వతీలో సాత్వతగుణ మున్నది. సాత్వతము మానసన్యాపారము-ప్రకాశస్వభావము. సాత్వతీలో నాల్గుభేదము లున్నవి. శృంగారప్రధానము లయిన తద్వహులము లయిన వ్యవహారములు కైశికీలో నధికముగా నుండును. ఇందును నాలు గంగములు కలవు. ఆరభతీ యుద్ధతరసము. ఇదియు చతురంగము. ఈ నాలుగు వృత్తులు నాట్యసంశ్రయములై సముచితరసప్రయోగమున రమ్యములై యున్నవి. ఇవి వృత్తికథ.

౧౮. ఆ హార్యము.

వాగాద్యభినయముల కన్న నిది బహిరంగ మని కొంద రనుట యుక్తము కాదు. సర్వాభినయముల కిది యనుగ్రహకము.

“ప్రయోగః సర్వోయమాహార్యాభినయే స్థితః”

అవస్థాప్రకృతు లన్నియు జేవసాధితము లయినప్పుడే స్పష్టాభివ్యక్తిని పొందగలవు. ఆహార్యము సర్వాభినయప్రయోగ చిత్రభిత్తి. రంగపాత్ర కవస్థలు మారు నప్పుడు ఆహార్యేతరాభినయము లందు మార్పుకలదు. ఆహార్యమున మార్పు లేదు. “అట్టి వాని కీ యవస్థ కలిగిన” దని సామాజికులు భావింతురు. ఈ భావానుసరణ ప్రవణత్వమున కాహార్య ముపకారి కావున నిది యంతరంగము. నాట్యశుభకాము డాహార్యమున యత్న మొనరింప వలెను. నాట్యవైపర్యము నాల్గు విధములు. ఇందవాంతరభేదము లును గలవు. పురుషాశ్రయ భూషణము లిరువది యొకటి కలవు. వీనిని జాతివయోవస్థా భేదమున ధరింప వలెను. అరువదిరెండు వనితాలంకారము లున్నవి. అల క్తకరాగంతా బలాలంకారములను యధారసముగా యధాభావముగా యధావస్థముగా యధాస్వభావముగా ధరించుట సముచితము. విశ్వకిర్మమతానుసారమున స్వకీయనుబుద్ధి విశేషానుసరణమున ఆగమ ప్రమాణ రూపముల నిర్ణయించుటయు సముచితము. దేవ నాగ మున్ది

మానవాది పనితా వేషములందు నియతవిధాన మున్నట్లు గణికల కొక వేషనియమము లేదు. స్నిగ్ధరసికన్నేహానుసారమున వారి యలంకార ముండును.

నాట్యప్రయోక్తలు పురుషులందలి యంగరచన వలె అంగనలకు కూర్చు నక్కఱ లేదు. వర్ణవర్తనాదివిశేషముల వలన పరభావసిద్ధి యున్నది. నటుడు స్వాత్మావప్తంభమును విదనాదకనే వర్తనాది వేషపరివర్తనమున తత్తమచిత స్వభావాలింగితముగ స్వాత్మను సామాజికులకు సాక్షాత్కరింప జేయును. ఆహార్యము నందు జీవాజీవధర్మ భేదమును గలదు. నాట్యధర్మము నం దజీవవ్యవహార మట్లే యుండదు. అందు సజీవ రూపాపాదనము సిద్ధ మగును. అజీవము లజీవములుగా నాట్యమున నాస్వాద్యములు కావు. అజీవము లందు జీవధర్మాదోషము కలుగును. చిత్తధర్మ మాపాదిత మగును. జడము చేతనీకృత మగుట నాట్యతంత్రము. నానావిధము లయిన చిత్తభావావస్థల ననుసరించియే యాహార్య ముండుట సముజ్జ్వలము. సమచితము. సుందరమును. అంతట బుద్ధియోగము ముఖ్యము. నాట్యాయిత మయిన బుద్ధిస్పందము ననుసరించి సర్వరచన మొనర్పదగును. ఒకొకప్పుడొకొక్క విధముగా స్పస్పందనుండర మయిన బుద్ధ్యున్నేమము కలుగును. అందును సంస్కారసంయుత మయిన బలము నిదానము. నాట్యోపకరణముల నిశ్చయమున గూడ భావకు డాహాహామముల ననుసరింప వలెను. ఆ యా ప్రకృతివిశేషము ననుసరించిన నాట్యోపకరణములు నాట్యయోగ కృతములై యుండుట యావశ్యకము. ఎవ రే శిల్ప ముత్పాదించిన యది వారి స్పష్టి. తత్ప్రమాణము తల్లక్షణము తదధీనము. నాట్యధర్మి యంతయు విభావాత్మకము. భావనామాత్రసారము. లోకగత మంతయు భావగత మయినచో సమాస్వాద్యమగు స్వాత్మసంపేదనములో విభావమై భాసించును. కావున నాట్యధర్మి యగును. నాట్యధర్మి స్వభావమతో నుండదగు నాట్యోపకరణములు లోకస్వభావానుసారులుగా నుండవలెనన్న గ్రహము తగదు. విభావితము సర్వము నాట్యమున నుపకరణము కాగ లదు. నాట్యోపకరణమున నాట్యప్రయోగము నిర్వహించు ఆచార్యుని బుద్ధియే ప్రమాణము. సర్వమాచార్యుడు స్వబుద్ధితో నూహించి పరిశీలించును. రాను రాను పోను పోను మానవు లల్పబలు లగుదురు. వారి స్వభావావస్థల నాలోచించి యుప కరణముల నిశ్చయింప వలెను. ప్రాతిభము కల ప్రయోక్త లాహార్యమును రమ్యముగ గూర్చగలరు. అభినయచతుష్టయము పరస్పరసంబంధ శోభాస్పదము. సర్వవిషయవిశే కము అఖండార్థ మహార్థముల సమన్వయగతికి సహకరింపగలదు.

భ ర తా ది న ం భా వ న ము

నాట్యవిషయసంపద చిరంతనము. పాణినిసమకాలముననే నటశిక్ష నటదీక్ష యొన్నట్లు గోచరించును. శిలాలి, కృశాశ్వులు నటనూత్రములు నిర్మించిరట. మహా భాష్యము కంసవధము బలిబంధనము సంకేతించినది. చిరకాలముననే నాట్యసంప్రతి సాహితీసామగ్రి సంపేదనమును గర్భింకరించుకొనినది. రానురాను సాహితీసామగ్రియొ

జాట్లసంపదను తక్షప్రవిష్ట మొనరించుకొనినది. సాహిత్యకాస్త్రమున నాట్లకాస్త్ర రచయిత భరతముని ప్రథమగణనీయుడు. నాట్లకాస్త్రమాదిమ గ్రంథము కాశీలో నచ్చును. కాని నాట్లకాస్త్ర మొక విశ్వకోశమయిన విజ్ఞాన సర్వస్వము. నాట్లకాస్త్రము రంగమండపము ఛందోలంకారములు నృత్యకరణములు రసభావములు అభినయసంగీతములు ప్రాథమందరములై దీనిలో నున్నవి, ఇందుగలవి ఇతరములలో లేవు. అన్యత్ర లేనివి దీనిలో కలవు. భరతునకు పూర్వమే సాహితీతంత్ర ముదయించి యుండవలెను. కాని రసాదివిషయమున సర్వప్రథమ సమీక్షాచార్యుడు భరతుడు. భరతుని ఈ యుద్గ్రంథము లలితకలానికేతనము. ఇదియే తనన్న అభినయ మేమున్నది? సంగీతకల యేమున్నది? సాహితీకోశ మేమున్నది? “యన్న భారతే తన్న భారతే” భరతప్రాక్తములలో లేనిది భరతదేశముననే లేదు. భారతదేశమున లేనిది భరతోక్తములలో లేనేలేదు. రూపకరూపనిరూపజాధికారము భరతునకే కలదని అవంతినుందరీ నాధుడు రాజకేఖరు డనినాడు. పూర్వాంగోత్తరాంగసహితముగా నాట్ల మిరి దున్నది. సాహిత్యకాస్త్రీయ సంగీతకాస్త్రీయ ఛందశ్శాస్త్రీయ విషయవరణ వివరణములు సర్వప్రాచీనములు సర్వప్రథమములుగా దీనిలోననే గోచరించును. భరతుడు నాట్లచార్యుడు సాహిత్యాచార్యుడు సంగీతాచార్యుడు నైనాడు. విలయము పొందిన సర్వాచార్యులకు భరతుడు నిలయము. భరతు డెవరో ఏరికిని తెలియదు. భరతుడొక ముని. నాట్లప్రయోక్త లయిన నటులును భరతసంకేతము పెట్టుకొనిరి. భరతముని దని ప్రసిద్ధ మయిన నేటి నాట్లకాస్త్రము భరతుని సిద్ధాంతముల దిక్షాత్రముగ ద్యోతించి యు సంగ్రహగ్రంథమే యగునా? మూలగ్రంథ మేదేని యుండెనా? భరతుని దేశ మేమో భరతుని కాలమేదియో? ఏమి చెప్పదుము.

భరతనాట్లకాస్త్ర మట నట నప్పటప్పట ప్రకటితమయినది. అభినవగుప్తుని అభినవభారతతో మన శ్రీ మానవల్లికవి ప్రకటముచేసినాడు. ముప్పనియార ధ్యాయముల గూడిన ఈ గ్రంథము ఆనుష్టుభ సంఖ్యానమున “పట్నహస్త్రీ”యని సర్వప్రసిద్ధి యున్నది. అచటనచట క్వాచిత్రముగ గద్య మున్నను ఇది పద్య మయినది. భరతుడు ఆనువంశ్యశ్లోకముల ననువదించినాడు. శిష్యపరంపరాసనుగుతము లయిన వానిని శుభసంగ్రహమునకై యథాస్థానమున ముని వినివేళింప జేసినాడు. అవి యేనాటివో! తనసిద్ధాంతపుష్టి కారకు తనవి చేసుకొనినాడు. ఈ నాట్లకాస్త్రము నియతసమయ మున నొకని రచనయగునా! రచయిత లనేకులు నానాబ్రములు మననార్హవము తరించి పరిణామమున దీని వెలయించియుండురా! ఇది చిరకాల పరంపరా పరిపాకవికాసమా! ఇట్లెన్నియోని బాహిరసమీక్షారేఖలు మనః ఫలకమున గజిబిజిగ నుండనే యున్నవి. నూత్ర భాష్య కారికా రూపముగా వాని వాని యుదాహరణ రూపముగా నిది యిట్లున్నది. ఇందలి కారికా లక్షణ పరీక్షలు నాట్లవిషయముల విపులముగా వివరించినవి.

పరశక్తుడు షట్త్రింశ త్తత్త్వమయజగమును సృష్టించినాడు. నుండినాడున్నాడు. అట్లే భరతవేద మిది షట్త్రింశకమై వెలసినది, అని యభినవుడనుట నాట్యవేదాంతము. నాట్యశాస్త్రము స్వనామ ధన్యము. విప్రులముగా నాట్యవివేచన మిందున్నది. ప్రాక్షనసర్వకలాకంచుక మయిన ఈ విశ్వమయవిశ్వకోశము విశ్వోత్తీర్ణతత్త్వ మవగ మింప జేయుచున్నది. ఇందలి ముప్పదియారథ్యామయములలో క్రమముగ విషయవివేచన మిట్లున్నది. నాట్యోత్పత్తి; నాట్యకాల, రంగదేవతాపూజ, నృత్యనాట్యకరణాంగ హారములు, పూర్వరంగవిధానము, రససమీక్ష, భావవివరణము, అభినయ నయ సంపత్తి, హస్తాభినయము, శరీరాభినయము, చారిపద్ధతులు, మండలవిధానములు, రసగీతిప్రచారములు, ప్రవృత్తిధర్మవ్యంజనములు, ఛందోనిభాగము, నృత్యవివేకము, కావ్యలక్షణాలంకార దోషగుణవర్ణనము, భాషాభేదాభినయ ప్రయోగములు, కాకు స్వరవ్యంజనములు, దశరూపక నిరూపణము, సంధిసంధ్యంగ సంబంధము, వృత్తి వివేకము, అహార్యాభినయము, సామాన్యాభినయము, బాహ్యోపచారము, చిత్రాభినయము, సిద్ధివ్యంజనము, సంగీతశాస్త్రసంపద, ఆత్మోద్యమ, వీణావాదనము, సుషిర వాద్యవర్ణనము, తాలప్రకరణము, ద్రువగీతి, వాద్యవివేచనము, ప్రకృతిపాత్ర విచారము, భూమికారచన, భువిలో నాట్యవతరణవివరణ. ఇట్టివిధముననున్న విషయ వివేకము నాట్యశాస్త్రమున నున్నది.

భరతుని మొదటిరచనము నూత్రమె యయినచో నీనాటి ఈ కారికారూపమున నెప్పుడు పరిణమించి యుండును ? ఈప్రశ్నకు సమాధానము చెప్పటెట్లు ? కోహలుడు దీని విస్తరించునని చివర భాగములో నున్నది. కోహలు డెవడో ! అనేకులు కోహలుని స్మరించిరి. కోహలుడు నాట్యగ్రంథ మేదేని రచించి యుండును. అది నేడెవట నున్నదో ! ఈ భరతుడే ఇంతటి వాడు. ఇంక నొక్క అదిభరతుడని తాతయొకడు వృద్ధభరతుడని సోపపదముగా భరత సంజ్ఞ కలవారిని కొందరిని కొందరెన్నుదురు. ఒక నాటి నాట్యశాస్త్రము ద్వాదశసహస్రే. అదియే నేడు పట్నహస్త్రి యయినదట ! భరతుడు పట్నహస్త్రికారు డనియే నాట్యహృదయు లనిరి.

భరతుని కాలనిర్ణయమున ననేకులు నానాకాలజ్ఞు లయినారు. తౌర్యత్రిక నూత్రధారుడు భరతుడని భవభూతి భారతి. మహాకవివిక్రమార్వశీయము అంతట భరతుని ప్రమాణీకరించుకొన్నది. కాలివాహనునకు పూర్వమే ఇది సుప్రసిద్ధమై యుండ వలయును.

భరతునిగ్రంథముపై ఉద్భట, లోలట, శ్రీశంకుక, భట్టనాయక, రామల, భట్టయంత్ర, అభినవగుప్త, కీర్తిధర, మాతృగుప్తాచార్యులు వ్యాఖ్యల రచించిరట ! అవియన్నియు నేడు లేవు. హర్ష వార్తిక మొకడుండెనట. అభినవ భారతీబ్రహ్మ శ్రీమదభినవగుప్తవాదాచార్యుడే భరతగ్రంథమునకు యేకైక వ్యాఖ్యాత. ఎవరేని టీకాకారు లున్నారన్న ప్రత్యయము వారివారి సిద్ధాంతముల పరిచయము అభినవ

భారతి వలననే కలిగిన కలుగవలయును. అభినవుని విద్యవై భరతతంత్రరహస్యోద్ఘాటన పటియనియై ప్రాచీన దురూహనాట్యకాస్త్రీయభావములను వ్యక్తీకరించు చున్నది.

* * *

క్షణమాత్రసర్వేక్షణు లీ విధముగ గూడ భరతభావసంభావన మొనరించు చున్నారు. భరతుడే సాహిత్యకాస్త్రప్రథమాచార్యుడు. ఆతనిగ్రంథమే సముపలబ్ధి సర్వగ్రంథప్రాధమ్యోభ కలది. కావ్యమీమాంసలో అవంతినుందరీనాధుడు. రాజశేఖరుడు కాస్త్రసంగ్రహకథనావసరమున భరతు నుల్లేఖించినాడు. కావ్యవిద్యాస్నాతకు లనేకులు కావ్యవిద్యాప్రపద్దనకై కావ్యశిక్షాదీక్ష కలవారయినారు. రూపకనిరూపణీయము భరతాధీన మయినది. ఇట్టి రాజశేఖరసంభావనమును నవభావు లనాదర పాత్రము చేయుటకు యత్నించిరి. ఇది కవికల్పనామాత్రసార మనిరి. అధికృతకాస్త్రగౌరవసంపాదనమునకై దేవఋషిసంబంధస్థాపనము సంస్కృతముఖులకు స్వభావసిద్ధమనిరి. ఇట్టిదియంతయు పాశ్చిమాత్యశిక్షాప్రభావితుల కపోలకల్పనమా. భారతీయుఋషిసంబంధమున నిట్టి నిరాధారకల్పనము పాశ్చాత్యపరంపరాప్రవాహపతివిశ్వాస మయినది. అప్రమాణకల్పనాప్రసవములను భారతీయకాస్త్రకారు లెన్నడు శిరసావహింప లేదు. రాజశేఖరోల్లిఖితులలో భరతుడున్నాడు. తంద్రగ్రంథమున్నది. ఇంక నున్నవి. అనశ్చిప్తముల యస్త్రీత్వ మసంభవ మనుటలో నాధారమేమి ? ఐతిహాసిక వ్యక్తుల స్వరూపసంకేతము లభింపనంతమాత్రమున వారి యస్త్రీత్వ మసిద్ధ మెట్లగును? రాజశేఖరుడు భరత మవర్ణనాభ మనుమరుల గ్రంథముల చూచియే వారి నుల్లేఖించెను. ఇట్లే యన్యుల గ్రంథముల జూచి యన్యోన్యేభ మొనరించెను.

నేటి నాట్యకాస్త్ర మొక్క భరతుని కృతికాదని యనేకుల కృతుల శ్రోడీకార మనియు ననదలచిన వారనినారు. ఇది భిన్నభిన్నకాలకృతుల సంకలన మనియు నని నారు. గద్య మానువంశ్యకన్యోకములు నూత్రభాష్యరచన యనుగతకారికారీతి విభిన్నములుగానున్నవట. ఇదియు మైయూహలో హేతువట. ఇంతటితో నీ నవ్యభావము లక్రైయాగుట లేదు. నేటి యీ రూపము కల నాట్యకాస్త్రము ఇప్పటికి పండ్రెండువందల వత్సరముల నాడు సంగ్రహసంకలనములు పొంది యుండుననియు కతిపయభావుకులు భావించుటయ కాక యా భావమును బహిఃప్రపంచమున ప్రసరింపజేయుటకు యత్నించిరి. అభినవగుప్తునకు పూర్వము రెండువందల సంవత్సరముల నాడిది యిట్టి దయినదని వారి యూహ. అభినవపూర్వతనము లనేకవ్యాఖ్యానము లున్నవి. అవియన్నియు నసమకాలికములై కావలయును. భవభూతి నాట్య మెఱుంగును. కాళిదాసు చాక్షుష. యజ్ఞము చేసినాడు. ఇంకనిది పూర్వతనులకు పరిచితము. తత్పూర్వతనులకును నుపరిచితము. అభినవగుప్తుని తాతముత్తతల నాటికిది యిట్లు సంక్లప్తమయినచో నాటికి పరివృధమయిన సాహితీనామగ్రి యిం దనుప్రపిష్టమయ్యెడిది. అట్లు కాలేదు. ఇట్టిది యంతయు దీని యనర్వాచీనతకై నిదానము. అప్రాచీనార్యాచీనభావు లెంతగా దీని

సన్నిహితము చేసికొనదలచిన నిది యటగుట లేదు.

* * *

నాట్యవేదసంభావన మేవంవిధమున గూడ సాహిత్యకలాకప్రచలిత మయినది. భరతముని నాట్యవేదము స్వవిషయమున అద్వితీయగ్రంథము. విశ్వసాహిత్యములలో నేతాదృశవిషయమున నింతగా సర్వపరిపూర్ణమయిన ప్రాచీనగ్రంథ మన్యుమ లేదు. యవనదేశీయు డయిన భట్టశ్రీ అరిస్తోతలని నాట్యవిషయగ్రంథ మొకటి పాశ్చిమాత్య సాహితీప్రియంభావులకు మానసమ్మానభాజన మయినది. కాని యందు త్రాసద (త్రాజెడి) రూపకపరీక్షణము మాత్రము యున్నది. అదియు నల్పకాయరచన. ఏకాంగ రచన. సాహితీసృష్టి సమీక్షించు నొక పాశ్చాత్యసారస్వతేయుడు 'అరిస్తోతలు డొక్క త్రాసదరూపకమునె సమీక్షించెను. నాట్యమునకు సంబంధించిన వాస్తవరూప మును సమీక్షింపలేదు.' అని చింతపడినాడు. అయిన అరిస్తోతలుని యా పుస్తక యూరపుసాహిత్యతాపసులకు కంఠహారమయినది. నాట్యవిశ్వకోశము నాట్య వేదము మన భారతవర్షకృతి యయినది. భారతీయుల కిన్నాట్లుగా నున్న స్వాత్మ విస్మృతి నాట్యవేదవిశిష్టతను వెలయింప జేయుటకవకాశ మియలేదు. నాట్యవేద మున లేని దెందును లేదు. నాట్యవేదమున రంగకాల యున్నది. అభినయమున్నది. రసమున్నది. ఛందోలంకారములున్నవి. వేదభూషణున్నవి. సంగీతమున్నది. సర్వ మున్నది. ఇంచేమి లేదు? సాహిత్యకాస్త్రగ్రంథములలో నాట్యవేదము ప్రథమ గ్రంథము. కావుననె యిది నాట్యవేదము. ఈవేరిందు సార్థకము. ఇందు కేవలము నాట్యసంబంధిజ్ఞానవిజ్ఞానములే కాక ప్రాచీనకాలపు భారతదేశీయ సామాజికావ స్థావ్యవస్థల రూపస్వరూపములును గోచరము లగుచున్నవి. కలా మయసాంస్కృతిక రంగమున భారతీయుల సమున్నతి నాట్యవేదమున భాసించును. షట్త్రింశకము షట్సా హస్రీక మయిన భరతనాట్యవేదమున భరతభూచిత్రీకృతమధురజీవన మవభాసించు చున్నది. ఏతద్ర్యాచీనకాలమున వెలువడిన యలంకారకాస్త్రీయ గ్రంథములు నాట్యాభినయనిరూపకగ్రంథము లన్నియు దీని నీడలు క్రినీడలు. ఈ విషయమున దీనితో సన్నిహితముగలగ్రంథ మేదియు నితరదేశముల నవతరింప లేదు. నాట్య వేదము దేహలీదీపమై దీపక మయినది. ఏతత్తుల్యయోగిత కలదియు లేదు. పుట్టునని నాట్యవిధుల నలేదు. నవభారతనవభరతు లయిన నీ నవంసవభరత వరణచింతన మొనరించిననె స్వాత్మసంతుష్టులు కాగలరు. యావననాట్యప్రక్రియాతోషము పొందని వారప్పటిలో నాట్యవేద మీక్షించినచో నేమనగలిగెడివారో మనమూహింప గలము. అభినవభారతీభావసంభారముతో భరతభారతి యందర కందలేదు. అది నచో నాంగ్లీ సమాలోచకులు మోదభరితులై యింకను సమధికముగ సమీక్షింతు రను కొందరు. కొందరు పాశ్చాత్యులు నాట్యకాస్త్రీ లయినారు. ఆ తుష్టితో రసిసద్భావత మంతగా ప్రస్తుంచిన్నారు. భరతుని ప్రశంసయు చేసినారు. కతిపయసమీక్షలును

వెలసినవి. కాని పర్యాప్తపరిశీలనము జరుగ లేదు. నాట్యవేదమునకు రావలసిగ ప్రశస్తి రాలేదు. భారతీయులకు నిర్వారాత్మవిశ్వాసముదయించిన రావలసినది రాగలదు.

సహస్రాధికముగా సాహిత్యకాస్త్రగ్రంథము లున్నవి. అవి యన్నియు నాట్యవేదచ్చత్రచ్చాయలలోనివి. కొన్ని పఠనపాఠనములలో నున్నవి. అంతట భరతుని పదముపట్టక తప్పదు. కాని భరతగ్రంథము బహుకాల మదృష్టవైధవ మయినది. కొందరు భరతుని పేరువినిరి. కాని, వేదదర్శనము కాలేదు. ఈ వేదము లుప్తమయైన దనిరి. ఒక పాశ్చాత్యమనిషి దశరూపకము పరిష్కరించి ప్రకటించుచు పరిశిష్టముగా తత్సంబంధి కతిపర్యాధ్యాయశ్లోకములను ప్రకాశింప జేసినాడు. ఏకకట్రుటితా సంపూర్ణమాతృకాధారకముగా నాత డెంతయని చెయగలడు? కాని యాతని కాశలుడుగ లేదు. భారతదేశభండారములలో భరతగ్రంథములు కొన్ని లభించినవి. భరతవిమలు కొంద రుపలబ్ధముల సంవాదవిసంవాదసమీక్ష నారంభించిరి. శర్మణ్యులు కొంద రాత్మసంవాదము చూచుకొని నాట్యవిషయ వివేచనమున కుద్యమించిరి. పరాశుదేశవిద్వాంసు డప్పటప్పట దొరికినంతగా ప్రకటించినాడు. తదంతేవాసి మరికొంత ప్రకటించినాడు. మరికొందరింతింతగా నేమేమో చేసినారు. పాశ్చాత్యుల పరిష్కరణ సంస్కరణముల గూడిన ప్రకాశనము ప్రకాశితము కాగా భారతీయాంతర్యామలు భారతీయనాట్యవేదమును ప్రకాశింపజేసిరి. ఈ సంస్కరణ మంతటవ్యాపించినది. అప్పటిలో నది యంతగా నయినను విస్తృతవివేచన మంతగా సాగినది కాదు. భరతభావము దుర్బోధ మయినది. గ్రంథగ్రంథి విశేషముపేయు టీకయు నప్పటిలో గోచరింపలేదు. నాట్యవివృతి యున్నదని, దానిపేరు “అభినవభారతి” యని, యది శ్రీమదభినవగుప్తపాదాచార్యుని దని నాట్యదృష్టులు గుర్తించిరి. శ్రీమాన్యసారస్వతీయులు మానవల్లిరామకృష్ణకవి వివృతిసహితనాట్యకాస్త్రప్రకాశనోద్యుక్తులై కొంత ప్రకటించిరి. భరతభావప్రకాశనమున కభినవభారతి సర్వసమర్థము. అయినను ముద్రితపాఠము నభినవుడయిన సాధూకరింప శక్తుడగునా? యని సాధుభావులు సంశయింపఁపలసి వచ్చినది. అభినవహృదయము తెలియుటకు భారతిమాత్రము చాలదు. లోచనమును చాలదు. స్పందము ప్రత్యభిజ్ఞ ఆలోకము విమర్శిని స్వచ్ఛందము దర్శనదర్శనము. కావలెను. సర్వతంత్రస్వతంత్రులు శ్రీరాయడుకాస్తు లభినవు నిట్లె యిట్లె గుర్తించిరి. అయిన నప్రత్యభిజ్ఞేయమును స్యాత్మగుప్తము చేయుట శ్రీమదభినవగుప్తతంత్రము. పరిష్కృతపాఠము సుప్రకటమగుపఱకు వేచియుండుటకు నిత్యవేగి స్వస్పందసందోహమిచ్చగింపదు. నాట్యవేదవివృతి పర్యాలోచనము పర్యాప్తముగ లేనిచో నాట్యవేదమాత్ర వేద మెట్లుగునని కతిపర్యాభావనమున భావ ముదయించును. సాభినవభారతీకము నాట్యవేద మాత్ర వేద మగును.

*

*

*

ఏవంప్రకాశమాన మగు నాట్యవేదయత్న విఫలమిది కాదు. శ్రీమదభినవగుప్త

పాదసేద్యంతిల మయన రసమిహాంసలై యభినవభారతి కాన్యసంగమైసరించుట యావ శ్శక్త మయినది. శ్రీరాయడుకాశ్రి గురుచరణులు గ్రంథగ్రంథివిభేదనచణులు పర్యా లోచనమున ప్రబోధ మిచ్చిరి. ఎప్పుడో దీని వ్రాయ సంకల్పించితిని. అప్పు డిది యిట్లుగానా? ఇప్పు డప్పటి కన్న నధిక మేమేని గ్రంథించితిరా? పరిపాక మున్నదా? నేనె యెట్లు చెప్పదును. అప్పటినుండియు నాట్యవిషయముల రచనలలో వ్యాసము అలో కలియకలుపు కొనుచునె యున్నాను. అవియసంగతములని యిప్పుడును నేను తలచుట లేదు. ఆనాటిది పాకము. ఈనాటిది పరిపాకము నగునా? ఎట్లని నేన నిర్ధా రింతును? భరతగ్రంథ మెప్పుడో చదివితిని. కాని అప్పటికన్న నిప్పుడెన్నియో తెలిసి కొనవలసి యున్నట్లై తోచును. నారచనలో నాకు త త్తద్విషయ పరిజ్ఞానమున్నదా? అభినవపంక్తి సరిగా నర్థముచేసికొనగలిగితిరా? విపులపపాదనములలో వివక్షితాంశ మును విశదముచేయగలిగితిరా? అని పరభావాశ్రయమున సందిహానుడ నగుటయు కలదు. సుగమముగా నున్న నాట్యవిషయమును నేను దురవగాహము చేసితి నని మాటవదుపకు కొందరన వచ్చును. భరతమూలార్థ మభినవునకు దెలిసినట్లు ఇతరులకెట్లు తెలియును? అభినవభారతిని చూడక భరతోక్తి తెలిసినదని యెట్లనగలము? నాట్య వివృతి భారతిచూచి దాని నుల్లేఖింపక యెట్లుందుము? అభినవుడు లేకున్న భరతుడేడి? వీని నన్నిటిని నేటిప్రయోగములలో సమన్వయించి చూతునా? నాన శక్యము కాదు. వీరికి శక్యక్రియ యగునో? ఎన్నియే ననుట నుశకము. ఉపవేశనపఠనములలో శయన పఠనములలో నిది బుద్ధము కావచ్చును. సుబుద్ధము కాకపోవచ్చును. విశిష్టాభిజ్ఞుల సమక్షమున సమధీతసాహిత్యవిద్య లట్లు ప్రబుద్ధులు కారనలేము. పఠనపాఠనములు, అధ్యయనాధ్యాపనము లావశ్యకము లనుట యభినవభాష్యభూష.

రసభారతీప్రస్తుతమును కావ్యహృదయు లభీతాలంకారకాన్తులు సావధాన మున సమీక్షింతురు. ఇది యభినవవచనము. దీని పట్టి పట్టి కావ్యరహస్యము గుర్తిం తురు. అని సాహితీలోకు లనుట స్వభీసంధి. రసమిహాంసలలో నింతటి విషయ మున్న దని యిది చెప్పక విడుచుటెట్లు? ఈ విషయసద్భావవిస్తరణమున కీ వేదమే తగును. నాట్యవేదమున రస ముపనిషత్తు. నాట్యవేదములో నెన్నియో విషయము లెన్నియో చర్చ లన్నియు తలస్పర్శులు. అన్నియు చున తల దాటినవె. ఇంతటి లోకవిషయము, ఇంతటి శాస్త్రవిషయము సర్వత్ర నులభమగుట యెట్లు? రసాదుల స్వరూపసంకేత సమీక్షలో నింతటి యుపపాదన మితరగ్రంథములందు కానరాదు. అన్నిటి కిది యాకరము. ఇది యంతయు రసరత్నాకరము. అభినవపంక్తిభావము దురూహము అయినను తంత్రాలోకవివేకమున నూహింపవచ్చు ననుకొంటిని. ఇట్లునర్పితిని. భావ భారము ప్రాణశక్తి కలిగి సదాగతిస్వీకారమున భుజంగరాడ్గమన మొనరించు గుప్తపాద పంక్తి వలనములు వర్తనములు చూచి తూచి యిట్లు వ్రాసితిని. స్వచ్ఛందనుండర మయిన యా వాణీవిలాస మట్లై యాస్వాద్యము కావలెనయు తలచితిని. తద్రూప పంభావనమె యిట్టిభాష. రచనలోని భాషావక్రతానిదానము అభినవరచనాసాక్షా

క్కారము. ఒక్కొక్కపంక్తిభావమును మనసు పట్టించుటకు సాలోచనలోచనవిస్ఫార
మావశ్యక మయినట్లు ఒకప్పుడొక పద ముపయోగించుటకును సాలోచనత యావశ్య
కమ యయినది. ఒకప్పుడొక పంక్తిభావము గోచరము కాక దినము దినములు గడచి
నవి. ఏకదా భావాలోచనముతో నున్నప్పుడు ....వచ్చి తెలియజెప్పినట్లు భావించితిని.
తెలిసినట్లుండ వ్రాసెడివాడను. భావలోకాలోకము సార్వధిక మెట్లు కాగలదు?
పంక్తిభావము లెట్లా యనుకొంటుయె కాని స్వసంవిత్సృష్ట మంతట అభినవప్రసారము
పొందగలదు. “అచట తోచదు. ఇచట తోచును” అని ఎచటనో తోచువలయుండి
వ్రాయుటలును గలవు. ఒకపంక్తి వ్రాసితిని. వేరొకటి వ్రాయులోపల నా మనస్సెట్లు
న్నదో నాకు తెలియదు. అభినవుడు బోధింపవలెను. నేను వ్రాయవలెను. అంతకు
మించి నాకు మనసే లేదు. ఒకవాక్య మయినది. వేరొకవాక్యము వ్రాయవలెను. ఏమి
వ్రాయుదునో యభినవుడె యెరుంగును. ఇట్లు నే నభినవభావుడుడ నయితిని. నాట్య
వేద సంకేతములయిన పదములనే నే నంతట వాడితినా? నే నట్లు వాడనిచో నేల
వాడలేదు? నేటి చరిత్రభావలో నవి ప్రచలితములు కావా? అన్నిటి ప్రచలితములనె
వాడితినా? వీని కన్నిటికి నా పక్షమున భావకభ్రాతలు సదుత్తరములు సంభావింప
గలరు. నే నె యన్నిటికి నుత్తరదానము చేసి సహృదయపాఠకుల యధికార మధీనము
చేసికొనను. అభినవభారతి యంతట నుపలబ్ధము కాలేదట! హంత! అది లేనిచోట
హస్తము సాగదు. అనుపలబ్ధ ముపలబ్ధ మయినప్పుడు మరల హస్తము సాగును.
కావ్యానుశాసనపంక్తి చూచి అభినవభారతి ముద్రావ్యత్యయములు తిద్దికొంద మను
కొంటిని. అనుపలబ్ధాభినవభారతీకస్థలములందు హేమచంద్రసిద్ధపంక్తి చూచుట భార
తీభావనమిచ్చు ననుకొంటిని. అట్లునుకొనుటయు ధైర్య మిచ్చినది. భావప్రస్తారములో
సిద్ధభావము లున్నవి. అక్కడక్కడ అభినవుల భారతీపంక్తులు లేకపోయిన నభినవ
పంక్తులు వ్రాయుట కుత్సుకపడిన, నా యభినవభావభావిత మయిన చిత్రరీతి యని
నాకుగా నేనె వ్రాయుటయు నా కర్తవ్యముగ భావించితిని. అది యేదో నవభావ
నివేదన మని నేను తలచ లేదు. అట్లు చేయుట నాకు కుష్టియై నా రచనకు పుష్టి
యయినది. ఇది యభినవునిపై నా వీరవ్రతమా? ఒకప్పుడు నా యీ నాట్యరచన
రచనానాట్యముగా పాలరాతిపై పాలధారగా సరించియు నొకప్పుడు సుట్లతిరుగును.
సాగనే సాగదు. ఎల సాగును? నా హృదయములోని శాంత్యశాంతులు నిదానమా?
అశాంతిలో వ్రాసితినే! నిగ్రహ మనిగ్రహము నిదాన మయ్యెనా? నిగ్రహ మనిగ్ర
హము మనోధర్మములు. కాని నా మనమును ప్రగ్రహీకరించుకొనుట నాకు నవక్రియ
కాదుకదా! ఈ ప్రసరము నిమిత్తసవ్యపేక్షము కాదా? ఈ రీతి బహిరుపాధిసంక్ర
యము కాదు కాబోలును! దేవీపాదద్యుతి ప్రసార మంతట నిమిత్తము. తన్నిర్నిరోధ
ప్రసారము ప్రసార మొనరించు గావుత మనియె రచనాప్రసరము చూచుకొంటిని.

ఇదివరలో నభినవుని భారతి నంతటిని సమీక్షించితివా? పూర్వరచితములం
దేమేని వ్యత్యయమున్న అభినవభావము లేనితన మని యనుట యమాయతీ.⁶⁶ అన్న-

అలంకారికులంద రభినవులు కారు. అభినవుని వలె నే యాలంకారికుడును గుప్తచూడ ములను గాఢప్రగాఢముగా మనన మొనరించి నట్లు భాసింపదనుట నాట్యమహాభావ. అంతకంత కాదర మభినవ పదముల గలుగును. ఏఘట్టము భావించిన నాతడు సాటిలేని స్వరూపముతో సాక్షాత్కరించును. ఇతరములపై సంతగా గలుగని యాదర మభినవ భావమున గలుగుట సహజము “తద్భావనముతో నొనరించిన రచన లెంత నుజ్జిష్టము లగునో” యనిపించును. ఈనాట్యజేదభావములై సాహిత్యలక్షణగ్రంథములందు ప్రసక్త్యనుకూలముగ నిరూపితము లయిగవి. కొన్నిట నవి బహుధా ఉపపాదితములై యుండవచ్చును. కొన్నిట నన్యధితములై యుండవచ్చును. ఉపపాదనబహులత యందును గలదు. దీని ననుసరించి యన్యధితముల సమీక్షించుకొనుటయు సముచితము కాగలదు.

ఒక్కొక్క యుపపాదనము విస్తృతమై విప్రకీర్ణమై దురవబోధమై కీకసము ప్రవేశించినట్లయినదా? లోల్లట శంకుక నాయకోద్భట కోహలాదుల భావములని యుల్లేఖించుట యున్నది. కొన్ని భావముల సముల్లేఖ మనామసంగ్రహముగ నున్నదేమి? వారి పేరులు తెలియవు. తెలిసియు నభినవు లుపేక్షించిరి. వారి పేరులు పలుక లేదు. తనకును సముల్లేఖ్యులయిన వారుకూడ పేరులేని వారగుదురా? ఆనాదరమున వారిని పేరుపెట్టి పిలువలేదు. వారు గ్రంథగ్రంథయంతలయి యుందురా? సమకాలమున భావములను గాలిలో విడిచిరొ? అట్టివారు ఖండనయోగ్యభావు లగుట అభిఖ్యలేనివారని ప్రఖ్యాతసాఖ్యాచతురు లభినవు లట్లు చేసిరి. అభినవుడు ఖండించును, మండించును. ఆ రీతులు చిరకాలముగా లోకమున నశ్రుతదృష్టము లగుట సవములుగా నుండుటయ కాక అభినవములుగా గూడ నుండును. అభినవానుల్లిఖితులు “కేచిత్తులు కతిపయులు అన్యులు పరులు” అయినారు. కొందరకు నాచు ముంచినాడు. వారుచ్చటాదులు. వీర పరామృష్టభావులు కారు. వారి పేరుపెట్టి వారి భావవాదము లవికలముగ నిరూపించి తన వీవాద మసంవాదము ప్రదర్శించుచు నర్మగర్భముగ హాసకుశలముగ పరీహాస పేశలముగ నిశ్చితపదప్రయోగ మొనరించినాడు. శ్రీశంకుకాదు లప్పట ప్రాప్తయశులు. వారి పేరులుపలుకుట యావశ్యకమై యుండును. అనుల్లిఖితుల పేరు దూర ముంచుటయే సముచితము. వానిని వారె చిత్తమున హత్తలేదు. వారి యొత్తిడి మన కీయ దలచలేదు. ఉత్పల భట్టతోతులు సంవాదసంవిత్ప్రకాశులు. అభినవుడు భట్టతోతగురువులతో సజీవుడయినాడు.

కావ్యభాషారమ్యపదబంధనమునకు యత్నించుటలో గూడ అభినవుడు మార్గ మిచ్చు మహర్షి. అయినను మొదట మొదట వానిసంకేతములను జెప్పియే యా పదముల వాడితిని. అధితపూర్వగ్రంథు లుత్తరగ్రంథాధికారు లగుట యంతట నందరు గుర్తించినదె కాని నాకె నవగ్రహము కాదు. కొన్ని పంక్తులు సుజ్ఞేయములు కాన ప్పడు వాని వివరించుట సుశకము కాదు. ఆయావాద తత్వముల నట నట నిరూపించి దీని నింతచేయగా నిందు పరస్పరవిరుద్ధములు దొర్లినవో? పొర్లినవో? నేను ప్రసవీక్షించు కొంటను పూర్వోత్తరవిదులు గుర్తింతురు. నూచింతురు. కొన్ని కొన్ని

పట్టులందు మున్నందు నిరూపింతు మని, కొన్నితావులందు పూర్వమెనిరూపిత మని రచనలో నుండుట పరస్పరాపేక్షము లని భావించవలదు. అర్థమొకచో పూర్వార్థ సాపేక్ష మన్నిట్లు ప్రముఖమున నవభాసించినను సందర్భాపేక్ష మయిన భావమచట నులక్షమే కాగలదు. పూర్వపశ్చాత్త్యచన్యయుభాగభోగులకు మహార్థము నిత్యనిద్దమే. అందుననే పూర్వపశ్చాద్భాషోల్లేఖ మేకాన్వయగతి నూచకముగా నిర్దిష్టమయిన దని, భావకభావు లభ్యనూయింప వలదని యనుటయ నా మాట. కొన్నిటి యుపపాదన ములో నందరివలె నేను పర్యవయోగావసరము కల్పించుకొంటిని. నాప్రయుక్త భావము నేనారాధించుట నేర్చికొంటిని. ఇది నా తపస్య. ఈ తపోవనము చేరిన కతి పయమును లిట్లనగలుగవచ్చును. కొందరు:- “మీరిట్టిభాష నేలవాడిది? ఇగిళ్లెప్పుడు క్లిష్టమయినది. ప్రజకిట్టి గొట్టు తెలియును? తెలియవలెనని కదా! మీరిట్లు తెలుగు వ్రాయుట. ఈ తెలుగు తేలికగ లేదుకద! జనత కెట్లు సుగ్రహము?” -మరికొందరు:- “మీగ్రంథములు చూచితిమి. పత్రికల మీరచనలు చూచితిమి. చూచితిమనుటయే. అంతగా భావింపలేక పోయితిమి. మీసభాభాషలు వింటిమి. వింటిమనుట సాదర ముగ వింటిమి. బాగుండునని వింటిమి కాన వింటిమి. మేమును బాగున్నవనియే భావించితిమి. కాని యర్థమయిన అర్థము కాలేదు. ఇదియు నట్టిదే యగునా?” ఇంకను కొందరు:- “నలుదిశల నాత్మభాషామండలతో నేడు గ్రంథముల వెలయించు వారి భాష మాత్ర మిట్లు లేదా? పరిసరపత్రపత్రికలభాష లీ బిగువుతోడనె యున్నవి కదా! తనభాష తనదిగా నిర్మించుకొనిన విశిష్టని శిష్టభాష భావించి భంగిభణితిసుంద రతల సంభావింపవచ్చును గదా!” -ఇదితిగును ఇదితగదనుటలూ వ్యవస్థయనునది యా “ఇదంత్య”ము నందె యుండును. సాంకేతికపదసంపద్యహుల మయిన విషయ ప్రతిపాదనము పరిచితపరిమితపదముల గుదుగనిది. కాన్యభాషాసముజ్వల మయిన సామగ్రి ననుసంధానించుటకు భరితాభినవు లంతస్సంజలపస్యభావ రమ్యపద్ధతి ప్రదర్శించిరి. తదారాధనము కావ్యామృతమై హృదయములకు మ్రదిమ కూర్చునని యందరివలె నేను స్వీకరించితిని. నిత్యశీవస సాక్షాత్కారమునకు విశదవికాసమునకు సముజ్వలతకును ఈ సంక్షేదన మావశ్యకము. సర్వసాధారణముగా విశిష్టానుభూతిని సంపాదించి సంస్కృతిపరసందేశ ముపదేశించుటకు శాస్త్రపరిష్కృతిపీఠప్రతిష్ఠావైభవము కల కలామహాత్మ్యనూచనమునకు, బాహిరమయిన ప్రయోగపాటవమునకెకాక ఆంతర మయిన రసభావసంక్షేదనసామర్థ్యమున కిది నిధాన మగునని యాత్మసంభృతసంక్షేదన మును నివేదించుటయు సహృదయతర్పణము హృదయదర్పణము నగును. నాట్యము విశ్వభాండసంభృతమై సాహిత్యవైభవగాన మెనరించినది. పరింపరాసమాగత సంప్ర దాయప్రకారములు విచ్చిన్నప్రాయములు విలుప్రప్రాయములు నగుటచే నాట్య మజ్ఞాతకల్ప మయినను కలాదేవతను యథాస్థానమున పునఃప్రతిష్ఠిత చేయవచ్చును. పరింపరాప్రక్రియాప్రతిష్ఠాసవనమునకు ముందుగా శాస్త్రీయజ్ఞానసంపత్తిత్విష్ణ యావశ్యకము కాగా నీ యధ్యవసాయ మీ యావశ్యకసమారంభమున కుపయోగింపగలదని సచేతశ్చేతోరీతి. కలావైవిధ్యమొక తాత్వికైకత్వమును నూచించు ననుట నాట్యమే నివేదించినది. నివేదితనివేదన మాత్మనివేదనమని తలచితిని. నాట్యవేద మిట్లు సంభా వించితిని. కంఠధారణయోగ్యమలని తలచిన కతిపయత్నోకముల నుట్టంకించి త త్తదను సంధానవిధానము నుల్లేఖించుకొని నాట్యసంక్షేదనము సంపాదించుటను సచేతస్సాహితీ తాపసులు హర్దముగ నభిమానింతురని నేన. గుర్తింపగలుగుటయే నా కార్యచోదక మయినది.

ఇందు నే ననుసరించిన విధానముల నిట్లు భావించి యనుసంధానింప వచ్చును. ఇప్పటి కిది నేను ప్రకటించ దలచిన నాట్యవేదమున ప్రథమభాగము. భరతనాట్య శాస్త్రములోని ౧, ౨, ౩, ౪, ౬, ౭, ౧౦, ౧౧, ౧౩ అధ్యాయముల యభిమర్శన మిందున్నది. శతర్థాధ్యాయము నూచనాసార మాత్రముగనే నిరూపితము. భరతప్రోక్త శ్లోకము లన్నియు నిందు లేవు. కాని సర్వ శ్లోకతాత్పర్య మిందున్నది. అభినవభారతీభావ మంతయు నిందు విస్తృత మయినది. అన్యయనాధ్యాపనాంభక మయిన యానుభవీకసంస్కారమును పరిష్కరించుకొని కలియకూర్చితిని. ఇట్టిది యిట్లయినది. ఇందున్న వాని కనుక్రమణిక యున్నది. అభినవుడు నన్ను తన పదచింతనమునకే మలచుకొని నట్లున్నది. వాని భారతీలో నీ నామసంకేతములను సమీక్షించుటయే సముచిత మనిపించును.

దృశ్యశ్రవ్యపదార్థము	౫	రససంవిత్	౧౮౩
నిర్వారసుందరత	౧౪	నాట్యరసము	౧౮౯
వనితావైచిత్ర్యము	౧౪	రసభావపరీక్ష	౧౯౨
నాట్యతాత్పర్యము	౨౩	శృంగారపద్ధతి	౨౧౩
ఆనుకరణవికల్పము	౨౪	శాంతరసము	౨౩౩-౨౪౪
హృదయసంవాదము	౨౬	శ్రీసిద్ధాంతశాస్త్రము	౨౪౪
నాట్యగృహము	౩౬	సాత్వికతత్త్వము	౨౫౩
అంగహారములు	౬౩	స్వరగ్రామము	౨౯౨
శివభావనము	౭౭	నాటకతత్త్వము	౨౯౮
స్మృతనాట్యములు	౮౫	అంకము	౩౦౧
రాగకావ్యము	౮౭	అంకస్వరూపము	౩౦౭
స్మృతనాట్యవివేకము	౮౯	అంకచ్ఛేదము	౩౧౮
స్మృతసంస్కారము	౯౨	ప్రకరణపరివారము	౩౩౦
స్మృత్యమున ప్రకృతి	౯౬	డిమనిరూపణము	౩౪౯
రసభారతి	౧౩౮	ఇదమిహమిమాంస్యం	౩౫౭-౩౬౨
భావప్రశ్న	౧౪౦	కారణపట్కము	౩౭౩
కారికానిరుక్తములు	౧౪౫	ఆధికారికము	౩౭౬
మహారసము	౧౪౮	ఫలప్రాప్తి	౩౭౯
రసకర్మము	౧౫౦	జడాడరూపకాంశము	౩౯౦
రసవ్యాఖ్య	౧౫౫-౧౭౧	నీజభావము	౩౯౩
సాక్షాత్కారము	౧౭౧	ఉత్తమోత్తమము	౪౫౭
వీరః ఘ్నప్రతీతి	౧౭౨	నవయంబిభీమః	౪౫౮
విఘ్నాపసారణము	౧౭౫	ఆహార్యము	౪౮౯
సంవేదనము	౧౮౧		

విషయసంగ్రహము

౧. సముదయము :

బ్రహ్మేశ్వరందనము - మునిప్రశ్న - భీమతవాణి - మన్వంతరకథ - త్రేతా
ప్రవృత్తి - క్షీణనీయకాభిలాష - వికట్టత - స్వరూపఫలము ౧-౭

౨. వేదసంభూతి :

సమాధానసారము - నటులయ్యగ్ధత - పుత్రతతము - యథాయోగ ప్రయోగము ౭-౧౨

౩. భారత్యాదివృత్తులు :

కైకీవృత్తి - వనీతావైచిత్ర్యము - స్వాతీనారద నియమనము ౧౨-౧౫

౪. ధ్వజమఖము :

ప్రయోగసాఫల్యము - దైత్యసంక్షోభము - జర్జరప్రయోగము - రక్షావిధి -
నాట్యగృహము - సామప్రయోగము ౧౫-౨౨

౫. నాట్యతాత్పర్యము :

భావానుకీర్తనము - నాట్యనిశ్చయము - హృదయసంవాదము - నాట్యఫలము -
నాట్యమహాగ్ధము - మండపయజనము - పూజాఫలము - నాట్యయోగము ౨౨-౩౩

౬. నాట్యమండపము :

విశ్వకర్మనిర్మాణము - మధ్యమము ప్రశస్త్యము - నాట్యాభివ్యక్తి - మానస
స్ఫుట్టి - మానవమండపము - నూత్రిగ్రహణము ౩౪-౪౦

౭. రంగశిరము :

మండపనివేశము - బలివిధానము - స్తంభస్థాపనము - మత్తవారణి - రంగ
పీఠము - కాష్ఠవిధి - శైలగుహాకారము - నివాసరీతి - చిత్రకర్మ - చతురస్ర
మండపము - నేపథ్యనిర్మాణము - త్ర్యప్రభవనము - నాట్యకలాపీఠము -
గోనివాసము - దేవనతి - ఉదకుంభము - జర్జరమంత్రణము - ప్రవీప్తశిఖ -
నాట్యాచార్యుడు - అమృతమంథనము ౪౦-౬౦

౮. శివదర్శనము :

శివ/పీఠి - స్మృతి - అంగహారములు - కరణాశయము - నృత్యకరణము -
నృత్యమాతృక - సామాన్యరూపము - అంగహారము - రేచితము - రేచకములు
పిండిబంధము ౬౦-౮౦

౯. నృత్యనాట్యములు :

నృత్యమేలి? రాగాకావ్యములు - పక్షత్రయము - నృత్యధర్మము - గీతరంజనము -
నాట్యము నృత్యసంస్కారము - నృత్యము నాట్యకోభ-ప్రయోగ సమయము -
నృత్యము సప్తకృతి - కుతపము - స్వరసంధానము - నర్తక రంగప్రవేశము -
భాండవాద్యము - తాండవ భాండవాద్యము - నర్తకప్రవేశము - పిండి
బంధము - పిండిరచన - గీతకారులు ఛందకములు - నృత్యప్రయోగము -
ప్రయోగఫలము - నాట్యోహస్యము - ఋషులప్రశ్న ౯౦-౧౦౦

౧౦. పూర్వరంగము :

అంగములు - నిర్ణీతవిధానము - చిత్రనీణ - పూర్వరంగ ప్రవర్తనము - గీతక
విధి - దైత్యసంక్షోభము - సూత్రిధారప్రవేశము - సూత్రిధారకార్యము -

ప్రిపదీరీతి - సూత్రధారవాక్యము - ధ్రువాపదము - విమూచకుడు - పూర్వ
రంగవివేకము - ఆశ్రావణ - స్థాపకుడు - కవిసాముకీర్తనము - కావ్యోప
క్షేపము - ప్రస్తావన - అపప్రయోగము - పూర్వరంగరీతి. ౧౧౨-౧౩౦

౧౧. తనభారతి :

ఋషులప్రశ్న - భావప్రశ్న - నాట్యార్థసంగ్రహము - నాట్యసంగ్రహము -
కారికానిరుక్తములు - రసప్రకాశము - మహారసము - రసక్రమము - స్థాయి
కథనము - వ్యభిచారిభావము - సాత్వికము - అభినయములు - లోకధర్మి -
నాట్యధర్మి - ప్రవృత్తులు - ఆత్మోద్యమ - సంచవిధగానము ౧౩౦-౧౪౪

౧౨. రసనమిక్ష :

రసవ్యాఖ్య - రససూత్రము - భట్టబోల్లటుడు - శ్రీశంకరాక్షేపము - శ్రీశం
కుకరసతత్త్వము - భట్టబోలభావము - అనుకరణనాదఖండనము - నటవిషయ
మున భావనము - శోకానుకార మెట్టిది? - భట్టనాయకవాదము ౧౪౪-౧౬౬

౧౩. రసనమాలోచనము :

పరిశీలనము - రసము కావ్యార్థము - భయానకానుభూతి - సాక్షాత్కారము -
వీరవిఘ్నప్రతీతి - సంవేదనాంతరములు - విభావాదిసంజ్ఞ - చర్వణము -
సంవేదన విలక్షణత - రససంవిదుస్మేదము - లోకదృష్టాంతము - లక్షణపద
పరీక్ష ౧౬౬-౧౮౬

౧౪. నాట్యరసము :

రససంశోధనము - భావరీతి - ఉత్పత్తివర్గదైవతములు - సూచకరసములు -
లక్షణనిదర్శనములు ౧౮౮-౨౦౨

౧౫. సవరసములు :

శృంగారము - ఉజ్వలత - ఉత్తమయవప్రకృతి - శృంగారవిభాగము -
సంభోగశృంగారము - శృంగారాభినయము - వ్యభిచారివ్యవస్థ - స్వరూప
పరిశోధనము - శృంగారపద్ధతి - హాస్యము - కరుణరసము - రౌద్రరసము -
రక్షోరీతి - ఉద్ధతరీతి - వీరరసము - భయానకరసము - బీభత్సము - ఆదుర్భ
తము - అనాంతరిభేదములు - శాంతిరసము - శాంతాక్షేపము - శాంతము
రసమే - శమముస్థాయి - రత్యాదులందొకటిస్థాయి - మునిమతవిరుద్ధము -
అన్నియుకలిసిస్థాయి - సిద్ధస్థాయిత - శ్రీసిద్ధాంతశాస్త్రము ౨౦౨-౨౪౪

౧౬. భావచక్రము :

భావప్రశ్న - భావనిర్వచనము - వ్యభిచారికి వ్యభిచారి - విభావము - అను
భావము - స్థాయిభావములు - ౨౪౬-౨౪౭ వ్యభిచారి భావతంత్రము - రససంచా
రము - వ్యభిచారులు - ౨౬౦ - సాత్వికములు - ౨౮౨ - రసనియోగము -
౨౮౪-౨౮౫

౧౭. నాటకమీమాంస :

దశరూపములు - సామాన్యలక్షణము - మాతృకలు - స్వరంగ్రామము - కావ్య
బంధము - వృత్తివిభాగము - నాటకప్రకరణములు - కావ్యబంధ వికల్పనము -
నాటకతత్త్వము - అంకము - అంకసంకేతము అంకనిర్వచనము - అంకస్వరూ
పము - అంకప్రివిధత - ప్రయోగపరిమితి - ప్రవేశకలక్షణములు - అంకనియ
మము - అంకచ్ఛేదనియమము - రంగనిషిద్ధములు - అప్రయోజ్యసంగ్రహము -
నాటకరూపదర్శనము ౨౮౫-౩౨౭

౧౮. ప్రకరణసమీక్ష :

ఆతిదేశనియమము - ప్రకరణపరివారము - ప్రకరణవిమృశ్యము - నాటిక - సమవకారము - విద్రవము - కపటము - శృంగారము ౨౨౭-౨౪౩

౧౯. రూపకరూపము :

ఈహామ్యగము - డిమము - వ్యాయోగము - ఉత్సృష్టికాంక్షము - ప్రహసనము - శుద్ధప్రహసనము - సంకీర్ణప్రహసనము - భాణము - “ఇనమిహ మిమాంస్యం” - వీధి - ఉద్భాత్యము - అవలగితము - అవస్థందితము - నాలిక - అసత్ప్రలాపము - వాక్యేలి - ప్రపంచము - మృదవము - అధిబలము - ఛలము - తిగతము - వ్యాహారము - గండము ౩౪౬-౩౬౦

౨౦. దశరూపశరీరము :

ఇతివృత్తము - వస్తువిభాగము - ఆధికారికము - ప్రాసంగికము - ఫలప్రాప్తి - పంచావస్థలు - సంధిసంబంధము - అర్థప్రకృతులు ఫలహేతువులు - పతాకాస్థానకము - సంధిపంచకము - ప్రయోజనపట్నము ౩౬౧-౪౦౮

౨౧. సంధ్యంగములు :

అంగప్రయోగావశ్యకత - ముఖసంధ్యంగములు - ప్రతిముఖసంధ్యంగములు - గర్భసంధ్యంగములు - అవమర్శసంధ్యంగములు - నిర్మహజసంధ్యంగములు - సంధ్యంగసమీక్ష - రసపరతంత్రత - అవస్థాపరతంత్రత - అంగసంమిశ్రణము - సంధ్యంతరములు ౪౦౯-౪౪౬

౨౨. లాస్యంగములు :

లాస్యంగవివేకము - గేయపదము - స్థితపాత్ర్యము - ఆసీనము - పుష్పగండిక - ప్రచ్ఛేదకము - త్రిమూఢకము - సైంధవకము - ద్విమూఢకము - ఉత్తమాత్మకము - ఉక్తప్రత్యుక్తము - చిత్రపదము, భావికము - అభినేయకావ్యనిర్మితి - ౪౪౬-౪౬౬

౨౩. వృత్తివివేకము.

భారతీవృత్తి - సాత్వతీవృత్తి - ఉత్తాపకము - పరిపర్తకము - సలాపకము - సంఘాత్యము - కైశికీవృత్తి - నర్మ - నర్మసంఘజము - నర్మసోఘటము - నర్మగర్భము - ఆరభతీవృత్తి - సంక్షిప్తకము - అవపాతము - వట్టాత్థాపనము - సంఘటము ౪౬౭-౪౮౮

౨౪. ఆహార్యము :

వేషధ్యవిధి - పుస్తవేషధ్యము - అలంకారము - ఆభరణము - శ్రోణీభూష - భూసానియమము - భూసావివేకము - దివ్యావిభక్తి - నాగస్త్రీభూషణము - మునికన్యావేషము - మానుషీవేషము - దేశావస్థావిధి - పురుషవేషము - అంగవర్తనము - వర్ణవిధి - వర్ణవర్తనము - పరభావసేద్య - జీవాజీవనర్మము - అంగరచన, వర్ణసంపత్తి - భారతవర్ణవిధి - శృత్రుకర్మ - వేషరచన - ప్రతిభరము - మకుటము - బుద్ధియోగము - ప్రకృతిసంభవము - సజీవప్రయోగము - నాట్యోపకరణములు - జర్జరలక్షణము - పుష్పవేణువు - దండకాస్త్రము - ప్రతిగీర్షము - ఉపకరణసృష్టి - భావాశ్రయత - ఉపకరణనిర్మాణము - ఆచార్యబుద్ధి ౪౮౯-౫౨౮

శ్రీః

నాట్య వేదము

భరతనాట్యశాస్త్రసంగ్రహము

నాట్య వేద సముదాయము

౧. ప్రణయ్య శిరసా దత్తౌ ఏతామహాయాశ్వాసౌ
నాట్యవేదం ప్రపక్ష్యమి బ్రహ్మణా యదువాచ్యతం.

బ్రహ్మేశ వందనము

నాట్యప్రవర్తకపితామహుడు బ్రహ్మకు, మహాదేవుడు మహేశ్వరునకును శిరసా నమస్కరించి బ్రహ్మ యుదాహరించిన నాట్యవేదముల్లేఖింతును. భగవానుడు మహాదేవు డానందసిర్భరుడై సంశ్యలందు సృత్యము చేయును. నాట్యమున సృత్యమున ఆ దేవుని ప్రవృత్తియె నిదానము. ప్రజాపతి బ్రహ్మ యా నాట్యమును ప్రవర్తింపజేసినాడు. గురుదేవులయిన పితామహ మహాదేవులు ముందుగా నమస్కార్యులు. వీరిద్దరె యిందు నమస్కార్యు లనుట ఇందు విశేషము. నాట్యవేదము నాట్యశాస్త్రము రెండును పర్యాయపదములు. నాట్యమను వేదము నిరూపింతును. నాట్య మనునది రసస్వభావము. నాట్యమే వేదము. అది యిందు కలదు. దీని ప్రథమమున బ్రహ్మయే ప్రవర్తింపజేసెను. వేదములనుండి నాట్య మావిష్కారము పొందినది. ఇది నాట్యవేదము. పరమపురుషార్థము నాట్యవేదప్రయోజనము. తదభిలాషు లందరిం దధికారులు.

భరతముని షట్పహస్రపరిమితముగా నాట్యశాస్త్రము రచించెను. ఈ నాట్యవేదము ఆ శాస్త్రసంగ్రహము. తద్భావదర్పణము. నాట్యవిస్తృతి ప్రకాశము. లభినవభారతీ వ్రాణము. నాట్య నయ వినయ వినేయము. భరతముని యొకప్పుడు జపముకావించి తన కుమారులతో కూడి యుండెను. భరతుడు నాట్యకోవిదుడని ఆశ్రేయుడు మొదలగు మునులు గుర్తించిరి. చుట్టుచేరిరి. సనియమముగా భరతు నడిగిరి. నాట్యమన్నది యాత్రేయాదుల కిదివరలో తెలియదు.

ఇప్పుడు భరతాచార్యుని సమీపమున తెలియదలచిరి. ఇది యుక్తము. ఆచార్యుడు భరతు డభిజ్ఞుడు. నాట్యము శిష్టప్రామాణికము. ఊహా పోహసమర్థు లొకచో జేరిరి. ప్రథమప్రవృత్తి యిట్లుండుట సముచితము. ఆత్రేయాదులు భరతు నిట్లడిగిరి.

మునిప్రశ్న

౨. యోయం భగవతా సమ్యక్ గ్రథితో వేదసమ్మితః
నాట్యవేదః కథం బ్రహ్మక! ఉత్పన్నః? కస్య వా కృతః?

భరతాచార్య! మీరు మహాభావులు. సుందరతమ మగు నాట్యవేద మావిష్కరించినారు. అది యపూర్వముగా నున్నది. మేము దాని ప్రయోగసమయమున చూచితిమి. అంతస్సారమంతగా తెలియలేదు. అందుచే ప్రత్యక్షమయ్యు నప్రత్యక్షప్రాయమే యయినది. మేమేమి పరీక్షింతుము? అది వేదసమ్మితము. ఆ నాట్యవేద మెట్లుదయించినది? దాని ప్రయోజనప్రకార మెద్ది? ఎవరి కొఱకది యావిష్కృతము? ప్రయోజనసంపాదనమునకు వేదాధికృతులె యిందధికారులా? ఇతరులు నిం దధికారు లగుదురా?

౩. కత్యంగః? కింప్రమాణశ్చ? ప్రయోగశ్చాస్య కీపుకః?
సర్వమేతద్యథాతత్త్వం భగవన్! పక్తమర్హసి!

ఈ నాట్యము నం దంగము లెన్ని యున్నవి? గీత మాతోద్యమభినయ మెన్నియో కలవు కదా! నాట్యమంగి యగునా? అంగ సముదాయమాత్ర మేనా? నాట్యము శ్రేయఃప్రాప్త్యుపాయముల గోచరింప జేయుననుట సరియె! ఈ నాట్యాంగముల నే ప్రమాణమున గుర్తింప వలెను? ఇందంగాంగిభావనియమ మెట్టిది? ఈ నాట్యము లోని పాఠ్యము అభినయము రసము గీత మనువాని నియమ మెట్టిది? ఈ నాట్యము నెట్లు ప్రయోగింప వలెను? అంగముల నెన్నిటి నో ప్రయోగింతురు కదా! అన్నిటి కలియ గలుపుకొని గుర్తింప శక్యమా? ఇవి యన్నియు కలదియె కదా! నాట్యము! ఇట్టి నాట్యము ప్రయోగించు ఔట్లయ్యా! అంగాంగిభావమున ప్రయోగ మనునది నియమము తోడనె యుండును కదా? మీరు దీని సంతను యథాతత్త్వముగా నిరూపింప వలసి యున్నది.

ఆత్రేయాదుల ప్రశ్న లన్నిటి నయిదు విధములుగా గుర్తింప వచ్చును.

౧. ఎట్లావిర్భవించినది ?

౨. అధికారు లెవరు ?

౩. అంగంగిభావ మేమి ?

౪. నిశ్చయ మిచ్చునది యేమి ?

౫. నాట్యప్రమాదనియమము లెవ్వి ?

ఈ ప్రశ్నపంచకమున నీ నాట్యవేదము కవికి ప్రయోక్తకు నుపదేశ మిచ్చున దని విశదము. సహృదయున కిది యుపదేశక మనుట యిచట వివక్షితము కాదు. సహృదయుడును దీని పఠించిన ఉపకారము పొందగలడు. పై ప్రశ్నల క్రమ మిందు ముఖ్యముకాదు. ఈ ప్రశ్న లన్నియు నుపేయపరములు. ఉపాయమాత్రము మును లడిగిరి. ఇందడుగనివి యుండవచ్చును. వాని గూడ కలుపు కొని తత్వయోగ్య మగు తత్వము నిరూపింపవలయు ననియే ప్రశ్నభావము.

భ ర త వాణి

ఆత్రేయాదుల వచనముల నన్నిటిని భరతుడు సావధానముగా విని నాట్యవేదకథ నారంభించెను. వీరుపదేశయోగ్యు లని భావించి యథాతత్వ మంతయు నిరూపించెను. ప్రయోగవిషయమున ప్రశ్నింప ప్రయోగమునె చూపుట కాక విషయమును విశదముగ చెప్పెను. సదాశివుని తత్వమునె బ్రహ్మ గుర్తించెను. దానినె భరతుడు గ్రహించెను. ఆ విషయము నాత్రేయాదు లడిగిరి. ఒకక్రమ ముద్దేశించి వారు ప్రశ్నింప లేదు. విషయము తెలియని వా రెట్లో యడుగుదురు. ఉపదేశకు డన్నియు గుర్తించి యుపదేశించును. నాట్యవేద విది ప్రశ్నపంచక నిరూపణపరము. ఇందు తత్వనిర్ణయ మున్నది. స్వవిషయమున నిది విశ్వకోశము. లలిత విజ్ఞానసర్వస్వము.

మ న్స్వం త ర క థ

బ్రహ్మ నిర్మించిన నాట్యవేదసంభవమును మీరు పవిత్రముగా సావధానముగా వినుడు! స్వాయంభువమన్వంతరము మొదటిది. ఇప్పటి దిది వైవస్వతమన్వంతరము. మన మీ మన్వంతరమున

సున్నాము. ఆ మన్వంతరమున కీ మన్వంతర మేడవది. మొదటి స్వాయంభువ మన్వంతరమున కృతయుగము ప్రశాంతముగా గడచినది. ప్రకృతము వైవస్వతమన్వంతరమున త్రేతాయుగము రాగా నిట్లయినది.

త్రేతా ప్రవృత్తి

౪. గ్రామ్యధర్మప్రపృతై తు కామలోభపశం గతే
ఈర్ష్యాక్రోధాదినమ్మాథే లోకే సుఖతదుఃఖితే
౫. మహేంద్రప్రముఖైర్దైవైః ఉక్తః నీల వితామహః
క్రీడనీయకమిచ్ఛామో దృశ్యం శ్రవ్యం చ యద్భవేత్.

కర్మభూమిస్థాన మయిన జంబూద్వీపమున లోకము సుఖతము దుఃఖతము నయినది. గ్రామ్యధర్మమున ప్రవర్తించినది. కామవశ మయినది. లోభము పొందినది. ఈర్ష్యాక్రోధాదులచే సమ్మూళ మయినది. జంబూద్వీపమును దేవత లాక్రమించినారు. దేవ దానవ గంధర్వ యక్ష రక్షో మహోరగు లాక్రమించిరి. రాజసతామసహృద యులు కల్పించు సపర్యలను పొంది దానవు లీ ద్వీపమును స్వవశము చేసికొనినారు. లోకపాలుర యంశముల నుదయించిన భూపాలురు స్వధర్మసాధనమునకు లోకమును నియమించిరి. కాని దేవదానవులె కాక గంధర్వులు యక్షులు రాక్షసులు మహోరగులు ద్వీప మాక్రమించిరి. అప్పుడిదంతయు చూచి యింద్రాదిదేవతలు బ్రహ్మసమీప మున కేగి యిట్లడిగిరి. “బహుసాధారణమగు ‘క్రీడనీయకము’ నిర్మింపుము. అది దృశ్యము శ్రవ్యముగా నుండవలెను. అట్టిదియె సర్వ సాధారణ మగును. కొందరికె యగునది యీర్ష్యాక్రోధాదుల కలుగ జేయును గదా!” ఇట్లు దేవేంద్రు డడుగగా బ్రహ్మ ‘సరియె’ యని నాడు. తత్వవిదు డాతడు యోగ మనలంబించి నాలుగు వేదముల స్మరించినాడు.

క్రీడనీయకాభిలాష

కృతయుగము సత్వప్రధాన మగుట లోకము స్వధర్మసారా యణమె యగును. పూర్ణ సుఖము కలదగును. త్రేతలో నట్లు కాదు. అప్పుడు లోకము రాజసము. దుఃఖము విడువ వలెనని సుఖమె పొంద

వలయునని తలచును. అందుచే సుఖతము దుఃఖత మయిన లోకము నకు రాజనియంత్రణ మావశ్యక మగును. కాలము దేశ మేకాంత సుఖతముగ నున్నచో క్రీడనీయక మక్కట లేదు. ఏకాంతదుఃఖత మయినను క్రీడాఫలము లభింపదు. సత్యయుగమున క్రీడనీయకాపేక్ష లేదు. నారకబాధలు పడువాని కిది కా బట్టదు. యుగహాసములో గ్రామ్యధర్మము కలుగును. గ్రామ్యధర్మ మనునది శాస్త్రవాదములు వినని జనులు వ్యాపించిన దేశమున తగిన ధర్మము. అది స్వధర్మమును పాలింప నీయదు. అట్టి లోకమున క్రీడనీయక మావశ్యకము. అది దృశ్యము శ్రవ్య మనుట ప్రీతిప్యత్నత్తిప్రద మనినట్లయినది. దృశ్యము = హృద్యము. శ్రవ్యము = వ్యత్నత్తిప్రదము. ఈదృశ్యము లోకమున గా వలయు నని దేవేంద్రాదుల కోరిక. దీన నింద్రాదుల కేమి స్వార్థము? లోకము తమ ధర్మమున నున్నచో నాకమునకును రాక చేయుదురు. దైవమానుషస్వర్గములు పరస్పరోపకారముతో నుండునవి కా గలవు. సుఖత దుఃఖత లయిన మానవులు స్వర్గమునకు రాగా వారల జూచి దేవులును సరజసీకృత హృదయులై క్రీడనీయక మభిలషింతురు. కాన నిది కావలె నని యింద్రుని కాంక్ష. శాస్త్రమతులును నాట్యమున సుఖముగ వినీతు లగుదురని భావము.

వి శిష్ట త

వేదవ్యవహార మందర కందరాదు కదా! 'ఇది తమ కుపదిష్ట' మని యంద రేకకంతమున నంగీకరింపక పో వచ్చును. కావున సార్వ వణ్ణికవేదము నాట్యవేదము నిర్మింపు మని యింద్రుడు కోరెను. ఏ చర్ణమహారు కానీ! సరససుకుమారనయమున కావ్యము స్వకర్తవ్య ముద్బోధించి నప్పుడు సరసముగా సుకుమారముగా ననురక్తులై షీరము లోని యశాషధము వలె కర్తవ్య మకర్తవ్యము గుర్తింతురు. కావున నాట్యవేద మనునది సుకుమారమతులకును వ్యత్నత్తిదాయి. శాస్త్రా ధ్యేతల సంవాద ముండును గాన కార్యాకార్యవివేకసిద్ధియు నుండును. ఇట్టి కాంక్షను బ్రహ్మ గుర్తించి నాడు. బ్రహ్మ సమస్తలోకవేదజ్ఞుడు. సర్వవేదముల యుగపదవభాసము కలవాడు. సర్వశాస్త్ర మయిదవ వేదము నిర్మింతు ననినాడు.

స్వరూప ఫలము

౬. ధర్మమిష్టం యశస్యం చ సాపదేశం ససంగ్రహం
భవిష్యత్సచ్చ లోకస్య సర్వకర్మాను దర్శకం.
౭. సర్వశాస్త్రార్థసంపన్నం సర్వశిల్పప్రదర్శకం
నాట్యసంజ్ఞామయం వేదం సేతిహాసం కరోమ్యహం.

ఈ నాట్య మనెడు వేదము నిర్మించును. ఎట్టిదది ? ఈ యుగ
లమున నా యంశ మున్నది. బ్రహ్మ సంకల్ప మిది నాట్యోత్పత్తి
గర్భాధాన కల్పము. ధర్మ్యం = సర్వపురుషార్థములకు సాధుసాధకము.
ఉపదిశ్యమానము లగు ఉపాయములతో నుండుటచే చతుర్వ్యగోపాయ
ప్రవర్తకము. ఇందలి ప్రతీతి నిర్విశంకము. సాక్షాత్కారమే చాలును.
వేరొక ప్రమాణ మక్కఱ లేదు. రాగల లోకమున కుపదేశకము.
లోక మెట్లు ప్రవర్తింప గలదు ? ఇట్లు ప్రవర్తింప గలదు. అర్థ్యం =
హృద్యము సర్వజనుల కభిలషణీయము. యశస్యం = అంతట నిది
హృద్య మని ప్రఖ్యాతము కదా ! కేవలము పురుషార్థముల యుపా
యముల జెప్పుటయ కాదు. కలాముఖ్యము లయిన సర్వశాస్త్రార్థము
లం దున్నవి. గీతసృష్టనాద్యాదులు శాస్త్రార్థములె. సర్వశిల్పము
లున్నవి. ఏకయత్నమున సమస్తవస్తుసిద్ధి యున్నమాట. నాట్యము
భేదప్రభేదములతో నితిహాస ముపదేశించును. “ఇతిః = ఏవమర్థే
ప్రత్యక్షనిర్దేశం ద్యోతయతి. హాః = ఇహశబ్ద ఆగమః. ఆసన
మాసః. ఏవం ప్రకారాః ప్రత్యక్షపరిదృశ్యమానా ఆగమికార్థాః
కర్మఫలసంబంధస్వభావా యత్ర ఆసతే - ఇతిః = జ్ఞానం, తస్యహాసః -
హర్ష పూర్వకో వికాసః” కర్మఫలసంబంధము కల సర్వార్థములు ప్రత్య
క్షములై యిందుండును. ఇది పంచమవేదము. ఒకటియే యయ్యు
నాల్గింటి నతిశయించును. సర్వలోకకార్యము వహించుటయే బ్రహ్మ
కార్యము. ఇట్లు సంకల్పవ్యాపారముకల బ్రహ్మ, వేదాంగముల యేకీ
కారము చూచుకొని నాట్యవేద ముత్పాదించుననెను. ఇట్లు సంక
ల్పించి వేదపాఠము స్మరించుచు చతుర్వేదాంగ సంభవ మయిన
నాట్యవేదము నిర్మించెను. నాల్గువేదములందును నాల్గు నాట్యం
గము లున్నందున వెంటనే వేదముల స్మరించెను.

వేద సంభూతి

౮. జగ్రహ పాత్యం ఋగ్వేదాత్సామభ్యో గీతమేవ చ
యజుర్వేదా దభినయా స్రసా నాధర్వణా దపి

౯. వేదేదవేదైస్సంబద్ధో నాట్యవేదో మహాత్మనా
ఏవం భగవతా సృష్టో బ్రహ్మణా సర్వవేదినా

సర్వవేది యగు బ్రహ్మ వేదము లుపవేదములు సంబంధించిన నాట్యవేద మిట్లు నిర్మించెను. పాత్యము, గీతము, అభినయము, రసము నాట్యాంగములు నాలుగు. ఋగ్వేదము నుండి పాత్యము, సామ వేదము నుండి గీతము, యజుర్వేదము నుండి అభినయము, అధర్వ వేదము నుండి రసము గ్రహించెను. బ్రహ్మ మహాత్ముడు. సర్వ విదుడు. అట్లు సృష్టిశక్తుడు.

పాత్యము వ్యక్తవాక్కు-- తలచిన యర్థము చెప్పటకు సమర్థ మగునది. స్వరాలంకారాది యోజనమున నది యుపస్కృతము కా గలదు. నాట్యమున పాత్యము ప్రధాన మని మొదట చెప్పట. పాత్యము నాట్యశరీరము. ఇది వాచికము. వాచికమున యత్న మావ శ్యకము. ఆంగికాహార్యసాత్వికములు వాక్యార్థమును సూచించును. వాచిక మభినయాంతర్గతమే యయినను ప్రధాన మగుట ప్రథమోపా త్తము. ఋజ్జంత్రము వలె పాత్యము స్వరత్రయ సహితము. స్వర ప్రసంగమున పాత్యానంతరము గీత ముపాత్త మయినది. గీత ముప రంజకము. “గీతం ప్రాణాః ప్రయోగస్య.” రసచర్వణము గీతాయ త్తము కదా! పిమ్మట అభినయగ్రహణ ముచితము. అధర్వణవేద మున నానాకగ్మలలో నటునకు వలె ఋత్విజునకు లోహితోష్ణిపాది (ఎఱ్ఱపాగా) వేషభూషాది నేపథ్య మావశ్యకము. ఆ యా కర్మలలో విశిష్టప్రయత్నమున అపప్తంభ ముండుట సత్వము సంభవించును. దానికై రసము కన్న ముందుగా నభినయము చెప్పట. ఈ విభావాది సామగ్రి యున్న నె రసాస్వాద ముండుట రసకథనము సముచిత మయి నది. కావున నిట్లు నాట్యము పరశ్రీతిమయము. తద్విజ్ఞానమున వ్యుత్పత్తి యున్నది. కాన నాట్యమే వేద మనినట్లయినది. నాట్య

వేదము శాసనప్రాణ మగు శాస్త్రము కన్న విలక్షణము. నాట్యముపారూఢ విజ్ఞానికి ప్రాణవేద మయినది.

ఇప్పటికి నాట్యప్రయోజనము, నాట్యాధికారి, నాట్యంగముల యంగాంగిభావము నిర్ణీతప్రాయము. మొదటి మూడు ప్రశ్నలకిది యుత్తరము.

సమాధానసారము

౧. కవి, బ్రహ్మసదృశుడై నాట్యవేదశరీర మగు రూపకము రచింపవలెను.
౨. విభవయుక్తుడు విధేయనటజనులు కల రాజు నాట్యము ప్రయోగింప యత్నము స్వీకరింప వలెను.
౩. భరతమునిసదృశుడు సంపన్నపరివారము కలవాడు సర్వవిదుడు. ప్రయోక్త కావలెను.
౪. ప్రయోగ మేర్పాటు చేయు ప్రయోజయితల మహోత్సవసమయము వంటిది నాట్యప్రయోగ కాలము.
౫. రాగద్వేషములు లేనివారు, నిర్మలహృదయముకురము కలవారు, తన్మయీభవన యోగ్యత కలవారు, రసాస్వాద సమాహిత చిత్తులు సహృదయులు నాట్యప్రయోగమున సామాజికులుగా నుండవలెను. —అను సారాంశ మిచట సూచిత మగుచున్నది.

బ్రహ్మ నాట్యవేదము నిట్లు నిర్మించి దేవేంద్రుతో నిట్లనెను. “నే నిలిహాసము సృజించితిని. దీని సురులలో నియోగింపుము.” సురులు సుఖాధికులు. స్వామి యాదేశమున నెట్లో బ్రవర్తింతురు. పూర్ణపర్యవసానము దుర్లభమే కా వచ్చును. సురు లయినంత మాత్రమున సమర్థు లగుదురా? నాట్య మనుసరింపదగు వారిట్లుండురు. బ్రహ్మ యనెను.

నటుల అర్హత

౧౦. కుశల యే విదగ్ధాశ్చ (పగల్పాశ్చ) జితశ్రమాః
తేష్వయం నాట్యసంక్షో హి వేదః సంక్రామ్యతాం త్వయా.

గ్రహించినదాని ధారణము చేయువారు కుశలులు. ఊహా పోహసమర్థులు విదగ్ధులు. పరిషత్తులలో భీ పొందని వారు ప్రగల్భులు. యోగ్యులు తగినదేహము కలవారు డస్సిపోనివారు జితశ్రములు. ఇట్టి సురులందు నాట్యమను వేదము సంక్రమింప జేయుము ! ముందుగా గురుముఖమున గ్రహింప వలెను. పిమ్మట విస్మృతి లేక ధరింప వలెను. అనంతర మూహాపోహ విచారణము చేయవలెను. అప్పుడు పరిషత్తులో ప్రకటింప వచ్చును. దీని కంతకు తగినట్లుగా వ్యాయామ మభ్యాసము మొదలగునది యుపయోగించు గుణనిక. ఈ చెప్పిన బ్రహ్మవచనముల నిండుడు విని ప్రాంజలియై నమస్కరించి యిట్లనెను. ఈ నాట్యవేదమును సురు లెట్లు గుర్తింతురు ? గ్రహణమున, ధారణమున, జ్ఞానమున, ప్రయోగమున దేవతలకు శక్తి లేదు. నాట్యకర్మలో వీ రయోగ్యులు. ఎట్లనుసరింతురు?

౧౧. య ఇమే వేదగుహ్యజ్ఞా ఋషయః సంశితప్రతాః

ఏతేఽన్య గ్రహణే శక్తాః ప్రయోగే ధారణే తథా

వేదమర్మ మెఱిగిన యీ ఋషులు సమర్థులు. అభ్యాస మొనరింప గలరు. గ్రహణ ధారణ ప్రయోగము లందు ఋషులె శక్తి కలవారు. వా రనుసరింతురు గావుత ! అని యిండు డనెను. వేదవాదముల నుపనిషదర్థముల గుర్తించి ధారణ మొనర్ప గల మేధావులు రసభావములకు తగిన సత్వసంపత్తి కలవా రగుదురు. కాగా ధారణాది వశమున నటునకును పరమపురుషార్థలాభ మున్నదన్న ట్లయినది.

పుత్ర శతము

దేవేంద్రు డిట్లన విని బ్రహ్మ భరతమునిని చూచెను. ఇట్లనెను. నీకు పుత్రశతము కలదు. నీవీ నాట్యము ప్రయోగింపుము ! స్వయముగ బ్రహ్మయై యిట్లనుట భరతు సం దాదరాతిశయ మున్న దనుటకు నిదర్శనము. భరతుడు బ్రహ్మనుండి నాట్యవేదము తెలిసికొనినాడు. చక్కగా ప్రయోగము గుర్తించినాడు. ప్రయోగనిశ్చయము కలుగు వఱకు పుత్రులకు నాట్యవేద మధ్యాపనము చేసినాడు. ప్రయోగము నేర్పినాడు. ఇట్లీ విషయమును భరతుడు సానందముగా నాత్రేయాది మునులకు చెప్పెను.

భరతపుత్రులు శత మున్నారు. వారినామము లిట్లున్నవి.

౧ శాండిల్నుడు	త్వైతిల	౬౫ పాదుక
వాత్స్యనుడు	భాగవ	ఉపాసత్
కోహలుడు	౩౫ శుచి	శ్రుతి
దత్తిలుడు	బహుల	చాపస్థర
౫ జటిలుడు	అబుధ	అగ్నికుండ
అంబఘ్నుడు	బుధనేన	౭౦ ఆజ్యకుండ
తండువు	పాండుకర్ణ	వితండ్య
అగ్నిశిఖుడు	౪౦ కేరల	తాండ్య
సైంధవుడు	ఋజుక	కర్తరాక్ష
౧౦ పులోముడు	మండక	హిరణ్యాక్ష
శాద్వలి	శంబర	౭౫ కుశల
విపులుడు	వంజుల	దుస్సహ
కపింజలుడు	౪౫ మాగధ	లాజ
బాదిరుడు	సరల	భయానక
౧౫ యముడు	కర్తా	బీభత్స
ధూత్రాయణుడు	ఉగ్ర	౮౦ వివత్సణ
జంబుధ్వజుడు	తుషార	పుండ్రాక్ష
కాకజంఘుడు	౫౦ పార్షద	పుండ్రనాస
స్వర్ణకుడు	గౌతమ	అనితుడు
౨౦ తాపనుడు	బాదరాయణ	సితుడు
త్వైదారి	విశాల	౮౫ విద్యుజ్జిహ్వ
శాలికర్ణ	శకల	మహాజిహ్వ
దీర్ఘమాత్ర	౫౫ సునాభ	శాలంకాయన
శాలిక	మేష	శ్యామాయన
౨౫ కౌత్స	కాలియ	మాతర
తాండాయని	ద్రుమర	౮౦ లోహితాంగ
పింగల	పీఠముఖ	సంవర్తక
చిత్రక	౬౦ ముని	పంచశిఖ
బంధుల	సఖికుట్ట	త్రిశిఖ
౩౦ భల్లక	అశ్రుకుట్ట	శిఖుడు
ముష్టిక	పట్నద	౯౫ శంఖవర్ణముఖ
సైంధవాయన	ఉత్తమ	పండ

వేద సంభూతి

శంకుకర్ణ
శక్రశేమి
గభస్తి

౧౦౦ అంకుమాలి
శకుడు
విద్యుత్

శతజంఘ
కాద్ర
వీరుడు

వీ రందరు భరతపుత్రులు. ప్రసిద్ధులగుట నటుల కాదర పాత్రులు. కావుననే పేరులు చెప్పెను. ఇందు వే రొక భావమున్నది. కొన్ని నామముల నిర్వచనము సార్థకముగా నుండి యా యా భూమికా విశేషమున కుపయోగించును. వీరు శత మున్నారు. చెప్పబోవు పంచాశద్భావముల నాయకప్రతినాయక విషయమున శతసిద్ధి యుండును. అది యిది సంగతమనియు కొందరందురట. ఈ భావముల కేమిలె. ఇట్టి వన్నియు ససహృదయాభినివేశములు. ఈ శతపుత్రులలో నామభేదము కొన్నిట కన్పడు చున్నది. కొన్నిట సంఖ్య శతము దాటినది.

యథాయోగ ప్రయోగము

౧౨. పితామహాష్ట్రయాస్మాభిర్లైకస్య చ గుణైష్ఠయా
ప్రయోజితం పుత్రశతం యథాభూమి విభాగశః

ఇట్లు బ్రహ్మ యాజ్ఞానుసారమున, లోకమున గుణలాభము కలుగ వలెనని పుత్రశతమును భరతుడు ప్రయోగపరులను చేసినాడు. వారివారి విశేషమునకు దగిన విభాగ మనుసరించి యట్లు ప్రయోజించినాడు. సర్వరసములకు సర్వభావములకు తగినట్లుగా వారలను భరతముని చక్క బఱచినాడు. వారందఱు నృత్యములో నభినయములో సంగీతములో సమర్థు లయినారు. అనంతరకాలమున వారి వారి పేరిట నానావిషయములందు నానాగ్రంథములు వెలువడినవి. ఆ సమయమున నాట్యసంబంధి మహాసారస్వత మావిర్భవించి యుండును.

“యో యస్మిన్కర్మణి యథాయోగ్యస్తస్మిన్ స యోజితః”

ఏ శిష్యుడే కర్మలో నభినివేశము కలిగి యర్హత సంపాదించెనో భరతుడు బాగుగ గుర్తించి వాని నా కర్మలో నియమించెను. ఈ విధానము సముచితముగ నున్నది. ఒక డుత్తమ ప్రకృతి యగును. వాని విచేష్టిత మట్లనుకూలముగ నుండును. వాని నుత్తమభూమిక యందే కూర్పవలెను. ఒక్కొక్క షోక్తాక భూమికలో తన సామర్థ్యము

ననుసరించి తన హృదయహర్షము ప్రదర్శించును. ఆ ప్రకారమున నాతడందు యోగ్యుడు. మరియొకడు శోక ప్రకటన చతురు డగును. వాడం దర్హుడు. అట్టి వాని కట్టి భూమిక తగును. ఇట్లైవని కేది తగునో భరతుడు సావధానముగ సమీక్షించెను.

భారత్యాదివృత్తులు

౧౩. భారతీం సాత్వతీం చైవ పృత్తిమారభటిం తథా

సమాశ్రితః ప్రయోగస్తు ప్రయుక్తో వై మహద్విజ్ఞాః.

ఇదియు భరతు డనిన వచనము. భారతీవృత్తి, సాత్వతీవృత్తి, ఆరభటీవృత్తి నాశ్రయించిన ప్రయోగము నంతట ఉపక్రమించితిని. బ్రహ్మకీ ప్రయుక్త ప్రయోగము నివేదించితిని. నా నమస్కారము లందికొని నా విజ్ఞాపన మాలించి “భారత్యాదివృత్తులతో గాటు కైశికీవృత్తిని గూడ యోజనము చేయుము!” అనినాడు. దానికి వలయు సామగ్రి యెట్టి దని నే నడిగితిని. కైశికీప్రయోగము సామాన్యము కాదు. దాని సామగ్రి యిమ్మంటిని. కైశికీలో నృత్తాంగ హారముల సంపద యుండును. రసభావక్రియ లుండును. సుందర మృదుల నస్త్రముల యావశ్యకత కలదు. కైశికీ శృంగారరసమున గలుగునది కదా! ఒకప్పుడు భగవానుడు నీలకంఠుడు నృత్త్యసమయమున కైశికీ ప్రయోగింపగా దర్శించితిని. మృద్వంగహారము లిందు న్నవి కదా! స్త్రీజనులు లేక కేవలము పురుషులు దీనిని చక్కగా ప్రయోగింప జాలరు కదా! అప్పుడు బ్రహ్మ మనఃప్రభావమున అప్పరసల సృజించినాడు. “నేనును చూచితిని. నృత్త్య మొనరించు నీలకంఠుడు కైశికీ ప్రయోగింప చూచితిని. నీ విక కైశికీ ప్రయోగింపుము!” అని బ్రహ్మ భరతు ననెను. నాట్యాలంకార చతుర లయిన ప్రయోగనిపుణ లయిన అప్పరసలను భరతున కిచ్చినాడు. కైశికీ నిధ్యాన మొనరించు బ్రహ్మ కైశికీప్రయోగనిపుణుల నిర్మించినాడు.

కైశికీవృత్తి

౧౪. మృద్వంగహారసంపన్నా రసభావక్రియాత్మికా

కైశికీ క్షణేనైపథ్యా శృంగారరస సంభవా

ఇది కైశికీ సామాన్యస్వరూపము. మృద్వంగహారము లుండుట, రసభావక్రియ లుండుట, సుకుమార వేషభూషణ లుండుట శృంగారసంభవ మగు కైశికీ స్వరూపము. దీని తత్వ మిట్లు తెలియ వలయును. సకలప్రయోగమునకు కైశికీ ప్రాణము. భారతి సాత్వతి యారభటి వృత్తుల కుపయోగించు నుపకరణములు కాక ఉపకరణాంతర సంభరణ మావశ్యకము.

పురుషార్థముల సాధింపవలసి యున్నప్పుడు నాట్యములోని వాగంగసత్వముల చేష్టాసామాన్య మంతయు నాల్గువిధముల నుండును. ఏ కర్మ నారంభించినను వాఙ్మనఃకాయకర్మ లుండి తీరును. అందొకని కొక లాలిత్యక్రమ మొక వైచిత్ర్యక్రమ ముండును. ఉత్తమప్రకృతుల కంతట వ్యాపారము శాస్త్రవముగ నె యుండును. ఇదియే వృత్తిచతుష్టయ మగుచున్నది. వాగ్వ్యాపారము భారతీవృత్తి యగును. మనోవ్యాపారరూప మగు సాత్త్వికవ్యాపారము సాత్వతీవృత్తి యగును. అనలసలు సోత్సాహులగు నీరభటుల కాయవ్యాపార మారభటీవృత్తి యగును.

కైశికీవృత్తి నాల్గవది. ఇది యపూర్వరమణీయము. తలనున్న కేశము లే యర్థక్రియ నొనర్పవు. అవి దేహశోభ నాపాదించును. అట్లే సౌందర్యమున కుపయోగించు వ్యాపారము కైశికీవృత్తి. ఇట్టి యీ నిర్వచనార్థ మొక ముఖ్యక్రమము. లాలిత్య మెద్ది యెచ్చట నున్న నది సర్వము కైశికీవిజృంభితము. మగవారు కైశికీ ప్రయోగింప జాలరు. అదిలేని రూపకము వైచిత్ర్యశూన్య మగును. కైశికీ సౌందర్యప్రాణ యయినందున సుందర ద్రవ్య ప్రయోగ మావశ్యక మగును. భరతుని బుద్ధికౌశలము తెలియుటకు బ్రహ్మ మొదట “కైశికీ ప్రయోగింపుము” అనెను. భరతుడు ప్రత్యుత్తరాన్ని ప్రతి భానుడు. వెంటనే నీలకంఠసృత్యము స్మరించి యుపకరణమడిగినాడు. నాట్యాచార్యుడు కవి హృదయ గ్రహణ యోగ్యుడగుట గొప్ప గుణము. ఎన్నడు చూడని దాని యుపకరణ మూహించు తెల్లు? సృతాంగహారసంపన్న మన్నది రసభావక్రియాత్మిక మన్నది కైశికీ సాక్షాత్కరణము. సర్తనమే సృత్యము. అపయవముల విలాసవిఠ్ఠే

పము నర్తనము. ఊరక విలాసమున త్రిప్పటలె కాని యేమో చేయవలయునన్న కర్తవ్యాంశమున త్రిప్పటకాదు. అంగముల హరణమంగహారము. తెగతెంపులుగ గాక సముచితస్థానము పొంది యుండుట. శంకరుడు నృత్యాంగహారముల ప్రయోగించెనట ! ఏల ? అం దుద్దిష్ట మేమియు లేదు. కర్తవ్యాంతరము లేనందున శంకరు డానందనృత్త మొనరించినాడు. శంకరదేహ మప్పటి దది పరిపూర్ణానంద నిర్భరము. అది నిర్వారసుండరాకారము. ఆనాడు శంకరు డొనర్చినది కైశికి. అది శ్లేష్మనైపథ్యమున నున్నందున నాట్యోపయోగిని యయినది. అప్పుడే శృంగార ముదయించును. శృంగారాభివ్యక్తికి తగిన సుకుమారాభినయము కూర్చినను మధురవలనములు మంథరావర్తనములు భూత్యైవ కటాక్షాదులు లేకున్న శృంగారరసాస్వాదము పేరయిన నుండదు. అందుననే కైశికి రసభావక్రియాత్మిక కావలె ననుట. రసముల భావ మన్నది భావన. కవి నట సామాజిక హృదయవ్యాప్తియే భావన. రసభావనమే కైశికిస్వభావము. రాద్ర మృభివ్యక్తము చేయవలసి యున్నను తదభినయమునకు వలసిన యను ప్రాసవలనావర్తనములు దుఃశ్లేష్మము లయినచో నశ్లేష్మములె యగును. అప్పుడు రసాభివ్యక్తి యెట్లు ? కావుననే యంతట కైశికి ప్రాణ మనుట. కైశికి లేకున్న శృంగారరసము పేరేని రాదు. కైశికి యింతటిది. దీని ప ని త లు లే క ప్రయోగింప శక్యమే కాదుట!

ప ని తా వై చి త్ర్య ము

“అయం భావః!” వైచిత్ర్యము కలుగుటకు వికస్వర నిర్వారచమత్కారము కావలెను. అదియే పవిత్రత నాపాదించును. ఇట్టి పవిత్రత రానంతవఱకు శిక్షాశత మున్నను వైచిత్ర్యము కుదురుకొనదు. నిర్వారచమత్కార మనునది నిజహృదయ రసమున విలసింప వలెను. మునులకు నిర్వృత్తిచమత్కార మెట్లు కలుగును? వారి చిత్తములు విషయవిముఖములు కదా! ఒకప్పుడు సమాధిలో నట్టి చమత్కార ముదయింప వచ్చును. కాని యది దేహపర్యంతము రాదు. వనిత లున్నచో మునులును వారి సంపర్కమున సమార్థ భావము పొందగలరు. నిర్వారచమత్కార మనుభవింప గలరు.

అప్పుడు వైచిత్ర్య మాపాద్య మగును. కావుననే స్త్రీలు కావలయు ననుట. అందుననే బ్రహ్మ యపురః కన్యల సృజించెను. వారిరువది నలుగురు. వారి పేర్నివిగో!

మంజుశేఖ	సుశేఖ	మిశ్రశేఖ
సులోచన	సౌదామని	దేవదత్త
దేవసేన	మనోరమ	సుదతి
సుందరి	విదగ్ధ	విపుల
సుమాల	సంతతి	సునంద
సుచుభి	మాగధి	ఆర్జుని
సరశ	కేశవ	ధృతి
నంద	సప్తస్మశ	కలభ

వీర లందరు నాట్యాలంకారగచతురలు. లీలావిలాసాదులు కల వారు. శోభాకాంతులు కూడిన వారు. ఇట్టి విశేషము లుండవు కావున మునికన్యక లిందు తగరు. వీరి నామములును సాభిప్రాయ ములు. తగిన యాహార్యాది సంపత్తి సూచకములు. ఉపకరణసంభారము బాగుగా లభించిన దని భగతు డానందించెను. అప్పురసలకును యథోచితముగ శిక్షణ మిచ్చి పరిగ్రహించి కైశికవృత్తిని కూడ ప్రయోగించెను.

స్వాతి నారద నియమనము

౧౫. స్వాతిర్బాండనియక్షస్తు సహశప్యైః స్వయంభువా
నారదాద్యాశ్చ గంధర్వా గానయోగే నియోజితాః

బ్రహ్మ శిష్యులతో గూడిన స్వాతి యను మునిని వాద్య యంత్రముల విధానమునకై నియమించినాడు. నారదుడు మొదలగు గంధర్వులకు గానక్రియకై నియమించినాడు. గీతము వాద్యము నాట్యమున నుపరంజకములు. అవియు నిప్పుడు పూర్ణము లయినవి. స్వాతిఋషి యొకప్పుడు వర్షాసమయమున పడు వర్షధారల వైచిత్ర్యము భావించి వాద్యములు భావించెను. వర్షధారలు పద్మదళములందు విచిత్రవిలసితములు కలవి కాగా విచిత్రవర్ణవిధుల నాతడు యోజనము చేసినాడు. వాని వానికి తగినట్లు వృత్తుల నియమించుకొని యాతడు వాద్యముల నిర్మించెనని మునుద్మందు విశదమగును. నారదగంధర్వుడు

గానయోగమున నియుక్తుడయినా డనుట గాంధర్వమిం దుపకారి కా దనినట్లయినది. వాదకులు గాయనులును నాట్యాచార్యాధీనముగ నె యుండవలయు నని భావము.

ధ్వజమఖము

భరతు డిట్లు సర్వసుతులతో నాట్యము చక్కగా గుర్తించినాడు. ఒకప్పుడు స్వాతి నారదులతో గూడి ప్రయోగ మొనరింపవలెనని బ్రహ్మను చేరినాడు. “నాట్యము గ్రహించితిని ఇక నే నేమి చేయుదును?” అని యడుగ బ్రహ్మ యిట్లు పలికెను.

౧౬. మహానయం ప్రయోగస్య సమయః సముపస్థితః
అత్రేదానీమయం వేదో నాట్యసంజ్ఞః ప్రయుజ్యతాం

ఇదిగో! గొప్ప ప్రయోగసమయ మే తెంచినది. ఇది దేవేంద్రుని పతాకోత్సవ సమయము. ఇప్పు డీ నాట్యవేదము ప్రయోగింపుడు! ఈ పతాకోత్సవము “ధ్వజమఖము, ధ్వజమహము” అను పేరులతో నున్నది. ఇంద్రధ్వజము, ధ్వజోత్థానము - అనియు నీ మహోత్సవము నకు పేరులు. భాద్రపద శుక్ల ద్వాదశి నాడు దేవేంద్రు డసురులపై విజయము పొందెనట. — నాట్యమునందు నృత్తము, గీతము, ఆత్మోద్యమము, అభినయ మను నాలుగు సమముగా సమ్మేలనము పొందవలెను. ఈ మేలనికలో నాట్యమిది ఏకబుద్ధి - నిగ్రాహ్యము కావలెను. అట్లయినప్పుడే ప్రయోగదక్షత కలుగును. అదియే సమ్యక్సంపత్తి. భరతుడు సంతుష్టుడయినాడు. పుత్రులతో స్వాతినారదులతో వెంటనే బ్రహ్మను చేరుట, తన నాట్యము ప్రేక్షణ యోగ్యమని భావించుట భరత సంతుష్టి చిహ్నము. బ్రహ్మయు వెంటనే భరతు ననుగ్రహించెను. — ధ్వజమహము మహేంద్రవిజయోత్సవము. అసురులు దానవులు నోడి పోయిరి. దేవతలు ప్రహృష్టులై యందు చేరిరి. అప్పుడు భరతుడు నాట్యప్రయోగ ముపక్రమించెను.

౧౭. పూర్వం కృతా మయా నాందీ హ్యశీర్వచననంయుతా
అష్టాంగపదనంయుక్తా విచిత్రా వేదనిర్నితా.

అత్రేయాదులతో భరతు డిట్లనుచున్నాడు. మొదట నాందీ మంగల మాచరించితిని. నాంది యాశీర్వచనసహితము. అష్టపదసహి

తము. విచిత్రము. వేదనిర్మితము. ఈ నాందీప్రయోగము కేవల మాశీస్వభావము. నాందీస్వరూపము ముందు విశేష మగును.

౧౮. తదంతేనుకృతిర్పృథ్వా యథా దైత్యాః సురైర్జితాః

సంఘట విద్రవ కృతా ఛేద్య ఛేద్యాహవాత్మికా

నాందీపరిసమాప్తిలో దేవతలు దైత్యులను జయించుటను నాట్యముగా ప్రయోగించితిని. ఆ నాట్యమున సంఘటము=రోష యుక్త వాక్య మున్నది. విద్రవము= శంకాభయత్రాసము లున్నవి. శస్త్రయుద్ధ మున్నది. మల్లయుద్ధ మున్నది. ఇట్టి ప్రయోగము కూర్పగా బ్రహ్మాదిదేవత లందరు సంతుష్టు లయినారు. భరతపుత్రులకు బహుమతు లిచ్చినారు. ఇంద్రుడు తన ధ్వజ మిచ్చెను. బ్రహ్మ విదూషకున కుపయోగించు వక్రదండ మిచ్చెను. వరుణుడు పారి పార్శ్వకున కుపకరించు భృంగార మిచ్చెను. సూర్యుడు ఛత్రమును, శివుడు సిద్ధిని, నాయువు వ్యజనమును, విష్ణువు సింహాసనమును, కుబేరుడు మకుటమును, ఇచ్చినారు. ఈ ప్రేక్షణీయకము శ్రావ్య మగునని సరస్వతి యనుగ్రహించినది.

ప్రయోగ సాఫల్యము

౧౯. తస్మిన్ సదస్యభిప్రతాన్ నానాజాతిగుణాత్రయాన్

అంశాంతైర్భాషితాన్ భావాన్ రసాన్ రూపం క్రియా బలం

౨౦. దత్తవంతః ప్రహృష్టాస్తే మత్పుత్రభ్యో దివౌకసః

మిగిలిన గంధర్వాదులు దేవతలు యక్ష రాక్షస పన్నగులు నాట్యతత్వ మెరిగినవారు తమ యంతాంశములతో కూడిన వాని నెన్నిటితో యిచ్చిరి. నానాజాతిగుణాశ్రయము లయిన భావరసరూప క్రియాబలముల హర్షించి యిచ్చిరి. వీరందరు ప్రయోగమున పరితోషము పొంది బహుకృతు లిచ్చిరి. స్వచరితవర్ణన మీ ప్రయోగమున కలదని వారు సంతుష్టు లగుట కాదు. ఆ ప్రయోగపరిషత్తులో వారి వారి కభీష్టసన్నివేశము లున్నవి. కొందరకు ముఖరాగములు, కొందర కభినయములు, కొందర కందలి సంభారములు, మరి కొందరకు భావరసాదికము లభీష్టము లయినవి. వారు సంతుష్టు లయిరి. ఇది యంతయు భరత ప్రయోగ సాఫల్యము.

ప్రభుపరితోషమునకు ప్రభుచరితము నొకప్పుడు నాట్యమున వర్ణింప వచ్చును. “దైత్యులు సురనిర్జితు ల”న్నది యిందే ప్రయుక్తమయినట్లు కన్నడు చున్నది కదా! యని కొంద అందురు. అది యుక్తము కాదు. దశరూపక లక్షణయుక్తి కది విరుద్ధము. ప్రసిద్ధచరిత మేని యుత్పాద్యచరిత మేని రూపకములం దుండదగు నని మున్నుండు చెప్ప గలము. వర్తమానకాల మందలి చరితానుకార మెన్నడును యుక్తము కాదు. వర్తమాన మాస్వాదించు వారలకు రాగ ద్వేషాదులు కలుగును. మధ్యస్థత్వమే కలుగును. తన్మయీ భావ ముదయింపదు. అది లేనందున ప్రీతి కలుగదు. ప్రీతిలేమి వ్యుత్పత్తియు గలుగదు. వర్తమానచరిత మందు ధర్మ కర్మల ఫల సంబంధము ప్రత్యక్షమే యగునేని యిక ప్రయోగప్రదర్శనము నిష్ఫలము. భవిష్యత్కాలములో నిట్లగునన్న ప్రమాణ మేమని ప్రేక్షకులు భావింప వచ్చును. ఇంతటి మాత్రపు వ్యుత్పత్తియే వర్తమానచరితమున గలుగును. ఇతోధిక మేమియు దాన రాదు.

దేవత లిందు వర్తమానములోని తమ చరితవిజయమునె దర్శించినా రనుట కాదు. అప్పటి దేవతల కప్పటిలో ప్రసిద్ధవర్ణనీయ మేదియు లేదు. పూర్వకల్పము లోని మన్వంతరము లోని దేవాసురచరిత కీర్తనము వారు భావించినా రనవచ్చును. అందుననె వారు ప్రయోగపరితోషు లయినారు. దానవు లట్లు కాలేదు. వారు చరిత్ర భ్రమ విప్రలబ్ధు లయినారు. ఊహము పడినారు. ఈ విషయము విశదము కాగలదు.

దైత్య సంక్షోభము

ఏవం ప్రయోగే ప్రారబ్ధే దైత్య దానప నాశనే

౨౧. అభవత్ కుభితాః సర్వే దైత్యా యే తత్ర సంగతాః

దైత్య దానప నాశరూప మయిన నాట్యప్రయోగ మట్లు సాగినది. అచటికి వచ్చిన దైత్యు లందరు ఊహము పొందిరి. విరూపాక్షుడు మొదలగు వారు విఘ్నములు కలుగ జేసిరి. క్షుభితు లెంత పని చేయరు, “నేత్రమిచ్ఛామహే నాట్యం” నాట్యమేమో బాగుండు ననుకొంటిమి. ఇట్టి దయినది. నాట్య మీ విధముగా నుండుట మే

మంగీకరింపము. గుర్తింపుడు! అందరు కలసి లేచి రండు! అసురు లంద రల్లరి చేసిరి. అదృశ్యరూపులై విఘ్నము లాపాదించిరి. సర్తన మొనరించు వారల వాక్కును చేప్తును స్మృతిని స్తంభింప చేసిరి. ప్రస్తావనా ప్రయోగ మధ్యము నందే యీ విఘ్నము కలిగి నది. సరివారముగా సూత్రధారు డట్లు విధ్వంసనము పొందుటను దేవేంద్రుడు గుర్తించి నాడు. చింతించినాడు. “కస్మాత్ప్రయోగ వైషమ్యం?” ఈ ప్రయోగ మిట్లు విషమ మయినదేమి? యని మాయ జొరబడని ధ్యాన మవలంబించి సర్వము గుర్తించి నాడు. నాట్యప్రయోగశాల యంతయు విఘ్నములతో కూడి యున్నట్లు తెలిసికొనినాడు. అంతట కలయ జూచినాడు. సూత్రధారుడు సంజ్ఞా రహితు డయ్యెనె! వాని పరివార మంతయు నల్లె నష్టమయినదే! వెంటనే యింద్రుడు లేచి తన ధ్వజము పట్టి రంగవిఘ్నములను అసురు లను జర్జరము లగునట్లు చేసినాడు. సర్వవిఘ్నములు సర్వదానవులతో జర్జరీకృతము లయినవి. దేవత లందరు సంతసము పంపిరి. ఇట్లనిరి.

జ ర్జ ర ప్ర యో గ ము

అహో! ప్రహరణం దివ్యం ఇదమాసాదితం త్వయా

౨౨. జర్జరీకృతసర్వాంగా యేనైతే దాసవాః కృతాః

యస్మాదనేన తే విఘ్నాః సాసురా జర్జరీకృతాః

౨౩. తస్మాత్ జర్జర ఏవేతి నామతోఽయం భవిష్యతి.

ఓహో! ఇది దివ్యాయుధము. ఇంద్రా! నీవు దీని సంపాదించి తివి. దానవు లందరు జర్జరీకృత సర్వాంగా లయినారు. విఘ్నము లసురులు జర్జరీకృతు లయినారు. కావున నిక మీదట నీ యాయు ధము ‘జర్జర’ మనుపేరున ప్రసిద్ధ మవుగావుత! ఇంక నెవరెవరు హింసచేయువారు హింసార్థమేగుడెంతురో వారంద రీ జర్జరము చూడగ నె పలాయనము చేయుదురు. దేవత లందరిట్లు పలుకగా దేవేంద్రుడు “ఏవమస్తు” అట్లే యగుగావుత! అనినాడు.

రక్షభూతశ్చ సర్వేషాం భవిష్యత్కృత జర్జరః

౨౪. ప్రయోగే ప్రస్తుతే హ్యేవం స్థితే శక్రమహే పునః

మఱల నెప్పుడేని యింద్రదమఖి సమయమున నాట్యప్రయోగము

జరుగునేని యందరకు ఈ జర్జరము రక్షకము కా గలదు. ఇంద్రు డట్లు జర్జరమున విఘ్నముల బో గొట్టినాడు. కాని యింకను గొన్ని విఘ్నము లుండుటచే నృత్య మొనరించు వారలకు భయమావేశించి నది. విఘ్నాసురు లింకను త్రాసము కలుగ జేయుచున్నారని భరతు డాలోచించెను. విఘ్నాసురుల కార్యము లిట్లున్నవి. నా వలన గదా! యిది యంతయు గలిగినది! ఇట్లు తలచి సుతు లందరితో గూడి బ్రహ్మసమీపమున కేగెను. ఇట్లనెను.

రక్షావిధి

నిశ్చితా భగవత్! విఘ్నః నాట్యస్యాస్య వినాశనే
౨౫. అస్య రక్షావిధిం సమ్యగాభ్యాసయ! పితామహ!

ఈ నాట్యము నశింప జేయుట కెన్నియో విఘ్నము లుప్ప తిల్లినవి. అప్పుడు జర్జరీకరణ సమయములో నివి లేవు. ఇక నాట్య రక్షావిధిని మాకు సెలవిమ్ము! అప్పుడు బ్రహ్మ విశ్వకర్మను పిలిచి “మహామతీ! కురు! లక్షణసంపన్నం నాట్యవేశ్య” మంచి లక్షణ ములు కల నాట్యభవనము నిర్మింపుము! అనెను. విశ్వకర్మ యచిర కాలమున సర్వలక్షణసంపన్న మగు నాట్యమందిరము నిర్మించెను. బ్రహ్మకడకు వచ్చెను. సభలో నమస్కరించెను. “సజ్జం నాట్య గృహం దేవ!” “దేవా! నాట్యగృహము సిద్ధ మయినది. మీరు దర్శింపగోరుదును” అనెను. అప్పుడు బ్రహ్మ వేగముగా నాట్య మండపము చూచుట కింద్రాదులతో నేగెను. వాస్తువిద్యా తత్వ విదుడు నాట్యమండపము నిర్మించుటలో స్థపతి కావలెను.

నాట్యగృహము

దృష్ట్యై నాట్యగృహం బ్రహ్మ ప్రాహ సర్వాన్ సురాన్స్తతః
౨౬. అంశభాగైర్భవద్భిస్తు రక్ష్యేయం నాట్యమండపః

బ్రహ్మ నాట్యగృహము చూచి దేవతలతో నిట్లనెను. “మీ రందరు మీ యంశభాగములతో నీ నాట్యమండపమును రక్షింపుడు!” అప్పుడు సౌమ్యప్రకృతి సోమప్రధాను డయిన చంద్రుడు మండప రక్షణమున నియుక్తు డయినాడు. దిక్కులందు లోకపాలురు నియుక్తు లయినారు. విదిక్కులలో వాయువులు నియుక్తు లగుట సముచితముగా

నున్నది. మూలలలో ఘర్మదోష ముండును కదా! వాయువులు నియుక్తు లయినారనుట అచట గవాక్షము లుండుట సూచితము. నేపథ్యభూమిలో సూర్యుడు, ఆకాశమున వరుణుడు, వేదికారక్షణమున వహ్ని, వాద్యమున మేఘదేవతలు నియుక్తు లయినారు. ఏ యే స్థలమున నెవరెవరు రక్షణ మొనరించుట యుక్తమో యట్లే నియమము జరిగినది. నాలుగు స్తంభములందు నాలుగువర్ణముల యధిష్ఠాన దేవతలు నియమము కలవారయినారు. స్తంభాంతర (స్తంభముల మధ్య) ములం దాదిత్యులు రుద్రు లుపస్థితు లయినారు. ధారణములో భూతములు, మధ్యశాలలలో నప్పరసలు, సర్వభాగములలో యక్షిణీ దేవతలు, మహీపృష్ఠమున మహాదధియు నియుక్తు లయినారు. ద్వారశాల దగ్గర కృతాంతుడు, కాలుడు నున్నారు. కవాటము లందు మహానాగులు, మండిగమున యమదండము, ద్వారముపై శూలము నున్నది. నియతి, మృత్యు లిద్దరు ద్వారపాలురయినారు. రంగపీఠ పార్శ్వమున మహేంద్రుడే స్వయముగా రక్షకు డయినాడు. మత్త వారణిలో విద్యుద్దేవత యున్నది. భూత యక్ష పిశాచ గుహ్యకులు, నాట్యతత్వవిదులు మత్తవారణీ స్తంభముల పరిపాలమునకై నియుక్తు లయినారు. దైత్యవినాశ మొనరించు వజ్రము జర్జరమున కూడుకొని నది. జర్జరపర్వములందు దేవత లుండిరి. బ్రహ్మ, శంకరుడు, విష్ణువు, కుమారస్వామి, శేష వాసుకి తక్షక మహానాగులు జర్జరమున ప్రతిష్ఠితు లయినారు.

ఏపం విఘ్నవినాశాయ స్థాపితా జర్జరే సురాః

౨౭. రంగపీఠస్య మధ్యే తు స్వయం బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠితః

విఘ్నముల వినాశ మొనర్చుట కై జర్జరమున నిట్లు దేవతలు స్థాపితు లయినారు. రంగపీఠమధ్యము నందు స్వయముగా బ్రహ్మ స్వాత్మప్రతిష్ఠ చేసికొనెను. రంగపీఠమున బ్రహ్మ యున్నందున నెఘ్నముల ప్రస్తరింప వలెను. అది బ్రహ్మపూజ. పాతాలనివాసు లయిన యక్ష గుహ్యక పన్నగులు రంగపీఠమునకు దిగువగా క్రింది భాగమున రక్షణమునకు వినియోజింప బడిరి.

నాయకం రక్షతీంద్రస్తు నాయకాం తు సరస్వతీ

౨౮. విదూషకమభింకారః శేషాస్తు ప్రకృతీగ్రరః

నాయకు నిండ్రుడు రక్షించును. నాయికను సరస్వతి రక్షించును. విదూషకు నోంకారము రక్షించును. మిగిలినవారల నందర శివుడు రక్షించును.

యాన్యేతాని నియుక్తాని దైవతానీహ రక్షణే

౨౯. ఏతాన్యేవాధిదైవాని భవిష్యంతిత్తువాచ సః.

ఈ నాట్యమండప రక్షణమున నియమింప బడిన దైవతము లాయాస్థానము లందగిదైవతములుగా నుందురు గావుత! యని బ్రహ్మాయనెను రక్షణవ్యవస్థలో నొక్కొక చోట ఒక్కొక దేవత యుండుటయె కాక ఒక్కొక దేవత రెండు రెండు స్థానము లందుండుటయు నిరూపిత మయినది. అందుననె యా యా దేవత లధిదేవతారూపముగా నుండుటను బ్రహ్మ నిర్దేశించినాడు.

సామ ప్రయోగము

ఈ సమయముననె దేవత లందరు బ్రహ్మతో నిట్లు మనవిచేసిరి.

సామ్న తావదిమే విఘ్నః స్థావ్యంతాం పచసా త్వయా

౩౦. పూర్వం సామ ప్రయోక్తవ్యం ద్వితీయం దానమేవ చ

తదూరుపరిభేదస్తు తతే దండః ప్రయుజ్యతే

ఈ విఘ్నకారుల నందరిని మీరు సామవచనముతో కుదురుకొనునట్లు చేయుడు. మొదట సామవచనము, పిమ్మట దానము, వానిపై భేదము, ఆపిమ్మట దండము ప్రయోగించుట యుక్తము కదా! బ్రహ్మ యీ మాట విని విఘ్నకారుల జూచి “కస్మాద్భవంతో నాట్యస్య వినాశాయ సముత్థితాః ?” మీరేల నాట్యవినాశమున కుద్యమించినారనెను. బ్రహ్మవచనమును విని విరూపాక్షుడు దైత్యులందరి ననుసరించి సామపూర్వకముగా నిట్లనెను.

౩౧. యోఽయం భగవతా సృష్టో నాట్యవేదః సురేచ్ఛయా

ప్రత్యాదేశోఽయమస్మాకం సురార్థం భవతా కృతః

౩౨. తన్నైతదేవం కర్తవ్యం త్వయా లోకపితామహ

యథా దేవాస్తథా దైత్యాస్తవతః సర్వే వినిగతాః

మీ రీ నాట్యవేదమును సురుల యిచ్చానుసారము సృజించినారు. కేవలము దేవతలకే మీరు నిర్మించుట మాకు ప్రతాదేశ

ముగా నున్నది. మమ్ము మీరు నిరాకరించినారు. అనాదరముగ జూచినారు. మాకది ఖలీకారముగ నున్నది. మీరిట్లు చేయగూడదు. మీరు లోకపితామహులు. దేవతలెట్లొ దైత్యులెట్లె మీనుండి యావిర్భవించిరి కదా ! మీరు పాక్షికదృష్టి కలవారగుట యనుచితముగ నున్నది.

నాట్యతాత్పర్యము

విరూపాక్షుని వచనమును విని బ్రహ్మయిది సుపరిహారమె యని భావించి యిట్లనినాడు.

౩౩. అలం వే మస్యనా దైత్యా ! విషదం త్యజతానఘాః !

భవతాం దేవతానాం తు భభాశుభవికల్పకః

౩౪. కర్మభావాన్వయాపేక్షీ నాట్యవేదో మయా కృతః

దైత్యులారా! మీకు కోపము వలదు. కోప మిక వ్యర్థము. చాలును. మానుడు! మీరు విషాదము విడువుడు! మీ యీ కోప మంతయు భ్రాంతిమాత్రకృతము. అంతయు మిథ్యాసర్పము భావించి భయపడిన విధమున నున్నది. “దైత్యు లశుభకారులు. వారి రంగము వేరు. వారి చేష్టితము వేరు. దేవత లెట్లు చేయరాదు. తద్విషయముగా నుండవలయును.” అని నాట్యతాత్పర్యము కాదు. మీకు కోపమేల? “శుభకారులకు శుభఫలము కలదు. అశుభ కారుల కశుభ ఫల ముండును.” అనియే మేము నాట్యమున ప్రద ర్శింప దలచినది. మా దృష్టిలో నాట్యమిట్లే సాక్షాత్కరించును. మాకు దేవతలని, దైత్యులని ప్రత్యేక భావభర మేమియు లేదు. కావున ధర్మాదులలో మీకును గల సదుపాయము శుభవిపాకముగ నె దర్శిత మయినది. మీకు గాని దేవతలకు గాని యీ నాట్యవేదము శుభాశుభ వికల్పకము. శుభము ధర్మము సుఖఫలము. అశుభ మధర్మ మసుఖఫలము. నాట్యవేద మీ నిశ్చయమునె సూచించును. చూడుడు! నాట్యవేదము కర్క- భావ- అన్వయములను ఆపేక్షి కముగా నిరూపించునదియె కదా! ధర్మము దానము స్నానము, అధ ర్మము, హింస, స్త్రీయము ఇత్యాదికము కర్క. భావ మనునది యాశ యము. స్త్రీప్రసంగమున గలుగు స్వార్థత పరాధతల లోని పట్టుదల

మొదలగునది భావము. అన్వయ మనునది యభిజనము. ఈ దేశ మా దేశ మని వ్యవస్థ. నాట్యవేదము వీనిని సహకారులుగా నుండు ననియె స్వీకరించును. అంతియెకాని— ఈ దేశములో నీ కాలములో నీ కర్మచే నీ శుభ మార్జించు వా డీ ఫలము పొందును. ఈ యశుభ మాచరించు వా డీ ఫలభాజను డగునని— యిందలి యుపదేశము కాదు. ప్రత్యేకముగా పాక్షికముగా దేశకాలపాత్రలను నాట్యవేద ముపలక్షింపదు. వానిని సహకారులుగా నుండుటనే గుర్తించును. ఇట్టి నాట్యవేదమును నేను నిర్మించితిని. మీ రేల కోపపడియెదరు! వినుడు!

భావానుకీర్తనము

నైకాంతతత్ర భవతాం దేవానాం చాసుభావసం

౩౫. త్రైలోక్యస్యాస్య సర్వస్య నాట్యం భావానుకీర్తనం

మా మీదనే దీని నేల యోజనము చేసితి రని యందురు. కాబోలు! మీ మీదనే దీని నెవరును యోజనము చేయలేదు. దీనిలో కేవలము మీ దైత్యుల భావనమే కల్పనాద్వారమున నను కృత మయినదని తలచ వలదు. నాట్యము నందు కేవలము దేవుల భావనము నుండదు. ఏమందురా? ఈ సమస్త త్రైలోక్య భావముల యనుకీర్తనమే నాట్యమున నుండును. అందరి యవస్థానుకరణమే నాట్యము. దేవాసురభావముల కిది యతీతము. దేవాసురుల యను భావన మిందు నియతముగా నుండదు. ఏదో విధమున నిది యను భావితము కాదు. లోకమున నొక యంశము నొక రనుకరించు నప్పుడు ఈ క్రింది యంశము లుండును.

౧. వారు వారుగ నె యుందు రనెడి బుద్ధి
౨. వీరు వారికి సదృశముగ నున్నా రనుట
౩. వీరు వారె యనెడు భ్రమాత్మకబుద్ధి
౪. వారి ధర్మములు వీరి యందున్న వనెడు ఆరోపజ్ఞానము.
౫. వీరు వారి కభిన్ను లనెడు అధ్యవసాయబుద్ధి
౬. వీరు వారుగా నున్నా రనెడు ఊహబుద్ధి
౭. వీరు వారి ప్రతికృతిగా నున్నా రనెడు చిత్రబుద్ధి

౮. వీరు వారి ననుకరించు చున్నారనెడు అనుకరణాత్మక
మయిన గురుశిష్యవ్యాఖ్యా హేవాక బుద్ధి
౯. ఇంద్రజాలము వలె తత్కాలనిర్మాణ మనెడు విస్మయబుద్ధి
౧౦. హస్తలాఘవాదిమాయ వలె యుక్తివిరచిత మయిన
'వీరు వారి యాభాస' మనెడు ఆభాసబుద్ధి

నాట్యవిషయమున నివియేవియు నుండవు. ద్రష్టయగు సామాజకు
డీ నిరూపించిన పక్షములలో దేని యుండయిన ససాధారణ మగు నభి
నివేశము కలవాడే యగుచో రసాస్వాదము కలుగనే కలుగదు. ద్రష్ట
యప్పుడుదాసీను డగును. ఆత్మీయత ననుభవింప లేడు. కవియు నియత
ముగా నొక పక్షమునకు సంబంధించిన వర్ణనలో నిశ్చయము కల వా
డగునేని యాతని కావ్యమునకు కావ్యత్వమే కలుగదు. అప్పుడు కవి
విధాన మంతయు ననుచిత మగును. లౌకికమిథునము చూచినప్పుడు
లోకజనులకు రాగద్వేషాసూయాదులు కలుగునే కాని రసప్రతీతి
కలుగదు. ఈ నాట్య మట్టిది కాదు. ఇది త్రైలోక్యభావానుకీర్త
నము.

నాట్యసిశ్చయము

ఇది నిశ్చితార్థము. నాట్యములో సీతారామాదుల చరితము
నిబంధించి నా రనుకొందము. ఆ నిబంధించిన వారల కెన్నడేని
రామాదులు ప్రత్యక్షముగ గోచరించిరా? లేదు. రామాయణము
వంటి మహాకావ్యమున రామాదిచరితమును రచయితలు గోచరింప
చేసికొందురు. మఱల భావభావనా బలమున నిబంధింతురు. అందు
వర్తమానతా బుద్ధి యుండనే యుండదు. కావ్యము లందు నిట్టి
సంపత్తియే యుండును. సహృదయుల హృదయములందు విభావాదు
లకు సాధారణ్య ముదయించును. విభావాదులె సాధారణీకృతము
లగుట కాదు. కథ యంతయు సాధారణీభావము పొందును. “ఇట్లైన
రించిన వారల కిట్లగును” అనెడు చిత్తవృత్తి కలుగవచ్చును గాని
యందు రంజనాతిశయ మేమియు లేదు. గుణాలంకార మనోహర
మయిన కావ్యములో హృదయసంవాద వశమున చిత్తవృత్తి నిమగ్న
కారమగును. కావ్యము లోకోత్తర రసప్రాణకము కదా! కాని

కావ్యమున గూడ ప్రత్యక్ష సాక్షాత్కార కల్ప మయిన ధీవృత్తి యందర కుదయింపదు.

హృదయసంవాదము

నాట్యమున నొకవిశేష మున్నది. ప్రతిసామాజికుడును హృదయసంవాదమున తన్మయీభావము పొందును. సర్వసాధారణ మయిన ప్రమోదము పొందును. లోకోత్తర దర్శన శ్రవణ యోగి కాగల ననుకొనును. సముచితము లయిన గీతాతోద్యముల నాస్వాదించును. ప్రాపంచికభావముల నన్నిటిని విస్మరించును. ఆతని హృదయ మప్పుడు విమలదర్పణము. అభినయ మవలోకింపగా ప్రమోదాదు లుల్లసిల్లును గావున తన్మయీభావము పొందును. పాత్యము విని విని దేశ కాల విశేషముల నన్నిటిని మఱచి పోవును. రామరావణాదుల విషయమై లోకబుద్ధు లేవియు నాతనికి గలుగవు. గీతవాద్యముల ప్రమోద మనుభవించి యనుభవించి యప్పటి సంస్కార మునె బలీయము చేసికొనును. స్వరూపమును, స్వచిత్తమును, స్వాత్మను సచమత్కార చరితముననె చేర్చి కొనును. అప్పుడు విశ్వమును స్వాత్మద్వారముననె దర్శించు వా డగును. సర్వము సంవిజ్ఞాతీయము గనె సంభావించును. ప్రాణవల్లభా సదృశముగా రస మాస్వాదించును. రస సహచరము లయిన రమ్యగీతాదుల యనుభవసంస్కార మాతని హృదయాభ్యంతరమున పాదుకొని యున్న సంవేదన మందించును. అప్పటి యాతని సంవేదన మే మాత్రము వ్లుని పొందినది కాదు. ఇది సహృదయుని సంవాదసరణి. శుభము పొంద గోరిక, అశుభము విడువ గోరిక సంతత మాతనిలో ననుగతమై కావున శుభమె యాచరించును. అశుభము విడుచును. ఇది నాట్యవిశేషము.

ఇట్టి యుపాయ సంవేదనము లే నప్పుడు పరచేష్టానుకరణమె యనుకొనును. అప్పుడు నాట్యానుభూతి లేదు. అప్పుడు ‘నాట్యము పరిహసించుటకే’ యనిపించును. ‘నాట్యమున దేవతలు మమ్ముపహసించి’ రని మీరు భావించిరి. ‘మే ముపహాస భాజనుల మయితిమి’ అని మీరుపహాస్యతా భీరువులై నాట్య పరాజ్ఞులు లయినారు. హృదయక్షోభము పొందినారు. మీరిక నాట్యపరమార్థము గుర్తించి

నారు కదా! “త్రైలోక్యస్యాస్య సర్వస్య నాట్యం భావానుకీర్తనం”
“అలం వోమన్యనా!” “విషాదం త్యజత.”

“నాట్యము త్రైలోక్యభావానుకీర్తనమే యయినచో నొక రూపకముననే యొక యంకముననే సర్వము గోచరింపవలయును గదా!” అని యందురేమో! వినుడు! నాట్యము నానాభావసంపన్నము. భావములు దేశ- కాల- ప్రవృత్తి- అవస్థాదులచే భిన్న స్వభావములు. కావుననే నాట్యము నానావస్థాత్మక మగును. ఉత్తమాధమమధ్యమ వ్యాపారాత్మక మగును. ఇట్టి నాట్యము భవిష్యత్కాలమున విశ్రాంతిజననము హితోపదేశజననము కాగలదు. ఇట్టి దిది పూర్వప్రయోజనముననే సప్రయోజనము.

నా ట్యూ ఫ ల ము

- కృచిద్దర్శుః, కృచిత్క్రిడా, కృచిదగ్ధః, కృచిచ్ఛుః
3౬. కృచిద్దాస్యం, కృచిద్ద్యుద్ధం, కృచిత్కామః, కృచిద్వృధః
ధర్మో ధర్మప్రపృత్తానాం, కామః కామోపసేవినాం
3౭. నిగ్రహో దుర్విసీతానాం, వినీతానాం దమక్రియా
క్షీబానాం ధార్మ్యజననం, ఉత్సాహః శూరమానినాం
3౮. అబుధానాం విబోధశ్చ, వైదుష్యం విదుషామపి
ఈశ్వరాణాం విలాసశ్చ, సైర్యం దుఃఖార్దితస్య చ
3౯. అర్థోపజీవినామర్థో, ధృతిరుద్విగ్నచేతసాం
నానాభావోపసంపన్నం, నానావస్థాంతరాత్మకం
౪౦. లోకపృత్తానుకరణం నాట్యమేతన్మయా కృతం
ఉత్తమాధమమధ్యానాం నరాణాం కర్మసంశ్రయం
౪౧. హితోపదేశజననం, ధృతి క్రిడా సుఖాది కృత
దుఃఖారానాం, శ్రమారానాం, శోకారానాం, తపస్వినాం
౪౨. విశ్రాంతిజననం కాలే నాట్యమేతద్భవిష్యతి
ధర్మ్యం యశస్య మాయుష్యం హితం బుద్ధివివర్ధనం
౪౩. లోకోపదేశజననం నాట్యమేతద్భవిష్యతి

నాట్యమున నొకచో ధర్మము, ఒకచో క్రీడ, ఒకచో నర్థము,
ఒకచో శమము, ఒకచో హాస్యము, ఒకచో యుద్ధము, ఒకచో

కామము, వేరొకచో వధ యుండును. ఇవి యన్నియు నానాప్రకార భావములు. ఇచట నున్న ధర్మాదిశబ్దములు తగిన విధమున స్థాయి-వ్యభిచార్యనుభావములను సూచించును. ధర్మ మర్థ మనుట ఉత్సాహాది సూచకము, క్రీడ యనుట విస్మయాదికమును, శమ మనుట నిర్వేదాదికమును, హాస్య మనుట హాసాదికమును, యుద్ధ మనుట రాధాదికమును, కామ మనుట రత్యాదికమును, వధ యనుట క్రోధ భయ జుగుప్సా శోకాదికమును సూచించును. వీనినే చెప్పినను వాని వానికి తగిన వ్యభిచారుల ననుభావముల విభావముల స్వీకరింపవలెను. ఇవి యన్నియు నా యా రూపకము లం దుండు విశేషములు. ఒక్కొక్క రూపకమున నొక్కొక్క విశేషముండుటయె కాక, ఒకే నాటకమున గొన్ని విశేషము లుండును.

నాట్యమున ధర్మప్రవృత్తులకు ధర్మ మున్నది. కామ సేవనులకు కామము, దుర్విసేతులై యనీతిగా నుండు వాచలకు నిగ్రహము, జితేంద్రియు లగువారలకు శమ దమ క్రియ, అసమర్థులై పరిహాసభాజనులగు వారికి ధార్మ్యము కలుగ జేయుట, శూరభావుల కుత్సాహము, అపండితులకు విజ్ఞానము, విద్వాంసులకు వైదగ్యము, ప్రభువులకు విలాసము, దుఃఖ బాధితులకు స్థిరత్వము, అర్థనీతి ననుసరించు వారల కర్థము, ఉద్వేగముపడిన వారలకు ధైర్యము నాట్య మాపాదించును. ఈ నాట్యక్రీడ యంతయు లోకవృత్తానుసారముననే యుండును గావున లోకగతము లగు నివి యన్నియు నున్నవి. కాని యొక విశేష మున్నది. లోకము నందుండు ధర్మాదులు సంవేదన యోగ్యములు కావు. అవి యాశ్రయములు కావు. నాట్యము ధర్మాది విషయమున ప్రసిద్ధులయిన రామాదులను శబ్దసారముగ నె స్వీకరించును. ఇట్టి యీ నాట్య మా యా భావములు కల ప్రేక్షకులకు యథోచితముగా విశ్రాంతి కలుగ జేయును.

నానాభావములు కల నానావస్తాంతరములు కల నాట్యము లోకవృత్తానుకరణముగా నిరూపించితి నని బ్రహ్మ యనుచున్నాడు. ఉత్తములు అధములు మధ్యములుగా నున్న మానవుల కర్మల నాశ్ర

యించి నాట్యముండును. నాట్యము ధృతి-క్రీడా-సుఖాదులు కలుగ జేయును. హితముపదేశించును. ప్రేక్షకులలో గొందరు వ్యాధ్యాదుల వలన గలిగిన దుఃఖముతో నుందురు. కొందరు మార్గభేదము వలన శ్రమతో నుందురు. కొందరిష్టవియోగ కృత శోకముతో నుందురు. ఇట్లు దుఃఖాదులచే పీడితులగు వారల కందరకు నాట్యము విశ్రాంతిజననము కాగలదు. నిరంతరము కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాది వ్రతము లాచరించి దౌర్బల్యమున పరిభిన్న హృదయులగు తాపసులకు నిది విశ్రాంతిజనన మగును. వారి వారి దుఃఖప్రసరణమును నాట్యము నశింపజేయును. దుఃఖము పోగా వారలకు తగిన విధమున ధృత్యాదు లుదయించును. కేవల మిది యంతమాత్రమే కాదు. కాలాంతరమున గూడ పరిపాకమున సుఖముగా నుపదేశించును. దుఃఖితులకు దుఃఖశాంతి, సుఖసంపాదనము, కాలాంతర సుఖలాభము ప్రయోజనము. అదుఃఖితులు సుఖాతిశయము కల వారుందురు కదా! వారలకు లోకవృత్తమును ధర్మాద్యుపాయవర్గమును నాట్యముపదేశించును. నాట్యము గురువు వలె నుపదేశింపదు. బుద్ధివృద్ధి కలుగ జేయును. యోగ్యప్రతిభ నందించును. దుష్టప్రతిభ కలుగదు. నాట్యము హితప్రతిభ నె కూర్చును.

నాట్యము ధర్మము. ధర్మము నెన్నడు విడనాడదు. నాట్యము యశస్కరము. ఆయుష్కరము. ఆయుర్వృద్ధి హేతువు లయిన యాచారములకు ఆయు వని వ్యవహారము. అందిది సాధుకారి కావున దుఃఖితుల కదుఃఖితుల కిది యుపాదేయము. దుఃఖము శారీరము మానసము నగును. శారీరదుఃఖమును దైవకృతము స్వయంకృతము నగును. ఇట్టి వన్నియు నాట్యమున పరాస్తము లగును. నాట్య మన్నివిధముల లోకోపదేశజననము. నాట్య మిట్లే కాగలదు.

నాట్యమహార్థము

స తచ్ఛాస్త్రం, స తచ్చిల్పం, స సా విద్యా, స సా కలా

౪౪. స న యోగో, స తత్కర్మ నాట్కేఽస్మిన్ యన్న దృశ్యతే

నాట్యము సప్తద్వీపగత భావానుకీర్తనము. ఇందు హృదయగోచరము గాని దెందును లేదు. నాట్యమున శాస్త్రమున్నది. శిల్ప

మున్నది. విద్య యున్నది. కల యున్నది. యోగ మున్నది. కర్మ యున్నది. సర్వ మున్నది. కావున మీ రేమియు నమరుల విషయమై కోపింప వలదు. ఈ నాట్యము సప్తద్వీపానుకరణము కా గలదు. అమరులను కోపింతురే! వారందేరి? నాట్యము సప్తద్వీపానుకరణము కదా! తదనుకరణక్రియ మాత్రమే రంగమున నుండును. రంగమున సాగరద్వీపాదు లేవియు నుండవు కదా! నాట్య మనుకరణము కావు ననె యట్లు నిర్మించితిని.

దేవానామసురాణాం చ రాజ్ఞామథ కుటుంబినాం

౪౫. బ్రహ్మర్షిణాం చ విశ్లేయం నాట్యం వృత్తాంతపర్యకం

నాట్యమున ప్రియకార్యము గాని యప్రియకార్యము గాని సర్వ మనుకరణసారమే. జగత్తులో సుఖదుఃఖమయ మయినను కవి కల్పనా ప్రభావమున సంతయు స్లోదైకమయ మానందపూర్ణ మగును. అట్లయి నచో గొందరి నామగ్రహణ మేల? యని తలంతురేమో? నిరాధార వృత్తము దర్శింప శక్యము కాదు కదా! గృహీతనాము లా వస్తువు నం దధికారిపురుషు లని సూచించుటయే తద్భావము. అందుననే నిర్వాజ సహజేంద్రార్థ ధర్మాది విషయమున అసురుల (బలి-ప్రహ్లాదాదుల) వృత్తాంతమును నిబద్ధ మగును. దేవు లసురులు రాజులు కుటుంబులు బ్రహ్మర్షులును ఆశ్రయముగ నుందురు. నాట్యము వారి యందరి వృత్తాంతదర్శక మగునని తెలియ వలయును. కేవలము మీ శత్రువులె యిందు వర్ణితు లగుట లేదు. బ్రహ్మర్షులు వర్ణితు లగు చున్నారు. మీ రిది మీకు ప్రత్యాదేశమని భావింప దగదు.

యోఽయం స్వభావే లోకస్య సుఖదుఃఖ సమన్వితః

౪౬. సోఽంగాద్యభినయోపేతే నాట్యమిత్యధిధీయతే

సుఖదుఃఖానుగత మయిన యీ లోకస్వభావ మంతయు ఆంగీ కాద్యభినయ సముపేతమై నాట్య మను పేరు కలదగుచున్నది. సుఖము. దుఃఖ మేది యయినను, ప్రత్యక్షముగ నవభాసించినను, నాట్యమున లోకవిలక్షణముగ నె గోచరించును. సర్వసాధారణముగ భాసించును. స్వాత్మీయముగ భావ్యమానమగును. విచిత్ర సుఖరూపముగ నుండును. సుఖాదు లన్నియు సంవిత్స్వభావములు కదా! ఆ సుఖాదు లన్నియు

అంగాద్యభినయోపేతములై ప్రతీతి గోచరము లగును. అంగాభినయము లనుట ఆంగికాభినయ మని భావము. ఆంగికాభినయములు కేవల మంగసంకేతరూపములు కావు. అదియొక చేష్టాభాష. అవి భావరూపములు. రత్యాదుల విలక్షణాస్వాద మనెడు ప్రతీతిలో నుపయోగించునవి. రత్యాదుల యాభిముఖ్యము కలుగ జేయునవి. అందునన యభినయము లని వాని పేరు. వీనిచే నాట్యార్థము సముపస్థిత మగును. సంవిద్యర్పణమున సంక్రాంత మగును. ఏతాదృశార్థమే నాట్యము. నటనీయము. నర్తనీయము. నర్తనము. ఇది హృదయ ప్రవేశము పొందదగినది. హేయోపాదేయ వ్యుత్పత్తి శల మనునది యనంతరభావి. ఈ యంశము మరల విస్తృతము కాగలదు. ఇట్టి నాట్యమున నైముఖ్యము నైమత్య మేమాత్రము యుక్తము కాదు.

౪౭. వేదవిద్యేతిహాసానా మాఖ్యాన పరికల్పనం

వివేదకరణం లోకే నాట్యమేతద్భవిష్యతి

౪౮. గ్రుతి స్మృతి సదాచార పరిశేషార్థ కల్పనం

వివేదజననం లోకే నాట్యమేతద్భవిష్యతి

వేదములు, విద్యలు, ఇతిహాసములు, ఆఖ్యానములు నాట్యమున పరికల్పితము లగును. నాట్య మట్లు నిర్మించి విశ్వమున వివేదము కూర్చునది కాగలదు. వేదములు, స్మృతులు, సదాచారములు, ఇంకను పరిశిష్టము లగు విశేషముల నన్నిటిని నాట్యము నిబంధించును. ఇట్టి యీ నాట్యము లోకమున వివేద మాధానింపగలదు.

మండ్రపయజనము

ఇట్లు బ్రహ్మ సామముతో విఘ్నముల దూరీకరించి నాడు. విరూపాక్షుడు లిక విఘ్న మాపాదింప దలచ లేదు. విఘ్నములు త్వాదితము లయినవి. అయినను దివ్యనిదేశ మమోఘము కావున, నాట్యమండపము నందు నియుక్తము లయిన దేవతాంశము లచట సన్నిధానముతో నున్నందున యజన మొనరించుట యావశ్యక మని బ్రహ్మ భావించెను. ఆ సమయమున దేవతల నందరను పిలిచి బ్రహ్మ యిట్లనెను.

“క్రియతామద్య విధిపద్యజనం నాట్యమండపే”

ఇప్పుడు యథావిధిగా నాట్యమండపమున యజన మొనరింపుడు. మంత్రములతో నోషధులతో బలులిండు! బలి=విచిత్రవర్ణములు కల తండులాదుల రచనావిశేషము. హోమము లాచరింపుడు! భక్త్య భోజ్య పానీయములతో పూజ లాచరింపుడు! ఇవి యన్నియు సౌందర్య సంపాదకములు. “శోభాప్రధానం హి నాట్యే సర్వం.”

౪౯. మర్త్యలోకేఽప్యయం వేదః శుభం పూజామవాప్యతే

అపూజయిత్యా రంగం తు నైవ ప్రేక్షా ప్రవర్తతే

మానవలోకమున గూడ నీ నాట్యవేదము శుభపూజ పొందగలదు. రంగము పూజింపక నాట్యప్రయోగము ప్రవర్తితము కారాదు. నాట్యమండపము భూలోకమున ప్రతిష్ఠితము కాగా స్వాంశములతో దేవత లవతరింతురు. పూజలు పొందుదురు. దేవతలు దేవ పూజ చేయుటలో నిదియే ఫలము. శ్రేష్ఠు లాచరించు దాని నితర జను డాచరించును. దేవానుష్ఠితాచారమును లోక మనువర్తించును. లోకము సదాచార మనువర్తింపక పోవుట యుక్తము కాదు. రంగము పూజింపక ఎవరేని నాట్యప్రయోగ మాచరించిన వారి జ్ఞానము నిష్ఫల మగును. వారు పశుజన్మ పొందుదురు. తాకికపారతాకిక ప్రత్యవాయములు వారలకు గలుగును.

౫౦. యజ్ఞేన సమ్మితం హ్యేతద్రంగ దైవత పూజనం

తస్మాత్సర్వప్రయత్నేన కర్తవ్యం నాట్యయోక్తృభిః

ఈ రంగదైవత పూజన మనునది యజ్ఞసమ్మితము. కాన నాట్యప్రయోక్త లగువా రవశ్యముగా సర్వవిధముల రంగపూజన మొనర్ప వలెను. నర్తకుడు కాని అర్థపతి కాని రంగపూజ చేయ కున్నను, ఇతరులచే చేయింప కున్నను అభ్యుదయము పొందజాలడు. యథావిధి రంగపూజనము కావించినచో ప్రత్యవాయము పోవుటయే. కాక ఐహాలాకిక ధన మాన ప్రసిద్ధి లాభము కల్గును. పారలౌకిక ప్రయోజనమును గలుగును.

పూజా ఫలము

౫౧. యథావిధి యథాదృష్టం యస్తు పూజాం కరిష్యతి

స లప్స్యతే శుభాసద్ధానే స్వర్గలోకం చ యాన్యథి

యథావిధిగా శాస్త్రములందు గోచరించు విధానమున నాట్య మందिरపూజ సల్పు నాతడు శుభార్థముల పొందును. దేవోంతమున స్వర్గ మనుభవించును. - బ్రహ్మ యిట్లు పలికి, భరతమునితో - “నీవు సర్వదేవతలతో రంగపూజ యొనర్పు” మని చెప్పెను. నాట్య చార్యుడు సర్వకర్త. ఆతనికే దేవయజనమున నధికార మున్నది. ఆతనికే ఫలలాభ మున్నది. అర్థపతి యగు ప్రవర్తయితకు (ప్రవర్తింపజేయువానికి) ప్రయోక్తృత్వము లభించును.

పరశివుడు మహానటుడు. నాట్యస్రష్ట. బ్రహ్మ నాట్యవేదప్రవర్తకు డయిన యాదిగురువు. నాట్యవిర్భావసమయము త్రేతాయుగము. నాట్యవసరము గుర్తించిన వా డింద్రుడు. భరతముని నాట్యచార్యుడు. అప్పరసలు, భరతపుత్రులు నాట్యప్రయోగ మొనరించినవారు. విరూపాక్షాదులు విఘ్నవిధాతలు. జర్జరప్రయోక్త దేవేంద్రుడు. విశ్వకర్మ నాట్యవేశ్య నిర్మాత. త్రైలోక్యభావానుకీర్తనము నాట్యము. నాట్యఫలము రససిద్ధి.

నాట్యయోగము

“కవి బ్రహ్మ వలె, ప్రయోజయిత దేవేంద్రుని వలె, నాట్య చార్యుడు భరతుని వలె, నటులు కోహలాదుల వలె, సుకుమారోపకరణ మప్పరసల వలె, వాద్యవిదుడు స్వాతి వలె, గీతజ్ఞుడు నారదుని వలె, నుండవలె” నని యాత్రేయాది మునులు గుర్తించిరి. “నాట్య మండపము సురక్షితముగా నుండవలెను. ప్రయోగకాల మింద్రోత్సవ సదృశము కావలెను. సామాజికులు ప్రశాంతరాగ ద్వేషులు కావలెను. నాట్యప్రయోగము దేవతా పూజన పూర్వకముగా నుండవలెను.” ఈ సంగ్రహార్థము మునుల కవగత మయినది. రంగ పూజ యెట్టిదో? నాట్యశాలలోని క్రియల స్వరూప మేమో? దేవత లెట్లైన మనస్సుతో సంపన్నము చేసికొన గలరు. భవిష్యత్కాల మున మానవులు నాట్యశాలలో నాచరింప వలసిన విధు లేవియో? అతీతములం దుపదేశ మట్లుండనీ!

నాట్యమండపము

౫౨. ఇహాదిర్నాట్యయోగస్య నాట్యమండప ఏవ హి

తస్మాత్తస్యైవ తావత్త్వం లక్షణం పక్తుమర్హసి

“నాట్యయోగమునకు నాట్యమండపము మొదటిది. దానిలక్షణము మీరు చెప్పవలయును. అది మేము వినదలచితిమి. రాజోవువారు నాట్యవేశ్య నెట్లు నిర్మింప వలయును? అందలి క్రియ లెట్టివి? లక్షణ మెద్ది? పూజన మెట్టిది?” ఇట్లా త్రేయాదు లడిగిరి. భరతుడు వారి ప్రశ్న యుక్త మని భావించెను. “నాట్యభవనలక్షణము పూజనము చెప్పెదన్తు. లక్షణ పూజన విజ్ఞానము దేవతలకు నుపకారియగును. సంకల్పము కన్న నిర్మాణము జ్ఞానాపేక్షము.

౫౩. తివ్యానాం మానసి స్మృతిః గృహమాపవనేషు చ

సరాణాం యత్నతః కార్యా లక్షణాభిహితాః క్రియాః

గృహము, లుపవనము లన్నియు దివ్యులకు మానసస్మృతితో సంపన్నము లగును. మానవుల కన్నియు యత్నసాధ్యములు. మానవులు నియమానుసారమున శ్రమింపక తప్పదు. మానవులకె శాస్త్రములు లక్షణములు చెప్పినవి. అంకురము, కుసుమము, ఫల మన్న జన్మక్రమము నియత మయినను బహు విచిత్రతర తరు లతా స్థలీ సరోవరాక్రీడమయములు మానసోపవనములు దేవతలకు సిద్ధము లగును. ఇక గృహములు మానససంపన్నము లనుట వారి కేటిపాటి?

విశ్వకర్మ నిర్మాణము

౫౪. ఇహ ప్రేక్షాగృహం దృష్ట్వా ధీమతా విశ్వకర్మణా

త్రివిధః సన్నివేశశ్చ శాస్త్రతః పరికల్పితః

విశ్వకర్మ ధీమంతుడు. చక్కగా ప్రేక్షాగృహము భావించినాడు. శాస్త్రానుసారమున త్రివిధసన్నివేశము కల్పించినాడు. విశ్వప్రమండపము, చతురస్రమండపము, త్ర్యస్రమండపము నని నాట్యమండపము మూడు విధములు. ఇవి ప్రమాణానుసారమున జ్యేష్ఠము, మధ్యము, అవరము నని మూడువిధములు.

౧. నూటయెనిమిది హస్తముల ప్రమాణ మున్నచో జ్యేష్ఠ ప్రమాణక మయిన నాట్య మండపము.

2. అరువది నాలుగు హస్తముల ప్రమాణ మున్నచో మధ్యమ నాట్యమండప మగును.

3. ముప్పది రెండు హస్తముల ప్రమాణ మున్నచో అవర మగు నాట్యమండప మగును.

ఈ నాట్యమండప విధాన మిట్లున్నది కావున అనువాదముగా గుర్తింప వలెను. ఇవియె యుపయోగం లని కాదు. ఇంకను శాస్త్రము లం దష్టాదశభేదములు గోచరించును. అవి యీ నాట్యమండపము గించునో! అయిన సంప్రదాయావిచ్ఛేదమునకు గుర్తింపము. ఒకప్పుడొక డుపయోగము పొందును. దేవతలకు జ్యేష్ఠమండపము, అకు మధ్యమము, ఇతరుల కితరమును విహితమును.

మధ్యమము ప్రశస్తము

గ.గ. ప్రేక్షాగృహాణం సర్వేషాం ప్రశస్తం మధ్యమం స్మృతమ్.....

తత్ర పాఠ్యం చ గేయం చ సుఖశ్రావ్యతరం

ప్రేక్షాగృహము లన్నిటిలో మధ్యమము ప్రశస్తము.

పాఠ్యము గేయము. సుఖముగా వినుటకు శక్య మగును. బాగుగా వినబడును. ప్రేక్షాగృహము లన్నియు వికృష్టములు చతురస్రములు త్ర్యస్రము లని మూడువిధములు. ప్రేక్షాగృహముల కన్నిటికి విశ్వ కర్మ ప్రమాణ లక్షణములను విశేషము చేసినాడు. నాయక ప్రతి నాయకులు దేవాసురప్రాయులై. డిమ మనెడు రూపకములో నార భటీ ప్రయోగ ముండును గావున రంగవీరము విస్తీర్ణముగా నుండుట యావశ్యకము. డిమములోని వ్యక్తుల పరిక్రమణములు దీర్ఘకాల తాల ప్రమాణములతో నుండును.

నాట్యగృహ మాకారమును బట్టి వికృష్ట- చతురస్ర- త్ర్యస్ర ములుగా నుండును. ప్రమాణమును బట్టి జ్యేష్ఠమధ్యావరములుగా నుండును. ఒక్కొక్కటి మూడువిధము లగునని భావము. ప్రమాణ మునందు హస్తప్రమాణ మని దండప్రమాణ మని ప్రమాణములు రెండు విధములు గావున; ప్రమాణానుసారమున నాట్యగృహమును మఱల రెండువిధములుగా భావింప వచ్చును. కాగా మొత్తము పదు నెనిమిది నాట్యగృహము లూహింప దగియున్నవి.

౧. వికృష్టము	జ్యేష్ఠము	హస్తప్రమాణ	రూపము
౨. చతురస్రము	,,	,,	,,
౩. త్ర్యస్రము	,,	,,	,,
౪. వికృష్టము	,,	దండ ప్రమాణ	,,
౫. చతురస్రము	,,	,,	,,
౬. త్ర్యస్రము	,,	,,	,,
౭. వికృష్టము	మధ్యమము	హస్తప్రమాణ	,,
౮. చతురస్రము	,,	,,	,,
౯. త్ర్యస్రము	,,	,,	,,
౧౦. వికృష్టము	,,	దండ ప్రమాణ	,,
౧౧. చతురస్రము	,,	,,	,,
౧౨. త్ర్యస్రము	,,	,,	,,
౧౩. వికృష్టము	అవరము	హస్తప్రమాణ	రూపము
౧౪. చతురస్రము	,,	,,	,,
౧౫. త్ర్యస్రము	,,	,,	,,
౧౬. వికృష్టము	,,	దండ ప్రమాణ	,,
౧౭. చతురస్రము	,,	,,	,,
౧౮. త్ర్యస్రము	,,	,,	,,

హస్తప్రమాణ మధ్యమము లయిన వికృష్ట చతురస్ర త్ర్యస్రముల స్వరూపమే స్పష్టముగా తెలియ దగియున్నది. అణు-ర జ-బాల-లిక్ష-యూకా-యవ-అంగుల-హస్త-దండములు ప్రమాణములందలి విభాగములు.

౮ అణువులు	౧ రజము
౮ రజములు	౧ బాలము
౮ బాలములు	౧ లిక్ష
౮ లిక్షలు	౧ యూక
౮ యూకలు	౧ యవము
౮ యవములు	౧ అంగులము

౨౪ అంగులములు   ౧ హస్తము
౪ హస్తములు   ౧ దండము.

ఈ ప్రమాణముల ననుసరించి నిర్ణయము తెలియ నగును.

౫౬. చతుష్టయం కరాన్ కుర్యాత్ దీర్ఘత్యేన తు మండపం
ద్వాత్రింశతం చ విస్తారాన్మర్త్యానాం యోజయేదిహ

ఈ చెప్పిన ప్రమాణవిధి ననుసరించి నాట్యమండపాకారమును నిర్ణయించు కొనవలయును. మానవుల నాట్యమండపము పొడవు ౬౪ హస్తములు. వెడల్పు ౩౨ హస్తములు. జ్యేష్ఠమానము కల నాట్యమండపమున మానవులకు నాట్యప్రయోగ సౌకర్య ముండదు. మండపనిర్మాత లింత కఠిరిక్తముగా నాట్యమండపము నిర్మింప రాదు, ప్రమాణాతిరిక్తముగా నిర్మించి నందున ప్రయాసమే కాని ప్రయోజనము లేదు.

నా ట్యాభివ్యక్తి

౫౭. యస్మాదప్యక్తభావం హి తత్ర నాట్యం ప్రజేదితి
మండపే విప్రకృష్టే తు పాత్యముచ్చరితస్వరం
అసభివ్యక్తపర్వత్వాద్విస్వరత్వం   ప్రజేదితి

నాట్యమండపమున నాట్యాభివ్యక్తిని ముఖ్యముగా పరిశీలింప వలెను. అధికప్రమాణమునందు నాట్య మవ్యక్త మగును. అత్యంత న్యూన ప్రమాణమునను సముచితముగా నుండదు. మధ్యమ మన్నిటి కనుకూలము. ఇతరము లేల? (ప్రకర్షః=ప్రకృష్టం, తదతిక్రాంతో విప్రకృష్టః) విప్రకృష్టమండపములో నుచ్చరిత మయిన పాత్యము వర్ణములు విశేషముగా విన్పింప నందున విస్వరత్వము పొందును. నాట్యమున పాత్యమనునది శరీరము, దగ్గరగా నున్నవారి కా పాత్యము విశేషముగా నుపతాపక మగుటయే విస్వరత. ఉచ్చరితము: “ఉచ్చం కృత్వా చరితః అతిక్లేశేన సంపాదితః స్వరః”. ఎంత బిగ్గరగా నున్నను దూరాన నున్న సామాజికులకును విస్వరముగ నె యుండును. అందలి వర్ణములు వ్యక్తములుగా నుండవు. అది యనాకర్ణనీయ మగును. పాత్య మనిస్సరణధర్మ మగును. అడ్డులేని యా ప్రదేశమున నితరశబ్ద ముండనందున పాత్యము విస్వరమే యగును. అల్పమండపమున

సుచ్చరిత మయిన పాత్ర్య మనురణనరూప మయిన మధురశబ్దము కలుగదు గావున స్వరమాధుర్యము లేని దగును. అనురణన మనునది స్వరమునకు రూపము. కేవలము పాత్ర్యమే విస్వర మగుట కాదు. గేయము వాద్య మన్నియు నిట్లే విస్వరము లగును.

౫౮. యశ్చాప్యన్యగతో భావో నానావృష్టి సమన్వితః

స వేశ్మనః ప్రకృష్టత్వాద్రుజేదవ్యక్తతాం పరాం

౫౯. ప్రేక్షాగృహణాం సర్వేషాం తస్మాత్ప్రద్యమ మిష్యతే

యస్మాద్వాద్యం చ గేయం చ తత్ర శ్రవ్యతరం భవేత్

విప్రకృష్టరంగము నం దభినయము కూడ సులక్షణము కాదు. అభినయవర్గ మంతయు నిట్లే యగును. నాట్యమండప మతివిస్తీర్ణ మయినచో నానాదృష్టల సంబంధము కల ముఖగత భావ మత్యంత మవ్యక్త మగును. ముఖగత మయిన భావ మనునది యనుభావ రూపము. నానాదృష్టలు ముఖగతము లయిన యనుభావములు. అట్లే బాష్పము స్వేదము వై వర్ణ్య మిట్టి వన్నియు నవ్యక్తము లగును. మకుట ప్రతిశీర్ష కాదులు కూడ స్పష్టగోచరములు కావు. ఇది యంతయు విప్రకృష్టమంటప మందలి స్థితి. చిన్న నాట్యమండపమున గూడ ముఖభావము “పరాం ద్వితీయామవ్యక్తతాం అతిసామీప్య కృతాం భజేత్” అతిసామీప్యమున వేగోక యవ్యక్తతను పొందును. కావున ప్రేక్షాగృహము లన్నిటిలో మధ్యమ మంటపమే సముచితము. మధ్యమ మంటపమునందు ప్రధాన మగు పాత్ర్యము శ్రవ్యతరముగా నుండును. తదనురూపపాణము ఉపరంజక మయిన గీతము వాద్య మును మధ్యమము సందే శ్రవ్యతరముగ నుండును.

ప్రయోగక్రమ మంతయు నిట్లున్నది. హస్తప్రమాణ మనుస రించి యీ విధి నిరూపింప దగును. అదియు బాగుగా నుపకారి కాకున్న దండసమాశ్రయమును చూడ దగును. ఒకప్పుడు ప్రేక్షకులు దివ్యప్రకృతు లుందురు. వారి భానానుసారమున పరిశీలించు నప్పుడు కొన్ని విభేదము లుండవచ్చును. వీని నన్నిటిని పరిశీలించ ప్రేక్షా గృహము— విప్రకృష్టము, చతురస్రము, త్ర్యస్రము— అని మూడు విధము లగుటను ప్రయోక్తలు గుర్తింప వలసి యున్నది.

మానససృష్టి

౬౦. దేవానాం మానసీ సృష్టిః గృహేమాపవనేషు చ
యత్ప్రభావాద్వినిష్పన్నాః సర్వే భావా హి మానుషాః
తస్మాద్దేవకృతైర్భావైః స విస్పర్ధేత మానుషః

గృహములు కాని యుపవనములు కాని దేవతలకు సర్వము మానససృష్టిగా నిష్పన్న మగును. వారి మనస్సు సత్వబహుళము. సృష్టివ్యాపారములం దా మనస్సు సర్వరూపవ్యాపి. పరిమిత విభాగములు కల గృహములు కాని వివిక్తములు వితతములయిన యుద్యానములు కాని మనస్సత్వముననె వారు నిర్మింప గలరు. వారలకు మండపనిర్మాణ మేమి కథ? మానుషులు రాజసప్రకృతులు. వారి సత్వ మట్టిది. వా రన్నిటిని యత్నమున సాధింప వలసి యున్నది. దేవవిధానములతో మానవు డెన్నడు విస్పర్ధింప గూడదు.

మానవమండపము

మానవుల ప్రేమగేహ లక్షణ మిట్లుండును. నాట్యప్రయోజకుడగు విచక్షణుడు ముందుగా భూ విభాగమును పరీక్షింప వలెను. హేయ మెట్టిదో? ఉపాదేయ మెట్టిదో పరిశీలింప వలెను. పిమ్మట వాస్తుప్రమాణము ననుసరించి ప్రారంభింప వలెను. స్వభావసిద్ధముగా గోతులతో దిబ్బలతో సున్న భూమి యుక్తముగా నుండదు. స్థిరముగా చలింపనిదిగా నుండ వలెను. చవుడు లేనిది కృష్ణగౌర మగు మన్ను కలది యగు భూమి నాట్యమండపమునకు తగి యుండును. ఇట్టి భూమిని ప్రథమమున శోధనము చేయవలెను. శోధన మనునది భూమిపై నుండు అశుచిపదార్థములను తొలగించుట కుండపెంకులు చిల్ల పెంకులు లేకుండ చేయుట. పిమ్మట బాగుగా నాగలితో దున్ని ఎముకలు మేకులు కపాలములు తృణగుల్మములు బండరాళ్లు తీసివేయవలెను. ఇది యంతయు బాహ్యభ్యంతర భూమి శుద్ధి.

సూత్రగ్రహణము

పుష్కనక్షత్ర యోగమును సరిచూచు కొని పిష్టరంజనము కల శుక్లసూత్రమును పట్ట వలెను. చర్మకృత మయిన మానసూత్రము

(కొలతాడు) తగదు. గంధులు లేకుండునట్లు సూత్రము చాచిపట్టి తెగిపోకుండు నట్లు శ్రద్ధ వహింప వలెను.

౬౨. అర్థచ్చిన్నే భవేత్ సూత్రే స్వామినో మరణం ధృవం
తిభాగచ్చిన్నయా రజ్జ్వ రాష్ట్రకోపో విధీయతే

౬౩. చిన్నాయాం తు చతుర్థాగే ప్రయోక్త్యాశ్చ ఉచ్యతే
హస్తాత్ ప్రభ్రష్టయా వాఽపి కచ్చిత్త్వపచయో భవేత్

సూత్రము సావధానముగా పట్టవలెను. దారము జార కూడదు. సప్రయత్నముగా సూత్రము పట్టుకొన వలెను. ఈ నియమము కేవలము ప్రారంభముననే కాదు. సర్వసమయములందు నిట్టి సావధానత యావశ్యకము. సూత్రపట్టు త్రాడు మధ్యలో తెగిపోవునేని స్వామి యగు ప్రేక్షాపతికి మృత్యువు కలును. మూడవ వంతు త్రాడు తెగి నచో రాష్ట్రమున కనర్థము కలుగును. నాల్గవ భాగము చిన్న మయినచో ప్రయోక్త యగు నాట్యాచార్యునకు నాశము కలును. చేతి నుండి జారిన ననర్థము కలుగును. కావున రజ్జుగ్రహణము సావధాన ముగ సప్రయత్నముగ నుండవలెను. నాట్యగ్రహణము కొలతను సావధానముగా నేర్పజుచుట భద్రవిధి. ముహూర్తము తిధి వార నక్షత్ర కరణములను సావధానముగా సమీక్షింప వలెను. శ్రావ్యాణతర్పణ మొనరించి పుణ్యాహ మాచరించి శాంతిజలము నంతట ప్రోక్షించి సూత్రమును ప్రసారము చేయవలెను.

రంగశీర్షము

౬౪. చతుష్పట్టకరాఽకృత్వా ద్విధాభూతాఽపునస్తతః
పృథ్వీయో భవేద్భాగో ద్విధాభూతస్య తస్య తు
సమమర్దవిభాగేన “రంగశీర్షం” ప్రకల్పయేత్

సూత్రప్రసారణమున నొనర్పవలసిన విధాన మిదిగో! అరువది నాలుగు హస్తముల పరిమితమైన భూమిని రజ్జువుతో కొలుచుట మొదలు కర్తవ్యము. పిమ్మట చతుష్పట్టి హస్త పరిమిత మయిన భూమిని రెండుగా విభాగింప వలెను. అప్పుడు ముప్పదిరెండు హస్తముల పరిమితి కల భాగములు రెండు కలుగును. అందు పృథ్వీభాగమును రెండుగా విభాగించునది. సామాజికుల కభిముఖుడై యుండు

ప్రయోక్త పృష్టభాగమునకు 'పృష్టము' అని పేరు. అందు పోడశ హస్త పరిమితము లయిన రెండు భాగములలో పృష్టగత మయిన భాగమును మఱల సగముగా విభజించునది. అప్పు డప్తహస్త పరిమిత మగు భాగము లభించును. ఈ భాగమును ప్రేక్షాగృహమున 'రంగ శీర్షము' అని నిశ్చయించునది. రంగశీర్షమే రంగశిరస్సు. ప్రవేశించు సాత్రల కిది యంతఃస్థానము. నాట్యమండప ముత్తానసుప్తుని వలె (వెల్లకిల పరుండు వాడు) నుండును. ఇందు శిరోభాగము అప్త హస్తము. దాని వెనుక పోడశ హస్త పరిమిత మయిన నేపథ్యగృహమును నిర్మించి కొనునది. నేపథ్యగృహము ద్వైర్భ్యమున పోడశ హస్తము, విస్తారమున ద్వాత్రింశత్కరముగా నుండును. రంగపీఠ నిర్మాణములో భావభేదము లున్నవి. కాని రంగపీఠము కూడ వికృష్టముగా నుండవలయు ననియే భరతుని భావము. ప్రేక్షాగృహమునకు పృష్టభాగమున నేపథ్యగృహ ముండును. ఇది నటీనటుల వేష భూషా సజ్జికరణమునకు సముచిత మయిన స్థానము. ఇందు జరుగు వేష భూషా వ్యవహారములు సామాజికులకు గోచరములు కావు. ఒకప్పుడు నేపథ్యము నందలి వార్తాలాపము గోచర మగుట కలదు.

మండపనివేశము

ఇట్లు యథావిధిగా విభాగముల నిర్ణయించిన పిమ్మట, శుభ నక్షత్రమున మండపనివేశనము చేయ వలెను. సర్వవాద్యములతో సర్వమంగళములతో స్థాపనము చేయవలయును. అనిష్టముల దూరీకరింప వలెను. కలావినోద విధానముల సంగీకరింపని వారిని దరి జేర నీయ రాదు. జైనసాధువులను సన్యాసులను వికలాంగులను బౌద్ధపరివ్రాజకులను అటు రానీ రాదు. ఆ రాత్రి నానాభోజన పదార్థములతో బలి జరుప వలెను. తూర్పున శుక్లాన్నము, దక్షిణమున నీలాన్నము, పశ్చిమమున పీతాన్నము, ఉత్తరమున అరుణాన్నములతో పూజ నిర్వహింప వలయును. ఈ పూజావిధానము ఇటుకలు కూర్చుటకు పూర్వము జరుగును. మానవిధి యనంతరము ఇష్టకాస్థాపనమున నిది నియత మయిన విధానము.

బలివిధానము

౬౫. యాద్యశం దిశి యస్యాం తు దైవతం పరికల్పితం

తాదృశస్తత దాతవ్యో బలిర్మంత్రపురస్కృతః

ఏదిక్కులో నే దేవత పరికల్పిత మయినదో గుర్తించు కొని యా దేవతానుకూల మయిన పూజావిధానమును మంత్రపురస్కృతముగా నిర్వహింప వలెను. ఈ చెప్పిన దంతయు వ్యాపక మయిన విధి. రంగపూజావిధానము లోని మంత్రములనే యిచట నుపయోగించుట యున్నది. స్థాపన సమయమున బ్రాహ్మణులకు ఘృతపాయసము నర్పింప వలెను. బ్రాహ్మణతర్పణ మనునది కేవల ముపక్రమమునందే కాదు. స్థాపనము నందును విహితము. రాజునకు మధుపర్క మియ్య వలెను. కర్మకరులకు బెల్లపన్న మిప్తముగ నర్పింప వలెను. మూలా నక్షత్రమున స్థాపనము, అనుకూల ముహూర్తమున స్థాపన మొనరించి యనంతరము భిత్తికర్మ ప్రారంభింప వలెను. భిత్తికర్మ— స్తంభస్థాపనము. క్రమముగా నాచరింప దగినవి. నాట్యాచార్యుడు త్రిరాత్ర ముపోషితుడై యుండి నియమములు నిర్వహించి శుభ సూర్యోదయమున స్తంభముల స్థాపింప వలెను. స్థాపన మనునది యుచ్చయణము పైకెత్తుట. మొదటిది బ్రాహ్మణస్తంభము. ఆగ్నేయకోణమున ప్రతిష్ఠిత మగును. రెండవది క్షత్రియస్తంభము. మూడవది వైశ్యస్తంభము. నాల్గవది శూద్రస్తంభము. కనక తామ్ర రజతాయసము లను నాలుగు స్తంభముల మూలము లం దుంచ వలెను. స్వస్తిపుణ్యాహాఘోషములతో జయశబ్దములతో పుష్పమాలా పురస్కృతముగా స్తంభస్థాపన మొనర్ప వలెను. గోరత్న వస్త్రుదానము లొనర్చి బ్రాహ్మణ తర్పణము చేయ వలెను. స్తంభోత్థాపన సమయమున దోషములు లేకుండు నట్లు సమీక్షింప వలెను. అచల మకంఠ్య మచలితముగా నుండునట్లు స్తంభస్థాపనము చేయుట యుక్తము.

స్తంభస్థాపనము

౬౬. అవృష్టిరుక్తా చలనే పలనే మృతితో భయం

కంపనే పరచక్రాత్తు భయం భవతి దారుణం

దోషైరేతైర్విహీనం తు స్తంభముత్థాపయేచ్ఛివం

చలనము వలనము కంపన మని స్తంభస్థాపనమున మూడు దోషములు. స్థాపన సమయమున స్తంభము చలించు నేని దేశమున వర్షము లుండవు. వలనము (తిరుగుడు) ఉన్నచో మరణభయ మున్నది. కంపన మున్న నితరుల వలని దారుణభయ ముప్పతిల్లును. ఈ దోషములు లేకుండు నట్లు స్తంభస్థాపనము చేయ వలయును. ఒక నియతస్థానములో నుండవలసిన స్తంభము స్థానాంతరమున నుండ కుండు నట్లు పరిశీలించుట, కూర్చిన స్థానమున శిథిలము కా కుండు నట్లు చూచుట, యావశ్యక మగు చున్నది. ఏ దోషము లేకుండు నట్లుగా స్తంభ సముత్థాపనము శుభముగా నొనర్ప వలసి యున్నది.

బ్రాహ్మణ స్తంభ స్థాపనసమయమున బ్రాహ్మణునకు గోదాన మొనర్ప వలెను. ఇతర స్తంభస్థాపనమున కర్మకరుల కందరకు భోజన సమారాధనము చేయవలెను. నాట్యాచార్యుడు మంత్రపూతముగా నన్ని యొనర్చి, సర్వవిధ మంగళవాద్య సహితముగా యథాన్యాయము స్తంభప్రతిష్ఠ చేయవలెను. అట్లానర్చి ప్రణవ నమస్కార మధ్యవర్తి యగునట్లుగా దీని పలుక వలయును.

౬౮. “యథాచలో గిరిర్మేరుః హిమవాంశ్చ మహాబలః
జయావహౌ నరేంద్రస్య తథా త్వమచలో భవ !”

మహామేరువు వలె హిమవంతుని వలె నీ వచలముగా నుండి నరేంద్రునకు జయము కూర్పుము! “త్వమచలో భవ!” ఇట్లు పలికి స్తంభద్వారమును భిత్తిని (గోడ) నేపథ్యగృహమును యథావిధిగా సిద్ధము చేయవలెను. వాస్తువిద్యావిదులు నిర్దేశించు విధానముల సావధానముగ సమీక్షింప వలెను.

మ త్త వారణి

౬౯. రంగపీఠస్య పార్శ్వే తు కర్తవ్యా మత్తవారణీ
చతుస్తంభసమాయుక్తా రంగపీఠప్రమాణతః
౭౦. అద్యర్థహస్తోత్సేధేన కర్తవ్యా మత్తవారణీ
ఉత్సేధేన తయోస్తుల్యం కర్తవ్యం రంగమండపం

రంగపీఠ పార్శ్వము నందు మత్తవారణిని కూర్పవలెను. పార్శ్వమునం దనుట రెండు పార్శ్వములందును మత్తవారణి

యుండవలెనని భావము. రంగపీఠ ప్రమాణానుసారమున మత్తవారణి నాలుగు స్తంభములతో నుండవలెను. మత్తవారణి సార్థహస్త ఎత్తుగా కూర్పవలెను. మత్తవారణి ద్వయోత్సేధమునకు సమానముగా రంగమండప ముండవలెను. మత్తవారణియందు ధూపగంధ మాల్యాదు లర్పించి పూజింప వలెను. ఇట్టి పూజను నిర్మాణకాలము నందె చేయవలెను. ఆ యా భాగము లందధివసించి యున్న భూతాదుల యుపచారవిధి యావశ్యకము కదా! కర్మకౌశలము కలవారు స్తంభములకు లోహము కూర్పవలెను. ఇట్లా యా విధిపురస్కారములతో మత్తవారణి నిర్మాణింప వలెను.

నాట్య మండపము లోని మత్తవారణి భావము విస్పష్టమగుట లేదు. రంగపీఠమునకు రెండు పార్శ్వములందును నాలుగు స్తంభములతో మత్తవారణి యుండునని అందలి సన్నివేశము సార్థహస్త ముండునని యచటి నిరూపణము చెప్పుచున్నది. కాగా రంగపీఠమున కటు నిటు రెండట్రావికములు (పంచలు) మత్తవారణి పద సంకేతమున నుండునని గుర్తింప వచ్చును. ఈ మత్తవారణి విషయమున భావభేదము లున్నట్లభినవుడె సూచించినాడు.

రంగపీఠము

౭౦. రంగపీఠం తతః కార్యం విధిపృష్టేన కర్మణా
రంగశీర్షం తు కర్తవ్యం పఠ్యాయక సమన్వితం

వాస్తువిద్యా శాస్త్రములందు చెప్పిన విధమున రంగపీఠము నిర్మింప వలెను. రంగపీఠము రంగశీర్షము పరస్పరము సంబంధించి యుండును గాన రంగశీర్షము నారు స్తంభములతో నిర్మించునది. నేపథ్యగృహము నందలి భిత్తి నాధారించుకొనిన స్తంభములు వీనిలో గణింప దగియున్నవి. ఇట్లు స్తంభరచనమున విచిత్రరచన సిద్ధమగును.

౭౧. కార్యం ద్వారద్వయం చాత్ర నేపథ్యగృహకన్య తు
విపంవిధం ప్రకర్తవ్యం రంగశీర్షం ప్రయత్నతః

౭౨. కూర్మపృష్ఠం స కర్తవ్యం మత్స్యపృష్ఠం తథైవచ
శుద్ధాదర్శితలాకారం రంగశీర్షం ప్రశస్యతే

నేపథ్యగృహమున నొకటి దక్షిణముగ మరియొకటి యుత్తరముగ రెండు ద్వారము లుండవలెను. ఈ ద్వారద్వయము పాత్రల విశ్రాంతికి తగి యుండును. వచ్చువారు కన్నడ కుండుట కుపయోగించును. రంగమునకు శోభ నిచ్చును. మంచి నల్లని మన్ను తెచ్చి పూరణము చేయవలయును. చక్కగా దున్ని లోష్ట తృణ శర్కరములు లేకుండ చేసి యంగవైకల్యము లేని బలముకల వారిచే మన్ను తెప్పింప వలయును. నాగలికి పూన్న వృషభములును శుద్ధవర్ణములు కలవి కావలయును. ఇట్లు సావధానముగ రంగశీర్షము నిర్మాణింపవలెను. రంగశీర్షము కూర్మపృష్ఠముగా మత్స్యపృష్ఠముగా నుండరాదు. చుట్టు పల్లముగా నుండి మధ్యలో గుండ్రముగా మందముగా నెత్తుగా నుండుట కూర్మపృష్ఠము. చుట్టు పల్లముగానుండి మధ్యలో దీర్ఘరూపముగా నుండుట మత్స్యపృష్ఠము. శుద్ధదర్పణ తలమువలె సమముగా నుండ వలెను. అట్టి రంగశీర్షమునె ప్రశంసించురు. వజ్రపైడూర్య స్ఫటిక ప్రవాళ రత్నముల కూర్పవలెను. సువర్ణము యోజింప వలెను. ఇట్టింతగా రంగశీర్ష మేర్పఱచి దారుకర్మ కూర్పవలసి యున్నది. వాస్తుశాస్త్ర నియమానుసారముగా స్తంభముల మూలములందు రత్నాదుల నుంచుట భారతదేశమున ప్రసిద్ధముగా నున్నది. ఇట్లుంచుటకు రత్నాధివాస మని పేరు.

కాష్ఠ విధి

౭౪. ఊహ ప్రత్యూహ సంయుక్త నానా శిల్ప ప్రయోజితం
నానా సంజవదోపేతం బహు వ్యాలోపకోభితం
౭౫. భవేయుశ్చాత్ర విస్తృతైః వివిధాః సాలభంజికాః
నిర్వ్యాహ కుహరోపేతం నానాగ్రభిత మేదికం
౭౬. నానా విన్యాస సంయుక్తం యంత్రబాల గవాక్షకం
సుపీఠ ధారణీ యుక్తం కపాతాలి సమాకులం
౭౭. నానా కుట్టిమ విస్తృతైః స్తంభైః శ్చాపుపకోభితం
విపం కాష్ఠవిధిం కృత్వా ఛత్రికర్మ ప్రయోజయేత్

దారుకర్మ, కాష్ఠవిధి. ఇది సమీక్షాపరీక్షలతో గుర్తింపబడినది. ఈ దారుకర్మలో శిల్పము లుండును. నానావిధము లయిన సాలభంజిక లుండును. కాష్ఠ మధ్యభాగము లందు కాంతల

యాకారములు కల జామ్మలు, నలుముఖముల నుండు యంత్రచిత్రములు, హస్తచిత్రములు, సర్పచిత్రములు కూడిన సాలభంజికలను నిర్మాణింప వలయును. అనేక నిర్వ్యాహ కుహరములు - నియమయితముగా కూర్చిన రంధ్రము లుండవలెను. ఇవి చతురశ్రచ్ఛిద్రములు, అష్టాశ్రచ్ఛిద్రములు, వర్తులచ్ఛిద్రములుగా నుండవలెను. స్తంభోపరి భాగము లందు నానాకృతులు కలవయిన నాలుగంచుల వేదికలు కూర్పవలెను. నానావిన్యాసములు కల యంత్రజాల గవాక్షము లుండవలెను. కపోతవిటంకము లుండవలెను. (పావురాల చూరు) స్తంభము లందంతట నానా కుట్టిమ విన్యాసములు రమ్యముగా నుండ వలెను. ఇవి యన్నియు ఊహప్రత్యూహములకు తగిన ట్లుండ వలెను. ఇట్లే కావ్యవిధి సిద్ధ మయిన పిమ్మట భిత్తికర్మ నాచరింప వలెను.

౭౮. స్తంభం వా నాగదంతం వా వాతాయనమథాపి వా

కోణం వా న ప్రతిద్వారం ద్వారవిద్ధం స కారయేత్

స్తంభము కాని నాగదంతము కాని గవాక్షము కోణము కాని ద్వారమున కభిముఖముగా ద్వారవిద్ధ మగునట్లునర్ప రాదు. నాగదంత మనునది స్తంభములపై సాలభంజికలను ధరించుట కేర్పటచు గజముఖము.

శైల గుహాకారము

౭౯. కార్యః శైలగుహాకారో ద్విభూమిర్నాట్యమండపః

మందవాతాయనోపేతో నిర్వాతో ధీరశబ్దవాన్

నాట్యమండపము రెండువిభాగములుగా నుండవలెను. శైల గుహాకారముగా దాని నిర్మాణింపవలెను. మెల్లని గాలి వచ్చు కిటికీలను కూర్ప వలెను. వేగముగా గాలి వీచునట్లుండ రాదు. ధీర శబ్దము కలది కావలెను. నాట్యమండపము ద్విభూమిగా నుండవలెననుట సాభిప్రాయము. నేపథ్యము రంగశీర్షము సమతలముగా నుండుట కాక కొంత ఎత్తు పల్లములతో నుండవలెను. అట్లే రంగ పీఠము మత్తవారణి కూడ సమతలముగా నుండరాదు. నేపథ్యము పల్లముగా నుండుట, రంగశీర్షమంతకు కొంత ఎత్తుగా నుండుట, అంత

కన్న రంగపీఠము కొంత సమున్నత మగుట, అంతకన్నను మత్త వారణి సార్థహస్త ముండుట సముచిత మని కొందరి యూహ. రంగ మున కవతరించుట యను భావమును బట్టి నేపథ్యమెత్తుగా నుండు టను మరికొండ రభిమానింతురు. కాగా నంతయు సమతలముగా నుండదని ద్విభూమిగా నుండునని గుర్తింప వచ్చును.

ని వా త రీ తి

౮౦. తస్మాన్నివాతః కర్తవ్యః కర్మభిర్నాట్యమండపః
గంభీరస్వరతా యేన కుతపస్య భవిష్యతి

నాట్యమండపము నివాతముగా నుండవలెను. అప్పుడే గీతము వాద్యము గంభీరముగా నుండును. సుస్వరముతో నుండును. కుత పము గంభీరస్వరముగా నుండును. కుతప మనగా సంఘేటక- గాయన- వాదక సమూహము. (కుః నాట్యభూమిః తాం తపతి ఉజ్వలయతి కుతపః) నాట్యభూమి నుజ్వలముగా చేయునది కుతపము. గీత వాద్య విధానము లన్నియు గంభీరము లగుట నివాతప్రదేశముననే సంగత మగును. అచట శబ్దము భ్రమించి పరస్పర ప్రతిఘటి కలదై సమారంభ సంపూర్ణ మగును. ఇట్లు యథావిధి నాట్యమండప విధాన మయిన పిమ్మట భిత్తికర్మ చేయించి భిత్తిలేపన మొనరింప వలెను. వెలుపల నంతట సుధాకర్మ యొనరింప వలెను. సుధాకర్మ- సున్నము వేయించుట. గోడలన్నియు విలిప్తములై పరిమృప్తములై శోభా సంపన్నములయిన పిమ్మట చిత్రకర్మ నేర్పఱుప వలయును.

చి త్ర క ర్మ

౮౧. చిత్రకర్మణి చాలేఖ్యాః పురుషాః స్త్రీజనాస్తథా
లతాబంధాశ్చ కర్తవ్యాః చరితం చాత్మభోగజం

చిత్రకర్మలో స్త్రీపురుషుల యాలేఖ్యములు సుందరముగా చిత్రితములు కావలెను. లతాబంధములు కూర్పవలెను. లతాబంధ ములు నానావిధములుగా నున్నవి. స్త్రీపురుషుల సంబంధములోని కొన్నివిశేషములు అభినయ సన్నివేశములు లతాబంధములై. మాలతి మొదలగు లత లల్లిబిల్లిగ నల్లికొనుట లోని వేష్టన వైచిత్ర్య ప్రకారములును లతాబంధములై. ఇంకను పిండిబంధము మొదలగు విశేష

ములు లతాబంధములె. పిండిబంధాదులు మున్నుండు నిరూపితము లగును. ఇంకను చిత్రకర్మలో నాత్మభోగవిశేషముల సూచించు చరితమును చిత్రింప చేయవలెను. స్త్రీపురుషుల విలాసక్రీడలను చిత్రింప వలెనని భావము. ఈ చెప్పిన విధముగా వికృష్ట మనెడు నాట్యమండపమును నిర్మాణించునది. దీని సనుసరించి సమచతురస్ర మంటపము నూహింప వచ్చును. అయినను కొంతగా విశేష మున్నది.

చతురస్రమండపము

౮౨. సమంతతశ్చ కర్తవ్యః హస్తా ద్వాత్రింశదేవ తు శుభ భూమి విభాగస్థా నాట్యజ్ఞై ర్నాట్యమండపః

౮౩. యో విధిః పూర్వముక్తస్తు లక్షణం మంగళాని చ వికృష్టే తాస్యశేషాణి చతురస్రేఽపి కారయేత్

యోగ్యమగు భూ విభాగము నందు ముప్పది రెండు హస్తముల ప్రమాణమును నలువైపుల నిశ్చయించునది. పొడవు ౩౨ హస్తములు. వెడల్పు ౩౨ హస్తములు. ఈ విధముగా చతురస్ర మండపమును నిర్మింప వలెను. వికృష్ట నాట్యమండప విషయమున పూర్వము నిరూపించిన లక్షణము మంగళములు విధానములు సర్వమును చతురస్రమున గూడ యోజనము చేయునది. నాట్యశ్చేత్రమును ఎనిమిది భాగములుగా విభజించినచో నది యంతట చతురంగ ఫలకము వలె నరువదినాలుగు కోష్ఠములు కలదగును. సర్వమధ్య గతముగా నున్న కోష్ఠచతుష్కమున రంగశీతము నేర్పరుప వలెను. దాని పృష్ఠమున రంగశీతము నానుకొని యుండు విధమున రంగ శీర్షమును సిద్ధము చేయవలెను. దాని పృష్ఠమున నేపథ్యగృహ ముండును. రంగశీతము గుర్తించుకొని పదిస్తంభములను కూర్చి వాని వెలుపలగా సామాజికుల కాసనముల నేర్పరచ వలెను. మిక్కిలి సమీపమున నున్నచో దృష్టివిఘాతము కల్గును. సామాజికశీతములు సోపానాకృతిగా నుండవలెను. ఒక హస్తప్రమాణ మెత్తుగా నుండునట్టిటుకలతో కొయ్యలతో ప్రేక్షకనివేశనము సిద్ధము చేయవలయును. ఆసనముల విధానము లన్నియు రంగశీతముఖములుగా నుండవలెను.

మధ్యలో మండప ధారణమునకు సమర్థము లయిన ఆరు స్తంభము లను కూర్చవలెను. ప్రేక్షామండపము— అధోభూమి, రంగపీఠము, రంగము— నని త్రిభాకల్పనమున నుండును గావున వాని కనుకూలముగ స్తంభయోజనము చేయవలయును. వికృష్టమండపమున నింకను స్తంభము లావశ్యకము లగునని యూహింప వచ్చును. స్తంభము లందు ధారణపీఠము లుంచి వాని యందు సుశ్లిష్టములుగా నుండు నట్లు సాలభంజికా ప్రతిమలు నిర్మింపవలెను. సాలభంజిక కాష్ఠమయ మయిన కాంతాప్రతికృతి. ఈ ప్రతికృతులకు వృక్షవేష్టన ముండును. ఉపవనమందు వృక్ష మవలంబించి నిరీక్షించు కాంతాప్రతికృతి చిత్రితము కావలె ననెడు భావము గుర్తింప వచ్చును. సాలభంజిక వేశ్యా చిత్ర మనియు నందురు.

నేపథ్య నిర్మాణము

౮౪. నేపథ్యగృహకం చైవ తతః కార్యం ప్రయత్నతః
ద్వారం చైకం భవేత్తత్ర రంగపీఠ ప్రవేశసం
౮౫. జనప్రవేశసం చైవ మాభిముఖ్యేన కారయేత్
రంగస్యాభిముఖం కార్యం ద్వితియం ద్వారమేవ తు

నిరూపించిన విధమున నేపథ్యగృహమును సిద్ధముచేసి రంగపీఠ ప్రవేశసమునకై ద్వార మేర్పరుప వలెను. అభిముఖముగా జన ప్రవేశస ముండవలయును. రంగాభిముఖముగా రెండవ ద్వారము కూర్చ వలెను. నేపథ్యగృహమున రెండు ద్వారము లుండవలయునని యిచట గుర్తింప వలసి యున్నది. నేపథ్య కత్యో విభాగము ననుసరించి రెండు ద్వారము లుండును. సామాన్యముగా పాత్రప్రవేశోపాయన మొకటి. స్త్రీ పరివార ప్రవేశమునకు రెండవది. సామాజిక జన ప్రవేశమునకు మూడవ ద్వారము రంగాభిముఖముగా నుండును. నేపథ్యమున రెండు ద్వారములు. భాండద్వార మొకటి, సామాజిక ప్రవేశమునకు మరియొకటి. మొత్తము నాల్గు ద్వారములు నాట్యగృహమునకు నియతములై యుండుటను గుర్తింప వలసి యున్నది. కావుననే “చతుర్ద్వారం నాట్యగృహం” అనిరి. నాట్యభవనమున నాలోక మనుకూలముగ నుండుటకై మరి రెండు ద్వారములు కూడ

కూర్పవలెనని అందుననె “షడ్వారం నాట్యగృహం” అని కొండరనుచున్నాడు.

రంగపీఠమును ప్రమాణనియమమున నెనిమిది హస్తములుగా నిర్మింపవలెను. అది వేదికా సమలంకృతమై సమతలముగా నుండవలెను. పూర్వము చెప్పిన విధముననె చతురస్ర మంటపమున మత్తవారణి నిర్మాణింపవలెను. రంగపీఠము కన్న రంగశీర్షము కొంత సమున్నతముగా నుండవలెను. ఈ సమున్నతరీతి వికృష్టమంటపమునం దుండును. చతురస్రమునందు సమతలముగ నిర్మాణించుటయే సుందరము. ఇట్లు చతురస్ర గృహ మూహించునది.

త్ర్యస్రభవనము

౮౬. త్ర్యస్రం త్రికోణం కర్తవ్యం నాట్యవేశ్యప్రయోక్తృభిః
మధ్యే త్రికోణమేవాన్య రంగపీఠం తు కారయేత్

ఇక మూడవ ప్రేక్షాగృహ మున్నది. అది త్రికోణాకృతి. ఆ మహాత్రికోణముగా నుండు మంటపమున రంగపీఠమును గూడ త్రికోణముగ నె సిద్ధము చేయవలయును. రంగశీర్షము నేవధ్యగృహము కూడ త్రికోణముగ నె యుండును. కోణమున నున్న ద్వారముననె ప్రవేశసౌకర్యము కూర్పవలయును. రంగపీఠమునకు పృష్ఠమున ద్వార మేర్పఱచునది. భిత్తిస్తంభముల విషయమున చతురస్రమున నిరూపించిన విధానమే త్ర్యస్రమున గూడ నాట్యప్రయోక్తలు అనుసరింపవలెను. ఈ విధముగా నాట్యగృహములను విధివిధానమున నిర్మాణింపవలెను. పూర్వము నిరూపించిన పదునెనిమిది విధములగు ప్రేక్షాగృహములె కాక ఇంక ననేకవిధముల నాట్యగృహముల నూహబలమున భావించి నిర్మింపవచ్చును.

నాట్యకలాపీఠము

ఇప్పటి కిది ప్రేక్షాగృహలక్షణము. ఇది మండపవిధానము. వికృష్టము, చతురస్రము, త్ర్యస్ర మని నాట్యమండపము మూడు విధములు. జ్యేష్ఠము మధ్యమము కనీయము నని యందు మూడు ప్రమాణములు. హస్తమానమున నిర్ణయము మానవగేహములకు తగి

యుండును. వికృష్టగేహము నిర్మించునప్పుడు భూవిభాగము చూచి వాస్తుప్రమాణము పట్టి, త్రాడుతో కొలతలు తీసి రంగగృహము విభాగించు కొనవలయును. మండపనివేశన స్థాపనములు సరిచూచు కొని స్తంభప్రతిష్ఠ చేయవలయును. ఇక నేపథ్యము, రంగశీర్షము, రంగపీఠము, మత్తవారణము ఏర్పరుప వలెను. అనంతరము దారు భిత్తి చిత్ర కర్మలావశ్యకములు. సామాన్యముగా నీ నిరూపించిన వికృష్టమండపవిశేషములు చతురస్రగృహమునకును త్ర్యస్రగృహమునకును సంబంధించును. ఈ చెప్పినవె కాక నాట్యమంటపము లింక నెన్నియో భావింపవచ్చును. దేవతల కన్నిటను భావనామాత్రమున సిద్ధి యున్నది. మానవుల కట్లుగాదు. వారన్నియు యత్నమున కూర్చుకొనవలయును. నాట్యమండపమున ప్రత్యంశము దేవసంబంధమున నుండును. అందుచే నన్నిట సమంత్రకమయిన పూజామర్యాదల ననుసరింప వలసియున్నది. యథావిధి జరుగు పూజాసంప్రదాయములు దేశమానవాభ్యుదయములకు నిదానము లగును. నాట్యాచార్యుడు సావధానముగ పీని పాలింపవలయును. నాట్యగృహనిర్మాణమున నంతట కలాపౌందర్యభావనము ముఖ్యముగ నున్నది. పాఠ్యము గీతము వాద్యము ముఖరాగము ఆంగికము సర్వమును సానూజకులకు బాగుగ గోచరించుట కనుకూలముగ నిర్మాణవైభవమును సమీక్షింపవలెను. ఇట్టిది యంతయు కలాపౌందర్యమున ధర్మతత్వమును ప్రబోధించునదై ధర్మకర్మకరణములందు కలారమ్యత నిచ్చునదై భారతదేశీయసంప్రదాయము నుద్బోధించు చున్నది. దేవభావితమయిన నాట్యగృహము కలాపీఠము.

గో ని వా స ము

౮౭. సర్వలక్షణసంపన్నే కృతే నాట్యగృహే శుభే
గావో వసేయుః సప్తాహం సహ జప్యపరైః ద్విజైః

మండపము సిద్ధ మయినది. ఇక పూజ చేయవలయును. పూజ మండపవిధానశేషము. శుభనాట్యగృహము సర్వలక్షణసంపన్నముగా సిద్ధము కాగా నా నాట్యగృహమున నేడు దినములు జపశీలు రయిన బ్రాహ్మణులతో గోవులు నివాసము చేయవలయును

రక్షోఘ్నము లయిన మంత్రముల జపించు బ్రాహ్మణులు కావలయును. ఇట్లు సప్తాహదీక్ష యయిన తరువాత నాట్యాచార్యుడు నవవస్త్రములు ధరించి మూడు దినము లుపవసించి యుండి దీక్షితుడై ప్రయతుడై నియతుడై శుచియై మంత్రోదకముల సంప్రోక్షితుడై నిశాసమయమున రంగపీఠ దేవతల నధివసంప జేయవలయును.

మహాదేవునకు మొదట నమస్కరింప వలెను. మహాదేవుడు సర్వలోకేశ్వరుడు భవుడు శివుడు శివంకరుడు శంకరుడు. పిమ్మట బ్రహ్మ, బృహస్పతి, విష్ణువు, ఇంద్రుడు, కుమారస్వామి, సరస్వతి, లక్ష్మి, సిద్ధి, మేధ, ధృతి, మతి, చంద్రుడు, సూర్యుడు, వాయువు, లోకపాలకులు, ఆశ్వినులు, అగ్ని, రుద్రులు, కాలము, మృత్యువు, నియతి, కాలదండము, విష్ణుచక్రము, నాగరాజు, వాసుకి, వజ్రము, విద్యుత్తు, సముద్రములు, గంధర్వులు, అస్సరసలు, మునులు, నాట్య కుమారికలు, మహాగ్రామణి గణపతి, యక్ష గుహ్యక భూత పిశాచ మహోరగులు, అసురులు, ఇంక నితరదేవర్షులు వీరి నందరిని అంజలి పట్టి నమస్కరింప వలెను. వా రందరు వారి వారి స్థానముల కావా హితులయిన పిమ్మట నిట్లు పలుక వలెను.

దే వ న తి

౮౮. భగవద్భిః నిశాయాం సః కర్తవ్యః సంపర్తిగ్రహః

సాహాయ్యం చైవ దాతవ్యం అస్మిన్నాట్మ్యే నహానుగైః

“పూజ్యులు మీ రంద రీ రాత్రి రక్షణ మొనగింపుడు. మీరు మీ పరివారములతో గూడి కొని యీ నాట్యమున సాహాయ్య మొనరింప వలెను.” వీ రందరి నొకచో పూజించి కుతపమును ప్రయోగించునది. చతుర్విధాతోద్యముల నొకచో గూర్చుట కుతపము. పూజకై జర్జరము నుంచి నాట్యప్రసిద్ధికై పూజ యొనర్ప వలెను. ఇట్లు ప్రార్థింప వలెను.

౮౯. “త్వం మహేంద్రప్రహరణ! సర్వ దానవ నూదస!

నిర్మిత స్త్వం సర్వదేవైః సర్వవిఘ్ననిబర్హణ!

౯౦. సృపస్య విజయం శంస! రిపూణాం చ పరాజయం

గో బ్రాహ్మణ శివం చైవ నాట్యస్య చ వివర్ధనం”

జర్జరమా! నీవు మహేంద్రుని యాయుధము. సర్వదానవుల నణచి వేతువు. సర్వవిఘ్నముల నిగ్రహింతువు. సర్వదేవతలు నిన్ను నిర్మించిరి. మా నాట్యప్రయోజయిత రాజునకు విజయము కూర్పుము! శత్రువులకు పరాజయ మాపాదింపుము! గోబ్రాహ్మణులకు శివము సంధానింపుము! నాట్యము వృద్ధి పొందింపుము!

ఇట్లు యథాన్యాయము నాట్యమండపమున నుపాసించునది. ఆ రాత్రి గడువగానే ప్రభాతమున పూజన ముపక్రమింప వలెను. ఆర్చి, మఖి, పూర్వఫల్గుని, పూర్వాషాఢ, పూర్వభాద్రపద, ఆశ్లేష, మూల, నక్షత్రములందు రంగపూజనము చేయవలయును. శుచి, నియతుడు, దీక్షితుడు నాట్యాచార్యుడు రంగమును దీపములచే ప్రకాశింపజేసి దేవతాపూజనము చేయవలయును. భూతదేవతాక మయిన దినాంతములోని దారుణ ఘోర ముహూర్తమున జ్వలిత దరోభిష్టుక మున స్పర్శనము చేసి యథాన్యాయముగా దేవతా నివేశ మొనర్చు నది. సూత్రనిర్మితములు గ్రంథియుక్తము లయిన కంకణములు ప్రతి సరములు. రక్తప్రతిసరములు, రక్తగంధములు, రక్తపుష్పములు, రక్తఫలము-అన్నియు నెఱ్ఱగా నుండు పూజాసామగ్రి కూర్పవలయును. యవలు, తెల్లఆవాలు, పేలాలు, అక్షతలు, శాలితండులములు, నాగ పుష్పములు మొదలగు పూజాద్రవ్యములతో దేవతానివేశన మొనర్ప వలెను.

షోడశ హస్త పరిమితముగా మండలము నిర్మించి, నలుదిక్కుల ద్వారము లేర్పఱచి నియమానుసారమున దైవతముల నివేశనము కూర్పవలెను. కఠ్యోవిభాగము గుర్తింప వలెను.

౯౧. పద్మపవిష్టం బ్రహ్మణం తస్య మధ్యే నివేశయేత్
ఆదౌ నివేశ్య భగవాన్ సార్థం భూతగవైర్భవః

పద్మోపవిష్టుడయిన బ్రహ్మను మండపమధ్యమున నివేశింప చేయవలెను. మొదట భూతగణములతో గూడుకొనిన భవదేవుని భగవానుని నివేశము చేయవలయును. నారాయణుడు, మహేంద్రుడు, స్కంధుడు, సూర్యుడు, అశ్వినులు, చంద్రుడు, సరస్వతి, లక్ష్మి, శ్రద్ధ, మేధ- పూర్వానుసారమున కూర్పవలెను. పూర్వదక్షిణముగా

స్వాహాదేవితో కూడుకొనిన యగ్నిదేవు నర్చింప వలెను. విశ్వేదేవులు గంధర్వులు యముడు పితృ-పితౄచోరగ గుహ్యకులు రాక్షసులు వరుణుడు సప్త వాయువులు, పక్షులగూడిన గరుడుడు, కుబేరుడు, నాట్యమాతృకలు, యక్షులు, నంది, గణేశ్వరుడు, బ్రహ్మర్షి భూత సంఘములు యథాభాగముగా నివేశము పొంద దగియున్నారు. పూజార్థమై స్తంభమున సనత్కుమారుని దక్షుని గణపతిని సన్నివేశింప చేయవలయును.

౯౨. అనేనైప విధానేన యథాస్థానం యథావిధి
సుప్రసాదాని సర్వాణి దైవతాని నివేశయేత్

ఇదేవిధముగా యథాస్థానమున యథావిధిగా సుప్రసన్నులయిన దేవుల నందరిని కూర్పవలెను. ఆ యా యాగముములందు నిరూపించిన విధమున దేవతా సన్నివేశ మొనర్పవలెను. ఆ యా స్థానము లందు యథాన్యాయముగా దేవతావాహనము చేసి వారి కందరకు యథార్హముగా పూజ నాచరింప వలయును.

దేవతలకు సితమాల్యానులేపనము, గంధర్వ వహ్ని సూర్యులకు రక్తమాల్యానులేపనము సమర్పింపవలెను. మధుపర్కమున బ్రహ్మను, పాయసమున సరస్వతిని, మోదకములతో శివ విష్ణు మహేంద్రాదులను, ఘృతాన్నముతో నగ్నిని, గుడాన్నములతో చంద్ర సూర్యులను, మధుపాయసములతో విశ్వేదేవులను గంధర్వులను మునులను తృప్తి పొందింప వలెను. అపూప మోదకములతో యమమిత్రుల నర్చించునది. పితృపితౄచోరగుల నాజ్యక్షీరములతో, పక్వాన్నములతో, మద్య మాంస ఫలాసవములతో భూతసంఘముల నర్చ చేయవలెను. ఇట్లే మత్తవారణి పూజ చేయవలయును. రక్షో గణములను మత్స్యన్నములతో నారాధింప వలెను. సురా మాంస ప్రదానములతో దానవులను పూజింపవలెను. మిగులు దేవగణముల నన్నిటిని అపూపాదులతో నర్చింప వలెను. మత్స్యములతో పిష్ట భక్ష్యములతో సరిత్యాగరముల పూజించి వరుణుని ఘృతపాయసమున నారాధింప వలెను. నానా మూలఫలములతో మునుల నారాధింప వలెను. విచిత్ర భక్ష్యభోజనములతో వాయువులను, పక్షులను, నాట్య

మాతృకలను, కుబేరుని పూజింప వలెను. ఇట్లు నానాభోజనములు కల పూజ నాచరింప వలెను.

మంత్రవిధానము ననుసరించియు పూజావిధుల నిర్వహింప వలెను.

౯౩. దేవదేవ! మహాదేవ! సర్వ లోక పితామహ!

మంత్రపూతమిదం సర్వం ప్రతిగృహ్యస్వ మే బలిం

మహాదేవా! పితామహా! మంత్రపవిత్ర మయిన యీ పూజా బలి స్వీకరింపు డని యర్థింపవలెను. ఇట్లే యీ యీ స్థాననియతులయిన వారి నందరి నర్థింప వలసి యున్నది. వారి వారి నామసంకేత పురస్కరముగ వారి నందరి నారాధింప వలయును. దేవతలు పితరులు పన్నగులు భూతసంఘములు మునులు సరిత్సాగరములు గరుడులు అందరారాధింప దగినవారుగా నున్నారు.

౯౪. సమోఽస్తు నాట్యమాతృభ్యో బ్రాహ్మ్యద్వాభ్యో సమోఽమః

సుముఖీభిః ప్రసన్నాభిః బలిస్సంప్రతిగృహ్యతాం!

బాహ్మి మాహేశ్వరి మొదలగు నాట్యమాతృకలకు సమస్కారము. వారందరు సౌముఖ్యము కలవారై ప్రసన్నచిత్తులై సమర్పించిన పూజాబలిని స్వీకరింతురు గావుత! విష్ణుప్రహరణము రుద్రప్రహరణము బలిస్వీకరింతు గావుత! మత్తవారణి నాశ్రయించిన వాస్తుదేవత లీ మంత్రపూత మనుగ్రహింతురు గావుత! దశదిశల నాశ్రయించి యున్న దేవగంధర్వులు, దివ్యాంతరిక్ష భౌమ ప్రాణు లంద రీ బలి స్వీకరింపుడు! అని యర్థింప వలెను.

ఉ ద కు ం భ ము

౯౫. కుంభం నలిలసంపూర్ణం పుష్పమాలా పురస్కృతం

స్థాపయేద్రంగమధ్యే తు సువర్ణం చాత్ర దాపయేత్

ఉదక సంభరిత మయిన కుంభమును పుష్పమాలలచే నలంకరించి అందు సువర్ణ ముంచి రంగమధ్యమున స్థాపింప వలెను. సర్వ వాద్యములను వస్త్రోత్తరముల నొనర్చి గంధ మాల్య ధూప భక్ష్య భోజ్యములతో పూజింప వలెను. సర్వదేవతల పూజించిన యనంత రము విఘ్నజర్జర మయిన జర్జరమును పూజింప వలెను. జర్జర శిర

మున తెల్లని వస్త్రమును, రాద్రవర్ణమున నీలమును, విష్ణువర్ణమున పీతమును, సూర్యవర్ణమున రక్తవస్త్రమును, మూలవర్ణమున చిత్ర వస్త్రమును హితార్థియగు నాట్యాచార్యు డర్పింప వలెను. సర్వ నాద్యములను వస్త్రములతో నవగుంఠన మొనర్ప వలయును. ఇట్లు విధుల నిర్వహించి విఘ్నజర్జరణ మునకై జర్జరము నిట్లభిమంత్రింప వలెను.

జర్జర మంత్రిణము

౯౬. అత్ర విఘ్నవినాశార్థం బితామహముఖైస్సురైః
నిర్మితస్త్యం మహావీర్యే చబ్రసారో మహాతమః
౯౭. శిరస్సై రక్షతు బ్రహ్మ సర్వైర్దైవగణైస్సహ
ద్వితీయం తు హరః పాతు తృతీయం చ జనార్దనః
౯౮. చతుర్థం చ కుమారశ్చ పంచమం పన్నగోత్తమః
నిత్యం సర్వైఃపి పాంతు త్వాం పునస్త్యం చ శివో భవ!
౯౯. సక్షత్రేఽభిజితి శ్రేష్ఠే బాతస్త్యమరిమాదసః
జయం చాభ్యుదయం చైవ పార్థివస్య నమావహ!

“జర్జరమా! విఘ్నముల వినాశమునకై బ్రహ్మాదిదేవులు నిన్ను నిర్మించినారు. నీ వీర్యము గొప్పది. నీకు వజ్రసార మున్నది. సర్వదేవగణములతో బ్రహ్మ నీ శిరమును రక్షించు గావుత! శివుడు విష్ణువు కుమారుడు పన్నగులు నీ పర్వములను నిత్యము రక్షింతురు గావుత! నీవు శివురూపమే కమ్ము! శ్రేష్ఠమయిన యభిజిత్తులో నీవు జన్మించితివి. శత్రువుల నశింపజేయుదువు. మా ప్రభువునకు జయ మభ్యుదయము కూర్పుము!” ఇట్లు జర్జరము పూజించి, బలి నివేదించి, మంత్రాహుతి పురస్కరముగా నగ్నిలో హోమ మాచరింప వలెను. అప్పుడు ప్రదీప్తము లయిన వహ్నిజ్వాలలతో రాజునకు నర్తకీ సమూహమునకు దీప్త్యభివర్ధన మొనరింప వలెను. నర్తకీ నృపతుల నిట్లభిద్యోతింప జేసి మంత్రపూతజలమున వారల నభ్యక్షణము చేసి (ఉదకముచల్లి) యిట్లనవలెను.

౧౦౦. మహాకులే ప్రసూతాః స్థ! గుణౌ మైశ్చాప్యలంకృతాః
యద్వో జన్మగుణోపేతం తద్వై భవతు నిత్యశః

“మీరందరు మహాకులమున జన్మించినారు. గుణసమూహము లచే నలంకృతు లయినారు. మీ మీ జన్మగుణసహిత మగు విశేషము మీకు నిత్య మతిశయించు గావుత ! ” ఇట్లు పలికి నాట్యాచార్యుడు భూపతివిభూతికై నాట్యయోగ ప్రసిద్ధికై యాశీస్సుల పలుక వలెను.

౧౦౧. సరస్వతి ధృతిర్మేధా హ్రీః శ్రీః లక్ష్మీః స్మృతిః మతిః
పాంతు ! వో మాతరః సౌమ్యాః సిద్ధిదాశ్చ భపంతు వః

సరస్వతి, ధృతి, మేధ, హ్రీ, శ్రీ, లక్ష్మీ, స్మృతి, మతి యనెడు మాతృకలు మిమ్ము నిత్యము రక్షింతు గావుత ! అందరు మీకు సౌమ్యస్వభావమున సిద్ధిని ప్రసాదింతురు గావుత !

ప్రదీప్తశిఖ

పిమ్మట యథాన్యాయము హోమ మొనరించి హవిస్సును మంత్రపురస్కృత మొనరించునది. అనంతరము నాట్యాచార్యుడు ప్రయత్నపూర్వకముగా కుంభమును భిన్నము చేయవలయును. కుంభము భిన్నము కాక పోయినచో స్వామికి శత్రుభయము కలుగును. భిన్నమయినచో శత్రునాశము కలుగును. కుంభము భిన్నమయిన పిమ్మట నాట్యాచార్యుడు ప్రయత్నపూర్వకముగా ప్రదీప్త ప్రదీపికను స్వీకరించి రంగ మంతట ప్రకాశింప జేయవలయును. రంగమధ్యమునం దా ప్రదీప్తశిఖను త్వేడితములచే, స్ఫోటితములచే, వల్లితములచే, ప్రధావితములచే సశబ్దముగా ప్రసరింప జేయవలయును. శంఖ నుందుభి ధ్వనులను, మృదంగ పణవ ధ్వనులను, నానా విధాతోద్య ధ్వనులను విస్తరింపజేయుచు రంగయుద్ధముల నొనరింప వలయును.

౧౦౨. తత్ర చ్ఛిన్నం చ భిన్నం చ దారితం చ సశోణితం

క్షతం ప్రదీప్తమాయస్తం నిమిత్తం సిద్ధిలక్షణం

అప్పటి రంగవిధానమున భిన్నమగుట భిన్నమగుట రక్తము కూడుకొనిన గాయమగుట కాలుట యను నిమిత్తములు సిద్ధిలక్షణము లని గుర్తింపవలెను. చక్కగా రంగమున నిట్లు జరుగుట స్వామికి శుభమును సంపాదించును. బాలవృద్ధులతో నిండిన జనపదమునకును శుభమును కూర్చును. ఇట్లనుట రంగపూజా విధాన మావశ్యక మని నిశ్చిత మగును.

౧౦౩. దురిష్టస్తు తథా రంగో దేవతైర్దురధిష్ఠితః
నాట్యవిధ్వంసనం కుర్యాత్ సృపన్య చ తథాశుభం

రంగపూజ యథావిధి చక్కగా జరుపక పోయినచో దేవతలచే నది దురధిష్ఠిత మగును. అట్లు దురధిష్ఠిత మయిన రంగము నాట్య విధ్వంసన మాపాదించును. రాజున కశుభ మాపాదించును. ఇట్టి రంగపూజా విధానమును విడిచి పెట్టి యథేష్టముగా నాట్యప్రయోగము చేయుట యుక్తము కాదు. అప్పుడు నాట్యాచార్యు డపచ యము పొందును. హాని పొందును. శీఘ్రముగా తిర్యగ్యోనిలో జన్మించును.

౧౦౪. యజ్ఞేన సంమతం హ్యేతద్రంగదైవత పూజనం
అపూజయిత్వా రంగం తు నైవ ప్రేక్షం ప్రయోజయేత్

౧౦౫. పూజితాః పూజయంత్యేతే మానితా మాసయంతి చ
తస్మాత్సర్వప్రయత్నేన కర్తవ్యం రంగపూజనం

ఈ రంగదైవతపూజన మనునది యజ్ఞము వంటిది. యజ్ఞము వలె పవిత్రము. రంగము పూజింపక నాట్యము ప్రయోగింప రాదు. దేవతల పూజించిన వారు పూజ సంపాదింతురు. మనకు పూజ గలుగును. దేవతల గౌరవించిన మనకును గౌరవము కలుగును. కాన నన్నివిధముల రంగపూజన మొనర్ప వలయును. అప్రయోగము ప్రదర్శించిన నది తుణములో దహించును. అనర్థము తెచ్చి పెట్టును. ఆ విధముగా నన్నివాయు సహకార ప్రేరణ మున్నను దహింప లేదు. దుష్టప్రయోగ మెన్నడు నుచితము కాదు.

నాట్యాచార్యుడు

౧౦౬. శాస్త్రజ్ఞేన వినీతేన శుచినా దీక్షితేన చ
నాట్యాచార్యేణ శాంతేన కర్తవ్యం రంగపూజనం

నాట్యవిద్యాచార్యుడు వినీతుడై శాంతుడై శుచియై దీక్షితుడై శాంతుడై రంగపూజన మొనరింప వలయును. ఒకప్పు డుద్దిగ్గు మానసుడై పూజావిధానము స్థానభ్రష్టము చేయునేని, మంత్రహీనముగ జేయునేని యాతడు వ్రాయశ్చిత్తము చేసికొన వలయును. రంగదైవత పూజావిధానమున నీ నిరూపితవిధానమును నవనాట్య

గృహమున నాట్యప్రయోగావసరమున నాట్యప్రయోక్త లవశ్యముగా నాచరింప వలయును. నవనాట్య ప్రయోగమున పూజ నాచరింప వలెను. నవ నాట్యగృహమునను పూజ కావింపవలెను. ప్రేక్షారంభమున నంతట పూజ యవశ్యక ర్తవ్యము. దివ్యనాట్యగృహమున భోజన- దాన- లాంగలోత్కర్షణాదు లేవియు సంభవింపవు. అట్లే సిద్ధమై యున్న నాట్యగృహమున నివి యుండవు. అయినను ప్రేక్షారంభమున నవశ్యముగా రంగదైవత పూజన మాచరింప వలయునని పరమతాత్పర్యముగా సంభావింప వలసి యున్నది.

నాట్యాచార్య నాయకు డుపవసించి దేవతాధివాస మేర్పఱచుట సర్వము దేవతాస్తుతి యందు పర్యవసానము పొందును. సమంత్రకముగా దేవతల పూజా బలి సంప్రదాయము లనుసరించుట సర్వశుభము. జర్జరపూజన మాత్యరక్ష వంటిది. హోమాంతము మొదట నెలకొల్పిన కుంభమును భద్ర పఱచి దాని వినియోగమును పరిశీలింప వలయును. ఆ పరిశీలనమే కుంభభేదనము. అది సూచించు నిమిత్తము నాట్యప్రయోగ మెట్టిదో తెలుపును. హోమ మొనర్చి రంగప్రదీపన మొనరించుట నర్తక నర్తకీ నృపుల కుత్తేజనము సంపాదించు నది యగును. రంగపూజనము సర్వథా కర్తవ్యము. నాట్యగృహారంభమున వలె ప్రేక్షారంభమున గూడ దైవతపూజన మావశ్యకము. నవనాట్య సమారంభమునను పూజనము విహిత మగుచున్నది. ఇట్లావశ్యక మయిన రంగదైవత పూజావిధాన సంప్రదాయము నాకస్మికముగా విడువరాదు. అన్యథా కరణమును సముచితము కాదు. కలాత్మకారంభము దైవసమారంభముతో నుండవలయుటను భరతుడనేకవిధముల సూచించు చున్నాడు. ఈ సాంప్రదాయిక మయిన సమారంభము ననుసరించుటయే భారతీయ సంస్కృతి మర్యాద. దీని నుల్లంఘించుట ప్రమాదహేతువు. శాంతుడు వినీతుడు దక్షుడు దీక్షీతు డయిన నాట్యాచార్యుడు భవిష్యత్లోకోపదేశముగా రంగదైవతపూజనము యథావిధి నాచరించుట పరమకర్తవ్య మనెడి సముచితాశయ మిచటిసారార్థము.

అమృతమంథనము

భరతు డీ విధముగా పూజన మొనరించి పితామహులు నిట్లడిగి నాడు. “ప్రభూ! ఆజ్ఞాపింపుడు! నాట్యభవనపూజ యయినది. శీఘ్రముగా నే నేమి యొనర్పవలెనో సెలవిండు!” “నీ వమృతమంథన మాయోజనము చేయుము!” అని బ్రహ్మ యనినాడు. అమృత మంథనము ‘సమవకార’ మనెడు రూపకభేదము. రంగమున పూజ యొనర్చిన పిమ్మట నాలస్య మొనరింపరాదు. వెంటనే ప్రయోగ మారంభింప వలెను. భరతు డాలసింపక ప్రయోగము ప్రయోజింప వలెనని బ్రహ్మభావము. భరతుడు తన శిష్యుల కందర కమృతమంథన ప్రయోగకౌశల మలవరచ వలయు నని బ్రహ్మ నిర్దేశించెను. ధర్మ కామార్థోపాయముల నుపదేశించు నదిగా నాట్యవేద నిర్మాణావధిలో బ్రహ్మ యమృతమంథనము గ్రహించెను. అమృతమంథనము సమవకారప్రయోగము. అది సమ్యక్ సాక్షాత్కారకల్పముగా నుండును. నయనయోగ్యముగా నుండును. అది యుత్సాహప్రభవ మయిన వీరరసాత్మకము. సర్వదేవతల కది రసనాత్మక మయిన చర్వణము (ప్రీతి) కలుగ జేయగలదు. ప్రీతిప్రకారమున త్రివర్గోపాయవిషయ మయిన ఉత్సాహ మాపాదింప గలదు. అందుచే నది దృశ్యము శ్రవ్యము నగును. సమవకారమున ప్రఖ్యాతు డుదాత్తుడు నాయకు డగుట దేవాసురబీజముగా నుండుట యున్నది. “సమవ కీర్యతేఽర్థో యత్ర స సమవకారః.” ప్రయోజనము సుఘటిత మగును గావున సమవకార మనుట సార్థకము. భరతుడు బ్రహ్మ యాదేశ మనుసరించి యమృతమంథనము ప్రయోగించినాడు. ఆ సమవకారము ప్రయుక్తము కాగా దేవదానవు లందరు హర్షము పొందిరి. ప్రయోగసమయమున నందరు కర్మ భావ దర్శనమున సుఖాతిశయము కలవారగుదురు. ఏకరస మయిన వస్తువు నం దుద్వేగము కలవారు కూడ ఏకానుసంధాన మొనరింతురు. అంతట హర్ష ముదయించును. అట్లాప్రయోగ మవిఘ్నముగా గడచినది. కొంతకాల మయినది.

అంబుజసంభవుడు బ్రహ్మ భరతుని పిలిచి యిట్లనినాడు:—
“నాట్యం సందర్శయామోఽద్య త్రినేత్రాయ మహాత్మనే” మహా-

శుక్రుడు మహాదేవున కీ నాట్యము ప్రదర్శింతము. ఇది యంతయు సృష్ట ప్రయోగ ప్రస్తావము తెల్పుట కితిహాసము. సృష్టప్రయోగము కైశికీ సర్వస్వము. సకలప్రయోగప్రాణము. దాని నిరూపింప వలెను. అదియు గాక నాట్యప్రయోగమును మొదట దాని తెలిసిన వానికి చూపింప వలె గదా! అట్టి నాట్యవిధుడే నాట్యప్రయోగము దర్శించుటలో నౌచిత్య మున్నది. అటు పిమ్మట పితామహుడు నాట్య ప్రయోక్తలను దేవతలను వెంట బెట్టుకొని మహాదేవుని నివాసము చేరెను. చక్కగా పూజించెను. ఇట్లనెను.

శివదర్శనము

౧౦౭. మయా సమవకారస్తు దౌఢయం సృష్టః సురోత్తమ!

శ్రవణే దర్శనే చాన్యప్రసాదం కర్తు మర్హసి

“దేవోత్తమా! మహాదేవా! నేను సమవకారము నిర్మించితిని. దాని వినుటకు చూచుటకు మీ రనుగ్రహింప వలెను.” ఇది విని శివుడు “పశ్యామః” చూచెద మని బ్రహ్మతో ననెను. అప్పుడు బ్రహ్మ “సజ్జో భవ! మహామతే!” బుద్ధిశాలీ! సిద్ధము కమ్ము! అని భరతు ననెను. రూపకము రచన చేసిన కవి పరీక్షకునకు ముందుగా విన్పింప వలెను. సామాజికులకు విన్పించుట యనునది యంతగా సమంజసము కాదు. పరీక్షకు లయిన పెద్దలు వినుట వలననే కవి కార్యము కొంత సిద్ధ మగును. పరమేశ్వరుడే పరీక్షకుడు పరితోష్యుడును. రసచర్వణాత్మక మయిన మహాభోగ మిచ్చువాడును.

అంతట నానా నగ సమాకుల మయిన హిమవత్పర్వత పృష్ఠమున, లే మామిళ్ళు కల స్థానమున, రమ్య కందరములు నిర్మలములు కల ప్రదేశమున పూర్వరంగము నిర్వహించి అమృతమంథన మను సమవకారము, త్రిపురదాహ మను డిమము (రూపకభేదము) భరతుడు ప్రయోగించి నాడు. తాము మొదట తలచిన యమృతమంథనమే కాక పరమేశ్వరచరిత ప్రధాన మయిన త్రిపురదాహమును గూడ భరతుడు ప్రయోగించినాడు. పరీక్షక పరితోషమునకై ప్రయోక్తలు ప్రయోగమును నిర్వహించుటయు నిందు సూచిత మగుచున్నది. ఆ ప్రదర్శనానంతరము కర్మభావానుకీర్తనమున భూతగణముల

వారందరు హర్షము పొందినారు. మహాదేవుడును సుప్రీతు డయినాడు. పితామహులు నుద్దేశించి యిట్లనినాడు.

శి వ ప్రి తి - స్మృ తి

౧౦౮. అహో! నాట్యమిదం సమ్యక్ త్వయా సృష్టం మహామతే!
యశస్యం చ శుభార్థం చ పుణ్యం బుద్ధివివర్ధనం

౧౦౯. మయాపీదం స్మృతం సృత్వం సంధ్యాకాలేషు సృత్వతా
నానా కరణ సంయుక్తైః అంగహరై ర్విభూషితం

౧౧౦. పూర్వరంగవిధానస్మిక్ త్వయా సమ్యక్ప్రయోజ్యతాం
మహాగీతేషు చైవార్థాక్ సమ్యగేవాచినేష్యసి

౧౧౧. యశ్చాయం పూర్వరంగస్తు త్వయా శుద్ధః ప్రయోజితః
ఏతద్విమిశ్రితశ్చాయం చిత్రే నామ భవిష్యతి

మహామతీ! బ్రహ్మ! నీవు నిర్మించిన యీ నాట్యము బాగుగా నున్నది. అహో! చక్కగా సృజించితివి. ఇది యశ మిచ్చును. శుభము కూర్చును. పుణ్య మిచ్చును. బుద్ధి వృద్ధి చేయును. పూర్వము సంధ్యాకాలములందు నేనును సృత్య మొనర్చితిని. అది యిప్పుడు స్మృతికి వచ్చుచున్నది. నా ప్రయోగ మనుసరించి నీవు కొంత సయోజితము చేసితివి. సమ్యగుపదేశము లే నందున నిది యంతగా సుస్థిప్తము కాదు. ఈ సృత్య మనాది కదా! నాకు గుర్తు వచ్చుచున్నది. నా కిది చాల సమాదరపాత్రము. నానావిధకరణములతో నంగహారములతో నిది విభూషితము. కరణాదులు సృత్యకర్మములు చాల ప్రధానములు. పూర్వరంగవిధానములో నీవు నా సృత్యమును సమ్యక్ ప్రయోగింపుము! నీ విప్పుడు నాట్యప్రయోగమున పూర్వభాగమును శుద్ధముగా వైచిత్ర్య రహితముగా ప్రయోగించితివి. ఈ సృత్యముతో నిది కూడుకొనినచో నీవు ప్రయోగించినది చిత్రము కాగలదు. అప్పుడు దీనికి భ ర త మను ప్రసిద్ధి కలుగును. ప్రస్తుతము ప్రదర్శింపవలె నని సృత్తరహితముగ అంగదశకము ప్రదర్శించితివి. దృష్టాదృష్టోభయ ప్రయోజనము దీనివలన రాదు. రంజకత్వ ముండును గాని యదియె చాలదు. కాన విచిత్రము, విమిశ్రము, దృష్టాదృష్టోభయ ప్రయోజన కము కా గలదు. నీ ప్రయోగమునకు సముచిత మగుస్థలుగా కూర్చిన

పూర్వరంగ ప్రయోగవిధిలో నుద్ధతభావమే యున్నది. సుకుమార పూర్వరంగమున దేవి యాచరించిన కరణాంగహారములను కూర్చి యనుద్ధతత్వ మాపాదింపుము! వాక్యార్థభాసనమునందు మహా గీతములందు అంగహార పిండిబంధ విశేషముల ననుసరించిన చక్కగా నీ వభినయింప జేయగలవు. నేను చెప్పినది నీవు మిశ్రితము చేసినచో నిది చిత్రమను పేరు కలది యగును.

అంగ హారములు

మహేశ్వరుడు పలికినది యంతయు విని తన ప్రయోగము పర మేశ్వర ప్రసాద పాత్ర మయినది కదా! యని బ్రహ్మ సంతస పడెను. “ప్రయోగ మంగహారాణా మాచక్ష్య! సురసత్తమ!” దేవోత్తమా! అంగహారముల ప్రయోగమును భరతునకు విశదముగా నెలవిమ్ము! అనెను. అప్పుడు భువనేశ్వరుడు శివుడు ‘తండు’ వనువాని పిలిచి — “భరతున కంగహారములు ప్రయోగము తెలియ జెప్పము!” — అని యాజ్ఞాపించెను. అప్పుడు మహాబుద్ధి తండువు నానాకరణములు రేచ కములతో కూడిన యంగహారములను నిరూపించెను. అంగహారములె ప్రధానములు. కరణము అంగహారముల నిష్పాదించును.

“ద్వాత్రింశదేతే నప్రోక్తా ఆంగహారాస్తు నామతః”

అంగహారములు ముప్పది రెండున్నవి. నూటయెనిమిది కరణములు తెలిసికొని యితరముల నాయోజనము చేయగా నంగహారములనేకములు సిద్ధము లగును. అయినను స్పష్టగోచరము లగువాని యందలి సమాదరమున నంగహారములు ముప్పదిరెండని యనవలసి వచ్చినది. ద్వాత్రింశత్తామ నిర్దేశము పరిగణనము కాదు. “అంగా నాం దేశాంతరే సముచితే ప్రాపణప్రకారః అంగహారః” పూర్వమున్న స్థానము కన్న సముచితమగు స్థానాంతరమున నంగముల ప్రాపణప్రకారమున కంగహార మనిపేరు. “హరస్య చాయం హరః = ప్రయోగః, అంగనిర్వర్త్యో హరః = అంగహరః.” హరుడు శివుడు. హరునకు సంబంధించిన ప్రయోగము హారము. అంగములచే నిర్వర్తింప బడునది యంగహారము. ఇది మహేశ్వరచరిత మని ప్రసిద్ధి గదా!

అంగహారముల పేర్లు

౧	శ్రిరహస్థము	గీతమండలము
	పర్యస్తకము	పరిచ్ఛిన్నము
	నూచీవిద్ధము	పరిష్కృతరేచితము
	అపవిద్ధము	౧౦ వైశాఖరేచితము
౫	ఆక్షిప్తకము	పరావృత్తము
	ఉద్వృత్తితము	అలాతకము
	విష్కంభము	పార్శ్వచ్ఛేదము
	అపరాజితము	విమృద్భాంతము
	విష్కంభాపసృతము	౧౧ ఊరూదృష్టము
౧౦	మత్తాక్రీడము	ఆలీఘము
	స్వస్తికరేచితము	రేచితము
	పార్శ్వస్వస్తికము	ఆచ్ఛురితము
	వృశ్చికము	ఆక్షిప్తరేచితము
	భ్రమరము	౩౦ సంభ్రాంతము
౧౫	మత్తస్థలితకము	అసనగ్నము
	మదవిలసితము	అగ్నికుట్టకము

కరణాశ్రయము

ఈ అంగహారముల ప్రయోగము కరణాశ్రయముగా నుండును. కరణముల గుర్తించిన సంగహారముల లక్షణము గుర్తింప శక్యమగును. కరణాశ్రయపాఠమే వాని లక్షణము కాజాలదు. ప్రయోక్తలు హస్తపాదముల సంగహారము లం దెట్లు ప్రచరింప జేయవలెనో? కరణము లం దెట్లు హస్తపాదప్రచారము యోజనము చేయవలెనో? తెలియ వలసి యుండును.

“సర్వేషామంగహారాణాం నిష్పత్తిః కరణై ర్ముతః”

అంగహారము లన్నియు కరణములచే నిష్పన్నము లగుననియెనియమము. అంగహారప్రయోగ మొనరింప వలసి యున్నప్పుడు కరణములు సాధనములు. కరణమునుండి వేరొక కరణసంచారమున హస్తపాదాద్యవయవముల చేర్పులు కూర్పులు. మార్పులు స్పష్టముగా దెలియ వలసి యున్నది.

నృత్త క రణ ము

౧౧౩. హస్త పాద సమాయోగో నృత్తస్య కరణం భవేత్
ద్వై నృత్తకరణే చైవ భవతో నృత్తమాత్మకా

౧౧౪. ద్వాభ్యాం త్రిభిః చతుర్భిర్ద్వాభ్యాం గహరస్తు మాత్మభిః
త్రిభిః కలాపకం చైవ చతుర్భిర్మండకం భవేత్

౧౧౫. పంచైవ కరణాని న్యుః సంఘాతక ఇతి స్మృతః
షడ్భిర్ద్వా నస్తభిర్ద్వాపి అష్టభి ర్నవభి స్తథా
కరణైశ్చ సంయుక్తా ఆంగహరాః ప్రకీర్తితాః

నృత్తమునకు సంబంధించిన హస్తపాద సమాయోగమునకు “కరణ” మని పేరు. కరణ మనునది యొకానొక విశిష్టక్రియ. అవయవములలో హస్తపాదముల సమాయోగ రూపమయిన నొక విశిష్టమగు విలాసనిత్యముండును గదా! సామాన్యముగా హస్తపాద క్రియలలో గొన్ని క్రియ లుపాదేయములు. కొన్ని హేయములు. వీనికన్న నతిరిక్తము లగు క్రియలు కొన్ని విలాసవిన్యాసములతో నుండును. అట్టి విలాసనిత్యములకు సాధనములగు క్రియలు కరణము లగునని తాత్పర్యము. హస్త పాద సమాయోగ మను పద మా క్రియాస్వరూపమును రూపించును. హస్త మను పదము పూర్వకాయమున నుండు అంగోపాంగముల కుపలక్షణము. పాదమను పద మధశ్చ రీరమున నుండు పార్శ్వ- కటి- ఊరు- జంఘా- చరణాదుల కుపలక్షణము. పూర్వాపర శరీరము లందున్న యా యా వయవములు కూడుకొనుట విడిపోవుటలు మఱల మఱల కలుగునపుడు పూర్వ స్థానము విడుచుట సముచితమయిన స్థానాంతరము స్వీకరించుట పర్యంత మొకక్రియ పరిగణింతురు కదా! అట్టి క్రియకే కరణ మని పేరు. కర్మ యనునది యుత్తరసంయోగ పర్యంత ముండును. సౌందర్య మాపాదించు నీ క్రియ సవిలాసక్రియ యగును. కాగా కరణము నృత్తకరణ మనియె పిలువ దగియున్నను ఏకదేశము చెప్పినను సర్వము చెప్పినట్లే యగునని కరణ మనునామమున వ్యవదేశించు చున్నారు. భీమసేనుని భీమ ప్రయోగమున పలుకుచున్నారు కదా! అట్లే నృత్త కరణము కరణ మయినది.

నృత్తమాతృక

నృత్తకరణములు రెండున్నచో నృత్తమాతృక యని పేరు. నృత్తము యొక్క మాతృక నృత్తమాతృక. అంగహార స్వరూప మయిన నృత్తమున కిది యుత్పత్తి కారణము. నృత్తమాతృక కరణ మాతృక కన్న భిన్నము. రెండు నృత్తమాతృకలు గాని మూడు గాని నాలుగు గాని కూడుకొనినచో నంగహారము నిష్పన్న మగును. రెండు కరణములు ప్రయోగించినంత మాత్రమున సుప్రయోగము రాదు. కరణద్వయ ముపయోగించుటయే కాక ఇంక “నీతడు నృత్త మొన రించు” నను భావ ముదయించి నప్పుడే నృత్తమాతృక చెప్పుటచే నంగహార సామాన్య లక్షణము సూచించి నట్లగును. మూడు నృత్త మాతృక లున్న ‘కలాపక’ మని నాలుగున్న ‘మండక’ మని యయి దున్న ‘సంఘాతక’ మని యనుచున్నారు. ఆరు కాని యేడు కాని యెనిమిది కాని తొమ్మిది కాని కరణము లున్నచో నంగహారము లుత్పన్నము లగును. హస్తపాదాది వికల్పన రూప మయిన కరణము వివేచించుట యంతయు నంగహారములకు సంబంధించుటచే నని తెలియవచ్చును. ‘చారి’ మొదలగునవి నాట్యజ్ఞానమున విదితము లగును. నృత్తహస్తములు నల్లై గోచరము లగును. అందుననే వాని నిరూపించుట కన్న కరణములను నిరూపించుట సముచిత మగును.

కరణముల ప్రోత్తరశతమున్నవి. వాని నామములు.

౧ తలపుష్పపుటము	ఉన్నతము	మత్తలి
వర్తితము	౧౫ స్వస్తికము	అగ్రచుర్రలి
వలితోరువు	పృష్ఠస్వస్తికము	కేచకనికుట్టకము
అపవిద్ధము	దిక్స్వస్తికము	౩౦ పాదాపవిద్ధకము
౫ సమసఖము	అలాతకము	వలితము
లీనము	కటీసమము	ఘూర్ణితము
స్వస్తికరేచితకము	౬౦ అక్షిప్తరేచితము	లలితము
మండలస్వస్తికము	విక్షిప్తాక్షిప్తకము	దండపక్షము
నికుట్టకము	ఆగ్రస్వస్తికము	౩౫ భుజంగ్రస్తరేచితము
౧౦ ఆగ్రనికుట్టకము	అంచితము	నూపురము
కటీచ్ఛిన్నము	భుజంగత్రాసితము	వైశాఖరేచితము
ఆగ్రరేచితము	౨౫ ఊర్ధ్వజానువు	ద్రుమరకము
వక్షిస్వస్తికము	నికుంచితము	చతురము

౪౦ భుజంగాంచితము	పార్శ్వక్రాంతము	స్థలితము
దండరేచితము	నిశుంభితము	కరిహస్తకము
వృశ్చికకుటీతము	౬౫ విద్యుద్భ్రాంతము	ప్రసన్నితము
కటిభ్రాంతము	అతిక్రాంతము	సింహవిక్రీడితము
లఞావృశ్చికము	వివర్జితము	౯౦ సింహక్షిప్తము
౪౫ చిన్నము	గజక్రీడితము	ఉద్వృత్తము
వృశ్చికరేచితము	తలసంస్పృశితము	ఉపస్థితము
వృశ్చికము	౭౦ గరుడస్థితము	తలసంఘటితము
వ్యంసితము	గండనూచి	జనితము
పార్శ్వనికుట్టకము	పరివృత్తము	౯౫ అవహితము
౫౦ లలాటతిలకము	పార్శ్వజాను	నివేళము
క్రాంతకము	గృహ్రావలీనకము	ఏలకాక్రీడితము
కుంచితము	౭౫ సంసతము	ఉరూద్వృత్తము
చక్రమండలము	నూచి	మదస్థలితము
ఉగోమండలకము	ఆర్ద్రనూచి	౧౦౦ విష్ణుక్రాంతము
౫౫ ఆక్షిప్తము	నూచీవిస్తము	సంభ్రాంతము
తలవిణాసితము	అపక్రాంతము	విష్కంభము
అగ్గలము	౮౦ మయూరాలితము	ఉష్ణటీతము
విక్షిప్తము	సర్పిలిము	వృషభక్రీడితము
ఆవస్తము	దండపాదము	౧౦౫ లోలితము
౬౦ డోలాపాదము	హరిణస్థితము	నాగాపసన్నితము
నివృత్తము	క్రేంఖోలితము	శకటాస్యము
వినివృత్తము	౮౫ నితంబము	౧౦౮ గంగావతరణము

ఈ కరణము లష్టాధిక శత మనుట యంగహారోపయోగమును భావించుటచే గలిగినది. కరణము తిన్నియే యనుట దీని తాత్పర్యము కాదు. కరణము లెన్నియో కలవు. వానిలో అష్టోత్తరశతము మాత్ర మించట నిర్దిష్ట మయిన దని తాత్పర్యము. కొన్నిగతులలో నీ యష్టోత్తరశతమే యుపయోగించు నను రీతి లేదు. ఇంక నితరము లపేక్షితము లగుచున్నవి. ఈ యష్టోత్తరశత విభాగ మంగహారోద్దేశమున నిరూపిత మయిన దని గుర్తించుట యుచితము.

౧౧౬. నృతే యుద్ధే నియుద్ధే చ తథా గతిపరిక్రమే
గతిచారే ప్రవక్ష్యామి యుద్ధచారివికల్పనం
యత్ర తత్రాపి సంయోజ్య మాచార్యై ర్నాట్య శక్తితః

అభినయముం దొకవిధ మగు నృత్యము ప్రయోగించుట కలదు. అప్పు డభినయమున కభినయమున కంతరాలములో పూరణ మునకై కరణప్రయోగ ముపకరించును. శస్త్రాదులచే నొనర్చు యుద్ధ ములో కరణము లుపయోగించును. బాహుయుద్ధమున సంగ ప్రయోగ సౌష్ఠవ మునకును కరణ ముపయోగించును. వేరుగా గత్య ధ్యాయములో నిరూపితములగు గతులు చాలకలవు. ఆ గతులలో గొన్ని పరిక్రమణము లున్నవి. వానిలో నివి యుపయోగించును. ఈ చెప్పిన కరణము లా గతి పరిక్రమములలో గొన్నిట గోచరింపవు. అన్యవిధములగు కరణము లచట భాసించును. కొన్ని గతివిధాన ములు ముందు నిరూపితము లగును. వానిలోయుద్ధగతుల విశేషము లుండును. ఈ చెప్పిన వాని యం దన్నిటను ప్రస్తుతము నిరూపించిన కరణము లుపయోగింప గలవు. నాట్యాచార్యులు నాట్యశక్తి ననుస రించి వీనిలో కరణముల ప్రయోగింప వచ్చును.

సామాన్య రూపము

౧౧౮. ప్రాయేణ కరణే కార్యే వామో వక్షఃస్థితః కరః
చరణస్యానుగచ్ఛాపి దక్షిణస్తు భవేత్కరః

కరణము లందు సామాన్యముగా వామకరమును వక్షఃస్థల ముపై నుంచవలెను. దక్షిణ హస్తమును చరణసంచారమున కను కూలముగ నుంచవలెను. హస్త పాదప్రచారము ననుసరించి కటి పార్శ్వరూరః పృష్ఠోదరము లెల్లెట్లు సంగతములు సుసంగతము లగునో తెలియ వచ్చును. అంగోపాంగముల సహకారమున హస్త పాద ప్రచారము గుర్తించిన కరణములు గోచరము లగును. కరణము లకు సంబంధించిన మహాసామాన్య రూప మిదిగో!

౧౧౯. యానిష్ఠానాని యాశ్చార్యో నృత్యహస్తాస్తవైవ చ
సామాత్యకేతి విజ్ఞేయా తద్యోగాత్కరణం భవేత్

కరణ ప్రయోగము నం దవస్థానము గతి యను రెండు ముఖ్య ముగా నిర్వర్తింప దగినవి. అవస్థానము = స్థితి. అం దవస్థానమున “స్థానకము” కరణమున కుపయోగించును. గతిలో చారీవిధానము లుపయోగించును. దేహములోని పూర్వకాయమున గతిలో నృత్య

హస్తములు దృష్టములు నుపయోగించును. స్థితిలో పతాకాది హస్తములు పయోగించును. తను- గతి- స్థితి- సంమేలనమున సాధన మగు కరణ మనంతరూప మగును. అయినను అంగహారముల కుపయోగించు నంతగ ప్రకృతము కరణములు పరిగణితము లయినవి. కరణములలో ప్రధానముగా నొక్కొకచోట వాక్యార్థాభినయముండును. వాక్యార్థాభినయము ప్రదర్శించు నప్పుడు కరణములకు ప్రాధాన్యముండును. వేరొకచో పదార్థాభినయము ప్రదర్శింప వలసి యున్నప్పుడు ఏకవాక్యతా సంపాదనమున ముఖ్యవాక్యార్థాను ప్రవేశమునకు ప్రాధాన్యము నిరూపించుటకును అది మధ్యావసానము లందవసరానుకూలముగా కరణముల ప్రయోగింప వలెను. ఇట్టి యాయంశము ఇం “దుపనిషత్తు”. కరణముల ప్రయోగించు నప్పు డొక సావధానత యపేక్షితము. ఒక కరణములోని హస్త పాద విన్యాసములను విడిచి వేరొక కరణములోని హస్త పాద విన్యాసములను స్వీకరించు నప్పుడు వర్తన క్రమమునవిడుచుట కాని స్వీకరించుట కాని విడివడి పోకుండునట్లు పరిశీలింపవలయును. ఇట్టి యాయంశములు సృష్టాచార్య గోపితములు. కరణములు వాక్యార్థాభినయమున నుపయోగించు నట్లు చూడవలెను. అంతియే కాని; మునికాళ్ళపై నిలబడి కుసుమాంజలి డేప మొనరించుటకు వలయు నంత సృష్టము మాత్ర ముచితము కాదు. పుష్పముల వెదజల్లుట కుపయోగించు సృష్టకరణము కూడ ముఖ్యవాక్యార్థమున కుపకరించు నట్లు సమీక్షించుట ముఖ్యకర్తవ్యము. హస్తాచిత్రాన్వసారముగా పాదయోగముండ వలె ననియు సృష్టాచార్యులందురు. రోష వాక్యార్థాభినయమున వర్తితకరణ ముపయోగించును. ముగ్ధా విషయమున వలితోరుక ముపకారి. అసూయా కోపవాక్యార్థమున నపవిధ కరణ ముద్దిష్టము. కొండ రిది మునివిషయము కా వచ్చు నని. లీన మను కరణము ప్రయప్రార్థనా వాక్యార్థము నభినయించుట కుపకారి. మండలస్వస్తిక కరణము తిరస్కారవాక్యార్థమున సహకరించును. నికుట్టన మనునది మాటిమాటి కాత్మగౌరవము భావించు కొను వాని సంభావనా ముఖ్యమయిన వాక్యార్థ మభినయింప వలసి యున్నప్పుడు ప్రయోగింప వలెను. అర్ధనికుట్టకము కూడ స్వాత్మసంభావనా విషయమున

నుపకారి. విస్మయప్రధాన వాక్యార్థభినయమున కటిచ్చిన్న కరణముపకరించును. అనమంజస చేష్టాప్రధాన వాక్యార్థమున అర్థరేచితము పక్షః స్వస్తిక మను కరణ మందు హస్త పాద స్వస్తిక విధానము. సౌష్ఠ్యముతో నుండును గావున నృత్తయోగ ముండుటను బట్టి సౌష్ఠ్యవప్రధాన్య మూహింప వలెను. ఉన్నత్తక కరణమునకు అతిసౌభాగ్యాదుల వలన జనించిన గర్వము విషయముగా ప్రయోగ ముండును. కరణార్థు లగువారు స్వస్తికమును చక్కగా సమీక్షింప వలెను. సాధారణముగా కరణక్రియ వాక్యార్థభినయ లక్షణ మని నృత్తాంగ హార రూప మని ఐశదమె. గతి పరిక్రమాది స్వభావముగా నుండు దీనిగుర్తించు వారె కరణప్రయోజనము గాంచ గలరు. సర్వకరణముల కిదియె ప్రయోజనము. ద్వేషణము నిషేధము రాహస్య రూప మయిన వాక్యార్థము నభినయించు నప్పుడు స్వస్తిక కరణము సహకరించును. పృష్ఠస్వస్తికము కూడి స్వస్తికము వలెనె ప్రయోగింప దగినది. పృష్ఠమున హస్తముల స్వస్తిక మిష్టపడుట వలన యుద్ధవిషయ పరిక్రమమున దీని ప్రయోగము కొంద రాకాంక్షింతురు. దిక్స్వస్తిక కరణము గీతపరివర్తములలో నుపయోగింతురు. గాన మొనరించు నప్పుడు గీతివశమున శరీరము మాటిమాటికి పరావర్తనము పొందును కదా! అప్పు డీ కరణ ముండును. లలితనృత్త విషయమున అలాతక కరణ ముపకారి. సూత్రధారుడు జర్జరము నభిమంత్రించు సమయములో కటీసమ మను కరణము ప్రయోగింప వలెను. ఆక్షిప్తరేచితమును త్యాగోపాదానముల పరస్పరసంబంధ స్వరూపములు కల వాక్యార్థ మభినయింప వలసి యున్నప్పు డాక్షిప్తరేచిత మనుసరింప వలెను. విషిష్టాక్షిప్తక కరణము ప్రధానవాక్యార్థమున ప్రయోగింప దగినది. కరణము లం దంతట నభినయహస్తములు ప్రధానములు. అభినయ హస్తము లున్ననె కరణములు సిద్ధము లగును. ఈ కరణమును వాక్యార్థభినయము నందె ప్రయోగింప వలెను. మరికొంద రిట్లును భావింతురు. “ఒకప్పుడు కొన్ని యంగములు (అప్రధానములు) మోద మిచ్చునవి కా గలవు, వాని మోదరక్షణ మావశ్యకము. కావున తత్తదనుకూలముగ నభినయముల యంతరాలములందు ప్రయోగింప వచ్చును. అట్లే గతిపరిక్రమములో తాలాంతర

సంధానములో యుద్ధ నియుద్ధ చారీ స్థానకము లందు గతిసంచారము లందు ప్రయోగింప వచ్చును” అని. కాని కేవలము వర్తనమే ప్రధానముగా నున్న కరణమును, నృత్తహస్తమే ముఖ్యముగా నున్న కరణమును ప్రధానముగా నృత్తమున ప్రయోగించుటలో నౌచిత్యముండదు. ఈ విషయము సంతట ననుసరింప వలెను.

అర్ధస్వస్తిక కరణములలో సభినయహస్తముండదు. పాదములె స్వస్తికాకృతి కల వగును. అంచితకరణమును స్వాతిశయకరణములో ప్రయోగింప వలెను. నిర్వాణముఖ్య మయిన వాక్యార్థమున ప్రయోగింప వలెను. భుజంగత్రాసిత కరణము గతి సంవర్తములో నుపయోగించును. నృత్త మిదంపూర్వమే కాదు. అనిదంసిద్ధము. అనాది సిద్ధము. దీని నామమె యా భావము సూచించును. దీనిలో సశంకిత దృష్టి కలదు. సమీపములోని సర్పము వలని త్రాసావేశము కల వాని గతివలనములో నిది యుండును. పాదవళమున హస్తములు వ్యావర్తితములు పరివర్తితము లగును. ఒక హస్తము దోలాహస్తము. మరె యొకటి ఖటకాస్యము. ఇది భుజంగత్రాసితము. దీని నామసాదృశ్యమున భుజంగత్రాసిత మను చారి (గతివిశేషము) ముందు నిరూపిత మగును. ఇట్లే కరణ నామ తుల్యనామములు కల సర్వచారీ విధానము లందు నిది చెప్ప కొనవచ్చును. నికుంచిత కరణ మాకాశగమనమున కున్ముఖమై వితర్కము ప్రణిధానము ప్రధానముగా నున్న వాక్యార్థాభినయములో నుపకారి. “ఇదిగో! నే నాకాశమున విలంబము లేక వేగమున సంచరింతును” అను హనుమద్వాక్యము సభినయించు నప్పుడు నికుంచిత ముండ వలయును. మత్తల్లికరణము మదన మత్తులయిన వారి విషయమున నుండును. “మదనం మత్తం తనోతీతి మత్తల్లి.” మత్తల్లి చారియు నున్నది. దమ మదన మత్తుల ఘూర్ణన ముపసర్పణ మీ కరణము సూచించును. అర్ధమత్తల్లి తరుణమదవిషయమున ప్రయోగార్హము. సవీలాసనృత్తములో లలితకరణ ముపకారము. ఉద్ధత పరిభ్రమణములో భ్రమరకము కలదు. విదూషకుని విస్మయముతో సూచించు సభినయాదులలో చతుర కరణ ముండును. దీనిలో సన్ని వేశాధిక్య మున్నది. ప్రమోదనృత్తములో ఉద్ధతవిధా

నములో దండరేచిత కరణ మున్నది. వృశ్చికకుట్టిత కరణము విస్మయ మాకాశగమనేచ్చ ప్రధాన మయిన వాక్యార్థ విషయమున ప్రయోగించుట కుపయోగించును. గతి పరిక్రమములో కటిభ్రాంత కరణ ముపకారి. లతావృశ్చికము గగనము నుండి భూమిపై పడుటలో నుపయుక్త మగును. చిన్న మన్న కరణము అంగప్రతిసారణములో తాలగతి చెదురచేయుటలో నుపకరించును. ఆకాశయానకమున వృశ్చిక రేచిత కరణము, ఐరావణ మాకాశగతి యొనర్చుటలో వృశ్చికకరణ ముపయుక్త మగును. వృశ్చిక పుచ్చముగా చరణము ప్రయోగించుటలో నిది కల్గును. వ్యంసిత మను కరణము విభ్రమాది పరిక్రమ విషయముగా నుండును. ప్రకాశనము సంచరణము ముఖ్యమయిన వాక్యార్థమున పార్శ్వనికుట్టక మనే కరణ ముపకారి. విద్యాధర గతి విషయమున లలాటతీలక కరణము, ఉద్ధత పరిక్రమములో కాంతక కరణము, నిర్భరానంద పూర్ణ దైవతాభినయ విషయమున కుంచిత కరణము, ఉద్ధతపరిక్రమ పరిష్కరణాది విషయమున చక్రమండలము విదూషకుని గతివిషయమున ఆక్షిప్త కరణము నుపయోగించుట యున్నది. తలవిలాసిత కరణమును సూత్రధారాది విషయమున నాట్యాచార్యులు యోజనము చేయుదురు. అంగదుడు మొదలగు వారొన రించు దేహ నియంత్రణము కల పరిక్రమణములో నర్గల కరణ ముపయుక్త మగును. విక్షిప్త మను కరణ ముద్ధత గతి పరిక్రమ సూచనమున నుపకారి. ఆవర్త మనెడు కరణము నాయకుడు నాయికను సమీపించుటలో నుండును. వివృత్తము నుద్ధతగతి పరిక్రమమున సుపయోగింతురు. వినివృత్తము కూడ తాదృశమే. పార్శ్వకాంత మను కరణము రాద్రప్రధాన మయిన భీమసేనాదుల పరిక్రమములో నుపయోగి యగును. నిశుంభితము పాదముచే నేల ధట్టించుట యుండును. గావున మహేశ్వరాభినయ విషయము, విద్యుద్భ్రాంత ముద్ధత గతి పరిక్రమాది విషయముగా నుండును. అతిక్రాంతము కూడ గతి పరిక్రమాదివిషయమే. సాధారణముగా కరణముల నామములు సార్థకములు గనె యున్నవి. వాని పేరుల బట్టియే వాని వినియోగము గుర్తింప వచ్చును. గజక్రీడిత మను కరణము నామోచిత విషయమున ప్రయోగార్హము. గరుడఘ్రతక మిట్టిదే. గండసూచీ కరణముచు

గండస్థల మందలి ప్రధాన భూషణాభినయమున ప్రయోగింతురు. పార్శ్వజాను వనుకరణము యుద్ధనియుద్ధము లం దుపకారి. సూచీ విద్ధము చింతావిషయము. మయూర లలిత కరణము మయూర నృత్తానుకారి. సర్పిత కరణ మను నామమే పాదముచే గలిగిన మదోపసర్పణ విషయ మని సూచించును. సాటోప పరిక్రమములో దండపాద ముండ వలెను. భేచర సంచార విషయములో ప్రసర్పితక మనే కరణము కావలెను. సింహవిక్రీడితము రాద్రగతివిషయము. సింహోద్యభినయ విషయముగా సింహోకర్షితక మున్నది. వినయముగా సమీపమున కుపసర్పించుటలో నుపసృతక కరణ మున్నది. అనుకంపా ప్రధాన మయిన వాక్యార్థ మభినయించు నప్పుడు తలసంఘటితము కావలెను. గోపన ప్రధాన మయిన వాక్యార్థమున నవహిత ముపయుక్త మగును. ఇదియె చింతా దౌర్బల్య విషయ మనియు నందురు. ఏలకాక్రీడిత మను కరణమున పతనకాలమున శరీరము వంగును. వలనము పొందును. ఈ పేరుతో చారి కూడ కలదు. అధమప్రకృతి కల వారి గతి విషయమున నీ కరణము సంగత మగును. ప్రణయ కోపేర్వ్యా ప్రార్థనాది విషయముగా ఊరూద్వృత్త మను కరణము ప్రయోగింతురు. మద్య మద విషయకముగా మదస్థలిత కరణ మున్నది. విష్ణు క్రాంత మను కరణము విష్ణువున కిట్టి క్రమణ మున్నదని సూచించును. తద్విషయమున దీని ప్రయోగింతురు. సంభ్రాంత కరణము సంభ్రమ పరిక్రమ విషయము. ఉద్భుత కరణము ప్రమోదవిషయకముగా నుండును. నాగాపసర్పితము పర్యాయశః పార్శ్వములలో కుటీలగతితో నుండును. ఇది తరుణమద విషయము. శకటాస్యము శకటానుకూల మయిన బాలక్రీడాది విషయమున ప్రయుక్త మగును. గంగాదేవి యవతరణము గంగావతరణములో గోచరించును. తన్నామమే తత్కరణ విషయము సూచించు చున్నది. ఇట్లు నూటయెనిమిది కరణములలో గొన్నిటి కిపట యధాసంభవముగా విషయము సూచిత మయినది. వీని లక్షణములు విపులముగా వ్యాఖ్యేయములు. సంగ్రహాత్మక నాట్యవేదమున నవి చేర లేదు.

౧౨౦. యని స్థానాని యాశ్చర్యః వ్యాయామే గదితాని తు
పదప్రచారస్త్రైషాం తు కరణానామయం భవేత్

౧౨౧. యే చాపి నృత్రహస్తాస్తు గదితా నృత్రకర్మణి
తేషాం సమాసతో యోగః కరణేషు విభావ్యతే

౧౨౨. చార్యశ్చైవ తు యాః ప్రోక్తా నృత్రహస్తాస్తదైవ చ
సా మాతృకేతి విజ్ఞేయా తద్భేదాత్కరణాని తు

వ్యాయామమున నిరూపించిన స్థానములు చారీవిధానములు సదప్రచారము సర్వము నీ కరణములకు సంబంధించును. నృత్ర కర్మలో నిరూపితము లయిన నృత్రహస్తముల సంబంధము ఈ కరణము లందు విస్పష్టముగ నె యవభాసించును. సాధారణముగా కరణము నందు వామహస్తము వక్షమున నుండ వలెనని దక్షహస్తము చరణానుగతముగా నుండ వలెనని యిది వరలో నిరూపితమె. చారీ విధానములు నృత్రహస్తములు మాతృక యని చెప్ప దగినవి. ఆ మాతృకా విశేషములె కరణము లని గుర్తింప వలెను. కరణము లనంతము లగును. వానిలో గొన్నిమాత్రమె యిం దుద్దిష్టము లయినవి. ఆ యుద్దేశ నిర్దేశము లన్నియు సంగహారానుకూలత్వము ననుసరించిన వని విశదమె. ఆ యీ కరణము లష్టోత్తరశతము. కరణము లష్టోత్తరశత ముద్దిష్టము లయి నందున తదనుసారముగ అంగ హార వికల్పనము సంభావనీయము.

అంగహారము

స్థిరహస్తము ఈ యంగహారము హరప్రియము. అన్నియు హరప్రియములె. హస్తపాదాదుల యశాచిత్త్య యుక్త మయిన వర్తనము వలన మున్నందున సంగహార మవిచ్ఛిన్నము శుభము నగును. నానా కరణముల సమాహార మిందున్నను ఏకబుద్ధి కలుగుట యంగహారము లం దావశ్యకము. వీని యనుసంధాన మొక యోగముగా సమాధిగా నగును గావున నివి భగవానునకు ప్రీతి నాపాదింప గలవు. కరణ సమూహముల సమ్యగ్యోజనమున సంగహారము నిష్పన్న మగును. కరణము లం దుపయోగించు సర్వేంద్రియములు సర్వదిక్కులలో ప్రయోగింప వలెనని నాట్యాచార్యులు సంభావించురు. అంగహారముల ప్రయోగ మంతయు సామాన్యముగ నదృష్టార్థమె. యుద్ధము నియుద్ధము నివి యొకప్పుడు విషయముగా జేసికొన వచ్చును. అంగ

హారములను ప్రయోగించు నప్పుడు వెంటనే వాని ప్రయోగఫలము విశదము కాదు. “ఈ విశేష భావ మిది, ఈ వర్తన తాత్పర్య మిది.” అని గోచరము కాదు. దాని ఫలము దూరముగా భావింప దగినదిగా నుండును. మొత్తముపై మహావాక్యార్థమున కవి శోభా సంపాదకము లగును. అందుకనే వాని ప్రయోజన మదృష్టరూప మనుట. వీని పూర్వాంగోత్తరాంగముల స్వరూపవివేకముతో ప్రయోజనము గుర్తింప వచ్చును. మొదటనే “స్థిరహస్తమున కేమి ప్రయోజనము? అది యిది.” యనునట్లు చెప్పబూనుట వృథా నిర్దేశనాయాసము. సాధారణముగా సంగహరములలో సర్వసామాన్యము లయినవి ప్రసారణాసారణము లుండును. అంగహర ప్రయోగము లందు వానిని ప్రయోగించ వలెనని కొందరందురు. కాని యా యా యంగహరములకు సముచితము లయిన వాని నూహించి ప్రయోగింప వలెను. కొన్ని యంగహరములకు కొన్ని కరణము లవశ్యముగా నుండవలెనని నియమ మున్నది. ఆ నియతము లయిన కరణములను ముఖ్యముగా ప్రయోగింప వలెను. వాని నతిక్రమించుట తగదు. “శ్రుతహానా కో గుణః.” అంగహరములను ప్రత్యేక దృష్టితో ప్రయోక్తలు షరిశీలింప వలెనని భరత సంకేత మున్నది. స్వయము ప్రయోగ కుశలు రగువారు గమనింప దగిన విశేషము లున్నవి. బాగుగా నవయవగతిని గుర్తించిననె యీ విషయమున సమ్యగ్విజ్ఞానము కలుగును. కాకున్న దీని తత్వము తెలియ శక్యము కాదట! సాధారణముగా నాట్యస్వరూప తత్వవిదులు కరణములలో మధ్యవర్తనము (నడుముకదలుట) కలదని శిరో భూ) నేత్రాది కర్మలు కలవని యంశాంతముగా నొకయోజనము చేయగలరు. ఇట్టివి వీని యం దున్నట్లు వారు సంగీకరింప గలరు. అట్టి కుశలురై వీని నుపదేశమున గుర్తింప నర్హులు. గుర్తించి ప్రయోగించుటకు శక్తు లగుదురు. స్వరూప తత్వవిదులు కానివారు ఎంత చెప్పినను ప్రయోగింప శక్తులు కారు. వారలకు నిరూపించుటయు శక్యక్రియ కాదు. ఒకవిధముగా మాత్రము దీని విషయము కొంత గుర్తింప వచ్చును. గీతము వాద్యము లయ యతి మొదలగు వాని వివేకమున వాక్యార్థము భావించి యోజన చేయ వచ్చును. యోజన మనునది

కూడ ఒకవిధమున లేదు. అనంతముగా నున్నది. సుశీఘ్రము డయిన లక్షణకారుడు కూడ ప్రతిపదము లక్షణ మొనరింప శక్తుడు కాడు. కాని యట్టిహా జొకటి చేయ వచ్చును. “ఈతడీ యంగహారముల నిట్లు ప్రయోగించినాడు. దీనిలో నీ కరణము లున్నవి. దీని తరువాత దీని ప్రయోగించినాడు. ఇట్లు దీని యనంతరము దీని ప్రయోగింప వలయును.” అని స్మృతిశక్తితో నంతయు భావించి స్వాత్మ యోజనములో కొంత సంధానము సంభావింప గలడు. ఇది యిందలి ప్రక్రియావివేకము. దీని యందు కూడ కొంత నియమన ముండును. దాని సావధానముగా గుర్తింప వచ్చును. ఒక్కొక్క యంగహారమున నియతముగా నిన్నియే కరణము లుండు నన్న వ్యవస్థ లేదు. వాని వాని రీత్యనుసారమున నాలు గయి దా రెనిమిది పది పండ్రెం డెన్నియేని యుండును. కొన్నిటిలో ప్రయోగించిన కరణములనే మఱల మఱల నావృత్తము చేసి ప్రయోగించుటయు నున్నది. అప్పు డొక విధమయిన చిత్రగుంభనము కుదురు కొనును. మదవిలసిత మనే యంగహారములో కరణసప్తకము మూడు పర్యాయము లభ్యాసము (ఆవృత్తి) పొందును. అప్పు డిరువది యొకటి కరణముల ప్రయోగముల “మదవిలసితము” పూర్ణ మగుచున్నది. పరివృత్తరేచిత మను నంగహారమున “పరాజ్యుఖవిధి ర్భూయ ఏవమేవ భవేదిహ” యని యనుట సాభిప్రాయముగ నున్నది. పరాజ్యుఖ మగు విధానము మఱల మఱల నల్లె యల్లె యుండవలయు నట! సాధారణముగా నంగహారము లన్నిటిలో నానాకరణము లుండును గావున చివరి రెండుకరణములను విడిచి మిగిలిన కరణములను నలుదిశలందు ప్రయోగింప వలెను. ఆ యా కరణము లం దా యా వర్తనముల నిర్వర్తింప వచ్చును. తుది రెండు కరణములను మాత్రము చివరికి సమ్ముఖమున ప్రయోగించి యా యంగహారమును సంపూర్ణము చేసి ముగింప వలెను. ఇది సాధారణముగా నంగహారముల విధివిధానము.

రే చి త ము

ఇరువది యేడ నకరణము. రేచితము హస్తరేచనములు దీనిలో పన్నియు సంగృహీతము లగును. కరణములలో హస్తరేచనము కలవి,

కొన్ని యున్నవి. వాని నిందు చక్కగా పట్టవలయును. సుశిష్టాంగములయిన యితర కరణములను చిత్రముగా రమ్యముగా యోజనము చేయవలయును. స్వయముగా తన పనిని తాను నిర్వహించు కొను నప్పుడు స్వబుద్ధి సమాలోచనమున స్వకార్యసిద్ధి నెట్లు సమీక్షించు కొనునో యట్లే యంగహారమును యోజనమున చిత్రముగా నిష్పన్నముచేయవలసి యున్నది. నానాకరణముల సంగహారములందు ప్రయోగింప వలెనని నిరూపించిన స్థలములం దాచిత్యము సనుసరించి యీ భావమును గుర్తించ వచ్చును. ఎన్నియోకరణములను ప్రయోగింప వలసిన దాని లక్షణము నిర్దేశించినను వేని ప్రయోగమున రమ్యత కలుగునో సమీక్షించుట యావశ్యకము. అట్టి సమీక్షానుసారముగ నా యా కతిపయ కరణములనే ప్రయోగించునది. కాని ప్రయోగమునందు వెలితి లే కుండునట్లు అసంగతము కాకుండునట్లు సరిచూచు కొన వలయును. ఇదియే యుక్తి సంధిసంధ్యంగములందు స్పష్టము కా గలదు. రేచితాంగహారము విచిత్రభేద సంకీర్ణ మని కీర్తించి నారు. ఒక శివభావన కవి

“పంచవింశతి విచిత్ర మాతృకా
ప్రకమేణ వివిధం వ్యరీచితే
రేచితాంగహరణం మహేశ్వరో
యోగమార్గమివ సప్తభిః స్వరైః”

యనినాడు. వర్ణామ్నాయములో నొక కల్యాణాత్మక మయిన భావమున్నది. అది యీ శ్లోకమున నున్నది. అ, ఇ, ఊ, ఋ, ఌ, ఏ, ఓ అను సప్తస్వరములు మిగిలిన సర్వవర్ణములకు మూల హేతువులు. ఆ యేడు వర్ణముల ననుసరించియే “క, చ, ట, త, ప” పంచ వర్ణములలోని యిరువది యయిదు వర్ణము లావిర్భావము పొందును. యకారాదుల యుత్పత్తియు నిట్లే సంగత మగును. పంచవింశతి విచిత్ర మాతృకల క్రమమున వివిధ వర్ణముల విశ్వము వచ్చుచున్నది. రేచితాంగహారము విచిత్ర భేద సంకీర్ణము కదా! యోగప్రక్రియానుసారమున నిది కలుగును. మహేశ్వరుడు రేచితాంగహరణము రచనము చేసినాడట! ఇందలి శివాత్మక మయిన శివ భావభార మాత్మ

సంవాద మున గుర్తింప వలసి యున్నది. ఇట్లునుట సర్వకరణాంగ హారము లందు యోగసాధన మున్నదనుట.

ఈ నిర్దిష్టము లయిన యంగహారము లన్నియు కరణాశ్రితములు కదా ! వీని పరిమాణము కొంత సంకేత సిద్ధముగా నున్నది. కరణముల ప్రయోగముల లోని యంశాంశముల కాలక్రమమును సరిగా నిర్వహించినచో తగిన వర్తనా క్రమమున కరణముల సమ్యక్కరణము సంగత మగును. కరణ ప్రయోగము చక్కగా నుండును. కొన్ని యంగహారములలో నారు కరణము లున్నవి. కొన్నిటిలో పండ్లెండ్రున్నవి. మరి కొన్నిటిలో నిరువది నాలుగున్నవి. ఈ కరణము లొకటి రెండవృత్తములతో కూడి యున్నపుడు వాని కాల పరిమాణ మొకవిధముగా నుండును. తాళ వాద్య గతుల కాలమును గూడ నందు గణింప వలసి యుండును. ఈ తాల కాలాదులను గూడ కలియ కలుపు కోగా త్ర్యశ్ర గతి మానమున నుండునవి పదునారును, చతురశ్ర తాలవిషయములు పదునారును సిద్ధము లగును. మొత్తమీ విధముగా నంగహారములు ముప్పది రెండు. ఒక కరణములో కాల క్రమము కొంత తక్కువ యయినను అదే యంగహారము లోని మరొక కరణ క్రియలోని తాళవిధానమున నిది యంతయు సమముగా సర్దుకొనును.

౧౨౩. ద్వాత్రింశదేతే సంప్రాక్తా హ్యంగహారా ద్విజోత్తమాః

చతురై రేచకాలశ్చాపి గదతే మే నిదోఢత !

భరతు డనుచున్నాడు. ద్విజోత్తమాలారా ! అంగహారములు ముప్పది రెండు సంకీర్తితము లయినవి. వీని కుపకరించు రేచకము లున్నవి. వాని నిక నిరూపింప వలెను. వాని గుర్తింపుడు ! పాద రేచక మొకటి. రెండవది కటిరేచకము. మూడవది కరరేచకము, నాల్గవది కంఠరేచకము. పాదముల రేచనమే కాని పార్శ్వభాగముల రేచనము కాదు. రేచన మనునది యటు నిటు కదలిక. అంగుష్ఠాగ్రము అంతః బహిః సన్నతమై సమన మున్నమనము కలిగి గమనము కలదగుటయు నిందు పరిగ్రాహ్యము. కర రేచన మనుట హస్తముల శలసము. పర్యాయముగా ద్రుత భ్రమణ ముద్దిష్ట మగును. కంఠ

రేచకము. గ్రీవా రేచకము. మెడ కదలుట. కటిరేచకము = కటి
 చాలనము. నడుము కదలుట. ఇట్టి వివిధ “వైశాఖరేచిత” మను
 శరణమున సంగృహీతములు. కేవల మటు కరణములలో సంగహార
 ములలో కలసి యుండుటయ కాక వీనికి దృష్టార్థత యున్న దనియు
 విశదము చేయుటకె యిచట వేరుగా చెప్పవలసి యున్నది. ఈ రేచ
 కము అందు సుకుమారము లయిన గీతములు వాద్యములు ప్రధా
 నముగా నుండు ప్రయోగముననె వీనిని ప్రయోగింప వలెను. ఈ కర
 ణాంగహార రేచకములు పూర్వరంగములకు వైచిత్ర్యమును సంపా
 దించునవిగానె యుపయుక్తము లగునా? అను ప్రశ్నకు సమాధాన
 మిటప్రస్తుతింపము.

౧౨౪. రేచితాఖ్యః పృథగ్భావే వలనే చాభిధీయతే
 ఉత్సాహనా తృప్తభగ్భావా చ్చలనా చ్చాపి రేచకః

౧౨౫. పార్శ్వే పార్శ్వే తు గమనం స్థలితైః చలితైః పదైః
 వివిధైశ్చైవ పాదస్య పాదరేచక ఉచ్యతే

౧౨౬. త్రికస్యోద్యత్తనం చైవ కటవలన మేవ చ
 తథాపసర్పణం చైవ కటరేచక ఉచ్యతే

౧౨౭. ఉద్యత్తనః పరిక్షేపా విక్షేపః పరిపర్తనం
 విసర్పణం చ హస్తస్య హస్తరేచక ఉచ్యతే

౧౨౮. ఉద్వాహనం సన్నమనం తథా పార్శ్వం చ సన్నతిః
 భ్రమణం చాపి విజ్ఞేయో గ్రీవాయా రేచకో బుధైః

వేరుగా నుండుటలో (ప్రథగ్భావము) చుట్టుకొనుటలో (వల
 నము) రేచిత పదము నుపయోగింతురు. ఉత్సాహము కూడి యుండు
 టను, పృథక్ స్థితి కలదగుటను, చలన వలనములు కలిగి యుండుటను
 అవయవముల విన్యాస విక్షేపమును రేచక మనుట యుక్తముగనె
 యున్నది. పాదరేచకములో పాదముల వివిధములగు సంచలనము
 లుండును. స్థలిత చలిత పదములతో ప్రక్క ప్రక్కలకు గమనము
 చేయుట పాదరేచక మగును. వివిధములగు పదవిన్యాసములు చిత్ర
 విచిత్రములుగ నుండును. అందు కొన్ని విన్యాసములు స్థలితములు.
 పదముల తొట్రుపాటందు గోచరించును. కొన్ని విన్యాసములు చలి
 తములు కదలికలు. ఇట్టి విన్యాసములతో పార్శ్వ పార్శ్వములకు

జరుగుట గమించుట పాదరేచకమని పరిభాషిత మయినది.

కటిరేచకము మరి యొకటి. ఇందు త్రిక ముద్వర్తిత మగును. త్రిక మన్నది పృష్ఠమున పిఱుదు భాగపార్శ్వము. పృష్ఠపీఠము తిరుగుళ్లు పడుట యందుండును. కటి వలిత మగుట యుండును. కటి వలన మనునది నియత మయిన మెలికగా నడుము వంపు సొంపు. పిఱుదుల త్రిపుటలతో కటి సంచలనములతో జరుగుళ్లుండుట కటి రేచక మగును.

హస్తరేచకము మూడవది. హస్తాగ్రముగా చెప్పదగిన హస్తము నిచట హస్తపదమున గుర్తింప వచ్చును. హస్తమునకు సంబంధించిన యయిదు విశేషము లిచట ముఖ్యములు. మొదటిది యుద్వర్తనము. హస్తమును బోర్లించుట వెల్లకిల వేయుట లనునవి వరుసలతో గూడిన వర్తనములతో నుండవలెను. పరిశ్రేషము రెండవది. హస్తము నటు నిటు విదల్చుట, విసరుట దీని స్వరూపము. మూడవది విశ్రేషము. వేగక్రియతో దూరము విదల్చుట. నాల్గవది పరివర్తనము. నానాస్థితికము లయిన హస్తవిన్యాసముల మార్పు. అయిదవది విసర్పణము. విసర్పణము ప్రసర్పణ మొకటి. ఏకస్థానమున నుండుట గాక స్థానాంతరమునకు జరుగుట. ఇట్లు హస్తము నానావిన్యాసములు కలదగుట హస్తరేచకము.

గ్రీవారేచకము నాల్గవది. ఇదియె కంఠరేచకము. గ్రీవారేచకమున ఉద్వాహన మనునది యొకటి యున్నది. ఇది కంఠధారణ స్థితిని సూచించు క్రియ. మరియొకటి సన్నమనము; వంగి యుండుట. మెడవంపులో సిది యున్నది. మెడవంపు లనేకవిధములు. ముందు నెనుకలకు సన్నత మగుట; పార్శ్వములకు సన్నత మగుట. ఇంకను సవ్య మసవ్యముగా మెడను త్రిప్పుట, ఇట్టివి గ్రీవాక్రియలు. ఈక్రియలుండుట గ్రీవారేచకము. ఈ విన్యాస విలాసముల ననుసరించి నాల్గు రేచకములను గుర్తింప వలెను.

పింఢీబంధము

ఇట్టి విధానములు దేవతా పరితోష మిచ్చును. నానా వైచిత్ర్యము లిందుండుటయే దేవతా తోష కారణము. నానా

విచిత్రతయు పిండిబంధముల నిర్మాణమున సిద్ధ మగును. ఆ యా దేవతల ధ్వజప్రతికృతులుగా పిండిబంధముల నిష్పత్తి యున్నది. ఈ పిండిబంధము లవతరించుటయు నొక రమణీయ సన్నివేశము. ఒకప్పుడు శంకరుడు రేచకములతో నంగహారములతో నృత్య మొనరించు చున్నాడు. అప్పుడు పార్వతీ దేవి సాభిప్రాయముగ చూచినది. దినాంతమునందు సంధ్యా కాల సమయమున ప్రమోద వికాసమయము లయిన యా పుణ్యాత్మక సమయములందు నిత్యము శంకరు డట్లు నిరతిశయముగ నృత్య మొనరించుటను పార్వతి భావించినది. శంకర నృత్య మది సుకుమారముగ లేదు. సుకుమారప్రయోగ మయినచో బాగుండునని పార్వతి భావనము. అప్పుడిక పార్వతి గజై కట్టినది. అర్ధసహితముగా సుకుమార ప్రయోగ నూచరించినది. ఆ యంగ హారములనె యా రేచకములనె పార్వతియు ప్రయోగించినది. శంకరు డెన్నిటి ప్రయోగించినాడో తానును వాని నన్నిటి ప్రయోగించినది. ఆ యంగహార ప్రయోజనమె యీ యంగహార ప్రయోజనమును. అంతయు నొకటియే. సర్వము సమానమే. కాని యాకార విశేష సంపత్తి యున్నది. శంకరుడు ప్రయోగ పరవశుడై యున్నాడు. పార్వతియు ప్రయోగ సమ్మదితయై యున్నది. ఇద్దరు ప్రయోక్తలు, ఏకభావమున ప్రయోగించుట — పిండిబంధ — నిష్పత్తికి హేతు వయినది.

దక్షయజ్ఞ సమయమున ప్రహర్ష పరవశు లయిన ప్రమథులు పార్వతీ శంకరుల ప్రయోగము భావించి నానా వాద్యములు మ్రోగించి నారు. నంది, భద్రముఖ, వీరభద్రాదులు నందిభద్ర దేవతా గణము. వారు మృదంగము, భేరి, పటహము, ఝంఝ, డిండిమము, గోమృఖము, పణవము, దద్దురము మొదలగు వాద్యములు కూర్చినారు. అప్పుడును మహేశ్వరుడు లయతాల వశముగా నానాంగహారము లతో నృత్య మొనరించినాడు. ఇక నది చూచి హృష్ట పుష్ట లయిన నందిభద్రముఖాదులు “ఒక రిద్దరె కాక నలుగు రయిదుగురును పిండి బంధ మేర్పఱుప వచ్చు” నని భావించి సలక్షణముగా పిండిబంధముల నిర్మాణించిరి.

ఈశ్వర పిండి	—	ఈశ్వరుడు
పట్టన పిండి	—	నంది
సింహవాహన పిండి	—	చండిక
తార్క్షి పిండి	—	విష్ణువు
పద్మ పిండి	—	బ్రహ్మ
ఐరావత పిండి	—	ఇంద్రుడు
ఝష పిండి	—	మన్మథుడు
శిఖ పిండి	—	కుమారస్వామి
రూపపిండి	—	శ్రీదేవి
ధారాపిండి	—	గంగ
పాశపిండి	—	యముడు
నదీపిండి	—	వరుణుడు
యక్షపిండి	—	కుబేరుడు
హలపిండి	—	బలదేవుడు
సర్పపిండి	—	నాగులు
గాణేశ్వర పిండి	—	గణపతి

ఇట్లే యెన్నియో పిండిబంధ విశేషములు నిర్మితము లయినవి. ఆ యా దేవతల క్రమానుసారముగా ధ్వజ వాహనాయుధ రూపముల శోభించు పిండిబంధముల నిర్మాణించిరి. ఈ పిండిబంధములు బహుప్రకారము లగును. ఆధారభేదము, అంగభేదము, ప్రయోగభేదము, ఇట్టి భేదములచే నానాత్వము కలుగును.

భూమి, నాలుగు దిక్కులు, ఆకాశ ద్వయ మని యాధార స్థానము లే డున్నవి. రెండు హస్తములు, రెండు పాదములు, రెండు నేత్రములు, శిరము నని యంగభేదము లేడు. ఒక డగుట యనేకు లగుట యనునది ప్రయోక్తల ననుసరించిన భేదము. అందును సమ ప్రయోగము విషమప్రయోగ మని భేద మున్నది. ఈ ప్రయోగములను కరణములతో నిర్వహించుట, అంగహారములతో నిర్వహించుట అనుభేదమున పారమేశ్వర పిండిబంధము లనేక రూపము లగుచున్నవి. ఆ యా దేవతల యా యా ప్రకృతులను తదంతర్భాగ

ములను సూచనము చేయుటకై కేవలము కరణముల ప్రయోగించుట గూడ హర్షదాయి కా గలదు. ప్రధానదేవతోద్దేశమున ప్రవృత్తము లయిన పిండిబంధములు మాత్రమే యిచట నిర్దిష్టము లయినవి. మహాదేవుడు పరశివుడే ప్రధాను డగుట, యాతఁడు ముఖ్యముగా పరితోషణీయు డగుట ఈశ్వరపిండి నిర్దేశము సముచితముగ నున్నది. శివు డీశ్వర శబ్దవాచ్యుడు. నిర్విశేషరూపుడు. తత్సూచకమే శివలింగా కృతి. తదాకృతి పిండిబంధము శివ పరితోషార్థము.

“పిండ్యా బధ్యతే = బుద్ధౌ ప్రవేశ్యతే ఆధారాంగాది సంఘాతః పిండిబంధః ఆకృతి విశేషః—”

సమూహాత్మక మయిన యొకానొక ప్రయోగ ప్రదర్శనమున ఆధారాంగ ప్రయోగ సాధకుల సవిశేష మయిన విన్యాస విలాసము మన బుద్ధియందు ప్రవేశించును. అట్లు సిద్ధమైన మన యాస్వాదాను భవమున గోచరించు ఆకృతివిశేషమును పిండిబంధ మందురు. కరణాంగహారము లన్నియు పిండివిశిష్టములుగా గోచరించుట బట్టి యనియే పిండిబంధము లనియు పరిగణితము లగుచున్నవి. వీని యన్నిటి భావనా వ్యూహములో తుదకు మహామహేశ్వరుడై వ్యక్త స్వరూపుడై గోచరించుటను పిండి బంధ వ్యవహారము కలుగును.

పరమేశ్వర పిండిబంధ మీశ్వరపిండి. మహేశ్వరుని యాయుధ విశేషమయిన త్రిశూలము యొక్క యాకృతి యిందుండును. నంది బంధము పట్టన పిండి. ఆతడు పిండిబంధ లక్షణ విధాత. నంది పిండియు త్రిశూలాకృతి నుండును. దేవీపిండి సింహాకృతి కలది. ఐరావత పిండి గజాకృతి. రూపపిండి పద్మాకారమున నుండును. ధారాపిండిని మఱల మఱల ప్రయోగించి నపుడు నదీపిండి నామము కలుగును. కుబేరుని పిండి ముద్గరాకృతి నుండు నట ! పిండివిధానము లిన్నియే కా ద ని యంటిమి. “త్రిశూలాకృతి సంస్థానా రాద్రీ స్యాదంధక ద్విషః” రాద్రీపిండి త్రిశూలాకృతి నుండు ననుటచే నాయా చిహ్నాలు కల యా యా దేవతల కర్మాది సూచక రూపమున నితర పిండి విధాన ములు గూడ నుపలక్షించునది. దేవత నారాధించు నపుడు స్మృత్త మున దేవతా పరితోషణ మావశ్యక మగుచున్నది. ఆ స్మృత్తమధ్య

మునందా దేవత యొక్క యాయుధ వాహన కర్మ భావాదుల ననుకరించు నంగ ప్రయోగ మొనరింపవలసియున్నది. కావుననే రత్నావళ్యాది రూపకములలో తలపుష్పపుట మను కరణమున దేవీ కర్మ భావము సూచిత మయినది. అది దేవీపరితోషార్థ ముపాత్తము. అట్లే నికుట్టిత మను తొమ్మిదవ కరణమున త్రిశూలాకృతిక మగు సంపత్తి యున్నది. గరుడస్లుతక (౭౦) మను కరణములో గరుడుని యాకార గతి సూచన మున్నది. గంగావతరణ కరణములో ధారాపిండి సూచిత మయినది. నాగావసర్పితకములో భోగపిండి యున్నది. రేచిత మాక్షిప్తరేచిత మను నంగహారములలో నానావిధములయిన యాధారాద్యనంత భేదముల నిష్పత్తి యున్నది. కావుననే - రేచితాంగ హారమున సర్వదేవతలు సంతృప్తి పొందుదు రని తాండవమున రేచితము ప్రయోగింప వలెనని నందిమతముగా ప్రసిద్ధి యున్నది. ఇట్టి విశేషముల వలన సంతగా నుపయోగము లేదు. అయినను “ఆగమ భంశ రక్షణాయ తు దిజ్ నిరూపితా” నాట్యాగమమునకు భంశము లేకుండ రక్షణము సూచించుట కీషన్యాత్రముగా సూచింప వలసి వచ్చినది.

౧౭౯ రేచకా అంగహారాశ్చ పిండిబంధాస్తైవ చ
సృష్ట్యా భగవతా యతస్తజ్జయే మునయే తథా

పరశిస్తుడు రేచకములను అంగహారములను పిండిబంధములను నిర్మించి తండు వను ముని కప్పగించి నాడు, ఇందు పిండిబంధ మని చెప్పుటచే శిఖిపిండి మొదలగు వానిలో నుపాయములగు మయూర లలితము మొదలగు కరణములను సూచించినట్లే యయినది. అందు ననే కేవల కరణ ప్రయోగమున గూడ దేవతా పరితోషణ మున్నదని, దాని ప్రయోగ మదృష్టప్రయోజనక మని చెప్పినట్లే భావింప వలయును. అంగహారప్రయోగము లం దపరిహార్యముగా పిండిబంధ సంబంధ మున్నది. అంగహారములె పిండిబంధము లన్నమాట. కరణముల సమూహరూపముగా నిరూపించిన యంగహారములు పిండిబంధముల నిష్పత్తిలో నుపాయము లనుట భద్రముగా గుర్తింప వలెను. ఇంక నిట్టి నాని నభ్యూహించి ప్రయోగింప వచ్చు ననియే యీ వచన

మున ప్రయోగ ప్రత్యనుజ్ఞానము నిశ్చయించునది. శివుడు సంధ్యా కాలము లందు నృత్తము స్మరించెనని పూర్వము నిరూపితము. ఇచట నిర్మించుట యున్నదని పూర్వవిరోధము శంకింప నక్కఱ లేదు. పదములలోని వర్ణములు ప్రవాహరూపమున ననాదులు. అల్లె యిందలి స్థానకములు, చారీరీతులు, నృత్తచాస్త్రములు, భూ తారక కర్మలును ప్రవాహనాదులు. అయిన నవి ప్రతిప్రాణి యందలి స్థానకరణముల సంపత్తులచే నొక పౌర్వాపర్య మభివ్యక్తము చేసికొనును. ఇట్టి పౌర్వాపర్య నిబంధన ముండుటచే కృతకమెయగును. కల్పిత మయినను పూర్వపూర్వరచనల సజాతీయత్వ ప్రవాహమున నిత్యమే యన వచ్చును. ప్రకృత నృత్తము నిల్లె సంభావించిన పూర్వవిరోధ మేమియు నుండదు. తండువు కిచ్చినా డనుటలో నొక భాన మున్నది. తండువు ముని. ఊహాపోహాది కుశలుడు. శోభాప్రధానముగా నైచిత్ర్య మనుసంధింప గలడు. తన బుద్ధిచే నాలోచించిన రమ్యతలను గూర్చగలడు. లక్ష్మ్య మిది విరూపము కాక శోభాప్రధానమున సుందరమే యగును అని,

నృ త నా ట్య ము లు

౧౩౦ తేనాప హి తతః సమ్యక్ గానభాంప సమన్వితః

నృత్తప్రయోగః సృష్టో యః స తాంశవ ఇతి స్ఫుటః.

శివదత్త మయిన నృత్తమును తండు వతికుశలముగ గుర్తించి, గానములతో భాండములతో గూడుకొన జేసి నృత్త ప్రయోగము సృజించినాడు. అది తండుసృష్ట మగుట తాండవ మయినది. నృత్త ప్రయోగమును సమ్యక్ నైచిత్ర్యమున తండువు సృజించినాడు. అతి సమంచితము లయిన తాలముల సామ్యము సంగత మగునట్లు చేసినాడు. గీతము వాద్యము సమ్యగంచిత మగునట్లు చేసినాడు. సుసంగతములగు నట్లొనగించినాడు.

“మునుల కభినయములు తెలియవు. వారి కందభిజ్ఞానము లేదు. నైదుష్యము లేదు. గీత ప్రసాగములలో వారల కర్థభావన మెక్కడిది ? ” అని కొందరాశంకింప వచ్చును. ఇది భావింపుడు ! నృత్తము నాట్యముకన్న భిన్నమా ? అభిన్నమా ? నాట్యభిన్న మయినచో

దానికి ప్రయోజనము కలదా? లేదా? నృత్యము నాట్యభిన్నము కాదు. అంగవిక్షేపము నృత్యము గీత మన్నియు దానిలో దీనిలో సమానమే. పాటలోని పదార్థ వాక్యార్థములను విషయము చేసికొనిన యభినయ మందిం దున్నది. ఏకపాత్ర ప్రయోగము నృత్యముననే కాదు, నాట్యమున గూడ గలదు. అసన్నిహిత ప్రియుని తోడి ఉక్తిప్రత్యుక్తుల ప్రయోగమున భాణరూపకము లోని యాకాశ భాషిత ప్రయోగమున నేకపాత్ర విధానమే యున్నది. “పరోక్షేఽపి హి నక్తవోఽన్యో నార్యా ప్రత్యక్షేన త్ప్రియః” నారి ప్రత్యక్షముగ నున్నట్లే పరోక్షమున నున్న ప్రియుని పలుక దగునని రాసులు డనెను కదా! అభినయము వాచ్య మనుసరించి యున్నది. అర్థము గాత్ర విక్షేపములచే ప్రతిపాద్య మగుచున్నది. నృత్యనాట్యముల రెండింటిలోనిది యంతయు సమానము. వీనికి భేద మేమి? అని వార్తికకారు డనెను. “నృత్యములో సాక్షాత్కారబుద్ధి యున్నది. నాట్యములో సాక్షాత్కార బుద్ధి యుండదు.” అనుట యుక్తము కాదు. “అదిగో ప్రియతముని గుణముల కీర్తించు చున్నది. ఇదిగో! ఖండిత. అల్లదిగో! కలహంతరిత నృత్య మొనరించు చున్నది.” అని యంద రందురు గదా! పాట లాట లన్నిట వేరు వేరుగా నుండక తప్పదు. ఉపరంజనమా! నాట్యమున నది తక్కువేమి? ఆసీన పాత్ర ప్రయోగములలో వాచిక మభినయమున్నది. భాణరూపకములో ముఖ్యముగా నాహార్య మొక్కటే. అది ఊణక్షణ మేమియు మారదు. సాత్విక మంగీకృతమే. ఆంగికము స్ఫులమే. దేవతాస్తుతి నృత్య నాట్యములలో నేకవిధము. స్త్రీ పుం భావాశ్రయ మయిన శృంగార మంతట సరిగా నుండును కదా! లక్షణ మంతయు సమముగా నున్నది కావున నృత్యము నాట్య భిన్నము కా దనుట సముచితముగా నున్నది. ఇక నీ యంశమునె సూక్తము చేయవలసి యున్నది.

నృత్య మే ల?

౧౩౧ యదా ప్రాప్త్యర్థ ముద్ధానాం తద్దైరభినయః కృతః

తస్మా స్మృతం కృతం హ్యేతత్కం నృత్యం మపేక్షతే.

౧.౩.౨ స గీతకార్తనంబద్ధం స చావ్యర్థస్య భావకం

కస్మాన్నృతం కృతం హ్యేతద్గీతేషాసాచితేషు చ?

నాట్యతత్వజ్ఞు లయిన ప్రయోక్తలు కావ్యార్థములను సాక్షాత్కారబుద్ధితో స్వీకరించుటకై యాంగికాద్యభినయము నిర్మితమయినది కదా! ఈ సృత్తశబ్దమున చెప్పదగిన దిది యేల నిర్మితమయినది? దీనిని నాట్య మని యనక సృత్త శబ్దమున వ్యవదేశింపనేల? పోనీ? నాట్యము కన్న సృత్తము వేరే యనుకొని యీ వ్యవదేశము చేసి రనుకొందము? ఇది యెట్టి స్వభావ మపేక్షించును? దీని స్వాత్మగత మయిన లక్షణ మేమి? దాని నెట్లంగీకరించిరి? దీని స్వరూపమున లౌకికత్వమున్నదా? లోకోత్తరత్వమున్నదా? లౌకికత్వమే యున్న దన్న ఘటపటాదుల వలె నిది తుల్యాకృతి యగును. తదనుకార మేని యగును. ప్రతిబింబరూప మేని యగును. అంత కన్న నేమి యగును? అది యెట్లయిన దాని యందంతట నాట్య చ్ఛాయ యుండక తప్పదు. చిత్రపుత్రికలు పుస్తములు కథాపర్యంతము సర్వము సాక్షాత్కార సమాన మయిన సంవేదన సంపద యుండును గావున నాట్యభాగ నిష్కందములు కాక మానవు. సృత్త లక్షణము లోకోత్తర మన్నచో నది నాట్యమున కనాంతర భేద మాత్రమే యగును. అది యంతమాత్రమే యయినచో ప్రయోజన మేమియు నుండదు. సృత్తమునకు స్వరూప గత మయిన స్వభావ మున్న నది యవశ్య ముపలక్షణీయము. అదియే లేదు కదా!

రా గ కా వ్య ము లు

ప్రయోజన భేద మున్న దని నాట్య సృత్తములకు భేదము చెప్పటయు సంగతము కాదు. రాగకావ్యము లందును చతుర్వర్గోపదేశ మున్నది. షోభిక మొదలగు నుపరూపకములలో ప్రచ్ఛన్న రాగ పరమ రహస్యముగా కామోపదేశ ముండనే యున్నది. కొన్ని కొన్ని సామాన్యాభినయము లందు ప్రచ్ఛన్నరాగము మన్మథదేవ సారసర్వస్వ మని యనినారు. సింహ సూకర భల్లూక కాసరాది వర్ణనమున గూడ అప్రస్తుతప్రశంస అర్థాంతరన్యాసము దృష్టాంతములచే పురుషార్థ ముపదేశింప బడుచున్నది. ఇట్లు ధర్మాది ప్రయో

జనప్రాప్తికై కవులు రాగకావ్యాదులను అభినయములుగా చేసిరి. కాగా నీ నృత్తము నాట్యమేల కాదు? నాట్యమే నృత్తము కాకూడదా? కాకూడదన్న భేదకస్వభావము చెప్పవలెను. భిన్నస్వభావమేమియు లేదు. స్వభావాభేదమున ప్రయోజనాభేదమున నృత్తము నాట్యాభిన్నమని స్పష్టమగుచున్నది.

“వేరొక విధమున నీ శ్లోకార్థము భావంతము. అభినయముండుటచే గొన్ని రాగకావ్యములు నాట్యమవుగావుత. కొన్నిట నభినయముండదు. అచట నాట్యశంక రానేరాదు కదా! కేవలము వలనము ఆవర్తనము భూతేపము తారాచలనము చరణధారణము కంపము స్ఫురితము రేచకము మొదలగు వానిలో నభినయము లేదు. ఇవి నృత్తము కావచ్చును గదా!” అని భేదవాదులనవచ్చును. నృత్తమును నాట్యము నుండి విమోచింపజేసినందున ప్రయోజనమేమున్నది? మొదట నాట్యము లక్షితమయినది. అభినయములకం దుపయోగముండుట స్పష్టము. గీతవాద్యాదులవలె నృత్తముపరంజకమే యగును. గీతము నానా ప్రకృతులను చిత్తవృత్తులను కథావస్థలను సూచించునదై యుపయోగించును. వాద్యము గీతసామ్యమున భాసించు తాలమున కుద్దీపకమై యుపయోగించును. వీనిలో నృత్తమే స్వభావము నపేక్షించుచున్నది? యుద్ధ నియుద్ధ గతిపరాక్రమాదులలో నుపయోగించునందురా? అందును లోకస్వభావమపేక్షించునా? అలోకస్వభావమపేక్షించునా? లోకస్వభావమే యయిన లోకధర్మిని సంగ్రహించి నట్లగును. అప్పుడు నాట్యంగముగనె నిరూపణ ముచితమగును. అలోకస్వభావమే యయినచో నాట్యధర్మ్యనుప్రవేశము కలుగును. సుందరమై యుపరంజక భాగానుప్రవేశము పొంది నాట్యగర్భముననె నృత్తము ప్రవేశము పొందును.

పూర్వరంగమున వైచిత్ర్యసిద్ధికై నృత్త మావశ్యకమని యందురు కాబోలు. పూర్వరంగములో బ్రహ్మగీతి ప్రయోగింతురు కదా! బ్రహ్మగీతియు నృత్తమును అంగాంగి భావము పొందునందుమా? ఇది సమంజసము కాదు. “మహాగీతేషు చైవాథాన్

సమ్యగేవాభినేష్యసి” అనినట్లు మహాగీతములలో సమ్యగభినయము ప్రసిద్ధము. మహాగీతార్థముల ప్రాప్తికై వాని నభిముఖము చేయుటకై విహితమగు నిదియు నభినయ ముండుటచే నాట్యతుల్యమై కదా! ‘ఇది నాట్యము కాదు నృత్త’ మని యేల యనవలయును? నృత్త మని వేరుగా ననిరి పో! గీతకార్థాభినయ మొనరింప వలసి యున్నప్పుడు అంగిక హస్త కార్యాద్యభినయ వ్యతిరిక్తమగు నే స్వభావ మిందున్నది? అది యేదియు గోచరింపదు. కదా! వేరుగా తలచబడిన యీ నృత్తస్వభావము గీతకార్థ సంబద్ధము కాదు. అర్థ భావకమును గాదు. గీతము లాసారితములు కాగా దీని నృత్త మని నవనామమున నేల యనవలెను? గీతకార్థములు పస్త్యంగ ప్రభృతు లున్నవి. వానితో నృత్తము సంబద్ధము కాదు. వాని మధ్యలో నిది పరిగణితము కా లేదు. సుషిరాది వాద్యము లొకవిధమున నుపయోగించుట యున్నది. గీతకాదుల స్వరూపమునకొ పదమునకొ తాలమునకొ సుషిరాదికము భావకము తదర్థ ప్రాపక మగును. ఈ నృత్త మా విధమున స్వరూప పద తాల భావకముగ గూడ గోచరింపదు కదా! నృత్త మని దీని వేరుచేయుటలోని భావ మేమి?

స్తత మాపూరిత మయిన సుషిరము స్వరాత్మక భాగములో లగ్నస్వరమై స్థాన ప్రదాయిగా నుండి స్వరపరమార్థము నందించును. అననర్థ వాద్యము కూడ తాలాంశమున ప్రమాపకమై పదార్థాభినయ మున నుపయోగించును. రేచకాంగహారముల నిబంధరూప మయిన నృత్తముచే నే యర్థ మభినీతము కాదు కదా! కాగా పృథగ్నిబద్ధము లగు నృత్త రాగ కావ్యములలో గూడ నాట్యరూపమే యవభాసించుచున్నందున నృత్త తాల గీతకాద్యపయోగము దుర్ఘటమై యగుచున్నదె!

పక్షత్రయము

ఇంతటి యీ వ్యవసాయములో నిది నృత్తము నాట్యమై కాదా? ఇది యేటి నృత్తము? అను వాదసంక్షేమ మునకై మూడు పక్షములు సంక్షిప్తముగా నుపక్షిప్తము లయినవి. అవి యివి.

౧. నృత్తము నాట్యమై. కావ్యార్థ ప్రాప్తికై ప్రయోక్త

లొనరించు నభినయమే యది. నృత్తము పురుషార్థముల నిరూపించును. కవులు రాగకావ్యము లట్లే నిరూపించిరి. గాత్రవిశేష రూపాభినయము నాట్యములో వలె దీని యందును గలదు. ఇక నృత్త మేమి?

౨. లోక స్వభావానుకార రూపముగా లక్షిత మయిన నాట్యమున నృత్త మెట్లుపకారి? గీతనాద్యాదుల వలె నిది యుపకారి యగుట లేదు. నృత్తము లోకధర్మి యయినను నాట్యధర్మి యయినను నాట్యాభిన్నమే. ఇక నృత్త మేమి?

౩. గీతకార్థముల యాభిముఖ్య మాపాదించుటలో నిందు నాట్యాతిరిక్తాభినయ మే మున్నది? పూర్వరంగాంగము గా నిది యుపయోగి యుపరంజక మన్న నదియు గానరాదు. స్వర తాల ప్రక్రియ లలో సుషిరము వాద్య ముపకారి యగు నట్లే ది యగుట లేదు. ఇక నృత్త మిది యేమి?

నృత్త ధర్మము

- ౧౩౩ అత్రోచ్యతే; స ఖల్వర్థం కంచిన్నృత్త మపేక్షతే
కిం తు శోభాం జనయతీత్యతే నృత్తం ప్రవర్తితం
౧౩౪ ప్రాయేణ సర్వలోకస్య నృత్తమిష్టం స్వభావతః
మంగల్యమితి కృత్వా చ నృత్తమేతత్ప్రకీర్తితం
౧౩౫ వివాహ ప్రసవావాహ ప్రమోదాభ్యుదయాదిము
వినోదకారణం చేతి నృత్త మేతత్ప్రవర్తితం
౧౩౬ అతశ్చైవ ప్రతిక్షేపాద్భూతసంఘః ప్రవర్తితః
యే గీతకాదౌ యుజ్యంతే సమ్యక్ నృత్త విభాగకాః
౧౩౭ దేవేన చాపి సంప్రాక్తః తండుస్తాండవ పూర్వకం
గీతప్రయోగ మాశ్రిత్య నృత్తమేతత్ప్రవర్త్యతాం
౧౩౮ ప్రాయేణ తాండవవిధిః దేవస్త్రత్యాశ్రయో భవేత్
సుకుమారప్రయోగశ్చ శృంగార రస సంభవః

ఇక నిది వక్తవ్యము. నృత్త మే యర్థము నపేక్షింపదు. కేవల మది శోభ సంపాదించును. అందులకే దాని ప్రవర్తింప జేసితిమి. సర్వలోకమునకు స్వభావసిద్ధముగ నృత్త మిష్టము. నృత్తము మంగల్యము. అందుకని యీ నృత్తము చెప్పితిమి. వివాహ ప్రసవ

ప్రమోదాభ్యుదయాదులలో నృత్తము వినోదకరముగా నుండు నని ప్రసరింప జేసితిమి. నృత్తము వినోదహేతు వగు ననియే గీతకాదులలో నృత్తవిభావకము లయిన కొన్ని శబ్దములు దేవతలచే ప్రతిక్షిప్తము లయినను వినోద ప్రీతి కల భూతసంఘములు ప్రవర్తింప జేసినవి. మహాదేవుడును తాండవ మొనరించి తండుమునితో నిట్లనినాడు. “గీతప్రయోగ మాశ్రయించి నృత్త మిది ప్రయోగింపుము!” అని. సాధారణముగా తాండవవిధి దేవస్తుత్యాశ్రయముగా నుండును. అది సుకుమార ప్రయోగము. శృంగార రస సంభవమును. మహేశ్వర దేవుడె సంతోష పూర్వకముగా నిట్లనినాడు కదా! ఇది పై పై భావముల తేటు.

గీ త రం జ న ము

పూర్వముపక్షిప్త పూర్వపక్ష విశేషమున కిట్లు భావభారము నిండుండి పిండ వలసి యున్నది. ఇది యభినవగుప్త భావధార. నాట్యము నృత్త గీత మయము. అం దంగవిశేష మున్నది. రాగ కావ్యాది నృత్తము కూడ తాదృశమే. తాకిక నృత్తమున గూడ నిది యున్నది. నాట్యలక్షణముననె యది గోపిత మగును. గాత్రవిశేషణ మున్నది కదా! పదపాఠ మున్నది కదా! పదజాత మభినయనూన మగుచున్నది కదా! అర్థ మభినీత మగునని యేల అనుసంధాన మొనర్పము? అది మాత్రము నాట్యము వలె సాక్షాత్కార యోగ్య మగుట లేనా? అంగోపాంగముల పరిశేషము వాక్యమున జెప్పినట్లే. కన్నడునె! పదార్థసంవాద మనుసంధించు కొనియే గాన మొనరింతురు. తన్మయీభావ స్పృహబంధ ముండి తీరును. సాత్త్విక సంపత్తి స్ఫుటమె యగును. నృత్తకావ్యము లందును వర్ణభంగము కలిగిన నభినయ కథయె యుండదు. కేవలనృత్త భావ మొకచో నున్నను కావ్యార్థముల లోని యర్థతత్వముల సౌకుమార్యమునె యది సూచించును. నృత్తములో ధారాపరిక్రమ రూపముగా లయవిశేషము ప్రయోగించు నప్పుడు చేయు గాన మెవరి దందుము? నర్తించుట కేతెంచిన లోకనర్తకియె యిప్పు డీ విధమున లోకవచనమె పలుకుచున్న దనుకొన్న నది యెట్లు సంగతము? పాటలో స్వస్పందమున:

సంక్రమణము చూచుకొని యేకవాక్యతను కూర్చుకొని సాక్షాత్కరింప జేయు నర్తకి లోకగతిక యందుమా? సాక్షాత్కారప్రతిభ యున్న నాట్యమెకదా! ఒకడొకడు నృత్య మొనరించి గాన మొనరించి యన్యోపదేశగానముగా వస్తుబోధనమున భావప్రవేశనమున వేగోకని మనస్సమావృత్త మొనరించుట సుప్రసిద్ధమె. ఒక్కొక్క గీతము కాని నృత్యము కాని మరి యితరము కాని పాలకప్రభువుల పరితోషమున కై న కథాపచన నిష్ఠమై వారిని రంజింపజేయును. గీతనృత్తాదుల యారంభములో ప్రయోక్త లెట్లుగా గోచరించినను మధ్యలో - “ఇది చౌర్య కాముక కేలీ లాలస మానస. ఇది ఇట్టిది. ఈ త డి ట్టి కాము కులతో నిట్టి వా డయినాడు. ఇదిగో! యీ ప్రాధదూతి యిట్లయి నది” అను విధమున పాలకపుత్రుల హృదయానుప్రవేశమునకు తగినట్లు గోచరించును. వారి ప్రసాదమునకై ధనార్జనమునకై యేమేని పలుకును. ఆ పాలకపుత్రునె యా ధనమునె యుద్దేశించి చేష్టిత మొన రించును. పలుకు పలుకును. అట్లే ప్రయోక్తలు ప్రయోగము సాగిం తురు. ముగింతురు. ఒకతె నృత్య మారభించి యువరంజక గీతముల పాడి, చిత్రవిచిత్ర పటముల ధరించి, చేటీ చేటక పరివృతయై, రంగ మున నవతరింపగనె “ఇదిగో! నిన్నె యిది స్తుతించినది. నిన్నె కీర్తించినది” అని తలంచుట కవకాశము కలుగును. అప్పు డా రంగనర్తకియు నటనున్న వాని ముఖమున తన మాటల సంక్రమింప జేయును. లయతాలములు సరి చూచు కొనుచునె నృత్య మొనరించును. గీయమాన పదముల భావము పాలకప్రభువుల హృదయప్రదేశము పొందునట్లు సమతీతయితముగ నావర్జనము చేయును. లోకవ్యవహారము లందున్న హస్త భూ కర్మలను రోమాంచములను అక్షివికారములను తుల్యయోగక్షేమముగనె ప్రదర్శించును. గానించును.

నాట్యము నృత్యసంస్కారకము

ఇట్లు గీతమున ప్రధానముగా రంజన మాపాదించి దానికి తగిన యంగవ్యాపారము కూడ ప్రదర్శించును. మరల నృత్యమున చిత్తహరణము చేయునదై నృత్యము ప్రధానము చేయును. గీతము తదంగము గావించును. అటుపై నృత్తాదరము తగ్గించి పాడునట్టి పాటకు తగిన

యాంగికములు చూపును. తదనుకూలముగ సంగవిత్కేషము చేయును. లయలగ్నము లయిన కరణాదు లాచరించును. ఈ యంశమున నింతటి తాకికమాత్ర స్వభావ మున్నను అప్రయోజ్య ప్రయోజకభావ శంక తగదు. గీతస్మత్తాదులను నర్తకి ప్రయోగించుట యంతయు లోక సద్భృత చేష్టిత మన సక్కట లేదు. అన్నిటిని సామ్రాజ్యరకల్పముగా నామె చూపదు. ఆమె యాహార్య మామె రూపము సంతగా ప్రచ్ఛా దింపదు గదా! కేవలము సృత్తముచు సాభినయముగా నర్తకి ప్రద ర్శించును. కావున నాట్యము సృత్తమునకు సంస్కారక మన వచ్చును. కావుననె నాట్యములోని ప్రస్తావనయె ప్రాణముగా సృత్త ముండు ననియు ప్రసిద్ధి కలిగినది. సృత్తము నాట్యరూపము. ఇందు పాత్రో ద్వేశమున నున్న భాషానియమము కూడ సామ్రాజ్యర సంపత్తి కుప యోగించును. సృత్తము నాట్యయిత మనియె తలచుట కేవల మస్థానభ్రాంతి. లయతాలాదులకు తగినట్లు అర్థసూచనమునకు యుక్త మగునట్లు రసానుసారమున సముచితార్థ పూరణమునకై ధ్రువాగీతము కూడు కొనవచ్చును. సామాజిక డాస్యాదింప వలెనని, యిందలి యుపదేశ సందేశము లందుకొన వలెనని, దీనిచే వారలకు ప్రబోధ ముదయింప వలె నని, వారు సంతుష్టి పడి బహుళకింప వలె నని సృత్తప్రయోగములో నెట్టి యభిసంధియు నుండదు. అట్టి ప్రయోజన సంపత్తి నాంతరీయకముగా కలిగిన కలుగ వచ్చును. సర్వత్ర విష యోద్వేశముననే సృత్తప్రయోగ ముండును. నర్తకి ప్రవృత్తి తాకిక ముగా గోచరింప వచ్చును. కాని “నర్తకాః ప్రవృత్తిః ప్రవర్తనా వా దేవతా పరితోషణఫలైవ.” నర్తకి ప్రవర్తించుట ప్రవర్తించ జేయుట యంతయు దేవతా పరితోషణ మునకె యగును. “యత్కించిల్లాస్య మేతేన దేవీ తుష్యతి నిత్యశః.” లాస్యమున దేవి నిత్యము సంతసించు ననినారు. “యత్కించి త్తాండవం తేన సోమః సానుచరః శివః.” తాండవమున దేవీసహితు డయిన సపరివార శివుడు సంత సించు ననినారు. రస మం దంతర్లగ్నము లయిన విషయవిశేషముల యోజనము చేసి ప్రీతి సాధింప వచ్చును. ఇది యంతయు నలౌకిక రూపాంతరము పొందక తప్పదు. ఈ మధ్యలో వ్యుత్పత్త్యభిసంధాన మనునది సముచిత సంభావనము కాదు. వంటకములు తినువాడు

పాకపాండిత్యము సంపాదించు నన్నట్లుండును. కేయములో నాట్యములో కూడ నిదియే ముఖ్యము. ఇది నాట్య సముచితభావము. ఇంత కఠిన్రీతిముగా నేమేని పలికిన నది యంతయు మానవునకు జీవికా పర్యవసితమై పురుష దౌరాత్మ్యముగా మారును. పుస్తకవాచకులు పురాకల్పము లోని ధర్మోపదేశములు చెప్పి నట్లుండును. సృత్త నాట్యములకు ప్రయోజనభేదము లేదు. లక్షణ భేదమును లేదు. సామాజకులకు నాట్య మందించు ప్రయోజనమును సృత్తము సందించును. సృత్తము వేరుగా ధర్మాద్యుపాయములం దొకదాని నపేక్షింపదు. సృత్త మొక యగ్రసాక్షాత్కార మాపాదించుట కుద్యమించినదై నాట్యము నపేక్షించుట లేదు. కాగా సృత్తమని యనుట హాచోయ్యుక్తిచే ననుటయె.

సృత్తము నాట్యశోభ

నాట్యములో సృత్తమున కెట్లుప్రయోగమున్నదో? యని శంక కలుగును. గీతకమునకు నాట్యమున నెట్లుప్రయోగ మున్నదని ప్రశ్నించుకొందము. వాక్యముల జెప్పని భావములు కావ్యమున నిరూపింపని భావములు గీతకమున భాసించు నని భావించుము. ప్రకృతమున నిట్లు భావించుము. “రామరావణచరితములలో నొకటి యగ్రామ్యచరిత మందుము. మరియొకటి త్యాజ్యచరిత మందుము. అట్టి యర్థసంభావనము హృదయానుప్రవేశమునకు ద్వార మగుచున్నది. హృదయ సంవాదము కలుగు చున్నది. అట్టిదే సృత్తమున కూడ గలదు. సృత్తము లోని వలనావర్తనాదులు నాట్యమున సంతరంగములుగా నుప్రయోగించును. హృదయానుప్రవేశ ద్వారభూతము లగును. కాగా నాట్య మనునది విమలాభినయ మాణిక్యముల చేర్పు కూర్పులకు సూత్రస్థానీయము. వలనాది రూప సృత్త సజాతీయము. సృత్తసన్నిహితము. అంతరంగము లగు గీతాదులందు వ్యాపిగా నుండునది” అని గుర్తించుట సర్వ శుభంకర భావము.

ప్రయోగ సమయము

అందుననే సృత్తము నాట్యమున శోభ గలుగ చేయునని

ప్రవర్తిత మయినది. ప్రకృష్టముగా వర్ణిత మయినది. వర్ణనము విలాసము వలనము కల సృత్తము కావ్యావయవములకు కావ్యమున కును విలాస చేష్టావస్థాపనాత్మకముగా నుండును. సృత్తము రంజనాత్మక మగు శోభ నిచ్చునదియె కాక శోభానాంతరీయకముగా గానాది ప్రకర్ష వైలక్షణ్యమున సచేతశ్చమత్కార మాపాదించును. భోజనాదులు కూడ రంజకములె కా వచ్చును గాని సృత్తము తావన్మాత్రము కాదు. స్వభావసిద్ధముగా నిది సర్వాభీష్టము. వివాహ ప్రసవావాహాదులలో నిది సర్వలోక సంసిద్ధము. ప్రతిమానవు డొక్కొక విధమున సృత్తము చేయును. వాద్య మొనరించుచు సృత్తము చేయును. వివాహము = వధువు నింటికి దీసికొని వచ్చుట. సర్వముత్సవము తత్పూర్వకముగా నుండును. ప్రసవము = పుత్రజన్మ. ఆవాహము = భార్యను వెంట బెట్టుకొని శ్వశురభవనము ప్రవేశించుట. ప్రమోదము = పాలకప్రభువు లిచ్చు ద్రవ్యసత్కారాదులు. అభ్యుదయము = మనోరథప్రాప్తి, యభిలషిత సిద్ధి. ఇంక ననేకము లయిన యనభిలషిత శుభ ప్రాప్తి సమయము లందును సృత్తము వినోదకరణ మగును. ఇంతటి ప్రతిపాదనమున సృత్తము నాట్యాంగ మని గీతాదుల వలె నుపయోగి యని సారము తేలినది. ఈ సృత్తమును గీత ప్రయోగము నాశ్రయించి ప్రవర్తింప జేయవలయు నని మహాదేవు డాదరమున జెప్పినాడు. 'గీయతే ఇతి గీతం కావ్యం' గీతప్రయోగము కావ్యప్రయోగము. ప్రయోగ మనుటచే కేవల చ్ఛాయ నాశ్రయించుట కా దని యర్థానుప్రవేశరూప మగు సంబంధము నాశ్రయించి యని యర్థము భావింప వలెను. ఒకప్పుడు సంధ్యాసమయమున శివుడు సృత్త మొనరించు చుండగా నారదుడు శివచిత్తుడై త్రిపురోన్మాదమును గానము చేసినాడు. శివుడు సంప్రీతుడై తండువును బిలిచి 'అభినయసంపత్తితో తాండవమును సమాయోజింపుము' అనినాడు. ఇట్లు సృత్తారంభముగా తాండవ మావిర్భవించినది.

తాండవమును విధించు కావ్యము వర్ణనీయముగా దేవస్తుతి నాశ్రయించును. నిర్భర పరిపూర్ణ మగు శృంగారరసమున తాండవము మస్మణ ప్రయోగము కల దగును. నాట్యమున కన్న నన్య

మున రస మభివ్యక్తము కాదు. కాని కావ్యమున నాట్యము నిష్పన్న మగును. రసానుప్రవేశ ముండును. నృత్త మెల్లప్పుడు సుకుమార ప్రయోగమే యని భావించ నక్కఱ లేదు. మస్మణము కూడ సుద్ధత మిశ్రము కావచ్చును. ఉద్ధతమును మస్మణ మిశ్రము కావచ్చును. నరపతి చాటుక ప్రధానముగా నుండు వానిలో సుకుమారమే శుద్ధరూపము. నరసింహాది చరిత వర్ణనములో సుద్ధతమే. మస్మణోద్ధతముల కలయికలో నానా భేదము లున్నవి. ఊబి కా ప్రస్తాన పిద్ధక హస్తీసక రసకాదు లివియె. ఇవి యన్నియు నృత్తాత్మకము లయిన ప్రబంధములు. నాట్యాత్మక నాటకాదుల కన్న విలక్షణము లని భావింప నక్కఱ లేదు.

నృత్తము సప్తకృతి

ఇట్లే నృత్తము భగవద్గోదేవుని సప్తకృతి ప్రకారముల ప్రసరించినది.

౧. ప్రథమమున నృత్తము శుద్ధము. కేవలము రేచకాంగహార స్వరూపమున నావిష్కృత మయినది.
౨. రేచకాంగహార స్వరూపముగా నున్న నృత్తము గీతకాదుల యభినయోన్ముఖ మయినది.
౩. పిమ్మట గానప్రియా మాత్రము ననుసరించి వాద్యతాలాను సారి యయినది. తండువు వాద్యభాండముల కూర్చినాడు. బాహుప్రేంఖణము, ఉరఃకంఠము, పార్శ్వ నమనోన్నమనములు, చరణసరణము, స్ఫురితము, కంపితప్రభువు, తారా పరిస్పందము, కటిచ్ఛేదము, అంగవలనము నను రూప మెత్తినది.

౪. మస్మణ నృత్తము

౫. ఉద్ధత నృత్తము

౬. మస్మణోద్ధతము

౭. ఉద్ధత మస్మణము

సప్తకృత్యములు మూలముగా సప్తనృత్తము లావిర్భావము పొందినవి. వీనిలో మొదటిది తాకిక స్వతంత్ర నృత్తమున నుండును. దేవతా

తోషణమున నుండును. రెండవది పూర్వరంగవిధిలో కూడు కొన్నది. విశ్వము వ్యాపించినది. ఇంతగా నిది యిచట ప్రసక్తానుప్రసక్తముగ సృతస్వరూపము ప్రదర్శిత మయినది. ఇక దీని ప్రయోగము పరిశీలింప వలయును. తండుప్రయుక్త మయిన తాండవవిధి క్రియను వర్ధమాన క మనుసరించి తెలియ వలయును. ఇదివరలో తాండవ విధి క్రియ కరణాంగహార విషయముగా నిరూపిత మయినది గాని గీత తాల సమ్మిశ్రముగా నిరూపితము కాలేదు. ఇక నట్టి విశేషమున తెలియ వలయును. గీత్యాధారముగా నొక వాక్యసమూహమును మొదట స్వీకరింప వలెను. అది యభినయించుటకు తగియున్నట్లు నిశ్చయింప వలెను. తదనుకూల మయిన గీతవిశేషము నెన్నుకొన వలెను. వలనా వర్తనాదులలో భూతారాది నియమ మవలంబింప వలెను. గీతతాలాది సంబంధమున తాండవ విధాన మే రీతి కలదగునో యిక తెలియ దగి యున్నది.

౧౩౯. కలానాం పృథ్విమాసాప్య హ్యక్షరాణాం చ పథ్నాత్
పథ్నా స్మర్తకీనాం చ వర్ధమానక ముచ్చతే.

కలావృద్ధి ననుసరించి యక్షరముల వర్ధన ముండును. నర్తకీ వర్ధనము నుండును. కలాక్షర నర్తకీ వృద్ధి యుండుటను వర్ధమానక మని వ్యవహారము కలిగినది. కల యనునది తాల ప్రాణము. కాల పరిమాణము లోని యొక నియత విభాగమునకు కల యని పేరు. నేటి గడియారముల లోని సెకండు కాలములో నాల్గవ వంతు కాలము “కల” యని తలచ వచ్చును. కలకు లయద్వారమున సంఖ్యాద్వారమున వృద్ధి కలుగును. కలావృద్ధి ననుసరించి యక్షరవృద్ధి. కలాను సారముననే నర్తకీవృద్ధియు సిద్ధ మగును. మొదటి యాసారితములో సృతప్రయోక్తీ నర్తకీ యొక్క తెయె యుండును. రెండవ యాసారితమున నిద్దరు. ఇట్లు క్రమవృద్ధి యుండును. ఇట్లు వృద్ధియోగమున వర్ధమానక మగును. “యస్మా స్మృత్యాచ్చ వణ్ణాచ్చ వాద్యా త్తాలాత్ లయాదిభిః వర్ధతేభినయా వైచ ప్రయోగో వర్ధమానకః” -సృత్యమున వర్ణమున వాద్యమున తాలమున అభినయమున లయాదులచే ప్రయోగ మభివృద్ధి పొంది నప్పుడు వర్ధమానక

మగునని యితరులును తెలియజెప్పిరి. ఇట్లు ప్రయోగములో నభివృద్ధి యున్నందున నీ వర్థమానక మందు అంగహార ప్రయోగము పరిపూర్ణ మగు పిండిబంధ విధానము సమ్యక్ నిష్పన్న మగునని తాత్పర్యము.

కు త ప ము

యథావిధిగా కుతప విన్యాసము చేయవలయును. చతుర్విధా తోద్యమునకు కుతప మని పేరు. వాని వాని స్థలము లం దా యా వాద్యముల నుంచి స్వర తాల లయ కలాదులను చక్కగా కూర్చుకొని యన్నిటిని భద్రముగా సిద్ధముగా నుంచుట కుతప విన్యాసము. ప్రయోక్తలు కుతప విన్యాసానంతరము ఆసారిత ప్రయోగ మొనరింప వలెను. ఆసారిత మనునది గీతము. ఇది నాల్గు విధములు. తాల-మాన-కలా-తాన-మూర్చనా-స్థాన కర్మలలో నంతట చక్కగ ప్రసారము సరిచూచుట నాసారిత మందురు. మొదట నంతర్యవనికలో శుష్కాక్షరముగ నె పలుకునది. అనంతర మాతోద్యములతో లగించు నది. ప్రయోగప్రస్తావము ప్రథమఫలము. అందరు సంతసించుటతో విఘ్నశమనము శాస్త్రీయ మయిన ఫలము. అంగకలాప మిట్లు ప్రయుక్త మయినప్పుడు ప్రయోగవిధి కలుగును.

స్వర సంధానము

౧౪౦. తత తూపోహనం కృత్వా తంత్రీగాన సమన్వితం

కార్యః ప్రవేశో సర్తక్యా భాండ వాద్య సమన్వితః

ఇకనిది ప్రయోగ క్రమము. తంత్రీగాన సమన్వితముగా ప్రథమమున ఉపోహన మొనరింప వలెను. పిమ్మట భాండవాద్యములతో నర్తకి ప్రవేశింప వలయును. “ఉపోహ్యంతే స్వరా యస్మిన్నంగే= ఉపోహనం” స్వరము లే యంగమున సన్నిహితమై కూడు కొనునో యది యుపోహనము. ఉపోహనము గీతాంగము, గీతప్రవర్తక మయిన స్వరసంధాన మన్నమాట. భాండవాద్యముల నాశ్రయించిన గీతము వెలువడగానే స్తుత్యాదిరూప మయిన ప్రయోగ మారంభ మగును. అట్టి యారంభక విధానమే యుపోహనము. ఉపోహన మందు తంత్రీగాన ముండును. సుషిరాతోద్య ముండును. ఘనావనద్ధము లాతోద్యము లిం దుం డ వు. ఉపోహనము సమాప్తము కాగానే నర్తకి

ప్రవేశించును. అందు పుష్కరవాద్య ముండును. వాద్య మను కూలముగ ప్రయోగింప వలెను. వాద్యానుసారముగా గతి గీతి నియత మగును. గతి నియత మగు ననుట కరణాంగహారములు ప్రయోగింప వలెననుటయే. ఇది ప్రథమ ప్రయోగము.

నర్తకి రంగ ప్రవేశము

౧౪౧. వైశాఖ స్థానకేసరీ సర్వ రేచక చారిణీ
పుష్పాంజలిధరా భూత్వా ప్రవిశేద్రంగమండలం

౧౪౨. పుష్పాంజలిం విసృజ్యాథ రంగపీఠం పరీత్య చ
ప్రణమ్య దేవతాభ్యశ్చ తతః తథానయ మాచరేత్

యథావిధము నర్తకి రంగప్రవేశ మొనరింప వలసిన రీతి యిం దున్నది. నర్తకి వైశాఖస్థానకమున నున్నదై హస్త పాద కటి గ్రీవా గేచితముల నాచరించుచు పుష్పాంజలి ధరించి రంగమండపము ప్రవేశింప వలెను. ఆ పుష్పాంజలిని విడువ వలయును. పుష్పముల విడుచుట యనునది యంగభంగీ ప్రక్రమమున ప్రదర్శించుటగా నుండ వలెను. పిమ్మట రంగపీఠ మటు నిలు పరిక్రమింప వలెను. ఇందు సావధానముగా క్రమము పాటింప వలసి యున్నది. రంగదేవతలకు నమస్కరించి పిమ్మట అభినయ మారంభింప వలెను. ఇది పరిపాటి. పుష్పాంజలి పట్టుట విడుచుట రంగ పరిక్రమణము దేవప్రణామ మన్నియు నొకసమయముననే యాచరించుట తగదు. ఇందలి క్రమానుసరణములో నర్తకి భక్తి విశేష మగును. ఆమెకు తదర్థభావన ముండును. విశిష్టముగా నభినయము భావించి యా నర్తకి స్వాత్మాభిమఖ్య మాపాదించు కొనుట కవకాశ ముండును. పదార్థ వాక్యాన్తాభినయములో నామె కూడ స్వసంవాదము సంపాదించ వలెను గాని సామాజికోద్దేశమున ప్రవర్తించుట సమంజసము కాదు.

భాండ వాద్యము

౧౪౩. యత్రాభినేయం గీతం స్థాిత తత్ర వాద్యం న యోజయేత్
అంగహార ప్రయోగే తు భాండ వాద్యం విధీయతే

౧౪౪. నమం రక్తం విభక్తం చ స్ఫుటం శుద్ధ ప్రహరణం
సృతాంగగ్రాహ వాద్యజైర్వాద్యం యోజ్యం తు తాండవే

౧౫౫. ప్రయుజ్య గీతవాద్యే తు నిష్క్రామేన్నర్తకీతతః
అనేనైవ విధానేన ప్రవిశంత్యపరాః పృథక్.

గీత మభినేయ మగు నపుడు వాద్యము యోజనము చేయరాదు. అంగహార ప్రయోగమున భాండవాద్య ముండ వచ్చును, గానముతో గూడిన వాక్య మభినయించు నపుడు గానము స్వాత్మాభిముఖ్యము సంపాదించును. గాన మట్లాభిముఖ్యము సంపాదింప వలసియుండగా గానమే ప్రధానముగా నుండవలయును గాని దాని నాచ్ఛాదనము చేయు వాద్యము స్వతంత్రముగా నతిశయించు నది కారాదు. అభినయశూన్య మగు శుద్ధాంగహారము ప్రయోగించు నప్పుడు మాత్రము సృతప్రధాన్య ముండును గావున తదనుసారి వాద్యముండ వచ్చును. అది దాని ప్రయోగసమయము.

తాండవ భాండవాద్యము

తాండవ మం దుపయోగించు భాండవాద్యమును సమముగా నుండ వలెను. కాల దేశ సమతాత్మక మయిన సామ్యము కూడినది కావలయును. రక్తి నిచ్చునది కావలెను. రక్తభావ మనునది స్వరోచ్ఛారణ స్థాన దేశ కృతముగా కల్గును. అప్పటి శబ్దము హృద్య మగును. అట్టే వాద్యము విభక్తము స్ఫుటము కావలెను. విడి విడి గా వాద్యస్పృహత కలదై భాసింప వలెను. వాదనము లోని ప్రహరములు విశదముగా నుండ వలెను. సృత్తములోని యంగహారములను కరణములను గీతాంగములను సంగ్రహించు నదిగా నుండ వలెను. వాద్యస్వరూపము వ్యాఖ్యానించు నప్పు డీ యంశము మున్నుండు విశద మగును. అయినను ప్రకృతోపయోగము ననుసరించి యిట్లు నిరూపితము. గీతవాద్యము లిట్లు ప్రయుక్తములు కాగా నిక నర్తకి నిష్క్రమింప వలెను. ఇట్లే మేరొక నర్తకి మరొక నర్తకి రావలెను. గీతవాద్యములు ప్రధానముగా నుండగా నర్తకి సృత్తమును ప్రయోగింప వలెను. స్వర రాగ సృత్త ప్రధానముగా నున్న యా సమయమున సముచితముగా గీత వాద్య ప్రయోగము కూడుకొనగా నర్తకి వానిని తన్నునుసరించు వానిగా జేసికొని నిష్క్రమింప వలెను. ఇతర నర్తకీ వనిత లందరు వెంటనే రాగూడదు.

ఒక రొక్కరుగా రావలెను. క్రమముగా నిట్లు ప్రయోగము ప్రసరింప వలెను,

నర్తకీప్రవేశము

ఆ విధముగా రంగమున ప్రవేశించు వనిత లెందరుండ వలయునో సంఖ్యానియమ మున్నది. నాల్గొసారితములలో నల్లరు నల్లరుండ వచ్చు నట. ఇట్లు నర్తకీ వనితలు ప్రవేశించి పిండిబంధముల కూర్చుదురు. పర్యస్తక మను ప్రయోగ మాచరింపక పూర్వము పిండిబంధము కూర్చరాదు. పర్యస్తకానంతరమే పిండి యాచరింప వలయును. పూర్వము ప్రవేశించిన నర్తకీ తరువాత ప్రవేశించు నర్తకీ సంబంధమున నుండదు. ఒకరు నెడలుట మరొకరు వచ్చుటలతో మహావాక్యాయుసారమున నేకఘన మభిన్న మగు నంగవిక్షేపము భాసింప వలెను. ఇట్లు భాసింప జేయు ప్రయోగమును నృత్తాచార్య భాషలో “చర్యస్తక” మందురు. పిండిబంధోపయోగి నృత్తము రానంత వఱకు మొదట వచ్చిన నర్తకియె తా నొక్కెతయె యయినను ఆసాంతము నభినయింప వలయును. ఇట్టి వన్నియు పారిభాషిక విశేషములు.

పిండిబంధము

౧౪౬. పిండిం బద్ధా తతః సర్వాః నిష్క్రామేయుః స్త్రీయస్త్రీ తాః
పిండిబంధేషు వాద్యం తు కర్తవ్యమిహ వాచకైః

పిండిబంధములను నిబంధించి రంగప్రవిష్ట లందరు నిష్క్రమింప వలెను. పిండిబంధములలో వాదకులు వాద్యముల సమంజసముగా కూర్చ వలెను. పిండిబంధములలో నంగహారములు చిత్రముగా విచిత్రముగా నానాప్రకారములుగా నుండును గాన తత్తదను కూలముగా వాద్యయోజనము చేయవలయును. ఆసారితముల నన్నిటిని ప్రయోగించుట యావశ్యకము. ఈ లోపుగనె పిండిబంధముల కూర్చుట యుక్తము. పిమ్మట ఆసారిత ప్రయోగము లందలి విశిష్ట విశేషములను చతురముగా నాయోజనము చేయుట రమ్యముగా నుండును. ఒక్కొక్క యాసారితము పూర్తికాగా తదనంతర కార్యములను పూర్వము వలెనె గుర్తించునది.

౧౪౪. పిండినాం వివిధా యోనిః యంత్రం భద్రాననం తథా
శిక్షయోగస్తథా చైవ ప్రయోక్తవ్యః ప్రయోక్తుధిః

పిండిబంధ ప్రకారముల ననుక్రమమున నాసారితములందూ ప్రయోగింప వలెనని చెప్పి నట్లయినది. ఒకరే ప్రయోగించునది విశేషాంతరములచే హృద్య మగునది పిండిబంధస్వరూపము. పిండరూపముగా నుండుటచే పిండిబంధ మని సంజ్ఞ. పిండిబంధములో నాల్గు రీతులు కలవు. పిండిబంధము, శృంఖలిక, లతాబంధము, భేద్యమునని. నర్తకీయోజ్య మగు పరస్పర సంబంధము దీనిలో నుండును. ఒకదానిలో నన్నియు సజాతీయములె యుండును. ఒకే నాలమున కూడి యున్న రెండు కమలముల వలె గోచరించును. మరొక దానిలో విజాతీయసంబంధము కలిసి కన్పడును. హంస వదనముచే గ్రహించిన నాలము నందలి నలిన మిం దుపమానముగా గుర్తింప వలెను. నర్తకీత్రయము దీని ప్రయోగింప దగును. ఇంతకన్న విచిత్రత సహించునదియు కలదు. వల వలె విచిత్రమై సజాతీయ విజాతీయముల కలిపికొనును. నర్తకీ చతుష్టయము దీని ప్రయోగింప జనును. వేరొక దానిలో నవాంతర భేదము భాసింపదు. మహావాక్యార్థముగా నేక యోజనములో విలీనమై యుండును. సామాన్యముగా సర్వపిండిబంధముల నిష్పత్తిప్రకారము ఆధారాది విధానముల ననుసరించి యుండును.

పిండిరచన

పిండిరచనలకు నిష్పత్తివిధానము వివిధము. యంత్రము, భద్రాననము, శిక్షయోగము అనువానిని ప్రయోక్తలు ప్రయోగింప వలెను. భూమి దేహ మాకాశము మొదలగు నాధారముల యనుసంధాన ముండుట యంత్రము. ఇం దనేక రీతుల సంభవము కలదు. భద్రానన మనునది ప్రసిద్ధమై. భూమ్యాదులం దునికి దీనిచే నిగ్రాహ్యము. శిక్షయోగ మనునది కరణాంగహార విశేషము లందు అంగ విశేష విశేషముల వైచిత్ర్యాభ్యాసము. ఇది చాల ముఖ్య మయినది. చక్కగా నందరు సర్వప్రకారముల వీని యోజింప వలెను.

ఇట్లు నాట్యములో నుండు గీతము, అంగకము, వాద్యము,

నర్తకీపిండిబంధాదులు నృత్యమున గూడ నుండుట నుపదేశించుటచే నాట్యము నృత్య మభిన్నమని సూచిత మగుచున్నది. ఈ పిండిబంధ ప్రకారములు సంప్రదాయమున లక్ష్యప్రదర్శనమున విచ్ఛిన్న ప్రాయములుగా నున్నట్లు పొడగట్టును. నానా విధానములలో నివి సంకీర్ణములు వ్యాకీర్ణములు నయినవి. పుల్లా పుడకలలో పడిపోయిన మహాషధి వలె నయినవి. అనవధాను లశ్రద్ధధాను లుద్ధరించుట శక్యమగుట లేదు. సావధానత యున్న శక్యము కావచ్చును. ఇందాలస్యముండరాదు. ఇది భావింపుడు! ఒక నర్తకీ ముందుగా రంగమునకు వచ్చి, మొదటి యాసారితమున నభినయించును. ఇక రెండవ యాసారితము ప్రయోగించును. ఆసమయమునందు మొదటి నర్తకీ కేవల మంగహార మాచరించును. పిమ్మట తృతీయనర్తకీ వచ్చును. మూడవ యాసారితమున కభినయించును. అప్పుడు మొదటి యిద రంగహారములు ప్రయోగింతురు. చతుర్థనర్తకీ నాల్గవారితమున నభినయించు నప్పుడు మొదటి ముగ్గురు సంగహార ప్రయోగమున రంజింప జేయుదురు. అభినయములందును మొదటి వారు కూడి యుండుటను కొందరభిలషింతురు. శృంఖలికూడి పిండిబంధములలో నర్తకీ బాహు బంధముల వైచిత్య రచనమును కొందరు నిరూపింతురు. ఈ చెప్పిన విధానములను గుర్తించు కొనుచు వర్థమానమున ప్రయోగ మాచరించుట సముచితము.

గీతకములు — ఛందకములు

ఇక గీతకములయు ఛందకములయు విధానములను గుర్తించి నృత్య వాద్యములలో వాని ప్రయోగము తెలియ వలయును. సర్వ గీతముల యంతమున ఛందకము ప్రయోగింప వలెనట! ఛందకములు నృత్య తాల రూపముగా నర్తకీ లయ చరణాది రూపముగా లోకమున ప్రసిద్ధములై యున్నవి.

౧౪౮. తత్రాపతరణం కార్యం సప్తక్యః సర్వభాండికం

క్షేప ప్రతిక్షేపకృతం తంత్రీగాన సమన్వితం

మొదట సర్వవిధ వాద్యభాండముల గూడి నర్తకీ యవతరింప వలయును. ఆ యవతరణమున క్షేప ప్రతిక్షేపములు తంత్రీ గానములు

కూడు కొనవలయును. మొదటగా నాక్షిప్తిక యుపోహనము ప్రయోగించి నర్తకి ప్రవేశింప వలయును. పిమ్మట ఉపోహన మాచరించునది. తంత్రీగాన సమన్వితముగా పదయోజనము చేసి తేజ ప్రతితేజము లాచరించునది. గీతము నం దుపనిబద్ధమై యుండు సర్వ వస్తువును మొదట చక్కగా నభినయింప వలెను. దానినె మఱల నృత్తమున యోజింప వలెను. ఆసాంత విధానములందు నిరూపించిన వానినె యిచట గూడ కూర్చు కొనవలయును. ఆసారితములలో వలె నర్తకి వృద్ధి ననుసరించి నృత్త ప్రయోగ మాచరించునది.

౧౫౯. య ఏష పస్తుమ విధిః సృతాభినయ వాచితే

తమేవాంగనిబద్ధేషు చ్ఛందకేష్వపి యోజయేత్

వస్తునిబంధనముల కల గీతకముల విధియు నిట్లే యున్నది. అంగనిబంధనము కల గీతలక్షణ మేవంవిధముగనె యుండును. ఒక నర్తకి యభినయ ప్రయోగము మొదట. అనంతరము నృత్తము. అందు భాండవాద్యాది ప్రయోగమునియతము. అది గుర్తించి నృత్తాభినయ వాదితము లందలి విధానమునె యంగ నిబంధనకము లయిన ఛంద కము లందును ప్రయోగించునది. వాద్య వాదనములందు గుర్వక్షరములను గాని లఘుక్షరములను గాని యథా ప్రయత్నముగా నుచ్చరించునది. గుర్వక్షరముల విశేషముల ననుసరించి వాదనములందు విశేష మేర్పడ వచ్చును.

౧౬౦. యదా గితివశాదంగం భూయో భూయో నిపర్తతే

తత్రాద్యభినయం స్యాచ్ఛేషం సృతైస్య యోజయేత్

గానసమయమున ముఖాద్యవయవములు మాటిమాటి కావర్తనము పొందుట కలదు. నివర్తనము పొందుటయు నున్నది. అందు మొదట అభినేయము కూర్చవలెను. వెంట నృత్తము యోజింప వలెను. వస్త్రస్వంగాదుల సమాపులందే నృత్త మొనరించుట కాక మధ్యసమయము లందును పరివర్తము లందొకప్పుడు నృత్త ముండు నని దర్శనము. అభినయమునందు పునరుక్తి యుండగూడ దనుట సత్యము. ఇట్టి విధానములం దపునరుక్తి సురక్షిత మగును. వాద్య ప్రాధాన్యమున నృత్త ముండునప్పుడు యథా సంభవముగా వాద్య

వైచిత్ర్యమును ప్రదర్శింప వలెను. వాద్య వైచిత్ర్యము కావ్యార్థమున కొంత నియతము కాక తప్పదు. కావ్యార్థ నియంతృత్వ మయిన వాద్య వైచిత్ర్యమే శోభించును. ప్రకృతము “యథాసంభవ మయిన వాద్య వైచిత్ర్య”మనుట సంకోచ ప్రదర్శన మేమాత్రమును కాదు. గీతాచార్యులు వాద్యాచార్య వైచిత్ర్యమున కర్గలముగా నెన్నడుండరు.

పాణిత్రయ లయ యుతముగా వాద్యప్రయోగ ముండును. సమపాణి, ఉపరిపాణి, అర్ధపాణి యని పాణి ప్రయోగము త్రివిధము. లయానుసారమున వాద్య ముండుటను వాదకులనుమోదించి యనుసరింతురు. వాద్య వాదనమున మొదటి యావర్తములో కావ్యార్థాభినయ వశమున సంగమున గలుగు లయరీతి ననుసరించి వాద్య మొనర్ప వలెను. వాద్య లయ విధి గీతలయవిధి యెన్నడు వ్యతిరేకమగుము పొందరాదు. తత్వము, అనుగతము, ఓఘము అను విధానములు వాద్య గతములు. నియతమయిన వీని ప్రయోగ విధానము రమ్యముగ నుండును. ఈ సృష్ట మంతయు దేవదేవ మహాదేవుని స్తుతి నిమిత్తము. త త్పరితోషణమే దీని ప్రయోజనము. గీతకాసారితములలో ఛందకములలో నియమ విధానము లన్నియు నొక యదృష్ట సంపత్తి కగును. పాణికవిధానము పరిమిత శరీరమగుట స్వయముగా తాండవ భాజనము కానేరదు. అది పూర్వ రంగములో సుకుమారమగు లాస్య ప్రయోగమున కొంతగా సంగతమగును. ఆ లాస్య సత్తా వైదగ్ధ్యమున కీ పాణికవిధాన ముపకారిగా నుండును. పై చెప్పినవిధానమునే గీతములందాసారితములందనుసరింపవలెను.

లాస్యము సుకుమారము. దేవస్తుత్వాశ్రయము. కామ సంభవమయిన స్త్రీ పురుషుల సంలాపము శృంగార రీతికి హేతువు. అది సుకుమారము. లాస్యము సుకుమారము. అది కరుణ హాస్యాది మయమెన్నడు కాదు. స్త్రీ పురుషుల కొక కామముండును కదా! స్త్రీ పురుషుని కామించును. పురుషుడు స్త్రీని కామించును. ఇట్టి భావన కవి హృదయమున నుండును. అప్పుడు కవి పరస్పర హేతుక

ముగా స్త్రీ పురుషాచస్థా నిబంధన మొనర్చును. శృంగార రసమునకు వ్యాపత్తి లేకుండునట్లే కవి నిబంధించును. పరమేశ్వరుడు తప మొనరించు చున్నాడు. భగవతి దేవి యేక హృదయగా విచ్ఛేసినది. మొదట పరస్పరాస్థా బంధముగా రతి లేదు. కామావస్థగ నె యున్నది. అనంతరము వారధార్థ శరీరు లయిరి. ఇట్లు పరమేశ్వర చరితమున శృంగారమె సుకుమార మయినది. అట్లు భగవద్విషయ మున కరుణము లేని శృంగారమె తత్వము. ఆ యవస్థలో ప్రయో క్తలు నృత్త మాయోజనము చేయుదురు. అది యుక్తము.

నృత్త ప్రయోగము

౧౫౧. యత్తు సదృశ్యతే కించి ద్దంపత్వే ర్మచనాశ్రయం
సృతం తత్ర ప్రయోక్తవ్యం ప్రహర్షార్థ గుణోచ్ఛ్రవం
౧౫౨. యత్ర సన్నిహితే కాంతే ఋతుకాలాధిదర్శనం
గీతకాధానిసంబంధం నృత్రం తత్రాపి చేష్యతే

ప్రయోక్తలగు వారు నృత్త మెప్పు డెప్పుడు ప్రయోగింప వలెనో గుర్తించుట యావశ్యకము. సుకుమారమగు కావ్యము నాశ్రయించిన గానము సుకుమారము. తదంతర్లగ్న మగు నృత్తము నట్టిదే. ఒక యభినయ ప్రయోగానంతరము వేరొకటి యారంభింప బోవు నప్పుడు, గీతక్రియలకు విస్తార మాపాదించు స్థాయ్యాది వర్ణనివృత్తి సమయములందు, అభ్యుదయ స్థానమునందును నృత్తము ప్రయోగింప వలెను. పరావర్తాది విధానములలో వాద్య వైచిత్ర్యముతో కూడిన నృత్తము నధ్యాయాభ్యుదయ స్థానభేద భావజ్ఞుడయిన నృతాచార్యుడు ప్రయోగింప వలెను. అఖండమగు కావ్యమొక్కటి దంపతులయిన స్త్రీ పురుషుల కామ సంశ్రయ మయిన యుగమును వాచ్యముగ నాశ్రయించి యుండును. అప్పుడు మదనాశ్రయ నృత్తప్రయోగ మావశ్యకము. అట్లే దంపతుల యాస్థానబంధ గుణము ప్రహర్ష ప్రయోజనముగా నున్నప్పుడు నృత్తము ప్రయోగించునది. ఇది యథము. దంపతులు చూతీవచనము నాకర్ణించు సంశయమున ప్రహర్ష గుణారంభము ననుసరించి నృత్తము ప్రయోగింపవలెను. నానా కామావస్థలలో నృత్తయోజన మున్నది. ఈ విధానములు చూడగా నాయొక లందలి

వాసకసజ్జిక యభినారికలకు సంబంధించిన నృత్యము భాసించును. అట్లే న్యాధీనభర్తృక విషయమున గూడ నృత్య మున్నది. కాంతుడు సన్నిహితుడై యున్నప్పుడు వసంతాది ఋతువుల యభిమర్శనముననుచంద్రోదయాది కాలముల యవమర్శనమునను నృత్యముండును. వసంత శోభావలోకనములో, చంద్రోదయ సమయ శోభా భావనములో నృత్య ముండును. అట్టి నృత్యము గీతకార్థముల సంబంధించియే యుండును. ఇ ట్లాచిత్యాపేక్షమయిన నృత్యమే శోభా జనకము.

౧౫౩. ఖండితా విప్రలబ్ధవా కలహంతరితాపి వా
యస్మిన్సంగేతు యుపతి ర్న సృతం తత్ర యోజయేత్

౧౫౪. సఖీప్రవృత్తే సంలాపే తథా సన్నిహితే ప్రియే
సహి సృతం ప్రయోక్తవ్యం యస్యావా ప్రోషితః ప్రియః

౧౫౫. దూత్యాశ్రయం యవాతుస్యా దృతుకాలాది దర్శనం
బౌత్సుక్య చింతాసంబంధంస సృతం తత్రయోజయేత్

ఖండిత, విప్రలబ్ధ, కలహంతరిత, ప్రోషితభర్తృక లయిన నాయికల విషయమున నృత్యము తగదు. గీయమాన గీతము కావ్యార్థముతో స్పష్టముగా సంబంధించి యున్నప్పుడు ఖండిత యయిన నాయిక నృత్యము ప్రయోగింపరాదు. అట్లే విప్రలబ్ధ కలహంతరిత నృత్యము ప్రయోగింప జనదు. ప్రియుడు సన్నిధానమున లేనప్పుడు సఖి యొక్కెంత సంలాప మారాభింప వచ్చును. ఆ నాయిక ప్రోషిత పతిక, అప్పుడు నృత్య ప్రయోగముచితము కాదు. నాయక విషయమై సంలాప మారంభించి తత్సమాగమమునకు సముచిత మయిన యుపాయ పర్యాయోచన వ్యాపారములో నృత్య ప్రయోగ ముచితము కాదు. విరహోత్కంఠా విషయమున కూడ నిట్లే భావనము. ప్రియుడింటికి రాకున్న సమయమున వాసక సజ్జికయు నృత్య మొనరింపరాదు. కామావస్థలలో గూడ నాయకుడు మంచివాడు కాకున్న దుర్లభుడయిన భ్రష్టుడయిన నాయిక యాతని హృదయమున భావింపదు. అప్పుడేమి నృత్యము? ఋతుకాలాది దర్శనము దూత్యాశ్రయముగా నున్నప్పుడు జౌత్సుక్యము చింత సంబంధించి యుండును గావున నృత్య ప్రయోగ ముండదు. అట్టి సమయములందు యథాక్షర మభినయమే. అది ద్విసంఖ్యాతము త్రిసంఖ్యాతము కాదు. నృత్య వ్యతి

రేకములను వ్యూహారణముల గుర్తింప వచ్చును. నాని విషయమై యంతగా స్వకంఠవచన మపేక్షితము కాదు.

౧౫౬. యన్మిన్నంగే ప్రసాదంతు గృహ్వానా న్నాయకా క్రమాత్
తతః ప్రభృతి సృతంతు శేషేష్వంగేషు యోజయేత్

౧౫౭. దేవస్తుత్యాశ్రయకృతం యదంగంతు భవేదథ
మాహేశ్వరై రంగహరై రుద్ధతైః తత్ప్రయోజయేత్

౧౫౮. యత్తు శృంగార సంబద్ధం గానం స్త్రీ పురుషాశ్రయం
దేవీకృతై రంగహరైః లలితైః తత్ప్రయోజయేత్

నాయిక ప్రస్పందితయై ప్రసన్న హృదయ యగునేని సృత్త మారంభింప వచ్చును. అంగశోభ సుపలక్షించుకొని సర్వాంగము లందు సృత్త మనుగతము చేసికొనవచ్చును. ఇట్టి యీ విశేషము ఖండితా విషయమై. అయినను సర్వయునతి విషయముగా భావింప వచ్చును. ప్రియుడసన్నిహితు డయినను నాయిక యాస్థాబంధము కలదగునేని సృత్తయోజన మావశ్యకమై యగును. ఖండిత నాయికా విషయమున వలనావర్తనాది రూపసృత్త యోజన ముచితము కాద నుట యుక్తము కాదు. సామాన్యాభినయములో నాంగికాభినయ ములో నిది విశద మగును. దేవస్తుత్యాశ్రయముగా విషయము సిద్ధ మయినప్పు డుద్ధతములయిన మాహేశ్వరాంగహారముల ప్రయోగింప వలెను. అట్టి సృత్త మప్పుడుచితము. స్త్రీ పురుషాశ్రయ మగు శృంగార సంబద్ధ గాన మున్నప్పుడు లలితములగు దేవీకృతాంగ హారములతో సృత్త ప్రయోగ ముచితము. విద్యుద్భ్రాంతము గరుడ ప్లుతకము మొదలగునవి మాహేశ్వర ప్రయుక్తములు. తలపుష్పపుటము లీననితంబము మొదలగునవి దేవీకృతములు.

౧౫౯. కృత్వైకం పరివర్తంతు గానప్యాభినయన్యచ
పునః పాదనివృత్తింతు భాండవాద్యై ర్నియోజయేత్

నర్తకి రంగమున ప్రవేశించినచే మొదలుగా నభినయ మారం భింపదు మొదలుగా గీతమును శుద్ధ విభాగముగా గానింపవలెను. దానిని మఱల పరావర్తింప జేసి యభినయింప వలెను. భాండనాద్య ముతో నభినయించుట విధి కదా! పాద నివృత్తి సుపలక్షించు కొనుచు నర్తకి ప్రవర్తించును. అంగవస్తు నివృత్తిలో వర్ణాంతర

నిన్నుత్తులలో భాండవాద్యము నైచిత్ర్య యుక్త మగును. తదనుసారమున నృత్యాంగహార యోజన మాచరించును.

ప్రయోగ ఫలము

౧౬౦. మహేశ్వరస్వరీతం యతదం సంప్రయోజయేత్
సర్వపాప విశుద్ధత్వా శివలోకం స గచ్ఛతి

ఇంతటి ప్రయోగమున కిది ఫలము. పూర్వరంగ గత ప్రధాన ఫలముననే యిది ఫలవత్తయగుట కాదు. దీనికి పృథక్ఫలమున్నది. స్వతంత్రముగా దీని ప్రయోగింప వచ్చును. మహేశ్వరచరితమిది మహేశ్వర చేష్టితము. ఈచేష్టిత సంప్రయోగము సర్వపాప విశుద్ధి సంపాదకము. శివలోక ప్రాప్తకము. ప్రయోక్త యీ ఫలభాజను డగును. ఇట్టి ఫలసంపత్తి ప్రేక్షాప్రవర్తకు డయిన యర్థపతికిని గలదు. సామాజిక వర్గమునకును గలదు. పాపవిశుద్ధి యున్నగాని శివలోక గతానంతి ఫలము లభింపదు. నృత్యము సర్వ మిచ్చును.

ఇప్పటి కిది యంతయు తాండవ విధి సృష్టి. నాట్యాత్మక ప్రయోగము కన్న విలక్షణ స్వభావము. సాక్షాత్కార కల్ప మయిన నాట్య రూపత యందుండక నోయినను సామాజికులకు వలె ప్రయోక్తలకు తన్మయీ భావ సంపత్తి యుండును. నాట్య సంస్కారా పేక్ష మయిన యభినయ పుష్టి యుండును. కాని చతుర్విధా భినయము లిందు యోగము పొందవు. రస భావములు ప్రధానములు కావు. గీత వాద్య నృత్యములకు యధేష్ట ప్రాధాన్య ముండును. నర్తకీ వృద్ధి యుండును. కావ్యము నందలి వస్తువు నిది యపేక్షించు నది యగును. నాట్య ప్రస్తావనా ప్రాణ మగుట నిది ప్రతిబింబాత్మకము. ఇందలి మద మూర్ఛామలలో తత్వాపత్తి రాదు. ఇందుండు గీతకాదు లదృష్ట ప్రయోగము లగును. గీతాది ప్రాధాన్యముననే నృత్య ప్రయోగ ముండు ననుట బహుశః కదా! అచ్చేద్యాత్మక మయిన కావ్యము గీత్యాధార మయినను పిండిబంధ ప్రకారములోని నైచిత్ర్యము తుదిలో నృత్య మాత్రముననే విశ్రాంత మగును. ఇట్లు నృత్యము నాట్య విలక్షణ మనుట యొక భావుక సమ్మతము. నాట్య నృత్యములు తుల్యాను కారము లయినను కొంత భేద మున్నదట.

రసభావములు నాట్యమందుండును. నాట్యము పూర్ణము. నృత్యములో హస్త శిరము లున్నవి. నృత్య మపూర్ణము. ఇది హస్త వార్తిక మతము. నృత్యము కతిపయ నాట్యాంగములు కలది. నృత్య మభ్యాస ఫలమని భట్ట యంత్రు డనినాడు. వినాహాదులలో నాదిమ మంగలము వలె నృత్యముండు నని లోల్లటు డనును. లాస్య తాండవములును నాట్య భేదములు పూర్ణానుకార స్వరూపములని యొకరి మతము. స్వస్వ మతముల ననుసరించి యచేకు లనేకము లనిరి. అందరును ప్రసంగాంగముగా నివి యన్నియు పలుకుదురు. ప్రసక్తాను ప్రసక్త ములు నృత్య గతము లుండును. అవి నాట్య గతములకు విచ్ఛేద మీయరాదు. ఇది నాట్యవేద విధి. ఇది నాట్యము. ఇది వేదము. ఈ విధి ప్రయోగము. ఇది శివము.

నాట్య రహస్యము

అమృతమంథన మనెడు సమవకారమును బ్రహ్మ వచనాను సారమున ప్రయోగించిరి. త్రిపుర దాహమును డిమమును ప్రయోగించిరి. శివుడు సుప్రసన్ను డయినాడు. కరణాంగహారముల ప్రయోగముచే పూర్వరంగ ప్రసాదన విధానము నాతడు సూచించినాడు. భరతునకు వాని తత్వము నిరూపించుటకై శివాజ్ఞ ననుసరించి తండు వారంభించి చెప్పెను. తండు ప్రోక్తములకు తాండవ మను వ్యవహారము కలిగినది. అంగహారములు శివ ప్రీతి కరములు. అంగహారములు ముప్పదిరెండు. అవి యింక నెన్నియేని కావచ్చును. అవి యన్నియు కరణములచే నిష్పన్నము లగును. కరణ పరిజ్ఞాన మున్న గాని యంగహారము తెలియదు. కరణములు నూట యెనిమిది. నీని నామములం దౌచిత్య మున్నది. భావానుసారిత యున్నది. పాద కటీ హస్త గ్రీవా రేచకములు గాలుగు నానా విధములగు పిండి బంధములు నృత్యమునకు స్వరూపసంపదను కూర్చునవిగా నున్నవి.

నృత్య మెప్పు డెప్పు డాచరింప వలయు నన్నది యుత్తర మధుర మయిన సుందర ప్రశ్న. దేవీ దేవుల నృత్య ప్రయోగము లాస్య తాండవ రూప సంపాదక మయినది. పూర్వరంగాంగము లగు నాసారితముల విధానములు చూచుకొని యొసరించు నృత్య.

ప్రయోగము రమ్యమయినది. వర్ణమాన రీతి నున్న నర్తకీ కర్మ, నర్తకీ వృద్ధి, గీత చ్ఛందకముల లక్షణ స్వభావములు, వస్త్రంగ నిబద్ధములగు గీతములు నృత్య ప్రాణములుగా ప్రతిష్ఠితములు.

నృత్యమున వాద్య భాండ ప్రయోగము గంభీరత నాపాదించి సంపూర్ణత నిచ్చునదై యున్నది. నృత్య యోజనములోని వాద్య విధి సుకుమార నృత్య విధానము సావధానముగా సంభావింప దగి యున్నది. నాయకా భేదమున భాన భేదమున నృత్య ప్రయోగ నియమము నృత్య గౌరవమునకు నిదానము, గేచకములు కరణము లంగహారములకు రూప వైభవము నిచ్చి హరదేవు ప్రీతి కొఱకగుట యిందలి సంప్రదాయము. ఇవి యన్నియు పూర్వ రంగాంగములుగా ప్రయుక్తములు కావలయు ననియే నియమముకాని దీని విషయమున ప్రత్యేక ప్రయోగా భ్యనుజ్ఞయు కలదు. నృత్యమునకు నాట్య ఫలము ననె ఫల మున్నది. అయినను వేరొక ఫలము నున్నది. అది దేవతా తోషణము. అది శివ ప్రీతి. శివ ప్రీతికై నృత్య మొనరించుట పాప విశుద్ధి నిచ్చునని శివలోక మందించునని శివ భావము కూర్చునని నాట్య రహస్యము.

నృత్య ప్రయోగములో నర్తకి సామాజిక సంతోషము నభినందనమునె భావించునది కారాదు. ప్రయోగ వైకల్యము లేకుండు నట్లు స్వాత్మాను సంధాన మొనరించునది కావలెను. నాట్యమేమి? నృత్యమేమి? వీని సంబంధమేమి? ఇవి భిన్నములా? అభిన్నములా? వీని వివేకమెట్టిది? అనునవి సమాధి గహనము లయిన సులభ ప్రశ్నలు. వీని గ్రంథి విమోచనమున కభినవ్రుడై కావలయును. ఆతని భారతి నాట్య భారతి. అది శివభావ భారతి. భరత భారతి కది నవ భారతి. అభినవ భారతి.

ఋషుల ప్రశ్న

భరతుని వచనము నాట్య సంతాన కారణము. ఋషులు సావధానముగ వినిరి. హృష్ట మానసు లయిరి. నాట్యము చెప్పుమని మునులు భరతు నడిగిరి. దైవ వశమున మహాఫలము నృత్యమును భరతుడు నివేదించెను. నృత్య వివేకమున వారు నాట్యము గుర్తించిరి.

నృత్యము తెలియగా తద్వివేకమున నాట్యము సుష్టు విజ్ఞాత మయినది. తదనురక్త మయిన నాట్యము హృదయావర్జన మొనరించుచు గదా? వారందరు హృష్ట మానసు లయిరి. గురు పుషదేశించిన విషయమును శిష్యుడు సరిగా గ్రహించి, స్వహృదయ సంవాదమున ధరించి సామర్థ్యము కలవాడగుట సముచిత మయిన శిష్య సంపత్తి. దాని జూచిన గురువున కుత్సాహము కల్గును. పూజా మధ్యముననే నృత్యము ప్రవేశించినది. ఈ చతుర నిరూపణ సార మట్టిది. తత్తాత్పర్యమును భావించి ఋషు లిట్లు పలికిరి.

౧౬౧. యథా నాట్యస్య జన్మేయం బర్హస్వచ సంభవః
విఘ్నానాం శమనం చైవ చేపతానాంచ పూజనం

౧౬౨. తపస్మాభిః శ్రుతం సర్వం గృహీత్వా చాపధారితం
నిఖిలేన యథా తత్త్వ మిచ్ఛామో వేదితుం పునః

౧౬౩. పూర్వరంగం మహాలేఖః! సర్వలక్షణ సంయుతం
యథా బుద్ధామహే బ్రహ్మన్! తథా వ్యాఖ్యాతు మర్హసి

బ్రహ్మన్! నాట్యజన్మ నిరూపించితివి. జర్జరోత్పత్తి చెప్పితివి. విఘ్న శాంతి దేవతా పూజ నిరూపించితివి. సర్వము వినినాము. గుర్తించినాము. నిశ్చయించినాము, మాకు తత్వాభి నివేశనము కలుగు చున్నది. సర్వము మఱల ప్రబోధింపుడు. “పూర్వరంగము” గుఱించి తెలియ వలె నని యున్నది. పూర్వరంగము సర్వ లక్షణ సంయుక్తముగా మేము తెలిసి కొనునట్లు వ్యాఖ్యానింపుడు. వ్యాఖ్యా ప్రకార విషయమున గూడ ఆచార్యాన్వవేక్షణ మపేక్షితము కదా! మునుల వచనమును విని భరతుడు పూర్వరంగ విధి ప్రకరించెను. “మీరు భావుకులు. మహాభాగులు “పూర్వరంగం గదతో మే నిబోధత” వాక్సారముగా పూర్వరంగము చెప్పుదును. నేను చెప్పు నదియె కాక బాగుగ భావించి మీరు గుర్తించుడు! చెప్పుటలో వఱున అటు నిటు నుండ వచ్చును. శబ్దక్రమ మేమిలె! అర్థ క్రమ మాద రింపుడు!

పూర్వరంగము

౧౨౪. యస్మా ద్రంగ ప్రయోగేయం పూర్వమేవ ప్రయుజ్యతే
తస్మాద్యయం పూర్వరంగే విజ్ఞేయో ద్విజనత్రమాః!

ఈ రంగ ప్రయోగము పూర్వమే ప్రయత్న మగును గావున పూర్వరంగ మందురు. బహి ర్యవని కాంగములు పూర్వరంగము. విశిష్ట గతి గతము లయిన గీతకములు ఉత్థాపనములు ధ్రువా రూపములు పూర్వరంగమని వ్యవహారము. “గీత తాల వాద్య సృత్త పాత్యం వ్యస్త సమస్తతయా ప్రయుజ్యమానం యన్నాట్యాంగ భూతం స పూర్వరంగః” గీతములు వాద్యములు సృత్తములు పాత్యములు వ్యస్తముగ గాని సమస్తముగ గాని నాట్యాంగముగా ప్రయోగించుట పూర్వరంగ మని తాత్పర్యము. “పూర్వః రంగే పూర్వరంగః” రంగమున పూర్వమే యుండునది పూర్వరంగ మయినది. రంగమంటపములో ప్రత్యాహారాది కాంగములు లేక గాయనాది సామగ్రి సంపన్నము కానందున నాట్య ప్రయోగము కుదరదు. పూర్వ రంగ పదమునకు ‘రంగమునకు పూర్వభాగ’ మని యర్థము చెప్పబయినట్. యుక్తము కాదు. ఇది మండపైక దేశము కాదు. నాట్యైక దేశము కాదు. ఉత్త భావానుకీర్తన మొనరించు వ్యాఖ్యానానుకారమును గాదు. శిక్షాదికము వలె నిది పారమార్థికము. ప్రయోగ సంపత్తి కుపకరణము. ఇందు సృత్తము నైచిత్ర్య కారిగా ప్రవేశించును. “నాట్యరూపగతం సృత్తం” అనిన విధమున సృత్త మనుకార ధురారోహి యగు చున్నది. ఇంక నిది దేవతా పరితోషణ ఫలకము. ధూప విలేపనాదికము వలె దేవతల తోష పెట్టును.

అంగములు

౧౬౫. అస్మాంగాని తు క్వాణి యథావధనుపూర్వః

తంత్రీ భండ సమాద్యైః పాత్యద్యౌగ కృతైస్తథా

పూర్వ రంగాంగము లనేకము లున్నవి. వాని ననుపూర్వముగా నాచరింప వలెను. పాత్యములతో కూడు కొనిన తంత్రీ వాద్యములతో భండ వాద్యములతో నంగముల ఘటింప వలెను. ప్రత్యాహారము మొదలుగా ఆసారితాంతము లయిన తొమ్మిది యంత ర్యవనికాంగములు బహి ర్యవని కాంగములు పదియున్నవి. గీతక ప్రయోగము మొదలుగా ప్రరోచనాంతము లయిన దశాంగములను యథా స్థానము ప్రయోగింప వలెను. అంగముల న్యూనాధిక భావమున పూర్వరంగ

భేదము లనేకములు కలుగును. ఎచ్చటనో నిరూపింప వలసిన వాని నిచటనె నిరూపించుట తంత్ర భావా నభిజ్ఞులకు సమ్మోహ మాపా దించును.

౧ ప్రత్యాహారము	౨ అవతరణము
౩ ఆరంభము	౪ ఆశ్రావణము
౫ వక్తపాణి	౬ పరిఘట్టనము
౭ సంఘోటనము	౮ మార్గాసారితము
౯ ఆసారితము.	

ఈ తొమ్మిది యంగములు బహిర్గతములు. యవనిక లోపలి భాగమున నున్న ప్రయోక్తలు తంత్రీ భాండ యోజనముతో ప్రయోగింప వలెను. పిమ్మట సర్వ కుతప ములతో సంబంధింప జేసి ప్రయోగించునది. ఇక యవనిక తొలగించి సృత్త పాత్యములను కుతప సంయుక్తముగా ప్రయోగింప వలెను. ఒక గీతకము యోజనము చేయవలెను. తాండవము ప్రయోగించు నపుడు వర్థమానమును గూడ కూర్ప వలెను.

౧౦ ఉత్థాపనము	౧౧ పరివర్తనము
౧౨ నాంది	౧౩ శుష్క-
౧౪ అవకృష్ట	౧౫ రంగద్వారము
౧౬ చారి	౧౭ మహాచారి
౧౮ త్రికము	౧౯ ప్రరోచన

ఈ యంగముల నన్నిటిని పూర్వరంగ విధానములో ప్రయోగింప వలెను. వీని స్వరూప పరిచయ మొక కొంత యావశ్యకము.

౧. ప్రత్యాహారము. కుతప విన్యాసమునకు ప్రత్యాహార మని పేరు. నేపథ్య గృహ ద్వారముల మధ్యగా మార్దంగికుడు పూర్వాభిముఖుడై యుండవలెను. పాణవికు లాతనికి వామ భాగమున నుండురు. రంగ పీఠమునకు దక్షిణముగా నుత్తరాభి ముఖుడై గాయను డుండును. అతని యెదుట నుత్తరమున దక్షిణాభిముఖముగా గాయనీ స్త్రీ లుపవిష్టలగుదురు. వామమున వైణికుడుండును. వేరొక ప్రక్కగా వంశ కారికు లుండురు. ఇది యంతయు కుతప సన్నివే

శము. ప్రత్యాహార మొక విచిత్ర విన్యాసము. శబ్దవిశేషము ననుసంధానించుచు నాట్య భూమికచే నుజ్జ్వలత నాధానించు వర్గ మిందుండును. విప్రకీర్ణములుగా నుండు విశేషముల ధౌకనము చేయుట ప్రత్యాహార మగుచున్నది.

౨. అవతరణము. గాయకుల నివేశనమున కవతరణ మని పేరు. గాయకున కభిముఖముగా నాసీనలై రంగపీఠమున నుత్తరముగా గాయనీ గణముండుట కుతప విన్యాసములో మధ్యలో నుండును. గాయకుని నివేశన విన్యాసమునె యవతరణ మని గుర్తింప వలెను. రంజక వర్గమున గీత మవశ్య ముండవలయు ననుట నాట్యా చార్యులు నిర్దేశింతురు. పురుషుడు లక్షణోపేతముగా గీత విధానము ననుసరించి గాన మొనరించును గాని స్త్రీ విరహిత మయిన యా ప్రయోగము సుఖావహముగా నుండదని సూక్తి కలదు. కాని కేవలము పురుషులై గాత లగుటయు నిట సూచిత మగును. గాయనీ గాయక సమావేశము సుందరమని యందరు సంభావింతురు. ఈ యవతరణ కోటిలో ఛందోక్షర సమముగా బహిర్గత మనుసరించు, స్త్రీ శాల మూర్ఖాది కుతూహల జనన మయిన వాద్యము ప్రయోగింప వలెను. గాయక నివేశన మనునది స్థాన స్వర సన్నివేశనమే కాని యుపవేశనము కాదని కొందరు భావింతురు. ఇట్టి యంశ విశేషము లను పరిశీలించెదము గాత.

౩. ఆరంభము. పరిగీత క్రియారంభమున కారంభ మని పేరు. అసలీ గీతారంభము కాకున్న నే యారంభము నుండదు. అయిన నీ ప్రయోగ క్రమ మొకండుకని యవధరింప వలసి యున్నది. సామాన్యముగా నీ పూర్వరంగాంగము లన్నియు దృష్ట ప్రయోజనములు. “తథాహి” మొదట రంజక వర్గ ధౌకన ముండును. పిమ్మట నుపరంజక మగు గీతమే ప్రధానమగుట గేయమే యుండును. గీత గేయమునకు శారీరము బింబము. శారీర స్వరములై యన్నిట మూల భూతములు కదా! ఆ శారీర స్వరాను సంధానమునకై యాలాప మను నారంభ మావశ్యకము. పరిగీత క్రియాలాప మాలాప మని పట్టయినది.

౪. ఆశ్రావణము. ఆతోద్యముల రంజనమున కాశ్రావణా విధి సమర్థము. సర్వవిధాతోద్యములు తాల ప్రధానములై యుండును గదా! పూర్వరంగ మాతోద్య గర్భముగ నున్నదని యంతట విశదము చేయు విధాన మాశ్రవణా విధాన మగుచున్నది. క్వాణ నిక్వాణ సుభగము లయిన సర్వాతోద్యములు సముచిత స్వర సంధానము కలవై యున్నప్పు డుపరంజనము స్వతస్సిద్ధముగ భాసించును. అది యాశ్రావణావిధి యని గుర్తింపవచ్చును.

౫. వక్త్రపాణి. వాద్యముల వృత్తి విభాగమునకై వక్త్ర పాణి విధాన మావశ్యక మగుచున్నది. వాద్య వక్త్రమున పాణి యుండుట వక్త్రపాణి యని భావము. శారీర స్వరమును బింబభూత స్వరముగా భావించినప్పుడు వేణు స్వరమును ప్రతిబింబ భూత స్వరముగా భావించుము. ఈ వైణవ స్వర స్వరూపాను సంధానమునకు దక్షిణ వృత్తి వామవృత్తి మొదలగు వృత్తుల విభాగాను సంధాన రూపముగా నుండు ఆసారణము వక్త్రపాణి యగును. వక్త్రము ప్రారంభము. వక్త్రమున హస్తాంగులి వ్యాపారము వక్త్రపాణి యయినది.

౬. పరిఘట్టన. పరిఘట్టనము పరిచలనము. ఇది తంత్రిని మీటుట మద్దెల సాటుట యనవచ్చును. తంత్రుల ఓజః కరణమునకు పరిఘట్టన మావశ్యకము. వృత్తి విభాగములోని శుష్క ప్రయోగాను సంధానమునకు పరిఘట్టన మావశ్యకము.

౭. సంఘోటనము. పాణి విభాగమునకై సంఘోటనా విధి యావశ్యకము. వాద్యములతో చర్మావనధము లయిన వాద్యములు వీణా వాద్యముల కుపజీవకములు. ఆ యవనధ వాద్యముల యనుసంధానమునకు సంవాది ధ్వనుల సరిచూచు కొనుచు నయిదు ప్రహారములు వేయుట సంఘోటన మగును. శరీరము నుండి దారు పులో ప్రవేశించి మర్దలమున గూడుకొని ధ్వని మనోహర మగును గదా! సంఘోటనము సమ్మక్ పరివర్తన మగును.

౮. మార్గాసారితము. “తంత్రీభాండ సమాయోగా న్మార్గాసారిత మిష్యతే” తంత్రీ వాద్యములయు భాండ వాద్యములయు సమాయోగమున మార్గాసారితము కలుగును. ఒకదాని ధ్వని

నేరొక దానిలో సంక్రమించుటయే కాక అనుహార్యానుహార్థ రూపమున నుండు వైణవ పౌష్కర-శబ్దములకు పరస్పరము సమ్మేల నము సంపాదించవలెను. ఆ సమ్మేలనమే మార్గాసారితము. మార్గ మున సమ్యక్ సారణము గమన ముండుట మార్గాసారిత మగును. నానా ప్రకృతి నానా లక్షణ గోచరమగు మార్గము నందు వికృతి రూపముగా నుండు పుష్కర వాద్యమున కాసమంతాత్ గమనము సారణ ముండుటను బట్టి యీ పేరు సంగత మగు చున్నది.

౯. ఆ సారి త ము. కలాపాత విభాగములకై యాసారిత క్రియ ననుసరింతురు. రాగ వాద్యకాల క్రియల స్వరూప సంధానమున గేయవస్తు గత తాల స్వరూపము నుపక్షేపించుట యాసారితము. గీత నియమాను సారులయిన ఆవాపాది కలలకు శమ్యాది పాతముల కనుసంధాన మాసారితము. అంతర్యవనికాంగము లన్నియు దృష్ట ప్రయోజనములుగ నె యున్నవి. ఈ దృష్ట ప్రయోజనము లేక వీని ప్రయోగమే యుపపన్నము కాదు. ఇది యంతయు దేవతా కీర్తన రూప మయిన గీతవిధి. దృష్టార్థ ప్రయోగముల ముందుగ నాచరించుట సముచితము. అనంతర మదృష్టార్థముల ననుసరించుట యుక్తము.

౧౦ ఉత్థాపనము. ఇటుపై యుత్థాపన విధి క్రియా పరిజ్ఞానము సముచితము. ఇది ప్రయోగ ముత్థాపన జేయును.

౧౬౬. యస్మా దుత్థాపయంత్యాదౌ ప్రయోగం నాందిపాతకాః

పూర్వమేవతు రంగేఽస్మిన్ తస్మా దుత్థాపనం స్మృతం.

నాంది పాతకు లందరు ప్రారంభమున ప్రయోగము నుత్థాపనము చేయుదురు. ఈ నాట్య రంగారంభముననే యిది ప్రయుక్త మగును. అందువలన నిది యుత్థాపన మగును. రంగమున ప్రయోగించిన ప్రత్యాహారాదికము స్వరము నిది యుత్థాపనము చేయును. వాని వాని కన్నిటికి ఫలస్వరూపము నిరూపించి తగిన పాత్యమును సముచితా భినయమును స్ఫుటీకరించుట యీ యుత్థాపనము నందే యున్నది. పాత్యమున కవకాశ మిచ్చి దేవతా నమూల్య మాపాదించి ఫల విశేష ముద్బోధించును. అపసారిత విధానమునందే వైచిత్ర్య

ర్థమై కావ్యపాఠము కూడ సముచితము కావచ్చును. అందుననే పాఠ్యయోగ మన్నది సముచితము. రమణీమణుల కుపకరణము లగు శయన విరచనాదికములలో ధూప దీపాంగ రంగ భోగ సామగ్రిలో సుచితము లయిన రమణీ రమణుల యభిప్రాయములు విచిత్రాకృతులుండును గదా! యుద్ధోచిత వ్యవహారముల పట్ల కాతర జనుల భయభావము లుండును. నృసింహ రచనా గరుడాకృతి యోగ ముండును. అతి రమణీయ నాట్యము నం దివి యానుషంగికము లావశ్యకములును. ఇవి యన్నియు నుపరంజక వర్గ ధౌకనాదికములందున్నవి. ఇట్టి వివి యన్నియు సుకుమార గీత పాఠ్యా భినయ యోగ ముననే సిద్ధము చేయ వలయును. యవనిక తొలగగనె యుత్థాపనాంగ మధ్యముననే పాఠ్య సహితముగా దీని ప్రయోగ ముండునుట రంగ రహస్యము.

౧౧. పరివర్తనము. ప్రత్యాహారాది కాంగములను పూర్వరంగముననే ప్రయోగింప వలెననుట క్రమసిద్ధ మయిన యంశమే. అహరహమివి ప్రయోగ ప్రయోజ్యములు. నిత్యమివి యుట్లుండ వలెను.

౧౬౭. యస్మాచ్చ లోకపాలనాం పరివృత్త్య చతుర్థిశం
వందనాని ప్రకుర్వంతి తస్మాచ్చ పరివర్తితం

రంగమునందలి నర్తకీ నర్తకులు నలుదిక్కులు పరావర్తనమున తిరిగి లోక పాలురకు వందన మాచరింతురు. అది పరివర్తనము. రంగ విఘ్నశాంతి కొనరింప వలసిన దేవీ దేవ నమస్కీయ లిందు చతుర్దిశము పరివర్తనమున గోచరించుటచే నిది పరివర్తన మన్న పూర్వరంగ మయినది.

౧౨. నాంది. ఇది నిత్య పాఠ్యము. ఉత్థాపనా ద్యన్య పాఠ్యములు ప్రయోగ వశమున నన్యథా యుపపత్తి కలవి కావచ్చును. నాందీ పాఠము నిత్య పాఠము. కావుననే పురాణ పాఠకులు “నాంద్యంతే సూత్రధారః” యనిరి. ఈ నాందియే భారత్యంగ నిరూపణమున “ప్రరోచన” యన్న పేరు కలదగును. నాంది జయభ్యుదయిని. నాంది మంగల్య.

౧౬౮. ఆశీర్వాచననయముకా నిత్యం యస్మా త్ప్రయుజ్యతే
దేవ ద్విజ సృపాదీనాం తస్మా న్నాండితి సంజ్ఞితా

దేవ- ద్విజ- సృపాదుల యాశీర్వాచనముల కూడిన పాఠ్యము
నిత్య ప్రయోజ్య మాన మంగల్యము నాంది యగును. నాంది పాద
ముల యంతరము లందు వర్ధమానము ప్రయోగింప వలెను. గీతకు
విధి మొదటి యంగము తరువాత కూడ నుండును. అంగ మధ్యమున
నుండును. పూర్వరంగము శుద్ధము చిత్రమని రెండు విధము లగును.
శుద్ధమున గాని చిత్రమున గాని గీతక ప్రయోగా నంతరము వర్ధమాన
ప్రయోగ మభీష్టముగ భావింతురు.

౧౩, ౧౪, శుష్టా వ కృష్ట : ఇది ధ్రువాపదము. అర్థము లేని
“ఝంటుం ఝంటుం” అను శుష్కాక్షరములతో నుండును. ధ్రువ
యొక్కటియే శుష్కా-వకృష్టత్వ ధర్మ ద్వయ విషయముగా నుండి
శుష్కధ్రువ యవకృష్టధ్రువ యని వ్యవహారము పొందును. ఈ
శుష్కా-వకృష్ట ధ్రువారీతి జర్జర శ్లోకమును ప్రదర్శించును. నాంది
ప్రయోగించిన పిమ్మట నిట్టిదియే శుష్కా-క్షరములచే ప్రయోగింప
దగి యున్నది. ఇది శుష్కా-వకృష్ట ధ్రువ.

౧౫. రంగ ద్వారము.

౧౬౯. యస్మా దభినయస్త్యత ప్రథమం హ్యవతార్యతే
రంగద్వార మతేజ్జేయం వాగంగాభినయాత్మకం.

రంగద్వార మను పూర్వ రంగారంగము వాగంగాభి నయాత్మ
కముగా నుండును. ఇం దభినయము ప్రథమముగా నవతరించును
గాన నిది రంగద్వారము. అభినయింపబడునది యభినయము రూపక
విశేషము. ప్రదర్శింప బడజోవు రూపకమున కిది ద్వారముగ
నుండును. ఈ రంగద్వారములో నా రూపకము సంక్షేపముగా నవత
రించును. దాని కర్మక్రియలు అర్థ ప్రయోజనము లిందు కూడు
కొనును. నిరూపితము లగును. త న్ని రూపణమునకు పాఠ్య ముపకరిం
చును. పాఠ్య ద్వారమున రూపకార్థ మభినీయమాన మగును. ఈ
రంగ ద్వారమున సామాన్యముగా నాట్య ముత్థాపిత మగుటయ
కాదు. రూపక విశేషమున సముత్థాపిత మగునని వివేకము.

౧౬. చారి, శృంగార ప్రచారణ ముండుటచే “చారి” యని పరికీర్తిత మయినది. మహాదేవునకు మహాదేవితో పరిచయాత్మక మయిన చరిత మంతయు శృంగార ప్రధానము, అట్టి యాచరితమును కావ్యమున వర్ణించి నప్పుడు కావ్యమది స్తుతి ప్రధాన మగును. ఆ చరిత మంతయు అంగహారములుగా చారి రూపముగా ప్రదర్శిత మగును. అదియే చారి. “శృంగారస్య ప్రచరణా చ్చారి సం పరికీర్తితా”.

౧౭. మహాచారి. హరదేవుని త్రిపుర మర్దన మిందు భావనీయము. అప్పటి గీతము రాద్ర రస భూయిష్ఠము. దానిని కావ్యమున స్తుతి రూపముగా వర్ణించి నప్పుడు తత్త దుచితము లయిన యుద్ధతములగు మండలములతో నంగహారములతో ప్రయోగింపవలెను. అది మహాచారి. “రాద్ర ప్రచరణాచ్చాసి మహాచారీతికీర్తితా”.

౧౮. త్రిగతము. విదూషక సూత్రధార పారిపార్శ్వకులు మూపురు సంజల్ప మాచరించుట త్రిగత మని సంకేతము, రాబోవు నాటకములోని విశేషమును వా రాలాపము చేయుట.

౧౯. విదూషకః సూత్రధారః తథా వై పారిపార్శ్వకః
యత్ర గుర్హంతి సంజల్పం తచ్చాపి త్రిగతం మతం.

సూత్రధారున కిరుప్రక్కల నుండు పారిపార్శ్వకులలో నొకడు విదూషకుని వేష భాషలను అనుకరించు వాడగుట యాతడే విదూషకుడు. వారి సంలాపములో భవిష్య న్నాటకాంశము కూడి యుండును. ఈ మూపురిలో నది భద్రాయితమై యుండుట నిది “త్రిగత” మయినది. మాటలలో మాటగా వారు మాటలాడు కొనుచు కావ్యార్థము సూచింతురు.

౨౦. ప్రరోచన. కావ్యోపక్షేపము హేతువుగా కావ్యార్థ విషయమున సామాజికులకు సిద్ధ ప్రాయముగ నామంత్రణము సూచించుట ప్రరోచన యగును.

౨౧. ఉపక్షేపేణ కావ్యస్య హేతుయ్యక్తి సమాశ్రయా
నిష్ఠేనా మంత్రణాయాతు విజ్ఞేయా సా ప్రరోచనా

“ఇదిగో ! యీ ప్రయోగమున ప్రీతి కలుగును. పుష్పత్తి కలుగును. దీని సంభావించుడు. దర్శించుడు.” అని యెచ్చరిక చేయుట ప్రకృష్ట రుచి హేతు వగును. కేవల మట్టి వచనమున ప్రపృత్తి కలుగదు. వచన మది హేతు యుక్తమై యుండ వలెను. యుక్తి యుక్తమై యుండ వలెను. హేతు యుక్తి సమాశ్రయణ మనునది సంక్షేపముగా కథనము. ఇట్టి యీ కథనమున సామాజికులకు కావ్యా ర్థము నందాభిముఖ్య ముదయించును. అట్టి దిది ప్రరోచన యగు చున్నది.

ఈ పది యంగములు బహిర్యవనికాంగములు. దుష్ట ఫలములు. గీతక వర్ణమానకముల ననుసరించి ద్రువాగాన మున్నది. నాట్యము సర్వోప జీవ్యము. అవశ్యమది బుద్ధి ప్రవేశ్యము. సర్వ ప్రథమముగా నాట్యము బుద్ధి నివేశము పొందగా, ననంతరము సదాచార పాలనము నకై దేవతా వందన ముండును. పిమ్మట పరమాశీర్వాదన మభి ముఖ కరణార్థ ముప్రయోగించును. ఆ పిమ్మట నేవేని విఘ్నములు కలుగునేమో యను శంకచే శాంత్యుప కరణముగా నుత్తేజన మా వశ్యకము. పిమ్మట పురాకల్ప ప్రక్రియా నుసరణమున ప్రయోక్తము ననుసంధానము చేయుట యుక్తము. పిమ్మట లోకమున నంతట శృంగార వీరములు రంజకములై పరమ పుమర్థతా ప్రకర్ష కలవిగా ప్రసిద్ధము లయినందున వాని యుక్తముగా గూర్చుట యావశ్యకము. ఇది యంతయు నాట్యమున సుశిక్షితులై విజ్ఞానులు కావలసిన సుకు మార జనులకు స్వచ్ఛందత నీయ గలదు. సర్వ రంజక హాస్య ప్రాధాన్యమున కావ్య విశేష ముపస్థాపించి యందలి యభిధేయము ననుసంధానము చేయుట కవకాశ మిచ్చును. ఇట్టిది యంతయు సప్రయోజనముగ గ్రధనము పొందినది. దీని నీ విధముగా యథా శాస్త్ర మాచరించిన నాది శాస్త్రము పరిగ్రహించి నట్లగును. తాకిక కర్తవ్య విషయ మనుసంధానించి నట్లగును. కావుననే నాట్యా రంభమున గీతకాదులు తాకికాను సారులుగనె యున్నవి. ఈ ప్రయోగ మంతయు సుకుమార జన విషయ మయినందున నతాకికములు లేవు. నాట్యము కేవలము రచనా ప్రధానము వైచిత్ర్యమున కూడి యుండ దగినది. అదృష్ట ప్రయోజనకము నగును.

నిర్గీతవిధానము

ఒకప్పుడు చిత్రదక్షిణము లయిన వృత్తి మార్గముల ననుసరించి యుపోహన ప్రత్యుపోహనములతో గూడు కొనిన గీతక మారంభ మయినది. అది దేవస్తూతి కలదై వాచ్యముగా దేవకార్యము లభినందించు నది యయినది. నారదాది గంధర్వు లాగీ తకము పిన్నించు చున్నారు. అప్పటి సభలో దేవదానవు లున్నారు. గీయ మానమగు నా గాన మప్పుడు సుఖజనకము గనె యున్నది. సమ్యక్ లయ తాల సమన్వితమై యున్నను నిర్గీత మది విని దైత్యులు ఊభితు లయినారు. సుఖ గానము వినియు దైత్య దానవులు మాత్ర ర్యమున ఊభితులై యొక కర్తవ్య నిశ్చయ మూహించి యశోన్య మవష్టంభము కలిగి యిట్లనిరి.

౧౭౨. నిర్గీతంతు నవాదిత్ర మిదం గృహ్లా మహే వయం
సప్తరూపేణ సంతుష్టాః దేవాః కర్మామ కీర్తనాత్
వయం గృహ్లామనిర్గీతం తుష్ట్యామోఽత్రైవ సర్వదా

వాద్యములతో నున్న యీ నిర్గీతమును మేము తీసికొందుము. తమ తమ కర్మ కీర్తన మున్నదని దేవత లన్ని నిధముల సంతుష్టు లయినారు కదా! మే మీ నిర్గీతమును (శుష్క-మనెడు వీణావాద్యము) తీసికొని సంతుష్టి పొందుదుము. ఈ గీతమున మా స్తుతి కీర్తనము లేదు. అయిన నిందా భిమానిక మయిన పరితోషణ మున్నదని దైత్య దానవులు భావించిరి. దైత్యులట్లు నిర్గీతము స్వీకరించి “ఇది మాయధీనము. మాకీసాధనము సిద్ధ మయినది” యని మాటిమాటి కన జొచ్చిరి. దానవులట్లు సంతుష్టులై పునఃపునః సాధన మొనరించుట దేవతల కన్నెట్టి యయినది. దేవతలు కోపించి నారద గంధర్వు నిట్లనిరి.

నిర్గీతప్రయోగము

౧౭౩. ఏతే తుష్కంతి నిర్గీతే దానవాః నహ రాక్షసైః
ప్రణశ్యతు ప్రయోగేయం కథంవై మన్యతే భవాః?

“రాక్షసులు దానవు లందరు నీ నిర్గీతమున తుష్టు లగుచున్నారు. ఈ ప్రయోగము ప్రణాప్త మవుగావుత! మే మిష్టపడము. మా కర్మ

కీర్తన ముండుటేమి? వీరు దాని తమ యధీనము కావించు కొని సంతుష్టి పడుటేమి? నారదా! నీవేమి భావించుచుంటివో? ఇట్లు దేవతలు పలుక నారదుడీ రీతి పలికెను. — “భాతు వాద్యాశ్రయ కృతమయిన యీ నిర్గీతము నశింప రాదు. ఇది యుపోహనముతో కూడినదై భాతు వాద్య విభూషితమై చక్కగా నుండగలదు. ఈ నిర్గీతా వనద్ధులయిన దైత్య దానవ రాక్షసు లెవ్వరును ఖోభము విఘాత మేమియు నాపాదించరు. వారందరు తోషితు లయి నారు” నిర్గీతమున తంత్రీ విశేషాంగులి విశేష సంయోగ జన్యము లయిన స్వరభాతువులు కూడుకొని యున్నవి. అదృష్ట విశేషమున నిది రంజన మాపాదించును. విస్తార వ్యంజనాది సప్త భేద లక్షణము లన్నియు నిందున్నవి.

దైత్యులతో స్పర్ధపడి దేవత లీ నిర్గీత విషయమున తగవు లాడిరి. దేవులకు నిది బహుమాన పాత్ర మయినది. ఆ నిర్గీతము బహిర్గీత మని యిక లోకప్రసిద్ధ మయినది. నిర్గీత మనునది వాద్యము పేరు. నిర్భక్త మయిన గీతము కల దయిన దన్న యర్థము కూడ దాననె వచ్చినది. గంధర్వు లందరు దీని బహిర్గీత మని యనిరి. దాన వుల కంటె దేవతలనె గంధర్వు లధికముగ మానింతురు. బాహ్య గీత మందు గానము చేసిరి. దీని సంతను దానవులు గుర్తింప వలెననియు వారి సంకల్పము.

చిత్ర వీణ

౧౭౪. భాతుభి శ్చిత్రవీణాయాం గురు లఘుక్షరాన్వితం
వర్ణా లంకార సంయుక్తం ప్రయోక్తవ్యం బుధై రథ.

౧౭౫. నిర్గీతం గీయతే యస్మా దుపదం వర్ణ యోజనాత్
అసూయ యాచ దేవానాం బహిర్గీత మిదం నృపతం.

ఈ నిర్గీతము నెల్లప్పుడు సప్త రూపకముననె ప్రయోగింప వలె నని తేదు. నాట్యోప రంజనార్థ మయిన చిత్రవీణలో దీని ప్రయోగింప వచ్చును. కరతల నిఘోషితములతో ప్రయోగింప వచ్చును. భాండ వాద్యమున గురు లఘుక్ష రాన్వితము చేసి ప్రయోగించునది. అప్పుడిది భాండవాద్యోప రంజకము నగును. అట్లే ధ్రువాగానము

లానంద పడుదురు. ఆరంభ ప్రయోగమున గంధర్వు లానందింతురు.

పూర్వ రంగ ప్రవర్తనము

౧౭౬. యేన తుష్యతి యో దేవో యన్య యన్మసనః ప్రియం

తత్త దాపూర్వరంగేతు మయా ప్రోక్తం ద్విజోత్తమాః

అశ్రావణాది చార్యంత మీ దైవత పుంజన మిట్లున్నది. పూర్వరంగము నందలి యాయా యంగముల వికల్పన మీరీతి నుండ దేవతా తుష్టియు సంకీర్తిత మయినది కదా! వారు వారు వాని వాని పరిగ్రహించి బహుమానించిరి. వారు పరితోషము పడిరి. ఇది యాదృచ్ఛిక సంప్రధారణమే యయినను దేవతా తోష నిమిత్తమై నది. దైవత పూజన మయినది. దేనిచే నే దేవుడు సంతసించునో? ఎవరి మనసున కేది ప్రియమో? యిది యంతయు పూర్వ రంగమున నిర్ణీత మయినది. ఇది యంతయు దేవతా పూజన మయినందున ప్రేమోపతి ప్రయోక్త ప్రభృతుల కందరకు విశిష్ట ఫలదాయి యగును.

౧౭౭. సర్వ దైవత పూజాన్తం సర్వదైవత పూజనం

ధన్యం యశస్య హయమ్యం పూర్వరంగ ప్రపర్తనం

౧౭౮. యా విద్యా యాని శిల్పాని యా గతి ర్యచ్చ చేష్టితం

లోకాలోకస్య జగతః తదస్మిన్ నాట కాశ్రయే.

పూర్వరంగ ప్రవర్తనమును నిది సర్వదైవత పూజార్థము సర్వ దైవతముల పూజనము కలది. సర్వదేవతలు దీని ప్రశంస చేయుదురు. ఇది ధన సాధువు యశో వర్ధకము ఆయుష్యము. ఇది ధనాది సర్వ కారి యగుట నిందేమియు విరక్తిలేదు. దైత్య దానవ దేవ సంతృప్తికై నిర్గతములు సగీతము లీపూర్వరంగమున నిరూపితము లయినవి. లోకాలోక జగమునకు సంబంధించిన విద్యా శిల్ప గతి చేష్టితము లన్నియు నాటకాశ్రయ మయిన యీ పూర్వరంగమున నున్నవి. ఈ పూర్వరంగమునందు ద్రువాగాన ముపరంజక జ్యేష్ఠము. ఆ గాన ములో గాంధర్వము ప్రకృతిగా నున్నది.

గీతకవిధి

గీతక విధిని వర్ధమానమును ప్రయోగించి గీత కాంతమున

నందలి స్థాయ్యాది వర్ణములను ప్రసన్నా ద్యలంకారములను బాగుగా కూడి యుండునట్లు సంసద్ధము చేసి యోజనా కుశలు రగు బుద్ధులు నిర్గీతమును ప్రయోగింప వచ్చును. ఇట్టి నిర్గీతము గానోప రంజకము నగును. నిర్గీత మను సంజ్ఞ చాల పురాణము. అది యేల కలిగినది? ఇట్లు కలిగినది. “అపదం వర్ణ యోజనాత్” అర్థమును గోచరింప జేయు పదములు లేక యుంటుం అను వర్ణముల యోజనమున నిది నిర్గీత మయినది. దేవతల యసూయచే బహిర్గీత మయినది. అసూయపడి బలమున బహుమాన మావిష్కరించుటచే తదీయ హృదయ గ్రహణమునకు నిర్గీతమును బహిర్గీతముగా వ్యాహరించిరి. ఇట్లు బహిర్గీతమనుట కేవలము నిర్విబంధనము కాదు. ఇట్లు అన్వర్థతయు గలదు. గీయమాన పదముల కంటె, సార్థక పదముల కంటె వెలుపల (బహిః) గీతమగుట నిది బహిర్గీత మయినది. నిర్గీతము విసప్తము కాకుండు నట్లు గంధర్వులు చూచిరి. ఇట్లు సంజ్ఞా నియోజనమున నిమిత్తము విశేదమ యినది.

దైత్యసంతోషము

సప్త రూప సమన్విత మయిన నిర్గీతమునం దుత్థాపనాదికము కారణము. ఆశ్రావణము కూడి యున్నచో నిత్యము దైత్యులు తుష్టులగుదురు. వక్త్రపాణి యాచరించిన దానవులకు తుష్టి కలుగును. పరిఘట్టనమున రక్షోగణములు, సంఘోటన క్రియలో గుహ్యకులు, మార్గాసారితము పొంది యక్షులు సుప్రీతు లగుదురు. గీతక ప్రయోగములందు దేవతలకు సంతృప్తి యున్నది. వర్ణమాన ప్రయోగమున సానందుడై సానుచరుడై రుద్రుడు సంతసించును, ఉత్థాపనమున బ్రహ్మ, పరివర్తనమున లోకపాలురు, నాంది ప్రయోగమున చంద్రుడు ప్రీతుడగును. నాగు లవకృప్తమున తుష్టులగుదురు. శుష్కావకృప్తమున పితృగణము ప్రీతమగును. రంగ ద్వారమున విష్ణు ప్రీతి కలుగును. జర్జర ప్రయోగమున విష్ణు వినాయకులు సంతసించురు. చారీ ప్రయోగమున శ్రీ ఉమాదేవి సంతృప్తి పొందును. మహాచారీ ప్రయోగమున భూతగణము సంతసంపడును. ప్రత్యాహారమున పన్ను గులతో యాతుధాను లానందించురు. అవతరణమున నప్పరః కన్య,

ఉత్థాపని ధ్రువ నిర్వహింప వలెను. ఇచట ఛందో నిబద్ధ స్వరూపము గుర్తింప వచ్చును.

౧౭౯. ఆదౌ ద్వేచ చతుర్థం చా పృష్ఠ మైకాదశే తథా
గుర్వక్షరాణి జానీయాత్పాదే హ్యేకాదాశా కరే

ఈ ఛందము విశ్లోక మనెడు వృత్త జాతి లోనిది. ఇందు పాదమునకు పదునొకండక్షరము లుండును. ఒకటి రెండు నాలుగు ఎనిమిది పదకొండు సంఖ్య కల యక్షరములు గురువులుగా నుండ వలెను. ఇట్లే నాలుగు పాదము లుండును. చతురశ్ర గతిలో నిది గమించును. ఇది యంగులి నియమ సూచకము. నాల్గుసన్నిపాత ములు మూడు లయలు మూడు యతులు నాలుగు పరివర్తములు మూడు పాణులు నుండును. ఇది ధ్రువాగీతి. తాల యోజనమున రమ్యము చేయ వలెను. ఒక పరివర్తమై వేరొక పరివర్తము వచ్చు. సప్పటికి మధ్య లయ గతిలో సూత్రధార ప్రవేశ మొనరింప వలెను.

౧౮౦. పుష్పాంబలి సహచారౌ రక్షమంగలనంస్కృతాః
శుద్ధపస్తాః సుమననస్తథా చాచ్ఛత దృష్టయః

౧౮౧. స్థానంతు వైష్ణవం కృత్వా సౌపచాంగ పురస్థుతం
దీక్షితాః శుచయత్యైవ ప్రవిశేయు స్సమంత్రయః

౧౮౨. భృంగార బర్హరథరౌ భవేతాం పారిపార్శ్వికా
మధ్యేతు సూత్రిభృత్తాభ్యాం వృతః పంచపదీం ప్రజేతే

సూత్రధార ప్రవేశము

ఒక సూత్రధారు డిద్దరు పారిపార్శ్వకులు మొత్తము ముగ్గురు ప్రవేశింతురు. సూత్రధారుడు పుష్పాంబలి పట్టి వచ్చును. పారిపార్శ్వకులు భృంగారము జర్జరము పట్టి ప్రవేశింతురు. ఇట్లు మూవురు రక్షా మంగల సంస్కార సహితులగుదురు. పరిశుద్ధ వస్త్రులు సుమనస్కులు అద్భుత దృష్టికలవారైనై ప్రవేశింతురు. సౌప్తవాంగముల గూడుకొని నైష్ఠవ స్థానకమున వత్తురు. దీక్షితులు శుచికల వారైనై మూవురు రాగా వారి మధ్యలో సూత్రధారు డుండును. వారితో గూడి యాత డయిదు పదములు నేయును. పంచ పదగమనము చేసి బ్రహ్మ యజన మాచరింప వలయును. పంచపద విక్షేపమున పుష్పాంబలి

విమోక్షము కర్తవ్యముగ సూచిత మగుచున్నది. ఈ మూపురుష వాసముండి దీక్షితులు కావలెను. శౌచమునకు భృంగార మావశ్యకము. విఘ్నశాంతి కై జర్జర మావశ్యకము. సూత్రధారుడె కాక పారి పార్శ్వకులును పంచపద విక్షేప మొనర్పవలెను.

సూత్రధారకార్యము

౧౮౩. రంగపీఠస్య మధ్యేతు స్వయం బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠితః
తతః సలలితై స్తైః అభివంద్యః పితామహః

రంగపీఠ మధ్యమునందు స్వయముగా బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠితుడై యున్నాడు. సలలిత హస్త విన్యాసములచే నా పితామహు నభివాదనము చేయవలెను. ఈ యభివాదన విధిలో నృత్తహస్తములు కరణములు యథోచితముగా ప్రయోగింప దగి యున్నవి. అనంతరము హస్తముచే భూతలమున మూడు వందనము లాచరింప వలెను. పాద ప్రవిభాగము ననుసరించి త దుపలక్షితము లయిన కలా ప్రవిభాగమును కాల పరిమాణాంతరము ననుసరించి వందనము విహిత మగుచున్నది. సూత్రధార ప్రవేశమున వందనా భినయము ననుసరించి యుండు మధ్య లయాశ్రిత మయిన రెండవ పరివర్తన మాచరింప వలయును. అనంతరము తృతీయ పరివర్తనములో మండల ప్రదక్షిణ మొనరించి భృంగారము నుండి యాచమన మాచరింప వలెను. అనంతరము జర్జరము గ్రహింప వలెను. మండల సంచారములో దక్ష పాదోద్ధారము వామపాద విక్షేపము నియతముగా నాచరింప దగినవి కలవు. యథానియము మాచరించి ప్రదక్షిణము కావింప వలెను.

౧౮౪. భృంగారభృత మాహాయ శౌచంచాచి సమాచరేత్
యథా న్యాయంతు కర్తవ్యా తేన హ్యచమన క్రియా

౧౮౫. అత్మ ప్రోక్షణ మేవాద్భిః కర్తవ్యంతు యథాక్రమం
ప్రయత్న కృత శౌచేన సూత్రధారేణ య త్పతః

౧౮౬. సన్నిపాతే సమంగ్రాహ్యో జర్జరో విఘ్నజర్జరః

ప్రదక్షిణానంతరము భృంగార ధారకుని పిలిచి యందలి యుదకముతో శౌచమాచరింపవలెను. యథా విధిగా నాచమన క్రియ నిర్వర్తించి యథా క్రమముగా నా యుదకములచే నాత్మ ప్రోక్షణము

కావింప వలెను. సూత్రధారు డిట్లు సప్రయత్నముగా శౌచ మాచరించు కొని విఘ్న జర్జరముగు జర్జరమును స్వీకరింప వలెను. ఇవి యన్నియు సూత్రధార క్రియలు. ప్రదక్షిణ భ్రమణ సమయములందు భృంగారధారి తూష్ణింభావమున నుండవలె నని గుర్తించునది. అభివాద నాచమనాది క్రియలందు సాముదాయకా చారములను గుర్తించ వలెను.

జర్జరము చేతపట్టి ద్రుతలయమున మూడవ పరివర్తనము నిర్వహింప వలెను. “విఘ్న వినాశమునకై నీ వవతరించితి” వను భావము కల జర్జర జప్యము జపింప వలెను. పిమ్మట దక్షపాద వామవాద ప్రక్షేపములు సరిచూచు కొనుచు కుతపా భిముఖముగా నయిదడుగులు నడువ వలెను. చతుర్థ పరివర్తన మాచరింప వలెను. మఱల భూతలమున మూడు వందనము లాచరించి యుదకములచే నాత్మ ప్రోక్షణము కావింప వలెను. “లలితైః పదవిన్యాసైః పంద్యాత్ దేవాన్యథా దిశం” ఆ యాది స్విభాగము ననుసరించి లలితపద విన్యాసములచే దేవతల నమస్కరింప వలెను.

౧౮౭. తతః పంచపదీం గచ్ఛే దతిక్రాంతైః పదై రథ

తతో ఒభివాదసం కుర్యా దైవతానాం యథాదిశం.

బ్రహ్మభివాదనము జర్జరాభిమంత్రణ మాత్రమున ఉత్థాపితము సంపూర్ణ మయినట్లు కాదు, సూత్రధారుడు మొదట గమించి వచ్చిన యయిదడుగులు వెనుకకు వెళ్లి ది గనుసారముగా దిగ్దేవతల కభివాదన మొనర్ప వలయును. మొదట శక్రాధి దైవతాక మయిన ప్రాగ్దిశ నభివందింప వలెను. పిమ్మట యమ దైవత మయిన దక్షిణ దిశను పిమ్మట వరుణ దైవత మయిన పశ్చిమాశను అనంతరము ధనదాశ్రయ మయిన యుత్తర దిశను నమస్కరింప వలెను. దిశావందన మయిన పిమ్మట వామవేధ నాచరించునది. దక్షపాదముం విక్షేప పరివర్తన మాచరింప వలెను. ఉత్తరాభి ముఖముగా నుపదీ పరివర్తనమున పూర్వాభిముఖుడై యాచరింప వలసిన రమ్య త్రివదీ విధాన మొకడున్నది. అది యిది.

త్రి ప దీ రీ తి

౧౮౮. ప్రాజ్ఞుఖస్తు తతః కుర్మాత్ పురుష స్త్రీ సపుంసకైః

త్రిపదీం సూత్రభృద్రుద్ర బ్రహ్మ పేంద్రా ఛిపందనం

౧౮౯. దక్షిణంతు పదం పుంసో వామం స్త్రీణాం ప్రక్షీ ర్తితం

పున ర్దక్షిణమేవస్యాత్ నాభ్యుత్తిష్టం సపుంసకం

౧౯౦. వందేత పౌరుషేణేకం స్త్రీపదేన జనార్దనం

సపుంసక పదేనాపి తథై వాంబుజ సంభవం.

సూత్రధారుడు ప్రాజ్ఞుఖుడుగా నుండి పుంలింగ స్త్రీలింగ సపుంసకలింగ పదముల విన్యాసము చేసి రుద్రునకు బ్రహ్మకు విష్ణు పున కభివాదన మాచరింప వలెను. దక్షపదము పుం పదము. వామ పదము స్త్రీ సంబంధి. దక్షిణ మధికముగా నెత్తుకున్న సపుంసకమని వ్యవహారము. పురుష పదమున శివవందన మాచరింప వలెను. స్త్రీ పదమున విష్ణు వందనము సపుంసక పదమున బ్రహ్మ వందనము విహిత మగుచున్నది. ఇట్లు వందనానంతరము పరివర్తన మాచరింప గానె చతుర్థ కారుడొకడు విధిపూర్వకముగా పుష్పముల తీసికొని ప్రవేశింప వలెను. అతడు యథావిధి జర్జరమునకు కుతపమునకు సూత్రధారునకు పూజన మాచరింప వలెను. చతుర్థ కార పూజ నాచరించి యాతడు నిష్క్రమింప వలెను.

సూత్ర ధార వాక్యము

౧౯౧. సూత్రధారః పరేత్తత మధ్యమం స్వంమాశ్రితః

నాండిం పద్వైర్వాపశభిః ఆప్తభిర్వా ప్యలంకృతాం

౧౯౨. నమోస్తు నర్వదేవేభ్యో ద్విజాతిభ్యః శుభం తథా

జితం సామేన వైరాజ్ఞా శివం గో బ్రాహ్మణాయచ

౧౯౩. బ్రహ్మోత్తరం తథైవాస్తు హతా బ్రహ్మద్విష స్తథా

ప్రశాన్తిమాం మహారాజః పృథివీం చ న సాగరాం

౧౯౪. రాష్ట్రం ప్రవర్తతాం చైవ రంగస్యాశానమ్మృష్టతు

ప్రేక్షకర్తు ర్మహస్థర్మో భవతు బ్రహ్మభావితః

౧౯౫. కావ్యకర్తు ర్యశశ్చాస్తు ధర్మశ్చాపి ప్రవర్తతాం

జజ్ఞయా చాసయా నిత్యం ప్రీయంతాం దేవతా ఇతి.

ఇక సూత్రధారుడు మధ్యమ స్వరము నాశ్రయించి ద్వాదశ పదములతో గాని పదాష్టకమున గాని యలంకృత మయిన నాందిని పఠింపవలెను. “సర్వ దేవతలకు నమస్కారము. ద్విజులకు శుభము కలుగు గావుత! చంద్రుడు “జయతి” గో బ్రాహ్మణులకు శివ మవుగావుత! బ్రహ్మభ్యుదయము కలుగు గావుత! బ్రహ్మద్విషులు గతించిరి. మహారాజు ససాగర మహాభూమిని చక్కగా నేలుగావుత! రాష్ట్రమున కభ్యుదయము గలుగు గావుత! రంగమునందున్న నట కుశీలవ వర్గము వారి యాశలు ఫలించు గావుత! ప్రేక్షాపతికి బ్రహ్మ భావితమగు మహాధర్మము కలుగు గావుత! కావ్య రచయితకు యశము విస్తరించు గావుత! ధర్మ మభివృద్ధ మగుగావుత! ఈ రంగ యాగమున దేవతలందరు నిత్యము సుప్రీతు లగుదురు గావుత!” సూత్ర ధారు డిట్లు పలుకు చుండగా మధ్యమధ్యలో పాదాంతములందు వారి పార్శ్వకులు నమస్కరించుచు “ఏవమస్తు”. అట్లే యగుగావుత మని పలుక వలయును. యథా లక్షణముగా నిట్లు నాంది విధానింప వలెను. ఈ నాందీ ప్రయోగా నంతరము సూత్రధారుడు జర్జర స్తుతి శ్లోకము పఠింప వలెను. గంభీర స్వర సంయతముగా పఠింప వలెను. విష్ణుదేవు స్తుతి నాచరించి ప్రకృతోత్సవ దేవతా స్తోత్ర మాచరింప వలెను. ఏ దేవతోద్దేశమున ప్రకృత నాట్యము ప్రవర్తిత మగుచున్నదో యా దేవత స్తుతి యావశ్యకము. అట్లే ప్రేక్షా ప్రవర్తకు డయిన ప్రేక్షా పతి యభీష్టారాధ్య దేవత నారాధింప వలెను. ఆ ప్రేక్షాపతి యిట్టి యభీష్ట దేవతా విషయమున సుదాసీనుడేని బ్రాహ్మణ స్తవ మాచ రింప వలెను. జర్జర శ్లోకమును రంగద్వార శ్లోకమును పఠించి జర్జర నమన పూర్వకముగా చారీ విధానమును ప్రయోగింప వలెను. అప్పు డిక పారిపార్శ్వకులు ప్రాజ్ఞుఖముగనె యుండి వెనుక కడుగులు వేయుచు నిష్క్రమింప వలెను. కాగా చారీ మహాచారీ రీతులు సూత్రధారుడే ప్రయోగింప వలెనని విశేష మగుచున్నది.

ధ్రువా పదము

ఈ ప్రదేశముననే మధ్య లయాన్విత మగు అడ్డిత యను ధ్రువా ప్రయోగ ముచితము. నాలుగు సన్నిపాతములతో నది

యుండ వలెను. ఇదియు ఛందో విశేషముగా నిచట లక్షిత మగును. రాగతాలములు నిందు నియతములు.

౧౯౬. ఆద్య మంత్యం చతుర్థం చ పంచమం చ తథా గురు

యస్యాం ప్రాప్యాని శేషాణి సాజ్ఞేయా త్వడితా బుధైః

మొదటిది చివరిది నాల్గవది యయిదవది గురువుగా నుండుటయు శేషాక్షరము లన్నియు హ్రస్వములుగా నుండుటయు నడ్డితా ధ్రువా లక్షణము. పూర్వము మహేశ్వరుడు నానా భావ విచేష్టితములతో గూడుకొని యుమా దేవితో స్త్రీ చేష్టితమున క్రిడించి నాడు. దీని ప్రయోగమున “శృంగార రస సంయుక్తాం పరేదా ర్యాం విచక్షణః” కుశలుడయిన సూత్రధారుడు శృంగార రససంయుక్తముగు నార్యా వృత్తము పఠింప వలెను. పార్వతీ ప్రియుడు పార్వతితో సంచరించుచు ప్రణయ కోపమున నున్నరీతి నీశ్లోకమున చూపవలయును. అందుల కార్య యుచిత యని భావము. చారీ శ్లోకము పఠించి పరివర్తన మాచరించి పశ్చిమముగా నవసరింప వలయును. ఇప్పటి కిది శృంగార లలిత మయిన చారీ ప్రయోగము. ఇక మహాచారి

౧౯౭. పారిపార్శ్వక హస్తేతు స్యస్య జర్జర ముత్తమం

మహాచారిం తతశ్చైవ ప్రయుంజిత యథావిధి

జర్జరమును సూత్రధారుడు పారిపార్శ్వక హస్తమున నుంచి యథావిధిగా మహాచారి ప్రయోగ మారంభింప వలెను. ఇందలి ధ్రువాపద మిట్లుండును.

“పాద తలాహతి పాతిత శైలం

క్షోభిత భూతసమగ్ర సముద్రం

తాండవ నృత్తమిదం ప్రలయాంతే

పాతు జగత్సుఖదాయ హరస్య”

“పాద తలాహతిచే పర్వతములు పడిపోయినవి. సర్వ సముద్రములు భూతములు క్షోభించినవి. హరుడు ప్రలయాంతమున నొనరించిన యీ జగత్సుఖద మగు తాండవ నృత్తము రక్షించు గావుత” — ఈ ధ్రువా గానానుకూలముగా ప్రయోక్త భాండోన్ముఖ

ముగా నుండి పాద విక్షేప మొనరింప వలెను. పశ్చిమాభిముఖముగా నుండి మహేశ్వరత్వ మాత్మ స్వరూపమున న్యాసము చేసికొని యారంభించుట యనునది నృత్త రహస్యము. ఆ పిమ్మట విక్షేపములు పరివర్తనములు నాచరించునది. ద్రుత లయాన్నితములగు సలలిత పాదములతో పంచపదీ గమనము యథావిధిగా నాచరింప వలెను. పిమ్మట రాద్రస ప్రాయమయిన శ్లోకమును పాద సంహారముతో పరింప వలెను. సమాస యోజనముచే శ్లోక మంతయు నొకటిగా నుండునట్లు పరింప వలయు ననుట ఓజః ప్రధానత్వము సూచిత మగు చున్నది. ఈ శ్లోక పతనానంతరము పారిపార్శ్వకులు త్రిపది వ్యాహరింతురు. ఆ పిమ్మట;

విదూషకుడు

౧౯౮. విదూషక స్త్రైవికపదాం సూత్రధార స్మితావహం
అసంబద్ధ కథాప్రాయాం కుర్యాత్కథనికాంతతః

విదూషకుడు సూత్రధారునకు హాసము కలుగునట్లు అసంబద్ధ కథ కల వాక్యము పలుక వలెను. “ఎవడున్నాడు? ఎవరేమి చేసిరి?” అని యాతడాక్షేపించినట్లు పలుకగా తత్సమాధానమునకై కావ్య రూపము వెలువడును.

౧౯౯. పాపిపార్శ్వక సంజల్పః విదూషక విదూషితః
ప్రాచితః సూత్రధారేణ త్రిగతం సంప్రయమజ్ఞతే

పారిపార్శ్వకుని సంభాషణము విదూషకుని విదూషణము సూత్రధారుని స్థాపనము మూడును త్రిగత మగును. ఈ త్రిగత ప్రయోగము సుందరముగా నుండును. పిమ్మట సిద్ధోపనిమంత్రణ ముగా ప్రరోచన పలుక వలయును. “ఇది సిద్ధ రసమయిన తత్వము. మీరు సహృదయులు. ఆస్వాదింపుడు.” అని సూచించుట సిద్ధ నిమంత్రణము. “రంగసిద్ధా పునఃకార్యం కావ్యవస్తు నిరూపణం” రంగసిద్ధి యయిన పిమ్మట మఱల కావ్యవస్తువు నిరూపించుట సహృదయుల కుత్సాహ కరముగా నుండును. ఇవి యన్నియు నయిన పిమ్మట వారు మూవురును అనావిధ గతములతో నిష్క్రమింప వలెను. ఇట్లు యథావిధి పూర్వరంగ విధాన మాచరింప వలెను.

ఈ విధముగా నిర్వహించిన పూర్వరంగమునకు శుద్ధ పూర్వరంగమని పేరు. ఇది భారతీ పృత్యంగము. ఇక చిత్ర పూర్వరంగము నిరూపింప వలసి యున్నది.

పూర్వరంగ వివేకము

పూర్వరంగము నాల్గు విధములు, త్ర్యశ్రము చతురశ్రము శుద్ధము చిత్రము నని. వీనిలో చిత్రమే విశేషాన్వితము. ఉత్థాపనము పరివర్తనము కాగా చతుర్థ కారుడు పుష్పములచే నలంకరింపగా, ఉదాత్తగానము కల గంధర్వులు వచ్చి ప్రమాణానుసారముగా పరిగీత మొనర్పగా, మనోహరముగా దేవదుందుభులు మ్రోగగా కుసుమ మాలల నంతట ప్రసరింప జేసి నర్తకీ వనిత లంగహారములతో నర్తన మొనరింప వలెను. రేచకము లుపయోగింప వలెను.

౨౦౦. నాందీపదానాం మధ్యేతు ఏకైకస్మిన్ పృథక్ పృథక్
ప్రయోక్తయ్యో విధిః సప్టుక్ చిత్రభావ మధీస్యతిః

నాందీ పదముల మధ్యలో వేరువేరుగా చిత్రభావ మభిలషించు వారు న్యాసోపన్యాసముల కూడు కొనిన తాండవ విధానమును ప్రయోగింప వలెను. నాందీ పద విచిత్రతకై వనితలు ప్రవేశించి సృష్ట ప్రయోగ మొనరించి నిష్క్రమింతురు. నల్లరు వనితలు వచ్చి గానమొనరింప నది చిత్రముగా నుండును. అంగహారము లనేకములు ప్రయోగింప రాదు. ఒక యంగహార ప్రయోగము రమ్యముగా నుండును. యథాన్యాయ మిట్లొనరించి సప్రయత్నముగ దీని చిత్ర మొనరించి యనంతరము లక్షణాన్వితముగా నాటకము ప్రయోగింప వలెను. అప్పుడు దివ్యాకార లయిన నర్తకీ వనిత లందరు నిష్క్రమింపగా పూర్వరంగమున సంగజాతము ప్రయోగించునది. ఇట్లాచరింప శుద్ధ పూర్వరంగమే చిత్రపూర్వరంగ మగును.

౨౦౧. కార్యో నాతిప్రసంగోత్ర సృష్ట గీత విధిప్రతి
గీతవాద్యేచ సృష్టేచ ప్రవృత్తే తిప్రసంగతః

౨౦౨. భేదో భవే త్రప్రయోక్త్యాణాం ప్రేక్షకాణాం తథైవచ
ఖిన్నానాం రసభావేషు స్పష్టతా నోపజాయతే

౨౦౩. తతః శేషప్రయోగస్తు స నాగజనకో భవేత్
 లక్షణేన వినా బాహ్యలక్షణా ద్విత్వతం భవేత్
 లోకశాస్త్రానుసారేణ తస్మాత్ నాట్యం ప్రవర్తతే.

నృత్త గీత విధానమునం దెప్పుడు సత్ప్రసంగము తగదు. ఒక్క యంగహార ప్రయోగమేని చిత్రత నాపాదింప గలదు. ఒక్క చిత్ర తంతువయినను పటమున చిత్రత కూర్ప గలదు. గీతము వాద్యము నృత్త మతి ప్రసంగమున ప్రవర్తించెనేని ప్రయోక్తలకు ఖేదము కలుగును. అలసి పోదురు. అనంతర ప్రయోగము సౌష్ఠ్యముగా నొనరింప లేరు. ప్రేక్షకులకును విసువు కలుగును. ఖిన్ను లగుదురు. అప్పుడు రసభావము లందు స్పష్టత కలుగదు. మిగిలిన ప్రయోగము రాగ జనకముగ నుండదు. పూర్వ రంగ ప్రయోగ మారంభము కాగా సహృదయ సామాజికులకు నటవృత్తియె యవభాసించును. ఆ సంస్కార సంస్కృతులయిన యా సహృదయులకు నాట్యగ్రీ దూరము కాకుండు నట్లు యత్నింప వలెను. నాట్య బుద్ధియె వారలలో ముఖ్యముగా నుప పాదింప వలసి యున్నప్పుడు పూర్వరంగ ప్రస్తావనాదికము వారి విషయమున గోఢము చేయుటయె యుక్తము. కరణాది ప్రయోగము లాచరించి ప్రయోక్తలు ఖిన్ను లయినచో ప్రేక్షకులు నట్టివా రయినప్పుడు శేష ప్రయోగ మేమి రక్తి కట్టును. ఎట్టి ప్రీతి నిచ్చును? ప్రీతి ప్రధానమయిన నాట్యమె వ్యుత్పత్తి నీయగల దనుట ముహూర్తము రుక్తప్రాయము. సరియగు లక్షణము లేక కేవల బాహ్య లక్షణ మాత్రమున విషయము మాత్రము విస్తర మగును. అధిక ఫల ముండదు. నాట్యము లోక శాస్త్రము లుభయ మనుసరించి ప్రవర్తిత మగుచున్నది. కేవల శాస్త్రానుసరణము మనసు పట్టదు. కేవల లోకానుసరణము తృప్తి నీయదు. ఉభయ మనుసరించిననే నాట్యము ప్రీతివ్యుత్పత్తు లిచ్చును. సర్వవిధముల పూర్వరంగము నిర్వహించి సూత్రధారుడు రంగమునుంచి నిష్క్రమింప వలెను. అతని యనుచరులును నిష్క్రమింపవలెను. ఇది పూర్వరంగ విధానము.

ఆ శ్రావణ - స్థాపకుడు

౨౦౪. దేవపార్థివ రంగాణా మాశీర్వచన సంయతౌ
 కవేర్నామ గుణోపేతం వస్త్రావకేప రూపికాం

పూర్వ రంగము

200. అఘువర్ణ పదేపితం పృత్యై చిత్రై రభ్యంతరైః తా

అంతర్యవనికా సంస్థః కుర్యా దాశ్రావణం తతః

201. ఆశ్రావణావసానేచ నాందీం కృత్వా న సూత్రధారు

పునః ప్రవిశ్య రంగంతు కుర్యా త్రస్తావనాం తతః

దేవ రాజ రంగముల యాశీస్సులు కల యాశ్రావణమును సూత్రధారుడు ప్రయోగింప వలెను. అందు కవి నామ గుణము లుండును. అది వస్తు ఘట్టేఖించును. అఘు వర్ణ పదములు కల డగును. విచిత్ర వృత్తాలంకృత మగును. ఇట్టి యాశ్రావణమును యవనికాభ్యంతరమున నుండి సూత్రధారుడు ప్రయోగింప వలెను. అశ్రావణావసానమున సూత్రధారుడు నాంది నాచరించి మఱల రంగము ప్రవేశించి ప్రస్తావన మాచరింప వలయును. యథావిధి నిట్లు ప్రయోగమున పూర్వరంగము ప్రయోగించి సూత్రధార గుణాకృతి యగు స్థాపకుడు ప్రవేశింప వలెను. సౌమనస్యము అవిస్మయము అద్భుతదృష్టి, రక్షావిధి యనునవి సూత్రధార గుణములు. ఆకృతి సముజ్వలము. స్థాపక భూమికలో నుండు నాతడు నిట్లు సూత్రధార గుణాకృతి కావలెను. సూత్రధారుడే స్థాపకుడు. సూత్రధారుడు గా పూర్వరంగము ప్రయోగించి స్థాపకుడుగా మఱల ప్రవేశింప వలయు ననియే భావము. ఆతడీతడు వేరని భిన్న కర్తృకత్వ సంభావనము వలదు. సూత్రధార స్థాపకుడు సౌప్తవాంగ పురస్కృతముగ వైష్ణవ స్థానమున ప్రవేశించి సూత్రధారు డొనరించిన విధముననే రంగము నము చేయునది. స్థాపక ప్రవేశమున నర్థాను గుణమగు ద్రువ ప్రయో గింప వలెను. అనంతరము దేవ బ్రాహ్మణ ప్రశంసా పరమగు చారి ప్రయోగ మాచరింప వలెను. శృంగార రస ప్రధానముగ గాని వీర రస ప్రధానముగ గాని దేవ ద్విజ స్తోత్రో ద్దేశముగా శ్లోకమును వరింప వలెను. ఇట్లొనరింపగా సామాజికుల హృదయము సముచితా స్వాదన యోగ్య మగును. వారి హృదయమున నిర్మలినత యావిర్భ వించును. రసాస్వాదోచిత సంస్కారమున వారి హృదయము గ్రహణ యోగ్యతాధానము పొందును.

కవి నామ కీర్తనము

౨౦౭. సువాక్య మధురైః స్తోత్రైః నానాతాల లయాన్వితైః

ప్రసాద్య రంగం విధిపత్ కవేర్నామచ కీర్తయేత్

రమ్య వాక్యములు కల మధుర స్తోత్రములను నానా తాలాలయాన్వితముగా పఠించి విధి విధానమున రంగప్రసన్నత సమీక్షించుచు. కవి నామ కీర్తనమును చేయవలయును. కవి గుణాదికము కీర్తింప వలెను. అప్పుడు కవి ప్రసిద్ధి భాసించును. ఆదరణీయత కలుగును. అనంతరము రూపక విశేషము ఖ్యాపించి తత్ప్రఖ్యాతన వ్యాజమున భావి రూపకార్థమునకు సంబంధించిన యుష్కమోషక్షేన పర్యాయ మయిన ప్రస్తావన మారంభింప వలెను. ఇట్లాచరించినచో ప్రారంభము నుండియు సామాజికులు సంక్షేపరూపమున సంస్కారము కలవా రగుదురు.

౨౦౮. దివ్యే దివ్యాశ్రయో భూత్వా మానుష మానుషాశ్రయః

దివ్య మానుష సంయోగే దివ్యేవా మానుషాపివా

వస్తు స్థాపన మందలి విశేషమును గుర్తించుచు సూత్రధారు డుపక్షేపము చేయుట సముచితము. కావ్యార్థము దివ్యము, మానుషము, దివ్యమానుషముగా నుండును. దివ్యమున దివ్యాశ్రయుడై సూచించు నది. మానుషమున మానుషాశ్రయుడై సూచింప వలెను. దివ్య మానుష సంబంధమున దివ్యమానుష స్వరూపముగ నె వస్తుస్థాపనము చేయునది.

కావ్యోపక్షేపము

౨౦౯. ముఖచీజానుసదృశం నానామార్గ సమాశ్రయం

నానావిధై రుపక్షేపైః కావ్యోపక్షేపణం భవేత్

ప్రస్తావనలో నొనరించు కావ్యోపక్షేపము ముఖసంధిలోని బీజార్థమునకు తగినట్లుండ వలెను. నానా మార్గముల నాశ్రయించి నది కావలెను. నానా విధములగు నుపక్షేపములతో కూడి యుండు వలెను. నటీ విదూషక పారిపార్శ్వకులు చిత్ర విచిత్రముగ పలుకుచు స్వకార్యమునె నిరూపించుకొను చుందురు. కాని యా నిరూపణ వ్యాజమున నానా విధోపక్షేపములు వెలువడును. వానిలో రూప

కార్థ మిమిడి యుండును. అట్లు పాంశు ఛన్నమయిన రూప కార్థ బీజము సామాజికుల హృదయభూమిలో కావ్యప్రస్తావ మొనర్ప గలదు. ఇదియే కావ్యోపక్షేపము. ఇట్లు కావ్యార్థ ప్రస్తావ మొనర్చి ప్రస్తావక స్థాపకులు నిష్క్రమింతురు.

ప్రస్తావన

ప్రస్తావన రెండు విధముల నుండును. పూర్వ రంగమున కంగ మగునది యొకటి అన్యమున కంగమగునది రెండవది. ఇందు పూర్వ రంగాంగ ప్రస్తావనలో కవి యుదాసీనుడుగా నుండును. అచట స్థాపకుడే స్వతంత్రుడు రిక్తాత. అన్యుడేని ధ్రువా గానాదులందు పద మనుసరించును. శాస్త్రాతిక్రమ మొనరింపక యథావిధి పూర్వరంగ మాచరింప వలెను. ఈ పూర్వరంగమును విధి విధానమున ప్రయోగించు నాతడు అశుభము పొందడు. స్వర్గలోకము పొందును. విధి విడిచి యథేష్టము ప్రయోగ మాచరించువా డపచయము పొందును. ఘోరమగు తిర్యగ్యోని పొందును. ఇట్లప్రయోక్తకు దృష్ట ప్రత్యవాయ మదృష్ట ప్రత్యవాయము కలుగును. లోకము సామాన్యముగా దృష్ట ప్రత్యవాయ భీరువగును. అదృష్ట ప్రత్యవాయ మంతగా భావింపదు.

అపప్రయోగము

౨౧౦. స తథాగ్నిః ప్రదహతి వ్రభంజన సమీరితః

యథా హ్యపప్రయోగస్తు ప్రయుక్తే దహతి క్షణాత్.

అపప్రయోగము క్షణములో సర్వము దహించును. అట్లు గాలి తోడు గలిగిన యగ్నియు దహింప జాలదు. దృష్టాదృష్ట ప్రత్యవాయము లున్నందున యథావిధి పూర్వరంగ ప్రయోగ మొనర్ప వలెనె గాని యన్యథా ప్రయోగింప రాదని నాట్య శాసనము.

పూర్వ రంగ రీతి

౨౧౧. ఇత్యేషో వంతి పాంచాల దాక్షిణాత్యాంధ్ర మాగధైః

కర్తవ్యః పూర్వరంగస్తు ద్విప్రమాణ వినిర్మితః.

రూపక నాయకుని ప్రవృత్తి విశేషమును నియతిని గుర్తించి యా యా ప్రవృత్తి సముచితము లయిన వేషభాషాచారా భినయా

దికములను సూత్రధారాది స్థాపకాంతు లంద రనువర్తింప వలసి యున్నది. పాత్యాది యోజనము వేషాచార యోజనము భిన్న విభిన్న ముగా నున్నను అవంతి- పాంచాల- దాక్షిణాత్య- ఆంధ్ర- మాగధు లందరు ద్వి ప్రమాణముగా వినిర్మిత మయిన యీ పూర్వరంగము వాచరింప వలెను.

పూర్వరంగ ప్రకరణమిది నానా విధ నృత్య ప్రయోగ విని యోగము సూచించు సంస్థానము. రంగమున పూర్వ మాచరింప వలసిన వన్నియు నిందున్నవి. దీని సక్రమ నిర్వహణమే ప్రయోక్త కౌశలము. పద పదమున క్షణ క్షణమున నాచరింప వలసిన విధు లున్నవి. ఇంతగా దీని స్వరూప విచారము నృత్య సంస్కృతి నిదా నము. పూర్వరంగాంగములు పది తొమ్మిది సర్వ ప్రకృతులకు సంతోష సంపాదకములు. గీత వాద్య నృత్యముల సమాహారము సామరస్య మీ పూర్వరంగమున పరినిష్ఠిత మగును. పూర్వరంగము చతురశ్రము త్ర్యశ్రము శుద్ధము చిత్రమని నాల్గువిధములై ప్రయోగ సర్వస్వము సూచించు చున్నది. సూత్రధార పారిపార్శ్వక విదూష కుల సంలాపమున కావ్యార్థ సూచన మున్నది గ్రథనములోని సుశ్లిష్ట తకు సూచకము. శృంగార రౌద్ర రస స్ఫోరకము లయిన చారి మహా చారీ విధానములు గౌరీ శంకర గౌరవ గాన పరములై నాట్య పర మార్థ ముద్బోధించు చున్నవి. చిత్ర సన్నివేశములలో నర్తకీ ప్రవేశము సభ్య ప్రీతికగు సుందర సంధానము. స్థాపకుడు వచ్చి కావ్యార్థము స్థాపనము చేసి పూర్వ రంగము ముగించును.

ర స భా ర తి

మహాత్తములు మహర్షులు పూర్వరంగ విధానము సమాదర ముతో వినిరి. మఱల భరతు నడిగిరి. పూర్వరంగ ప్రసంగముగా రసమని యంటిరి. వచన మాత్రమున నేమియు దెలిసినట్లే కాదు. అంతయు నాట్య గతముగా నిర్ణీతము కావలయును. “భవిష్యతియగే ప్రాయో భవిష్యంత్యబుధా నరాః” భవిష్యత్కాలమున సామాన్య ముగా నరు లబుధు లయ్యెదరు. వారల కిది సుగోచర మగుటకై

నాట్య సంగతముగా మీరీ యంశముల విశద పఱుప వలెను. మేము కొన్ని ప్రశ్న లడుగుదుము. వాని సమాధానము మీరు సెలవిండు !

ఋ షు ల ప్ర శ్న

౨౧౨. యే రసా ఇతి పత్యంతే నాట్యే నాట్య విచక్షణైః
రసత్వం కేనవై తేషా మేత దాఖ్యాతు మర్హసి

౨౧౩. భావాశ్చైవ కథం, ప్రాక్షాః కింవా తే భావయంత్యపి
సంగ్రహం కారికాం చైవ నిరుక్తం చైవ తత్వతః

నాట్య విచక్షణులు నాట్యమున రసములని పఠింతురు. రసమన నేమి ? వానికి రసత్వ మెట్లు సిద్ధమయినది ? ఆయా ప్రసక్తిలో భావముల సూంచిచినారు గదా ! వాని నేల సూంచిచినారు ? వాని నెట్లు చెప్పినారు ? ఏల చెప్పినారు ? భావము లెట్లుత్పన్నము లగును ? అవి భావింపజేయునవె యగునేని వేనినవి భావింప జేయును ? ఈ విషయ ప్రభుత్వమున సంగ్రహ ముపదేశింపుడు. కాకి నిరూపింపుడు. నిరుక్తము ప్రతిపాదింపుడు. యథాతత్వ మీ సర్వస్వ మాదేశింపుడని మహర్షుల వచన సార సంగ్రహము.

దీని త త్వ మి ది. మొదట నాల్గు వేదముల నుండి నాలు గంశములు స్వీకరించినట్లు స్పష్టమయినది. అందు పాత్యగీతములు సుప్రసిద్ధ స్వరూపములు. అభినయము కూడ — మహాగీతములం దర్థముల సమ్యక్ అభినయము నిర్దేశించుట బట్టి అర్థప్రాప్తి కభినయము నిర్ణీత మయిన దనుట బట్టి — యొకవిధముగా వచన బలమున హృదయంగమ మయిన రూపము సూచితమయినట్లే. ఆధర్వణమున రసముల స్వీకరించితి మనుట విశదము కాలేదు. లోకమున మధురాష్టు లవణాదికము లయిన యారు రసములు ప్రసిద్ధములు. వానికి ప్రకృతిలో గాని వికృతిలో గాని సంబంధ మున్నట్లు తెలియము. శృంగార రస సంభవమని, రాద్ర రస జ్ఞోకమని, రస శబ్దమున కూర్చి పలికిన పలుకు లున్నవి. శృంగారము మొదలగు నవి రసము లెట్లగును ? వానికి రసమను నామమెట్లు సిద్ధ మయినది ? రసనేంద్రియముచే గ్రాహ్యమగు దాని విషయమున రసశబ్దము ప్రయోగించుట లోకమున ప్రసిద్ధముగా నున్నది. ఈ యర్థ మనాదర స్థానమని

యెట్లందుము? అవిచారితముగా దీనినెట్లు పేక్షింతుము? లోక ఖిన్నులు రసభావములం దఖిన్నులగుదురని యాదరాతిశయ ప్రతీతి యున్నది కదా! రసమని యంటిరే! రస శబ్ద మెట్లు ప్రాదుర్భవించినది?

భావప్రశ్న

భావమేమి? పూర్వము భావశబ్ద మపరితము. అపరిత భావము తేల సూచితము లయినవి? పాశ్చాదులె భావము లగునా? అట్లయిన నాదరింప దగినవే యగునను కొందము. వాని రూప మేమి? మాకిది విస్మయముగ నున్నది. “ఖిన్నులయిన” యని యనిన స్థలమున రస సహ భావమున గొన్ని భావముల జెప్పినారు గదా! వాని నే విధమున జెప్పినారు? “జగ్రహ పాశ్యం బుగ్వేదాత్” యనుచోట భావ నామమేని వినలేదు గదా! కొన్నిట వీనిలో భావ శబ్దమును ప్రవర్తింప జేసితిరి. ఆ భావశబ్ద మెట్టిది? “భవతీతి భావాః” “భావయ తీతి భావాః” ఈ రెంటిలో భావవ్యుత్పత్తి యేది? భావము లుత్పాదించునవియే యగునా? అవి వ్యాపించునవి యగునా? వేని నుత్పాదించును? వేని వ్యాపించును? ఆ యుత్పాదన వ్యాపనము లందలి కర్మయేమి? ఇట్లనేక విధముల ప్రశ్నలు కలుగు చున్నవి. వీనిని క్రోడీకరించిన యయిదు ప్రశ్నలగును. ఈ పంచ ప్రశ్ని మొదటి నుండి యుండనే యున్నది. ఇప్పుడు విస్ఫారించితిమి. మీరు సంగ్రహముగా నేని సమాధానింపుడు! అని ముని కాంక్ష. ఆ ప్రశ్న పంచకము నీ విధముగా నుల్లేఖింప వచ్చును. రస నిషయమున నొక ప్రశ్న. భావ నిషయమున నాలుగు ప్రశ్నలు. మొత్త మయిదు.

౧. రసములని వ్యవహారము పొందిన రసములకు రసత్వ మెట్లు సిద్ధమగు చున్నది?

౨. కొన్ని స్థలములందు భావములుగా సూచితము లయిన భావములన నెట్టివి?

౩. వానిని భావములని యనుటలో నుపపత్తి యేమి?

౪. “భవంతీతి, భావయంతీతి భావాః” ఇం దేవ్యుత్పత్తి యిష్టము?

౫. “ఉత్పాదంప జేయును, వ్యాపించును” అనుటలలో కర్మ యేది?

మునివచనముల భావించి భరతర్షి యిట్లనెను. రస భావ వికల్పనము వ్యాఖ్యానించెను. “మీరు తపోధనులు. మీ కిది నిఖిలము నిరూపింతును. సంగ్రహము, కారిక, నిరుక్తము సర్వము యథాక్రమము చెప్పెదను. నాట్య విషయ మెంతయో సంగ్రహము. అది సముచితముగా లక్షణీయము. నాట్యాంశములు నిర్వచనీయములు. ఈ విధముగా నుపలక్షితము లయిన సంగ్రహ కారికా నిరుక్త త్రయము వ్యాఖ్యానింతును. నాట్య విషయము మూడు సముదాయములుగా నున్నది. ఈ ప్రకార త్రయము నుండి విశదముగా విషయము వివేచింతును. “రసభావ వికల్పనం. రసభావా వికల్ప్యంతే నిశ్చీయంతే నేనేతి” రసభావముల నిశ్చయించు వాక్యము నిరూపింతును. రసాది విషయము వివేచించిన నిక చెప్పవలసినది మిగులదు. మీరడిగినది సముచితముగ నున్నది.

నాట్యార్థ సంగ్రహము

౨౧౪. న శక్య మస్య నాట్యస్య గంతు మంతం కథంచన
కస్మా ద్భూహుత్వాత్ జ్ఞానానాం శిల్పానాం వా ప్యసంతతః.

౨౧౫. ఏకస్యాపి స వై శక్యమంతం జ్ఞానార్థవస్య హి
గంతుం కిం పున రన్యేషాం జ్ఞానానా మర్థతత్వతః

౨౧౬. కింత్యల్పసూత్రగ్రంథార్థ మనుమానప్రసాదకం
నాట్యస్యాస్య ప్రపక్ష్యామి రసభావాది సంగ్రహం

ఎంత కష్టపడిన నీ నాట్యమంతము తెలియుట యేరికి శక్యము కాదు. నాట్య నిశ్చయ మేదో విధమున సంగ్రహముగ తెలియవలయునే గాని ప్రతిపద నిరూపణమున తెలియ లేము. ప్రతిపద నిరూపణమున తెలియ శక్యముకాని దానిని లక్షణ ద్వారముననే తెలియ నగును. స్వరూప ముద్దేశించుట. స్వరూప పరీక్ష యొనర్చుట యనునవి లక్షణాంగములు. విషయ పరిశుద్ధి ప్రదర్శన పరిశుద్ధి లక్షణ వ్యాపారమున విశద మగును. ఇది యొక గహన మార్గము. అయినను పరిజ్ఞానమున కిదియే గతి. ప్రతిపదము ప్రత్యంశము నిరూపణ మేమాత్రము శక్యమై కాదు. వ్యాకరణాది శాస్త్రము లనేకము లున్నవి. చిత్ర పుస్తాది కర్మ నిరూపకము లయిన శిల్పముల కంతమె గోచ

రింపదు. నాట్యంగమే యొక్కటేని జ్ఞానార్థవము. తన్నిశ్చయమేమాత్రము శక్యము కాదు. ఒక నాట్యంగమునకే యెన్నియో యంగము లున్నవి. వాని భావ తత్వ విస్తరణ మశక్యము. ఒక్కొక్కటి తెలియుటయే సముద్ర మీదుట. అన్నిటి యధిగమన మేరికి సశక్యము. కాని యొకటి కలదు. నైరాశ్య మక్కఱ లేదు. సంగ్రహాదికము త ద్విజ్ఞానమున సదుపాయము. ఇదిగో! నాట్య విషయార్థ సంగ్రహము నిరూపింతును. సంక్షిప్తముగా గ్రహించి యుద్దేశింతును. రసభావాదికము నాట్యమున ప్రాధాన్యము వహించు చున్నది. కాన రస భావాది సంగ్రహము నిరూపింతును. అది యనుమాన ప్రసాధక మగును. చక్కగా నన్యార్థముల నభ్యాసించుటకు శక్తి నిచ్చును. ఆశయా సిద్ధ మనిపించదు. పక్షధర్మత నందించి యంగపోషక మగును. అల్ప సూత్ర గ్రంథార్థముగా ప్రవచనము చేయుదును. సూత్రముగా భాష్య గ్రంథముగా నర్థము వివేచనము చేయుదును. లక్ష్యము పరిక్షించి యన్వేషింప వలసి యున్నట్లు నిరూపించుట యల్ప సూత్ర రచన. అది సంకుచితము. నామ మాత్రముననే యది యుద్దిష్ట మగును. ఇట్లు నిరూపించినను తపోధనులు మీరు గుర్తింతురు. సంగ్రహ మిట్టిదని నేనె యనుట కాదు. అన్యులు ననిరి.

నాట్య సంగ్రహము

౨౧౭. విస్తరేణోపదిష్టానా మర్థానాం సూత్రభాష్యయోః

నిబంధో యః సమాసేన సంగ్రహం తం విదు ర్బుధాః (16)

౨౧౮. రసా భావా హ్యభినయా ధర్మీ వృత్తి ప్రవృత్తయః /

సిద్ధిః స్వరా ప్రభా తోద్యం గాసం రంగశ్చ సంగ్రహః

సూత్ర మనునది లక్షణము. భాష్యము త ద్వ్యక్తీకరణ రూప మయిన పరిక్ష. ఇట్టి సూత్ర భాష్యము లందు విస్తరముగ నుపదిష్టము. లయిన యర్థముల నిశ్చిత దృష్టితో సంగ్రహముగ నిబంధించుటను సంగ్రహమని బుధు లనినారు. నేను నట్లే చెప్పుదును. అందుననే యల్ప సూత్రగ్రంథార్థ మంటిని. అల్పములగు సూత్రగ్రంథము లీయర్థమున నున్నవి. ఆయర్థ మిందున్నది. ఇట్లు ప్రాక్తన సంవాద మున్నది. రసము, భావము, అభినయము, ధర్మి, వృత్తి, ప్రవృత్తి-

సిద్ధి, స్వరము, ఆత్మోద్యము, గానము, రంగము అనునివి సంగ్రహము.

ర స ము : నాట్యమున రసము లెనిమిది యనిరి.

శృంగారము	హాస్యము	కరుణము
రాద్రము	వీరము	భయానకము
బీభత్సము	అద్భుతము—	

భా వ ము : స్థాయిభావము లెనిమిది

రతి	హాసము	శోకము
క్రోధము	ఉత్సాహము	భయము
జుగుప్స	విస్మయము—	

సంచారిభావములు ముప్పది మూడు

నిర్వేదము	గ్లాని	శంక
అసూయ	మదము	శ్రమము
ఆలస్యము	దైన్యము	చింత
మోహము	స్మృతి	ధృతి
ప్రీడ	చలత	హర్షము
ఆవేగము	జడత	గర్వము
విషాదము	జౌత్సుక్యము	నిద్ర
అఘస్మాదము	సుప్తము	విబోధము
అమర్షము	అవహిత్త	ఉగ్రత
మతి	వ్యాధి	ఉన్మాదము
మరణము	తాసము	వితర్కము

సాత్వికభావము లెనిమిది విధములు.

స్తంభము	స్వేదము	రోమాంచము
స్వరభంగము	వేషధువు	వై వర్ణము
అశ్రువు	ప్రళయము.	

అభినయములు నాలుగు రీతులు

ఆంగికము	వాచికము
ఆహార్యము	సాత్వికము

ధర్మి రెండు విధములు.

లోకధర్మి	నాట్యధర్మి
----------	------------

వృత్తులు నాలుగు విధములు

భారతి

సాత్వతి

కైశికి

ఆరభటి

ప్రవృత్తులు నాట్య ప్రవృత్తు లనునవి యారు కలవు

ఆవంతి

దాక్షిణాత్య

ఆంధ్ర

మాగధి

పాంచాలి

మధ్యమ

సిద్ధి రెండు విధములు

దైవీసిద్ధి

మానుషీసిద్ధి

స్వరములు శారీరములు వైణము లేడు విధములు.

నిషాదము

ఋషభము

గాంధారము

షడ్జము

మధ్యమము

ధైవతము

పంచమము—

ఆతోద్యమ నాలుగు విధములు.

తతము

అవనద్ధము

ఘనము

సుషిరము

గాన మయిదు విధములు.

ప్రవేశము

ఆక్షేపము

నిష్క్రమము

ప్రాసాదికము

అంతరము—

రంగము మూడు విధములు.

చతురశ్రము

వికృష్టము

త్ర్యశ్రము—

రసము, భావము, అభినయము, గీతము, ఆతోద్యమ మను నయిదు—
పంచాంగము నాట్యమని కొందరి నిర్ణయము. పై శ్లోకమున రసాది
రంగాంతము పదు నొకండంగము లున్నవి. ఉపచారము మండపము
నను రెండు కలియగా పదమూడంగములు నాట్య సంగ్రహమని మరి
కొందరి భావము.

కా రి కా ని రు క్త ము లు

౨౧౯. అల్పాభిధానా ర్థేయః సమాసే నోచ్యతే ఋషేః
సూత్రతః సాతు విజ్ఞేయా కారికార్థ ప్రవర్తిని 11
౨౨౦. నానా నామాశ్రయోత్పన్నం నిఘంటు నిగమాన్వితం
థాత్వర్థహేతునంయుక్తం నానా నిష్ఠాంత సాధితం 12
౨౨౧. స్థాపితార్థే భవేద్భూత్ర సమాసే నార్థ సూచకః
థాత్వర్థ పచనేనేహ నిరుక్తం తత్ప్రచక్షతే 13

కారికా నిరుక్తముల స్వరూప పరిచయము దీనిలో గలదు. లక్షణ రూప మయిన వాక్యము రెండు విధములు. సంక్షిప్తార్థ వివరణాత్మక మయిన వాచకముగా నుండు సూత్రరూప వాచకశ్లోక మొకవిధము. సంక్షిప్తార్థాత్మకముగా నుండునది రెండవ విధము. నానా రూప లక్ష్యములను సంక్షిప్తముగా సంగ్రహించు అల్ప శబ్దములు వాచకము లయిన సూత్రము. దాని నాశ్రయించి యొక యర్థము నిరూపిత మగును. ఆ యర్థము కారిక. అది జ్ఞప్తి సాధక మగును. నానా విధములగు లక్ష్యములను స్ఫురింప జేయును, ఇట్టి యర్థములను సూత్రముగ సూత్రించును గాన సూత్రము కూడ కారిక యగును. ఆ సూత్ర మనుసరించి పఠిత మగు శ్లోక రూపము కూడ కారికయే. సూత్రము సూచనాత్మకము. దాని వలన లక్షణాత్మక మయిన యర్థము లభించును. ఆ యర్థ మల్ప శబ్దములచే నిరూపిత మగును. లక్షణీయ మగు నా యర్థమే యసాధారణ ధర్మముగా ధర్మ్యంతర వ్యవచ్ఛేదము సూచించునదై కారిక యని వ్యవహారము పొందును. “క్రియతే నేన జ్ఞప్తిరితి కారికా, లక్షణ మితి యావత్” దీనిచే జ్ఞప్తి యొనరింప బడును గాన నిది కారిక. లక్షణ మని నిశ్చితార్థము. ఆ యర్థము నంతటిని ప్రకాశింప జేయును గావున శ్లోకము కూడ నుపచారమున కారిక యని వ్యవహారింప బడును. దీనిసార మిది. తా నుద్దేశించి చెప్ప దలచిన దానికి ధర్మ్యంతర వ్యవచ్ఛేదము సూచించు లక్షణము చెప్పవలెను. ఆక్షేప రహిత మయిన సమాధానమున వివరణ రూపముగా సుఖిగావ్య మగునట్లుగా శ్లోకమున లక్షణము ప్రతిపాదింప వలెను. దానిని కారిక యందురు. కాగా కారికా శబ్దార్థ మిట్లు నిశ్చిత మగుచున్నది.

౧. లక్షణ రూప మయిన యర్థము కారిక.
౨. లక్షణ రూప మయిన యర్థమునకు వాచకమగు సూత్రము కారిక.
౩. ఆ సూత్రోద్దేశమున ననుపరిత మగు శ్లోకము కారిక.
౪. లక్షణీయార్థ ప్రకర్షమును ధర్మ్యంతర వ్యవచ్ఛేదమును ప్రదర్శించు ధర్మము కారిక.
౫. జ్ఞప్తి సాధకము కారిక యని పిండి తార్థము.

నానా నామాశ్రయోత్పన్న మిత్యాదికము నిరుక్త లక్షణము. శ్లోకద్వయము నిరుక్త స్వరూపమును జెప్పును. అనేక వ్యక్తి ఛేద భిన్నమయిన యర్థము లక్షణీయము. దాని సూచించు నర్థము లక్షణాత్మక మని నిశ్చితము కదా ! అందు కొన్ని యాక్షేపములు తత్ప్రతి సమాధానములు నుండును. తన్నిరూపణ పురస్కరముగా తత్త్వము స్థాపిత మయినచో నది తత్పరీక్షా రూపమయిన నిరుక్త మగును లక్షణ మనునది కేవల పరిభాషా మాత్రము కాక విచారణాత్మకమని వివేచించి యాక్షేప సమాధానముల ద్వారమున చెప్పవలెను.

నానా నామాశ్రయోత్పన్నం = లక్షణ వాక్యమునందు అర్థ ప్రతిపాదకము లయిన సుబంత శబ్దము లుండును. అవి నానా ప్రకారము లయిన నామ శబ్దములు. ఆ నామ శబ్దముల ననుసరించి యాక్షేప ప్రతి సమాధానముల సముత్పాద ముండవలెను. నామ పదములం దాక్షేప ప్రతిసమాధానములు నిఘంటు నియమాన్విత ములై యుండును. నిఘంటు వభిధాన కోశము. అభిధాన (శబ్ద) కోశములందు కొన్ని రూఢిశబ్దములు కొన్ని యితరములు నుండును. ఆక్షేప ప్రతి సమాధానముల సముత్పాదము కొన్నిట రూఢిశబ్దములం దన్విత మగును. కొన్నిట ప్రకృతి ప్రత్యయ విభాగ నిగమనముతో నన్వితమగును. ఇదియే నిఘంటు నిగమాన్విత పదమున నిరూపిత మగును. ధాత్వార్థ హేతు సంయుక్తం = లక్షణ వాక్యము నందుండు తిజంత పదముల విషయమై కల రీతి నిది చెప్పును. ధాత్వార్థము క్రియ హేతువు క్రియా నిమిత్త మగు కారకము. ఇట్టి ధాత్వార్థ హేతువుల సంయోజనము నిశ్చయ స్థాపనము నందలి విచారము. క్రియా

కారకముల స్థాపన విచారము కలది యని తాత్పర్యము. ఈ శ్లోకము నందలి మూడు విశేషణములు లక్షణ నాక్యములో మొదట యొనర్ప వలసిన శబ్ద పరీక్షను సూచించు చున్నది. “ఈ శబ్ద మీ యర్థమున నేల ప్రవర్తించినది ?” యనునది యాక్షేపము. “ఇదిగో ! ఈ విధ మున ప్రవర్తించినది.” యని చెప్పుట ప్రతి సమాధానము. ఇది యంతయు ప్రదర్శించిన వస్తుప్రాణితము.

నానా సిద్ధాంత సాఫితం = ఇది యథా పరీతౌ దర్శకము. సర్వ తంత్ర ప్రతి తంత్రాదులు నానాప్రకారము లగు ప్రమాణమూలకము లయిన యర్థముల నిరూపించును. వానిని సిద్ధాంతము లందురు. అట్టి నానాసిద్ధాంతములచే సాఫిత మగునది. విషయ స్థాపనమున నాక్షేపోత్తరముల సాధనము కలది యని భావము. ఇది యంతయు పరీక్ష. నానా తంత్రము లెన్నియో సిద్ధాంతముల జెప్పును. నాహ, ధాతు, సమయ విశేషముల యాశ్రయమున నర్థ సిద్ధి యగును.

౧. “ఉలూఖలః, ఊర్ధ్వఖమస్య” దీని కూర్వమున నాకాశమున్నది కావున నిది యులూఖలము. అనుచోల నామ శక్తి నిర్ణయ మిచ్చు నదిగా నున్నది.

౨. “రసః” “రస్యత ఇతి రసః” ఆస్వాదింప బడును గావున రసమని వ్యవహారము. ఇందు ధాతు శక్తి నిరూపకము.

౩. “పిశాచః” పిశిత మశ్నాతి” మాంసము భక్షించు నది.” ఇందు నామ ధాతువులు రెండును నిరూపకములు.

సమయ విశేషములు మూడు విధములు. తౌకికము వైదికము ప్రతిశాస్త్ర పార్షదము అని. ఇట్టి సాంకేతికము లయిన విశేషములను వేరువేరుగా గుర్తించునది. సంక్షేపముగా నర్థావధారణము నిరుక్త ప్రయోజనము. ధాత్వర్థవచనమున సంగ్రహముగా నర్థ సూచక మగు అర్థము స్థాపిత మగునేని దాని నిరుక్తమని యందురు.

ఈ నిరూపించిన విధమున సంగ్రహమును విస్తరించి స నిరుక్త ముగా స కారికముగా ప్రతిపాదింతు నని భరతు డనుచున్నాడు. సంగ్రహమే విస్తారితమై విభాగము పొందును. పరీతౌ పర్యంత మది విశదము కాదు. కేవలము వచన మాత్రమున సర్వము సంపన్నము

కాదు, అందుననే పరిక్షార్థమై నిరుక్తము, అలక్షిత పరిక్షయు కుదు రదు కావున లక్షణార్థమై కారిక. ఇక నాట్య సంగ్రహము వివేచనము చేయవలయును.

ర స ప్ర కా శ ము - మ హా ర స ము

౨౨౨. శృంగార హస్య కరుణా రౌద్ర వీర భయానకాః

బీభత్సాద్భుత శాంతాశ్చ సపనాద్యో రసా స్మృతాః 15

నాట్య సంగ్రహము నందు రసము మొదటిది. ఆ రస విభాగ మిందున్నది. శృంగార హాస్య కరుణములు రౌద్ర వీర భయానక ములు బీభత్సాద్భుత శాంతములు నని. నాట్యమున నవగసములు విఖ్యాతము లయినవి. నాట్య మనునది సర్వ విధములగు నాటకము లలో విశిష్ట విశేషమున ప్రకాశింప దగిన యర్థము. నటుని యందలి యభినయ ప్రభావముచే సహృదయ సామాజికులకు సాక్షాత్కార కల్పము ఏక ఘనమయిన మానస నిశ్చలత యావిర్భవించును. ఆ యేక మానసాధ్యవసేయ మీ నాట్యము. ఇట్లు ప్రకాశింప దగిన నాట్యార్థ మనంత విభావాత్మక మయినను స్థాయిస్వభావము. భావుక సహృదయుని సంభావనములో జగద్గతములయిన జడము లన్నియు సంవిద్రూపములై స్వాత్మ సంవిల్లగ్నము లగును. ఆ సంవిత్తు కూడ భోక్తృ స్వభావమున పర్యవసానము పొందును. నానా విధమయిన భోక్తృ వర్గ మంతయు మహాభోక్తలో పర్యవసించును. ఆ మహా భోక్తృ భావమునందే రసాశ్రయము కాదగిన స్థాయిరూపమగు చిత్తవృత్తి స్వభావ మనుగతమై యున్నది. కావ్య విశేషమున ద్యోత నీయమగు మహాగ్ధ మంతయు చిత్తవృత్తి స్వభావముగా నిర్భాసిం చును. ఈ యేకఘన మగు చిత్తవృత్తి స్వరూపము సవిశేషముగ గుర్తింప వలసి యున్నది. దీనిలో స్వకీయము పరకీయ మను భేద మాపాదించు విశేష మేమాత్ర ముండదు. ఏది స్వకీయము? ఏది పరకీయము? కొన్ని ప్రమాణములను బట్టి యిదిగో! యిది స్వకీయ మని నిశ్చయింతుము. మఱి కొన్ని మానము లనుసరించి యిది పరకీ యమని నిశ్చయింతుము. ఈ నిర్ణయము లిచ్చు మానము లనంత ములు. మేయములును మానాధీనము లగుట అనంతములుగనే యుండును. ఇట్టి చిత్తవృత్త్యంతర శత సహస్రములు ఈ యేకఘన

చిత్తవృత్తిలో నేమియు తమ ప్రభావ మాపాదింప జాలవు. అవి యన్నియు దీని నుండి దిగజారి పోవును. ఇది యొక యతౌకిక మయిన చేతారసము. ఇదియిట్లుగుటలో నొక నిమిత్త మున్నది. నాట్య కావ్యములం దుపాత్తము లయిన గేయ పదములు లాస్యాంగములు సంపాదించు నట్టి సౌందర్యమున కావ్యములందలి గుణాలంకారములు శోభా సంస్కార పరిష్కారములు కలనై విలక్షణ సంపదచే లక్షణ రన్యత సంపాదించు కొనును. గుణాలంకారముల కుపజీవన మిచ్చుటలో నివి యిట్లు నిదానములు కాగా, గీత మాతోద్యము మొదలగు నవి కావ్యమును సమ్యక్ కుండరముగా నొనర్చును. అట్లు సుందరీ భూత మయిన కావ్యమహిమ సహృదయ చిత్త విస్ఫారమునకు సహకరించును. అప్పుడు సహృదయుడు నాట్య ప్రయోగానుకారములో మగ్నోన్నగ్న చేతస్కుడై విశిష్ట సంవిదాశ్రయ డగును. ఇంతటి స్పంద సుందరతచే నాతని చిత్తవృత్తి యేకఘన మగుచున్నది. కావుననే సాధారణ్య మొకటి సిద్ధ మగును. అప్పుడు సామాజికుడు స్వాత్మ సద్భావమున సంవి త్సమావేశము పొందును. ఇంతటి స్వాత్మ సంవి త్సమావేశము నాతడు పొందుట కీ యేకఘన చిత్తవృత్తియే నిదాన మగుచున్నది. ఈ చిత్తవృత్తి సర్వవిధ చిత్త వృత్తుల కన్న విలక్షణము. ప్రమాణ ప్రమేయముల ననుసరించి నస్తు విజ్ఞానము సంపాదించు చిత్తవృత్తి యొక డున్నది. అది లౌకిక చిత్త వృత్తి. ఈ చిత్తవృత్తి లౌకిక చిత్తవృత్తి కన్న విలక్షణము. ప్రమాణ ప్రమేయముల పదవి దూరముంచి తటస్థముగా నుండి పదార్థముల నవగతము చేసికొను నట్టి పరిమిత యోగిచిత్తవృత్తి యొకటి కలదు. ఈ యేక ఘనము దీని కన్నను విలక్షణము. సర్వ విధ చిత్త వృత్తి విలక్షణమగు నీ చిత్తవృత్తి తాదాత్మ్యము వలన సిద్ధమగును. పరిమితమగు స్వాత్మాశ్రయత్వ మనునది దీనిలో నిర్భాసింపదు. ఇతర చిత్తవృత్తులేవియు దీని పెంట జనింపవు. నిరంతర ఘనమయిన యిట్టి చిత్తవృత్తి రూఢము కాగానే నిర్విఘ్నమగు స్వ సంవేదన విశ్రాంతి కలుగును. ఇట్టి స్వ సంవిద్విశ్రాంతినె రసనము రసము అని యందుము. రసమిది రసనమను వ్యాపారముననె సంగృహీత మగును. రస వ్యాపార గృహ్యమాణ మగుట రస శబ్దమున వ్యవహరింప

వచ్చును. రస వికల్పమింకను విస్తరింప నున్నాము. కావున రసమే నాట్యము. తత్ఫలము వ్యుత్పత్తి. రస మొక్కటి. అందు విభాగము లేదు. కాని భాగాభినివేశమున రసాంతరములు రూపితము లగు చున్నవి. అవి కావ్యాధ్యమును భావింప జేయును. అట్లు రసములు ణొమ్మిది. శాంత మవలపించు వారు రసము లెనిమిది యందురు. మహా రస మొక్కటి ముఖ్యము. దీని నుండి యితరములు రూపితములగుట యిట్లు సంగతముకావచ్చును. మహాస్ఫోటమొక్కటియే. పదవర్ణ స్ఫోటాదులన్నియు కల్పితములు. అసత్యములునా. మహారసమొక్కటి. రసాంశ రమాలు కల్పితములు. మహారసమునందు రసాంతరములు భాగాభినివేశమున సంభావితములగుచో భాగస్వరూపములనియు గుర్తింపవచ్చును.

ర స క్ర మ ము

రసములను శృంగార హాస్యాది క్రమమున నిరూపించుటలో నొక విశిష్టమగు రమ్య భావ మున్నది. కామము సకల జాతి సులభము. అత్యంత పరిచితము. నిఖల జనులకు హృద్యము. కాన మొదట శృంగారము నిర్దిష్ట మయినది. హాస్యము తదనుగామి. అందుచే రెండవది యయినది. వీరపేక్ష భావమగుట కరుణము శృంగార వివరీతము కావున మూడవదిగా నిర్దిష్టము. పిమ్మట కరుణ నిమిత్త మయిన రౌద్ర ముచితము. అది యర్థ ప్రధానము. కామార్థములు ధర్మమూలము లగుట ధర్మ ప్రధాన మయిన వీర మనంతరము నిరూపిత మయినది. ఆ వీరముకూడ భీతాభయ ప్రధాన సార మయినందున దాని పిమ్మట భయానక ముపాత్త మయినది. భయానక విభావములు బీభత్స విభావములు దాదాపు సమానములుగా నుండును. ఇట్టి సాధారణ్య సంభావనముననే భయానకానంతరము బీభత్స మున్నది. వీరముచే నింతయయిన దని వీర ఫల మిది యని నిరూపించుటకే వీర పర్యంతమున నద్భుతమును జెప్పుట సంగత మగును. “నిత్యము పర్యంతమున నద్భుతము నిరూపింప వలె” నని నియమ మున్నది. కదా! వీని యనంతరము శాంతము సముచితము. ధర్మార్థ కామములు త్రివర్గము. త్రివర్గాత్మకము ప్రవృత్తి ధర్మము. తద్వివరీతము నివృత్తి ధర్మము. శాంతము నివృత్తి ధర్మాత్మకము.

మోక్షఫలకము. ఈ శాంతమునందే స్వాత్మ సమావేశమున రస చర్వణ యున్నది. ఇట్లే నాట్య రసములు నవ సంఖ్య కలవె సుప్ర సిద్ధములుగా నున్నవి.

స్థాయి కథనము

౨౨౩. రతి ర్వాసశ్చ నోకశ్చ క్రోధో త్పాహౌ భయం తథా

జగుప్సా విస్మయ శమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః. 19

రసము విభావాది బలముననె కలుగును గావున రసానంతరము భావకథన ముచిత మగుచున్నది. లౌకికములగు రత్నాద్రి చిత్తవృత్తులను తెలియక పోయినచో కవిగాని నటుడుగాని తద్విషయములగు విశిష్ట విభానాదుల నాహరింప లేడు. రత్నాదులను గుర్తించునేని కవి నటులు శక్తి కలవా రగుదురు. రతి, హాసము, శోకము, క్రోధోత్సాహములు, భయము, జగుప్స, విస్మయము, శమము నని స్థాయి భావములు ప్రకీర్తితము లయినవి. శాంతమున కుత్సాహము స్థాయి యని కొందరనిరి. జగుప్స స్థాయి యని కొందరనిరి. అన్నియు శాంత స్థాయులని కొందరు. తత్వజ్ఞాన జన్యమయిన నిర్వేదము శాంతస్థాయి. కావుననె వ్యభిచారిభావ గణనమున నమంగల రూప మయినను స్థాయి వ్యభిచారులనె డుభయధర్మీప జీవిత్యఖ్యాపనము సకై నిర్వేదము మొదటగా నిర్దిష్ట మయినది. స్థాయి భావముల నిర్దేశించు నీ కారికలో సంఖ్య నిరూపితము కాలేదు. కావుననె యీ స్థాయిభావములు వ్యభిచారులు నగును. ఈ యంశమింకను విశేషము కాగలదు. నిర్వేదాదులు పూర్వ నిరుక్తములు ముప్పది మూడు వ్యభిచారిభావములు. వాని కారికలివి.

వ్యభిచారి భావము

౨౨౪. నిర్వేదగ్ధాని శంకాఖ్యా న్నధానూయా మప శ్రమాః

అలస్యం చైవ ద్రస్యం చ చింతా మోహాః స్మృతిః ధృతిః 19

౨౨౫. వ్రీడా చపలతా హర్ష ఆవేగో జపతా తథా

గర్వో విషాద బౌత్సక్యం నిద్రా పస్కార ఏవ చ

౨౨౬. సుప్తం విబోధో ఒమర్షశ్చా పహత్త మభిగ్రతా

మతి ర్వాధి న్నభో న్నావ న్నధా మరణ మేవ చ

౨౨౭. త్రాసశ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః

ఈ వ్యభిచారి భావ పరిగణనమున సంఖ్యా నిర్దేశ మున్నది. వ్యభిచారులివి మాత్రమే యని యుభయతో నియమునకై సంఖ్యా పాదాన మున్నది.

సాత్వికము

౨౨౮. స్తంభః స్థైర్యే ఒప రోహంపః స్వరభంగం వేపధుః
చైవస్య పుగ్రు ప్రలయ ఇత్యుక్తా సాత్వికాః స్మృతాః

స్తంభాదు లెనిమిది సాత్విక భావములు వ్యభిచారివృత్తము నభినయ వృత్తము నుపజీవింప జేయునవి యగుట వేరుగా పరిగణితము లయినవి.

అభినయములు

౨౨౯. ఆంగికో వాచికశ్చైవ హృద్యహర్యః సాత్విక ప్రభా
చత్వరోఽభినయాహ్యేతే విజ్ఞేయా నాట్య సంశ్రయాః

నాట్య సంశ్రయములయిన యభినయములు నాలుగు. ధనుః ప్రతిశీర్షిక మకుటాదుల వలన నాహార్యము ప్రత్యక్ష బుద్ధిలో నంత రంగముగా నుపయోగించును. ఈ నాలుగు లోకమున నొకప్పు డుండవచ్చును. ఉండక పోవచ్చును. నాట్యమున నుండి తీరును. నాట్యమున నభినయమే జీవితము. కావుననే రసభావానంతర మభినయము లుద్దిష్టము లయినవి. అభినయములు లౌకిక ధర్మము ననువర్తించును. లోకధర్మము మూలముగా తదుపయోగి సామయిక ధర్మము ననువర్తించును. కావున వీని యనంతరము ధర్మ నిర్దేశము సముచితము.

లోకధర్మ : నాట్యధర్మ

౨౩౦. “లోకధర్మ నాట్యధర్మ ధర్మతీ ధృతిర్యః స్మృతః”
భారతి సాత్వతి చైవ కైశిక్యా రభట్ తథా
చతస్రౌ వృత్తయో హ్యేతా యాచనాట్యం ప్రతిష్ఠితం

ధర్మ రెండు విధములు. లోకధర్మ నాట్యధర్మ యని. అభినయ మనునది యభినేతవ్యము విడిచి వేరుగా నుండదు. దశరూపక సంబంధ ద్వారమున వృత్తులు తదుపకార మొనర్చు నవిగా లోకమున ప్రసిద్ధములు. వృత్తులు రెండని మూడని యయిదని భావింప రాదను

టకె “చతస్రో వృత్తయః” నాలుగు వృత్తులని స్పష్టముగ ననుట. ఈ వృత్తులందె నాట్యము ప్రతిష్ఠితమై యున్నది. ఈ భారత్యాది వృత్తులును దేశ వశమున నానా విధము లగును. అందుననె యనంత రము ప్రవృత్తులను జెప్ప వలసియున్నది.

ప్ర వృ త్తు లు

౨౩౦. అమఠీ దాక్షిణాత్య చ తథాచై వాంధ్ర మాగధీ

పాంచాల పుష్క మాచేతి విజ్ఞేయా స్తు ప్రవృత్తయః

ఆవంతి, దాక్షిణాత్య, ఆంధ్ర, మాగధి, పాంచాలి, మధ్యమ యిల్లు ప్రవృత్తులు తెలియ దగి యున్నవి. ఈ ప్రవృత్తులు నాట్య ప్రవృత్తులు. ఇవి యెన్నియేని కావచ్చును. ఓడ్ర ప్రవృత్తి, వంగ ప్రవృత్తి, కర్ణాట ప్రవృత్తి యిల్లు దేశభేదమున ప్రవృత్తు లుండ వచ్చును. ఈ సర్వము సిద్ధి పర్యవసాయి కావున సిద్ధి చెప్ప వల యును. సిద్ధి దైవికీ సిద్ధి, మానుషీ సిద్ధి యని రెండు విధములు. శారీరమాలు వైణములు నయిన స్వరములు షడ్జాదు లేడు కలవు. స్వరములు పాత్య గాన సంగృహీతము లగును. అయినను పృథ గుపాత్రములు కావలసి యున్నవి. కేవల స్వరములును ప్రయోగోప రంజకములుగా నుండుట లక్ష్యమున గోచరించు చున్నది. అంత రాలాపమున నిది యంతయు ప్రసిద్ధము. ఇది లక్షణాన్వితము కావల యుట సమ్మతము. కేవలము తాకికము బాధితము. సంగ్రాహ్యము కాదు. లక్షణాన్వితమే నాట్య పరిగ్రాహ్యము.

ఆ తో ద్య ము

౨౩౧. తతంచై వావనద్ధం చ ఘనం సుషిర మేవచ

చతుర్విధంచ విజ్ఞేయ మాతేద్యం లక్షణాన్వితం

లక్షణాన్వితమగు నాతోద్యము నాల్గు విధములు. తతము వనద్ధము ఘనము సుషిరము నని. ఈ చతుర్విధమే సర్వము కాదు. బహుల చర్మకారాది వాద్యము కూడ సంగృహీతము కావలెను. “ఆతుద్యతే = అభిహన్యతే ఇత్యాతోద్యం” చక్కగా మ్రోగింపబడు ట నాతోద్య మను వ్యవహారము సంగతము. తత మను వాద్యము తంత్రీ గతము. అవనద్ధ వాద్యమునకు పౌష్కర మనిపేరు. పుష్కర

మావర్తక మను దేవతాధిష్ఠిత మగుట పాష్కర మయినది. పుష్కరము = మేఘము, పుష్కర శబ్ద శ్రవణము ననుసరించి యిది సమాగత మయినది. ఇది పద్మ పత్రాకారమున చర్మపుట భాషముగా నుండును. “హన్యతే కలాసామ్యార్థ మితి ఘనః” కలా సామ్యము నకై మ్రోగింప బడుట “ఘనము” అగును. ఘనము తాల రూపము. కాంస్య తాలాదికము ఘనము. ఇది తాలమే ముఖ్య ప్రమాణముగా నుండును. తాలము స్వరవర్ణ సంభవము.

పంచవిధగానము

౨౩౩. ప్రవేశితప నిష్క్రమ ప్రాసాదిక మథాంతరం
గానం పంచవిధం జ్ఞేయం ద్రువా యోగ సమన్వితం.

గాన మయిదు విధములు. ఇది ధ్రువా సంబంధమున నుండును. రంగమున పాత్ర ప్రవేశ సమయమున భావ ప్రకృత్యవస్థాది సూచకముగా గాన మొనరింతురు. అది ప్రావేశికే ధ్రువాగానము. రసాంతరములను తెలియ జెప్పటకై యాక్షేప గానముండును. అది యాక్షిప్తికి ధ్రువ. పాత్ర నిష్క్రమణ సమయమున నొనర్చునది నిష్క్రమ గానము. వేరొకటి ప్రాసాదికము. రంగము ప్రవేశించిన పాత్రయొక్క యంతర్గత మయిన చిత్తవృత్తిని సామాజికుల కందించుటకై విశదము చేయుటకై ప్రసాద గానము నియతము. ప్రవేశాదులు కేవలము గానోపచారములు. ప్రసాదమే గాన ప్రయోజన మగుట నిది ప్రాసాదిక మగును. వీని యందంతటను ధ్రువా గీత్యాధారముగా నియతమయిన పద సమూహము తగిన సంబంధమున నచట సమన్వితమై యుండును. తదర్థ ప్రాధాన్యమున నియత రూపముగా నుండును. రంగమండపము మూడు విధములని మొదట నె నిరూపితము. కఙ్కొవిభాగము ననుసరించి గతివిధానములకు సర్వాభినయములకు సర్వాన భావములకు గానముల కాతోద్యములకు పకరించునది మండపమే. రంగముననే కఙ్కొవిభాగము సంగృహీతమగును. ఇప్పటికిది యంతయు నల్పసూత్రార్థ మయిన నాట్య సంగ్రహము.

రససమీక్ష

ఇంతవఱకు సంగ్రహ కథన మయినది. ఇక లక్షణ పరీక్షలు

నిరూపింప వలయును. ఇటుపై సూత్ర గ్రంథ వికల్పన మావశ్యకము. సూత్రకము లక్షణము చెప్పెదము. దీనిచే కారికయు సంగ్రహీత మగును. గ్రంథ మనునది భాష్యము. అది వికల్పనములతో నాక్షేపములతో ప్రతి సమాధానములతో గూడి యుండును. పరీక్ష యనునది నిరుక్తశబ్ద వాచ్యమని పూర్వమే ప్రతిజ్ఞాతము. సూత్రవివరణ స్వభావమగు కారిక సూత్రమును గూడ ప్రకాశింపజేయుచు బహుతరాక్షేప సమాధానములచే వ్యాకులపాటు పొందిన శిష్యపాఠక జనులకు స్థిత పక్షము నిరూపించి యుపకరించును. కావుననే సూత్రము భాష్యము పరీక్ష ప్రవచింతుమని ప్రతిజ్ఞాత మయినది. రసవిషయమే ముందుగా నిరూపింప వలయును. ఇక చానికై పరికర బంధము ఘటించుము. ఈ చెప్పిన రసాదులలో రసములనే సూత్ర గ్రంథ పరీక్షా క్రమమున విభజించి వ్యాఖ్యానింతుము. సచేతస్సు-లవధానము వహింపుడు.

ర స వ్యాఖ్య

౨౩౪. “తత్ర రసానేవ తావత్ ఆదా వభివ్యాఖ్యాస్యామః”

“నహి రసాదృతే కచ్చి దర్థః ప్రపర్తతే

“తత్ర విభావా సుభావవ్యభిచారి సంయోగాత్ రస నిష్పత్తి”:

ఉద్దేశ క్రమమే పర్యనుయోజ్య మనుకొందురు. రసవిషయమున మరి యొకటి యున్నది. ఇచ్చటి క్రమ మిది. ఇది క్రమ హేతువు. రసము వ్యాఖ్యానింతుము. రసము లేక ఏ యర్థమును లేదు. రసము వినా విభావాద్యర్థ మేదియు బుద్ధిలో వ్యాఖ్యేయముగా ప్రవర్తింపదు. రసము వినా ప్రయోజన మేదియు ప్రవర్తింపదు. ప్రీతి పురస్కరముగా వ్యుత్పత్తి మయమేదియు ప్రసరింపదు. సామాజిక లోకము రసాదృతము కాగా రసనాత్మక ప్రతీతి యుదయింపగా నేక ఘన మగు విశ్రాంతి పొందును. అప్పుడితరమగు భావాది కార్థ మేదియు సామాజిక బుద్ధిలో ప్రవిభాగమున నుండదు. సర్వజడము ప్రధాన స్థాయి చిత్తవృత్తిలో మగ్నమగును. ఆ స్థాయి చిత్తవృత్తి చిత్తవృత్త్యంతరములచే నుపకృతమై ప్రధాన మగుచున్నది. అందు జడము మగ్నమై విభావానుభావాది వర్గముగ నవభాసించును. అప్పుడు వ్యాఖ్యాతృ నట సామాజికాభిప్రాయమున జూడ స్థాయి

వృత్తికే ప్రాధాన్య మవభాసించును. కాన రసమే పూర్వ ముద్దిష్ట మగుచున్నది. రసమునకే లక్షణాదిక మొనర్ప వలసి యున్నది. పూర్వము “రసములు” అని బహువచనము పల్కితిమి. ఇప్పుడు “రసము” అని యేకవచనమునె ప్రయోగించు చుంటిమి. ఇందలి యాశయ మిది. పరమార్థముగ రస మొక్కటి. అది సూత్రస్థానీయ ముగ రూపకమున నవభాసించును, ఆ రసమున భాగదృక్కుతో జూడ విభాగమున్నది. ఆ విభాగమును తదేక ముఖ ప్రేక్షిత నతి క్రమింపదు. పరమార్థ రసమునె యది ప్రతీక్షించును. ఈ యంశము సుద్దేశముననె చెప్పితిని. ఇప్పుడును చెప్పుచున్నాము. ఇకగూడ చెప్పుదుము.

ర స సూ త్ర ము — భ ట్ట లో ల్ల టు డు

ఈ చెప్పినది రస క్రమహేతువు. రస విషయ లక్షణసూత్ర మిదిగో! “విభావా నుభావ వ్యభిచారి సంయోగాత్ రస నిష్పత్తిః” రసదృష్టులు భట్టలోల్లట ప్రభృతు లిట్లు వ్యాఖ్యానించిరి. స్థాయిభావమునకు విభావాదులతో గలుగు సంయోగమున రస నిష్పత్తి యగును. అందు విభావము స్థాయి రూప చిత్తవృత్తి యుత్పత్తిలో కారణము. ఇచట ననుభావములన రసజన్యము లగు ననుభావములు వివక్షితములు కావు. రసకారణములు కాని యవి గణనార్హములు కావు గదా! వ్యభిచారులు చిత్తవృత్త్యాత్మకములు. ఇవి స్థాయి సహభావులు కాకపోయినను వాసనా (సంస్కార) తృకముగా నుండుటయె యిచట వివక్షితము. వక్ష్యమాణ దృష్టాంత మున గూడ వ్యంజనాదులలో నొకటి స్థాయివలె సంస్కార రూప ముగా నుండుటయు నితరము వ్యభిచారి వలె నుద్భూతముగా నుండుటయు సంగత మగును. కాన స్థాయియే విభావా నుభావాదులచే సుపచితమై రస మగునని భావము. స్థాయి యుపచితము కాక పోయినచో సహజముగా ననుకార్య రామాదు లందుండునని రామాది రూపతానుసంధాన బలమున ననుకర్త యగు నటునందుండు నని నిశ్చయింప దగును. చిరంతన సాహిత్యకుల కీషక్షమే యభీష్టము. కావుననె దండి — “రతి శృంగారత్వము పొందును. కోపము రౌద్రా

“త్మతను పొందును.” అని కావ్యాదర్శమున ననినాడు. స్థాయి పరిపుష్టమై రసమగు నని భావము.

శ్రీ శంకు కాక్షేపము

శ్రీ శంకుకుడు ఇది కాదనును. విభావాదులు లేకున్న స్థాయి యవగతము కాదు. అవగమ కరణము లేక యవగమ మెట్లు? ధూమము వినా ధరాధరాంతర్గత మయిన వహ్ని యవగతము కాదు గదా! అవగమకములు విభావాదు లుండవలెను. అపిచ; స్థాయి భావములె స్వయముగా విభావములచే నుత్పాదితములై, అనుభావములచే సూచితములై, వ్యభిచారులచే పోషము పొందిననై సంయోగమున రసీభావము పొందునేని స్థాయిభావములనె మొదట చెప్పవలెను. ఉద్దేశింపవలెను. వానికె మొదట లక్షణము చెప్పవలెను. అదియె యుక్తము. అగ్లొనర్ప లేదేమి? మొదట రసములకె యుద్దేశ మున్నది. లక్షణ మున్నది. రసములకె విభావాను భావముల జెప్పి వానినె స్థాయి భావములకును విభావానుభావములనుగ నిరూపించెను గదా! రసముల ననుపదమె లక్షించుచు మునియె యనును. - “వీరమన్నది యుత్తమ ప్రకృతి ఉత్సాహాత్మకము. అది యసంమోహాధ్యవసాయ నయ వినయ బల పరాక్రమ శక్తి ప్రతాప ప్రభావాది విభావాదులచే నుత్పన్న మగును.” అని యని మఱల స్థాయి భావానువాద సమయమున “ఉత్సాహ ముత్తమ ప్రకృతి. అది యవిషాద శక్తి శౌర్యాది విభావాదులచే నుత్పన్న మగును.” అని ముని నిరూపించి నాడు. ఇట్లు రసభావము లభిన్నార్థము లని తేలినది. రసలక్షణమున విభావాదులు విస్తరముగ నిరూపితము లయినవి. భావానువాదమున లేశముగ ప్రదర్శితము లయినవి. పదార్థముల యుత్పత్తిలో కారణము చెప్పిన పిమ్మట పోషము పొందిన వానికె మఱల యుత్పత్తి కారణము చెప్పవలసిన యవసరము లేదు. అట్లు చెప్పట వ్యర్థము. ఇంకను; స్థాయి యుపచితము కాదేని భావమగునని ఉపచితావస్థ మగునేని రస మగుననుటయు యుక్తముగ లేదు. అట్లే యన్నచో సాక్షాత్ స్థాయి భావమునకు మందతమమని, మందతరమని, మందమని, ఒక విధమున నున్నదని అట్ల నేక విశేషము లుండుట

బట్టి యనంత భేదములు కలుగ వలసి యుండును. అప్పుడు రసమూ సకుసు తీవ్ర తీవ్రతర తీవ్రతమాది భేదములచే నసంఖ్యత్వము సిద్ధమగును. ఉపచయ కాష్ఠ పొందిననె రసమని యన్నప్పుడు హాస్య రస మారు విధము లనుట కుదురనె కుదురదు. స్మితము, హాసితము, విహాసితము, ఉపహాసితము, అపహాసితము, అతిహాసితము అనుభేదమున ఆహాస్యము షడ్విధమనిరి కదా! వేరొక యాపత్తి యున్నది. కామము సం దుత్తరోత్తరము ప్రకర్ష తారతమ్య మున్నదని పది యవస్థల పరిగణించిరి. అభిలాషము, అర్థచింతనము, అనుస్మృతి, గుణకీర్తనము, ఉద్వేగము, విలాపము, ఉన్మాదము, వ్యాధి, జడత, మరణ మనునవి యా దశవిధ కామావస్థలు. వీనిలో ప్రత్యేకముత్తరోత్తర ప్రకర్ష తారతమ్యము సంభవింప వచ్చును. అందువలన పది కామావస్థలలో లెక్క లేనన్ని శృంగార రస రతి భావాదులు ప్రసక్తములు కావలసి వచ్చును. మరి యొకటి పర్యాలోచనీయము. పరిపోషము పొందని ప్రాగవస్థలో భావముగా నున్న స్థాయి క్రమముగా నుపచయము పొంది రసీభవించు ననుటలో గూడ విపర్యయ మున్నది. చూడుడు! ఇష్టజన వియోగము విభావముగా నుత్పన్న మయిన శోకము పెద్దదయినను క్రమముగా నుపశాంత మగును. కాని దార్ధ్యము పొందదు. ఇక నది యుపచయము పొందుట యేమున్నది? క్రోధ ముత్సాహము రతి యనునవి నిజ నిజ కారణ బలమున సముద్భూతము లయినను కాల వశమున మారి పోవుటయు గలదు. క్రోధములో నమర్ష మట్టె యుండదు. ఉత్సాహమున స్థైర్య మలవడదు. రతిలో సేవనము స్థిరము కాదు. వీని యం వన్నిట విపర్యయము గోచర మగుచున్నది. ఇట్లపచయ ముండుటచే రసము భావపూర్వక మనరాదు. భావమే రసపూర్వక మనవలసి యుండును. “రసపూర్వకత్వం భావానాం, భావపూర్వకత్వం రసస్య” అని నాట్యవేదమే యనునె! ప్రయోక్త విషయ విశేషము ననుసరించి ప్రయోగించు నపుడు రసముల నాస్వాదించు సహృదయుల కనుకార్యునందు భావప్రతీతి కలుగుట యున్నది కదా! రస మాస్వాదింపగా భావ ముదయించుట వలన ప్రథమా-

పక్ష మె యుత్థానము పొందు చున్నది. ఇదియు భావింపుడు! లోకమున భావము దర్శింపగా తత్స్వరూపముగా రసనిష్పత్తియు గోచరించు చున్నది. కాన రససూత్ర మట్లు వ్యాఖ్యానింపరాదు. అన్యథా వ్యాఖ్యానింప వలెను. ఇదిగో! ఇట్లు వ్యాఖ్యానింతుము.

శ్రీ శంకుకరసతత్వము.

విభావములు హేతువులు. అనుభావములు కార్యములు. వ్యభిచారులు సహచారి రూపములు. ఇవి యన్నియు కృత్రిమములె. కాని యవి కృత్రిమములని యనిపించదు. వాని ప్రదర్శనమున నంతటి ప్రయోగ దీక్ష యున్నది. అని విశిష్ట ప్రయత్నా ర్జితములు. గమ్య గమక భాన మనునది వీని సంయోగము. ఈ విభావాదులు గమ్యమును గోచరింప జేయుట కవగమింప జేయుటకు సమర్థములయిన గమకములు. వీనిచే రస మనుమీయమాన మగును. అట్లయినను వస్తు సౌందర్య బలమున నితరానుమీయ మానముల కన్న విలక్షణము. రసనీయ స్వరూపమున నుండును. స్థాయిగా సంభావిత మగు రత్యాది భావము నటుని యందేమాత్ర ముండదు. అయినను సామాజిక జనత యాస్వాదింప గలదు. ఇది ముఖ్యమగు సామాది నాయకులందుండు స్థాయి యచుకరణ రూపము. అనుకరణ రూపమగుట వలననే నామాంతరమున వ్యవచేశము పొందు చున్నది. అదియే రసము. విభావముల నన్నిటిని కావ్య బలమున ననుసంధాన మొనర్పవలసి యున్నది. అనుభావములను శిక్షాబలమున గుర్తింపవలెను. స్థాయి భావమన్ననో కావ్యబలమున గూడ ననుసంధేయము కాదు. కావ్యమున రతి యని శోకమని యుత్సాహమని శబ్దము లుండవచ్చును. అవి కేవల మభిధాన రూపములుగనె యుండి రతి శోకాదు లభిధేయములుగ జేయ జాలునె గాని వాచికాభినయ రూపముగ నవగమింప జేయ జాలవు. వాక్కు మాత్రమె వాచికము కాదు. వాచికము వాక్కుచే నిర్వహింప బడును. అంగములచే నిర్వృత్త మగునది యాంగిక మగునట్లు వాక్కుచే నది నిర్వహింప బడును. శ్లోక వాక్యమున కేవలము స్వార్థము నిరూపిత మగును. అందలీ సుఖాత్మ రతిస్థాయి యభినీత మగునె కాని యభిధీయ మానము

కాదు. అవగమనమును నది యవగమింప జేయుశక్తి. అది హఠాత్ కత్వ శక్తికన్న వేరు. అందువలననే భరత సూత్రము నందు స్థాయిపదము భిన్న విభక్తికముగ గూడ నుపాత్రము కాలేదు. దానిని సూత్రమున జేర్చి చెప్పట మునికి సమ్మతమే కాదు. అనుకరణ మొనర్పరతి శృంగార మగుననియె శ్రీ ముని మతము. లేకున్న నున్నట్లనుకరించుట వలన నర్థక్రియ యున్నది. ఇట్టిది లోక సిద్ధమే. మిథ్యాజ్ఞానమున నర్థక్రియ లోక దృష్టమే. మణి చూచి దీపప్రభ చూచియు మణియని తలచుట కలదు. మణి బుద్ధి కలిగి యన్వేషించుట కలదు. అభిధావన మిద్దరిలో నుండును. మిథ్యాజ్ఞాన మవిశేషముగనె యుండును. కాని యర్థ క్రియ బట్టి విశేష ముండును. ఇట్లే లోకమంతట గలదు.

ఇట్లే విషయమున గలుగు విలక్షణ ప్రతిపత్తిలో “నర్తకుడె సుఖి” యను ప్రతిపత్తి కలుగదు. ఈతడె రాముడనియు ప్రత్యయము కలుగదు. ఈతడు సుఖి కాడనియు ప్రత్యయ ముదయింపదు. ఈతడు రాముడగునా? కాదా? అనియు జ్ఞానము కలుగదు. ఈతడు రామ సదృశుడను జ్ఞానము నుదయింపదు. లోకమున గలుగు సమ్యక్ జ్ఞానము, మిథ్యా జ్ఞానము, సంశయ జ్ఞానము, సాదృశ్య జ్ఞాన మిచట కలుగదు. ఈ నాలుగు ప్రతీతుల కన్న విలక్షణమగు ప్రతీతి కలుగును. అదియె చిత్ర తురగ న్యాయమున గలుగు ప్రతీతి. చిత్రమున తురగము గోచరింపగా “ఇది తురగము, ఇది తురగము కాదు. ఇది తురగ మగునా? కాదా? ఇది తురగ సదృశము”, అను చతుర్విధ జ్ఞానములలో నేజ్ఞానమును గలుగదు. ఆ నాల్గింటి కన్న విలక్షణ జ్ఞాన ముదయించును. ఇట్లే నాట్యమున నటునందును విలక్షణ జ్ఞాన ముదయించును. “సుఖి యగు రాముడిదిగో! యితడు” అనునట్టి ప్రతీతి కలుగును. ఇట్టి విజ్ఞానమిచటి తంత్రము. ఇది యిచటి రస వివేకము.

భట్ట తో త భావము

భట్ట తోతుడిది యంతయు విమర్శక్షమము కాదనును. ఇది యంతస్తత్వ శూన్యమని యనును. వినుడు! రస మనుకరణ రూపమాశి

అది యెట్లు? రస మనుకరణ రూప మనుట సామాజిక ప్రతీతి ననుసరించియేనా? నటా భిప్రాయమున రస మనుకరణ స్వభావ మందురా? కాక వస్తువృత్తము వివేచన మొనరించు వ్యాఖ్యాతల బుద్ధుల నవలంబించి రస మనుకరణ మంటిరా? “వ్యాఖ్యాత లీవిధమున వివేచింతు”రని కొంద రందురులె! ఈ వికల్పముల నిక పర్యాయము. భరతముని వచనాను సారమున సమీక్షింప మొదటి ప్రమసంగతముగ దోచును. ఏదియే నొక ప్రమాణ సముపలబ్ధ మనుకరణ మనవచ్చును. “ఇదిగో! ఇట్లు వాడు సుర త్రాగునని సురాపానాను కరణముగా పయః పాన మనునది ప్రత్యక్ష గోచరమై ప్రతిభాసించు చున్నది. ఆ పయః పానము సురాపానమున కనుకరణ మగును. నాట్యములో నట్టిదేమి లభించినది? అట్టి దేమేని యున్ననది రత్యనుకరణ మనవచ్చును. అది యేదియు లేదు గదా! ఆ రామాదుల శరీరము, తన్నిష్ఠమయిన ప్రతిశీర్ష కాదికము, రోమాంచ గద్గదికాదికము, భుజాక్షేప చలనాదికము, భూక్షేప కటాక్షాదిక మెంత యున్నను అది యేదియు చిత్తవృత్తి రూపమగు రతి కనుకారముగ నేమియు నేరికిని ప్రతిభాసించుట లేదు. ఈ ప్రతిశీర్ష కాదులు జడములు. చిత్తవృత్త్యనుకారము లెట్లగును? ఇవి యన్నియు భిన్నేంద్రియ గ్రాహ్యములు. భిన్నాధికరణములు. వానికి వీనికి నేమి సంబంధము? పరస్పర మివి విలక్షణములు. అసలు ముఖ్యమును చూచి యున్న నితరము చూచినప్పు డిది యనుకరణ మని యనవచ్చును. అప్పుడె యను కరణ ప్రతిభాస మున్నది. రామునందున్న రతి గుర్తించిన వారెవరును లేరుగదా! ఇక అనుకరణ ప్రతిభాస మెట్లు? “నటుడు రామానుకారి యనునదియు నుత్త ప్రవాదము. అదియు నిక నిరస్తము.

అ ను క ర ణ వా ద ఖ ం డ న ము

స్వపక్ష సాధనమున కిట్లందురు గాబోలు. “నటగత చిత్తవృత్తినై సుప్రతిపన్నము చేసి కొన్నప్పుడు శృంగారము రత్యనుకార మగును” అని. ఆ నటుని చిత్తవృత్తి యే రూపమున భాసించునో? విచారింప వలయును గదా! అది రత్యనుకరణముగ గోచరించునా?

ప్రమదాది కారణములచే, కటాక్షాది కార్యములచే, ధృత్యాది సహచారులచే లౌకికము కార్యరూపమునగు చిత్తవృత్తి గోచరించి తదాత్మకముగా నట చిత్తవృత్తి ప్రతిభాసించుటను భావించుకొని యిది రత్యనుకార మనుకొందురు. కాని యిది రత్యనుకారము కాదు. ఆ చిత్తవృత్తి రత్యాకారముననే ప్రతిపన్న మగుచున్నది. కావున రత్యనుకరణ మన్న వాచోయుక్తి దూర ముంచుడు. అది యిట సంగతము కాదు.

ఆ విభావాదు లనుకార్యునందు పారమార్థికములు. అనుకర్త యగు నటునిలో నట్లు కాదు. ఇదియె యిచటి విశేష మందురు కాబోలు. అనుడు! అట్లే యనుడు! ఇది ప్రశ్నింతుము. ఆ విభావము లతత్కారణములు, ఆ యనుభావము లతత్కార్యములు, ఆ వ్యభిచారు లతత్సహచర రూపములు. ఇట్లయి కూడ కావ్య శిక్షాది బలోపకల్పితములై కృత్రిమములగును గదా! సామాజకులు వానిని కృత్రిమములుగ నె గుర్తింతురా? కృత్రిమములని భావింపరా? అవి కృత్రిమములని వారు భావించినచో రతి యవగతి యెట్లు గలుగును? కావుననే ముగ్ధబుద్ధి కది రత్యనుకరణము కావచ్చును. కార్యము కారణాంతరమున కలిగి సప్పడు సుశిక్షితుడగు వాడు దాని గుర్తించి వస్త్రంతరము నూహించుట యుక్తము. అసుశిక్షితుడు ప్రసిద్ధ కారణమునే గుర్తించును. వృశ్చిక విశేషమును చూచి యొకడు వృశ్చికమును హేతువయిన గోమయము నూహించును. కేవలము వృశ్చికమునె మఱి యొకడు కారణముగ నూహించును. ఇట్లు కాకున్న నది మిథ్యా జ్ఞాన మగును. ఈ యంశమున కిది ప్రకృత లగ్న మయిన సారము. ప్రసిద్ధ మయిన రతి కారణము. దాని పలననే యనుభావములు కలుగును. రత్యనుకరణ మన్నది కారణాంతరము, విశేష విదుడగు వాడు వీని నిట్లు గుర్తించును. రత్యనుకరణ రూపమగు వస్త్రంతరము నూహించుట విశేషవిదునకు సమంజసము కావచ్చును. ప్రకృతములో నిట్లు లేదు. కాగా రత్యనుకరణ మెట్లు ప్రతీతము కాగలదు? విశేషముల గుర్తింప లేని వాడు అట్టి యనుభావముల జూచి సప్పడు రతినే యనుమానించును. అదియె కారణ మని తలచును.

అది మిథ్యాజ్ఞానమే యగును. కారణజ్ఞానము మిథ్య యయిన చోట తదాభాస యనుమానము యుక్తము కాదు. బాష్పమును చూచి ధూమమని తలచినను యగ్ని యనుమితము కాదు, ధూమానుకార ముగ గోచరించిన హేతువు సాధ్యము నూహింప జేయలేదు. నీహార మును జూచి ధూమానుకార మనుకొన వచ్చును. దాని వలన నగ్ని యనుకార మగు జపాపుష్పము ప్రతీత మగుట లోకమున కానము.

న ట వి ష య ము న భా వ న ము

“నటుడు కోపము లేకున్నను కోపము కలవాని వలె గోచ రించును గదా! ఈ యనుకార మంగీకరించితమి. ఇట్లే సర్వము కామాడదో!” — ఇది సత్యము. నటుడు కేవలము క్రుద్ధుడు కాడు. క్రుద్ధ సదృశుడు. భుక్తుల బంధాదుల వలన సాదృశ్యము గోచరించు చున్నది. గవయ మృగమును చూచి ముఖాది సాదృశ్య ముండుటచే గోవు నూహించు చున్నాము. ఇంత మాత్రమున నొక యనుకార మేదియు రాదు. నటునందు సామాజికులకు సాదృశ్యమతి లేనే లేదు. నర్తకునందు సామాజికుల ప్రతిపత్తి కేవలము భావ శూన్య ముగా నుండు ననుటయు సుశ్లేష్టము కాదు. అనుకార ప్రతిభాస ముండుననుట వ్యర్థమగు వాచో యుక్తి. “ఈతడు రాముడే” అని ప్రతిపత్తి కలుగు నంటిరి. ఆ బుద్ధి కేవల మప్పటిదే యగును. తద సంతర సమయములో “ఈతడు రాముడు కాడు” అని బాధక బుద్ధి యుదయించునేని దాని వలన నీ బుద్ధికి వైధుర్యము లేక పోయినచో నిది తత్వ జ్ఞానమే కావలయును. కాని యట్లనుట లేదు కదా! అదియు గాక, బాధక మున్నప్పు డది మిథ్యాజ్ఞాన మేల కాదు? వాస్తవముగ పరిశీలించినచో “ఈతడు రాముడు” అను బుద్ధి బాధక జ్ఞాన ముదయింప కున్నను మిథ్యా జ్ఞానమే యగును. వేరొక నర్త కుని చూచి నప్పుడును “ఈతడు రాముడు” అను జ్ఞానము కలుగు చున్నది. ఏ నర్తకుని చూచినను రామ ప్రతిపత్తి కలుగ వచ్చును. ఇక నీ “రామత్వము” సామాన్య ప్రత్యాసత్తి రూప మనవలెను. భావించిన స్థలములందెల్ల కూడి యుండునది కావలెను. అది యుక్తము కాదు. విభాషములుకావ్యమున ననుసంధింప వచ్చునంటిరి.

అదియు మనసునకు పట్టినది కాదు. నటున కెవనికిని “ఈ సీత నాది” యని స్వాత్మీయముగా పరిజ్ఞానము కలుగదు. “సామాజికల కావిధముగా భాసింప జేయుటయె నటుల యచుసంధాన” మందురేని, యాయనుసంధానము స్థాయి భావమునందే యుండుట యుక్తము. అదియె ముఖ్యము కదా! ఆ ముఖ్యస్థాయి నిట్లనుసంధాన మొనరించి నప్పుడు సామాజిక లది భావించి “ఈతనియం దీ స్థాయి యున్నది” అని గుర్తించు వారు కాగలరు కదా! ఇంతకు సర్వము పరిశీలింపగా సామాజిక ప్రతీతి ననుసరించి స్థాయి యనుకరణము రస మనుట సంగతమయిన వాదముగ గోచరింపదు.

“రాముని నేననుకరించు చున్నాను. ఆతని చిత్తవృత్తి నే ననుకరించు చున్నాను” అని నటున కేమాత్రము ప్రతిపత్తి యుండదు. అనుకరణ మనునది సదృశ కరణము. ప్రకృతి స్వభావము తెలియని వాడు సదృశ కరణ మేమాత్ర మొనరింప లేడు. పశ్చాత్కరణ మనుకరణ మని యనవలదు. అట్లయిన లోకమునం దంతట ననుకరణాత్మత యతిప్రసక్త మగును. “నియతముగా నెల్లప్పు డొకనినే యనుకరించుట లేదు. ఉత్తమ ప్రకృతి యగు వాని శోకమునె యనుకరింతుము.” అని యందురు కాబోలు! ఎవర ట్లనుకరించునది? విచారింపుడు! నట శోకము రామ శోకము ననుకరించునా? నటుని కేమియు శోకము లేదే! శోకమున శోకానుకార మెట్టిది? అశ్రుపాతాదులచే శోకము ననుకరింతురా? ఇది మాత్ర మెట్లు కుదురును? ఆ శోకము వలని యశ్రుపాతములు వేరు. ఈ యశ్రుపాతములు వేరు. అవి యివి యేమాత్రము సంబంధము కలవి కావు. రెండిటికి వైలక్షణ్య మున్నది. ఇచ్చట నింతమాత్ర మిది సంగతము కావచ్చును. “ఉత్తమ ప్రకృతికి సంబంధించిన శోకానుభావముల నే ననుకరించు చున్నాను” అని భావించిన భావించును. ఇందు కూడ నిది విచార్యము.

శోకానుకారమెట్టిది?

ఏ యుత్తమ ప్రకృతి శోకానుభావముల ననుకరించుచున్నాడు? ఎవరో యొకని శోకానుభావానుకార మనుట యుక్త

వచనము కాదు. ఆ “యెవరో యొక్కరును” ఏదేని విశిష్టత్వము లేక బుద్ధిలోని కెక్కనే యొక్కరు. ఈ సంభావనములో నటుడు తన యాత్మను కూడ నందనుప్రవేశము చేసిన వాడగుటచే ననుకార్యానుకర్తృభావ మంతయు గలితమై పోవు చున్నది. మఱియు నిది భావనీయము. శిక్షా వశమున నటుడు సర్వము నేర్చి యుండును. విభావములను మాన్మథ వృత్తులను సాధారణి భావమున హృదయ సంవాద బలమున ననుభావములను ప్రదర్శించు చుండును. కావ్యమాలను సముచితము లయిన కాకు విన్యాసముల యుపస్కారములతో కలయ కలుపుకొని పఠించుచు చేష్టించును. నటు డొనరించునది యింతమాత్రమ. ఏతావన్నాత్ర ప్రతీతి యనుకారమని యెవ్వరనరు. వేషానుకరణ మొనరించినంత మాత్రమున రామ చేష్టితానుకార ముండు ననము. కేవలము కథా వస్తు వృత్త మనుసరించి నంత మాత్రమున రామానుకరణ మున్న దనము. ఏమియు తెలియని దానిని వస్తువృత్త విధమున నొకడనుకరించు ననుట యెన్నడును కుదురనిది. స్థాయ్యనుకరణము రసమని మునియేని యొకప్పుడేని యననే యనలేదు. ఈ యనుకరణ వాదమంతయు జలలిపి మాత్రమె యగుచున్నది.

అనుకరణ వాదుల పట్టుదలలు వేరు,హరితాలాదుల వర్ణకములు కూర్చుకొని యే మేమియో చేయుదురు. రంగులు పొదిపి పొదిపి “ఇదిగో! యిది గోవు” అని యన వచ్చును. ఏది గోవు? వర్ణకములచే వ్యజ్యమానము గోవగునా? సిందూరాది వర్ణముల కూడికచే పారమార్థిక మగు గో నభివ్యజ్యమాన మగుట లేదు. చీకటిలో నున్న గోవు ప్రదీప ప్రభచే నభివ్యక్త మయినది. అట్లు వర్ణకములచే సత్య గోవభివ్యక్తము కాదు. త త్సదృశ మేదేని సమూహ విశేషము వర్ణకములచే గోచరింప వచ్చును. అచట కూర్చిన సిందూరాదులు గవావయవ సన్నివేశమునకు తగినట్లు సన్నివేశ విశేషములతో కూడినవై గోసదృశ మన్న జ్ఞానమును కలుగ జేయునవి కావచ్చును. అంతమాత్రమే వాని బలము. ఇట్లు ప్రకృత మేమియు కుదుగదు. ప్రకృతములోని విభావాది సమూహమును రతి సాదృశ్య విజ్ఞానముతో గుర్తించుట కవకాశము లేదు. భావానుకరణము

రసమనుట కుదురుట లేదు. ఎవరేని యిట్లన వచ్చును. “సుఖ దుఃఖ జనన శక్తి కల విషయ సామగ్రి యంతయు శాహ్యముగా నుండును. సాంఖ్యుల తత్వ మనుసరించి చూడగా “రసము సుఖ దుఃఖ స్వభావము” అని తెలును. ఇట్లు పరిశీలింపగా విభావము లా సామగ్రిలో దళ స్థానీయములు. అనుభావములు వ్యభిచారి భావములు సంస్కారములుగ నుండును. స్థాయిభావములు మాత్ర మా సామగ్రి జన్యములగు నాంతరము లయిన సుఖదుఃఖ స్వభావములు.” ఇట్లు రస మాంతర మని కొందరన వచ్చును. ఇది యంతయు భరత గ్రంథ విరుద్ధము. “స్థాయి భావములను రస మొనరింతు” మనుట వీరి షష్ఠమున కుదురదు. ఇట్లు గ్రంథ విరోధ మున్నదని తెలిసియు నట్లందురు. ప్రామాణిక జనులు దూషణ విష్కరణ ముఖరత్నము లేక పరిరక్షితు లగుదురు గావుత! ఈ వాదము నేమందుము? ఇందలి ప్రతీతి నైషమ్య ప్రసంగముల నెట్లెంతని చెప్పదుము?

భట్ట నాయక వాదము

భట్టనాయకు డిట్లనెను. “రసము ప్రతీతముకాదు. ఉత్పన్నము కాదు. అభివ్యక్తమును కాదు. స్వగతముగా రసము ప్రతీత మగునందుమేసి కరుణములో దుఃఖమె కలుగ వలసి యుండును. సీతాదు లెవరికిని విభావములు కారు. సీతా విషయమున రతి ప్రతీతి యెట్లు కలుగును? సీతాదులందు స్వకాంతా బుద్ధి కలుగనే కలుగదు. సీతాదులు ప్రయోగమున గోచరింతురు. స్వకాంతా స్మృతి సంవేదనములో నచట గోచరింపదు. దేవతల విషయమై సాధారణీ కరణము కలుగదు. అట్టి యోగ్యత దేవతాదులందు రాదు. కొందరకు సముద్రోల్లంఘనాదు లున్నవి. అవి సర్వ సాధారణములు కావు. అసాధారణములగు నవి మనకెట్లు గోచరము లగును. రంగ ప్రయోగములో యథార్థముగా రామస్మృతి కలుగదు. అట్టి స్మృతిని సంపాదించునది యేదియు లేదు. కేవలము శబ్దమున ననుమానమున నట్టి ప్రతీతి యున్నదన్నచో లోక సరసత రాదు. నాయక యుగలము ప్రత్యక్షముగ నే యవభాసించిన లజ్జా జుగుప్సా స్పృహదులు కలుగును. ఎవ రెయ్యది తగునను కొందురో యట్టి వృత్తి వారల.

కుదయించును. భావించు వారల కిట్టి భావ వ్యగ్రత యున్నప్పుడు సరసత్వ కథ కలుగుట కవకాశము లేదు. పరగతముగా రసము ప్రతీతి మగునందురేమో! అట్లే యయిన తాటస్థ్యమే కలుగును. అనుభూతి రాదు. స్మృతి రూపముగా రస ప్రతీతి యుండు ననుట యుక్తము కాదు. రస ముత్పన్న మగునని యనుటలో గూడ ఈ చెప్పిన దూషణ మున్నది. అభివ్యక్తమగు ననుటయు నట్లల్లే యున్నది. పూర్వ మున్నదియే యభివ్యక్తము కావలయును కదా! స్వగతముగా నది వ్యక్తమయినను, పరగతముగ నభివ్యక్త మయినను చెప్పిన దూషణము తప్పనై తప్పదు. కాన వేరు విధమున వ్యాఖ్యానింప వలసి యున్నది. ఇదిగో! వ్యాఖ్యానింతుము!

ర స స మా లో చ న ము

దోషములు లేక గుణాలంకారములు కలిగి సుఘటిత మయిన కావ్యమునను, చతుర్విధాభినయసంపత్తి కల నాట్యమునను భావకత్వ వ్యాపార మొకటి కలదు. దాని ప్రక్రియా సర్వస్వము స్వస్పంద రమణీయము. నిబిడమగు నిజమోహ సంకటము నుండి నివారించి విడిపడజేయును, విభావాదుల నన్నింటిని సాధారణీకరించును. కేవలము శబ్దమున నర్థ మర్పించు నభిధా వ్యాపారమున కన్న నిది పేరు. ఇది కావ్యములోని ద్వితీయాంశము. భావకత్వ వ్యాపారమని దీని పేరు. రస మీ వ్యాపారమున భావ్యమాన మగును. ఇట్లు భావ్య మాన మగు రసము భోగమున భుజ్యమాన మగుట యున్నది. భోగీకరణముగా జెప్పదగిన “భోగము” అన్న వ్యాపార మొకటి రసానుభూతి కనుకూల మగునది సుస్థమై యున్నది. అది యనుభవ రూపము కాదు. స్మృతి స్వరూపమును కాదు. పీని కన్న విలక్షణము. రజస్తమో గుణముల యనువేధము వలని వైచిత్ర్య బలమున ద్రుతి విస్తర వికాసాత్మకముగ భోగ ముదయించును. అప్పుడు సర్వ గుణోద్రేకము కలుగును. ఆ సమయమున ప్రకాశానందమయ మయిన నిజ సంవిద్విశ్రాంతి పరబ్రహ్మ స్వాదరూపమున సాక్షాత్కరించును. ఇది యంతయు భోగభుక్తి ప్రభావము. కావుననే పెద్దలనిరి. “అభిధ, భావన, భోగీకృతి” అను మూడు వ్యాపారములు

రస కావ్యమున నున్నవి. శబ్దార్థాలంకారము లన్నియు నభిధానామము పొంది యుండును. ఈ శృంగారాది గణము భావనా భావ్యమానమై భాసించును. మానవుడు భోగీకృత రూపమున సిద్ధికలిగి రససంవేదనము పొందును. ఇది భట్టనాయకుని భావసారము.

పరిశీలనము

దీని పరిశీలంపక విడుచుటెట్లు? భట్టలోల్లట పక్ష మంగీకరింపమైతిమి. ఇదియు సంగీకృతము కాదు. దానిని కాదంటిమి. దీని నట్లే యనవలయును. అనినదె యనుట యేమి రమ్యత? భోగమని భట్టనాయకు డనుచున్నాడు. ప్రతీతి, యుత్పత్తి యిత్యాదుల కన్న నతిరిక్తమగు భోగమది యెట్టివో తెలిసినది కాదు. రస రసనమున నాయకుడు భోగమనెనా? అదియు ప్రతిపత్తియె యగును కదా! ఉపాయములందు వైలక్షణ్య మున్నదని వేరు వేరు పెట్ట వలెనా? మూలమొక్కటి. నామము భిన్నము. నామాంతర కథనమున గలుగునదేమి? నాయకుడు నిష్పాదన మొప్పుడు. అభివ్యక్తి సంగీకరింపడు. నిష్పాదన మొప్పునిచో రస మాతనికి నిత్యము కావలెను. అభివ్యక్తి సంగీకరింప కున్న రస మనత్తు కావలెను. అంతియె కాని యాతనికి మూడవ గతి లేదు. అప్రతీత వస్తువును “అస్తి” వ్యవహారమున నెవరును కూర్చరు. రస ప్రతీతి భోగీకరణమని, యది ద్రుత్యాది స్వరూపమని నాయకు డనును కాబోలును. అట్లే యన నిండు! కాని రస ప్రతీతి తావన్మాత్రము కాదు. దానిని ద్రుతి విస్తర వికాసములన్న త్రిత్వమున నియమించుట సంగతము కాదు. రసము లెన్ని యున్నవో యన్ని రసాత్మక ప్రతీతులును కలవు. అవి యన్నియు భోగీకరణ స్వభావములె కదా? అప్పుడు సత్త్వాది గుణముల కంగాంగి భావ వైచిత్ర్యము, ననంతముగా కల్పింప వలసి యుండును. ఈ మూటి వలననేమి లాభము?

శృంగారాదికము భావనాభావ్య మనినాడు. రసములు కావ్యమున భావ్యమానములు కాగల వనినాడు. ఖాగున్నది. ఈ భావన మెట్టిదగునో? మా సమ్మతముగా విభావాది సమ్మత మయిన “చర్వణ” యొకిటి యున్నది. చర్వణాత్మక మయిన యా యాస్వాద

మును కావ్యవిదు లొప్పుదురు. ఆస్వాదరూపమగు ప్రత్యయములో గోచరత్వ మాపాదించుట రసజ్ఞులకు తేలియును. అట్లు గోచరతా పాదసమే భావన మైనచో నందరంగీకరింతురు. మేమంగీకరింతుము.

ర స ము కా వ్యా ధ ము

రస మీమాంసలో నిన్ని వాదములు కాదంటిరి. పరిశుద్ధ తత్వమేదో చెప్పుడు ! ఇదిగో ! చెప్పుదుము ! ఇప్పుడు మేము చెప్పట యేమి? ముని చెప్పనే చెప్పెను. మేమపూర్వముగ జెప్పనది లేదు. మునియె యిట్లు నెను. “కావ్యాధాన్ భావయంతీతి భావాః” దీని యర్థమిది. పదార్థ వాక్యార్థములు రసములందే పర్యవసానము పొందగలవు. వానికి వేరుగా స్వరూప ప్రతిష్ఠ లేదు. అందుచే రసము లసాధారణ్యము కలవి ప్రాధాన్యము కలవి యగుటను కావ్యాధము లగుచున్నవి. రస మెన్నడును స్వశబ్దైభిధేయముకాదు. కావుననే రసము కావ్యాధము. “అర్థ్యంతే ప్రాధాన్యేన ఇత్యర్థాః” ప్రధానముగా నర్థింపబడు నవి యగుట యని యర్థము. కావ్యమున ప్రధానముగా రసములే యర్థింప బడును. కాన రసము కావ్యాధ మయినది. ఆ రసములను నిష్పాదించు స్థాయి వ్యభిచారులు భావము లగును. స్థాయి వ్యభిచారి కలాపముననె యతాకికార్థ మాస్వాద్య మగుచున్నది. మొదటగా స్థాయి యవగత మగును. ప్రథమావగతిలో భాసించిన స్థాయి యనంతర భూమికను పొంది సమాస్వాద్యమగు రసమునకు భావకము నిష్పాదకము నగును. అందుననే రసము కావ్యాధ మయినది.

భ యా న కా ను భూ తి

కావ్యాత్మక శబ్దమున గూడ సహృదయన కత్యధికమగు ప్రతి పత్తి యుదయించును. కావ్యగత వాక్యముల వలన మొదట వాక్యార్థము భాసించును. ఆ వాక్యార్థ ప్రతిపత్తి యనంతరము మానస సాక్షాత్కార రూపమగు నొక ప్రతీతి వాక్యమునందు పాత్రము లయిన కాలాది విభాగముల నన్నిటిని త్రోసిపుచ్చును. “గ్రీవాభంగాభిరామం ముహూరనుపతతి స్యందనే బద్ధదృష్టిః” శాకుంతలము లోని కాళిదాస పద్యమును భావించినపుడు దుశ్యంతు

డనుగమింప భయపడి వనమున పరుగులెత్తు కురంగము యొక్క భయము భాసించును గదా! కాని మానస ప్రతీతి కలుగగన యేదో యొక మృగపోతకము భాసించును. అందే విశేష మేమాత్ర ముండదు. అది భీతమన్న భానమున్నను భయపెట్టిన వాడు భాసింపడు. పారమార్థికముగా భాసింపడు. కాని భయ మొక్కటియే దేశ కాలా ద్యనాలింగితమై భాసించును. కావుననే “నేను భీతుడను. ఈతడు భయపడినాడు. శత్రువు భయపడినాడు. మిత్రుడు భయపడినాడు. మధ్యస్థుడు భయపడినాడు” ఈ మొదలగు ప్రత్యయము లందేమియు భాసింపవు. దుఃఖ కృతముగా హాసము గాని, సుఖకృతముగా నుపాదానము గాని యప్పటి బుద్ధిలో నుండదు. హాసోపాదాన నియమములు గోచరింపవు. ఇట్టి నియమములు గనప్రతీతిలో పిఘ్న ప్రాయములు, విఘ్నబహుళము లయిన యీప్రతీతుల కన్న విలక్షణముగా నొకానొక ప్రతీతి కలుగును. అది నిర్విఘ్న ప్రతీతి. అట్టిప్రతీతి నిర్ద్రావ్యమును, సాక్షాత్తుగా హృదయములో ప్రవేశించునదియు, కండ్లకు సాక్షాత్కరించి విపరివర్తమానము నగునదియు, మనోరసము నిండినదియునై భయానకరసము సాక్షాత్కరించుచున్నది. ఈ విధమయిన భయస్థాయిలో స్వాత్మ తిరస్కృతము కాదు. విశేషమును సముల్లిఖితము కాదు. అట్లే పరాత్మయు తిరస్కార పురస్కారము లేమాత్రము పొందదు. స్వ పరాది విభాగ మిందే మాత్ర ముండదు. ఈ సాధారణ్యము పరిమితము కాదు. ఇది వితతము. ఇందిట్టి సాక్షాత్కార విధానమునకు నటాదిసామగ్రి పరిపోషము సంపాదించును. కావ్య నాట్య సమర్పితములై వస్తుసత్త కలిగి యవభాసించు దేశకాల ప్రమాత్రాదులు నియమహేతువులతో కూడుకొనిన వయినను అన్యోన్య ప్రతిబంధ బలమున నత్యంత మపసరణము పొందునవి యగును. ఇప్పటి యీ నటసామగ్రిలో దేశ కాల సాత్ర ప్రమాత్రాదు లేవియు గోచరింపవు. కేవలము సాధారణీ భావ మొక్కటియే యత్యంతము పరిపోషము పొందును. అందువలన సామాజికుల కేకఘనమయిన ప్రతిపత్తి యుండునని చెప్పితిమి. కేవలమది యంతయు ననాది వాసనాచిత్రీకృత చేతస్కులగు సర్వ సహృదయులును స్వ సంవాదము పొంది సంస్కారోద్బోధమున రస పరిపోష

మనుభవించురు. ఇదియె నిర్విఘ్న సంవిదనుభవము. చమత్కార ఘన మయిన రస సంవేదనము. ఇట్టి చమత్కార పరిమితి నేమాత్రము నియమింపలేము. అత్యద్భుత భోగాత్మకమయిన స్పందావేశ రూపముగా చమత్కార మావిర్భవించును. అప్పటి యా సాక్షాత్కార స్వభావము మానసాధ్యవసాయ మగును. సంకల్పమగును. ఏదేని యగును. కాని యట్టి సాక్షాత్కార ముదయించును.

సాక్షాత్కారము

శాకుంతలములో కాళిదాసు రస సాక్షాత్కార స్వభావము నీ విధముగా సూచించినాడు.

“రమ్యాణి వీక్ష్య మధురాంశ్చ నిశమ్యశబ్దాన్
పర్యత్సుకీ భవతి య త్సుఖతోపి జంతుః
తచ్చేతసా స్మరతి నూన మబోధ పూర్వం
భావస్థిరాణి జగనాంతర సౌహృదాని”

సుఖత ప్రాణియు రమ్యములను చూచి మధుర శబ్దములను విని, పర్యత్సుకు డగుట యబోధ పూర్వమును చేతస్సుచే స్మరించుచున్నాడని యర్థము. జన్మాంతర సౌహృదము లన్నియు భావగతములై యుండును గదా!” దీని భావింపుడు. ఈ పద్యములో స్మరతి యని యొక స్మృతి నిదర్శిత మయినది. అది తార్కిక ప్రసిద్ధ స్మృతి కాదు. పూర్వ మట్టిదేమాత్ర మనుభూతము కాదుకదా! ఈ స్మృతి “ప్రతిభాన” మన్న పేరు కలది. సాక్షాత్కార స్వభావము, అన్వాదాత్మకము నయిన ప్రతీతి యొక్కటియె నిత్యమందు గోచరించును. ఆ ప్రతీతి యందే రతి యవభాసించు చున్నది. ఇది యిట్టిది కావుననే యే విశేష మిందు కూడి యుండదు. ఇది రసనీయమై యనుభూతిలో సాక్షాత్కరించును. ఈ రతి లౌకికము కాదు. మిథ్య కాదు. అనిర్వాచ్యము కాదు. లౌకిక తుల్యము కాదు. తదారోపాది రూపమును కాదు. దేశకాలాది నియంత్రణ మేమాత్రము లేనందున రతికి సంబంధించిన యొకానొక యుపచయావస్థ కావచ్చును. అనుగామిగా నున్నదని యనుకారమనియు ననుడు. విజ్ఞాన వాద మవలంబించి విషయ సామగ్రిని గూడ చెప్పుడు. ఎన్నివిధముల నెట్లన్నను

రసనాత్మక మయిన వీతవిఘ్న ప్రతీతి దీని గ్రహించు చున్నది. ఇట్లు నిర్దా)ప్య భావమే రసము. ఇందు విభావ ప్రభృతు లన్నియు విఘ్న పసారకములు. లోకమున గూడ, సకల విఘ్న వినిర్ముక్త మయిన సంవిత్తియే చమత్కారమని, నిర్వేశమని, రసనయని, ఆస్వాదనమని, భోగమని, సమాపత్తియని, లయమని, విశ్రాంతియని, ఏవమూది శబ్దముల నిరూపిత మగుచున్నది.

వీతవిఘ్నప్రతీతి

రసప్రతీతిలో విఘ్నము లేడున్నది. విఘ్నము లన్నియు నశించిననె రస సంవిత్తి కలుగును.

౧. సంభావన సరిగా లేకపోవుట, ఈ సంభావనా విరహము ప్రతిపత్తిలో యోగ్యత నాపాదింపదు.
౨. స్వగతమని, పరగతమని నియమమున దేశ కాల విశేషావేశము పొందుట
౩. స్వకీయము లయిన సుఖ దుఃఖాదులకు పరనశ మగుట
౪. ప్రతీతికి సముచితము లయిన యోగ్యోపాయముల వైకల్యము.
౫. సరిగా స్ఫుటత్వము లేకుండుట
౬. అప్రధానతా దృష్టి
౭. సంశయ యోగము.

ఈ విఘ్నముల వివరణము నిట్లు గుర్తింప వచ్చును.

౧. సంవేద్యమును సరిగా సంభావించ నేరని వాడు సంవేద్య తత్వము నందు స్వకీయ సంవేదమును స్వాత్మ సంవిత్తిని తగినట్లు నివేశింప చేయ జాలడు. కావున నాతనికి సంవిద్విశ్రాంతి దుర్లభము. విశ్రాంతికి సముచిత మయిన యోగ్యత యాతనిలో లేదన్నమాట. తెలియ దగిన దానిని తగిన విధమున తెలియ నందున ఆతని తెలివి డిలో సామర్థ్య ముదయింపదు. ఇది ప్రథమ విఘ్నము. ఈ విఘ్నము తొలగినచో లోక సామాన్య వస్తు విషయముగ నొక హృదయ సంవాదము కలుగును. అలోక సామాన్యము లయిన చేష్టితము లందు ప్రఖ్యాతులయిన రామాదుల నామధేయముల పరిగ్రహించు

అయు నీ విఘ్నములోని విశేషమే. అఖండిత మయిన ప్రసిద్ధిచే గాఢముగా రూఢముగా నొకానొక ప్రత్యయము కలుగును. ఆ ప్రత్యయ ప్రసరముచే రామాది నామముల విడనాడ లేరు. అందు వలననే నిస్సామాన్య మయిన యుత్కర్ష కలిగి యుపదేశమును వ్యుత్పత్తిని గలుగ జేయు నాటకాదులలో వస్తువు ప్రఖ్యాతముగా నుండవలెనని నియమముగా నిరూపించినారు. ప్రహసనాదు లందిం తటి నియమము లేదు. అఖండిత ప్రసిద్ధికము లయిన చరితములను కూర్చి నప్పుడు సంవేద్య సంభావనము చక్కగా నుండును.

౨. ద్వితీయ విఘ్న విధానము నిట్లు గుర్తింప వచ్చును. సుఖ దుఃఖ సంవేదనములు స్వగతములై యున్నప్పుడు వాని సమాస్వాద ములో నిరాటంకమయిన యేకాగ్రత కావలయును. అట్లు కాక సంవేదనాంతర మచట నుదయించినచో ద్వితీయ విఘ్నము కలుగును. సంవేదనాంతర సముద్గమములో ననేక విధానములున్నవి. ఒక్కొకటి యొక్కొకచో నుండవచ్చును.

1. తన యందున్న సుఖ దుఃఖ సంవేదనములు తొలగి పోవు నేమో యన్న భీతి యున్నప్పుడు సంవేదనాంతరము కలుగ వచ్చును.

2. తనయందలి సంవేదనములను పరిరక్షింప వలయునన్న వ్యగ్రత భావుకునకుండగా త దుపాయాన్వేషణములో సంవేదనాంతర ముదయించును.

3. స్వసంవేదన సదృశములగు వానిని సంభావించి సంపాదించి యనుభవింప వలెనన్న కాంక్ష ప్రబలము కాగా నప్పటి వ్యాకీర్ణ బుద్ధిలో సంవేదనాంతరము కలుగును.

4. తనలోని సుఖదుఃఖముల స్పదాంఘాతముల కోర్వలేక వానిని విడిచిపెట్టు కొనవలయునన్న కాంక్ష యుదయింపగ నె యితర సంవేదన ముదయించు చున్నది.

5. స్వసంవేదన రీతులను బాగుగ ప్రకటన మొనర్చి ప్రఖ్యాపి తముల చేయవలయు ననెడి కాంక్ష భావకున కున్నప్పుడు సంవేదనాంత రము కలుగును.

6. స్వకీయ సుఖ దుఃఖాది భావములకు లొంగిన భావకుడు

స్వయము లజ్జాపితుడై వానిని గోపనము చేయవలెనను కొనును. అట్టి సమయమున గూడ సంవేదనాంతరము కలుగును.

సంవేదనాంతరములు

ఈ చెప్పిన విధములనే కాక ప్రకారాంతరమున గూడ సస్య సంవేదనము లావిర్భవించును. వాని నన్నింటిని స్వయముగ నిపుణముగ సంభావించుట విఘ్నాన్వేషణ సముచిత ప్రక్రియ. ఇన్నిన్ని విధముల స్వసంవేదనములో కలయిక నాపాదించు సంవేదనాంతర సంబంధము పరమ విఘ్నముగా నున్నది. ఈ చెప్పిన సంవేదనాంతర సముద్భూతిలో నిరూపితము లయిన కారణము లీ క్రిందివిధమున బేర్కొన దగి యున్నవి.

౧. తదఃగమ భీరుత్వము

౨. పరితౌ వ్యగ్రత

౩. సదృశార్జిజిష

౪. జిహ్వాస

౫. ప్రఖ్యాపనేచ్ఛ.

౬. గోపనేచ్ఛ.

సుఖ దుఃఖ సంవేదనములు పరగతము లన్న నియమము ననుసరించి సంవేదనమున సమాకర్షించు కొనినప్పుడును భావకునకు స్వాత్మలో నియమముగా నీ విఘ్న మవశ్యేంభావియై యగుచున్నది. అట్లు కలుగుటలో కూడ సుఖదుఃఖ మోహ మాధ్యస్థ్యాది సంవిదంతిరములు ప్రాదుర్భవించునన్న సంభావన ముండుటయే హేతువు. సుఖ దుఃఖాదులను పరగతముగా భావించు వాడు సుఖమును సుఖముగను దుఃఖమును దుఃఖముగను భావింప నేరడు. ఒకని సుఖము వేరొకనికి సుఖ మాపాదింపక పోవచ్చును. అది దుఃఖమునే కలుగ జేయవచ్చును. అట్లే వేరొక్కని దుఃఖము మరి యొకనికి సుఖమగును. ఇట్లన్యాయ భావము లుదయించును. ఇట్లుదయించునన్న ప్రత్యయ నిశ్చయము కూడుకొనును. కావుననే యీ విఘ్న మవశ్యేంభావించుటయిది.

ఈ విఘ్నాపసారణమున నతి ప్రసంగ మక్కరలేదు. చేయ దగిన యుపాయ మున్నది. ప్రయోగారంభములో పూర్వరంగ ముపక్రమింతురు. పూర్వరంగ విధిలోని నానా విధములగు ప్రతితులను భావించి మొదట సామాజికు డొకభావము కలవాడు కావలెను. రంగ పరికరములను రంగ విశేషములను విస్మరింపక నట నట విదూషకు లాసూత్రించు ప్రస్తావనము చక్కగా పరిశీలింప వలెను. ఇట్లు పరిశీలనమైన ప్రస్తావనా పరిశీలనమున ప్రయోగ మొనరించు వారి యందున్న నట స్వభావమును తెలిసి కొనవచ్చును. అట్టి శిక్షా కాశలమున పూర్వరంగాంగములలో భావకుని మనసు లగ్నమై భావనా సక్తమగును. వారి వారి యాహార్యముల ననుసరించిన మకుట ప్రతి శీర్షకాదులును మానస కాలుష్యమును పోగొట్టి గలవు. ఈ రీతి ననుసరించి సంవేదనాంతరము కలుగు నప్పుడు కలుగ కుండు నట్లుగా ప్రచ్ఛాదన మొనరింపవచ్చును. ఈ ప్రచ్ఛాదన ప్రకారమే యీ విఘ్నమును బోగొట్టుటలో నుపాయము. ఈ యుపాయము నం దలొకకమగు భాషాభేద మున్నది. లాస్యాంగముల విలాసమున్నది. రంగ పీఠ రంగమంటప గతము లయిన కఠో పరిగ్రహములతో నాట్యధర్మి సుశ్లిష్టమై యున్నది. ఈ నాట్యధర్మి సహితమయిన యభ్యుపాయము కూడుకొనగా ఈ సుఖ మీతనిదే. ఈ దుఃఖమాతనిదే. ఇది యిచ్చు తిదే. ఇది యింతటిదే అను ప్రతీతికలుగదు. వాని స్వభావగత మయిన స్వరూపము నిహ్నావము పొందినది. రూపాంతరముకాని యారోపిత స్వరూపముకాని, ప్రతిభాన వికలము విశ్రాంతి వికలము నయినందున స్వరూప ప్రతిష్ఠితము కాదు. స్వ స్వభావమున విశ్రాంతి పొందదు. “ఇది తదీయ రూపము కాదు” అను సంతమాత్రముననే యది పర్యవసించును. ఈ సర్వార్థమును సాధారణీ భావసిద్ధిచే రసదర్పణమున కుపయోగించు నట్లుగా ముని పరికర బంధము సర్వ మాశ్రయించినాడు. స్వగత పరగతత్వనియమమున దేశకాల విశేషావేశ మీ యభ్యుపాయము నాశ్రయింపదా ? ఏమియు నుండదు.

నిజసుఖాది వివశీభావ రూపమయిన తృతీయ విఘ్నము నిట్లు భావింప వచ్చును. భావకుడగు వాడు స్వకీయ సుఖ దుఃఖాదులచే

వివశుడగునేని వస్త్రవస్తరమునందు స్వ సంవిత్తిని విశ్రమింప జేయ జాలడు. ఒకచో ప్రసృతమయిన సంవిత్తి వేరొకచో నెట్లు విశ్రమింప గలదు? స్వకీయ సుఖదుఃఖముల వలన వివశత్వము పొందుట యొక మహా ప్రత్యూహము. ఈ ప్రత్యూహ వ్యపోహనమున కీచెప్పునట్టి యుపరంజన మాశ్రితము కావలయును. నాట్య రంగమున ప్రసరించు నట్టి యాత్మోద్యము గానము విచిత్రమండపము విదగ్ధ గణికా లాస్యము చక్కని యుపరంజనము సంపాదించును. ఈ యాత్మోద్యాదు లన్నియు శబ్దాది విషయ మయములై సకల విధముల భోగ్యము లగుటను సహించునవియై యుండును. ఇవి ప్రతిపదార్థ నిష్ఠము లయినను సాధారణ్య మహిమచే నుపరంజన మాపాదించునవి కాగలవు. అందుననే యహృదయుడు కూడ హృదయ వైమల్యము కలుగుటచే సహృదయాకృతు డగుచున్నాడు.

ప్రతీత్యపాయములు లేనప్పుడు ప్రతీతి కలుగనే కలుగదు. ప్రతీత్యపాయ సంపాదనమునకు భావకుని సాధన మెంతయో కలదు. ఈ యపాయ విస్తరణ మవలంబించి నప్పుడు నిర్విఘ్నమయిన ప్రతీతి యుదయింప గలదు.

స్ఫుటత్వము లేకపోవుట యొక విఘ్న మంటిమి. అప్పుట ప్రతీతిని కలుగ జేయు శబ్దలక్షణ చిహ్నము లున్నప్పుడు ప్రతీతి విశ్రామము కుదరదు. ప్రతీతి విశ్రాంతి యనునది స్ఫుట ప్రతీతి రూపమగు ప్రత్యక్షమునకు సముచితము లయిన ప్రత్యయముల నాకాంక్షించుచుండును. ప్రమితి సర్వస్వ మంతయు ప్రత్యక్ష పరాయణముగ నుండునని పెద్దలనిరి. స్వ ప్రత్యక్ష సాక్షాత్కృత మయిన యంశమున నాగమ శతములు కాని యనుమాన సహస్రములు కాని యన్యథా భావ మాపాదింప జాలవు. ఆగమానుమానముల వలన గలిగిన విఘ్న ద్వయమును విఘాత పఱచుటకు నాట్యాభినయములు సమర్థములు. ఈ యభినయములందు లోక ధర్మావృత్తి ప్రవృత్తు లున్నవి. ఉన్న నవి యన్నియు సుసంస్కృతములై సంవిత్తిచే నభిషించితము లగును. అభినయనము ప్రత్యక్ష వ్యాపారకల్పము. ప్రత్యక్షత్వ ప్రసిద్ధిచే స్ఫుటత్వము కలుగుచున్నది.

అప్రధానత వేరొక విధమయిన విఘ్నము. కావ్య నాట్య సమర్పితములందు ప్రధానభావము కలుగ వలయును. అప్రధానతా దృష్టి యున్నచో నట్టి వస్తువునందు సంవిద్విశ్రాంతి రాదు. అప్రధానమని యనుకొనగ నే ప్రధానమును గుర్తించుటకు సంవిత్తి యనుభావన మొనర్చును. అది స్వాత్మ విశ్రాంతి పొందదు. ఈ యప్రధానత్వ మన్నది జడమయిన విభావానుభావ వర్గమున కలుగ వచ్చును. సంవిదాత్మకమయిన వ్యభిచారి నిచయ మందుదయింప వచ్చును. ప్రాప్తసుఖముకన్న నితర సుఖప్రేక్ష నియతమగును గావున ప్రాప్త సంప్రాప్తము లందు ప్రధానత భాసింపదు. కావున వీనికన్న నతిరిక్తముగ స్థాయిభావమే చర్వణ పాత్రము. పురుషార్థ నిష్ఠము లయిన సంవిత్తులన్నియు నందు సులగ్నము లయినవి. కావున నది ప్రధానము. పరిశీలింపుడు! రతి స్థాయి కామ పురుషార్థమున సమాసక్తి నిచ్చును. తదనుషంగి ధర్మార్థములందును నిష్ఠ నాపాదించును. క్రోధస్థాయి యర్థ పురుషార్థనిష్ఠ మై ప్రధానభావము కలుగ జేయును. ఉత్సాహస్థాయి ధర్మ కామములందు పర్యవసిత మగును. సమస్త ధర్మాదులందును పర్యవసించును. శమస్థాయి మోక్షోపాయము. ఇట్లై యితరములును పుమర్థ నిష్ఠములు కాగలవు. కావుననే స్థాయి చర్వణాస్పదమై ప్రధాన్యము పొందుచున్నది. ఈ రత్యామలందు నొక్కొకప్పు డన్యోన్యము గుణభావముండుట కలదు. అయినను తత్రప్రధాన మయిన రూపకమున నది ప్రధానము కాగలదు. రతి ప్రధానకమయిన శాకుంతలమునందు రతి ప్రధానతను స్పష్టముగ నె గుర్తించుము. అట్లే రూపకభేదముల ననుసరించి యాయా భావముల కన్నిటికి ప్రధాన్య ముపలక్షితము కాగలదు. ఒకే రూపకమున గూడ నంగాంగి భావ సమన్వయము సమీక్షింపక దూర భాగాభినివే శమును దూరముంచి పరిశీలించినచో వేరు వేరు ప్రధాన్యము నూహింప వచ్చును.

ఈ భావములన్నియు సుఖ ప్రధానములు. స్వ సంవిచ్ఛర్వణ రూపమగు నేకఘన ప్రకాశమునకివి యానంద సారములు. ఏకఘన శోక సంవిచ్ఛర్వణములో కూడ లోకమున హృదయ విశ్రాంతి

యున్నది. అంతరాయ శూన్యముగు విశ్రాంతిని స్త్రీలోక మచట గుర్తింప గలదు. దుఃఖ మనునది యవిశ్రాంతి స్వరూపము. ఎట్లేని ఊణకాలమేని హృదయ విశ్రాంతి యున్నప్పుడు దుఃఖము లేదు. కావుననే కాపిల సాంఖ్యులు దుఃఖమునకు చాంచల్యమే ప్రాణమనిరి. దుఃఖము రజోవృత్తియని వారన్నను చాంచల్య ప్రాణక మయినందున చంచలత కలుగగనె దుఃఖము దుఃఖము కాదు. సర్వ రసముల కానంద రూపత్వము నిశ్చితము కాగలదు. కాని యొకటి యున్నది. ఉపరంజక విషయవశమున సుఖమయ సంవిత్తిలో కలుగిమ స్పర్శ కలుగ వచ్చును. అప్పుడట్టి స్పర్శవేధ వీరరసమునందు వలె కేవల మానంద సారముగ నుండక పోవచ్చును. అయిన నట్టి యితర స్పర్శ మయినను క్లేశ సహిష్ణుత్వము తోడనే యుండును. కాగా నా యా స్థలగతి ననుసరించి రత్యాదులకు ప్రాధాన్య మున్నదని నిశ్చయింప వలెను. హాసాదులకును సాత్వికయ ప్రాధాన్య మున్నది. సకల లోక సులభములయిన విభావము లుండుటచే నుపరంజన మయత్న సులభముగ నచట భాసించును. అట్టి యప్పుడు హాసాదుల ప్రాధాన్యము కుంటుపడదు. కావుననే యనుత్తమ ప్రకృతులలో హాసాదులు బహుళముగా గలుగు చున్నవి. పామర ప్రాయులెల్ల వారును హాసించురు. శోకించురు. భీతిల్లుదురు. పరనింద నాదరించురు. స్పల్ప సుభాషితమున్నను సర్వత్ర విస్మయ పడుదురు. రత్యాదుల కంగములై యవి పుమర్థోపయోగులగును. వానికిట్టి స్థాయిత్వము పోదు. నిరపాయ స్థాయిత్వమున ప్రధానత కుదురు కొనును. ఈ భావ సంభావనముతో నప్రధానత్వము నిరసింప వచ్చును. స్థాయి నిరూపణ మొనర్చి స్థాయి భావములకు రసత్వ మాపాదించుమని సామాన్య లక్షణ కథనానంతరము విశేష లక్షణ నిష్ఠముగ నిరూపణ మొనర్చిన మునియు దీని నాభాషించినాడు.

సంశయ యోగ మేడవది. అనుభావములు విభావములు వ్యభిచారి భావములు స్థాయి భావ విషయమున నియతముగ లేవు. ఒక్కొక్క స్థాయికి నివియే విభావాను భావ వ్యభిచారులని నియమము కానరాదు. బాష్పాను భావము ఆనందమున గలుగును. ఆర్తి వలన

జనించును. రోగాదుల వలన పుట్టును. ఇట్లంతట గోచర మగు చున్నది. వ్యాఘ్రము క్రోధ విభావ మగును. భయాదులకును హేతుమగును. శ్రమ చింతాది వ్యభిచారు లుత్సాహ భయాదులలో ననేక సహచరులుగా నుండుట కన్పడు చున్నది. వీనిలో నియమము లేదు. ఇవి యటు నిటు నున్నవి. బంధు వినాశము విభావముగా నున్న స్థలమున, పరిదేవన మశ్రుపాతము మొదలగు ననుభావములు, చింతా దైన్యాది వ్యభిచారులు నచట గోచరించును. ఇది శోకమే యగును. కాని విభావానుభావము లనియతముగ నుండుటను బట్టి సంశయ ముదయించును, ఈ సంశయోదయ రూపమయిన విఘ్నము సంవి ద్విశ్రాంతిని సంపాదింపదు. ఈ శంకాత్మక విఘ్న ప్రశమన మునకై విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగ ముపాత్తమయినది. అన్నిటి సమాహార ప్రత్యయములో శంకా కళంకము రాదు. అవి యన్నియు నేకనియతములై ప్రతిభాసింపును. అప్పుడేక సంవేదనము నకు సామ్రాజ్య మున్నది.

వి భా వా ది స ం జ్ఞ

లోక వ్యవహారమునందు కార్యములని కారణములని సహ చరాత్మకములని సంకేతము గోచర మగుచున్నది. వీని నాధారము చేసికొని స్థాయాత్మక మయిన పరచి త్రవృత్తి ననుమానింప వచ్చును. ఎవరేని యిట్టి కార్య కారణ సహకారులు కలవారుగ కన్పడిన వారి యందు స్థాయి యున్నదని యూహింప వచ్చును. ఇట్లభ్యూహించుటలో నభ్యాస పాటవము కల బాలకుడు కావ్య నాట్యము లందు వేరు విధమయిన భావభావనము చేయగలడు. లోకములో నుద్వానములు కారణములని, కటాక్షములు కార్యములని, ధృత్యాదులు సహకారులని నిశ్చయించి నప్పుడు అవి యన్నియు లోకీకమగు కారణ కార్య సహకారీత్వ భూమిలో నున్నట్లు ప్రసిద్ధము. కావ్య నాట్యములలో నా యుద్వానాదులు లోకీక భూమి సతిక్రమించు నవి యగును. విభావన మనుభావనములచే సముపరంజితము లగును. అవి తన్నాత్ర ప్రాణములుగా నుండును. కావుననే లోకీకము లయిన కార్య కారణ వ్యవదేశములు సోగా నలోకీక విభావాది వ్యవదేశమును పొందగలవు.

కారణము లయిన యుద్యానములు విభావము లగును, కార్యము లయిన కటాక్షౌదు లనుభావము లగును. సహకారులయిన ధృత్యాదులు వ్యభిచారులగును. ఇట్టి నవ వ్యవదేశ భాజనములె యయినను ప్రాచీనమగు కారణాది రూప సంస్కారోపజీవనము నవి ఖ్యాపనము చేయుచునే యుండును. విభావాది నానా నామధేయ వ్యవదేశము పొంది వానిలోనవి పర్యాయ భేదమున ప్రధానము లప్రధానములు నగుచుండును. ఇట్టి స్వరూపముతో సామాజిక మనస్సు లందు సమ్యగ్యోగము పొందును. చక్కని సంబంధము సంపాదించును. బాగుగా నై కాగ్ర్యము కూర్చును. ఇట్టి సంబంధము కలవై యవి యతాకికము నిర్విఘ్నము నయిన సంవేదనాత్మక చర్వణమును సంపాదించుచున్నవి. ఈ చర్వణమునందే రసము గోచరమగును. ఇట్లు చర్వణాగోచరత్వమును పొందిన యర్థమునె “రసము” అందుము.

చ ర్వ ణ ము

ఇది చర్వణమాణతైకసారము. చర్వణ మున్నంతవరకిది సాక్షాత్కరించును. చర్వణము లేకున్నది గోచరింపదు. చర్వణాసారమగుటను బట్టియే గసము సిద్ధ స్వభావము కాదని తాత్కాలికమని యనవచ్చును. చర్వణా తిరిక్తమగు కాలము నిది యేమాత్రమవలంబింపదు. రసమిది స్థాయి విలక్షణము. శ్రీశంకు కాదు లనుకొనినట్లు స్థాయియె రసము కాదు. “విభావాదులచే స్థాయియె ప్రతీయ మానమై రస్యమాన మగుటను బట్టి రసమగుచున్నదని” శంకు కాదు లనిరి. అట్లై యయిన లోకమున గూడ రస ముండవచ్చును. అసద్రూపముగూడ నాట్యమున మీకు రసనీయ మగుచున్నప్పుడు లోకమున సద్రూప మగునది రసనీయ మేల కాజాలదు? వారలకు స్థాయి ప్రతీతి యనుమితి రూపమని యనవలసిన యవసరమున్నది. అది రసము కాదు. కావుననె రససూత్రమున ముని స్థాయిగ్రహణ ముచి నాడు కాదు. అట్లు స్థాయి నుంచుట శల్య భూతమయ్యెడిది. స్థాయి రసమయిన దని యనుట కేవల ముపచార వచనము. అది యొకే యశాచిత్వానుసారి వచనము. స్థాయి గతముగ కారణాది రూపమున ప్రసిద్ధము లగునవి ప్రకృతము చర్వణోపయోగులై విభావాదిత్వ

మవలంబించిన వగుటచే నేదో వచనమాత్రముగ స్థాయి రసీభూతము” అని యనుట. తాకిక చిత్తవృత్తి ననుమానించుటలో రసత్వ మేమి యున్నది? రసాస్వాదమెప్పుడు నతాకిక చమత్కారాత్మకమె కావల యును. ఆ యతాకిక రసాస్వాదము స్మృతి కన్న అనుమానము కన్న తాకిక స్వసంవేదనమున కన్నను విలక్షణము.

సంవేదనవిలక్షణత

ఈ నైలక్షణ్య మిట్లు భావించవచ్చును. తాకికానుమాన మున సంస్కృతమయిన ప్రమదాదికము భావకునకు సంబంధించని యట్లు తటస్థముగా భాసింపదు. తన్మయీ భావసముచిత మయిన చర్వణ ప్రాణముగనే భాసించును. అనుమానము స్మృతి మొదలగు సోపానముల నిది యేమాత్ర మారోహింపదు. హృదయ సంవాదా త్మక మయిన సహృదయత్వ బలమున సంపూర్ణము కాబోవు రసా స్వాదాంకురముగనె చర్వణ ప్రాణముగ గోచరించును. ఈ చర్వణ యనునది యప్పటిదే కాని ప్రాచీనముకాదు. ప్రాచీనము కానందుననే యిందు స్మృతిలేదు. దీనిలో తాకికము లయిన ప్రత్యక్షాది ప్రమాణ ముల వ్యాపార మేమియు లేదు. ఈ చర్వణ యతాకిక విభావాది సంయోగ బలముననె సంప్రాప్తమగుచున్నది. ఈ చర్వణ ప్రత్యక్షాను మానా గమోపమానాది తాకిక ప్రమాణముల వలన గలిగిన రత్యాదుల యవబోధము కన్న విలక్షణము. యోగుల ప్రత్యక్ష జన్యమగు పరసంవిత్తి జ్ఞానముకన్న విలక్షణము. ఏవిధమయినవిషయోప రాగము లేని పరిశుద్ధ పరయోగి యందున్న స్వానందైక ఘనానుమానము కన్నను విలక్షణము. ఈ చెప్పిన వానిలో విఘ్నోదయము లున్నవి. తాటస్థ్యము కారణముగా నస్ఫుటత్వ మున్నది. విషయావేశ వివ శత్యమున వివశత్వ మున్నది. కావున దానిలో సౌందర్యము లేదు. ఈ చర్వణలో స్వాత్మైకగతమె యను నియమము లేనందున విషయా వేశ వివశత్వము లేదు. స్వాత్మానుప్రవేశమున్నందున పరగతత్వ నియమమును లేనందున నిందు తాటస్థ్యమునలని యస్ఫుటత్వమును లేదు. విభావాదుల సాధారణ్యము వలన స్వకీయ రత్యాది సంస్కార ములు సంప్రబుద్ధము లగును గావున విఘ్నంతరము లేవియు నిందు

సంక్రమింపవు. కావుననే విభావాదులు రసమునకు నిష్పత్తి హేతువులు కావు. నిష్పత్తి హేతువులె యయినచో విభావాదుల బోధ తొలగి పోయినను రసముండ వలసివచ్చును. చర్వణా సమయముననే రసముండును గాని యితర సమయమున నుండదు. విభావాదులు జ్ఞప్తిహేతువులును గావు. అట్లేయయినచో నవి జ్ఞాపకరూపమున ప్రమాణముల మధ్యలో చేరవలసి వచ్చెడిది. ప్రమేయరూపముగా సిద్ధమగు రసమిచ్చట లేనే లేదు. సిద్ధ ప్రాయముగా ప్రమేయభూత రసమున్నప్పుడే విభావాదులు జ్ఞాపకము లనవలెను. ఇచ్చట నట్లు రసము సిద్ధమై లేదు. “కారకములు కాక జ్ఞాపకములును కాక యీ విభావాదులిక యేమి?” యందురు కాబోలు. చర్వణోపయోగి యీ విభావాది వ్యవహారమంతయు నతాకికమని మా యుత్తర వచనము. ఇట్టి విధాన మెచ్చటను కన్పడకపోవచ్చును. ఇచ్చటనే యది కన్పడుచున్నది. ఇది మా కతాకికత్వ సిద్ధిలో భూషణమెకాని దూషణము కాదు.

ఇంత చెప్పగా రస మప్రమేయ మందురు కాబోలు! మేము నిరూపించిన యీ రసము ప్రమేయాది స్వభావము కాదనియే యంటిమి. ఇది రస్యతైక ప్రాణమనియే పల్కితిమి. ఈ దృష్టితో నప్రమేయమందురో! యనుడు! రససూత్రమున నిష్పత్తియని యున్నది. నిజమే. నిష్పత్తి యది రసనిష్పత్తి కాదు. రస విషయ రసనా నిష్పత్తియే సూత్రములోని నిష్పత్తి. రసనా నిష్పత్తి ననుసరించి రసనానిష్పత్త్యేకాయత్త జీవిత మయిన రసమునకు నిష్పత్తి పలుకుదురేని పలుకవచ్చును. మేము చెప్పిన యీ రసన ప్రమాణ వ్యాపారము కాదు. కారక వ్యాపారమును కాదు. స్వసంపేదన సిద్ధ మయినందున నిది యప్రామాణికమును గాదు. ఈ రసన బోధ రూపమే. ఇది బోధ రూపమయినను తాకిక బోధాంతరములకన్న విలక్షణము. ఉపాయము లేని విభావాదులన్నియు తాకిక విలక్షణములే కదా! కావున నిది నిర్గలితార్థము. విభావాది సంయోగమున రసన నిష్పన్నమగుచున్నది. అట్టి రసనా గోచరము లోకోత్తరము నగు నర్థమే రసము. ఇది సూత్ర తాత్పర్యము.

ర స స ం వి దు స్నే ష ము

ఇక నిది సంక్షేపార్థము. మకుట ప్రతిశీర్ష కాదులచే నట బుద్ధి యాచ్ఛాదితమగును. గాఢమగు ప్రాక్తన సంవిత్సంస్కారము వలన నటునందు కావ్యబల సమానీత మయినను రాముడన్న గీవృత్తి విశ్రాంతి పొందదు. రంగమున కన్నడు నటుడు లోకవ్యక్తి కాడన్న దృష్టి కలిగినను “ఈతడు రాముడు” అన్న బుద్ధి మాత్రమే యచట సువిశ్రాంతము కాదు. కావుననే యుభయుల దేశకాలములు పరిత్యక్తములు, “రామ దేశము వేరు రామ కాలము వేరు. తన దేశము వేరు తన కాలము వేరు.” అనునట్టి దృష్టి యేమాత్ర ముండదు. రతి ప్రతీతిని గలుగ జేయునట్టి రోమాంచాదులును స్పష్టముగా గోచరించిననై దేశకాల నియమము లేకుండగనె రతి ప్రతీతి నాపాదింప గలవు. ఆ రతిలో తత్సంస్కారము కలిగి యుండుటచే స్వాత్మ కూడ ప్రవేశించును. స్వాత్మానుప్రవేశ మున్నందున రతి తటస్థముగా భాసింపదు. ఏదేని కారణ యతముగ గోచరించినచో నా కారణమేమో? తత్సంబంధ మేమో? యను సంభావనాన్వేషణ ముండవచ్చును. ఇప్పుడట్టిది లేదు. “నియతముగ నీ రతి పరునకు సంబంధించి నదియె” అను దృష్టియు గలుగదు. అట్లే కలిగిన దుఃఖ ద్వేషాదు లుదయించునని యంటిమి కదా! కావున సాధారణీభూతమై నిరంతర సంతాన సంతతి ప్రవృత్తమగు నొక సంపత్తికి మాత్రమే గోచరించు నదియై రతి యవభాసించును. ఆ రత్యాస్వాదమున శృంగారము సాక్షాత్కరించును. విభావాదులచే సాధారణీ భావము కలుగుట సుప్రసిద్ధము. ఒక్కొక్కచో విభావ ప్రాధాన్యమున సాధారణీ భావముండును. విభావ కృతమయిన సాధారణ్య మున్నచోట సముదయము పొందిన సౌందర్యానుగతముగ ననుభావ వర్గము, విభావ వర్గ మవభాసించును. ఇట్లువిభావ మున్నందుననే యుస్ఫుటత్వాశంక రాదు. రత్యాశ్రయమయిన శృంగారము నిర్విఘ్నముగ ప్రతీత మగును. ఒక్కొక్కచోట ననుభావ ప్రాధాన్యమున సాధారణీభావము కలుగును. శుద్ధ సారస్వత ప్రభావమున సకల వాఙ్మయ మహోర్ణవము పవిత్రము కాగా పూర్ణ భావ సంవేదనము

కల ప్రముఖులు తమ నిరూపణమున స్వాత్మ సమాపత్తికి స్థానము కల్పించినారు. అట్టి స్థలములందు వ్యభిచారులు భావములు గుణములై భాసించును. వ్యభిచారి ప్రాధాన్యమున గూడ సాధారణ్యము సంపన్న మగుట కలదు. ఇట్లే ద్వయ ప్రాధాన్యమున సమప్రాధాన్యమున రసాస్వాద సముత్కర్ష కలుగును.

ఇది యంతయు ప్రబంధముననే ప్రకాశించును. దశరూపకమున స్వరూప ప్రతిష్ఠ పొందును. సందర్భములందు దశరూపకము ప్రశంసించి విశేష నాకల్య ముండుటను చెప్పి వామనుడు మార్గము చూపినాడు. ప్రబంధము రస సమర్పణ మొనరించుచు భాషా వేష ప్రవృత్తైచిత్ర్యాదుల కల్పనమున రస నిదాన మగుచున్నది. తదుప జీవనమున ప్రవర్తించు ముక్తకమున గూడ నీ భాగ్యమున్నది. కావుననే ముక్తకములందు సహృదయులు పూర్వాపర ముచితముగ పరికల్పించు కొని బహుతర పీఠబంధమున నవతరణము కూర్చుచున్నారు. అ సహృదయులు కావ్యాభ్యాసమున ప్రాక్తన పుణ్యబలమున సహృదయులగుచున్నారు. సాక్షాత్కారమునకు సముచితముగ విభావా ద్యున్మీలన మొనర్చుకొని భావించు చున్నారు. వారలకు కావ్యాంధము సాక్షాత్కార ఘనమై స్ఫురించును. కావుననే వారలకు కావ్యమే ప్రీతిప్రదము వ్యుత్పత్తి ప్రదము నగుచున్నది. వారి హృదయము నాట్యాపేక్ష లేకున్నను నిర్మల మగును. అహృదయులకు నాట్యము వైర్మల్యాధానము చేయును. వైర్మల్యాధానమున ప్రతీతి ప్రసార మనుభవించు వారలకు గీత నాద్య గణికాదులు వ్యసనిత నాపాదింప జాలవు. నటుడును నిత్యోపకరణ స్వీకారమున ధ్యాతలకు ధ్యాన పదముగా గోచరించును. నటుడే వాసుదేవుడన్న ప్రతిప్రతికలుగదు కాని, సంకల్ప మొక్కటి సదుపాయ ద్వారమున నతిస్ఫుటము కాగా “ఈత డొక్క డేవతా విశేషము” అని గోచరించును. అట్లే నట ప్రక్రియయు నుండును. వాగాది విధానములకు దేశ కాలాది సంబంధము లేని ఫల మిట్లుండునని వ్యుత్పత్తియు స్వీకృతమగును. చిత్తవృత్తి యిట్లు సుప్రసన్నమై నాట్య ప్రవణమైనప్పుడు శాధక ముదయింపదు. సమ్యక్ జ్ఞానమే యొకటి కలుగును. ఇట్టిది యిచ్చట నాట్యరస సంవిద్యునేష విధానము.

లో క దృష్టాంతము

ఈ రసతత్వార్థ మంతయు నతాకికము. దృష్టాంతము లేక యిది హృదయంగమము కాదు. ఇందు దృష్టాంతమేమి? బహుపదార్థముల సంయోగమున రస ముత్పన్న మగుట లోకములో నెచట నున్నది? ఈ ప్రశ్నకిది యందుము. ఇట్లు ప్రతివచన ముట్టంకింతుము.

౨౩౫. యథాహి; నానావ్యంజనౌషధి ద్రవ్య సంయోగాత్
రస నిష్పత్తి ర్భవతి- యథాహి; గుడాదిభిః
ద్రవ్యైః వ్యంజనౌషధిభిశ్చ పాడబాదయో రసా
నిర్వృతంతే, తథా నానా భావేషుగతా
అపి స్థాయినో భావా రసత్వ మాప్నువంతీతి.

నానా విధములగు వ్యంజనౌషధి ద్రవ్యముల సంయోగమున రసము నిష్పన్న మగును. చూడుడు! గుడాది ద్రవ్యములతో వ్యంజనౌషధులతో పాడబాది రసములు సిద్ధము లగును. అట్లే నానా భావముల కూడుకొని స్థాయి భావములు రసత్వము పొందును. వ్యంజన మనునది యుపసేచన ద్రవ్యము. అది తీక్ష్ణముగా మధురముగా నుండును. గోధుమ పసుపు చింతపండు జీలకర్ర మొదలగునవి యోషధులు. గుడాదులు ద్రవ్యములు. వీని పాకక్రమమున సమ్యక్సంయోజన మొనర్పగా కుశల సంపాద్య మొక సంయోగము కలుగును. అప్పుడు విలక్షణమగు రస ముదయించును. అది పరస్పరము వేరు వేరు గా నుండు లోక ప్రసిద్ధము లయిన మధుర తిక్తామ్ల లవణ కటు కషాయముల కన్న వేరుగా నుండును. మిశ్ర రసములకన్నను విలక్షణముగ నుండును. అట్టి రసమును పాడబ మందురు. అది ముఖ్యముగా బహుతరములగు రసన యోగ్యములయిన పదార్థముల నిర్మింతురు. అట్లే నానా విధములగు విభావాదులచే స్థాయిభావములు ప్రత్యక్ష కల్పములై లోకస్థితికన్న స్థాయిగానుండు స్థాయిభావములు రస్యమానతయే యేకజీవనముగా రసత్వము పొందునవి యగును. ఈ నిరూపణమున నిది చెప్పినట్లయినది. పాకప్రధానముగా లోకమున జలము రసాభివ్యంజకముగ నున్నది. కావున వ్యంజనము విభావ స్థానీయము. చించ హరిద్ర మొదలగునవి యనుభావ ప్రాయములు.

గుడాది ద్రవ్యములు వాని చుక్రాదికమును రసవిలక్షణమయిన మధురాది యోగమున వ్యభిచారి కల్పముగా నుండును. ఈ గుడాదికము స్వరూప లాభమున రసోపజీవన మిచ్చును. స్వరసము నితరమున సంక్రమింప జేయును. ఇట్లు వైచిత్ర్య మాధానించును. వాని మిశ్రణా సమయమున గలుగు రసవిశేషము స్థాయిభావ కల్పము. అది విభావ కల్పమయిన వ్యంజన జనితమని భావింప వలెను. ఇది లౌకికమయిన రసము. కుశలరగువారు నిర్వర్తింతురు. రసవిదులగు రసప్రియులకిది రసనీయ మగును. ఇచట అన్నమన్న పద మధ్యాహరించు కొనుట యుక్తము కాదు. దాస్త్వాంతిక సూత్రములో స్థాయి గ్రహణము శల్యకల్పమని విభావాది త్రయమే యుపాత్త మయినది. అట్లే దృష్టాంతమున గూడ త్రయోపాదానమే యుక్తము.

లక్షణ పద పరీక్ష

సూత్ర వ్యాఖ్యాన మయినది. ఇక లక్షణ పదము పరీక్షింప వలెను. దాని కిది యొక సమీక్ష.

౨౩౬. “రస ఇతి కః పదార్థః? ఉచ్యతే— అస్పాద్యద్వితే
కథ మాస్పాద్యతే రసః? యథాహి;
నానావ్యంజన సంస్కృతమన్నం భుంజానా రసాన్
అస్పాదయంతి సుమనసః పురుషాః హర్షాదీంశ్చ
అధిగచ్ఛంతి— తథా,
నానా భావాభినయ వ్యంజితాన్ బాగంగ నత్వేపితాన్
స్థాయిభావా నాస్పాదయంతి సుమనసః ప్రేక్షకాః
హర్షాదీంశ్చాధిగచ్ఛంతి తస్మా న్నాట్యరసాః—”

రసమనగానేమి? మధురాదులు రసములని లోకమున ప్రసిద్ధియైనది. పారదము రసమందురు. సారాంశము రసము. జల సంస్కారము రసము, అభినివేశ మొక రసము. వండినది రసము. దేహధాతు నిర్యాసము రసము. రస పద మాయర్థములలో ప్రసిద్ధము. ఇతరములందు రస ప్రసిద్ధిరేదు. రసపదమును శృంగారాదులందు ప్రవర్తింప జేసితిరికదా! దాని యర్థమేమి? ఆ రసపద ప్రవృత్తి నిమిత్తమేమి? అభిధేయ నియమమునకు దాని నిర్వచనము చేయవలయును. ఆ పద ప్రయోక్తలు తమ భావము విశేషము చేయవలసి యున్నది. ఇంత

వరకిది ప్రశ్నార్థము. “ఆస్వాద్యత్వాత్” అనునది యుత్తరము. ఆస్వాదింప బడుటను రసము రసమగునని యుత్తర వచనము. ఆస్వాద్యత్వాత్ అనునది హేత్వర్థమున పంచమి విభక్తి. ఇది యుత్తర మిచ్చినది. రసపదమిట ప్రవర్తింప జేయుటలో నాస్వాద్య మానతయే నిమిత్తము. ఇది కుదురునా? ఆస్వాదన మనునది రససేంద్రియ జన్య మగు జ్ఞానమని ప్రసిద్ధము కదా! అవును. కాని యుపనరిత క్రియా శ్రయమున దీని సరిపెట్టు కొనవలయును. నానా వ్యంజన సంస్కృత మయిన యన్నము భుజించువారు రసముల నాస్వాదింతురు. ఆ శోభన మనస్కులగు పురుషులు హర్షాదుల గూడ పొందుదురు. అట్లే ప్రకృతమును నానాభినయములచే వ్యంజితములయిన వాగంగ సత్వ సముపేతములగు స్థాయిభావములను సచేతసులగు ప్రేక్షకు లాస్వాదింతురు. కావుననే యిది నాట్యరసములు. ఇందు ప్రదర్శించిన దృష్టాంత దాష్టాంతికములలో భోక్తృ సామ్యమున్నది. ఇదిగో భావింపుడు! వ్యంజన సంస్కృతాన్న మాహరించు భోక్త తదాస్వాదనము ననె యేకాగ్ర మనస్కుడై యాస్వాదయిత యగును. అన్య చిత్తుడై భుజించు నాతడు ఆస్వాదాభిమానము కలవాడు కానే కాజాలడు. భోక్త యాస్వాదైక చిత్తుడై యాస్వాదింపవలెను. అప్పుడతని ఫలము ప్రహర్షము. ఆప్యాయము. జీవనపుష్టి. బల మారోగ్యము. ఇట్లాస్వాద ఫలముండుట భావనీయము. అట్లే యభినయ వ్యంజితమయిన స్థాయి శబ్దమున వ్యపదేశింపబడు రసమున నచింత్యమయిన యాస్వాద్యత యున్నది. సామాజికు డేకాగ్రుడుకాగా తన్మయీభావము పొందిన వాడు కాగా సమర్థమయిన యాస్వాదయితృత సిద్ధ మగుచున్నది. హర్షప్రధానములయిన ధర్మాది వ్యుత్పత్తులు వైదగ్యము మొదలగు నవి యాస్వాద ఫలము లగుచున్నవి. ఇట్లు కర్మ కర్తృ ఫల సాదృశ్యమున్నది. కావుననే విభావాది జన్యమయిన ప్రతీతి విశేషము రసనా క్రియ యని వ్యపదేశము పొందినది. “సుమనసు లన్నము భుజించుచు హర్షాదుల పొందుదురు. రసముల నాస్వాదింతురు.” అని చెప్పటచే నన్యభోక్తృ విలక్షణముగా వారుండురని స్పష్టమయినది. అట్లే ప్రేక్షకులు స్థాయిభావముల నాస్వాదింతురనుట సాదృశ్యము ననుసరించిన కథనము. “సామాజికులు హర్షాదులు పొందుదురనుట శోకాదులును

సంగృహీతములె. కాని శోకకథనము యుక్తముకాదు. నాట్యము సామాజికులకు హరైకఫలమే కాని శోకాది ఫలముకాదు.” అనియు కొందరి భావము. ఈ చెప్పిన సమగ్రాధ్యక్షమిట్లు శ్లోకీకృత మయినది.

నాట్య రసము

౨౩౭. యథా బహుద్రవ్యయుతై రవ్యంజనై ర్భహుభిర్యుతం

అస్వాదయంతి భుంజానా భక్తం భక్తవిదో జనాః

౨౩౮. భావాభినయ సంబద్ధాన్ స్థాయిభావాం ప్రథా బుధాః

అస్వాదయంతి మనసా తస్మా న్నాట్య రసాః స్పృతాః.

ఈ రెండు ననువంశ్యము లయిన శ్లోకములు. శిష్యాచార్య పరంపరలో నివి ప్రసిద్ధములు. సూత్రార్థమును సంక్షేపముగా ప్రకటించు వీనిని కారిక లనవచ్చును. మధురాది భేదమున వివిధములగు గుఱాది ద్రవ్యముల గూడి దధి కాంజికాది సంబంధమున బహువిధములగు వ్యంజనముల సంయుత మయిన యన్నమును అన్న రసజ్ఞులయిన జనులు భుజించుచు నాస్వాదింతురు. అట్లే బుధులు భావాభినయ సంబద్ధములయిన స్థాయిభావముల నాత్మ సమావేశమున నాస్వాదింతురు. కావున నివి నాట్యరసములని ప్రఖ్యాతము లయినవి. ఇది సామాన్య రూపమయిన కారికార్థము. విభావ భేదము రసభేదమున హేతువు. అన్నాస్వాదమున గలుగు నాస్వాదములోగూడ బహు ద్రవ్య సమ్మేళన వేశేషమున భేద భావముండును. రసనా వ్యాపారమునకన్న నాస్వాదనము భిన్నము. రసనా వ్యాపారము కేవలము భోజన క్రియ. మానస వ్యాపార మాస్వాదనము, తదధికము. ఆస్వాదనము రసనా వ్యాపార మొకటి కాదు. ఆస్వాదనము మానస మయిన యవికల వ్యాపారము. కేవలము లోకమున రసనా వ్యాపారానంతరమున నాస్వాద మున్నది. అది యిచట ఔషచారికము. ఈ నాట్య ప్రక్రియలో విభావ వ్యభిచారి భావము లన్నియు శుద్ధ సత్వ రూపములు జ్ఞాన స్వభావములుగా నుండును. అభినయము లను భావములు. అనుభావ రూపములయిన యభినయములను వేరుగా నిర్దేశించుట వాని ప్రాధాన్య పురస్కృతము. భావాభినయములచే సంబద్ధము లనుటలోని భావమిట్లు పరిగ్రాహ్యము. భావ సంభావన మొనరించు

భావకులు హృదయ సంవాద క్రమమున తన్మయీ భావము పొంది ప్రమాతృ భూమినుందురు. అప్పు డచట ప్రతిష్ఠితము లయిన స్థాయి భావము లచింత్య స్వరూపములు. అవి యంతట సాధారణీ కృతము లగును. నిర్విఘ్న ప్రతిపత్తి వశమున నింద్రియాంతర విఘ్న సంభావన మేమాత్రము లేని శుద్ధ సత్వ స్వభావ మయిన మనసుచే నవి యాస్వాద్య మానము లగును. అట్టి మానసాస్వాదన సమయములో స్వ పర వివేక శూన్య మయిన స్వాద చమత్కార ముదయించును. ఆ చమత్కార పారవశ్యమున హృద్యతాతిశయము సంవిచ్ఛర్వణము కలుగును. ఈ సమయము నందలి యీ సంవేదనము లోక ప్రత్యయ ముకన్న యోగి ప్రత్యయముకన్న విసదృశము. తాకిక ప్రత్యయ ములో నానా విధములగు విఘ్నముల బౌఘుల్య ముండును. ఇందు విఘ్న ముండదు. యోగి ప్రత్యయమున విషయాస్వాద మేమియు నుండదు. విషయాస్వాదశూన్యత్వమున యోగి ప్రత్యయము పరుషము. ఈ రెండిటికన్న నీ నాట్యరస సంవేదనము విలక్షణాకారము. ఇందు సుఖ దుఃఖాది విచిత్ర వాసనా సంస్కారము లేవికాని హృద్యతాతిశయమునె యాధానించునవి కాగలవు. వాని యనువేధ మట్టిదిగనె యుండును. బుధు లీదృశమగు సంవిచ్ఛర్వణమున భావాస్వాద మొనరింతురని నాట్య రహస్యము. తాకికములయిన ప్రత్యక్షాదు లీసమయమున నెందుకు కొఱగావు. అవి కేవలము పూర్వోపయోగులు. ఇది యిచటి నాట్య రసాస్వాద ప్రక్రియ.

నాట్య రసమనుటలో భావమిది. సముదాయ రూపమగు నాట్యమున రసము లిట్లుండు నని. నాట్యమె రసమని. రససముదాయమె నాట్యము. రసములు నాట్యమునందె కాదు. కావ్యమున గూడ రసములున్నవి. రసము నాట్యయ మాన మగును. కావ్యార్థ విషయమున ప్రత్యక్ష కల్పముగా సంవేదన ముదయింపగా రసోదయ మగునని యభినవుల యుపాధ్యాయులనిరి. వారు కావ్య కౌతుకము నందిట్లు నిరూపించిరి. “ప్రయోగత్వ మనాపన్నే కావ్యే నాస్వాద సంభవః” ప్రయోగమున రూపము పొందని కావ్యమున నాస్వాదము సంభవింపదు- అని. కాని కావ్యమున భావార్థము లన్నియు స్ఫుట

ముగా ప్రత్యక్షములై యవభాసింప గలవు. వర్ణనా చమత్కారములచే వైశద్యములచే ప్రౌఢ పరీపాకములచే నుద్యానములు కాసికాంతలు కాని చంద్ర చందనాదులు గాని సమ్యక్ అర్పితములగును. వాని సంభాననాతిశయమున సామాజికులు వాని ప్రత్యక్షానుభూతి నందికొందురు. ఇది కావ్యకౌతుకాభిసంధి. కావ్యమున గూడ రసచర్వణ మున్నదని కొందరి భావము. కావ్యమున గుణాలంకారముల వలన గల్గు సౌందర్యాతిశయము రసమాస్వాదింప జేయునందురు.

శ్రీ మ ద భి న వు లిట్లునుచున్నారు. “వయంతు బ్రూమః” కావ్యము దశరూపకాత్మకమే. అందు భాష, వృత్తి, కాకువు, నైషధ్యము మొదలగునవి సముచిత గుంభనము కల్పనై రసవత్త నాపాదింప గలవు. సర్గబంధాత్మక మయిన కావ్యములో స్త్రీలును సంస్కృత్యోక్తులు కలవారుగ నుండుట శక్తిరహితుని కావ్యక్రియ యని యనరాదు. సర్గ బంధౌచిత్యము ననుసరించి యిది స్వమాత్రమున హృద్యమని న్యాయ్యభావనము చేయవచ్చును. అష్టాదశౌచిత్య మేమాత్రమవభాసింపదు. సందర్భ సముచితము లయిన దశరూపకముల సంధి సంధ్యాది సంఘటనమును సర్గబంధానుగతముగ సంధానించినపుడు దశరూపాగ్రమయిన నాట్య ముల్లసిల్లును. అది నాట్య తనువు. హృదయ సంవాదము నందలి తారతమ్యము ననుసరించి శ్రోతృ ప్రతిపత్తి స్ఫురణ ముండును. ఆ స్ఫురణము స్ఫుటము కావచ్చును. అస్ఫుటము కావచ్చును. ఇట్లుది యతి విచిత్రముగ నుండును. సహృదయులు కొందరు స్వభావముననే నిర్మల ముకుర హృదయు లగుదురు. వారెన్నడును సంసారోచితము లయిన క్రోధ మోహాభిలాషాదులకు పరవశము లయిన మనసులు కలవారు కాజాలరు. వారల కట్టి దశరూపకాకర్ణన సమయమున గూడ నాట్య లక్షణమయిన రస సంచయము స్ఫుటముగ నై యవభాసింపును. సాధారణీ కృతమయిన రస నాత్మకమయిన చర్వణ వారిసాత్తు. ఆ చర్వణమున రస సంచయమున వారు సాక్షాత్కరించుకొందురు. ఇట్లు కాజాలని వారు ప్రత్యక్షోచితమయిన యట్టి చర్వణా లాభమునకై నటాది ప్రక్రియ నభిలషింతురు.

వారి వారి క్రోధ శోకాది సంకటమగు హృదయ గ్రంధి భంజనమునకై ముని గీతాది ప్రక్రియ నిర్మించినాడు. “సర్వానుగ్రాహకం శాస్త్రం” అని కదా ! న్యాయము. రసములు నాట్యముననే కాని లోకమున లేవన్నది నిశ్చితార్థము. కావ్యమును నాట్యమే. కావ్యమున రసమున్నది. ఆస్వాద మున్నది. కావుననే నటునందు రసము లేదు. “కుతత్త్వో?” “విస్మృతిశీలోన బోధ్యతే” రస మెచ్చట నున్నది ? మగచి పోవువాని నెట్లు బోధింతుము ! రసము దేశ- కాల-ప్రమాత్మ-భేదా నియంతృతమని చెప్పనే చెప్పితిమి. ఇక రసాశ్రయ విషయమున నాశంక యేల ?

అయిననటునం దాస్వాదనోపాయమేది? యని యడుగుడు. అవును. నటున కాస్వాదనోపాయ మేమున్నది? ఆతడు కేవలము పాత్రము మాత్రము. పాయసాస్వాదము పాత్రమున కెట్లుండును ? పాత్రము పాయసాస్వాదన కుపాయమగును. నటునకు రసభావ యోగము లేదు. ఉన్నచో మరణాదులలో తత్వావేశ ముండు నన వలయును. లయాది భంగమును గలుగును. నటునందు రస భావ యోగ మున్నదని తలచుట భ్రమ. రసభావములు వాసనా వేశ నశ మున నటునందుండునని యనుసంధి బలమున నాతడు లయా ద్వన రణ మొనర్చునని కొందరందురు. నటుని యభినివేశ మట్లని పించును. ఆతడు పాత్రలీనుడయి సామాజికులకు తాదాత్మ్యాభిమాన ముత్పాదించును. ఇట్లు నటోపయోగము భావించుట సముచితము. ప్రతిరోషము మకుటము చిత్రపుస్తాదికము సర్వము నాట్యములోని యర్థ భాగాభివ్యంధము. సర్గబంధాదికము శబ్దభాగాభివ్యంధము. ఈ యంశము హృదయ సంవాది యర్థమును వితతము చేయుటలో స్పష్టము కాగలదు. కొందరిట్లు భావింతురు. అభినయాది సామాగ్రి నయముగా బహి ర్దృశ్యమానమగు నాట్యము నట ధర్మ కర్మ రూప మని యాశయ పడి నాట్యమువలన రసములు కలుగునని యందురు. నాట్యమే రసమని నిరుక్తమయిన యర్థమే సుశ్లిష్టము. ఇవి నాట్య రసములు స్మృతములని యనుట సంప్రదాయావిచ్ఛేదము సూచించును. + + + రసము రత్యాద్యనుకరణ రూపమని యనువారు

భావించునది యొకటి కలదు. శోకము సుఖహేతు వెట్లగునని వారు చోదనము చేయుదురు. నాట్యగతముల కొక విశేషము కలదని పరిహారమును పలుకుదురు. వారిచోద్యము హృదయ గ్రాహి కాదు. ప్రతీయమాన శోకము ప్రత్యేతయగు వాని స్వాత్మలో దుఃఖ మాధానించునని నియమమా? శత్రు దుఃఖమున ప్రహర్షమే కలుగును. అన్య దుఃఖమున మధ్యస్థతయే కలుగును. భావపర్యంత మవి నస్తుస్వభావ మాత్రముననే యుండుట శోక తంత్ర మయినందున పై మత మమతము. మా మతమిది. సంవేదనమే యానంద ఘన మాస్వాద్య మగును. సంవేదనము నందు దుఃఖాశంక లేక మాత్రమేని లేదు. ఆ సంవేదన చిత్రతా కరణమున నెన్నియో సహకరించును. రతి శోకాది వాసనా వ్యాపార మంతయు సంవేదనము చిత్రీకరించును. అభినయాది వ్యాపారము సంవి దుబోధనమున రతిశోకా ద్యుల్లాసమున సమర్థము. ఇది రసతత్త్వము. దీని సంశోధనమే యిటుపై జరుగును. చోద్యముఖమున శోధనము సముచితమని ముని సంభాననము. చోద్యమిందు త్రివిధము.

ర స స ం శో ధ న ము

౧. రసములనుండి భావములు నిష్పన్నము లగును.
౨. భావముల వలన రసములు నిష్పన్నము లగును.
౩. పరస్పర సంబంధమున రస భావములు నిష్పన్నము లగును..
వీనినె ప్రకారాంతరమున ప్రశ్న త్రయముగా భావింప దగును.
౧. రసముల వలన భావము లుదయించునా?
౨. ఇందు వివర్యయమె యభిమతమా?
౩. అన్యోన్య జనకతయె సమ్మతమా?

ఈ మూడు పక్షముల సమీక్షానంతరము తత్త దభిప్రాయ నైచిత్ర్యమున మూడు పక్షములు నెట్లో యంగీకృతము లగును.

౨౩౯. “అత్రాహ —కిం రసేభ్యో భావానా మభినిర్వృతిః?
ఉతాహో! భావేభ్యో రసానామితి?
ఉచ్యతే; కేషాంచినృతం, పరస్పర సంబంధా దేషామభినిష్పత్తి రితి
తన్న. కస్మాత్? దృశ్యతేషా; భావేభ్యో రసానా మభినిర్వృతిః
నతు రసేభ్యో భావానా మభినిర్వృతి రితి —”

ఇందు పక్షత్రయ మున్నది. ఆద్య ద్వయము కాదని మూడవది స్థాపించుట యిందు గోచరించును. దీని భావ మిది. సర్వకుడు రసచిత్తుడై ప్రయోగ మారంభించును. భావములు ప్రకటించును. అట్లు సామాజికులు గుర్తింతురు. కరుణము వలన శోకము కలుగుట యున్నది. కరుణ రసము శోక భావ ముత్పాదించినట్లే కదా! ఇక నా శోకమున విభావాద్యుపచిత స్వభావుడయిన వానిలో కరుణ ముప్పతిల్లు చున్నది. కాన రసమున భావమా? భావమున రసమా? యను సందేహము కలుగును. కావుననే కాలభేదమున పరస్పరము జన్మ యున్నదని తృతీయ పక్ష ముద్ఘాత మగును. ఈ పక్షత్రయోదయములో వేరొక నిదానము నూహ్యము కా గలదు. నటునందే యపూర్వ భావమున్నది. రామునందే యది యున్నది. ఆ భావమున నుపచయ మున్న రసము. కాకున్న భావము. ఈ విభావము యుక్తముగ లేదు. రస స్వరూప మీ విధమున నుండుట యంగీకృతము కాదు. ఈ చెప్పునదియు సంగతము కాదు. అనుకార్యులయిన రామాదులందు భావము గోచరించును. అనుకర్త రసము సంభావించును. ఇట్టిదిది లోకప్రకృతి. ఇది నాట్యాచార్యున కభీష్ట మయిన శిక్షారీతి. ఈ రీతి భావనమున రానునటులందున్న విభావమును సామాజికుడు సంభావించును. అని రసభావములు పరస్పరము జన్మకలవి యగుటయు సంగత మగునని శ్రీ శంకుకు డనెను. ఇది యుక్తము కాదు. సామాజికు డనుకార్యానుకర్త విభాగ మేమాత్రము భావింపడు. ఆతని ప్రత్యయమే వేరు. అది లోకాతిక్రాంతము. రస విషయమున ననుకరణ నాదము పూర్వమే దూషిత మయినది. కావున నిచటి పక్షత్రయ మును మొదట మేము నిరూపించిన విధముననే పరిగ్రాహ్యము. రసముల వలన భావములు కలుగునా? భావముల వలననే రసములు కలుగునా? ఆహా! అన్యోన్య జనకత సమ్మతమా? ఈ మూడు పక్షములె యభ్యుపగతములు. విభావాదుల వలన రసనిష్పత్తి యని భరత సూత్రమున నున్నది. కావుననే ద్వితీయ పక్ష ముద్ఘాతము పొందినది. లోకమున విభావానుభావము లనునవి యేవియు లేవు గదా! లోకమున నవి హేతు కార్యావస్థామాత్రముననే యుండును కదా! విభావాదుల వలన రసనిష్పత్తి నేల యంగీకరించిరి? హేతు

కార్యావస్థా మాత్రములుగ నుండునవియె రసనోపయోగులై విభావాది రూపమున పరిగణితము లగునని రస ప్రసాదమున విభావాది భావము లుపపన్నములగుట యంగీకరించిన వేరొక యాపత్తి వాటిల్లును. విభావాది ప్రసాదమున రసమును ప్రాగ్భవము భావించి రస ప్రసవముగా విభావాది రూపత్వ మంగీకరింప పరస్పరాశ్రయ దోషము కలుగును. ఇతరేత రాశ్రయములు పదార్థ సమర్పకములు సంతర్పకములు కాజాలవు. ఈ ప్రశ్నోత్తరము కూడ ప్రకృతము భావింపదగి యున్నది. ఇప్పటికిది పక్షత్రయ భావాగ్ధము.

“తన్న” ఇత్యాది గ్రంథము పక్షత్రయ సమాధానాత్మకము. పై చెప్పిన పక్షార్థ ముచితము కాదు. ఏల? భావముల నుండి రసము లభినిర్వృత్తము లగుట లోక గోచర మగుచున్నదే కాని, రసములనుండి భావము లభినిర్వృత్తములగుట గోచరము కాదు. ప్రతీతి పథమున భాసించు ప్రమదాదులు రసాస్వాద మాపాదించుట యిదివరలో నిరూపితము. కావున రసముల వలన భావములు కలుగు ననరాదు. భావ శబ్దార్థమును పర్యాలోచనము చేసినచో నీ యర్థమే విశేషము కాగలదు. ఈ విషయమున నీ శ్లోకము చిర ప్రసిద్ధముగా నున్నది.

భా వ రీ తి

౨౪౦. నాభినయ సంజ్ఞా న్నావయంతి రసానిమాన్
యస్మా త్తస్మా దమీభావాః విజ్ఞేయా నాట్యదౌక్షిణిః

సహృదయ హృదయంగతము లయిన యీ రసములను నానా భినయములతో సన్యక్ సుబద్ధములగు వానిని సంపాదించి పెట్టును కావున భావము భావ మగును. నాట్య యోగులిట్లే తెలియ వలెను.

౨౪౧. నానాద్రవ్యైః బహువిధైః వ్యంజనం భావ్యతే యథా
ఏవం భావా భావయంతి రసా సభినయై స్సహ

కేవలము భావ శబ్దమే ప్రవృత్తి నిమిత్త మనుట కాదు. అంతమాత్రమే యయిన నేమియు చెప్పినట్లు కాదు. ఇట్లు ప్రకృతమున యోజనము చేసికొన వలయును. బహు విధములగు నానా ద్రవ్యములచే వ్యంజనము భావిత మగును. “వ్యంజ్యతే ఇతి వ్యంజనం” అనుపానాదిక మిచట వ్యంజనము. రసమిచట వ్యంజన మనుట సమ్మతము.

తము. అట్లే బహువిధాభినయములచే భావములు రసముల భావింప జేయును. కావున రసమెన్నడు భావహీనము కాదు. “న భావ స్సోనో స్తి రసః” రసము భావములనుండి కలుగు ననుపక్షమే సముచితముగ భావనీయము.

ఈ యంశమున చోద్యవాదులు స్వాశయోన్మీలనము చేయ వచ్చును. “న భావో రసవర్జితః” భావ మేదేని కాని రసవర్జితముగ నుండనే యుండును. లోకమున హేతుకార్య వ్యవహారమే కాని విభావాది వ్యవహార మేదియు లేదు. విభావ మనుభావమను భావము లందలి వ్యవహార భావము రస ముఖము. కావున “న భావో రస వర్జితః”, చోద్యములు కలుగగా నికనిది యుత్తర మగును. “పరస్పర కృతా సిద్ధిః తయో రభినయో భవేత్.” రస భావముల సిద్ధి పరస్పర కృతము. అభినయ మిట్టిదే యగును. భావమునకు భావత్వము రసాభీన మగును. రసమున రసత్వ నిష్పత్తి భావాధార మగును. సహృదయ సామాజికునకు అభినయమున సాక్షాత్కారము సంపన్నము కాగా హేతు కార్యాదులుగా లోక ప్రసిద్ధము లన్నియు నా సాక్షాత్కారమున నుపయోగించుననై విభావాను భావాది వ్యపదేశము పొందును. కాన పరస్పర కృతమగు సిద్ధి భద్ర భవనముగా సంభావితము కాగలదు. పరస్పరాశ్రయమను దూషణ మీ రూపమున నున్నట్లు గోచరించినది కదా!

౨౪౨. స భావహీనోస్తి రసః, న భావో రసవర్జితః

పరస్పర కృతాసిద్ధి తయో రభినయో భవేత్

ఇతరేతర సిద్ధి విషయమున నీ దృష్టాంతము చూడుడు !

౨౪౩. వ్యంజనోపధి సంయోగో యథాన్తం స్వాదుతాం నయేత్

ఏవం భావా రసాన్తైవ భావయంతి పరస్పరం

వ్యంజనోపధి సంయోగ మన్నము స్వాదువు చేయునట్లు భావములు రసములు పరస్పరము భావనా భాతములై సిద్ధి కల వగును. వ్యంజన మోపధిని స్వసంబంధమున స్వాదువు రసనీయము చేయును. ఓపధి వ్యంజనమును స్వసంబంధమున స్వాదు వాస్వాద్యము చేయును. గాని స్వాదుత దీని యధీనము. దీని స్వాదుత దాని యధీనము. అట్లే భావ రసము లనోన్య భావనము కల వగును. భావములు రసముల

భావింప జేయుట యనగా నిష్పాదింప జేయుట యని భావము. రసములు భావములను భావింప జేయుట యనగా వానిని భావములనుగా నొనర్చుట భావాది శబ్దములచే వ్యవదేశింప దగిన వానిగా నొనర్చుట యని భావము. “ఏతదుక్తం భవతి” అన్యోన్య్యాశ్రయ మంతట దోషము కాదు. ఒకచో నొక క్రియలో నన్యోన్య్యాశ్రయము దోషము. క్రియా భేదమున నది దోషము కాదు. చూడుడు! వ్యంజనాదుల సంబంధ మన్నమున నాహ్లాది రసవత్త నాపాదించును. ఆశ్రయ మయిన యన్నము వ్యంజన సుఖయోగ్యత సంధానించును. కేవల మన్నము స్వాదువు కాదు. కేవలము పచ్చడి రుచిరము కాదు. అన్నము పచ్చడి కలిసి స్వాదుత కూర్చును. ఇదియే భావ రస రహస్యము. భావములచే రస్య మానతయు, రసములచే హేత్వాద్వలకు విభావాది వ్యవదేశ్యతయు సిద్ధ మగుచున్నది. పటోద్దేశమున తంతువులు పటకారణ మనదగి యున్నవి. తంతూద్దేశమున పటము కార్యమగును. వీని యందు పరస్పర సిద్ధి యున్నది. అయిన నది దోషము కాదు. అట్లే ప్రకృతము.

౨౪౪. యథా భీజాద్భవేత్ వృక్షః పృక్షా త్పుష్పం ఫలం యథా

తథా మూలం రసాః సర్వే తేభ్యో భావా వ్యవస్థితాః

బీజమున వృక్షము కలుగును. వృక్షమున పుష్పము ఫలము కలుగును. అట్లే రసము సర్వ మూలము. వాని వలన భావములు వ్యవస్థితము లగుచున్నవను సామాన్యార్థము కల యీ శ్లోకార్థము భావించుట కిది హృది ధార్యము. ఈ చెప్పిన పక్షవాదములలో “భావముల వలన రసముల నిష్పత్తి” యను వాద భావము సమ్యక్త మయినచో ముని “నహి రసాదృతే కశ్చిదవ్యర్థః ప్రవర్తతే” రసము లేక ఏ యర్థమును లేదు.” అని యేల యనెను? భావములనే మొదటగా నుద్దేశింప లేదేమి? అని యాశంక కలుగ వచ్చును. అప్పటి శ్లోకార్థము సమాధి నిచ్చును. బీజము వృక్షమూలముగా నుండును. అట్లే రసములు మూలములు. ఇట్లని ప్రీతి పూర్వక మయిన వ్యుత్పత్తి యందర కుండును. కావ్య పురస్కరమయిన నట వ్యాపార మంతయా కవిగత సాధారణీ భూత సంవిన్ములముగా నుండును. కవి యందలి యా సంవిత్ పరమార్థతః రసము. సామాజికుడు భావనా వైశద్య

మున సంవిత్ప్రతీతి వశీకృతు డగును. సంవిద్వశమున యాతని యనంతర కాలమున గలుగు నావాపోద్ధార బుద్ధితో విభావాదులు గోచరించును. కావ్యమున నాట్యమున సామాజిక హృదయమున నిదియే రీతినీతి. కాగా కవిగత మగు రసము మూలముగా గణింప దగిన బీజ స్థానీయము. కవి సామాజిక తుల్యుడై. అందుననే శ్రీమదా నంద వర్ధనుడు “శృంగారీచే త్కవిః కావ్యే జాతం రసమయం జగత్” అనినాడు. కావ్యము వృక్ష స్థానీయము. అభినయాది నట వ్యాపార మంతయు పుష్పాది స్థానీయము. సామాజిక రసాస్వాదము ఫల స్థానీయము. కావున విశ్వము రసమయ మయినది. మూలము రసము విశ్వమంతయు రసమయము. ఇక రసేతర మేది? “సహి రసాద్యతే కశ్చిదప్యర్థః ప్రవర్తతే” యనినది యిందులకే. మూలము రసము. రస వివర్త మంతయు రసము. రసము మూలమై యింతటి సృష్టి సర్వస్వ మిచ్చినది. అంతయు రసమయ మయినది. ఇచటి యీ విజ్ఞాన వాదములో సత్కార్య వాదము నేకత్వ దర్శన మంతయు గుర్తించి పెకలింప వచ్చును. కాని ప్రకృత ముపయోగింపని శ్రుత లన సందర్శనము మిథ్యా ప్రయాసము. ఈ ప్రయాస సంశ్రయము మాకు పూర్వశిక్షితము కాదు. అది యట్లుండు గావుత. ఇట కొంద రిట్లందురు. భావము బీజము. దాన రసవృక్షము. అది యభినయ కుసుమసుందరము. దాని వలన గలుగు భావ ఫలమును భావుకులు భుజింతురు. అని. ఇది యంతయు ప్రకృత విరుద్ధ వ్యాఖ్య. ఇట్లైయిన భావమే యుపక్రమ పర్యవసానములం దుండవలెను. అట్లు లేదు. ముని పలుక లేదు. పూర్వము చెప్పినట్లుగా మూడు పక్షము లభి ప్రాయ వైచిత్ర్యమున నభ్యుపగతము లయినట్లు భాసించును.

౧. భావముల వలన రసములు గలుగు ననుట విభావాది సంయోగమున రసనిష్పత్తి యని భరతుడునుటచే సామాజిక హృదయం గతము లయిన రసములు విభావాది సంపత్తి సౌభాగ్యమున రసనీయములై రసము లగుచుండుటయను మొదటి పక్షము సంగతము కావచ్చును.

౨. రసముల వలన భావములు గలుగు ననుట. లోకమున

హేతువులుగా కార్యములుగా నుండునవి యతాకిక కావ్య శరీర గర్భ ప్రవేశమున భావ్యమాన స్వభావములై విభావానుభావాది వ్యవధే శము పొందు చున్నవి. రస మన్నది యున్నందుననే విభావనాదిక ముపపన్నము. కాన రస పూర్వకము భావమనుటయు సంగత మగును.

3. పరస్పర సిద్ధి యనుట. వ్యంజన మన్నము నన్నము వ్యంజ నము నాస్వాద్యము చేయునట్లు రసభావ సిద్ధి యున్నది. రసముండు టచే భావములకు భావ్యమానత కలిగినది. విభావాదుల వలననే రసములకు రస్యమానత కలిగినది. రసము భావాధీనము. భావము రసాధీనము. ఇట్టి రసభావములు పరస్పర సిద్ధికములు. అయిన నిత రేతరాశ్రయ మిచట దోషము కాదు. ఇతరేతరాశ్రయ మేక క్రియలో దోష మగును. ఇచటివి విభిన్న క్రియలు. ఇట్లు పరస్పర సిద్ధి సుసంగతము కాగలదు.

ఉత్పత్తి వర్ణ దైవతములు

ఇట్టిప్పటి కుద్దిష్ట విధత్త రసములకు షరీతా పరిశుద్ధ మయిన సామాన్య లక్షణము నిరూపిత మయినది. విశేష లక్షణ మిక చెప్ప వలయును. రసముల కుత్పత్తి, వర్ణ, దైవత, నిదర్శనము లున్నవి. వాని నిక వ్యాఖ్యానింప నలెను. సామాన్య లక్షణము చెప్పిన పిమ్మట విశేష లక్షణ కథన మావశ్యకము. ఉత్పత్తి వర్ణ దైవతాదులు విశేష లక్షణాంశ పూర్వకములు. ఇందుత్పత్తి యనునది యుత్పాదకముల కుత్పాద్యములకు విశేష లక్షణముగా నుండి వేరు బాటు సూచించును. ఉత్పాదకములలో నుత్పాదకత్వ మనునది యుత్పాద కాంతరములకన్న విలక్షణముగా నుండుట. ఉత్పాద్యము లందలి యుత్పాద్యతయు నుత్పాదకముల వలన గలిగిన విశేషము సూచించును. * * క్షేత్రాది వర్ణములు పర్ణములు. వర్ణ దేవతల నిరూపణ మాగమానువిధత్వము సూచించును. ఉత్పత్త్యాదులు నిశ్చయ దర్శనములో నుపాయములుగా నుండును. విభావాదుల యోగమున నిందు వైలక్షణ్య ముదయించుట నిదర్శిత మయినది.

సూచకరసములు

ఆ రసముల యుత్పత్తిలో హేతువులగు సూచకములు నాలుగు రసములున్నవి. శృంగారము రాద్రము వీరము బీభత్సము నని. రసములకు సంబంధించిన యుత్పాద్యోత్పాదక ప్రకార మెంత యున్న నది యీ చతుష్టయముననే సంభవించునని నిశ్చిత మగుచున్నది.

౨౪౫. శృంగారాద్ధి భవేష్టాస్యా రాద్రాత్తు కరుణోపసః
వీరాచ్చేవాద్భుతేత్పత్తి ర్బీభత్సాచ్చ భయానకః

౨౪౬. శృంగారానుకృతిర్యాతు సహస్య ఇతి సంజ్ఞితః
రాద్రస్యాపితు యత్కర్మ నష్టేయః కరుణోపసః

౨౪౭. వీరస్యాపిచ యత్కర్మ సోఽద్భుతః పరికీర్తితః
బీభత్స దర్శనం యచ్చ భవేత్సతు భయానకః

శృంగారమున హాస్యము కలుగును. రాద్రమున కరుణ ముదయించును. వీరమున నద్భుత ముత్పన్న మగును. బీభత్సమున భయానకము జనించును. శృంగారానుకరణమునకు హాస్యమని సంజ్ఞ. రాద్రకర్మ కరుణము. వీరకర్మ యద్భుతము. బీభత్స దర్శనము భయానక మయినది. ఇందు వివృతి నిట్లు గ్రహింప వలెను. శృంగారము రెండు విధముల హేతు వగును. తదాభాస రూపముగ తదనుకార రూపముగ నది హేతు వగును. శృంగారాభాసమున శృంగారము హేతువగుట కలదు కదా! విభావాభాసమున ననుభావాభాసమున వ్యభిచార్యాభాసమున రత్యాభ్యాసము ప్రతీతము కాగా చర్వణాభాస సారముగా శృంగారాభాసము నిష్పన్న మగుచున్నది. శృంగారాభాసము నందుండు రతి కామనాభిలాష మాత్రముగ నుండును కావున నది వ్యభిచారి భావమాత్రమే కాని స్థాయిభావము కాదు. అది స్థాయికల్పముగ భాసించును. తద్వశమున విభావాదు లాభాసరూపము పొందు చున్నవి. రతి యిట్టివట్టుల స్థాయ్యాభాస మాత్రమే. సీతను కామించు రావణుని హృదయము “సీత నన్ను పేక్షించు చున్నది” అను భావమును స్పృశింపదు. “నేనామెకు శత్రువును. నన్నీమె యుపేక్షించినది” అనెడు భావము నాతని హృద

యము స్పృశించిన రావణాభిమానమే విలీన మగును. “నీత నాయం దనురక్త” అను నిశ్చయ భావమాతని కుండుటయు ప్రకృతమున నుపయోగము కూర్పదు. కామజ మోహ సారములో నిది యపేక్షితము కాదు. ఇది యంతయు రంగము చూచి రజతమని భావించుట వంటిది. “శుక్తా రూప్యాభాసవత్” రావణు డొకప్పు డిట్లు భావింప వచ్చును. “నీత యను నామ మాకర్షకము. మోహ మంత్రము. విన్నంతనే మనసు నీత లేక క్షణమేని సహింపదు. కామాతురుడ నయిన నాకు నీతా ప్రాప్తి సుఖ మెప్పుడు కలుగునో తెలియదు కదా!” ఈ రావణ వాక్యమున నింతలో రత్యాభాసమే నిశ్చయింప వలెను. హాసము స్ఫురించు నన నక్కఱ లేదు. నీత విభావ మనుట రావణుని వయసునకు ప్రకృతికిని విరుద్ధము. చింతా దైన్య మోహాది వ్యభిచారి గణము అశ్రుజాత పరిదేవితా ద్యనుభావ జాతము ననుచి తమై యాభాస రూపము పొందు చున్నది. ఇట్లాభాస రూపమై హాస్యమునకు విభావము కావచ్చును. ఇట్లాభాస ప్రకారము శృంగా రమున నుండుట సూచిత మయినది. ఇట్లే కరుణాది రసముల యాభా సము లందన్నిట హాస్య ముండుట గుర్తింప వలెను. హాస్య విభావ ముగా నుండునది యనౌచిత్య ప్రవృత్తి కృతముగా నుండును. అనౌ చిత్య మేకమాత్ర రస నియతము కాదు. అన్ని రసముల విభావాను భావాదులలో ననౌచిత్య ముండును. వ్యభిచారి భావములందు ననౌ చిత్య వార్త నిట్లే సంభావించ వలెను. కావుననే సంవి త్సత్తిత్వ నిపు ణులగు చిరంతనులు రసభావ తదాభాస వ్యవహార మంతట ప్రదర్శించిరి. మోక్ష హేతువగునది యయినను ఆభాస రూపమయినచో శాంతాభాస గణనము చేయవలెను. బంధువు కానివాని మరణమున శోకమును నిరూపించిన కరుణము హాస్య రూపమగును. ఇదే విధ మున రసము లందంతట నూహ చేసి యాభాస స్వభావము గుర్తింప వలెనని ముని భావము.

ఒకరసము యొక్క ఫలానంతరము ద్వితీయ రస మవశ్యంభావి యగుచున్నది. రౌద్రము చూడుడు. రౌద్రమునకు వధ బంధాదికము ఫలము. వధ బంధాదికము విభావముగా కరుణ మవశ్యము సంభ

వించును. నియమముగా భయానకము కలుగును. శృంగారానంతరము నియమముగా కరుణము వ్యాపించుట తాపస వత్సరాజాది నాటకములందు విశేషముగ నున్నది. ఇట్టి పట్టులందలి శోకము, శాంధవ్య కృతమని భావించుట సముచితము కాదు. శాంధవ్యము వలన శోకము కలుగునున్న నియమము లేదు. శృంగార ప్రాణములయిన పదముల ప్రయోగించి కవులు కరుణ ప్రలాపములలో సంతట శృంగారమే జీవితముగా నుండుట స్పష్టము చేసినారు. కుమార సంధనముతోని కత్తిప్రలాపములతో శృంగారమే కరుణ జీవితమని స్పష్టము. ఏవం. వీరమున భయానక ముత్పన్న మగును. రసము రసాంతరమును ఫలముగ జేసి ప్రవర్తించుట కలదు. ఈ వీరమే యుదాహరణము. మహాపురుషుల యత్సాహము జగద్విస్మయ ఫలము ననుసంధించు కొనుచు. రాద్ర మల్లుకాదు. అది పర వినాశనమునె ఫలముగ చేసికొని ప్రవర్తించును. కాని కరుణమును ఫలము చేసికొను ననరాదు. విదూషక హాసము సర్వ సామాన్యముగ నాయికా హాసమును ఫలముగ భావించునది యగును. రసము రసాంతరము నాక్షేపించు (వ్యక్తముచేయు) ననుటలో శృంగార ముదాహరణము. శృంగారానుకృతి హాస్యమని ప్రకీర్తితము. హాస్య మేవం విభావక మున్నమాట. పరస్పర ఫలముగా రసాంతరాక్షేప ముండుననుటలో రాద్ర ముదాహరణము. రాద్రమున వధ బంధాదికము ఫలాత్మక మయిన కర్మ. ఆ కర్మ వలన కరుణ మున్నది. ఈ రాద్ర కరుణముల మధ్యలో సత్వంతము వ్యవహితమయిన పరంపర పరాకృతము. వీరఫల మద్భుతమని యనుటచే సమనంతర ఫలముగ రసాంతరాక్షేప ముండుటలో నుదాహరణము చెప్పినట్లయినది. వీరమునకు సమ్యక్ నికట ఫల మద్భుతము. శృంగారమును వీరమున కనంతర ఫలమగును. సహభావమున రసాంతరాక్షేపముండుటలో బీభత్స ముదాహరణము. బీభత్సమునకు సంబంధించిన విభావాది దర్శనమున భయానక మావిర్భవించును. బీభత్స దర్శనము భయానక విభావ మగును. ఈ యుత్పత్తి హేతువులగునవి యన్నియు యథానుకూలముగ పురుషార్థ చతుష్కమున వ్యాపించునవి కాగలవు. త దనుకూల మయిన సౌందర్యాతిశయ ముత్పాదింప గలవు. ఉపరంజకములు కాగలవు.

ఇట్లనుగాములుగా నుండునట్లు రూపకములందు నిబంధించుట సముచితము. రసము లివియె యని పూర్వమంటిమి. రసముల కిట్లు వర్ణదైవతములు భావింపవలెను.

రసము	వర్ణము	దైవతము
శృంగారము	శ్యామ	విష్ణు
హాస్యము	సిత	ప్రమథ
కరుణము	కపోత	యమ
రౌద్రము	రక్త	రుద్ర
వీరము	గౌర	మహేంద్ర
భయానకము	కృష్ణ	కాలదేవ
బీభత్సము	నీల	మహాకాల
అద్భుతము	పీత	బ్రహ్మ

ఇట్లు రసముల కుత్పత్తి వర్ణ దైవతములు నిరూపితములు. చిత్త భావాస్పదము లయిన రసములకు వర్ణ దైవతములు నిరూపించుట సాభిప్రాయము. వర్ణాభిధానము పూజాదులలో ధ్యానములో నుపయోగించును. వేషధారణ మొనరించు నటులకు ముఖ రాగ యోజనమున నుపయోగించు ననియు నందురు. శాంతమద్భుతము స్వచ్ఛము పీతముగా నుండునని శాంతవాదాల పాతము. తత్తద్రససిద్ధిలో నాయా దేవతల పూజించుట సముచిత సంప్రదాయమని సూచించుట దేవతా నిరూపణ భావము. విష్ణువు కామ దేవుడు. ప్రమథులు భగవన్మహాదేవుని గణముల వారు. క్రీడా పరాయణులు. రుద్రుడు త్రైలోక్య సంహారకర్త. మహా కాలనాథుడు బీభత్స దైవతము. ఆతడు తద్విభావమగు కంకాలము ధరించును. శ్మశానము సేవించును. మహేంద్రుడు త్రైలోక్య రాజు. దేవేంద్రుడు. బ్రహ్మ యచింత్యాద్భుత స్తవ్య. ఈ వర్ణ దైవతాత్మక విధానమంతయు నాగమ సిద్ధముగా నున్నది.

లక్షణ నిదర్శనములు

విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయుక్తము లయిన రసముల కిట్ల లక్షణ నిదర్శనముల వ్యాఖ్యానింతుము. రసములకు స్థాయిభావముల

గూడ నాభాషింతుము ఇంతవఱకు సర్వరస సాధారణముగ సామాన్య లక్షణ స్వరూపముల నుల్లేఖించితిమి. రసతత్వ వివేచనమున కంత మాత్రము చాలదు విశేష లక్షణము నిరూపింప వలెను. విశేషలక్షణము సజాతీయముల నుండి భేదము సూచించును. విజాతీయ వ్యవచ్ఛేదము లేక సజాతీయత కుదురదు. సామాన్య లక్షణము నిరూపించిన యనంతరము విశేష లక్షణము చెప్పవలయును. విశేష రూపములయిన లక్షణములు నిదర్శనములు ప్రత్యేకముగా నిరూపించుట యావశ్యకము. సామాన్య లక్షణమునకు విశేషలక్షణములు నిదర్శనములుగా నుండును. వానియందు సామాన్య లక్షణము నిర్దిష్ట మగును. యోజిత మగును. స్థాయిభావములను వివేచనముతో నిరూపింతు మనుట లోకోత్తర రీతిచే వానియం దాదరము సూచిత మగును.

లోకమున చిత్తవృత్త్యాత్మకము లయిన భావము లున్నవి. అవి యొకప్పుడు స్థాయిభావము లగును. అవి బహు ప్రకారములగు వ్యవసాయముల నిరూపించును. నానా నిబంధనముల నిర్దేశించును. కర్తవ్య ప్రబంధము ప్రబోధించును. అట్టివని విశ్రాంత్యేకాయతనములై రూప ప్రతిష్ఠములై యుండుట నుపదేశ విధమున నన్వేషింతు మని భావము. యథాయోగము విభావముల నాహరించు కవినటులు వానికి రసత్వమాపాదింతురు. రస రసనమునకు కవుల నవదృష్టి యొకటి సవ్యాపారమగును. పరినిష్ఠితార్థముల విషయీకరించు కొని యున్మేషము పొందు విషశ్చి దృష్టి మరియొక డున్నది. ఈ దృష్టి ద్వయమున విశ్వ మనిశము నిర్వర్ణన మొనరింప వలయును. నటనోపజీవులగు నటులకు నవదృక్కు రాదు. వారి దది రసముల రసింపదు. రససోపయోగి విభావాద్యైచిత్ర్య మిష్టాదుపదేశించి స్థాయిభావముల రసీకరింతుమని లక్షణ ఫలము ప్రదర్శితమయిన ట్లగును.

న వ ర స ము లు

౧. శృంగారము.

౨౪౮. సుఖప్రాయేష్ట సంపన్న ఋతుమాల్వాది సేవకః
పురుష ప్రమదా యుక్తః శృంగార ఇతి నిర్దేశితః

౨౪౯. ఋతుమాల్యాలంకారైః ప్రియజన గాంధర్వ కావ్య సేవాభిః
ఉపవనగమన విహారైః శృంగారరసః సముద్భవతి

౨౫౦. సయన వదన ప్రసాదైః స్మిత మధుర వచో ఘృతి ప్రమోదైశ్చ
మధురైశ్చాంగవిహారైః తస్యాభిసయః ప్రయోక్తప్యః

ఫలీభూతమయిన కామ మశేష హృదయ సంహది. కామ ప్రధానము శృంగారము. లోకములో శుచిగా మేధ్యముగా సుజ్జ్వలముగా దర్శనీయముగా నుండునది శృంగారముగా నున్నదని శృంగార పదమున నుపమిత మగుట కలను. సముజ్జ్వల వేషమువాని జూచి యీతడు “శృంగారి” “శృంగారవా” అందురు. వేష ముజ్జ్వలముగ లేనప్పుడు శృంగారపద ప్రయోగమున్న నది యుపచరితము. ముఖ్యముగా రత్యాస్వాద మున్నప్పుడే శృంగార శబ్దము ప్రవర్తించును. గోత్ర మనునది పితృ సంతానమును, కులమన్నది మాతృసంతానము చెప్పును. లోకమున గోత్ర కులాచార ప్రరూఢములైన నామకరణమును నియమమున నారీ నగుల కాప్తోపదేశ సిద్ధము లయిన నామములు శృంగార భావమునె సూచించు చున్నవి. పురుష సంతానమునకు పితృసంతానానుసారముగా “విష్ణుశర్క” మొదలగు నామములను, స్త్రీలకు మాతృసంతానానుసారమున “కనకప్రభ” “చంద్రప్రభ” మొదలగు నామములను సంకేతముగా నేర్పఱచెదరు. అట్లే రసములకు భావములకు నాట్యాశ్రితము లయిన పదార్థములకును సంప్రదాయాచారోత్పన్నము లాప్తోపదేశ సిద్ధములగు నామముల యేర్పాటున్నది. “శృంగారరసము” అనునది హృన్మోజ్జ్వల వేషాత్మకము. ఆచారసిద్ధమయిన నామము. ఆ శృంగారము స్త్రీ పురుష హేతుక ముత్తమ యువ ప్రకృతిక మగును.

ఉజ్జ్వలత

ఉజ్జ్వల వేషాత్మకమందే శృంగార పద ప్రయోగ మున్నది. ఇంద్రియప్రసంగము లేదు. కేవల మాప్తోపదేశమే యిందు నియామకము కాదు. రతి సమాస్వాద్యమగుచో శృంగార మనుట సముచితము. రత్యాస్వాద మొనరించువారు రతి బహుమాన పరుని చూచి “ఏడు శృంగారి” యందురు. కేవలము తద్వ్యసనమున నుండు

వాడు రసనాస్వాద దశాకాలమున శృంగారి యనిపించు కొనినను వానియందా శృంగారిత చిర ముండదు. శాస్త్రానిషిద్ధము, సంప్రదాయానుసారి. యజుగుప్సితము, సంస్కృతము, మనోహరము, సమాన్వాదోపయోగి యగునదియే శృంగార శబ్ద వాచ్య మగును. సముజ్జ్వల లోకమున శృంగార పద ముపమానముగ ప్రయుక్త మగుటలో నిది నిదానము. “ఉపమాయతే తదుపయోగితయా తథా మియతే లక్ష్మ్యతే ఇతి యావత్” ప్రకృతమున కుపయోగించు విధమున నది లక్షిత మగును. శృంగార పద వాచ్యమగు ముఖ్యార్థము లేనప్పుడు శృంగార పద ప్రయోగ ముపచరితమని యననే యంటిమి.

రసాదులకు సంబంధించిన నామము లన్నియు నా శాస్త్ర మర్యాదల గుర్తించిన పెద్దల వ్యవహారమున నిరూఢము లయినవి. ప్రాక్తనులయిన బ్రహ్మద్యాప్తులు వీని నిర్మించిరి. ఆ నామము లాచార వ్యవహారమున లోకమున సిద్ధము లయినవి. హృద్య సముజ్జ్వల వేషాత్మకత యందు హేతువు. లోక వ్యవహారములందున్న శబ్దము లా యా శాస్త్ర సమయ సంకేతముల ననుసరించునవి యయినను వృద్ధ వ్యవహార పరంపరగా లోకమున ప్రసిద్ధములై యుపచార వశమున నితరములందును ప్రయుక్తము లగుట ప్రసిద్ధముగ నె యున్నది. చూడును! “వీడు సాంఖ్య పురుషుడు. ఇంటిలో నేప నియు చేయడు. నా కాయడు పూర్వరంగ మొనరించినాడు. నాకు మేలయినది.” ఈ వ్యవహారమున సాంఖ్యపురుష పూర్వరంగ పదము లిట్లు సిద్ధము లయినవి.

ఉ త్త మ యు వ ప్ర కృ తి

శృంగారము స్త్రీ పురుష హేతుక ముత్తమ యువ ప్రకృతిక మనుటలోని భావమిట్లు పరిగ్రాహ్యము. పరస్పరా భిలాష కల స్త్రీ పురుషుల సంభోగాత్మక మయిన తాకిక రతిని ముందు భావింప వలెను. అందీమె యితని వనిత యని భాసించును. ఆ వనిత యభిలాషమాత్ర సార కామావస్థానవత్తిని. ఇది తాకిక రతి విశేషము. కావ్యమందలి స్థాయిరూపము దీనికన్న విలక్షణము. ఈ స్థాయి ప్రారంభాది ఫల పర్యంతము వ్యాపించును. పరిపూర్ణ సుఖైక

ఫలముగా భాసించును. ఇది కావ్యరతి. కవి లౌకిక రతి వాసనానువిధు డయినను నాట్యాను కూలముగా విభానాదుల నాహరించును. రత్యాస్వాదమునకు తగిన విధమున ననుభావముల సంఘానించును. ఆస్వాదయిత యగు సహృదయుడును పూర్వ కిత్త్యలో కొంతగా దీని యుపయోగము కలవాడగును. ఇకివిది నిరుక్తము. రతి క్రీడా సాధ్యమంతయు పరమార్థముగా కామినీ కాముకులదే. వారియందే సుఖము ధారా విశ్రాంత మగును. కవికృతమయిన ఋతు మాల్యాది విషయ సౌందర్యము సంకల్ప సంవేదనాత్మకమై యద్వితీయాన్యోన్య నిమజ్జన సాగముగా మీలన స్వరూపమగు పరమభోగ మిచ్చును. అంతలు సంవినాత్రిమే ప్రధానము. తదన్యమగు జడమంతయు భోగ్యము. ఆధార భేదమున రతి భేద ముండును గావున రసమొకటియే యెట్లగునని శంకించుట కేవలము రసతత్వానభిజ్ఞత. రతి యచునది యంతలు నేకరూపము. రతిలో నెచ్చటను సంవిదైక వియోగము రానే రాదు. కావుననే శృంగార ముత్తమ యువ ప్రకృతి యుచుట. యువకు డుత్తమముడు. యువతి యుత్తమ. ఇట్టి యువ ప్రకృతులె శృంగారాలంకారము. ఉత్తమ యువ శబ్దమున వారి సంవేదనము వివక్షితము. ఉత్తభౌతిక ధర్మము వివక్షితము కాదు. సంవేదనమే యుత్తమ యువత్వ మనునది యిందలి విశేషము. యువత్వ మవస్తా సూచకముగా న్యన హారములో నున్నది. ఆ యువల సమాస్వాద యోగ్యమగు సంవిత్తు శృంగార రసీభావము పొందును. అనుత్తమత్వమున సంవిద్ధార్మము సిద్ధింపదు. అయువత్వమున రతి సంవిత్తు కలుగదు. పరస్పరము జీవిత సర్వస్వాభిమాన రూపముగా నా సంవిత్తు వారి చిత్తవృత్తి వ్యాపించి స్మృతి సంక్రామ మిచ్చును. వారి వేషాదికము విభావానుభావాత్మక మగును. రతి స్థాయిని వ్యాపించి వ్యభిచారు లుజ్జ్వలములగును.

శృంగారవిభాగము

ఉజ్జ్వలోత్కృష్ట మయిన శృంగారాత్మక విభాగమున వ్యాఖ్యానించుట సముచితము. ఈ శృంగారమునకు సంభోగము విప్రలంభమని రెండధిష్ఠానము లున్నవి. వీనియొగ నవస్థ శృంగార రూపమున భాసిం

-చును. శృంగారమునకివి రెండు భేదము లన్నమాట. ఈ దశాద్యయ మందును తదాస్థా బంధాత్మక మయిన రతి యనుగతముగ నె యుండును. ఆ రతియొక్క యాస్వాద్యమాన రూపమే శృంగారము. స్నేహరతి యభోగమున విరహమునందు ప్రహసము పొందునని, యిష్ట వస్తువునందలి యుపచిత రసములై ప్రేమ రాశులగునని మేఘకవి పలికి నాడు. కావుననే సంభోగమున విప్రలంభ సంభావనా భీరుత్వ ముండును. విప్రలంభమున గూడ సంభోగ మనోరాజ్యానువేధ ముండును. ఈ చెప్పినది శృంగార శరీరము. అభిలాషేర్వ్యాప్తవా సాది దశలు వీనియందే యంతర్భవించును. ఆస్థా బంధాత్మక రతి యున్నప్పుడు అప్పటి భోగమున సంభోగ శృంగారమును వ్యవదేశము కలుగును. కావుననే సాతిశయ చమత్కారము కలుగును. ఉజ్జ్వల వేషము లేకున్న నుత్తమ రతి కలుగు ననుట యక్షభాషితము. అను జ్జ్వల వేషమున శృంగార మెట్లు? అంతట నొకటి యనుట వచనాతి భారము.

సంభోగ శృంగారము

సంభోగ విప్రలంభములలో సంభోగము ఋతువు మాల్యము, అనులేపనము, అలంకారము, ఇష్టజనము, విషయము, వర్ణభవనము, ఉపభోగము, వన గమనము, అనుభవనము, శ్రవణము, దర్శనము, క్రీడ, లీల మొదలగు విభావములచే నుత్పన్న మగును. శృంగారము నందు స్త్రీ పురుషు లిద్దరు పరస్పరము విభావము లగుదురు. ఋతువు మొదలగునవి వారి యుత్తమత్వమున నుపయోగించును. ఉత్తముల కనవసరమున రతి యుదయింపడు. ఋతువనుట వసంతాది ఋతు వులు పరిగ్రాహ్యములు. కామోద్దీపకమగు సమాలంబన మనులేపనము. విదూషకుడు మొదలగు వారిష్టజనముగ నిందుపయోగింతురు. జలావ గాహనాదికమగు లీల యిందు క్రీడ. కేవల మీ చెప్పినవే కాక స్త్రీ పురుషులకు హృద్యము లగునవి శృంగార విభావములె యగును. హృద్యతమ మయిన యీ విషయ సంభార మంతయు పూర్ణముగ నున్నప్పు డుత్తమునకు రతి కలుగును. కావుననే రత్నావల్యాదు లందు హర్ష్య వర్ణనము ఉద్యాన గమనము కామదేవ పూజ వసం

తము సర్వము సంగృహీత మయినది. సముచిత మయిన యీ సర్వస్వ మంతయు విభావము. ఆలంబన విభావ ముద్దీపన విభావ మనుట కాల్పనికము కావుననే ముని యే విభాగమును చెప్పలేడు. సర్వము విభావ మనుట యుక్తముగ నున్నది. ఒకే రూపకమున నుద్యానర్తు మాల్యాదు లన్నియు నుండుట నొకే రస హవభాసిం చును. ఐశ్వర్య పూర్ణుడగు నాని కాత్మీయ సమృద్ధి సంభార సంస్థార నశమున విభావ వర్ణము పూర్ణముగ నే యుండును, ముక్తకాదులలో వేరుగా నున్నను రస సంవిత్ ఆవిర్భవించును. ఒక్కొక్కచో ననుస్త్రిముల కపరిపూర్ణోద్దీపనమున గూడ ముఖ్య సౌభాగ్యము సుసంగతము కావున చమత్కార ముదయించును. సౌభాగ్యములేకున్న చమత్కారము లేదు. కవి వీనిని నిబంధించును. నటు డభినయమున సాక్షాత్కార కల్పముగ జేయును. అష్టాదు సామాజికునకు వీతవిఘ్న భోగాత్మ్య కమలగా రస ముదయించును. అవ్యవధానమున రసోదయమే యను భవ కల్పము. గమన క్రియవలె పర్యంతమున రసనాక్రియ సేష్పన్న మగుననుట కాదు. ప్రథమావసరముననే రసనా క్రియ కలుగును. ఇది విభావ సాక్షాత్కారాత్మకము. ప్రథమ కక్ష్యలోనే రసనా గోచర మనడగిన విభావ సాక్షాత్కారము నయన చాతుర్యా ద్యను రాగ ప్రక్రియలచే రసనాభిముఖముగ భాసించును. కాన నాయభి నయము లనుభావములై యాభిముఖ్య నయనమ నుభావనమై రసాస్వాదమున సమర్థాచరణ ముద్దీపనమై సహృదయుల కవభాసించును.

శృంగారాభినయము

నయనచాతురీ - భూషేష - కటాక్ష సంచార లలిత మధురాంగహార వాక్యాద్యనుభావములచే తదభినయమును ప్రయోగింప వలెనని భరతులు సూచించును. ఈ నయన చాతుర్యాదికముచే కాంతా దృష్టిని గుర్తింప వలెను. భూషేషమున నొక తారాకర్మ లక్షిత మగును. ఇచటి యోజన మిట్లుండును. నయనముల చాతుర్యము, భూషేషము కల కటాక్షము, సంచరణమున లలిత మంధర మధుర మనోహరముగ నుండవలయును. అంగముల కర్షణకర్షణములు హరణములును స్వకార్య క్రియా కాలమున లలిత సుకుమారములుగ

మధురములుగ భాసింపవలెను. శ్రవణ సుఖకరము లయిన వాక్యములు నుండవలెను. ఇట్టిందాంగిక వాచికాభినయము లక్ష్మిత మగుచున్నది. ఇంతియొకాక ముఖరాగ ఫులకాది సాత్వికమును పరిగ్రహ్యము. ఈ నయన చాతుర్యాదిక మనుభావకముగ నుండుటచే తాటస్థ్యము లేదని గుర్తింప వచ్చును. ఈ యభినయము లాభిముఖ్యమిప్పించునవి యగుట స్వాత్మైక్య విశ్రాంతి లేదనియు గ్రహింప వచ్చును.

వ్యభిచారి వ్యవస్థ

ఆలస్య ముగ్రతాజుగ్నా వర్జముగా నితరము లన్నియు నిందు వ్యభిచారి భావము లగును. విభావ సమయముననే రసనీయమై యనుభావావసరమున నవస్థావేశాస్పదమై యుండు రసమునకు వ్యభిచారి భావములు స్వ స్వరూపమును రసనీయముగ చిత్రించుకొనుచు సాతిశయ పరిపోషణము సంపాదింప గలవు. నిర్వేదాదులు సంభోగ శృంగారమున వ్యభిచారులు కాజాలవు. విప్రలంభ కృత శృంగారమును నిర్వేద -గ్లాని -శంకా - అసూయా - శ్రమ - చింతా - ఔత్సుక్య - నిద్రా - సుప్త - స్వప్న - విబోధ - వ్యాధి - ఉన్మాద - అపస్మార - జాడ్య - మరణా ద్యనుభావములచేనభినయింప వలెను. విప్రలంభమునందు దుఃఖమయము లయిన వ్యభిచారు లున్నవి. కాన సంభోగ శృంగారమున నాలస్యాదివ్యతిరిక్తములగు సుఖమయము లయిన ధృత్యాదులు వ్యభిచారులుగా నుండుట సముచితమని సూచిత మగుచున్నది. ఇందు పరస్పరాం శోషజీవనము జీవితము. కావుననే ముని విప్రలంభము ననుద్భిన్నముగనె నిర్దేశించి నాడు. అందువలననే భగవదనుగ్రహ పవిత్ర వాక్కుకల కాళిదాసు సంభోగవిప్రలంభాత్మక వ్యామిశ్ర రసనా సంపత్తికై రమ్య రచనము సారిచినాడు. స్వప్నాంతర్యూతముగ స్వప్నము నిరూపించి స్వకర్మ పూర్వావస్థావర్ణమున మొనరించినాడు. - - సంభోగదశలో విభావము సన్నిధిలో నుండగా నిద్రాదులుండవు గావున విబోధము వ్యభిచారిభావముగ నుండును. సంభోగమున నొకప్పుడు రతిశ్రమకృత నిద్రాదు లుండవచ్చును. కాని వాని నిరూపణము రతిలో చిత్రత నాపాదింపదు.

విప్రలంభమునందు నిద్రాదులు చిత్రతాపాదకము లగును. రతిభావనచే నిద్రయు నిద్రాభావనచే రతి భావనయు పరస్పరము జాతపోషణములై వైచిత్రీ నాపాదింప గలవు. ఉన్నాదాపస్కార వ్యాధుల యంత్యత కుత్సితదశను కావ్యమునగాని ప్రయోగమున గాని నిరూపింపదగదు. వానిని నిరూపించినచో నా దశలో స్వజీవిత నింద యుదయించును. దేహోప భోగ సారమయిన రత్నా త్మకాస్థాబంధమును విచ్చిన్న మగును. ఒకప్పుడు మరణమును చెప్పి వలసి వచ్చినచో నచిరకాలమున సమాగమము వర్ణింప వలెను. అప్పుడు శోకమున కవస్థితి కలుగదు. “అజరాజు” నదీసంగమ తీర్థమున దేహత్యాగమున నప్పుడె యమరత్వము పొంది, మరల నందన వనమున పూర్వావస్థాధిక చతుర యయిన కాంతతో కూడు నెను.—” అని రఘువంశమున నిరూపించు సుకవి కాళిదాసు వాక్య భేదమున గూడ మరణమును జెప్పలేదు. విభావానుభావ సంధానము చూపినాడు. పూర్వాస్థమునె సుతరాం ద్యోతింప చేసినాడు. ఈ చెప్పిన వ్యభిచారి భావములును స్వానుభావములచే ననుభావితములై విప్రలంభము ననుభవింప జేయును. కావుననె విప్రలంభమున నిర్వేదాదు లననుభావములని యనుట. కేవలము విప్రలంభానుభావము చెప్పుటయు విప్రలంభమున విడంబనము. ఇచట నన్నిటికి విరహము ఫలము. విరహమునశృంగారమునకు సుష్టుపోషణ ముండును. విరహము వినా శృంగారము ప్రయోగమున గాని కావ్యమునగాని హృద్యము కానేరదు. సంభోగ శృంగారమున గూడ ఏకఘన శర్కరాస్వాద స్థానీయతను పరిహరించుటకై కలహ విప్రలంభము హేతువుగా కవులు వైషమ్యమునో గోత్రస్థలిత స్పర్ధనో యితరమునో నిబంధింతురు. కామము వామమని వాత్సల్యయనాదు అనిరి. ఈ వ్యభిచారి భావములు ఏద్యదున్నేష నిమేష విధమున ప్రకటములై తిరోధానము పొంది వైచిత్ర్య మాపాదింప గలవు. వ్యభిచారులు స్థిరములు కావు. స్థాయి భావమును స్థిరము కాదు. అయినను సంస్కార రూపముగా నుండునని, ధారావాహి సజాతీయ రూపముగా నుండునని స్థాయిభావము స్థిరమని యంటిమి. వ్యభిచారిభావములు క్షణకాలమేని యుండవు. స్వకీయ సంస్కారమును స్థాయి సంస్కారముననె ప్రౌఢింప జేయును. అట్లే

పెద్దలు సంభావించిరి. కావున వ్యభిచారులందు వేరువేరుగా కొందరు దాహరణమూచూపుట తంత్ర న్యాయానుపాతి కాదు. వ్యభిచారి క్షణ మేని యుండనందున వెంటవెంటనే విచ్చిద్య విచ్చిద్య వితరాంతర ముదయించును. “చలం హి గుణవృత్తం” అని పెద్దలనిరి. ప్రయోగ వైచిత్ర్యమనుసరించి యన్య వైచిత్ర్య సంధాన ముండవచ్చును. వ్యభిచారి యొకటి నిరూపింప మధ్యలో నంతమున నెన్నియేనికలు గును. ఈ విషయ మిక మానెదము గాక.

స్వరూపపరిశోధనము

వాక్యైక వాక్యమున నవస్థాద్వయ సూత్రముగా నిరూపిత మయిన శృంగార స్వరూపము నిక పరిశోధింప వలసి యున్నది. ఒక డిట్లనును. “ఈ శృంగారము రతి ప్రభవమేని కరుణాశ్రయ భావము లేల కలుగు చున్నవి?” అని. ఇందిది యందుము. అననే యంటిమి, “శృంగారము సంభోగ విప్రలంభ కృతము” అని. వైశిక శాస్త్ర కాారులు శృంగారము దశావస్థ మనిరి. వేశము = వేశ్యావర్గము. త త్సంభోగాత్మకము త ప్రయోజన మయిన శాస్త్రము కామసూ త్రము. కామసూత్రము రచించిన మాన్యు లభిలషితాది మరణాంతా వస్థాదశకమున శృంగారము నిరూపించినారు. కాన చింతాదులు కూడ రతివ్యభిచారు లగునని వారంగీకరించినట్లు విశేషమే. రతి రూపము షరస్పరాస్థా బంధాత్మకముగా నుండగా తదంగము లయిన దశావస్థలు విప్రలంభాంగము లగును. రూపక కర్త లట్లే నిరూపిం చిరి. వ్యభిచారుల కన్న భేదము కానరానందున కరుణము విప్రలంభ మున కన్న నెట్లు భిన్నమని శంకింతురు.

కరుణముశాప - క్లేశ - వినివృత్తితేష్టజన - విభవనాశ - వధ - బంధముల గలుగు నిరపేక్ష స్వభావము. విప్రలంభ కృతమగు శృంగారము ఔత్సుక్యచింతా సముత్థమయిన సాపేక్ష భావము. కాన కరుణము వేరు. విప్రలంభము వేరు. శృంగార మిట్లు సర్వ భావ సంయుక్త మగుచున్నది.

అథమ ప్రకృతి యగు వానికి స్థాయి సంయుక్తముగా నుండ నందున విప్రలంభ ముండదు. స్థాయ్యభావమున విభావ సామగ్రీ

వైకల్యము హేతువు. అట్టి వానియందు కరుణమె లభ్య ప్రతిష్ఠ మగును. ఉత్తమ ప్రకృతి యగు వానికి గూడ కరుణమున రతి విప రీతమగు శోకమె స్థాయి. కరుణము నిరపేక్ష భావము. రతిలో వలె బంధుజనాది విషయమున నిం దాలంబనాపేక్ష యుండదు. శాపశ్లేశే శమున వినిపతితుడయిన యిష్టజనుని విభవ నాశము కాని వధబంధ ములు కాని కరుణ సముత్థాన కారణములు. ఉత్తమ ప్రకృతి యగు వానికి ప్రతీకార మొనర్ప శక్యము కాని శాప విధానమున శోకము కలుగును. కాకున్న నుత్సాహ క్రోధాదులె విభావములు కావలసి వచ్చును. కవికులచక్రవర్తి పురూరవునందు శోకశంక లేకుండుటకై యూర్వశీ శాపప్రాప్తి సూపలక్షితము కాకుండునట్లు నిబంధించి నాడు. ఇది విభావ స్థాయి విభేదముగా గుర్తింప వలెను. రతి సంబం ధము లేని నిర్వేదాదులు నిరపేక్ష శోకముననె కలుగును. కావుననె కరుణము నిరపేక్ష భావమనుట. ఇది యంతయు ప్రసంగమున కరుణ స్వరూపాభిధానము. దీని నిట్లు ప్రకృతమున నాయోజనము చేయ వచ్చును. విప్రలంభ మాత్మక్య చింతా సముత్థము. చింతా శబ్ద మిచట నిఖిల నిర్వేదా ద్యుపలక్షకము. ఔత్సుక్య ప్రధానము లయిన చింతాదుల వలన విప్రలంభమునకు విజృంభ మున్నది. కాన సాపేక్ష రతిభావ మున్నచోట ఔత్సుక్య ప్రధానము లయిన చింతాది భావము లుదయించు చుండును. విప్రలంభమున విభావము కాని స్థాయి కాని సంభోగ సమయ విభావ స్థాయులకన్న భిన్నము కాదు. అది యేకఘన స్వభావమె. ఔత్సుక్య మనునది విషయాన్ముఖ్యము. విషయము నశించినచో నది సంభవింపదు. ఇన్ని విధముల నీ శృంగారమును పరీక్షింప నది యేకవిధమని నిశ్చిత మగును. ఈ విశిష్ట వివరణ ప్రతిపాదితార్థమునే పై కారికలు నిరూపించు చున్నవి. వాని యర్థ మిట్లు సంగ్రహము.

శృంగార మనునది సుఖ ప్రాయేష్ట సంపత్తి కలది. ఋతు మాల్యాది సేవనము కలది. పురుష వనితా యుక్తము నగును. ఋతు మాల్యాలంకారములచే ప్రియజన గాంధర్వ కావ్య సేవనములచే నుపవన గమన విహారములచే శృంగార ముద్భవింపును. ఆ శృంగారా

భినయమును నయన వదన ప్రసాదములతో స్మిత మధుర వచో ధృతి ప్రయోదములతో మధురాం గహారములతో ప్రయోగింప వలెను ఇది శృంగార వివేకము.

శృంగార పద్ధతి

శృంగారము పురుష ప్రమదా యుక్త మనుట సాభిప్రాయము. పురుషుడు భోక్త. సంవేదనాత్మకుడు. భోక్తయే స్థాయిసంవిదూ పుడు. వ్యభిచారిభావములు భోగ స్వభావములు. కాన రతియే పురు షుడు. “శ్రద్ధాదయోఽయం పురుషః” అని పల్కిరి కదా! ప్రమ దయు నిశ్చై. కాని భోక్తృత్వమున పురుషునకు ప్రాధాన్య మున్నది. ప్రమదకు భోగ్యత్వమే కలదు. ప్రాధాన్య ముండుట వలన పురుషుడు భోగ్యమున పరతంత్రుడు కాడు. అందుననే నాయికాంతర యోగ మున్నను పురుషునకు శృంగార హానిలేదు. భోగ్యము పరతంత్ర మయినందున నన్య సమ్మీలనములో శృంగార భంగము కలుగునని రసదర్శనము. విషయ సంభార పూర్ణత్వమున గలుగు రతియే సము చితము. నాయికలకు సర్వ సంపన్నత్వమును సావధానముగ కవులు నిరూపించిరి. కాకున్న నుత్తమత్వము కలుగదు. తమ తమ జాతి కులానురూప సంపద లేకపోయినచో రతి పురుషార్థ రూపమున నుప దేశింప దగినదిగా నుండదు. అట్టి రతి ప్రతీతి వైరస్య ముత్పాదిం చును. కొందరు రసము విషయ సామగ్రీ సంపూర్ణమని భ్రాంతి పొందుదురు. కావ్యార్థి భూత మయిన రసముకన్న భావకుడగు కావ్యార్థ విదునకు భావాంతర ముదయించునని సుఖజనక మగుట కావ్యార్థమే రస మని యనభిజ్ఞు లనుమాటల కర్థము లేదు. విషయ సామగ్రియే రసమని యెన్నడనలేదు. శృంగార విషయమై సూత్రి తార్థము పరీక్షించి ప్రతిష్ఠిత మొనర్చితిమి. తదర్థము సుఖ గ్రాహ్య మగుటకు సూత్రార్థము వివరించితిమి. కేవలము సూత్రము పరీక్షయే కాక తద్గ్రాహక కారిక నిరూపించితిమి. త నుత్పత్తి త దభినయము త దనుభూతి త ద్భేద వివేకము త దభిన్న స్వభావము శృంగారమున నింతవఱ కిట్లు విశేష మొనర్చితిమి. ఇది శృంగార పద్ధతి.

౨. హాస్యము.

హాస్యమును రసము హాస స్థాయిభావాత్మకము. ఇచటి యాత్మ శబ్దార్థ మిట్లుండును. శృంగారమండలి రతి యాస్వాదనమును ప్రతీతి కలుగజేసి యా రతి రూపమున నె యుండదు. అచటి విభావాదుల సాధారణ్య ముట్టిది. హాసములోని యాస్వాదము వికృత వేషాదుల లోకవృత్తమున సామాజికులకు హాసహేతు వగును. విభావ సాధారణ్య ద్వారమున హాసైక స్వభావముగ నె యుండును. హాసాత్మక రసనా స్వభావముగ నె యుండును. హాసమె యచట చర్వణీయ మగును. రతి శోకము లిట్లుండవు. అవి హాస జాతీయములు కావు. రతి శోకములు విలక్షణ సంవి దాస్వాదము కలనై ధారా రూప సుఖ దుఃఖ రూపమున నుండును. నిస్సాధారణాత్మీయత్వ నియమ బలమున నుత్పన్నము లగుట యున్నందున నె ముని వానికి స్థాయిభావ ప్రభవ విశేషము చెప్పినాడు. ఇతరము లందు విభావమున సాధారణ్య సంభావన మున్నందున “తదాత్మక” మని యనవలసి వచ్చినది. హాస్యము వికృత పరవేషాలంకార - ధాన్వ్య - లౌల్య - కుహకాసత్వ. లాప - వ్యంగదర్శన - దోహదాహరణాది విభావములచే నుత్పన్న మగును. ఇందలి వేషము కేశాది రచన. హాస కేయూర కటకాదిక మలంకారము. ఈ రెండును వికృతములుగా నుండవలెను. దేశ కాల వయోఽవస్థా విషరీతములుగ నవి యున్న హాస్యమునకు విభావ మగును. కాన రసము లన్నియు హాస్యమున సంతర్భూతము లగుట సూచితము. విదూషకు డేదేని వికృత వేష విభావమున హాస్యాభాసము రూపించు వాడగును. పరవేషాలంకారము లనుట పరుచకు సంబంధించిన వేషాలంకారములని భావము. ఇతరుల వేషాలంకారము లనుకరించి ప్రదర్శించిన హాసము పుట్టింప గలవు. ధాన్వ్యము = నిర్లజ్జత, లౌల్యము = విషయములం దనియత ప్రవృత్తి. కుహకము = బాలుర నవ్వించుటకై కక్ష గ్రీవాదుల స్పృశించుట. వ్యంగము = అంగవిలోపము. చట్టిముక్కు మొదలగునది. దోషము = ఆ స్వభావములు లేకపోయిన నున్నట్లుగా భయాదుల నకార్య కరణాదుల వికృత వేషాదుల వర్ణించుట. ఇట్టివన్నియు హాస్యమున విభావములు.

ఓష్ఠ నాసా కపోల స్పందనములచే, దృష్టి వ్యాకోచాకుంచ నములచే, స్వేదాస్యరాగ పార్శ్వ గ్రహణాదులచే హాస్యాభివ్యయము ప్రయోగింప వలెను. స్పందనాకుంచనాదు లిందనుభావములు. అవహిత - ఆలస్య - తంద్ర - నిద్ర - స్వప్న - ప్రబోధాసూయాదు లిందు వ్యభిచారి భావములు. ఈ చెప్పిన విభావానుభావ వ్యభిచారు లను ప్రకృతి త్రయ భేదమున యథా యోగముగ యోజనము చేయవలెను.

ఆత్మస్థము, పరస్థము. అని హాస్యము రెండు విధములు. తానే హాసించిన యాత్మస్థమని, యితరుని హాసింప జేసిన పరస్థమని భావము. “ఆత్మగతము లయిన వికృత వేషాది విభావములచే విహాషకుడు తానే హాసము కలవాడగును. అది యాతని కాత్మస్థము. ఆతడు వానిచే పట్టపు దేవిని నవ్వించును. అది యామెకు పరస్థము.” అని కొందరులు యసంగతము. ఇట్లే యయిన విభావములకే యాత్మస్థత్వ విభాగము చెప్పినట్లగును. హాసమునకు చెప్పినట్లు కాదు. కించ, స్వామిశోక, మనుజీవులకు శోక మాపాదించుట యున్నది కావున సర్వ రసములందును పరస్థత యుండు ననవలసి వచ్చును. రాజులందు స్వయంభూ రూపమున వ్యక్తమయిన క్రోధము గంభీరుడయిన ప్రభువునకు పరిజనులకు పరస్థము కావలసి వచ్చును. కావున నీ చెప్పు నది యిచటి తత్వము. ఒకడు నవ్వునప్పుడు వానిని చూచి వేరొకడు తాను విభావములను గాంచక పోయినను నవ్వుట లోకమున గోచర మగుచున్నది. ఒక్కొక్కచోట విభావాదుల గుర్తించినను గాంభీర్యమున నవ్వక పోవుట యున్నది. అట్లు నవ్వుని వారు కూడ పరకీయ హాస మవలొకించి యా ఊణమున హాస విశేషము కలవారగుట లోక స్వభావముగనే యున్నది. అట్లు దాడిమాది. రసాస్వాదము సంక్రమణ స్వభావ మగుట సర్వ ప్రసిద్ధము. ఒకరు దాడిమా స్వాదము చేయు నప్పుడు వేరొకరికి దంతోదక వికారము కలుగును. ఇదియే సంక్రమణ స్వభావ తత్వము. హాసమును సంక్రమణ స్వభావము. సంక్రమణ శీలునందు సంక్రమించును. ఆత్మస్థ పరస్థ విశేషము నిట్లే గుర్తించుట నిశ్చయించుట సముచితము.

హాసవిషయమున నానువంశ్యము లయిన యార్య లివిగో!

౨౧౦. “విపరీతాలంకారైః వికృతాచారాభిధాన వేషైశ్చ

ఐక్యతై రంగవికారైః హాసతితి రసః స్మృతో హాస్యః

౨౧౧. వికృతాచారై ర్వాక్యై రంగవికారైశ్చ వికృత వేషైశ్చ

హాసయతి జనం యస్మా త్తస్మాత్ జ్ఞేయో రసో హాస్యః ”

విపరీతాలంకారముచే వికృతాచారములచే వికృత శబ్దములచే వికృత వేషములచే వికృతాంగ వికారములచే లోకము హసించును గావున హాస్యము రసమయినది. వికృతాచారములు వికృతవాక్యములు అంగ పికారములు వికృత వేషములు హాస ముత్పాదించ జేయును. గావున హాస్యము రసమగునని తెలియ వలెను.

౨౧౩. స్త్రీ నీచ ప్రకృతావేష భూయిష్ఠం దృశ్యతే రసః

షడ్భేదాచ్ఛాస్య పిజ్జేయాస్త్రాశ్చ పక్ష్యామ్యహం పునః

౨౧౪. స్మృత మథ హాసితం విహాసిత ముపహాసితం చాపహాసితమతిహాసితం

ద్వో ద్వో భద్రౌ స్యాతా ముత్తమ మధ్య మాధమ ప్రకృతౌ

ఈ హాస్యరసము స్త్రీలలో నధికముగా గోచరించు చున్నది. నీచ ప్రకృతు లందధికముగ భాసించుచున్నది. హాస్యమున కాగు భేదము లున్నవి. వాని చెప్పెదము స్మృతము, హాసితము, విహాసితము, ఉపహాసితము, అపహాసితము, అతిహాసితము. అని వాని పేర్లు. ఉత్తమ ప్రకృతి, మధ్యమ ప్రకృతి, అధమ ప్రకృతులలో ని యారును రెండు రెండు భేదములుగా గోచరించును. అందు స్మృత హాసితములు జ్యేష్ఠులకు గలుగును. విహాసితోపహాసితములు మధ్య ములకు గలుగును. అపహాసితాతిహాసితము లధములకు గలుగును. జ్యేష్ఠాదులందు రెండు రెండుండు ననుట యథాక్రమముగ విభావ తారతమ్యము ననుసరించిన విభావము తెల్పునని కొందరు భావించిరి. అదియుక్తము కాదు. అట్లే యయిన సింక ననేక భేదములు కలుగ వలసి యుండును. కాన సంక్రమణా భిప్రాయముననె వీని భావించుట సముచితము. స్మృత ముత్తమ ప్రకృతిలో నుండును. అది యుత్తమ ప్రకృతిలో సంక్రమించిన హాసిత మగును. ఇట్లే విహాసితము సంక్ర మింప నుపహాసిత మగును. అపహాసితము సంక్రమింప నతిహాసిత మగును. ఇట్లే భావ కథన ముచితము. కావుననె హాసము

త్రవస్థమని మున్నుండనుట సంగత మగును. హాస మారు విధము లగుట వేరువిధమున నుపపన్నము చేసికొన వచ్చును. స్మితములోని యీషత్త తగ్గినచో హాసిత మగును. హాసిత మధిక మయిన విహాసిత మగును. విహాసితము పరస్పర సమీపగతము కాగా నుప హాసిత మగును: ఉపహాసితము పెదబట్ట నపహాసిత మగును. లప హాసితము మితిమీరి యతిహాసిత మగును. ఇట్లువీనిలో నుపసర్గ భేదమున సర్వభేద మూహ్యము.

౨౫౫. ఈషద్వికసితై ర్గండైః కటాక్షైః సౌషవాన్వితైః

అలకిత ద్విజం ధీర ముత్తమానాం స్మృతిం భవేత్

౨౫౬. ఉత్పల్లాసన నేత్రంతు గండై ర్వికసితై రద

కించి ల్లకిత దంతంప హసితం తద్విధీయతే

ఉత్తములకు సంబంధించిన స్మితహాసితముల స్వరూప మిందు న్నది. గండస్థలములు కొంతగా వికసించి యుండుట కటాక్షములు సౌష్ఠవము కలిగియుండుట, పండ్లు కనపడకుండ నుండుట ధీరముగా నుండుటలతో నుత్తముల స్మిత ముండును. హాసితమునందు ముఖ నేత్రములు విప్పరి యుత్పల్లములుగా నుండును. గండములు విక సితములై యుండును. దంతములు కొంతగా నుపలక్షితము లగును. ఇది హాసిత విధానము.

౨౫౭. ఆకుంచితాక్షి గండం యత్ సస్వసం మధురం తథా

కాలాగతం సాస్యరాగం తద్వైవిహసితం భవేత్.

౨౫౮. ఉత్పల్ల నాసకం యత్తు జిహ్వా దృష్ట నిరీక్షితం

నికుంచితాంసక శిర స్తచ్ఛో పహసితం భవేత్.

ఇందు మధ్యములకు సంబంధించిన విహాసితో పహాసితము లున్నవి. విహాసితము నందు నేత్రములు కపోలములు నాకుంచితములై యుండును. మధురమగు స్వరము కూడియుండును. తత్కాల సమా గతమయిన ముఖరాగ ముండును. ఇట్టి దానిని విహాసిత ముందురు. ఉపహాసితము నందు ముక్కువిప్పారును. కన్నుల చూపు కుంచితమై ముడుచు కొనినట్లు వంకరగా నుండును. భుజములు శిరము వంచు కొని పోవును. ఇది యుపహాసిత విధానము.

౨౫౯. అస్థాన హానితం యత్తు సాశ్రు నేత్రం తదైవచ
ఉత్కంఠితానక శిర స్తచ్చా పహనితం భవేత్.

౨౬౦. సంరంభ సాశ్రు నేత్రం చ వికృష్ట స్వర ముద్ధతం
కరోపగూఢ పార్శ్వం చ తచ్చా తిహనితం భవేత్.

ఇంద్రధములకు సంబంధించిన యపహానితా తిహనితముల స్వరూప మున్నది. అపహానితము నందలి హాస మస్థాన ప్రవృత్త మగును. కాలముకాని కాలమున ననగా నేడువలసిన సమయమున హానిత ముండును. కండ్లనిండ నీరుండును. భుజములు శిర ముత్కంఠ ముతో నుండును. ఇది యపహానిత స్వరూపము. అతిహానితమునందు నేత్రము లశ్రువుల కూడి యుండును. సంరంభముతో నుండును. శ్రవణకటువు నుద్ధతమయిన స్వరముండును. నవ్వు మానవుడు చేతులతో పార్శ్వములఁబట్టుకొనవలసి వచ్చును. ఇట్టి దతిహానితము. రూప కములందు కార్యోత్పన్నము లయిన హాస్య స్థానములను పరిశీలించి యుత్తమ మధ్య మాధములకు తగినట్లుగా నీ హాస రీతులను విని యోగింప వలెను.

౨౬౧. ఇత్యేషస్వనిమత్త స్తథా పరసముత్తమ్ విష్టేయః
ద్వివిధః త్రిప్రకృతి గతః త్ర్యవ్యస్తభావో రసో హాస్యః

హాస్య రస మిట్లు స్వ సముత్థముపరసముత్థము నని తెలియ వలయును. అసంక్రాంతము లయిన స్మిత విహానితా పహానితములు పర సముత్థములు. సంక్రాంతము లయిన హానితో పహానితా తిహానితములు స్వ సముత్థములు. హానితాది రూపమున సంక్రమణ ముండుటబట్టి యుత్తమ ప్రకృతిలో స్మితాది రూపముగా నుండునని గ్రహించునది. రతి క్రోధ శోకాదులకు సంక్రమణ ముండని పూర్వమే చెప్పితిమి. వాని యందలి విభావ మొక్క సమయముననే త చ్చిత్తవృత్తి మయ పురుషునందు విభావత్వము పొందును. అంతియే కాని యా విభావము లాతని చిత్తవృత్తి ననుసరించి సంక్రమింపవు. స్వపర సముత్థముగా ద్వివిధ మయిన హాస్య ముత్తమ మధ్యమాధమ ప్రకృతి ననుసరించిన దగుట త్రిప్రకృతిక మగును. స్మితాది భేదమున త్ర్యవస్త భావము నగును. ఇది హాస్య రసము.

3. క రుణ ర స ము.

అవసర సంప్రాప్త మయిన కరుణ రసము నిక వ్యాఖ్యానింతుము. కరుణమను రసము శోకస్థాయిభావ ప్రభవము. అది శాప క్లేశ వినిపతి తేష్టజన విప్రయోగ విభవనాశ వధ బంధ విద్ర వోప ఘాత వ్యసన సంయోగాది విభావములచే గలుగును. అశ్రుపాత పరిదేవన ముఖశోషణ వైవర్ణ్య స్రస్తగాత్రతా నిశ్వాస స్మృతిలోపాద్యసభాములచే త దభినయమును ప్రయోగింప వలయును. నిర్వేద గ్లాని చింతృత్సుక్య వేగ భ్రమ మోహ శ్రమ భయ విపాద దైన్య వ్యాధి జడ తోన్మాదా పస్కార త్రాసా లస్య మరణ స్తంభ వేషధు వైవర్ణ్యాశ్రు స్వర భేదాదులు హాస్యమున వ్యభిచారులుగా నుండును.

ఇందును స్థాయిభావ ప్రభవ మనుటను శృంగారము నందువలె గ్రహింప వలెను. శాపము నిందు గ్రహించుటచే ప్రతీకార మొనరింప శక్యము కానివానిని గ్రహింప వచ్చునని సూచితము. శాపక్లేశమున పతితు డయిన యిష్టజనుని విప్రయోగాదులిందు పరిగ్రాహ్యములు. విద్రవ మనునది దేశమునుండి యుచ్చాటనము. అది విప్రయోగమున గూడ నుండును. ఉపఘాత మగ్నాదులవలన మరణము. అగ్నాది కృతము విద్రవమని చోరాది కృత ముపఘాతమని యనుట యుక్తము కాదు. విభవ నాశాదులు స్వాత్మ గతములై యున్న నుత్తమ ప్రకృతి యగువానికి శోక మాపాదింప నేరవు. మధ్య మాధమ ప్రకృతులకు శోక మాపాదింప గలవు. ఆత్మోపాలంభము దైవోపాలంభ ముపాలంభముగా పరిగ్రాహ్యము. ఆనుభావము లందలి నిశ్వాస పదమున త దనంతరము గలుగు నూర్ధ్వ శ్వసన రూపమయిన యుచ్ఛ్వాసము కూడ స ముపలక్షిత మగును. స్మృతి లోప పదమున స్తంభ ప్రలయములు లక్షితము లగును. ఇందలి వైవర్ణ్య మశ్రువు స్వర భేదమనునవి బహి రుద్భిన్న స్వభావములయిన చిత్తవృత్తి స్వరూపములై, వక్త లిట్లందురు. “ఈతని కంత మశ్రు పూర్ణము. కంటిలో నీరు కానరాదు.” అని. ఈ యశ్రు ప్రభృతులు వ్యభిచారిత్వా భినేయ తోషణీవనమునకై మధ్యలో నిర్దిష్టత్వము లయినవి. ఇష్టజనుల విభవ నాశాదికమును విసిగాని

కనిగాని కవులు కరుణ విభావముగా గూర్చవలెనని యిచటి తాత్పర్యము. ఈ చెప్పిన యర్థ నిరూపకములుగా నీ యార్య లున్నవి.

౨౬౨. “ఇష్టవధ దర్శనాద్వా విప్రియ వచనన్య సంక్రవా ద్వాపి
ఏభి రాభివ విశేషైః కరుణ రసో నామ సంభవతి

౨౬౩. స స్వన రుదితైః మోహగమైశ్చ పరిదేవితై ర్విలపితైశ్చ
అభినేయః కరుణరసో దేహయాసాభిహితైశ్చ”

ఇష్టజనుని వధ దర్శనమున, అప్రియ వచనము వినినందున నిట్టి భావముల కరుణ రసము సంభవించును. సస్వన రుదితములతో మోహము పొందుటలతో ఏడ్పులతో పెడబాబ్బలతో దేహయాస మొదలించు నభిఘాతములతో నీ కరుణ రసము నభినయింప వలెను. ఇవి యన్నియు బహువచనములతో నిర్దిష్టము లగుటలో నిది తాత్పర్యము. ప్రకృతి దేశ కాల దశాహేత్వాది భేదమున నివి యనేక ప్రకారము లగును. వాని నన్నిటి నిచట జ్ఞాపనము చేయుట బహు వచన భావము. మోహ వ్యభిచారి భావమున నితర వ్యభిచారి భావములను గూడ గుర్తింప వచ్చును. పాతన వేష్టనాదికము దేహయాసము. ఉరస్తాడనాదిక మభిఘాతము. ఈ యనుభావములు యథా సంభవముగా ప్రకృతి భేదము ననుసరించి నిభాగింప వలయును. ౪. రాద్రరసము.

రాద్రరసము క్రోధ స్థాయిభావాత్మకము. రక్షోదానవోద్ధత మనుష్య ప్రకృతి సంగ్రామ హేతుకము. రాద్రము క్రోధా ధర్మణా ధిక్షేపా వమానా నృతవచనో షఘాత వాక్పారుష్యా భిద్రోహ మాత్సర్యాది విభావములచే నుత్పన్న మగును. తాడన పాటన పీడన చేర్చదన ప్రహరణాహరణ శస్త్ర సంపాత సంప్రహార రుధిరాకర్షణాది కర్మ లిందుండును. రక్తనయన భుకుటీ కరణా వష్టంభ దంతోష్ఠ పీడన గండస్ఫురణ హస్తాగ్ర నిష్పేషా ద్యనుభావములచే రాద్రాభి నయమును ప్రయోగింప వలెను.

స్థాయిభావ ప్రభవ మనుట యిందు లేదు. హాస్యములో నలె స్థాయి భావాత్మకత యున్నది. ఇందలి చర్వణ కూడ క్రోధ మయముగ నె యుండును. అందువలననే క్రోధాత్మకము. ఉద్రిక్తముగా

చంపవలెనని తలచు వారు రుద్ధతులు. తద్వేషధారులు నటు లుద్ధతులు. ఉద్ధతుల ప్రకృతి కలవారు రుద్ధత ప్రకృతులు. ప్రకృతి యనునది చర్మణోదయ హేతువగు స్వభావము. యుద్ధ హేతుకోద్ధత మానవులయిన భీమసేనాదులందు రుద్ధిర పానాదిక ముండును. రక్షోదానవులు స్వభావ రౌద్రులని కొందరనుట యుక్తము కాదు. భీముడు యుద్ధ నిమిత్తముగా రుద్ధిర పాన మొనర్పలేదు. వేరు నిమిత్తముననే యట్లు చేసినాడు. ఉద్ధత స్వభావు డగుట వలననే యాతడు క్రోధ పరవశుడై యనుచితము కూడి ప్రతిజ్ఞ చేసినాడు. ఆ ప్రతిజ్ఞా నిర్వహణమునకే వేణీకవి నాటకమున భీమునకురాక్షసాధిపానము నిరూపించినాడు. కావున భీముని వంటి వారందరు స్వభావ క్రోధనులు. వారి ననుకరించు నటులట్టి ప్రకృతి కలవారుగ నెఱింగుతురు. 'రక్షోదానవోద్ధత మనుష్యులు స్వభావ క్రోధనులు. వారు సుదీక్షణ మపేక్షింతురా? అవును. వారు సుదీక్షణ మపేక్షింతురు. క్రోధాది విభావములు పర కర్మకములు. అధర్మము దారాదులను ఖలీకరించుట, అధిక్షేపము దేశమాను జాతిని అభిజనమును విద్యను కర్మలను నిందించుట, అన్యత వచన మపసత్య కథనము. ఉపహాతము గ్రహభూతాదు లొనరించు నుపమర్థనము. వాక్పారుష్యము చంపుదునని భయపెట్టుట. అభిద్రోహము చంపవలెనన్న తలంపు. మాత్సర్యము గుణములందసూయ. రాజ్యా పహరణాదికములును రాద్రమున విభావము లగును. కవి వీనిని విభావముగా వర్ణింప వీనిచే రాద్రముల్పన్న మగును. తాడనాదులు రాద్ర కర్మలు. రక్త నయనాదులు రాద్రాను భావములు. వీని వివేకమునకే వేరుగా జెప్పుట. వీనియందను భావ రూపత్వము సమానమే యయినను విశేషమును తెలియ జెప్పుటకై వేరుగా నిరూపించుట యావశ్యక మగుచున్నది. విశేష మిట్లున్నది. తాడన పాటనాది కర్మలను వచన మాత్రముననే వర్ణింప వలెను. రంగమున ప్రత్యక్షముగ వానిని ప్రదర్శింప రాదు. యుద్ధము, రాజ్యభ్రంశము, మరణము, నగరోహోధము ప్రత్యక్షముగ రంగమున ప్రదర్శింప రాదని నిపేధ మున్నది. రక్త నయనాదులను రంగమున ప్రత్యక్షముగ ప్రదర్శింప వచ్చును. రక్షోదానవోద్ధతాదుల ననుకరించి యభినయించునప్పు డుద్దీపనములు లేకున్నను

తచ్చేష్టిత మనుకరించు నప్పుడు సర్మగోష్ఠ్యాదికము కూడ తాడనాడి ప్రధానముగ నె యుండును. వారి యారంభము సర్వమల్లె యుండునని మునియు ననును. ఉద్దీపనములు సంభవించి నప్పుడు రక్త నయ నాదికము తాడనాడి గ్రస్తమె యగును. తాడన మనునది చప్పిల్లు చఱచుట. పాటనము బ్రద్దలు చేయుట. వీడనము మర్దనము. రక్ష ప్రభృతులు సర్మ విధానమున గూడ ప్రహరింతురు. అప్పుడు రక్తము చిమ్ముటయె కాని యధిక ముండదు.

ఈ రాద్రమునం “దసమ్నోహ ముత్సాహ మావేగ మమర్ష చపలత యుగ్రత గర్వములు వ్యభిచారి భావములు. వికృతేక్షణము- స్వేదము వేషధువు రోమాంచము గద్గదాదులు నిందు సంభవిం చును.”

ఉత్సాహ మీ రాద్రమున వ్యభిచారిగ నుండును. క్రోధమొ యిందు ప్రధానముగ రసనీయము కదా! స్వేదాదులిందు బాహ్య ములు, ఆభ్యంతర సాత్వికము లేక పోయినను విషస్పర్శ జ్వరాదుల వలన నవి కలుగును. క్రోధమున విషాదుల వలన నవి కలుగుటచే ననై కాంతికము లనియతము లనవలెను. ఆంతరముగా ననుద్రిక్తముగా నుండియు నుద్రిక్తములై బాహ్యములగు స్వేదాదులచే వ్యక్తములై వ్యభిచారి రూపముగా నిచట నిరూపితము లయినవి.

ర ట్నో రీ తి

రత్నోదానవాదులందే రాద్ర ముండునన్న భావమున నిచట చోదకుని చోద్యమొకటి యున్నది. “రత్నో దానవులకె రాద్ర రస మంటిరి. ఇతరుల కది లేదా!” యని ఇందిది యుత్తరము ఉన్నది. ఇతరులకును రాద్రరస మున్నది. కవి నిరూపించిన వారల కందర కున్నది. నటు డనుకరించు వారల కందరకున్నది. కాని యధికార మిందు స్వీకరింతుము. రత్నోదానవాదులు స్వభావసిద్ధముగ నె రాద్రులు. అట్లని నిత్యము పరిజనమున క్రుద్ధు లగుదు రనుకొన గూడదు. వారు స్వభావ రాద్రము కల వారగుటయె కాదు. అంగ రాద్రమున గూడ నుందురు. వారు బహుబాహులు. బహు ముఖులు. ప్రోద్ధూత వికీర్ణ పింగల శిరోజులు. రక్త నేత్రముల గిట్టున త్రిషూ

మారు. భయంకర మయిన నల్లని రూపము కలవారు. లోక ప్రసిద్ధా
కారము కన్న వారలకు విపరీత వికృతాకార ముండును. వారు తప
మాచరింతురు. కాని యది ఘోరముగ నుండును. పర వినాశ మభిల
షించి వారు తప మొనరింతురు. వారు కంటికి కన్నడక పోయినను
వారిలో క్రోధాభిసంధి యున్నదనిపించును. వారు రాగులయినను
క్రోధకాలమున వలె రక్తసేత్రముల త్రిప్పుచునే యుండురు. కేవలము
వారి శరీరమే యిట్లుండుట కాదు. వారి చేష్టిత మేది యయినను
రాద్రాస్వాద జనకముగ నె యుండును. వారి స్వభావ చేష్టితము
రాద్రముగ నె యుండును. వాగంగాదికము సర్వము రాద్రముగ
నుండును. వారిచిత్తసున వికార ముదయింపక పోయినను వారి
విధానము తాడనాది ప్రధానముగ నె యుండును. వారి మానస
చేష్టిత మప్రత్యక్షము కావున నిందు సూచింపలేదు. వారు శృంగా
రము సేవించినను ప్రసభముగ బలాత్కరించి సేవింతురు. వారు
ప్రమదల కూడినను సూరాకారమున నె యుండురు. వారి ప్రేమ
సల్లాపమును “ఆః ! సీతే ! పతి గర్వ విభ్రమ హరద్రామ్యద్రుభి !”
పరుషముగ సూరముగ నుండును. వారు బ్రతిమలాడుకొనుట కూడ
విరసముగ నె యుండును. ఇది యంతయు రక్షోదానవుల రీతి.

ఉ ద్ధ త రీ తి

ఉద్ధత మనుష్యులు బహు బాహు ముఖములతో నుండరు.
అయినను వారిలో రాద్రాది వికారము సంక్రామ సంప్రహారములతో
నుండును. అట్లే వా రనుకరింతురు. తామస ప్రకృతులై త త్సదృశ
ముగ గోచరింతురు. కేవలము రక్షోదానవుల కార్యము లుండక
పోయినను సంక్రామ సంప్రహారములు తాడన పాటనాదులు నుండును.
బహు బహుత్వాదులు లేకపోయిన సుద్ధతులు క్రోధోచితము
లయిన వాగంగ చేష్టితములచే రాద్ర ప్రకృతు లగుదురు. పరశు
రామా శ్వత్థామాదులు వీర ప్రధానులు. అయినను కారణ మహి
మచే వారల యందలి క్రోధము రాద్రాస్వాద యోగ్య మయినది.
రాక్షసాదులు కూడ తగిన కారణోదయమున క్రోధము పోగొట్టుకొని
హాస శోకాదులు కలవా రగుదురు. రక్షోదానవాదులకు కేవలము

రౌద్రరసమె యుండు నననక్కఱలేదు. హాస్య కరుణాది యోగము కూడ కలదు. రక్షోదానవాదుల దర్శించి నప్పడు సామాజికుల యాస్వాదము క్రోధాత్మకముగ నుండును. ఆస్వాద మనునది హృదయ సంవాద రూపము కావున తామస ప్రకృతులయిన సామాజికులకే క్రోధమున హృదయ సంవాదము కలుగును. అట్టి సామాజికు లొకవిధముగ దానవ సదృశులు. తన్మయీ భావము పొంది క్రోధ మాస్వాదింతురు. అందరిట్లాస్వాదము పొందరు.

౨౬౪. “యుష్ఠ ప్రహర ఘాతన వికృత చ్ఛేదన విదారణైశ్చైవ
సంగ్రామ సంభ్రమాద్యై రేభిః సంజాతై రౌద్రః

౨౬౫. నానా ప్రహరణ మోక్షైః శిరః కబంధ భుజకర్తనైశ్చైవ
విఘ్నాఽర్థవిశేషై రస్థాభినయః ప్రయోక్తవ్యః

౨౬౬. ఇతి రౌద్రరసో దృష్టో రౌద్ర వాగంగ చ్ఛేష్ఠతః
శస్త్ర ప్రహర భూయిష్ఠ ఉగ్ర కర్మ క్రియాత్మకః”

యుద్ధము ప్రహరములు ఘాతనములు వికృత చ్ఛేదన వినారణములు సంగ్రామ సంభ్రమాదులచే రౌద్రముజనించును. నానావిధప్రహరణ ములచే శిరః కబంధ భుజములను ఖండించుటలచే, నిట్టి యర్థ విశేష ములచే రౌద్రాభినయమును ప్రయోగింపవలెను. రౌద్ర రస మిట్లుండును. రౌద్ర వాగంగ చ్ఛేష్ఠితముగ, శస్త్ర ప్రహర బహుళముగ, నుగ్ర కర్మ క్రియాత్మకముగ రౌద్రము కన్పడుచున్నది. ఇందలి యనుభావములు మరణ ప్రాధాన్యమును గూడ సూచించును. ఇంతటి క్రోధాతిశయము వీరములో నుండదు. రౌద్రమునం దుగ్రతా ప్రధానము లయిన శిరఃకర్తనాదులు వాని క్రియాభీనీతి ప్రధానముగా నుండునని భరతుడు భావించు చున్నాడు.

౨౭. వీర రసము

వీరమను రస ముత్తమ ప్రకృతికము. ఉత్సాహాత్మకము. అది యసమ్మోహము, అధ్యవసాయము, నయ బల పరాక్రమ శక్తి ప్రతాప ప్రభావాది విభావములచే నుత్పన్న మగును. ఘోర్య, ధైర్య, శౌర్య, త్యాగ, నైశారద్యా ద్యనుభావములచే వీరాభినయము ప్రయోగింప వలెను. ధ్రుతి, మతి, గర్వ, మావేగ, ముగ్రత.

యమన, స్మృతి, రోమాంచము' ప్రతిబోధము మొదలగునవి వీరమున వ్యభిచారి భావములు.

వీర మిష్పడు క్రమ ప్రాప్తము. పూర్వము చెప్పిన రాద్రమున సంగ్రామ సంప్రహార యోగ మున్నది. యుద్ధవీరమున గూడ నది యున్నది. కానివీరమున జిఘాంస యుండదు. ఇది యానంతగ్య హేతువు. ఉత్తమ ప్రకృతి యనుట యుత్తముల స్వభావమని చెప్పట. ఉత్సాహ ముత్తమ స్వభావముకాన వీరరస ముత్తముల రసము. కావ్యమున నాట్యమున ప్రయోగము పొందు వీరరసమునకు ఉత్తమ ప్రకృతి హేతువగును. ఉత్తమ వస్తుల కంతుట ఉత్సాహ మాస్వాద్యమగును. కావుననే ధీరోదాత్తాదులగు నలుగురు నాయకులందు వీరత్వ మనుగతముగా నుండుట ప్రసిద్ధము. ప్రతిమానపు డుత్సాహము కలవాడే యగును. కాని యవిషయమున నుత్సాహ ముపదేశ్య చరితము కాదు. చరిత ముపదేశార్హ మయినప్పుడు వాడి యుత్సాహ ముచితావసరముననే యుండును. అసమ్మోహమున నున్నప్పుడే యవసకౌచిత్యము గుర్తింప గలరు. కావుననే యసమ్మోహాది సంపత్తి విభావముగా నుపదిష్ట మయినది. అసమ్మోహమున నిశ్చయ ముండవలెను. అప్పుడే వస్తుతత్వాధ్యవసాయము కలుగును. ఇది చక్కని మంత్రశక్తి. రావణాదుల కనద్వస్తువు లందభినివేశ ముండుట యసమ్మోహాధ్యవసాయము కాదు. నెయము సంధి విగ్రహాది గుణములను సమ్యక్ ప్రయోగమున కూర్చుట. వినయ మింద్రియ జయము. బలము హస్త్యశ్వు రథ పాదాతము. పరాక్రమము పరకీయ మండలాదుల నాక్రమించుటకై దండయాత్ర. యుద్ధాదికమున సామర్థ్యముండుట శక్తి. ప్రతాపము శత్రు విషయమున సంతాపము కలుగ జేయగలడన్న ప్రసిద్ధి. ప్రభావ మనునది, యభిజన ధన మంత్ర సంపత్తి. ఇంక యశః ప్రభృతులను గూడ విభావములుగా 'పరిగణింప వచ్చును. ఈ చెప్పినవి సంపూర్ణ స్వభావము లయినపుడు విభావము లగును. ఉత్తమున కొకప్పుడొక్కటి యధికముగా నుండునని వేరువేరుగా నుదాహరించుట యుక్తము కాదు. రామాదుల చరితమంతయు నిందుదాహరణము. సచివా

యత్త సిద్ధులగు వత్సరాజాదులు నాయకులుగా నున్నప్పుడు యథా యోగము ఈ విశేషములు సచివగతములై కూడ విభావము లగుచున్నవి. ఇవి ప్రతినాయక గతములై యున్నను ఉత్సాహ వ్యంజకము లగును. నాయక ప్రతినాయక గతముగా కూర్చున్నపుడు కవి యథాయోగము వ్యస్త సమస్త భేదకల్పనము చేసికొనుట జాలును. అనుభావములలో స్థైర్యమునునది అచలనము, గాంభీర్య కృతమగు సంవరణము ధైర్యము. శౌర్యము యుద్ధాదిక్రియ. నైశారద్య మనునది సామాన్యపాయ చతుష్కములో యథావిషయముగ ఒకటి, రెండు, మూడు, నాలుగుగా నియమించుట. వివిధ ధర్మకామాదుల నర్థింప వలయునని తలచి విషాదములేక విస్మయములేక వ్యామోహములేక క్రియాధ్యవసాయము కలవాడై యుండుట యుత్సాహమగును. ఆపదలోగూడ యంతోషము పొందక మిథ్యాజ్ఞానము విడనాడి తత్త్వ నిశ్చయమున పట్టుదలతో నుండుట యుత్సాహమునకు హేతువగును. రాద్రమునం దిట్లుకాదు. అది తమఃప్రధానమైనందున యనుచిత బంధాదులుకూడ అందు కలుగ వచ్చును.

౨౬౭. ఉత్సాహ ధృవసాయాత్ అవిషాదిత్వాత్ అవిస్మయా మోహాత్
వివిధా దర్శవిశేషాత్ వీరరసో నామ సంభవతి—

౨౬౮. స్థితి ధైర్య వీర్య గర్వైః ఉత్సాహ పరాక్రమ ప్రభావైశ్చ
వాక్యైశ్చ అక్షేపకృతైః వీరరసః సమ్యగ్ గభినేయః—

ఉత్సాహము, అధ్యవసాయము, విషాదము లేకుండుట విస్మయ వ్యామోహములు లేకపోవుట. ఇట్టి వివిధ విశేషమున వీరరసము సంభవించును. స్థైర్య, ధైర్య, వీర్య, గర్వములచే, ఉత్సాహ, పరాక్రమ, ప్రభావములచేతను, తిరస్కార వాక్యముల చేతను వీరరస మభిసంపన్నుడగును. ఇందు ఉత్సాహ నమపేక్షితము. బలములేని విషణ్ణ ప్రాయుడగు వానిని ఉత్తేజన మొనర్చుట ఉత్సాహము. “మీ రిట్లుండుడు! మీరు యుద్ధ మొనర్చు” డని సేనాబలమును వ్యాపారింప జేయుటలో భృత్యులకు కర్తవ్యము సూచించి తన లుకుబడిని చెల్లించుట ఇందు అపేక్షితము. వస్త్యంతరములను

సూచించుటకు తత్త్వధానముగ గంభీర దురవగాహార్థము లయిన వాక్యముల ఆవశ్యకతయు ఇందున్నది.

౬. భ యా న క ర స ము

భయానక మనెడు రసము భయస్థాయిభావాత్మకము. వికృత రవము, సత్త్వదర్శనము, శివోలూకత్రాసము, ఉద్వేగము, శూన్యా గారము, అరణ్యగమనము, స్వజనవధ, బంధనముల దర్శనము, శ్రవణము, కథనము మొదలగు విభావములచే ఉత్పన్న మగును. ప్రవే పిత కర చరణ నయన, చపల పులక ముఖవైవర్ణ్య స్వరభేదా ద్యను భావములచే భయానకాభినయము ప్రయోగింప వలెను. స్తంభ, స్వేద, గద్గద, రోమాంచ, వేషధు, స్వరభేద, వైవర్ణ్య, శంకా, మోహ, దైన్య, ఆవేగ, చాఢల, జడతా, త్రాస, అఘ్నాఘ్న, మరణాదులు భయానకమున వ్యభిచారులుగా నుండును.

ఓరము, భీతాభయ ప్రదాన సారము. ఓరానంతరము భయానకము క్రమ ప్రాప్తమైనది. వికృత రస మట్టహాసము. పితాచముల దర్శనమును సత్త్వ దర్శన మందురు. త్రాసోద్వేగము లితరులందుండునవి. శూన్య భవనము చేరుట, అరణ్యము చేరుట, భయ ముత్పాదించును. స్వజనుల వధ బంధములను ప్రత్యక్షముగ చూచుట ప్రమాణమున వినుట, ఒకప్పు డతిక్రాంత విశేషములను అనుసంధాన మొనర్చి స్మరించి తెలియుట, విభావ మగుచున్నది. కంఠమాన కరచరణములు భయవ్యంజకము లగును. భయానకములోని పులకము రోమకూఢముల ఉన్నతి. స్త్రీ, సీచ, బాలాదులలో భయము గన్నడును. ఉత్తమ, మధ్యమ ప్రకృతులలో భయముగడదు. ఆయిన అట్టివారు కూడ గురువుల వలన, రాజుల వలన, భయము పొందుదురు. అపుడు వారిలో స్వరభేదము, భావ వివర్యయము కలుగును. “అమాత్యులు ప్రభువు లగుదురు. స్వేచ్ఛాచారివైన నిత్యము భయపడుచునే ఉన్నా”నని యాగంధరాయణుడే అనినాడు. ఇందు అనుభావములు సుశ్లిష్టములై ఉండవలెను. వానిని చూచి సహజముగ ఈతడు భయపడినాడని గురు రాజాదులుకూడ తలచ వలెను. అస్వాభావికము లైనచో కృతకములుగ నుండి బాగుగా సంగతములు

కావు. బహుతర కాలానువర్తనమున గాని ఆస్వాద్యములు కావు. అప్పుడు రసత్వము దూరాపేతమగును. స్వాభివికమై అకృతకముగనే ఇవి ఉన్నచో చర్వణములో కాలలవ మేని అపేక్షితము కాదు. వెన్వెంటనే సమాస్వాదము కలుగును. అవయవములు దిగజారి పోవుట, ముఖమున శోషము కలుగుట, అతివేగమున హృదయము స్పందించుట, ఇందుండు విశేషములు.

౨౬౯. వికృతరవ సత్వవర్ణన సంగ్రహారణ్య శూన్యగృహగమనాత్
గురు నృపయో రపరాధాత్ కృతకశ్చ భయానకో జ్ఞేయః

౨౭౦. గాత్రముఖ దృష్టి భేదై రూరుస్తంభాభి వీక్షబద్ధ్యైః
సన్నముఖశోష హృదయస్పందన రోమోద్గమైశ్చ భయమ్

౨౭౧. ఏతత్ స్వభావజం స్వాత్మత్వసముత్తం తథైవ కర్తవ్యమ్
పునరేభితేషభావైః కృతకం మృదు చేష్టితైః కార్యమ్

౨౭౨. కర చరణ వేషధు స్తంభ గాత్ర సంకోచ హృదయ కంపన
శుష్కౌష్ణ తాలు కంఠై ర్భయానకో నిత్య మభినేయః.

వికృతధ్వనులు, పిశాచదర్శనము, సంగ్రామ, అరణ్య, శూన్యగృహ గమనము, రాజ గురువులకు అపరాధమొనర్చుట, వీని వలన భయానకము కలుగును. గాత్ర, ముఖ, దృష్టి భేదములచే, ఊరు స్తంభములచే, అభివీక్షణ, ఉద్వేగములచే, ముఖశోష, హృదయ స్పందన, రోమోద్గమములచే భయము నభినయింప వచ్చును. సత్వ సముత్పన్నమగునది స్వభావ జన్యమగు భయము. కృతక భయమును మృదు చేష్టితములచే నొనర్పవలెను. కర చరణ కంపములు, స్తంభ గాత్ర సంకోచ హృదయ కంపములు, శుష్కౌష్ణ తాలు కంఠములు, మొదలగు వానిచే భయానకమును ప్రయోగమున నభినయింప వలెను. ఇందు స్వభావ జన్యమగు భయము రజస్తమః ప్రకృతులు కలిగిన నీచులకు కలుగును. సత్వ గుణ ప్రధానులగు వారలకు సత్వజన్యమగు భయముండును. అది ప్రయత్న కృతము. మృదు చేష్టితములచే నొనర్పవలె కృతకము. రాజాదులు కూడ గురువులను దర్శించినపుడు కృతకముగా భయము ప్రదర్శింతురు. మృదువుగా గాత్ర కంపనాదులను ప్రదర్శింతురు. “ఇట్టి కృతకత్వముకేవలము

భయానకమునందే ఉన్నదేమి? అన్నిటి యందును కృతకత్వము రావచ్చునుగదా? ధనార్థిని వేశ్య కృతక రతిని ప్రదర్శించును. ఇట్లే ఇతరములును” అని యొకప్పుడు శంకాతంకము కలుగును. భయము ప్రదర్శింపగా గురువు వినయము కలవాడని గుర్తించును. కృతక శృంగారమున నేమియు పురుషార్థము లేదు. పురుషార్థ విశేషము లభించు విధముననే ప్రవర్తింపవలసి ఉన్నది. ప్రభువగువాడు పరాను గ్రహమునకై కృతకమగు క్రోధ విస్మయాదులను ప్రదర్శింపడు. అట్లాత ఙానరించినచో అవి స్థాయిభావములు కావు. కేవలము వ్యభిచారి భావములు మాత్రమగును. కృతకమయిన సకృతకమయినను కర చరణ కంపాదులచే భయానకము నభినయింప నలెనని సూచనము.

2. బీభత్స ర స ము

బీభత్సమును రసము జుగుప్సాస్థాయి భావాత్మకము. బీభత్సము అహృద్యము, అప్రశస్తము, అస్మియము, ఆచోక్ష్యము, అనిష్ట శ్రేవణదర్శనములు, ఉద్వేజనము, పరికీర్తనము మొదలగు విభావములచే నుత్పన్నమగును. సర్వాంగ సంహార ముఖ వికూణ నోల్లేఖన, నిష్ఠీనోద్వేజనా ద్యనుభావములచేత నభినయము ప్రయోగింపవలెను. అపస్మారము, ఉద్వేగము, ఆనేగము, మోహము, వ్యాధి, మరణము, బీభత్సమున వ్యభిచారి భావములు. ఈ విషయమున పరంపరా ప్రాప్తములగు ఈ ఆర్యులున్నవి.

౨౭౩. అనభిమత దర్శనేనచ గంధ రస స్పర్శ శబ్దదోషైశ్చ
ఉద్వేజనైశ్చ బహుధి ర్బీభత్సరసః సముద్భవతి.

౨౭౪. ముఖ నేత్ర వికూణసయా నాసా ప్రచ్ఛాదనావసమితాఖ్యైః
అవ్యక్త పాద పతనై ర్బీభత్సః సమ్య గభినయః.

అనిష్టము చూచినందున గంధ రస స్పర్శ శబ్ద దోషములచే నానా విధోద్వేజనములచే బీభత్స రస ముద్భవించును. ముఖనేత్రములను ముడుచు కొనుట, ముక్కు మూసికొనుట, ముఖము వంచుకొనుట, పదముల తడబాటు మొదలగు వానిచే బీభత్సము నభినయింపవలెను. భయానకాంతరము బీభత్సము క్రమప్రాప్త మయినది.

బ్రాహ్మణులకు లభించు మిష్టము కానట్లు స్వభావ సిద్ధముగా కొందరి హృదయములకు కొన్ని మిష్టములు కావు. ఆ యా వస్తువు లప్రియము లగుటలో ధాత్వాది దోషములు హేతువు. శ్లేష్మ శాధితునకుక్షీర మిష్టము కాదు. మలశాధితునకు భోజనేచ్ఛయే పోవును. నిష్ఠీవనము కళ్ళె వెళ్ళ గ్రక్కి ఉమియుట. ఉద్వేజనము గాఢముగా విడలించుకొనుట. దుర్గంధ ప్రవేశమున నాసాప్రచ్ఛాదన ముండును. అవ్యక్త పాద పతనము లనేక విధముల కలుగును. కాలికేదేని రాయి, మేకు, తగిలిన అడుగు దూరము పడును. అస్థి కంకాల వ్యాకులమయిన శ్మశానమున సంచరించునపుడు అస్ఫుటముగ నడుగులు వేయుట ఉండును. ఒకప్పుడంగలు చాచి నడచుట, ఒకప్పుడు కొద్దికొద్దిగా అడుగులు వేయుట ఉండును. ఇట్టి వన్నియును భీభత్సా భీనయమున కుపయోగించున వగును.

౮ అద్భుత రసము

అద్భుతమను రసము విస్మయ స్థాయి భావాత్మకము. అద్భుతము. దివ్యజన దర్శనము, ఈప్సిత్కార్థ మనోరథ ప్రాప్తి, ఉపవన దేవకులాది గమనము, సభా, విమాన మాయేంద్రజాల సంభావనము, మొదలగు విభావములచే ఉత్పన్న మగును. దాని అభినయమును, నయన విస్తారము, అనిమేష ప్రేక్షణము, రోమాంచము, అశ్రు స్వేద హర్షములు, సాధువాద దాన ప్రబంధము, హాహాకారము, బాహువదన చేలాంగుళి విభ్రమణము మొదలగు అనుభావములచే ప్రయోగింప బడును. స్తంభాశ్రు స్వేద గద్గద రోమాంచ వేగ సంభ్రమ ప్రహర్ష చపల తోన్మాద ధృతి జడతా ప్రలయాదులు వ్యభిచారి భావములు.

రూపకాంతమునం దంతట నద్భుతరసము ప్రయోగింపవలెనని నియమమున్నది. ప్రస్తుత మద్భుతము క్రమప్రాప్త మైనది. దివ్య ప్రాణులు గంధర్వాదులు. ఈప్సితమనునది ప్రాప్తి శక్యమగు పదార్థము. తదితరమగునది మనోరథమని వ్యవస్థ. దేవకుల గమనమున సరస నివేశనాదులు గోచరము లగును. అవి అద్భుత విభావము లగును. విమానాదులు దివ్యరథములు. మాయ యనునది రూప

పరివర్తన క్రియ. ఇంద్రజాలము మంత్ర ద్రవ్య వస్తు యుక్త్యాదులచే సంభవించని వస్తువుల ప్రదర్శించుట. సాధు సాధువని పలుకుట సాధు వాదము. ధనాది దానము నిరంతరము హాహాశబ్ద ప్రయోగము తగిన యనుభావములు. ఈ విషయమున ఈ కారిక లున్నవి.

౨౩౫. య త్వత్తిశయాత్ యుక్తం వాక్యం శిల్పంచ కర్మరూపం
తత్సర్వ పుద్బుతరసే విభావ రూపంహి విక్షేయం.

౨౩౬. స్పర్శ గ్రహణకననై ద్వాహకారైశ్చ సాధువాదైశ్చ
వేపధు గద్గద వచనైః స్వేదాద్వై రభినయస్తస్య.

అతిశయాత్ యుక్తమయిన వాక్యముకాని, శిల్పముకాని, కర్మ రూపముగాని అది సర్వ మద్భుతరసమున విభావ రూపమని తెలియ వలయును. లోక వచనమునకన్న అతిశయముగా నుండు వాక్యము శిల్ప కర్మాదులు సర్వమిందు విభావమ గును. స్పర్శగ్రహము, ఉల్లు కసనము, హాహాకారము, సాధువాదము, వేపధు గద్గద వచనములు, స్వేదాదులు నద్భుతాభినయమున కుపయోగించును. స్పర్శగ్రహ శబ్దమున స్పర్శము వలని స్పర్శరూపమగు నభినయమును గుర్తింప వలెను. ఉల్లుకసనము - ఆస్టోదముతో శరీరము సూర్వ ప్రవేశమునకు విదలించుట. హాహాదులందువలె స్థాయిభావాత్మక వాదమును సాధి పాయముగా గుర్తింపవలెను.

అ వాం త ర భే ద ము లు

౨౩౭. శృంగారం త్రివిధం విద్యా ద్వా జ్ఞేవత్కృత్రియాత్మకమ్
అంగ నేపథ్య వాక్యైశ్చ హస్య రౌద్రౌ త్రి థా న్మతో

౨౩౮. ధర్మోపమాతజ్జైవ తథార్థాపచయో ధృవః
తథా శోకకృతజ్జైవ కరుణ త్రివిధః స్మృతః

౨౩౯. దానవీరం ధర్మవీరం యుద్ధవీరం తజ్జైవచ
రసం వీరమపి ప్రాహ బ్రహ్మ త్రివిధమేవహి

౨౪౦. వ్యాజౌచైవపరాధాచ్ఛ విత్రానితక మేవచ
పున ర్భయాసకంచైవ విద్యాత్ త్రివిధ మేవహి

౨౪౧. వీభత్సః క్షభణః కుద్ధ ఉద్వేగీస్యా ద్ద్వితీయకః
విప్లాక్రిమిభి రుద్వేగీ క్షభణో రుధిరాదిజః

౨౮౨. దివ్యశాస్త్ర సందజనైవ ద్విధా శ్వాతేద్భుతే రసః

దివ్య ధర్మనతో దివ్యే హర్షానందః స్మృతః

ఆయా రసములం దవాంతర భేదము లిందు ప్రదర్శితము లగును. విభావములు ప్రధానములు. ప్రధాన విభావానుగుణముగ సనుభావములుండును. వాని నింతవరకు నిరూపించుట అయినది. అనుభావము లెట్లానుకూల్యము పొందవలెనో కొంత దిక్కుచిన మావశ్యకము. వాక్షేపధ్య క్రియాత్మకముగా శృంగారము మూడు విధములు. వాక్య శృంగారము. రాగోద్భోగములగు వచన రచనలచే ప్రసరించును. నేషధ్య శృంగారము వేష భూషాదుల ఆకర్షణము నుండును. క్రియాత్మక మంగాంగ సంబంధము కలది. హాస్య రౌద్ర రసములు అంగ నేషధ్య వాక్యములచే మూడు విధములు. వాక్య రౌద్రమును స్వభావ రౌద్రమని వ్యవహరింతురు. వాక్యమంతయు స్వభావానుసారిగా ఉండును గదా! కరుణము మూడు విధములు. ధర్మవాశ సమున కలుగునది; అగ్రహాని వలన కలుగునది; శోక కృతముగా కలుగునది అని. వీనిలో మొదటిది ఉత్తములకును కలుగును. అట్టిది శోభన హేతువని ప్రసిద్ధి. ధర్మ శబ్దమున అగ్నిష్టోమాది క్రియలను గుర్తించునది. నియమానుసారమున యాగయజ్ఞసము ప్రతిగాయక గతముగా నున్నచో విభావము కాగలదు. దానవీరము, ధర్మవీరము, యుద్ధవీరమని వీర రసముగూడ త్రివిధ మగుటను బ్రహ్మయె చెప్పినాడు. భయానకము గూడ త్రివిధ మగును. వ్యాజ భయానకము అపరాధ భయానకము; విత్రాసితక భయానకము అని వాని పేర్లు. వ్యాజమున కలుగునది కృతకము. వ్యాజభయానకములో అనుభావ మార్ద్రవము భాసించ్చును. అపరాధ భయానకము అపరాధ మొనరించు చోరాదులకు సంబంధించినది. స్వభావ సిద్ధముగా భయపడు స్త్రీ బాలాదులు తృణము కదలినను భయపడుదురు. అది విత్రాసితక భయానకము. విశేషముగా భయపడువారు విత్రాసితములు. బాలాదు లట్టివారు. భయానకము అట్టివాని ప్రకృతి సనుసరించి యుండుటచే విత్రాసితక భయానకము గురువు మొదలగు వారలకు అపరాధ మొనరించినందున ఉత్తములగువారు కూడ పరమార్థముగా భయావేగములు పొందుదురని కొందరనుట యుక్తముగ లేదు.

భయమనునది వినాశ శంకాత్మకము. ఉత్తములందు సంభవింపదు. భయము స్త్రీ నీ చ ప్రకృతికమని లోకప్రసిద్ధి యున్నది. భీభత్సము శుద్ధము. ఉద్వేగి అని రెండు విధములు. ఊర్భ మాపాదించునట్టిది. రుధిరాది జన్యమగునది శుద్ధ భీభత్సము. విష్ణా క్రిమి కీటకములచే నుద్వేగి భీభత్సము కలుగును. దీని నిట్లు స్పష్టముగా గుర్తించునది. గుధిరాంత్రాది దర్శనమున గలుగు భీభత్సము ఊర్భకారి యగుట వలన శుద్ధము. ఇష్టాదులవలన కలుగునది ఉద్వేగి. అది హృదయ మును చలింప చేయును. అశుద్ధ విభావక మగునది యశుద్ధము. అభినవోపాధ్యాయుల భట్టతోతు లిట్లనిరి. శుద్ధభీభత్స మిట్లుండును. సంసార నాట్య నాయక రాగములకు ప్రతిపక్షముగా నుండి, మోక్ష సాధనమై విభావ విశేషమున గలుగు భీభత్సము శుద్ధము. శోకమున తన శరీరము చూచియు జగుప్స పడుటను కవులు వర్ణించుచునే యున్నారు. కావున భీభత్సముకూడ నిట్టి విశేషముతోకూడి త్రివిధ మగును. ముని భరతుడు రెండు విధములుగా భీభత్సమును చెప్పట నిట్టిది దుర్లభము కాదని ప్రచురము సూచించుటయే. అద్భుతరసము దివ్యము. ఆనందజన్యమని ద్వివిధము. దివ్యదర్శనమున దివ్యము కలుగును. హర్షమున నానందజన్య ముదయించును. దివ్యాద్భుతము నందు సభా విమానాదులనుభావములుగా నుండును. మనోరథా నాప్తిచే కలుగు నానందమున రెండవ యద్భుత ముదయించును. ఇట్లే విధముగ రసవిషయమున విభావాదులు నిరూపితములైనవి. ఈ నిరూపితములనే గాక నిరూపించని విభావాదులను గూడ నూహించి గుర్తింప వచ్చును.

౯. శాంత ర స ము

శాంతరసము శమ స్థాయిభావాత్మకము. మోక్షప్రవర్తకము. అది తత్త్వజ్ఞానము, వైరాగ్యము, ఆశయశుద్ధి మొదలగు విభావాదు లచే కలుగును. శాంతాభినయమును యమ నియమములు, అధ్యాత్మ ధ్యాన ధారణములు, ఉపాసనము, సర్వభూతనయ, సన్యాసస్వీకారము మొదలగు ననుభావములచే ప్రయోగింప వలెను. నిర్వేద,

స్మృతి, ధృతి, సర్వాశ్రమ, శౌచ, స్తంభ, రోమాంచాదులు శాంత రసమున వ్యభిచారిభావములు.

౨౦౩. మోక్షాధ్యాత్మ సముత్త స్తత్త్వజ్ఞాన అర్థహేతు సంయుక్తః
వైశ్చేయసోపదిష్టః శాంతరసో నామ సంభవతి

౨౦౪. బుద్ధింద్రియ, కర్మేంద్రియ, సంరోదా వాధ్యాత్మ సంస్థితేషతః
సర్వప్రాణి సుఖహతః శాంతరసోనామ విభేదః

౨౦౫. న యత్ర దుఃఖం, స సుఖం, న ద్వైషా నాపి మత్సరః
సమస్పర్శేషు భూలేషు న శాంతః ప్రథితో రసః

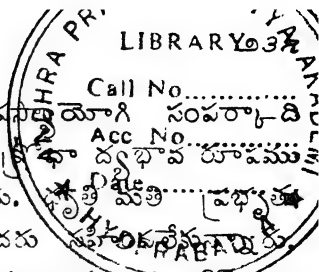
౨౦౬. బాహ వికారా రత్యాద్యాః శాంతస్తు ప్రకృతిర్మతః
వికారః ప్రకృతే ద్దౌతః పున స్తత్రైవ లీయతే

౨౦౭. స్వం స్వం నిమిత్త మాసాద్య శాంతాద్భావః ప్రవర్తతే
పున ర్నిమిత్తాదయేచ శాంతయేవలీయతే

మోక్షాధ్యాత్మజన్యము, తత్త్వజ్ఞాన ఫలకమయిన హేతువులు కలది, నిశ్చేయసోపదేశము కూడినది శాంతరసము కలదు. బుద్ధింద్రియములను కర్మేంద్రియముల నిగ్రహించి ఆధ్యాత్మికమగు సంస్థానముతో కూడుకొని సర్వప్రాణి సుఖహితముగా శాంతరసము సర్వపరిధి మైనది. అందు మఃఖము లేదు. సుఖము లేదు. ద్వేషము లేదు. మత్సరము లేదు. సర్వభూతములందది సమము. అట్టిది శాంతరస మని ప్రథిత మగుచున్నది. రత్యాది భావము లన్నియు వికారములు. శాంత మొక్కటియే ప్రకృతి. వికారము ప్రకృతివలన కలుగును. మరల ప్రకృతియందే విలీనమగును. స్వ స్వ నిమిత్తము ననుసరించి శాంతమువలన భావము ప్రవర్తిత మగుచున్నది. నిమిత్తము తొలగి పోగా భావము సర్వము శాంతమునందే విలీన మగుచున్నది.

శాంతాక్షేపము

నాట్యరసము లెనిమిది అని కొందరనిరి. నవరసములని కొందరు పఠింతురు. నవరసమత మనుసరించి శాంత స్వరూపమిక్ వ్యాఖ్యానింతుము. కొందరు శాంతము లేదందురు. శాంతము ఇతరములం దంతర్భవించు నందురు. వాని వాని జెప్పి శాంతరస సిద్ధాంతము నిరూపించుట సముచితము. శాంతస్రియు లిట్లందురు.

శాంతము శను స్థాయిభావాత్మకము. తపస్వియోగి సంపర్కాది విభావములచే అది ఉడయించును. దానిని తపస్వియోగి ద్వారా భావ రూపము లైన అనుభావములచే అభినయింప వలెను. అనుభావములచే అభినయింప వలెను. లిందు వ్యభిచారులని ఈ వాదమును కొందరు సహజముగా నున్నారని. శమ శాంతములు పర్యాయములు. భావములు నలుబది తొమ్మిది యన్న పరిగణన మున్నది. శాంతమును రసముగా సంగీకరించిన నలుబది తొమ్మిది యన్న సంఖ్యను త్యజింప వలసి యుండును. మున్నది యూడు వ్యభిచారులు, సాత్వికము లెనిమిది. స్థాయి భావము లెనిమిది. మొత్తమీ నలుబది తొమ్మిది పరిగణితములు. మరియు సిద్ధి సంభావనీయము. ఋతు మాల్యాది విభావములు సమ సంతరముననే కలుగు శృంగారాదులలో సనుశ్రుతము లగుననిరి. తపము, అభ్యయము మొదలగునవి శాంతమున విభావములు కాజాలవు. తత్త్వజ్ఞానమునకది అసంతర హేతువులు. కామాదులు లేకుండుట కూడ అనుభావము లనజాలము. సర్వ చేష్టలయు పరమ మెన్నడును ప్రయోగ యోగ్యము కాదు. సుప్త మోహాదులు వంటిది గూడ నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసములచేత భూశయనాదులచే నింకనిట్టి చేష్టలచే సనుభావములు కావలసి యున్నవి. ధృత్యాదులు వ్యభిచారు లంటిమి. అవిమాత్ర మెట్లు శాంతమున వ్యభిచారులు కాగలుగును? ప్రాప్త విషయముల సనుభవించుట దాని వలన కలిగిన స్థిర చిత్తత, ధృతి స్వరూపము, లభించిన దానితో సంతృప్తి పడుట అనునట్టి ధృతి వ్యభిచారి యగునా? కేవల మకించిత్కరత్వమున తత్త్వజ్ఞానోపాయము వ్యుత్పాదితము కాజాలదు. పరదుఃఖ దుఃఖత మనస్కులు కొందరున్నారు. వారేమియు నొనరింప జాలరు. వారలందు తత్త్వజ్ఞానోపాయ మేది? కొందరు సమ్యగ్దర్శనమున సమావస్థను పొందియుందురు. అట్టి నిశ్చలభావముతో వారు సంసారమున సంచరించుచునే యుందురు. ఇక శాంతమన్న రసమెట్లు సంభవించును? శాంతరసము లేనే లేదు.

శాంతము రసమే.

ఈ విషయమున నీ యంశమును సిద్ధాంతము చేయదలచితిని.

ధర్మార్థ కామములు మూడును పురుషార్థములు గదా ! మోక్షమును పురుషార్థము. ఈ మోక్ష పురుషార్థము నానా శాస్త్రములందు నిరూపితమైనది. స్మృతే తిహాసాదులలో ప్రతిపాదితమైనది. ఉపాయ ప్రదర్శన పురస్కరముగ వ్యవహరితమైనది. అంతట సముచిత ప్రాధాన్యము కలిగి యున్నది. ఇది యంతయు సుప్రసిద్ధము. శాంతము రసమేల కాదు ? కామాదుల విషయమై సముచితములగు చిత్తవృత్తులు రతి మొదలగు శబ్దవాచ్యములై యున్నవి. అవి కపి నట వ్యాసారమున సమాస్వాద యోగ్యతను పొందుచున్నవి. అట్టి హృదయ సంవాదము పొందిన సామాజికులందు శృంగారాది రసములై యాస్వాద్యములై నవి. అదే విధముగ మోక్షమనెడు పరమ పురుషార్థమునకు దగిన చిత్తవృత్తియు హృదయ సంవాద భాజనులైన సహృదయులకాస్వాద్యమానమై రసత్వము పొందును. ఇందు రసవృత్తాసిద్ధి లేవనుటలో యుక్తి గోచరింపదు. అట్టి పరమ పురుషార్థోచితమైన చిత్తవృత్తియై యిందు స్థాయిభావము. దీని స్థాయిభావ విషయమున నీ విషయమును సమీక్షింపవలెను. ఈ స్థాయిభావ మిట్టిది. ఈ నిర్వేదమన్నది ఏమి ? నిర్వేదము తత్వజ్ఞాన జన్యమని కొందరందురు. దారిద్ర్యాదుల వలన కలుగు నిర్వేద మొకటి ఉన్నది. దానికన్న నిది వేరు కావలయును. తత్వజ్ఞానము దారిద్ర్య విలక్షణ మైనందున, తత్వజ్ఞాన ప్రభవ నిర్వేదమును విలక్షణమే యనవలయును. కావుననే స్థాయి భావములను చెప్పి సంచారి భావములను నిరూపింప దలచి తన్మన్యమున ముని నిర్వేదము పఠించినాడు. అమంగళ ప్రాయమైన నిర్వేదము మాంగళికమని ఇచట నిరూపించినాడేమి ? ఇందిది భావమై యుండవచ్చును. నిర్వేద మమంగళ ప్రాయమే యగు గావుత ! అయినను వ్యభిచారులలో ప్రభుముగా పరిణమించుట సాభిప్రాయము. ఈ నిర్వేద మొకప్పుడు స్థాయిభావమగును. అట్టి స్థాయిభావమునకై యిట్లు ప్రాధాన్యమిచ్చి నిరూపించుట యని తదభిప్రాయము. తత్వజ్ఞాన జన్యమైన నిర్వేదము తదన్య స్థాయిభావముల కుపమృతము. రత్యాదిభావము లన్నియు భావ వైచిత్ర్యమును సహింపగలవు. ఈ నిర్వేదము నందది లేదు. నిర్వేదము పరమస్థాయి శీలము. ఇది స్థాయంతరముల నన్నిటి నణచి పెట్టును. దారిద్ర్యాదుల వలన

కలిగిన నిర్వేదము శోక ప్రవాహ ప్రసరణ రూపమగు చిత్తవృత్తి విశేషమునకు వ్యభిచారి యగును. కాన తత్త్వజ్ఞాన జన్యమైన నిర్వేదమే శాంతస్థాయి.

శ మ ము స్థాయి

నిర్వేదము స్థాయి యనినపుడు వేదాక పర్యనుయోగమున కనకాశము కలుగు చున్నది. తత్త్వజ్ఞానజన్య నిర్వేదము స్థాయి అని చెప్పుట సమ్మతమైనచో తత్త్వజ్ఞానమే విభావమని అనవలయును కదా ! అట్లునలేదేమి ? వైరాగ్య భీషము విభావ మనెను. అందు విభావస్వ మెట్లున్నది ? తత్త్వజ్ఞానమునకు వైరాగ్య భీషాదులు ఉపాయములందుగు కాబోలు ! అట్లైన శేమి యనినట్లెనది ? నిర్వేద కారణము తత్త్వజ్ఞానము. తత్త్వజ్ఞాన కారణము వైరాగ్యభీష మని నట్లెనది. కాగా వైరాగ్యాదులందలి విభావతావ్యవహారము కారణ కారణముగా నున్నదనవలెను. అట్లునట అత్యంతమతిషంగము. నిర్వేదము వైరాగ్యరూపము “ఎచ్చట వేదియు నుచాదేయము కాదు.” అనెను జ్ఞానమును కలుగ జేయునది. ఇట్టి నిర్వేదము తత్త్వజ్ఞానము సకేయసాయ మగుచున్నది. విస్తరింపబడని తత్త్వజ్ఞానోదయమున కనుకూలముగా ప్రయత్నింపడును. తత్త్వజ్ఞానమున మోక్షము కలుగును. అంతియేకాని తత్త్వము తెలిసి నిర్వేదము పొందుట కాదు. “నిర్వేదమున మోక్షము కలుగు” ననుట యుక్తము కాదు. వైరాగ్యమున ప్రకృతి లయము కలుగునని కదా ! పూజ్యులు పలికిరి. తత్త్వజ్ఞాని యగు నానికి వృథాతర వైరాగ్య మంతట నుండ వచ్చును. అట్టి వైరాగ్యమె జ్ఞానమునకు పరాకాష్ఠ. కాన తత్త్వజ్ఞానమే స్థాయి కావలెను. వైరాగ్యము తత్త్వజ్ఞాన మాలా పరంపరచే పరిపోషము పొందును. కావున నిర్వేదము స్థాయికాదు. తత్త్వజ్ఞానమే స్థాయి కావలసి యున్నది. తత్త్వజ్ఞానము శమము. శమమే స్థాయి యనుట సముచితముగ నుండును.

“పాదుగుగల గోవని కోడెమాడకే స్వగమగ పిలికినాడు”
 “యువతియని లావణ్యము లేని పండు నాలింగము చేసికొనినాడు”
 “వైడూర్య మనుకొని కంచుముక్కనే యాశించినాడు.” గుణములు

లేని కృపణు నిన్ను ప్రణమించు మూఢుడేమి యొనర్పలేదు? దీనిలో చిరకాలము భ్రమపడి వంచితుడై స్వీకార్య మేదియు లేదని తెలిసి సమ్యక్ జ్ఞానము పొందిన వాని స్థితి యున్నది. ఇది నిర్వేద మగునా? తత్త్వజ్ఞాన మగునా? సంశయ మక్కరలేదు. ఇది భేదరూపమైన నిర్వేదము. ఇది తత్త్వజ్ఞానములోని భావము కాగలదు. అక్షపాద పాదులు విషయ గంభము మిథ్యాజ్ఞాన మూలమనిరి. మిథ్యాజ్ఞానము తత్త్వజ్ఞానమున నశించు ననిరి. ఆ తత్త్వజ్ఞానము వైరాగ్యమునకు కారణమని వారు తలచినట్లే కదా! “దుఃఖ జన్మ వ్రతవృత్తిరోష మిథ్యాజ్ఞానానాం, ఉత్తరోత్తరాపాయే తదనంతరాపాయాత్ అప వన్.”

ఇట్లు వారనినంత మాత్రమున నేమైనది? వైరాగ్యమే నిర్వేదము కాలేదా? అట్లని ఎవరనిరి? వైరాగ్య నిర్వేదములకు భేద మున్నది. రాగాదుల ప్రధ్వంసము వైరాగ్యము. శోక ప్రవాహ ప్రసర రూపమగు చిత్తవృత్తి విశేషము నిర్వేదము. పోనిండు, వైరాగ్యమే నిర్వేదమని తలచుడు! ఈ వైరాగ్య నిర్వేదము స్వకారణ వశమున మధ్య కలుగునదేకాని మొదటినుండి యుండదు. సాధ్య మోక్షమున వైరాగ్యము సూత్ర స్థానీయము కాలేదు. అదియుగాక ఇది తత్త్వజ్ఞాన జన్యమగుట శమమునే చెప్పినట్లైనది. శమమునకే నిర్వేద నామము పెట్టినట్లైనది. మే మనిన శమమే స్థాయి యనెడు భావము పోషించి నట్లైనది. శమ, శాంతియులు పర్యాయము లను కొందురు కాబోలు! అట్లు తలచ నక్కరలేదు. హాస హాస్యములు పర్యాయములు కావు. అపి సిద్ధ సాధ్యములు లోకికాలోకికములు. సాధ్యంశ సాధారణములు. శమ శాంతియులు కూడ నిట్టివే. ఇంతటి వైలక్షణ్య ముండగా శమ శాంతియులు పర్యాయము లనరాదు. సముచిత చిత్తవృత్తి హృదయ సంవాదమున సహృదయులలో రసీక రించుట యున్నది శమమున నున్నది. శమ చిత్తవృత్తియే పరపురుషార్థోపచితమై శాంత రసత్వము పొందు ననవలెను.

రత్యాదులందొకటిస్థాయి

కొండరీ విధముగ భావింతురు. రత్యాది చిత్తవృత్తి విశే

షము తెలిమిది యున్నవి. అవియె తగిన విభావముల గూడి రసీభ వించును. ఇంకను విభావ విశేష సంశ్రయము కలనై విచిత్రముగా భాసించును. అట్లు చిత్ర విచిత్రములగు వాని యందొకటి శాంతము నందు స్థాయి కావచ్చును. వివిక్త సేవనము, శ్రుతము, స్వాత్మ విషయమైన రతిని పోషించును. అట్టి స్వాత్మరతియె మోక్ష సాధన మనియు, అట్టి రతియె స్థాయిగా నుండుననియు శాస్త్రుకారు లసిరి. ఆత్మ రతియగు మానవుడు ఆత్మత్వపుడై ఆత్మ సంతుష్టుడై యగు నేని అతడాచరింప వలసినది లేదు. అని గీతాగురు వనినాడు. సర్వ విషయమును వైకృతముగ చూచినపుడు విశ్వ విశ్వమును శోచ్య ముగ పరిశీలించినపుడు, సాంసారిక వృత్తాంత మంతయు నపకారియని గుర్తించి నపుడు, అసమ్మోహ ప్రధానమగు సాత్విక విషయ ముద యించును. అట్టి వినయము నాశ్రయించిన మానవుడు సర్వలోక స్పృహణీయమైనను ప్రమదాది బాహ్య విషయ సర్వస్వము నంత నేవగించు కొనును. సాత్వికయమగు వినయ ప్రకర్షమున విస్మయ పడును. అట్టి వానికి మోక్ష సిద్ధి యున్నది. కావున నీనిలో నస్య తమ మేదేని స్థాయి కాదగును అని.

ము ని మ త వి సు ధ ము

కాని ఇది ముని మతము కాదు, భరతుడు దీని సమ్మతించడు. ముని భరతుడు విశిష్ట విభాగములను పరిగణించు చున్నాడు. అట్టి వాని నితరములను పరిగ్రహించు చున్నాడు. దీని నంతను పరిశీ లింపగా నిది నిశ్చితమగును. అలౌకిక హేతు సామగ్రిచే రత్యాదు లవపర్గ విషయము లగుట నంగీకరింప నచ్చును గాని వానిలో నొకటి స్థాయి యగుట కిష్టపడడు. రత్యా ద్యనేకములలో నే యొకటియు స్థాయి కాలేదు. వాని స్వరూప తత్త్వము పరిశీలింపగా స్థాయిత్వము సుదృఢ మనలేము. శిథిల ప్రాయముగా గోచరించును. ఉపాయ భేదమున నేదేనియు స్థాయి కావచ్చు ననుటయు భావ వైధిల్యమునే సూచించును. రత్యాదులలో నేదేని యొకటి శాంత స్థాయి యనుట సంగతముగా లేదు.

అన్నియు కలసి స్థాయి

రత్యాదులన్నియు పానక రసము వలె విభాగము లేనినై సంకీర్ణము లగును. పానకమునందు గుడ మరీచ్యాదు లెన్ని కలసి నను సమాస్వాద సమయములో వేరు వేరుగా గోచరింపవు. అన్నియు వ్యామిశ్రములై ఏక విధమున భాసించును. అట్లే రత్యాదులున. కాన శాంతమునందు విభాగ హితములైన రత్యాదులన్ని స్థాయి భావములు కావచ్చునని కొందరందురు గాని నిదియు మనోజ్ఞము కాదు. చిత్తవృత్తు లెప్పుడును సమకాలమున కలుగవు. తత్సమయములో తదన్యోదయము విరోధము. అవిభాగమున రత్యాదు లుండు ననుట భావ తత్త్వము కాదు. ఇంతగా వాద గోష్ఠిలో స్థాయి కాద గినది కన్పడుట లేదు. అయినచో ఏక శాంత స్థాయి ఏది అని పించును. ఇట మీదట నాయంతమునే వివరింతుము.

సిద్ధ స్థాయి త

తత్త్వజ్ఞానమె మోక్షసాధనము. కావున మోక్షమున తత్త్వ జ్ఞానమె స్థాయి యగుట సముచితము. తత్త్వజ్ఞాన మనునది ఆత్మ జ్ఞానమే. ఆత్మ యొక్క జ్ఞానము ఆత్మజ్ఞానము. ఇట్లన్నను జ్ఞాన మాత్మేతరమన నక్కర లేదు. ఆత్మగావ్యా మ్యాత్మజ్ఞానము. ఇది ఇంద్రియ జన్య జ్ఞానాదులకన్న మును. ఈ యంత మాకరములందు వితతముగా నున్నది. జ్ఞానానందాది నిరుద్ధ భర్తృముక్తమగు యాత్మయే పరికిల్పిత విషయోపభోగము లేరది, శాంతిమున స్థాయి యగును. ఇది నిత్యస్థాయి. ఇది సిద్ధస్థాయి భావము. ఇది స్థాయియని పేరుగా వచ్చింప నక్కర లేదు. నిత్యాది చిత్తవృత్తులు తత్తత్తార్థ శాంతతర సముదయమున నుత్పన్నము లగును. కారశాంతరముల ప్రళయమున నిరుద్ధము లగును. ఉత్పద్వ్య మాసములు నిరుద్ధ్య మాస ములు అగునవి స్థాయి రూపాత్మ భిత్తి నాశ్రయించిననై అపేక్షా కృతముగా స్థాయి భావములని అనుచున్నాము. వానియందు సహజ ముగ స్థాయిత్వము లేదు. తత్త్వజ్ఞాన మనునది సకల భావాంతరము లకును భిత్తిస్థానము. సర్వ స్థాయిలకన్నను స్థాయితమము. రత్యాది చిత్తవృత్తుల నన్నిటిని వ్యభిచారి భావములనుగా నొనర్చును.

కావుననే నిసర్గ సిద్ధముగ సిద్ధస్థాయి భావమని గుర్తింప వలెను. ఇదియే కారణముగ ముని దీనిని వేరుకా గణింప లేదు. వేరుగా పరిగణనము కూడ యుక్తము కాదు. ఖండము, ముండ మున్నచో వాని మధ్యలో గోత్ర మిది మూడవది యని ఎవరును పరిగణింపరు. కాబట్టి నలుబది తొమ్మిది భావములను భరతుడు పరిగణించుట యుక్తమే అగును. తత్త్వజ్ఞానమునకు పృథగ్గణన మెట్లందురు కాబోలు? పృథగాస్వాదమున్నందున సర్వము సంగతమగునని యందుము. రత్యాదిభావములకు తత్త్వజ్ఞానమునకును భేద మున్నది. రత్యాదులు ఇతర సంపృక్తములు కొంతగా తాకిక ప్రతీతికవి గోచరము లగును. చిత్తవృత్త్యంతరముల సంబంధమున కలుషము లగును. అత్మజ్ఞాన మిట్లుకాదు. సమాశ్చీతర సమయమున ననుసంధీయమాన నుగును గాని వికల్ప రహితముగనే ఉండును. ఇం దేమాత్రము తాకిక ప్రతీతి లేదు. లోకమున నిది కొంతగా భాసించు గావుత ! అయినను ఇతర స్థాయిభావముల పరిగణించునట్లు దీని పరిగణింప నక్కరలేదు. శాంతేశ్వరములైన రసములందు ఈ సిద్ధస్థాయి యుప యోగము లేదు. ఇది ఎన్నడును వ్యభిచారి భావముల వలె లక్షణీ యము కాదు. వ్యభిచారీత్వము సంభవింపదు. సామాన్యముగా వ్యభి చారులు నైచిత్ర్య మాపాదించునవియగును. ఇది అట్లు కాదు. శమైక స్వభావక మగునిది దమము అనికూడ వ్యవదేశింప తగును. శమమని నిర్వేదమని దీనినన్నచో భావమని యనరాదు. ఈ నిర్వేదములోక నిర్వేదముకన్న విలక్షణము. దానిద్రావ్యదుల వలన లోక నిర్వేదము కలుగును. తత్త్వజ్ఞానము, శమస్థితి, సర్వమిది యాత్మ స్వరూపము. రత్యాదులనునవి యాత్మ యందలి కాలుష్యోపరాగ విశేషములు. ఇది రత్యాదుల ననుగమించినను అవ్యవధానమున సమాధి బలమున విశుద్ధ రూపముతోడనే యుండును. సమాధినుండి వ్యస్థిత చిత్తుడైనను ప్రశాంతముగనే ఉండును. తత్త్వజ్ఞాన స్వరూపమైన స్థాయిభావము నకు సర్వవిధ తాకికాలాకిక చిత్తవృత్తి కలాపము వ్యభిచారి యగును. యమ నియమాదులు తత్త్వజ్ఞానా నుభావములుగా నున్నవి. అంగో పాంగా భినయములును తత్త్వజ్ఞానమున నున్నవి. వానినే స్వభావా భినయములని నిరూపింప దలచితిమి. అట్టి వన్నియు తత్త్వజ్ఞాన

విషయములే యగును. అభినయముల స్వభావమే అట్టిది. ఈశ్వరానుగ్రహాదులు కూడ విభావ రూపమున తత్త్వజ్ఞానమునకుఁబట్టంభము సంపాదింప వచ్చును. నాశోన్మృఖములైన రత్నాదు లిందు ఆస్వాద్యములు కావు. విప్రలంభమున నౌత్సుక్యము, రాద్రమున నుగ్రత, కరుణ, వీర, భయానకాద్భుతములలో నిర్వేద భృతిత్రాస హర్షములు, వ్యభిచారి భావములు ప్రధానముగా నవభాసించునట్లు రాగప్రతిపక్షమైన జగుప్సలో రాగాత్మకములు ముఖ్యముగా భాసింపవు. దయ యను చేరుగల పరోపకార ప్రయత్న రూపమైన నుత్సాహమిం దంతరంగముగ నుండును. స్వాత్మ సంతృప్తుడు, పరాధ ఘటనోద్యుక్తుడు కావచ్చును. ఇట్లుత్సాహ మంతరంగముగ నున్నదని, కొందరు దయావీరమని, ధర్మవీరమని, తత్త్వజ్ఞానమును వ్యవదేశించిరి.

ఉత్సాహ మెల్లప్పు డహంకార ప్రాణము. శాంతమున నహంకార శైధిల్యముండును. విరుద్ధముగా నుండునది రతిలో నిర్వేదమువలె వ్యభిచారిగా నుండవచ్చును. పరోపకార కరణమున నుత్సాహమె ప్రకర్షముతో నుండును. ఏ యవస్థయు నుత్సాహ హీనముగ నుండదు. ఇచ్ఛాప్రయత్నములు లేక నేదియు నుండదు. స్వాత్మోద్దేశమున నుండు తత్త్వజ్ఞానికి కర్తవ్యాంతర మేమియు మిగులదు. శాంత హృదయులు కొందరు పరోపకారమునకై శరీర సర్వస్వ మర్పింతురు. అది శాంత విరోధికాదు. అకృత కృత్యులకు 'ఆత్మానం గోపాయేత్' అని శరీర రక్షణ ముపదిష్ట మగుచున్నది. సన్యాసులకు శరీర రక్షాది తాత్పర్యమే ఉండదు. చతుర్వర్గ సాధకత్వమే దేహ రక్షణమున నిదానము. కృతకృత్యుడగు తత్త్వజ్ఞుని, వీరరాగి సన్యాసి, జలాగ్ని శ్వేభ్రములలో దుముక వచ్చుననియే ఉన్నది. అట్టివాడెట్లైన శరీరము త్యజింప వచ్చును. అట్టి శరీరము పరాధమే త్యజింప బడునేని సర్వము సంపన్న మైనట్లే. దేహాత్మ మానవులకు దేహమే సర్వస్వము. ధర్మాదులు నిర్దేశింపక పరాధమై త్యాగమట్టి వారలకు సంభవింపదు. యుద్ధమందును పర పరాజయమునకై ప్రవర్తించుటయే కాని శరీర త్యాగమునకై యుద్యమింపరు. శుభతర

మగు దేహాంతరము సంపాదింప వలెననియే కొందరు భృగువతన మొనరింతురు. స్వార్థ ముద్దేశింపక కేవలము పరార్థ సంపత్తికై ప్రయత్నించుట, దేహత్యాగ పర్యంత ముపదేశ మిచ్చుట, ఆత్మ జ్ఞానము లేని వారలకు కుదరనే కుదరదు. తత్త్వ జ్ఞానములగు వారు ఏ ఆశ్రమ మందున్నను ముక్తి భాజను లగుదురని స్మార్త వచన మున్నది. తత్త్వజ్ఞాన నిష్ఠుడు గృహస్థుడును ముక్తు డగునట! బోధి సత్పులు కొందరున్నారు. పరార్థమై ప్రయత్నించుటయే వారి ధర్మము. పరోపకారమే ఫలమని భావింతురు. ఇట్టి అభిసంధి వార లకు దృఢ మున్నది. అందుననే వారలకు తదుచిత దేహమే కలు గును. పరోపకారమున త్రివర్గ సంపత్తియే ప్రధానమని భావించు నారు అట్లే యుందురు. అర్థ కామోర్తర మైన సర్వ చరితము సకల లోక హృదయ సంవాదమున గుండర ప్రయోజనముగ నాటకమున నుండవలెనని లక్షణకారు లనిరి. తత్త్వజ్ఞానమునకు తగిన బీజ సంస్కా రములచే భావితులగు వారు ఇందు హృదయ సంవాదము పొంద గలరు. కాని శాంత మున్నదని అంగీకరింప వలెను. చిరంతనుల పుస్తకిచులందు శమ స్థాయి భావాత్మకమైన శాంత మనెడు రస మును భజితుడు లక్షణ పురస్కరముగ నిరూపించుట గోచర మగు చున్నది. ఇదియు నిచట ముఖ్యముగ పరిగ్రాహ్యము. సర్వరసములు సమాన్వాదమున శాంత ప్రాయముగనే ఉన్నవి. విషయ వ్యావృత్తి వలన కలుగునదియే కాదు. రసమునకు సంబంధించిన ప్యంతా స్వాదము సర్వము శాంత స్వరూపముగనే ఉండుట రస విదుల కతి గోహితము; శాంతముఖ్యత సర్వలభముతో నున్నది. ఇతరములు సంస్కారాంతర ములతో నుండును. ఇది యట్లుకాదు. సర్వ రస ములకిది ప్రకృతి. సామాన్యముగా నుండు దానిని వేరుగా పరిగణిం చక పోవుట లోకమునగూడ విశ్రుతము. శాంతస్థాయి సామాన్య త్వక మగుట వేరుగా పరిగణితము కాలేదు. వివేచకులగు వారు సామాన్యమును విశేషములతో కలియ గలవరు. సామాజికాస్వాదము వివేచకత్వము నవలంబించి యుండును. శాంతమును వారి ప్రతితిలో విషయమై యుండును. కాన శృంగారాదులకన్న నిది పుష్కగూఢ తము.

శ్రీ సిద్ధాంత శాస్త్రము

ఇతి హాసములలో, పురాణములలో, శబ్దకోశములలో రసములు తొమ్మిది అనియే ప్రతీతి యున్నది. శ్రీ మత్సిద్ధాంత శాస్త్రము లందును శాంతమును నిరూపించినారు. 'అష్టానా మిహ దేహానాం శృంగారాదీన్ ప్రదర్శయేత్, మధ్యేచ దేవదేవస్య శాంతం రూపం ప్రకల్పయేత్.' ఎనిమిది మంది దేవులకు శృంగారాదు లెనిమిది రసములను నిరూపింప వలెను. అష్టదేవుల మధ్యలో దేవ దేవునకు శాంతరూపము కల్పింప వలెను, అని సిద్ధాంత శాస్త్రము చెప్పినది. శాంతమునందు వైరాగ్య సంసార భీరుత్వాదులు విభావములు. వైరాగ్యాదులు నిరూపింప శాంతము సుజ్ఞాత మగును. మోక్ష శాస్త్ర చింతాదు లనుభావములు. నిశ్చేద, మతి, ధృతి, స్మృత్యాదులు వ్యభిచారి భావములు. భక్తి శ్రద్ధ లనునవి ఈశ్వర ప్రణిధాన విషయముగనే ఉండును. వానిని వేరు రసములని అన నక్కరలేదు. ఈ నిరూపణ సముచితముగ ఈ సంగ్రహ కారికను భావింప వచ్చును.

౨౮౮. మోక్షధ్యాత్మ నిమిత్త తత్త్వజ్ఞానార్థ హేతు సంయుక్తః

నిశ్చేయసదృశముతః శాంతరసోనామ విశ్లేయః

ఈ కారికలో మూడు విశేషము లున్నవి. మూడింటిలో విభావ స్థాయ్యనుభావ యోగము నిదర్శిత మైనది. తమతమ నిమిత్త మను సరించి శాంతము వలన భావము కలుగునని, నిమిత్తము తొలిగిపోగా, శాంతము నందే భావము లయించునని భరతుడచట భావగర్భముగా నున్నది. శాంతము సర్వప్రకృతి యని చెప్పినట్టైనది.

శాంతాస్వాద మీ విధముగా నుండును. ఉత్సాహ రత్యాదు లన్నియు నుపరాగము సంపాదించును. ఆత్మ స్వరూపమునందు వాని వలన నొక యుపరంజనము కలుగు చున్నది. ఉపరక్తమైన ఆత్మ స్వరూపమే వానియం దనుభూత మగును. దారమున దూరదూర ముగా రత్నములను కూర్చిసపుడు రత్నాంతరాళమందు సితతరముగా సూత్రము నిర్భాసించును. రత్యాదు లుపరంజకముగా నున్నప్పుడు వానియం దాత్మ స్వరూప మిట్లే సిత సూత్రమువలె గోచరించును. రత్యాదు లేవియు నుపరంజకములుగా లేకపోయినను ఆత్మ భావము

వలె శాంతము భాసించును. ఇట్లు భాసమానమగు నిది సకల దుఃఖ జాల హీనమై పరోన్ముఖత్వ మిచ్చునదై పరమానంద లాభమున సంవిదేకరూపమై విభాత మగును. ప్రయోగ ప్రబంధముల మహిమచే సాధారణ రూపమున నిర్భాసించి అంతర్ముఖా వస్థాభేద మున లోకోత్తరానంద మిచ్చి సంవిన్మయమగు హృదయ సంవాద మగును. ఇది దీని తత్త్వస్వాద ప్రక్రియ.

ఇట్లే రసములు తొమ్మిదియే. ఇవియే సుమధో పయోగులు. రంజనాధ్యక్ష ముండుటను బట్టి ఇవియే ఉపదేశింప దగినవి. వీని కతిరిక్తముగా రసాంతరములు సంభవింపవు. ఆర్ద్రతా స్థాయికముగా స్నేహము రసమని కొంద రందురు. గంధ స్థాయికముగా తౌల్య రసమని కొంద రందురు. ఇట్లే భక్తియు రసమను వారునున్నారు. ఇట్లునట రసహృదయము కాదు. ఇనన్నియు రత్యుత్సాహదులందే పర్యవసించును. లక్షణ లక్షితముగ నవ రసాభ్యాస మంతవరకు జరిగినది. ఇటుపై భావలక్షణ మపేక్షితము. రసలక్షణ మున్నగాని భావాది లక్షణము పూర్ణము గాదు. రస లక్షణమును భావ విభా వాదులు నిరూపించిన గాని పూర్ణము కానేరదు. సర్వము రసము కేంద్రీకరించు కొనినవి యగుట వాక్యైక వాక్యమున నిఖలము రస లక్షణమే యగును.

భా వ చ క్ర ము

ఇప్పు డిక భావముల వ్యాఖ్యానింతుము. ఈ మాట యిది వరలో ననినదే. మఱల చెప్ప లేదు? “పూర్వపు క్రమము ననుసరించి విభావాదులను జెప్పవలయును. కాని ప్రధానము లగుట స్థాయివ్యభి చారుల రూపింప వలెను. అందుననె మఱల నిట్లనట”. అని కొందఱునుకొందురు. ఇది యట్లుకాదు. “వయం తు బ్రూమః” మేమిట్లందుము. భావశబ్దమున చిత్తవృత్తివిశేషములె వివక్షితములు. ఆ భావ ములకు యోగ్యతావశమున యథాయోగముగా స్థాయి సంచారి విభావానురూపత సంభవించును. శాఖ్యములయిన ఋతుమాల్యాది విభావములు, శాష్వాదు లయిన యనుభావములు భావశబ్దమున వ్యవదేశింప దగవు. స్థాయి వ్యభిచారి సాత్త్వికములె భావములు.

విభావానుభావములకు ప్రాసంగికముగా లక్షణము చెప్పెదము—
 “విభావానుభావములు కూడ సంవిత్స్వభావమున నిమజ్జనోన్మజ్జనము
 పొందుట యున్నదని సంవిదాత్మకములె యని భావించిన, విశ్వ
 మంతయు భావమయమె యగును. అప్పు డభినయధర్మ మొదలగు
 వానిని వేరుగాచెప్పట కుదురదు. కాన స్థాయి వ్యభిచారి సాత్త్వి
 కములె భావములనుట యుక్తిసంగతము. భావములు చిత్తవృత్త్యా
 త్మకములు. భావపదమున రెండు వ్యుత్పత్తులు సంభానితములు
 కావచ్చును. “భవతీతి భావః” అని యొకటి. “భావయతీతిభావః”
 అని రెండు. రతిభావ మని యనినప్పుడు రతిప్రాదుర్భావములో ప్రక
 ర్షగతి భాసించును. మొదటి భవసము పిమ్మట నుండదు. అప్పుటి
 దా యనంతర ముండదు. వీనిలో తరతమభావముండును. ఇట్టి చిత్త
 వృత్త్యాత్మకము లయిన భావములు పరిమితకాలభావమై గోచరించును.
 ఇది మొదటిరీతి ననుసరింప లభించెడి తాత్పర్యము. భావింపజేయు
 నను రెండవవృత్పత్తి చూడ నిది లభించును. “భావయంతి, ఆస్వా
 దనం కుర్వంతి, హృదయం వ్యాప్నువంతి” “భానింప జేయును.
 ఆస్వాదన మాపాదించును. హృదయము వ్యాపించును”. అని. భావ
 పదమున నిట్లునుద్భిన్నార్థము లున్నవి. అనుద్భిన్నోద్దేశ్యమున భావ
 భావమును విశేషము చేయుట యుక్తము.

౨౦౯. “భావా ఇతి కస్మాత్ ? కిం భవంతీతి భావాః ?

కీం వా భావయంతీతి భావాః ? — ”

భావము అని యనుట యేల ? ఉద్భవనముననె యవి భావములా ?
 భావింప చేయుచున్నవి కావున భావము లగుచున్నవా ? అయినచో
 నవి వేనిని భావింపజేయును ? వేనివ్యాపించును ? ఏమియాచరించును ?
 ఇట్లు భావవిషయమున ప్రశ్న కలుగును. ఇందిది సమాధానము.
 వాగంగసత్వోజేశము లయిన కావ్యార్థములను భావింప జేయునవి
 కావున భావము అని యనదగును. కావ్యము కవనీయము. అందు
 పదార్థవాక్యార్థములు రసములందే పర్యవసానము పొందును. కావ్య
 మున ప్రధానము లగుట యసాధారణము లగుట రసములు కావ్యార్థ
 ము లగుచున్నవి. ప్రధానముగా నర్థింపబడునవి యగుట రసము లర్థ
 ములు. ఆర్థశబ్ద మిం దభిధేయవాచి కాదు. రసాదులు స్వశబ్దాభిధేయ.

ములు కావని ధ్వనికారాదులు నిరూపించిరి. తద్వివరణమయిన సహృదయాలోక లోచనమందు నిది వివృతమయినది. కావ్యార్థములగు రసముల నివి భావింపజేయును. ఆస్వాద్యమగు లౌకికార్థమంతయు స్థాయివ్యభిచారికలాపముననె నివృత్తమగును. మొదట స్థాయి యవభాసించును. అనంతరము సర్వసాధారణభావమున నాస్వాద ముదయించును. మొదట గోచరించియు నుత్తరభూమి నందికొని యాస్వాదమునకు భావకము నిష్పాదకము నగును. వాగంగసత్వములు సంబంధించియున్న కావ్యార్థములను భావములు భావింపజేయును. ఆహార్యమంతగా ముఖ్యము కానందున నిందు జేరలేదు. వాచికాదులె యంతరంగములు, కావ్యము వలన గూడ రసాస్వాదము కలుగును కదా! కావ్యమున నాహార్యమునకు పూర్ణత లేదు. అందుననె యిందది యసాత్తము కాలేదు. చిత్తవృత్తుల లౌకికములు. వాచికాద్యభినయ ప్రక్రియారూఢములై లౌకికదశలో నాస్వాద్యము కాని స్వాత్మస్వరూపము నిష్పాదావిష్కరింపజేయును.

భావపదము భూధాతు నిష్పన్నము. భావితము వాసితము కృతము మూడు సమానార్థములు. లోకమున గూడ నిది ప్రసిద్ధము. “ఈ గంధమున రసమున నిది సర్వము భావితము”. అని. ఇది యంతయు వ్యాప్యర్థము. కస్తూరికాగంధము వ్యాపించినది. గుణమునకు సంక్రాంతి లేనందున కస్తూరిగంధము వేరొక గంధమును కలుగజేయదు. ఆ గంధసదృశమయిన గంధాంతరము నచట కలుగదు. గంధాదులు యావద్దవ్యభావులు. కేవలము కస్తూరికాద్రవ్యమే రూప దేశ చైతన్యాక్రమణ స్వభావము కలదై వస్త్రాదికమున గూడ నట్టి ప్రతిపత్తి కలుగజేయును. అట్లే ప్రకృతమున గూడ భావింపవలెను. మొదటి దశలో వాచికాద్యభినయములు దేశ కాల విశేష గతములు గనె భాసించును. కాని సాధారణీభావము పొందిననై మృగమదామోద విధానమున సామాజికులను వ్యాపించును. అప్పుడు సామాజికాత్మలను స్వచిత్తవృత్తి వ్యాపన ద్వారమున భావింపజేయును. కాన నివి భావములు. ఈ విషయమున వ్యుత్ప

స్త్యంతరమును దర్శించు ప్రాక్తన వ్యుత్పత్తిగ్రాహకము లయిన శ్లోకములు గలవు.

౨౯౦. “విభాచైరాహృతే యోఽర్చో హ్యనుభావైస్తు గమ్యతే
వాగంగసత్వాభినయైః స భావ ఇతి సంజ్ఞితః
౨౯౧. వాగంగముఖరాగేణ సత్వేనాభినయేన చ
కవేరంతర్గతం భావం భావయన్భావ ఉచ్యతే
౨౯౨. నానాభినయసంబద్ధాన్భావయంతి రసానిహసన్
యస్మాత్తస్మాదమీ భావా విష్టేయా నాట్యయోక్తృభిః”

విభావ మనునది విషయము. వానిచే నిష్పాదిత మగు నర్థము. వాగంగసత్వాభినయరూపము లయిన యనుభావములచే గమ్యమాన మగును. దానికే భావమని సంజ్ఞ. వాగంగసత్వాభినయము లను భావములు. స్వాభినయసంహితము లయిన వ్యభిచారిభావములను గూడ నిచట కొందరు సంభావించుచు వ్యభిచారిభావములచే భావము మిశ్రీకృత మగు ననుచున్నారు. వ్యభిచారులకును వ్యభిచారు లుండును. నిర్వేదమున చింత వ్యభిచారి. శ్రమమునకు నిర్వేదము వ్యభిచారి అని వారి భావము. ఇట్లనుట యుక్తము కాదు. స్థాయి భావమునకు వ్యభిచారిత కలుగ వచ్చును. కాని వ్యభిచారిభావము లకు స్థాయిత రాదు. వ్యభిచారులకును స్థాయిభావత్వముకలుగునేని మూలవ్యభిచారి యాస్వాదమున రసాంతరమును కలుగ వలసి యుండును. వ్యభిచారిభావమునకు వ్యభిచారిభావముండు ననుట కన్న ముఖ్యమయిన స్థాయిభావమునకే యన్నియు వ్యభిచారు లనుట యుక్తముగా నుండును. విభావనిర్ణీత మనుభావములచే గమ్య మగు నని భావనిర్వచనము చేయుట లోకానుసారిగా నున్నది. కవి నట శిక్షోపయోగిగా నున్నది. ఇదివరలో పలికిన రెండువ్యుత్పత్తులు సామాజికాభిప్రాయము ననుసరించినవి. ఇదియే శ్లోకద్వయమున వ్యక్త మగును. వాగంగముఖరాగమున సత్వమున నభినయమున కవి యంతర్గత మగు భావమును భావింప జేయునది భావమగును. నానాభినయసంబద్ధము లగు రసముల సామాజికులను భావింప జేయు నవి యగుటచే భావవ్యవహారము కలుగునని నాట్యప్రయోక్తలు గుర్తింప వలెను. నర్ణనానిపుణు డగు కవి యనాది ప్రాక్తన

సంస్కార ప్రతిభానమయ మగు భావము కలవాడై యుండును. అది తాకికవిషయజన్యము కాదు. దేశకాలాదిభేద ముండుండదు. అది సర్వసాధారణీభావమున సమాస్వాదయోగ్యము. అట్టిదానిని సమాస్వాదయోగ్యముగ జేయునదియే భావము. భావము చిత్తవృత్తిలక్షణమని చెప్పితిమి. వాగంగముఖరాగ మనుచోట ముఖరాగము వైవర్ణ్యరూప మయిన సాత్వికము. సత్త్వము చిత్రైకాగ్రత. తజ్జనితము సాత్వికము. వైవర్ణ్యత్యక్త మయిన ముఖరాగము సాత్వికాంతర్గత మయినను ప్రాధాన్యమున పునరుక్త మయినది. శుభాభినయ మంగోపాంగయుక్తముగా నున్నను ముఖరాగము లేకపోయినచో శోభాన్వితముగా నుండ దందురు. అందుననే ముఖరాగము సూచిత మయినది. ఈ భావములు సామాజికుల విశిష్టచిత్తవృత్తులను రసనయోగ్యముల నొనరింప గలవు. అట్లు వారి మానసములు భావితము లగును. భావములు వారికి తగిన యుద్బోధ మీయగలవు. సామాజికు లెల్లప్పుడు సర్వభావములను బుద్ధివిషయములనుగా జేసికొన జాలరు. ఈ భావము లాస్వాద్యము లనువారి బుద్ధివిషయములను జేయగలవు. నానాభినయసహితములగు రసములను భావింపజేయుననుట, అభినయములకూడ బుద్ధిగోచరము లగునని భావము. భావములు స్వగతయోగ్యరూపమున రసములను రసనయోగ్యములుగ నొనరించుటయే యధివాసనాత్మక మయిన భావన. నిర్వేదోపరక్త మగు రతి యాత్మకోపరక్త మగునట్లు అతాకికాస్వాదవిషయము లగు స్థాయిభావములను భావము లధివాసింప జేయగలవు.

ఇది రసప్రకరణ మగుట చిత్తవృత్తుద్భవహేతు వయిన విషయము విభావాగ్ధి మని విజ్ఞాత మయినది. అయినను విభావ మనుటలో ప్రవృత్తినిమిత్తము తెలియవలసి యున్నది. విభావమని యనుటేల? ఋతుమాల్పాదులు విభావశబ్దమున వ్యవదిష్టము లగుటలో హేతువేమి? ఇదిగో చెప్పెదము. విభావ మనునది విజ్ఞానార్థము. విభావము, కారణము, నిమిత్తము, హేతువు అనునివి పర్యాయములు. వాగంగసత్వాభినయము దీనిచే విభావిత మగును గావున నిది విభావ మగుచున్నది. “విభావ్యతే ఇతి విభావః”, విభావితము విజ్ఞాతము

అనునవి సమానార్థకములు. స్థాయిభావములకు వ్యభిచారిభావములకును వాగాద్యభినయము లున్నవి. వాగాద్యభినయసహితము లయిన స్థాయివ్యభిచారిభావములు వీనిచే విశిష్టస్వరూపమున విజ్ఞాతము లగును. అందుచే నివి విభావము లగుచున్నవి. అభినయము లనేక కాగణముల వలన గలుగుట ప్రసిద్ధముగ నున్నది. చూడుడు. హాసము హర్షాదుల వలన గలుగును. ఘర్మము, ధూమము, రోగము మొదలగు వానివలన బాష్ప ముదయించును. ఆ బాష్పము వలన ఘర్మాదులలో నేది గోచరమగును? ఘర్మమే గోచరించునా? ధూమమే గోచరించునా? ఇట్టి సందేహమున విభావము సహకారి. విభావము ర్ముడితి నిశ్చయము గోచరింప జేయును.

౨౯౩. బహువేదార్థ విభావ్యంతే వాగంగాభినయశ్రయాః

అనేన యస్మాత్తేనాయంవిభావ ఇతి సంజ్ఞితః

వాగంగాభినయముల కాశ్రయము లయిన నానావిధ రసభావార్థములు బాగుగా దీనిచే విభావితము లగును గావున నిది “విభావ” సంజ్ఞ కల దయినదని పరంపరాగత మయిన శ్లోకమును గలదు.

అనుభావము

అనుభావ మనునది యేమి? చేష్టాదుల ననుభావము లని యేల యనవలెను? ఇందిది యుత్తరము. వాచికాంగికసాత్వికాభినయము దీనిచే ననుభావిత మగును. చిత్తవృత్తిస్వరూపము లయిన భావము లను సూచించుననై వెలుపడు వాచికాద్యభినయములు స్పష్టగోచరము లగుట కివి యుపకరించును.

౨౯౪. వాగంగాభినయేనేహ యతస్త్యర్థోఽనుభావ్యతే

శాఖాంగేపాంగ సంయుక్తస్త్యర్థానుభావ్యతః స్మృతః

అంగోపాంగముల కూడిన యర్థము వాగంగాభినయమున ననుభావిత మగును గావున అనుభావ మని వ్యవహారము కలిగినది. కాగా భావము లిట్లు విభావానుభావసంయుక్తము లని తేలినది. భావము వ్యాఖ్యాత మయినది. విభావానుభావములను జెప్పగా భావస్వరూపము విశేష మగును. భావము సిద్ధస్వరూప మగును. భావముల జెప్పనపుడు విభావానుభావములను జెప్పవలయును. విభావానుభావ

సంయుక్తములయిన భావముల లక్షణనిదర్శకముల జెప్పట సముచితము. అందు విభావానుభావములు లోకప్రసిద్ధములు. లోకస్వభావానుగతములు. కాన వానికి లక్షణము చెప్ప సక్కరలేదు.

౨౯౫. లోకస్వభావసంసిద్ధా లోకయాత్రానుగామిః

అనుభావా విభావాశ్చ జ్ఞేయాస్త్యభిసయే బుధైః

అనుభావములు విభావములును లోకస్వభావముననే సిద్ధము లగుచున్నవి. లోకయాత్ర సనుసరించి యున్నవి. అభినయములం దీ విధాన మిట్లు ప్రసిద్ధమై యున్నదని బుధులు గుర్తింతురు. ఎనిమిది స్థాయిభావములు. ముప్పదిమూడు వ్యభిచారి భావములు. ఎనిమిది సాత్వికభావములు. ఇట్లు భావములు త్రిభేదములు. ఇవి కావ్యరసాభివ్యక్తిహేతువులు. ఇవి యన్నియు నలుబది తొమ్మిది భావము లున్నవని తెలియ వలెను. వీని వలని సామాన్యగుణయోగమున రసములు నిష్పన్నము లగును.

౨౯౬. యోజ్యో హృదయనందాదీ తస్య భావో రసోఽభ్యుపః

శరీరం వ్యాప్యతే తేన శుష్కం కాష్ఠమివాగ్నివా

సహృదయుల హృదయసంనాదము పొందిన రసోద్భవభావము సర్వము శరీర మంతట ప్రసరించును. శుష్క మయిన కాష్ఠము నగ్ని వ్యాపించిన విధమున భావము శరీరభాతువు లం దంతట ప్రసరించును.

విభావానుభావములు కావ్యార్థము నాశ్రయించి యుండును. వానిచే నీ నలుబదితొమ్మిది భావము లభినిష్పన్నము లగును. ఆ భావములచే నయిన సామాన్యగుణయోగమున రసములు నిష్పన్నము లగును. కాగా స్థాయిభావములె రసత్వము పొందుట యెట్లు కుదురును? ఇదిగో! చెప్పెదము. ఈ లోకదృష్టాంతము భావింపుడు! సామాన్యముగా మానవులంద రేకవిధముగా నుందురు. సమాన లక్షణములతో నుందురు. పాణిపాదోదర శరీరములు తుల్యముగా నుండును. అంగప్రత్యంగములు సమముగా నుండును. ఇట్లు పురుషులంతట సమానలక్షణములతో నున్నను కులము, శీలము, విద్య, కర్మ, శిల్పములందు విచక్షణ లగుట వలన కొందరు మాత్రమే రాజత్వము పొందుదురు. ఇతరు లల్పబుద్ధులు మఱికొందరు వారలకె యనుచరు

లగుదురు. ఇట్లే ప్రకృతమున గూడ పరిశీలింప వచ్చును. విభావానుభావవ్యభిచారిభావములు స్థాయిభావముల నాశ్రయించి యున్నవి. స్థాయిభావము లనేకముల కాశ్రయములుగా నున్నందున ప్రధానములై స్వామిరూపమున నుండును. తదితరభావములు స్థాయిభావముల కంగములై యుండును. స్థాయీతరభావము లితరస్థానము లందుండు పురుషుల వలె సప్రధానములు కదా ! ఇట్లు స్థాయీతరభావములు గుణరూపమున (అప్రధాన) స్థాయిభావముల నాశ్రయించి యుండును. వ్యభిచారిభావములు పరిజనములుగా నుండును. ఇట్లు స్థాయిభావములు సర్వప్రధానభావమున నుండుటచే స్థాయిభావములు రసత్వము పొందుట సూచిత మయినది. ఇందేమి దృష్టాంత మందురో ? నరేంద్రుడు బహుజనపరివారములతో గూడి యున్నను ఆ నరేంద్రుడే నరేంద్రభ్రాతృ వహించును. ఎంత గొప్పనా డయినను వేరొక పురుషు డా ప్రభ్రాతృ వహింపజాలడు. అదేవిధముగ విభావానుభావ వ్యభిచారి పరివృత మయిన స్థాయిభావమే రసనామము పొందునది యగును. ఈ విషయము నిట్లు స్లోక్ కించిరి.

౨౯౩. యథా సరాణాం నృపతిః శిష్యాణాం చ యథా గురుః

ఏవం హి సర్వభావానాం భావః స్థాయీ మహానిహ

సమానలక్షణలక్షీతు లయినను నరులందరు నరేంద్రులు కాజాలరు. విశిష్టగుణయుక్తు డొకడు మాత్రము నృపతి యగును. ఆతడు సర్వాధికుడు. శిష్యుజను లనేకు లుందురు. వారిలో నొకడు విచక్షణుడు గురు వగును. ఆతడు సర్వాధికుడు. ఇట్లే సర్వభావములలో స్థాయి భావము సర్వాధికముగ నుండును. ఇంతవఱకు రససంజ్ఞ కల వాని లక్షణనిదర్శనములు నిరూపితము లయినవి. ఇక భావసామాన్యలక్షణము చెప్పెదము.

స్థాయి భావములు

రతి : స్థాయిభావములందు రతి యనునది ప్రమోదాత్మికము. ఋతుభ్ర, మాల్యము, అనులేపనము, ఆభరణము, భోజనము, వరభవనము, వీని యనుభవనము, అప్రతికూలత మొదలగు విభావము

లచే నీ రతి యుదయించును. స్మితవదన, మధురకథన, భూషేష, కటాక్షాద్యనుభావములచే రతి నభినయింప వలెను.

౨౯౮. ఇష్టార్థవిషయప్రాప్త్యై రతిః సముపజాయతే

సామ్యత్వాదభినేయా సా వాఙ్మారుర్యాంగచేష్టితైః

ఇష్టార్థవిషయముల ప్రాప్తిచే రతి జనించును. రతి సౌమ్యస్వభావక మయినందున వాఙ్మారుర్యమున లలితాంగచేష్టితమున నభినయింప వలెను, అని దీని శ్లోకించిరి. ప్రమోదమాహ్లాదమే దీని స్వరూపము. మధురవచోవిలాసము మనోహరచేష్టితములు రతి నాశ్రయించి యుండుననుట ప్రసిద్ధము.

హా స ము : ఇతరుల చేష్టల ననుకరించుటః కుహకాసంబద్ధ ప్రలాపములు, ఎల్లప్పు షితరుల దోషముల నుద్ఘాటించుట యను పౌరో భాగ్యము, మూర్ఖత మొదలగు విభావములచే హాస ముదయించును. పూర్వము నిద్దేశించిన హాసితాద్యనుభావములచే హాసము నభినయింప వలెను. ఈ విషయమున నీ శ్లోక మున్నది.

౨౯౯. పరచేష్టానుకరణాద్దనః సముపజాయతే

స్మితహాసాతిహాసితైరిభినేయః స పండితైః

పరుల చేష్టలను వికృతముగా ననుకరించుట వలన హాస ముద యించును. స్మితహాసము మొదలగు విభావములచే హాసమును దాని స్వరూపమును గుర్తించిన వారభినయింపవలెను. హాసవిభావాను భావము లిట్లుండు నని యభిజ్ఞులు తెలియ వలెను.

శో క ము : ఇష్టజన వియోగమున, విభవనాశమున, వధ బంధ దుఃఖానుభవనాది విభావములచే శోక ముదయించును. ఇంద శ్రుపాతము, పరిదేవితము, విలపితము, వైవర్ణ్యము, స్వరభేదము, ప్రస్తావితత, భూమిపతనము, సస్వన రుదితము, ఆక్రందితము, దీప్య నిశ్వసితము, జడత్వము, ఉన్మాదము, మోహము, మరణము మొద లగునవి యనుభావములు. వీనిచే శోకమును ప్రయోగింపవలెను. సామాన్యముగా రుదితము మూడువిధముల నుండును. ఆనందజన్యము, ఆర్తిజన్యము, ఈర్ష్యాసముద్భవము నని. విభావగతి ననుసరించి వీని యభినయవిధానము లీ విధమున నుండును.

౧. కపోలములు హస్తాతిశయమున నుత్పల్లములై యుండును. అనుస్మరణమున నపాంగములనుండి యశ్రువులుపవిత్రిల్లును. శరీర మంతట రోనూంచము కలుగును. ఈతనంససముద్భవ మయిన రుది తమును పై విధానముల నభినయింప వలెను.

౨. ఆర్తిజన్యమగు రుదిత మీ విధమున నుండును. కన్నీరు సమధికముగా జాలువారును. ఈ రుదితమున కంఠస్వన మతిశయిం చును. శరీర మస్పృశ్యముగా నుండును. అనిర్దిష్టములు భావశూన్యము లయిన చేష్టితము లధికముగా నుండును. భూమిపై పడుట పొద్దుట దొర్లుట లుండును. ఇందలి విలసితము సాత్వికయము.

౩. ఈర్వాకృత మగు రుదిత మీ రీతి నుండును. పెదవులు కపోలములు మాటిమాటికదరును. నిశ్వాసము లుండును. శిరఃకంఠ ముండును. బొమముడులు చిడిముడిపాలులు కుటిలదృష్టు లుండును. స్త్రీల కీర్వాకృతముగా గలుగు రుదిత మిట్లు చిత్రముగా నుండును.

౩౦౦. సీచప్రకృతిష్టేష గోచో వ్యసనసంభవః
దైర్ఘ్యతోత్తమమధ్యానాం నీచానాం రుదితేన చ

వ్యసనమున గలుగు శోకము స్త్రీల యందును సీచప్రకృతులందును స్పష్టముగ గోచరించును. ఉత్తమమధ్యమస్వభావమున నుండువాగు దైర్ఘ్య మవలంబింతురు. సీచస్వభావులగు వారు రుచితమున వ్యధ పడుదురు.

క్రోధ ము : ఆధర్షణము, ఆకర్షణము, కలహము, వివాదము, ప్రతికూలవిధానము, మొదలగు విభావములచే క్రోధ ముదయించును. దీనిని వికృష్టనాసాఫులములచే, ఉద్వృత్తనయనములచే, ఓష్ణసం దంశనములచే, గండస్ఫురణములచే నింక నిట్టి యనుభావములచే నభినయము ప్రయోగింపవలెను.

౩౦౧. రిషభో గురుజన్మేష ప్రణయప్రభవస్తథా
భృత్యః కృతకశ్చేతీ క్రోధః సంపదః స్మృతః

క్రోధ మయిదువిధములు. శత్రువుల వలన గలుగునది. గురు జన్య మగునది. ప్రణయము వలన గలుగునది. భృత్యుల వలన

గలుగునది. అయిదవది కృతకము. శత్రువిషయమున నీవిధముగా నిర్యంత్రణముగా కోపింప దగును. ముఖమును భ్రుకుటికుటిలముగ భయంకరముగ నొనర్పవలెను. ఓష్ఠపుటముల సందంశింపవలెను. చేతితో చేతిని పట్టుకొని పిసికి కొనవలెను. కోపముపడి తన భుజములను చూచుకొనుచు రోపింప దగును. గురువు విషయమున గలిగిన క్రోధమున కొంచె మవాఙ్ముఖముగ దృష్టిని సారింప వలెను. కొంతగా పెడముఖము పెట్టవలెను. గురువిషయమున గూడ క్రోధము పడవలసి వచ్చినది గదా యని కన్నీరు కలవాడు కా వలెను. చెమటను తుడిచికొనుచుండ వలెను. ఉత్కటచేష్టితముల నవ్యక్తముగ నాచరింప వలెను. తన క్రోధచేష్టితములు గురువున కంతగా గోచరము కారాదు. గురువిషయమున గలిగిన రోషము వినయము ననియంత్రితమై యుండవలెను. ప్రణయమున గూడ కోపము కలుగును గదా! ప్రణయము కల ప్రియురాలి విషయమున రోషము కలిగినపు డీ విధముగ చేష్టితము ఋండును. ప్రియురాలి సమీపమున నల్పతరముగ సంచరింప వలెను. అటునిటు మందగమనమున సాలోచనముగ ప్రవర్తింప వలెను. అపాంగవిక్షేపము లొనర్చుచు కంటిసీరు విరజిమ్ముచు విహరింపవలెను. భ్రుకుటిభంగము కలవాడై స్ఫురితోష్ణుడై ప్రియా విషయమున రోపింప వలెను. పరిజనములందు గలిగిన రోష మీ విధముగా నుండును. భయపెట్టుట, బెదరగొట్టుట, కండ్లురుముట, విప్పారిన నేత్రములతో నిశితముగా జూచుట, చూచియు చూడ నట్లుగా విరుద్ధవికృతప్రేక్షణముల ప్రసరింపజేయుట, ఇట్లు వివిధదృష్టి విక్షేపములతో నుండియు క్రూరతా రహితముగ పరిజనజన్యమయిన రోష మభినయింప వలెను. ఇక కృతకకోప మీ విధమున నుండును. అవసర మేమాత్రము చూడకనే యకారణముగ కోపప్రవృత్తితో నుండవలెను. తా నాయాస పడినట్లు శ్రమపడినట్లుండి మాటిమాటికి విసుగుకొనవలెను. కృతకకోప మెల్లప్పుడు వీరరసాంతరచారిగ నుండుట యుక్తము. ఈ చెప్పిన విధానముల భావించి యయిన విధములయిన రోషము నభినయింప వలెను.

ఉత్సాహము : ఉత్సాహ మనునది యుత్తమప్రకృతికము.

అది విషాదము లేకపోవుట. శక్తిధైర్యసైర్యశౌర్యాదు లుండుట. యను నిట్టి విభావములచే గలుగును. సైర్యముతో ధైర్యముతో కూడిన సమారంభమున, త్యాగమున వైశారద్యమున నింక నిట్టి యనుభావవిశేషమున నీ యుత్సాహ మభినయింపవలెను.

౩౦౨. ఆనమ్మాహుచిచ్ఛ్యుత్తః పృథసాయసయాత్మకః

ఉత్సాహస్త్రుభిరయః స్వాప్రమాదైర్జితాభిః

న్యామోహ మేమాత్రము లేకపోవుట మొదలగు నానిచే నుత్సాహము వ్యక్తము కావలెను. సముచిత మయిన ప్రయత్నశీలముగ నుండవలెను. నయస్వభావముగ నుండవలెను. ప్రమాదరాహిత్యము నావధానత మొదలగు స్థిరగుణముల సంపదలచే నుత్సాహ మభినయింప వలెను.

భ య ము : భయభావము స్త్రీ నీచ ప్రకృతికము. దీనియందీ విభావము లుండును. గురురాజాపరాధములు, శూన్యభవనము, అరణ్యము, పర్వతము, గహస్థప్రదేశము, గజసర్పదర్శనము, ఇతరులు బెదిరించుట, కాంతారసంచారము, దుర్దినము, చీకటిరాత్రి, చిన్న చీకటి, గుడ్లగూబ నక్క తోడేలు మొదలగు రాత్రిసంచార మొనర్చు జంతువుల వికటారావసంరావముల శ్రవణము. ఇంకనిట్టివి. ఈ విభావములచే గలిగిన భయమును వక్ష్యమాణానుభావములచే నభినయింపవలెను. ప్రకంపితహస్తపాదములు, హృదయకంపనము, గాత్రస్తంభము, ముఖశోషణము, జిహ్వపరిలేహనము, స్వేద వేషధుత్రాసములు, రక్షణ మొనరించువారి నన్వేషించుట, పరుగులెత్తుట, లాగుట. పీకికొనుట ఇట్టివన్నియుననుభావములు. ఇందీ శ్లోకము లున్నవి.

౩౦౩. గురురాజాపరాధేన రైద్రాణాంచపి దర్శనాత్
గ్రహణాచపి ఘోరాణాం భయం మోహేన బాయతే

౩౦౪. గాత్రకంపన విత్రాసైః పక్వనోపణ సంభ్రమైః
విస్ఫురితేషివైః కార్మమధిదేయక్రియాగునైః

౩౦౫. సత్త్వవిత్రాసదోద్భూతం భయముత్పద్యతే సృణౌ
ప్రస్తాంగాక్షిణిదేషైస్తః ఛినేయం తు సర్తకైః

భయము గుర్వపరాధమున, రాజాపరాధమున గలుగును. రాక్షా
కారము కలవాని దర్శనమున గలుగును. ఘోరము లగువాని శ్రవణ
మునను గలుగును. మోహమునను భయము జనించును. ఇట్లు జనిం
చిన భయమున నీ విధముగా నభినయింపవలెను. గాత్రకంపనములు
బెదిరిపోవుట ముఖమెండిపోవుట సంభ్రమము నేత్రములు విప్పారుట
యిట్టి యభినేయక్రియ గుణములచే నభినయింపవలెను. క్రూరజంతు
వులు విత్రాసపెట్టుట వలన గూడ మానవులు భయపడుదురు. అట్టి
భయమును సర్తకులు శిథిలాంగములచే నేత్రనిమిలనములచే నభిన
యింప వలెను. గాత్రకంపనాదులు భయమున ననుభావములు.

౩౦౬. కరచరణాకంఠపృథుకంఠైః ముఖశోషణ పదనలేహన స్తంభైః

సంభ్రాంతపదస చేపడు సంత్రాస కృతైరభి సయోఽన్య

కరచరణకంపములచే హృదయకంపనములచే, ముఖశోషణముచే,
వదనలేహనముచే, స్తంభపడుటచే, సంభ్రాంతపదనముచే, వేషధు
వుచే, బెదిరిపోవుటలచే, నీ భయము నభినయింప వలెను.

జుగుప్స : జుగుప్స యనునది స్త్రీనీచప్రకృతికము. అది
యహృద్యదర్శనమున నట్టివాని శ్రవణమున పరికీర్తనమున నింక నిట్టి
విభావములచే గలుగును. సర్వాంగసంకోచము నిష్ఠేవనము (ఉమ్ముట)
ముఖవికూణనము చీత్కార ధూత్కారములు మొదలగు ననుభావము
లచే జుగుప్స నభినయింప వలెను. ఈ విషయ మిట్లుపల్లెశ్లోకిత మయినది.

౩౦౭. నాసాప్రచ్ఛాదనేహ గాత్రసంకోచనేస చ

ఉచ్చేజః సహృల్లైఖ్యగుప్సామభినిర్దిశేత్

ముక్కుమూసికొనుట శరీరము ముడుచుకొనుట ఉద్వేగపడుట చీత్కా
రము లొనర్చుట యనువానిచే జుగుప్సభావమును నిర్దేశింప వలయును.

విస్మయము : విస్మయభావము మాయేంద్రజాల మానుష్య
కర్మాతిశయ చిత్రపుస్త శిల్పవిద్యాశయాది విభావములచే గలుగును.
దానిని నయన విస్తారానిమేషప్రేక్షిత భూక్షేప రోమహర్షణ శిరఃకంప
సాధువాదాద్యనుభావములచే నభినయించి ప్రయోగింప వలెను. ఈ
విషయమున శ్లోకము.

౩౦౮. కర్మాతిశయనిర్వృత్తి విన్నయో హర్షసంభవః

నిర్దిష్టానే త్వసా సాధ్యః ప్రహర్షపులకాదిభిః

విస్మయము హర్షసంభవము. కర్మాతిశయమున గలుగును. ప్రహర్షపులకాదులచే దీని నభినయించి సాధింపవలెను. ఇట్టి స్థాయిభావములు రససంజ్ఞ కలవని తెలియవలెను.

వ్యభిచారిభావతంత్రము

వ్యభిచారిభావముల నిక వ్యాఖ్యానింతుము. వ్యభిచారిభావమూ లెవ్వి? వాని నట్లేల యనవలయును? అట్లునుటలోని యధిప్రాయమేమి? ఇందిది సమాధానముగా చెప్పెదము. “వి, అభి” అనునవి రెండు నుపసర్గలు. “చర” యనునది గత్యర్థక మయిన భాతువు. “వివిధ మాభిముఖ్యేన రసేషు చరంతీతి వ్యభిచారిణః” రసములందు వివిధముగా నాభిముఖ్యమున సంచరించునవి గావున వ్యభిచారు లగును. వాగంగసత్వ సముపేతము లయిన రసములను ప్రయోగమున సహృదయహృదయసంవాదము కలుగు విధమున సహృదయులకు చర్వణా విషయములుగ జేయునవి యగుట వ్యభిచారు లగును. ఇవి యన్నియు చిత్తవృత్తిస్వభావములు. దృష్ట శ్రుతము లగు జగజ్జడపదార్థములు భావసంభావితము లగునప్పుడు స్వస్పందనుందర మయిన యనుభూతి ప్రాదుర్భావ ప్రారంభములో చిత్తవృత్తులందు స్పంద ముదయించును. కించిద్విషయముగా నున్న చిత్తస్పందము వృత్త్యాత్మకమై గూఢముగా నున్న సంస్కారాత్మక మయిన స్మృతి నందుకొనును. స్మృత్యాత్మక మయిన సంభావనముతో ప్రకృతస్పందభారసంవాదము పొందగా భావసంకేతము కలుగును. చిత్తమున క్షణ ముదయించి లయించునది యయినను హృదయ మధివాసితము చేయును. ఇట్లు భావనాత్మక మయిన భావము సహృదయోన్వాదమునం దుండు రసము నభిముఖముగ జేయును. తానుచు తరంగముసాగరమున వలె రసరూపమున విలీన మగును. ఇట్టి స్వభావ సముపేత మయినందున వీనిని వ్యభిచారిభావము అనవలెను. చిత్తవృత్తిస్వభావము లయిన భావములు తమయంతట తాముండుట స్వరూప్రతిష్ఠ కాదు. రసాభిముఖముగ నె తమ వ్యాపారము సారింతును. తదభిముఖముగ నె స్వప్రతిష్ఠము లగును. ఇది వీని తంత్రము.

ర స స ం చా ర ము

వాగంగసత్వసముపేతము లయిన రసముల పొందించు విధాన మిట్లుండును. సూర్యు డీ దిన మీ నక్షత్రము పొందించు నని లోకమున నొక నిష్ఠయ మున్నది. వాని నెట్లు పొందించును ? బాహువులతో తీసికొని పోడు. స్కంధమున మోసికొని పోడు. కాని సూర్యు డీ నక్షత్ర మీ దినము పొందించును. ఈ మాసము పొందించు” నని లోకప్రసిద్ధ మయిన వ్యవహార మున్నది. అట్లే యీ వ్యభిచారిభావములు రసములు ప్రయోగము పొందునట్లు చేయును. వ్యభిచారులుండుటచే రసములు ప్రయోగప్రసారము పొంది యభివ్యక్తములై సచేతసుల కాస్వాద్యము లగును. ఇట్లే వీని గ్రహింప వలెను. అలౌకిక వాచికాద్యభిసయ ప్రక్రియారూఢము లగుటచే స్వాత్మ నివి యాస్వాద్యము చేయగలవు. లౌకిక దశలో సమాస్వాదమున కందని స్వాత్మ యిపు డాస్వాద్య మగును. స్థాయులు వ్యభిచారు లన్నియు సామాజిక మానసముల వ్యాపించును గదా ! లోకమున జనించిన ప్రతిప్రాణియు నిట్టి సంవిత్తివిశేషములతో నవశ్యము కూడి యుండును. ఏ ప్రాణియు చిత్తవృత్తివాసనాశూన్యముగ నుండదు. ఒకని కొక చిత్తవృత్తి యధికము కావచ్చును మరియొకని కది తక్కువగా నుండ వచ్చును. వేరొకనికి సముచితవిషయ నియంత్రిత మగును. అన్యున కన్యథా యుండును. చిత్తవృత్తులలో నేదియో యొకటి పురుష్కామున కుపయోగించును. వ్యభిచారిభావములుగా పరిసంఖ్యాతము లగు నివి సముచిత విభావములు లే నప్పుడు జన్మమధ్యలో నెప్పుడు కలుగనె కలుగవు. రసాయనము సేవించిన వాని కెన్నడు గ్లాన్యాసస్యశ్రమాదులు కలుగవు. అట్టివాని కెవనికేని కలిగిన విభావ బలముననె కలుగవలయును. అట్లు కలిగినను హేతుప్రక్షయమున క్షీయమాణము లగును. ఏమాత్రము సంస్కారశేషముగా నయిన నుండవు. రత్నాదులం దొక విశేష మున్నది. అవి తమ కర్తవ్యమును సంపాదించి ప్రతీనకల్పము లయినను సంస్కారవిశేషములుగా నుండగలవు. “న హి చైత్ర ఏకస్యాం స్త్రియాం రక్త ఇత్యన్యాసు విరక్తః” చైత్రు డొక వనితపై యనురాగము కలిగి యున్నాడనుట,

అన్యవనితలందు విరక్తుడని యభిప్రాయము కాదు. కాన స్థాయిరూప మగు చితవృత్తి సూత్రమున, సూత్రములై యుండు వ్యభిచారి భావములు, ఉదయాస్తమయ వైచిత్ర్య శతసహస్రధర్మములతో నుండు స్వాత్మ కభిముఖములై స్థాయిభావములను విచిత్రములనుగా వొనర్చుచు ప్రతిభాించును. “ఈతడు గ్లాని పొందినాడు.” అని యని నప్పుడు “ ఎందువలన ? ” అని హేతుప్రశ్న కలుగును. అందుననే దాని యస్థాయిత స్పష్ట మగుచున్నది. “రాము డుత్సాహశక్తికల వాడు” “దుష్యంతు డనురక్తుడయినాడు” అనినప్పుడు హేతుప్రశ్న కలుగదు. ఇట్టి స్థలములందు విభావము లుద్బోధకములై స్వరూపోప రంజకత్వమును సంపాదించుననె రత్నత్యాహదులం దుచితత్వానుచిత త్వ మాత్ర మాపాదింప గలవు. అంతియే కాని, యా విభావములు లేనందున సర్వథా నిరుపాఖ్యములు కావు. సర్వప్రాణులందును వాసనాస్వరూపమున నవి యుండు ననుట నిరుక్తము. వ్యభిచారి భావము లిట్లు కాదు. తమ విభావాభావమున తమ నామగంధమేని యుండదు.

రసలక్షణసమయముననే స్థాయిస్వరూపము నిరూపిత మయి నను మఱల నిచట నిర్దేశించుటలో నీ యాశయ మున్నది. ఈర త్యాదు లొకప్పుడు వ్యభిచారిభావములును కాగలవని వ్యభిచారిత్వ ఖ్యాపనమే తదాశయము. విభావము లధికముగా నుండుటయే స్థాయి త్వము. అల్పవిభావము లున్న వ్యభిచారిత్వమే. రావణాదులలో నన్యోన్యాయనురాగము లేదు. కాన రావణాదిరతి వ్యభిచారిభావము. గురువు ప్రియుడు పరిజనము మొదలగు వారియందు యథాయోగము వీరశృంగారాదు లున్నప్పుడు రోషము కల్గినను వ్యభిచారిభావమే యగును. ఇట్లే భావాంతరము లందును గుర్తింప వలెను. శమము విషయములోమాత్ర మొక విశేష మున్నది. శమమొకప్పు డప్రధా నము కావచ్చును. కాని యది వ్యభిచారిభావము కాజాలదు. అది యన్నిట ప్రకృతిగానుండును గాన స్థాయితమము. రత్యాదిభావ ములు వానివాని కారణాంతరముల సముదయమున నుత్పద్యమానము లగును. కారణాంతరప్రలయమున నిరుధ్యమానము లగును. ఇట్లుగు

చున్నను కొంతకాలము స్థాయిరూపాత్మభిత్తి నాశ్రయించునవి కావున స్థాయిభావము లగుచున్నవి. తత్త్వజ్ఞానము సకలభావాంతరములకు భిత్తిస్థానీయము. సర్వస్థాయిభావముల కన్న స్థాయి తమము. రత్యాది స్థాయిచిత్తవృత్తుల నన్నిటిని తత్త్వజ్ఞానము వ్యభిచారిక రించును. తత్త్వజ్ఞానము నిసర్గముగా సిద్ధస్థాయిభావము. ఇకనిటుపై ముప్పదిమూడు వ్యభిచారిభావముల తత్త్వమావిష్కరింతుము.

వ్య భి చా రు లు

౧. ని ర్వే ద ము : దారిద్ర్యము, వ్యాధి, అవమానము, అధిక్షేపము, ఆకర్షణము, క్రోధము, తాడనము, ఇష్టజనవియోగము, తత్త్వజ్ఞానము మొదలగు విభావములచే జనించును. స్త్రీ సీచదుర్బలుల నిర్వేదమును రుదిత నిశ్వసితోచ్ఛ్వసిత సంప్రధారణాద్యనుభావము లచే నభినయింప వలెను. చిరకాలము విభ్రమవిప్రలుబ్ధు డుపాదేయముల స్వీకరింప లేడు. అట్టివానికొక సమ్యక్ జ్ఞాన ముదయించును. అది నిర్వేద మాపాదించును. తత్త్వజ్ఞాననిర్వేద మిట్లే యుండును. ఈ నిర్వేద మాత్రస్వభావము కాదు. ఆత్మస్వభావము శాంతస్థాయి యని యంటిమి. ఆశాహతు డయిన జను డంతట నైయర్థ్య మాశంకించును. అన్నిటిని జగుప్పించును. ఆతని దది యొక నిర్వేదము. అట్టి నిర్వేదము పురుషార్థసిద్ధికి కాజాలదు. రత్యుత్సాహాదుల వలె సత్యంత ముపరంజనమునకు కాజాలదు. హాసవిస్మయాదుల వలె చిత్తచమత్క్రియ నాపాదింపజాలదు. కేవల మన్యముఖప్రేక్షముగా నుండును. ఇట్టిది వ్యభిచారిభావము మాత్రమే. ఈ వ్యభిచారి నిర్వేదము స్వావమాననా రూపముగ నుండును. రుదిత శ్వసితానుపాదేయతాదులచే దీని వర్ణింప వచ్చును.

౩౦౯. “దారిద్ర్యేష్టవియోగాద్యైర్నిర్వేదో నామ జాయతే

నరప్రధారణనిశ్వాసైః తస్య త్వచినయో భవేత్”

దారిద్ర్యమున నిష్టవియోగాదుల వలన నిర్వేద మనునది కలుగును. నిశ్చయనిశ్వాసములతో దాని నభినయింప వలెను. ఈ విషయమున నానువంశ్యము లయిన యీ యార్థ లున్నవి.

౩౧౦. “ఇష్టజనస్య వియోగాత్ దారిద్ర్యాత్ వ్యాధితస్తథా దుఃఖాత్

బుద్ధిం పరస్య దృష్ట్యై నిర్వేదో నామ సంభవతి

300. “బాష్పపరిష్కృతసయః పునశ్చ నిశ్వాసదీన ముఖనేత్రః
యోగినః ధ్యానపరః భవతి హి నిర్వైడవాన్ పురుషః”

ఇష్టజనవియోగము వలన దారిద్ర్యము వలన వ్యాధి వలన దుఃఖము...
వలన నిర్వేదము సంభవించును. పరుని సమ్మతి చూచినప్పుడును
నిర్వేదము కలుగును. నిర్వేదము కల పురుషుడు బాష్పపరిష్కృతసయ
నుడు, నిశ్వాసదీనముఖనేత్రుడు, యోగివలె ధ్యానపరుడు నగును.
నిరంతరచింతావ్యాకులు డగును. కావున ధ్యాన మొనరించు వాని
వలె నగును.

౨. గ్లా ని : వ్యాధి, తపోనియము, ఉపవాసము, మనస్తాపాతి
శయము, మదనసేవనము, మద్యసేవనము, అతివ్యాయామము, అశ్వ
గమనము, క్షృత్పిపాసలు, నిద్రానాశము మొదలగు విభావములచే
గ్లా ని జనించును. హీనస్వరము కల తౌమవాక్యములు, నయన
కపోలోదరముల యుత్తేజము, మందముగా పదముల కదలిక, వేష
నము, అనుత్సాహము, శరీరవైకల్యము, స్వరభేదము మొదలగు
ననుభావములచే గ్లా ని నభినయించి ప్రయోగింప వలెను. జరాభాగ
మున గ్లా ని కలుగును. కలాభ్యాసాదుల వలన కలుగు బలావచయ
మునను గ్లా ని యగును.

301 వాస్తవిక వ్యాధిమ తపసా జరసా చ బాయతే గ్లా నిః
కార్యేన సాచినేయా మంషభ్రమణేన కంపనేన

303. గదిత్రైః కృపకైః నేత్రవికారైశ్చ దీనసంచారైః
శ్లబ్ధభావేనాంగానాం ముహుర్ముహుర్విశేషాని

వ్యాధులలో గ్లా ని కలుగును. తపసుచే వయసుచే (ముసలి
తనము) కలుగును. కృశత్వమున, మందభ్రమణమున కంపనమున
గ్లా ని నయింప వలెను. హీనస్వరము పడినమాటలతో నేత్రవికారము
లతో దీనదీన సంచారములతో, అవయవములు విశ్లేషము లగుటలతో
గ్లా ని నిల్లై మరల మరల నిర్దేశింప వలెను.

3. శంక : శంక సందేహాత్మకము. స్త్రీ నీచప్రభవము-
చార్యము పట్టుకొనుట స్మృతపాపరాధము పాపకర్మాచరణము మొద
లగు విభావములచే నిది కలుగును. పరదారాభిషంగము విరుద్ధా

చరణముల వలన సన్నిష్ట మూహించుటను గూడ శంక జనించును. శంక యొకప్పుడు తనయందే కలుగును. పరునియందును గలుగును. తాను ఇతరుడు నపరాధమును సమముగ నొనర్చిన వారె యయినను రాజాదులు ఇతరునె దండించునపుడు శంక స్వగత మగును. ఇతరుడు వికారాకులుడై యున్నప్పుడు దోష మొనరించినాడని యాతని దండించురు. అప్పుడు శంక పరగతము. ముహూర్ముహూరవలోకనమున నస్త్రాచ్ఛాదనమున ముఖశోషణమున జిహ్వపరిలేహనమున ముఖ వైవస్య స్వరభేద వేషధువులచే శుష్కప్త కంఠాయాసములచే నింక నిట్టి యనుభావములచే నభినయము ప్రయోగింప వలెను. అవలోకనమున పార్శ్వవిలోకనమును గూడ గ్రహింప వలెను.

౩౧౪. చౌర్యాదిజనితా శంకా ప్రాయః కార్యా భయానకే

ప్రియవ్యతీకజనితా తథా శృంగారిణీ మతా

సాధారణముగా భయానకరసమందు చౌర్యాదిజన్య మయిన శంక ప్రయోగింప వలెను. ప్రియు డొనరించిన యపరాధమున గలుగు శంక శృంగారయుక్త మగును. ఈ శంకలో నాకారగోపన ముండుటను కొందరు చెప్పుదురు. తగిన చేష్టితముల ద్వారమున దాని గుర్తింప వలెను.

౩౧౫. ద్వివిధా శంకా కార్యా హృత్పతనముత్తా చ పరసముత్తా చ

యా తత్రాత్మనముత్తా సా భేయా దృష్టచేష్టాః

౩౧౬. కించిత్రవేషితాంగ స్తవధముఖో వీక్షతే చ పార్శ్వని

గురుసజ్జహాసజిహ్వాః శ్యామాన్యః శంకితః పురుషః

ఆత్మసముత్థము పరసముత్థము నని శంక రెండు విధములు. అందు మొదటిది దృష్టిచేష్టలచే తెలియదగినది. శంకితపురుషుని శరీరము కంపించుచుండును. అధోముఖుడై యాతడు పార్శ్వముల జూచును. నాలుకను బిగబట్టి యుండును. శ్యామవదను డగును.

౪. అసూయ : నానాపరాధ ద్వేషపరైశ్చర్య సౌభాగ్య మేధా విద్యా లీలాది విభావములచే గలుగును. ముహూర్ద్వేషాదుల వలన గలుగు అసహనరూపమున నసూయ యుండును. అసూయ కల వాడు పరివత్తులో పరుని దోషప్రఖ్యాపనము చేయును. గుణముల నభినందింపడు. ఈర్ష్యతో ననాదరముగ జూచును. విసురుడు

చూపులు ప్రసరింప జేయును. అధోముఖముగ నుండి బానులు ముడుచుచు తిరస్కరించును. అవమానించును. సిందించును. ఇట్టి వన్నియు నసూయుని యనుభావములు, వీనిచే నసూయ నభినయింప వలెను. ఇం దీ యార్యలు కలవు.

౩౧౭. పరసాహగ్యోశ్వరతా మేఘా లీలా నముచ్చయాన్ దృష్టాః
ఉత్పప్యతే హ్యసూయా కృతపరాధో భవేద్యశ్చ

౩౧౮. ప్రసుటికుటిలోత్కటముఖైః సేద్యాక్రోధ పరిపృత నేత్రైశ్చ
గుణనాశసవిద్యేషైః త్రాణిసయః ప్రయోక్తవ్యః

పరసకు సంబంధించిన సౌభాగ్యైశ్వర్య మేఘా లీలా వైభవములను జూడగా నసూయ కలుగును. అపరాధ మొనరించిన వాడు నసూయించును. భ్రుకుటి కుటిలము లయిన యుత్కటముఖములచే, నీవ్యాసహితములు సక్రోధములు నగు పరిపృతనేత్రములచే, గుణనాశన విద్యేషములచే నసూయ నభినయింప వలెను.

౫. మ ద ము : మద్య ముపయోగింప మద ముదయించును. మద్యపానమున నానందము కలుగును. సమ్మోహమును కలుగును. ఆనందసమ్మోహ సంగమమే మదము. మద మిది త్రివిధము. ప్రథమమద ముత్తమమధ్యమాధములండు వర్ణిత మగును. ద్వితీయ మదము మధ్యమాధములం దుండును. తృతీయమద మధములందే వర్ణిత మగును.

౧. ఉత్తమగతమద మీ విధమున నుండును. స్వాషము, స్మితము, గానము, కించిదాకులత, శాష్పము, ఫలద్గతి, మంజుభాషణము, రోమాంచము.

౨. మధ్యమగతమదము. హాస్యము, గీతి, సస్త్రత, ఆకులపాటు, భుజక్షేపము, తొట్రుపడువంకరనడక మొదలగునవి.

౩. అధమమదము. అస్మరణము, విస్మరణము, ఘూర్ణనముస్థ, లద్దమనము, రుదితము, చర్చితము, సన్నకంఠము, నిష్ఠీవనము మొదలగు నవి.

౩౨౦. “జ్ఞేయస్తుమదస్త్రీవిహః తరుణో మద్యస్తధాపకృష్టశ్చ
కరణం పంచవిధం స్సార్వస్వాధినయః ప్రయోక్తవ్యః

౩౨౦. “కశ్చిన్నత్రే గాయతి రోదితి కశ్చిత్తథా హసతి కశ్చిత్
పరుషవచనాభిధాయా కశ్చిత్కశ్చిత్తథా స్వపతి”

తరుణము మధ్యము అవకృష్టము నని మదము మూడువిధములు. అయిదువిధముల కరణములతో దాని యభినయమును ప్రయోగింప వలెను. మత్తుడొకడు గాన మొనరించును. మరియొక డేడ్చును. వేరొకడు హసించును. మరియొకడు పరుషవచనములు పలుకును. ఒకడు నిద్రించును. గానరోదనహాసపరుషాభిధానస్వాసములు వారి వారి ప్రకృతి ననుసరించి యుండును. ఇదియె యిట్లు విశేషము కా గలదు.

౩౨౧. ఉత్తమసత్త్వః శేలే హసతి చ గాయతి చ మధ్యమప్రకృతిః
పరుషవచనాభిధాయా రోదిత్యపి చాధమ ప్రకృతిః

౩౨౨. స్మృతపదసమధురరాగే హృష్టతమః కించిదాకులితవాక్యః
సుకుమారవిప్రగతిః తరుణమదస్తూత్రమ ప్రకృతిః

౩౨౩. స్థలితాఘోర్ణితసయనః ప్రస్తవ్యాకులితబాహువిషేషః
కుటిలవ్యావిధగతిః భవతి మదో మధ్యమప్రకృతిః

౩౨౪. స్వస్మృతిః హతగతిః ఛర్మితహక్కాకప్తైః సుదీభత్ప్రః
గురుసజ్జమాసజిహ్వా నిష్ఠివతి చాధమప్రకృతిః

ఉత్తమసత్త్వ డగు మానవుడు మధ్యము త్రావి మత్తుడయినచో శయనించును. మధ్యమప్రకృతి యగువాడు నవ్వును గానించును. అధమప్రకృతికుడు బూతులు దుర్భాషలు పలుకును. ఏడ్చును. ఉత్తమప్రకృతి మానవుడు స్మృతవదనముతో నుండును. మధురముగా గానము చేయును. పులకితదేహు డగును. కొంచె మాకులముగా మాటలు పలుకును. సుకుమారముగా తొట్రుపడు నడకతో నుండును. తరుణమదమునం దుత్తముని రీతి యిది. మధ్యమప్రకృతి తొట్రు పడును. గ్రుడ్లు త్రిప్పును. జారుడు జారుడుగా వ్యాకుల వ్యాకుల ముగా చేతులు భుజము లెగుర వేయును. వంకర వంకరగా జారి పడుచు నడుచును. అధమప్రకృతివాడు సర్వము మఱిచిపోవును. నడువలేక చదికిలపడును. డోకికొనును. వెక్కిళ్ళుకలవా డగును. కళ్ళె స్తేష్మ ముమ్మును, చూచుటకు బీభత్సముగా నుండును. బండ

.బారిన బలువెక్కిన నాలుకకలిగి క్రాచి క్రాచి యుమ్మివేయును. ఉత్తమమధ్యమాధముల మదమును పైవిధమున నభినయింప వలెను.

౩౨౫. రంగే పిబతః కార్యా మచవృష్టిః నాట్యయోగమాసాద్య
కార్యే మదక్షయో వై యః ఖలు పీత్వా ప్రవిప్లః స్వాత్

౩౨౬. సంత్రాసాత్ శోకాద్వా భయాత్ ప్రహర్షాచ్చ కారణోపగతః
ఉత్క్రమాప్తి హి కార్యే మదప్రణాళః క్రమాత్ తజ్జైః

౩౨౭. విభిర్వాపవిశేషైః మదో ద్రుతం సంప్రణాళముపయాతి
అభ్యుదయనుభైర్వాత్తైః యద్దైవ శోకః క్షయం యాంతి

నాట్యరంగమున ప్రవేశించిన మానవుడు మదమభినయించు నపుడు నాట్యయోగము ననుసరించి రంగమున బహిరంగముగ త్రాగుచు మనవృద్ధిని క్రమముగా ప్రదర్శింప వలెను. మద్యము త్రావి రంగము ప్రవేశించునేని క్రమముగా మదక్షయ మభినయింప వలెను. సంత్రాసము శోకము భయము హర్షము మొదలగు కారణముల వశమున మదప్రణాళ మభినయించి నిరూపింప వలెను. అతిశయించిన మద మయినను సంత్రాసాదుల వలన తగ్గి పోగలదు, మదాభిజ్ఞు లట్లే దీని నిరూపింప వలెను. అభ్యుదయకరములు సుఖకరములు నయిన వాక్యములచే శోకములు క్షయము పొందునట్లు సంత్రాసాదిభావవిశేషములచే మదము శీఘ్రముగా క్షయము పొందును.

౬. శ్రమము : శ్రమ మనునది మార్గగమనము వ్యాయామ సేవనము మొదలగు విభావములచే సముత్పన్న మగును. వ్యాయామాదులవలన గలిగిన మనఃశరీరభేదము శ్రమ మగును. గాత్రపరిమర్దనము సంవాహనము నిట్టూర్పులు ఆవలింతలు మెల్లగా పదములు వేయుట నయన వదన వికూణనములు సీతకారము మొదలగు ననుభావములచే శ్రమము నభినయించి ప్రయోగింప వలెను. ఇందిది యార్య.

౩౨౮. సృతౌద్భవ్యామాస్తరస్య సంజాయతే శ్రమో నామ
నిశ్వాసఖేదగమవైః తస్మాభినయః ప్రయోక్తవ్యః

సృత్తమువలన మార్గాయాసమున వ్యాయామమున నరునకు శ్రమ మనునది కలుగును. నిశ్వాస ఖేద గమనములచే దాని యభినయము ప్రయోగింప వలెను.

౭. ఆలస్యము : భేదము, వ్యాధి, గర్భము, స్వభావము, శ్రమము సౌహిత్యము మొదలగు విభావములచే నాలస్య మనునది కలుగును. ఆలస్యము స్త్రీలకు నీచప్రకృతులకు సంబంధించి యుండును. ఈ యాలస్యము పురుషార్థములం దనాదరస్వరూపము. కొందరు శ్రమాదుల వలన పురుషార్థముల నాదరింపరు. కొందరు స్వభావసిద్ధ మగు మాంద్యమున ననాదరము కలవా రగుదురు. ఈ యాలస్యమును సర్వకర్మవిచ్ఛేదము శయనాసన నిద్రా తంద్రీ సేవనాద్యను భావములచే నభినయింప వలెను.

౩౨౯. ఆలస్యం త్వభినేయం భేదోపగతం స్వభావజం చాపి
అహర వర్జితానా మారంభాణా మనారంభాత్

భేదజన్యము స్వభావజన్య మని యాలస్యము రెండు విధములు. దీని నాహారము లేమిచే కార్యారంభముల నారంభింపమిచే నభినయింప వలెను.

౮. దైన్యము : దౌర్లత్యము మనస్తాపము మొదలగు విభావము లచే దైన్యము కలుగును. అనౌజన్యము దైన్యము. దైన్యమును ధృతి లేక పోవుట, శిరోరోగము, గాత్రగౌరవము, అన్యమనస్కృత మృజాపరివర్జనము మొదలగు ననుభావములచే ప్రయోగింప వలెను.

౩౩౦. చింతోత్సక్యసముత్థా దుఃఖాద్యా భవతి దీనతా పుంసాం
సర్వమృజాపరిహర్జితజైః వివిధైరభినయస్తన్య

చింత, తహతహల వలన పురుషులకు దీనత కలుగును. దుఃఖమున గూడ కలుగును. మృజాపరిత్యాగ కృతముగా గలుగు వివిధాను భావములచే దైన్యము నభినయించి ప్రయోగింప వలెను.

౯. చింత : ఐశ్వర్యభంశము ఇష్టద్రవ్యాపహారము దారిద్ర్యము మొదలగు విభావములచే చింత కలుగును. దారిద్ర్యాదుల వలన గలుగు ధ్యానము చింత. ఈ చింత స్మృతిరూపము కాదు. తదన్యము. గ్రంథమున అదనము(తినుట)వలె, భేలనమున గమనము వలె నన్యము. నిశ్శ్వాసితోచ్ఛ్వాసిత సంతాప ధ్యానాధోముఖ చింతన కృశత్వాదులచే చింత నభినయింప వలెను. వితర్కానంతరము చింత

కలుగ వచ్చును. చింతానంతరమేని వితర్కముదయించును. వితర్కము కన్న చింత వేరు. ఆకు్య లీ యార్య లనిరి.

33౧. ఐశ్వర్యభంశేష్టద్రవ్యక్షయజా బహుప్రకారా తు
హృదయవితర్కోపగతా చింతా సృణాం సముచ్చవతి

33౨. సోచ్ఛాన్దైః నిశ్చయైః సంతాపైశ్చైవ హృదయశూన్యతయా
అభినేతవ్యా చింతా మృజావిహినైరభ్యుత్థా చ

మానవుల కైశ్వర్యభంశమున నిష్టద్రవ్యనాశనమున బహువిధముగా చింత కలుగును. ఇది హృదయవితర్కోపగతము. హృదయమున వితర్కముండగా చింత యుదయించును. చింతావ్యాకులీత హృదయమునకు వితర్కము తలసూపును. ఉచ్ఛ్వాససహితము లయిన నిశ్వాసములతో సంతాపములతో మృజారాహిత్యమున ధృతిలేమిచే హృదయశూన్యత్వమున చింత నభినయింప వలెను. ఇవి చింతానుభావములు.

౧౦. మోహము : దైవోపహాతము, వ్యసనాభిహాతము, వ్యాధి భయము, ఆవేగము, పూర్వవైరానుస్మరణము మొదలగు విభావములచే మోహముదయించును. ప్రహారము మత్సరము త్రాసనము మొదలగునవియు మోహవిభావములు. వీని వలన చిత్తమునకు గలుగు మూఢత్వమును మోహ మందురు. మోహమునకు ప్రాగవస్థను మోహశబ్దమున వ్యపదేశింతురు. నిశ్చైతన్యము భ్రమణము పతనము ఆఘూర్ణనము అదర్శనము మొదలయిన యనుభావములచే నభినయింప వలెను. నిశ్చైతన్యము సర్వేంద్రియమోహము. వైచిత్త్యము కూడ మోహానుభావము. సుఖజన్యమగు మోహమును కవిప్రసిద్ధముగ నున్నది. ఈ శ్లోక మీ యార్య యీ యర్థమునకే నిరూపకములు.

333. అస్థానే తస్కరాష్టష్టైః త్రాసనైర్వివిధైరపి
తత్రప్రతీకారశూన్యస్య మోహః సముపజాయతే

33౪. వ్యసనాభిమాతభయ పూర్వచైరసంస్మరణ రోగణో మోహః
సర్వేంద్రియసమ్మోహత్ తస్యాభిసయః ప్రయోక్తవ్యః

అస్థానమున తస్కరులను జూడగా ప్రతీకార మొనర్పజాలని వానికి మోహము గలుగును. ఎవరేని వివిధముగ త్రాసపెట్టినందు వలనను

మోహము జనించును. వ్యసనమున పరాహిత్య డయినప్పుడు, భయము పొందినపుడు పూర్వవైరము స్మరించినప్పుడు రోగముకలిగినప్పుడును మోహ ముదయించును. సర్వేంద్రియ సమ్మోహమున దాని యభి నయమును ప్రయోగింప వలెను.

౧౧. స్మృతి : సుఖ దుఃఖ కృతము లయిన భావములను స్మరించుట. స్వాస్థ్యమున, గతరాత్రి నిద్ర లేనందున, సమాన దర్శన స్పర్శన, శ్రవణముల వలన నట్టివాని యభ్యాస ప్రణిధాన చింతాదుల వలనను కలుగును. దానిని భూక్షేపము, శిరః కంపనము, భూముఖ సమున్నమనము, శూన్యావలోకనము, అంగుళీ భంగము, మొదలయిన యనుభావములచే నభినయింప వలెను.

33౫. “సుఖ దుఃఖ మతిక్రాంతం తథా మతి విభావితం యథావృత్తం
చిర విన్మృతం స్మరతి యః స్మృతిమానితి వేదితవ్యే ౭సా

33౬. స్వాస్థ్యాభ్యాస సముత్థా శ్రుతి దర్శన సంభవా స్మృతి ర్విపునైః
శిర ఉద్వాహన కంప్రైః భూక్షేపై శ్చాభినతవ్యా

గతించిన సుఖ దుఃఖమును మతి విభావిత మయిన యతీత విషయమును చిరకాలముగా మఱచిన దానిని స్మరించినచో స్మృతి కలవాడని యందురు. స్వాస్థ్యాభ్యాసముల వలన నిది కలుగును. శ్రవణ దర్శనములచే నుదయించును. అవి యిందు విభావములు. తలనూపుట, కనుబామ లెగుర వేయుట వీనిచే దీని నభినయింప వలెను.

౧౨. ధృతి : శౌర్యము, విజ్ఞానము, శ్రుతి, విభవము, శౌచాచార సంపత్తి, గురుభక్తి, మనోరథ లాభము, క్రీడాసిద్ధి, జ్ఞానము, తపస్సు, మొదలగు విభావములచే ధృతి కలుగును. ధృతి యనునది యాత్మ యందలి సంతోషము. ప్రాప్త విషయ భోగమున నప్రాప్తాతీతోపహత వినష్ట విషయముల నుద్దేశించి శోక తాపములు పొందక పోవుట, మొదలగు వానిచే నవ్యగ్ర భోగము కల్గును. ఇట్లు ధృతిని వర్ణింప వలెను.

33౭. విజ్ఞాన శౌచ విభవ శ్రుతి శక్తి సముద్భవా ధృతిః సద్భిః
భయ శోక విషాదాద్యైః రహితాతు సదా ప్రయోక్తవ్యా

33౮. ప్రాప్తానా ముపభాగః శబ్ద స్పర్శ రూప రస గంధానాం
అప్రాప్తైశ్చ స శోకః యస్యాంహ భవేత్ ధృతి స్సాతు.

విజ్ఞానము, శౌచము, విభవము, వేద శాస్త్రాధ్యయనము, మొదలగు
వానిచే ధృతి కలుగును. భయ శోక విషాదాదు లిందుండవు. ప్రాప్త
పదార్థముల శబ్ద స్పర్శ రూప రస గంధముల ననుభవించుట యిందు
ముఖ్యానుభావము. ధృతి యుండగా లేని వానికై శోక ముండదు.
ఉన్న వానితో తుష్టి పడుట దీని స్వరూపము.

౧౩. వ్రీ డ : అకార్య కరణాత్మకము, గురువ్యతిక్రమణము,
అవమానము, అవజ్ఞానము, ప్రతిజ్ఞను నిర్వహింపక పోవుట, పశ్చాత్తా
పము, మొదలగు వాని వలన గలుగు మనస్సంకోచ రూపముగా
నుండును. నిగూఢ వదనము, అధో ముఖముగా నుండుట, ఆలోచన
మొనర్చుట, భూ విలేఖనము, వస్త్రాంగుళీయక స్పర్శనము, గోళ్లు
గిల్లుకొనుట, మొదలయిన యనుభావములచే వ్రీడ నభినయింప
వలెను.

33౯. కించి పకార్యం కుర్వన్ ఏపం యో ధ్యశ్యతే శుచిభి రన్యైః
పశ్చాత్తాపేన యుతే వ్రీడిత ఇతి వేదితవ్యే సా

3౪౦. లజ్జా నిగూఢ వదనః భూమిం విలిఖన్ సఖాంశ్చ వినికృష్టన్
పస్త్రాంగులీయకానాం సంస్పర్శం వ్రీలితః కుర్యాత్

ఇత డకార్య మొనరించినాడని శుచిగా నుండు వారు భావించినపుడు
పశ్చాత్తాపము పొందిన వాడు వ్రీడితుడని తెలియ వలెను. ఆతడు
సిగ్గుచే వదన మెత్తికొనలేడు; భూమిని లిఖించును, సఖములు గిల్లి
కొనును, వస్త్రము మెలి వేయును. ఉంగరము త్రిప్పుకొనును. ఇవి
యాతని చేష్టలు.

౧౪. చ ప ల త : రాగ ద్వేష మాత్సర్యా మర్షములు,
ఈర్ష్యా ప్రతికూల విధానములు మొదలగు విభావములు వలన మనస్సు
కుదురుగా నుండక పోవుట చ ప ల త. ఆలోచింపకయే కార్య మొన
రించుట వాక్పారుష్యము, బెదిరించుట, వధ బంధ సంప్రహార తాడ
నాదులు చపలతలో ననుభావములు.

౩౪౧. “అవిమృశ్య తు యః కార్యం పురుషో వధ తాడసం సమారభతే
అవినిశ్చిత కారిత్యాత్ స తు ఖలు చపలో విబోధపః”

పర్యాలోచన మొనరింపక వధ తాడనాది కార్యము లొనరించినపుడు
మానవుడు యవినిశ్చిత కారి యగును. గావున చపలుడని తెలియ
వలెను.

౧౫. హర్షము : మనోరథ లాభము, ఇష్ట జన సమాగ
మము, మనః పరితోషము, దేవ గురు రాజ భర్తృ ప్రసాదము
భోజనాచ్చాదన లాభము, ఉపభోగములు, మొదలగు విభావములచే
హర్ష ముదయించును. పై వాని వలన గలుగు చేతః ప్రసాదమే
హర్షము. నయన వదన ప్రసాదములు ప్రియ భాషణాలింగనములు
కంటకిత పులకితములు అస్ర భేదాదులు మొదలయిన యనుభావము
లచే హర్ష మభినయింప వలెను.

౩౪౨. అప్రాప్యే ప్రాప్యే వా లభ్యైర్లభే ప్రియ సమాగమే వాచి
హృదయ మనోరథ లాభే హర్ష స్సంజాయతే పుంసామ్

౩౪౩. నయన వదన ప్రసాద ప్రియ భాషణాలింగనైశ్చ రోమాంచైః
లలితై శ్చాంగ విహారైః స్వేదాద్యై రభినయ స్తస్య

ప్రాప్యాప్రాప్యార్థములు లభించి నపుడు అప్రాప్తము ప్రాప్త మయి
నపుడు ద్రవ్యము లభించి నపుడు ప్రియ సమాగమమున హృదయ
మనోరథ లాభమున పురుషులకు హర్ష ముదయించును. నయన
వదన ప్రసాదములు ప్రియ భాషణములు, ఆలింగనములు, రోమాంచ
ములు లలితాంగ విహారములు, స్వేదాదులచే హర్ష మభినయింప
వలెను.

౧౬. ఆ వేగము : ఉత్పాతము పెనుగాలి వర్షము, అగ్ని,
కుంజరోద్భవణము, ప్రియాప్రియ శ్రవణము, ప్రకృతి వ్యసనము,
అభిఘాతము మొదలగు విభావములచే కలుగును. ఆవేగమునకు
సంభ్రమ మని పేరు. ఉత్పాత కృత మనగా విద్యుదుల్కా నిర్ఘాత
ప్రపతన చంద్ర సూర్యోపరాగ కేతు దర్శనములచే కలుగును.
సర్వాంగ స్రస్తత, వైమనస్యము, ముఖ వైవర్ణ్యము, విపాదము,
విస్మయము మొదలగు వానిచే నుత్పాత కృతావేగ మభినయింప

వలెను. నాత కృతావేగమును అవగుంతనము, నేత్ర పరిమార్జనము, వస్త్రు సంగ్రహణము, త్వరిత గమనము మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. వర్ష కృతావేగమును సర్వాంగ సంపీడనము ప్రధానము, ఛన్నాశ్రయ మార్గణము మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. అగ్ని కృతమును భూమాకుల నేత్రత, అంగ సంకోచనము, విఘాననము, అతిక్రాంతాప్రకాంతములు, మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. కుంజరో ద్రభ్రమణ కృతమును త్వరితాపసర్పణము, చంచల గమనము, భయ స్తంభ నేపథువులు. పశ్చాదవలోకనము, విస్మయము మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. ప్రియ శ్రవణ కృతమును అభ్యుత్థానము, ఆలింగనము, వస్త్రాభరణ ప్రదానము, అశ్రు పులకితాదులచే నభినయింప వలెను. అప్రియ శ్రవణము వలచి యావేగమును భూమి పతన, విషమ వివర్తన, పరిధావన, విలాప నాక్రందనాదులచే నభినయింప వలెను. ప్రకృతి వ్యసన కృతమును సహసాపసర్పణము, శస్త్ర చర్మ వర్మధారణము గజ తురగ రథారోహణము, సంప్రహరణము మొదలగు వానిచే నభినయింప వలెను. సంభ్రమాత్మక మయిన నీ యావేగ మిట్లుప్త వికల్పములతో నున్నది. ఉత్తమ మధ్యములం దిది స్థైర్యముతో నుండును. నీచుల కపసర్పణములతో నుండును. ఆవేగ చిభాగములుగా జెప్పిన వానిలో నన్నిటను ఆదిశబ్దమును కలుపుకొన వలెను. కాగా నుత్పాతాదులు, వాతాదులు వర్ణాదులు, అగ్నాదులు, గజాదులు, ప్రియ శ్రవణాదులు, అప్రియ శ్రవణాదులు ప్రకృతి వ్యసనాదులుగా విభావములుండునని స్పష్ట మగును. అట్లే విస్మయాదులు, అవ గుంతనాదులు, ఛత్ర ఛన్నాశ్రయణాదులు, భూమాంధ్యాదులు, త్వరితాపసర్పణాదులు, పులకాదులు, విలాపాదులు, సన్నహనాదులుగా ననుభావములుండునని తెలియ దగి యున్నది.

౩౪౪. అప్రియ నివేదనాద్వా సహసా హ్యభిధారితారి వచనైర
శస్త్రాక్షేపాత్ త్రాసా దావేగో నామ సంభవతి

౩౪౫. అప్రియ నివేదనాద్వో విషయ భావాశ్రయానుభావోన్య
సహసారిదర్శనాచ్చేత్ ప్రహరణ పరిభుట్టనైః కార్యః

అప్రియ నివేదనము వలన నావేగము కలుగును. సహసా శత్రు వచన నిశ్చయమున నావేగము కలుగును. శస్త్రాక్షేపమునను భయమునను ఆవేగము కలుగును. అప్రియ నివేదనమున గలుగు నావేదనమును విషాద భావాశ్రయము లయిన యనుభావములతో యభినయించునది. శత్రు దర్శనము వలన కలుగు దానిని ప్రహరణ పరిఘట్టనములచే ప్రదర్శింప వలెను.

౧౭. జడత : ఏ కార్యము నందు గాని ప్రతిపత్తి లేకుండుట. అర్థ పరిజ్ఞానము లేక పోవుట, ఇష్టానిష్ట శ్రవణ దర్శనములచే, వ్యాధ్యాదులచే జడత కలుగును. ఈ జడత సేమియు పలుక కుండుట నూట్లాడించ కుండుట తూష్టింభావము, అనిమేష నిరీక్షణము, పరవశత్వము, మొదలగు ననుభావములచే నభినయింప వలెను.

౩౪౬. ఇష్టం వానిష్టం వా నుఖ దుఃఖే వా స చేత్తి యో మోహాత్

తూష్టికః పరవశగో భవతి స జడ సంజ్ఞికః పురుషః

జడుడని పేరు పడిన పురుషుడు మోహమున నిష్టమనిష్టము, సుఖదుఃఖ సేమియు గుర్తింపడు. ఊరకనే యుండును. పరవశు డగును. జడిమి కలిగినపుడు చిత్తమున స్పంద ముండదు. స్పందము లేమి యేమియు గుర్తింపడు. ఇదియే సర్వకార్యాప్రతిపత్తి.

౧౮. గర్వము : విశ్వర్య కుల రూప యశావన విద్యా బల ధన లాభాది విభావములచే గర్వము కలుగును. గర్వము వలన నితరుల తిరస్కరించును. గర్వమున నీ యనుభావము లుండును. అసూయ, అవజ్ఞ, ఆధర్వణము, సమాధానము చెప్పక పోవుట. భాషింపక పోవుట, తన అవయవముల చూచి కొనుట, విభ్రమము, అపహాసనము. వాక్పారుష్యము, గురువుల సత్తిక్రమించుట, యధిక్షేప వచనము, శూన్యావలోకనము, విడి పడి పోవుట, మొదలగునవి వానిచే గర్వమును వర్ణింప వచ్చును.

౩౪౭. “విద్యావాప్తేః రూపా దైశ్వర్యాత్ ఆధవా ధనాగమా ద్వాపి

గర్వః ఖలు నీచానాం దృష్ట్యాంగ విచాలనైః కార్యః

విద్యా ప్రాప్తి వలన గర్వము కలుగును. రూపమున నైశ్వర్యమున గలుగును. ధనము వచ్చినను గర్వము వచ్చును. గర్వము నీచ

భావుల భావము. దృష్ట్యంగ విచాలనములచే గర్వ మభినయింప వలెను.

౧౯. విషాదము : కార్య భంగము వలన దైవ వ్యాపత్తి వలన విషాదము కలుగును. ఉపాయము లేనందున ప్రారంభించిన కార్యము భంగ పడినపుడు కలిగిన మనఃపీడ విషాద మగును. ఇందు సహాయాన్వేషణము, ఉపాయ చింతనము, ఉత్సాహ విఘాతము, వైమనస్యము, నిశ్వసితము, మొదలగు ననుభావము లుత్తమ మధ్యముల కుండును. పరిధావనము, ఆలోకనము, ముఖశోషణము, స్పృక్వ భాగములను నాలుకతో స్పృశించుట, నిద్ర, శ్వసితము, ధ్యానము, మొదలయిన యనుభావము లథమగతముగా నిరూపింప వలెను.

౩౪౮. కార్య నిస్తరణా ద్వా చౌర్యాభిగ్రహణ రాజదోషా ద్వా
దైవాదర్థ విపత్తే ర్భవతి విషాదః సచా పుంసామ్

౩౪౯. వైచిత్త్యే పాయ చింతాభ్యాం కార్య ముత్తమ మధ్యయోః
నిద్రా నిశ్వసిత ధ్యానైః అధమానాం తుయాజయేత్

కార్య భంగము, చౌర్యాభిగ్రహణము, రాజ దోషము, దైవ ప్రాతి కూల్యము, దారిద్ర్యము, కార్య విపత్తి, మొదలగు వాని వలన పురుషులకు విషాదము కలుగును. ఉత్తమ మధ్యములకు విచిత్తత యుపాయ చింతనములచే విషాదము కూర్ప వలెను. అధములకు నిద్రా నిశ్వసిత ధ్యానములచే కూర్ప వలెను.

౨౦. ఔత్సుక్యము : ఔత్సుక్య మనునది విలంబమును సహింప లేకపోవుట, ఇష్టానుస్మరణము, ఇష్ట జన వియోగము, ఉద్యాన దర్శనము, మొదలగు విభావములచే కలుగును. దానిని త్వర దీర్ఘ నిశ్వసితము. ఉచ్ఛ్వసితము, కార్యము, మన శ్శూన్యత, దిగవలోకనము, రణరణకత, అధోముఖ విచింతనము, నిద్ర, ఆలస్యము, శయనాభిలాష, మొదలయిన యనుభావములచే నభినయింప వలెను.

౩౫౦. ఇష్టజనస్య వియోగాత్ ఔత్సుక్యం జాయతే హ్యనుస్మృత్యా

చింతా నిద్రా తంద్రీ గాత్ర గురుత్వై రభినయోఽస్య

ఇష్టజన వియోగమున తదనుస్మరణమున నౌత్సుక్యము జనించును. చింతా నిద్రా తంద్రీ గాత్ర గురుత్వములచే దాని యభినయ

ముండును. ఔత్సుక్య మనునది యొక విధమగు చిత్తములోని వేదః. దీనినే తహ తహ యందురు. ఔత్సుక్య ముత్సుకత్వము కలిగి యుండుట కాదు.

౨౦. నిద్ర : దౌర్బల్యము శ్రమ క్లమ మదాలస్య చింతన ములు, అత్యాహారము స్వభావము మొదలగు విభావములచే కలుగు మనస్సమ్మిలనము నిద్ర యగును. వదన గౌరవము, శరీరావలోకనము, కన్నులు త్రిప్పట, ఒడలు విరచు కొనుట, మాంద్యము, ఉచ్ఛ్వాసితము, సన్న గాత్రత, నేత్ర నిమిలనము, ఆవలించుటలు, మొదలగు ననుభావములచే నిద్ర నభినయింప వలెను.

౩౫౦. ఆలస్యాత్ దౌర్బల్యాత్ క్లమాత్ శ్రమాత్ చింతనాత్ స్వభావాచ్చ
రాత్రౌ జాగరణాదపి నిద్రా పురుషస్య సంభవతి

౩౫౧. తాం ముఖగౌరవ గాత్ర ప్రతిలోలన నయన మీలన జడాద్యైః
బృంభణ గాత్రవిమర్దై అనుభావై రభినయేత్ ప్రాజ్ఞః

ఆలస్యము దౌర్బల్యము క్లమము శ్రమము చింతనము స్వభావము రాత్రీ జాగరణముల వలన పురుషునకు నిద్ర సంభవించును. పై హేతువులచే చిత్తమునకు వికసన ముండదు. అది నిమిలనము పొందును. అప్పుడు నిద్ర కలుగును. నిద్రా భావము ముఖము బరువుగా నుండుట, అంగ భంగము, నేత్ర మిలనము జఙ్గిమ, జృంభణము, గాత్ర మర్దనమునను ననుభావములచే నభినయింప వలెను.

౨౧. అపస్మారము : దేవ యక్ష నాగ బ్రహ్మ రాక్షస భూత ప్రేత పిశాచ గ్రహణానుస్మగణ ఉచ్ఛిష్ట శూన్యాగార సేవన, అశుచి కాలాంతరావరితన వ్యాధ్యాదు లపస్మారమున విభావములు. గ్రహ భూతాదుల వలన మానవునకు ధాతు వైషమ్యము కలుగును. దానిచే చిత్తము పట్టు దప్పి యావేశము పొందును. అపస్మార మిట్టి యావేశ రూపము. శ్మశాన సంచారమున, నుచ్ఛిష్ట గమనమున, నిట్టి యావేశము కలుగ వచ్చును. స్ఫురిత నిశ్వాసితో త్కంపిత ధావన పతన స్వేద స్తంభన వదన ఫేన జిహ్వ లేహనా ద్యనుభావములచే నపస్మారము నభినయింప వలెను. సామాన్యముగా నీ యపస్మారము రస భావాభాస ఘట్టములందే సముచిత మగును.

౩౫౩. భూత విశాచ గ్రహణానుస్మరణోచ్చిష్ట శూన్య గృహ గమనాత్
కాలాంతరాతిపాతాత్ అశుచేతశ్చ భవ త్యపస్మారః

౩౫౪. నహసా భూషౌ పతనం ప్రవేపనం వదన ఫేన మోక్షశ్చ
నిస్సంజ్ఞ స్మృత్యానం రూపా వ్యేతా స్మృత్యపస్మారే

అపస్మారము భూత విశాచ గ్రహణముల వలన భూతాదుల స్మరణమున నుచ్చిష్ట నీవనమున శూన్య భవన ప్రవేశమున కాలాంతరాతిపాతమున నశుచి వలనను కలుగును. వెంటనే భూమిపై పడుట, కంపించి పోవుట, ముఖమున నురుగులు గ్రక్కుట, సంజ్ఞా రహితముగా నుండుట, యూరకనే లేచుట యనునవి యపస్మారమున చేష్టల రూపములు.

౨౩. సుప్తము : నిద్రాభిభవము సుప్తము. ఇంద్రియ విషయముల ప్రాప్తి, మోహనము, భూతలమున శయన ప్రసారణానుకర్షణము మొదలగు విభావములచే సుప్తము కలుగును. నిద్రచే కలిగిన తిరస్కారము అని యనుట నిద్రోద్భవమునే సూచించును. నిద్రయొక్క గాఢావస్థయే సుప్తమగును. ఉచ్ఛ్వాసితము, సన్న గాత్రత, నేత్ర నిమీలనము, సర్వేంద్రియ సమ్మోహనము, పలవరింతలు మొదలయిన యనుభావములచే దీని వర్ణింప వలెను, అభినయింప వలెను. విషయానుభవము నలన గలిగిన యింద్రియ సంతుప్తి సుప్తమునకు హేతు వగు ననుట యింద్రియ మోహన స్థితి సుప్తమునకు కారణ మగు ననుట, సుప్తములోని యాకృతి విశేషములను సూచించును.

౩౫౫. నిద్రాభిభవేంద్రియోపరమణ మోహనై ర్భవే త్సుప్తం
ఆక్షి నిమీలోచ్చిననైః స్వప్నాయిత జల్పితైః కార్యః

౩౫౬. సోచ్ఛ్వాసైః నిశ్వాసైః మందాక్షి నిమీలనేన నిశ్చేష్టః
సర్వేంద్రియ సమ్మోహాత్ సుప్తం స్వప్నేశ్చ యుంజిత

నిద్ర వలన గలిగిన యభిభవము, యింద్రియ విరమణము, మోహస్థితి మొదలగు వానిచే సుప్తము కలుగును. అక్షి నిమీలనము, ఉచ్ఛ్వాసనము, కలవరింతలు, మొదలగు వానిచే సుప్తాభినయ మొనరింప వలెను. ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసములు, మెల్లగా నేత్ర నిమీలనములచే

నిశ్చేష్టుడై సర్వేంద్రియ సమ్మోహమున స్వప్నాయితములచే సుప్తమును ప్రయోగింప వలె ననియు నిరూపించిరి.

౨౪. వి బోధ ము : ఆహార పరిణామ నిద్రాచ్ఛేద, స్వప్నంత తీవ్రశబ్ద స్పర్శ శ్రవణాది విభావములచే విబోధము కలుగును. స్వప్న జల్పనము కూడ ప్రబోధ విభావము. ఆహార పరిణామమును విభావము, జృంభణము, అక్షి పరిమర్దనము శయ్యా మోక్షణము, మొదలగు ననుభావములచే విబోధ మభినయింప వలెను. ఇందొక యార్జ యున్నది.

౩౫౭. ఆహార విపరిణామాత్ శబ్ద స్పృశ్చాదిభిశ్చ సంభూతః
ప్రతిబోధ స్త్వభినయో జృంభణ పదనాశి పరిమర్దైః

ఆహార పరిణామమున ప్రతిబోధము కలుగును. శబ్ద స్పృశ్చాదులచే గూడ కల్గును. జృంభణములు, ముఖనేత్ర పరిమర్దనములు. దీని నభినయించు ననుభావములు, భుజక్షేపము, అంగుళి స్ఫోటనము, గ్రీవాంగ వలనము, మొదలగునవి గూడ ప్రబోధానుభావము లగును.

౨౫. అ మ ర్ష ము : విద్య, విశ్వర్యము, బలము, అధికముగా కలవారధిక్షేప మొనర్పగా నమర్ష కలుగును. అవమానితు నకు నమర్ష యుదయించును. అమర్ష గలిగినపుడు ప్రతిక్రియ నాచరింప వలెనని భావ తీవ్రత యుండును. శిరః కంఠసము, ప్రస్వేదనము, అధోముఖ చింతనము, ధ్యానము, అధ్యవసాయము, ఉపాయ సహాయాన్వేషణము, మొదలగునవి యమర్ష యనుభావములు.

౩౫౮. అశీస్తానాం నభామధ్యే విద్యా శౌర్య బలాదితైః
సృణాం ఉత్సాహ సంయోగా దమర్షో నామ జాయతే

౩౫౯. ఉత్సాహధ్యవసాయాభ్యా మధోముఖ విచింతనైః
శిరః ప్రకంఠ స్వేదాద్యైః తం ప్రయుంజీత పండితః

సభా మధ్యమునందు విద్యా శౌర్య బలాధికులచే నధిక్షిప్తు లయిన మానవుల కమర్ష కలుగును. ప్రతి చికిత్సా రూప మయిన యుత్సాహ సంయోగము వలన నమర్ష కలుగును. ఉత్సాహధ్యవసాయములు, అధోముఖ విచింతనములు, శిరఃకంఠము, స్వేదము, వీనిచే పండితుడమర్షను ప్రయోగింప వలెను.

౨౬. అవహితము : ఆకారప్రచ్ఛాదనాత్మకము. అది లజ్జాభయాపజయగౌరవజహ్మతాదివిభావములచే నుత్పన్నమగును. అన్యథాకథనము, అన్యథావలోకనము, కథాభంగము, కృతకధైర్యము, మొదలగు ననుభావములచే తదభినయమును ప్రయోగింపవలెను.

౩౬౦. ధార్మ్యజైహ్యుది సంభూత మవహితం భయాత్మకం
తచ్చగణనయా కార్యం నాతిచోత్తర భాషణాత్

ధార్మ్యము, జహ్మతలచే భయాత్మకమగు నవహితము కలుగును. ఇతరులను లెక్కపెట్టక పోవుట, అధికముగా నుత్తరము పలుకక పోవుట, మొదలగు వానిచే దీని నభినయింపవలెను. భూవికారము ముఖరాగము, మొదలగు వానినిది యాచ్ఛాదన మొనరించును.

౨౭. ఉగ్రత : చౌర్యాభిగ్రహణము రాజాపరాధము. యసత్ప్రలాపము మొదలగునవి దీనిలో విభావములు. వధబంధనతాడన నిర్భరత్సనాదికములచే నుగ్రత నభినయింపవలెను.

౩౬౧. శౌర్యాభిగ్రహణ పశాత్ సృషాపరాధాత్ అధోగ్రతా భవతి
పథ బంధ తాడనాదిభి రనుభావైః అభినయ స్తస్యాః

పైన నిరూపించిన యర్థమే ధారణ యోగ్యముగా కారికలో నున్నది.

౨౮. మతి : నానా శాస్త్ర విచింతనమున కలుగును. ఊహాపోహాదులు మతిలో విభావములు. శిష్యున కుపదేశించి యర్థముల వికల్పించి సంశయముల ఛేదించి దీని నభినయింపవలెను. ఇందీశ్లోక మున్నది.

౩౬౨. నానా శాస్త్రార్థ బోధన మతిః సంజాయతే సృజాం
శిష్యోపదేశార్థకృతః తస్యా స్వభావయో భవేత్

మానవులకు నానా విధములయిన శాస్త్రార్థములను వాని సిద్ధాంతములను సావధానముగా పరిశీలన మొనర్చినపుడు మతి కలుగును. గ్రహణ ధారణ సమర్థులగు శిష్యుల నధ్యాపనము చేసి, వారలకుపదేశన మొనరించి, సిద్ధాంతార్థము ప్రబోధించుట దీనిలో ననుభావమగును. ఈ యనుభావములచే దాని నభినయించునది.

౨౯. వ్యాధి : వాతపిత్త కఫముల సన్నిపాతమున కలుగు వ్యత్యాసముచే వ్యాధి కలుగును. జ్వరాదులు కొన్ని వ్యాధిలోని విశేషములు. జ్వరము సామాన్యముగా ద్వివిధము. సశీతము, సదాహము నని. అధికముగా చలి పుట్టును. విపరీతముగా విదాహ ముదయించును. ఇందు సశీత వ్యాధి సీవిధముగా నభినయింప వలెను. సర్వాంగములను కంపింప జేయునది. కంపాధిక్యమున లేచిలేచి పడుటలును దీని యనుభావమే. శరీరము ముడుచుకొనుట యగ్నివేడిమికావలయునని యభిలషించుట, రోమాంచము ప్రదర్శించుట దవడలు పీకు, నాసా నికూణనము, ముఖ శోషణము, పరిదేవితము మొదలగు నవి యన్నియు నిం దనుభావములు. సదాహ జ్వర మీ విధముగ నుండును. అవయవములు నటు నిటు కొట్టుకొనుట, కర చరణములను కదలించుట, నేలపై పడుకొనవలయు నని యభిలాషణము, చల్లని పూత పట్టించు కొనవలయునని కోరిక, చల్లని గాలి నభిలషించుట, యేడ్చుట; ముఖ శోషాధిక్యము, ఇట్టి వన్నియు నిందనుభావములు. ఇతరములయిన వ్యాధులును ముఖ వికూణనము గాత్రస్తంభము. అవయవముల స్రస్తత కన్నమూత, నిశ్వాసము, పెడబొబ్బలతో వేదన పడుట మొదలగునవి యిందనుభావములు. వానిచే దానిని ట్లభినయించ వలెను.

౩౬౩. సామాన్యతస్తు వ్యాధీనాం కర్తవ్యేఽభినయో యుజ్జైః

స్రస్తాంగ గాత్ర విక్షేపైః తథా ముఖ వికూణైః

తత్వము గుర్తించిన యభిజ్ఞులు సర్వ సామాన్యముగా వ్యాధుల యభినయ మిట్లీనర్ప వలయును. స్రస్తాంగత, గాత్ర విక్షేపము, ముఖ వికూణనము, మొదలగునవి యన్నియు నిం దనుభావములు.

౩౦. ఉన్మాదము : ఉన్మాదము = పిచ్చియైత్తుట. ఇష్టజనుల వియోగమున కలుగ వచ్చును. విభవ నాశము వలన జనింప వచ్చును. మితి మీరిన దెబ్బ తగులుట వలన కలుగ వచ్చును. వాతపిత్త క్లేష్మముల ప్రకోపములచే నుదయింప వచ్చును. ఇవి యన్నియు నిందు విభావములు. అకారణహాసము, అసమయ రోదనము, అసంబద్ధ ప్రలాపము, పెద్ద కేకలు, కూర్చొనుట, చివాలున

లేచుట, హటాత్తుగా పరుగెత్తుట, నృత్యము చేయుట, పాటలు పాడుట, ఏమేమియో చదువుట, బూడిదలో పొద్దుట, విభూతి రుద్దుకొనుట, దుమ్ము పట్టించుకొని దులుపుట, తీగెలు, విడిచిన వస్తువులు, చిరిగిన చీరలు, పగిలిన బాచ్చెలు, కుండ మూకుళ్ళు, ఆభరణములని భావించి, తనకవి యుపభోగములని సంభావించి, యనవస్థిత చేష్టితములతో నితరుల చేష్టితముల ననుకరించుటలతో దీని నభినయింపవలెను. ఇందీ యార్చ్యము తత్వము నిరూపించు చున్నది.

౩౬౪. ఇష్టజన విభవనాః దధిభూతా ద్వాత పిత్త కఫ కోపాత్
వివిధాంచిత వికారా దున్మాదో నామ సంభవతి

౩౬౫. అనిమిత్త రుదిత హసితోపవిష్ట గీత ప్రధావితోత్క్రష్టైః

అన్యైశ్చ వికారకృతై రున్మాదం నప్రయుంజీత

పై నిరూపితార్థములు యార్చ్య వచనములలో సూచీకృతములై యున్నవి.

౩౬. మ ర ణ ము ; ఇది రెండు విధములు. వ్యాధి వలన కలుగునది, పెద్ద దెబ్బ వలన కలుగునది అని. ఉదరములో ప్రేగులలో పుట్టిన వ్యాధులు, మాంస దోషములు, శూల నొప్పి, ఉన్నదాని నున్నట్లు గ్రహింప లేకపోవుట. విషమత్వము, గండమున మొటిమలు చిదుపగా కలిగిన ప్రమాదములు, విషజ్వరము, మశూచికాది వ్యాధులు, మొదలగువాని వలన కలుగునట్టి మరణము వ్యాధి జన్యము. అభిఘాత జన్య మయిన మరణ మీ విధముగా నుండును. శస్త్రముల వలన గాయ మధిక మగుట, కోడైతాచులు కొరుకుట, విషములు మ్రింగుట, క్రూర మృగములు, గజ తురగములు, భాధించుట, పశువుల నుండి, యాసనములనుండి ప్రపాతము పొందుట, అట్లా కస్మిక ఘటనమున వినాశము జనించును. వీనికి సంబంధించిన యభినయ విశేషములను చెప్పెదము. వ్యాధి జన్య మయిన మరణమున విషణ్ణ గాత్రత, వ్యాయతాంగ విచేష్టితము, కళ్ళుమూసికొని పోవుట, ఎక్కెళ్లు వచ్చుట, దీర్ఘ శ్వాసములు, ఊపిరి తగ్గుటలు, అన్నియు నభినయములు. ఇందు పరిజనమును చూడరు. అవ్యక్తముగా నక్షరముల పల్కుదురు. ఇట్టి యనుభావములచే దీని నభినయింప వలెను.

అభిఘాత జన్యమయిన మరణమున నానా ప్రకారము లయిన యభి నయ విశేషము లున్నవి. శస్త్ర ఊతము, అహి దంశము, విష పానము, గజాది వినిపాతము, క్రూర మృగములు నాశన మొనరిం చుట దీని యభినయములు. శస్త్ర ఊతము కలిగినపుడు వెంటనే భూమిపై పడవలయును. కంపించి పోవలయును, కదిలి పోవలయును. ఇట్టివి త దభినయములు. విష వేగమున కార్యము, వేషధు, విదా హము, ఎక్కెళ్ళు నురుగు కక్కుకొనుట, శరీరము దిగజారి పోవుట, జడత, మరణము, ఇపి యన్నియు విష వేగములుగా నున్నవి. ఈ శ్లోకములను చూడుడు.

౩౬౬. వ్యాధీనా మేకభావోహి మరణాభినయ స్మృతః

విషణ్ణగాత్రైః నిశ్చేష్టైః ఇంద్రియైశ్చ వివర్జితః

వ్యాధులన్నియు గుమికూడి వచ్చుట మరణాభినయమని ప్రసిద్ధముగా నున్నది. చేష్టలులేని విషణ్ణ గాత్రములు, ఇందుండును. ఇంద్రియముల పరిజ్ఞానము దీనిలో నుండదు. విష వేగము కలిగినపుడు ప్రథమ వేగ ములో చిక్కిపోవును. రెండవ వేగములో కంపము జనించును. మూడవ సమయమున దాహము, హిక్క నాల్గవది. ఫేసము అయిద వది. స్కంధ భంగ మారవది. ఏడవది జడత. మరణ మష్టమము. ఇట్లే దీని నిరూపించునది. మరణమునందు నానా విధములయిన యవస్థలు జనించును. అందలి భావములను చేష్టితములను గుర్తించి, అభినయ విదులయిన నాట్య బుధులు దీనిని బాగా ప్రయోగింప వలసి యున్నది.

౩౭. త్రా స ము : విద్యు దుత్పాతము, ఉల్కా పతనము, అశని నిపాతము, నిర్ఘాతము, పెద్ద ఉరుములు, మహా జంతువుల ధ్వనులు, ఇట్టి వన్నియు నిందు విభావములు. శరీరము ముడుచు కొనుట, కంపించి పోవుట, మహాకంపము, నిశ్చేష్టతా రూపమయిన స్తంభము, రోమాంచ గద్గద ప్రలాపాదులు అన్నియు నిం దనుభావ ములు. ఈ యర్థమునే నిరూపించుచు నీ శ్లోక మానువంశ్యముగా వచ్చినది.

౩౬౭. మహాభైరవ నాదాద్యైః త్రాసః సముపజాయతే

నైస్తాంగాః నిమేషైశ్చ తస్య త్వభినయో భవేత్

గొప్ప గొప్ప విరుద్ధ నాదములచే త్రాసము జనించును. స్రస్రాంగత, లక్ష్మీ నిమేషము మొదలగునవి యిం దనుభావములు.

33. వి త ర్క ము : సందేహము, విమర్శము, విప్రతిపత్తి మొదలగునవి యిందు విభావములు. రెండు విధములుగా నాలోచనము చేయుట, ఏ పక్ష మవలంబింపక సందేహించుట, ప్రశ్న నిశ్చయము, ఆలోచనము కప్పి పుచ్చుట, ఆకార గోపనము మొదలగునవి యన్నియు దీని యనుభావములు.

3౬౮. విచారణాది సంభూతః సందేహాతిశయాత్మకః

వితర్కః సోఽభినేయస్తు శిరో భూషేష సంపన్నః

విచారణాదుల వలన కలుగును. సందేహాతిశయమున నుండును. ఇట్టిది వితర్కము. శిరో భూషేష కంపనములచే దీని నభినయించునది. ఇట్లు ముప్పదిమూడు వ్యభిచారి భావములు దేశకాలా వస్థానురూపముగ ఆత్మగత పరగతాది విభాగమున మధ్యస్థ మయిన రీతిచే నుత్తమ మధ్యమాధములు స్త్రీ పురుషులు తమ తమ ప్రయోగవశమున వీని నుపపాదించి సామాజిక హృదయ సంవాదము సంపాదించ వలసి యున్నది. ఇంక నిటువై సాత్విక భావములను యథానుకూలముగ నిరూపించెదము.

సాత్విక ములు

సాత్విక భావములను నిరూపింతు మనుటచే వక్ష్యమాణములే సాత్వికము లని స్పష్ట మయినది. ఇతర భావములు సత్త్వము లేక యభినీతము లగునా? వీనినే సాత్వికములని యనుట యేల? సర్వ భావములకు మూలము సత్త్వము. సత్త్వ శాలియే భావముల నభినయింప గలడు. సత్త్వ శీలి సామాజికుడె యాస్వాదింప గలడు. అంతట సత్త్వ సామ్రాజ్య మున్నది ఇతరములు సత్త్వ సంపన్నములు కావనుట హృదయ తోష మిచ్చునదిగ లేదు. ఇట్టి యాశంక కలుగగా నిది చెప్పవలసి వచ్చు చున్నది. సాత్వికములందే సత్త్వ మున్నది. ఇందు సత్త్వ మనునది మనః ప్రభవ మయిన యొక విశేషము. సమాహిత మనస్క-త్వ మున్ననే సత్త్వ ముపపన్న మగును. మనస్సమాధిలో సత్త్వము జనించునని భావము. రోమాంచాశ్రు వై వర్ణ్యాదులు ఆ

సత్వ స్వభావములు. యథా భావోపగతము లయిన నివి యన్య మన సుతో నుండగా నిరూపింప శక్యములు కావు. లోక స్వభావాను శరణ ముండును గావున నాట్యమున సత్వ ముండుట యిష్ట మయినది. నాట్యధర్మి ప్రవృత్తము లయిన సుఖ దుఃఖ కృత భావము లన్నియు సత్వ విశుద్ధములు కావలయును. అప్పుడవి యథా స్వరూప ములు కాగలవు. రోదనాత్మక మయిన దుఃఖమున దుఃఖతు డభినయింప జాలడు. ప్రహర్షాత్మకమయిన సుఖము ససుఖతు డభినయింప నేరడు. దుఃఖత సుఖతులు మాత్రమే సమర్థులు కాగలగు. అట్టి వారే యస్ర గోమాంచములను ప్రదర్శింప వలసి యుండును. అందు ననే యివి సాత్వికములని భావ వర్గములో నభివ్యాఖ్యాతము లయినవి. సాత్విక భావము లెనిమిది కలవు.

స్తంభము	స్వేదము
రోమాంచము	స్వరభేదము
వేషధువు	వైవర్ణ్యము
అశ్రువు	ప్రలయము

ప్రాణాత్మక మయిన వస్తు తత్వమునకు సత్త్వమని పేరు. మనస్సందు మగ్న మగును. అట్టి సత్త్వమున కలిగిన వగుటచే నివి సాత్విక భావము లయినవి. సత్త్వ గుణ మధికముగా నుండుట వలన సాధుత్వము కలిగి యున్నందునను ప్రాణవస్తువునే సత్త్వ మందురు. ఇట్లు జనించు భావములివి సాత్విక భావములు. ఇవి యీ విధముగా నాస్వాద్యము లగును. రత్యాది సంవేదన రూపము లయిన వృత్తు లన్నియు ప్రాణ భూమిలో ప్రసారము పొందినవై బాహ్యము జడమయిన భౌతిక నేత్ర జలాది విలక్షణములై భాసించును. రత్యాది గతమయిన విభావ సంపదయే ఇందును చర్వణా గోచర మగును. నానానుభావములు వీని నవగమింప జేయును. ఇట్టివి భావ సంజ్ఞికము లయినవి. పృథ్వీ భాగ ప్రధానమయిన ప్రాణము నందు సంక్రాంత మయిన చిత్తవృత్తి గణము స్తంభ మగును. అప్పుడు చేతన స్వభావము విప్రబ్ధ మగును. ప్రాణమునకు జల భాగ ప్రాధాన్యము కలుగగా బాష్ప ముదయించును. తేజస్సునకు ప్రాణ వైకట్య మున్నది. ఇందుచే ప్రాణా నుగ్రహము తీవ్రముగా నతీవ్రముగా నుండును. ఇట్లు రెండు విధముల

సంబంధమున స్వేదము, వైవర్ణ్యము కలుగును. ప్రాణ మాకాశానుగ్రహము పొందినచో గత చేతనాత్మక మయిన ప్రళయము కలుగును. వాయు స్వాతంత్ర్యములో ప్రాణమునకు మంద మధ్యోత్కృష్టా వేశము కలుగును. ఈ మూడు రీతులచే రోహించము, వేపధువు, స్వరభేదము కలుగును. ఇట్లు సాత్విక భావస్థితి యున్నదని భరత విదులు పలుకుదురు. బాహ్యములుగా గోచరించు స్తంభాదులు శరీర ధర్మము లయిన యను భావములు. అవి ఆంతరాలికము లయిన సాత్విక భావములను గోచరింప జేయ గలవు. పరమార్థముగా నివి యన్నియు రతి నిర్వేదాది గమకము లనుట స్థిర సిద్ధమయినే యర్థము.

౧. స్తంభము : హర్షము భయము రోగము విస్మయము విషాదము రోషము మొదలగు వాని వలన నిది కలుగును. నిస్సంజ్ఞత, నిష్ప్రకంపత, శూన్య జడాకృతిత్వము, స్కన్న గాత్రత, స్తంభ మభినయించుటలో సుపకరింప గలవు. వీని బుధు డుపయోగించును. కారిక లిట్లున్నవి.

3౬౯. హర్ష భయ రోగ విస్మయ విషాద రోషాది సంభవః స్తంభః
నిస్సంజ్ఞో నిష్ప్రకంపశ్చ నితః శూన్యజడాకృతిః
స్కన్నగాత్రతయా చైవ స్తంభం త్యభినయేద్బుధః

హర్షాదిపరవశ మయిన మనస్సు ఇంద్రియ ప్రదేశములందు సంచరింపదు. వికల్పపర్యంత మయిన గమనముతో నుండదు. అవికల్పకములై బహిర్వృత్తిమాత్ర నిష్ఠము లయిన నింద్రియముల కీ స్తంభ మధిష్ఠానము కాదు. కావుననే స్తంభము విష్టభచేతన స్వరూప మయినది. రత్యాదిగతము లయిన విభావములే గాని ఇతరవిభావములు వీనిలో నుండవనుట పునరుక్త మయిన నావశ్యకము. ఈ సాత్వికము లన్నియు బాహ్యవిషయ విశేషముల యాభిముఖ్య మపేక్షింపవు. వ్యభిచారిభావములలో గ్లాన్యాలస్యశ్రమమూర్ఛాదులు కొన్ని యాలంబనవిషయశూన్యములే యగును గాని బాహ్య హేతుకములుగా నుండును. స్తంభాదు లబాహ్య హేతుకములు.

౨. స్వేదము : క్రోధము, భయము, హర్షము, లజ్జ, దుఃఖము, శ్రమము, రోగము, తాపము, ఘాతములు, వ్యాయామ

శ్రమము, ఘర్షణము, సంపీడనము, వీని వలన స్వేదము కలుగును. వ్యజన గ్రహణము, చెమట తుడిచి కొనుట, వాతాభిలాషము, మొదలగు వాని నభినయించి స్వేదము ప్రయోగింప వలయును.

౩. రోమాంచము : స్పర్శ విశేషము, భయము, శీత వాత సంబంధము, హర్షము, క్రోధము, రోగము, హేతువుగా రోమాంచము కలుగును. దీని నభినయించుటలో గగురుబాటు కలిగినదని కంటకిత రూపముగా, నుల్లుకసన విశేషమున, పులకములచే, తన శరీరమును తాను స్పృశించుటచే, రోమాంచము నభినయింప వచ్చును.

౪. స్వరభేదము : భయ, హర్ష, క్రోధ, జరా, రూక్షతా, రోగ, మదములచే స్వరభేదము కలుగును. దీనినే వైస్వర్యమని స్వరసాదమని వ్యవహరించిరి. గద్గద స్వరమున స్వర భేదము నభినయింప వలెను.

౫. వేషధువు : శీతబాధ, భయము, హర్షము, రోషము, స్పర్శము, ముసలి తనము, వీని వలన నిది కలుగును. దీనికి కంప మనియు పేరు. వేషన స్ఫురణ కంపనములచే వేషధువు నభినయింప వలెను.

౬. వైవర్ణ్యము : శీత క్రోధ భయ, శమ, రోగ, క్షమ, తాపములచే వైవర్ణ్యము కలుగును. వీని నభినయించు సపుడు ముఖ వర్ణ పరావర్తనము, నాడీ పీడనము, ననుసరించుట సముచితము.

౭. అశ్రువు : అశ్రువునకే అస్ర మనియు వ్యవహారము. అనిమేష ప్రేక్షణమున శీత రోగముల వలన నిది కలుగును. బాష్పాంబు ప్లుత నేత్రుడై నేత్రములను తుడిచి కొనుచు నశ్రుకణముల విడుచుచు నస్రము నభినయింప వలెను.

౮. శ్రమ మూర్ఛా మద నిద్రాభిఘాత మోహాదులచే ప్రళయము కలుగును. నిశ్చేష్టుడై, నిష్ప్రకంపుడై, నిట్టూర్పులు వ్యక్తము కాకుండునట్లు భూ పతనమున ప్రళయ మభినయింప వలెను. నిలబడినచో శూన్య జడాకృతియై యుండును.

ఈ నిరూపించిన యనుభావములు ఆ యా రస విశేషములకు సంబంధించిన యనుభావముల కలయిక కలవిగనే యుండును. ఇట్లే భావము లన్నియు “ఏకోన సంచాళత్” నలుబది తొమ్మిది. ఈ భావ వర్గము స్థాయి వర్గమని వ్యభిచారి వర్గమని సాత్విక వర్గమని సీరూపిత మయినది. రస వినియోగములో వీనికొక వ్యవస్థయు కలదు. అది యిక ప్రకృతము ప్రతిపాదనాన్వయము.

ర స ని యో గ ము

ఆలస్యము, ఉగ్రత, జగుప్స విడనాడి మిగిలిన భావము లన్నియు తమ తమ సంజ్ఞా సంకేతములతో శృంగారము కావభాసింప జేయ గలవు. ఆ యా వ్యక్తుల సత్వముల ననుసరించి ప్రకృతి విశేషములను బట్టి యెట్టి భావములు సముచితము లగునో వానినే ఆ యా రసములందు నిరూపింప వలెను. స్థాయి సంచారి సత్వజము లయిన భావము లన్నియు యథావసర ముపయుక్తము లయినపుడే శృంగారము నుద్దీపింప జేయ గలవు.

౩౭౦. యథావసర మేతేహి స్థాయి సంచారసత్వజాః

ఉద్దీపయన్తి శృంగారం రసమాసాద్య సంజ్ఞితమ్

సర్వ భావముల సందోహము కూర్చినచో రస ముల్లసిత మగుననుకొనుట పొరపాటు. ఆ యా భావముల నివేశన మందలి సమీక్షా రీతిని గమనించి సావధానులు కావలయును. గ్లాని శంక అసూయా శ్రమ చలతా సుప్తము నిద్ర అవహిత్థము హాస్యమున నుండు భావములు. నిర్వేద చింతా దైన్య గ్లాన్యశ్రు జడతా మరణ వ్యాధులు కరుణ రసమునందుండ దగును. గర్వము అసూయ మదోత్సాహములు ఆవేగామర్షములు, క్రోధ చలతలు ఉగ్రత రౌద్ర సంభూతము లగును. అసమ్మోహము ఉత్సాహము, హర్షావేగములు, అమర్ష మతులు, ఉగ్రతా మదములు రోమాంచ స్వర భేదములు, క్రోధాసూయలు, ధృతి గర్వములు వితర్కము వీరమున కలుగును. వేషధువు, స్వరభేదము, రోమాంచము, గద్గదము, స్తంభము మరణము, స్వేదము, వైవర్ణ్యము, భయానకమున నుండును. అపస్మా రము, ఉన్మాదము మదవిపాదములు మృత్యు వ్యాధి భయములు

చీభతాశ్రయమున నుండును. స్తంభ, స్వేద, మోహ రోమాంచ విస్మయ మూర్ఛా జడతా హర్షావేగము లద్భుతము నందుండును.

380. యేచాన్యే సాత్వికా భావా నానాభిసయ సంక్రితాః

రసే ష్వేతేషు నర్వేషు తే జ్ఞేయా నాట్య యోక్తృభిః

నానా విధములగు సభినయములకు సంబంధించినవై రసోద్దీపన సమర్థము లయిన సాత్వికములను నాట్య ప్రయోక్తలగు వాగు రసము లందు ప్రయోగింప వలెను. సాత్వికములకు సముచిత మయిన ప్రవేశ మంతట కలదని గుర్తించుట యుక్తము. రస సూత్రము నందు సాత్వికము లేకున్నను ప్రాధాన్య మున్నది. ప్రాధాన్య పురస్కృత మయిన విశేషమే సాత్వికములకు సర్వ రసములం దర్హస్థాన మిచ్చినది.

381. స హ్యేకరసజం కావ్యం కించిదస్తి ప్రయోగతః

భావో వాచి రసోవాచి ప్రవృత్తిర్వృత్తిరేవ వా

383 బహునాం నమవేతనాం రూపం యస్య భవేత్ప్రహు

న మంతర్వేగ రసః స్థాయీ శేషః సంచారిణో మతః

384. దీపయంతః ప్రవర్తంతే యే పునః స్థాయినః రసం

తే తు సంచారిణో జ్ఞేయాస్తే హి స్థాయిత్వహాగతాః

ప్రయోగ తంత్రము ననుసరించి పరిశీలించినచో నేక రస జన్యముగు కావ్యము లేనట్లు స్పష్టమగును. మొదటి నుండి తుది వఱకు కావ్య మొక రసమునై నిబంధింపదు. అనేక రసముల నిబంధించును. నానా భావముల నిబంధించును. భావము కాని రసము కాని ప్రవృత్తి కాని వృత్తి కాని బహ్వర్థములు సమవేతములై యున్నప్పుడు దేని రూపము విస్తరముగా నుండునో యదియే రస మగును. రసీ భావము పొందదగినది భావ మగును. ఇతర భావము లన్నియు సంచారి భావములు కా గలవు. స్థాయిగా నుండు రసమును దీపింప జేయుచు ప్రవర్తించు సంచారులు కొన్ని స్థాయిత్వముపొందగలవు.

385. విభావానుభావయుక్తే హ్యంగస్తప్తసమాశ్రయః

సంచారిభిస్తు సంయుక్తః స్థాయ్యేష తు రసో భవేత్

విభావానుభావములతో గూడుకొని యంగముగా నుండు వస్తు సమాశ్రయము కలదై సంచారి సంయుక్త మయిన స్థాయి భావమే

రస మగును. స్థాయి సంచార్యాకార మాత్రమున నుండును గాని ప్రయోక్తలు సత్వాతిరిక్త విధానముననే స్థాయి ప్రయోగ మొనరింప వలెను. భావ రస ప్రవృత్తి వృత్తు లన్నియు ప్రయత్న ప్రయుక్తము లయి విమర్శ విశేషమున రంజనాతిశయ మాపాదింప గలవు. సత్వ ప్రయోజితార్థ ప్రయోగమే విరాజిల్లును.

38౬. నానాభావార్థసంపన్నాః స్థాయిసత్వాభిచారిణః

పుష్టావకీర్ణాః కర్తవ్యాః కావ్యేషు హి రసా బుధైః

బుధు లొనరించు కావ్య రస యోజనము సుశ్లిష్ట బంధమై యుండును. నానా భావార్థ సంపన్నము లయిన స్థాయి సాత్విక వ్యభిచారి భావములు కీర్ణ వికీర్ణములై పుష్ప రమ్యము లగును. నానా విధములగు భావముల ప్రయోజన సంపత్తి యుండు స్థాయిగ రసముల నిబంధింప వలెను. కేవల మొక్క రసమే కావ్యమున నుండదు. సర్వ భావములు నుండును. సర్వ స్థాయి భావములు యథా యోగ్యముగా నివిష్టము లగును. సాత్వికములు వ్యభిచారులు నిష్టై రమ్య సంబంధ దీపనములై శోభించును. రసములు పుష్పావ కీర్ణము లగునట్లు సమీక్షించు బోధ బుధాధీనము. రస భావ వ్యవ స్థాన నిదర్శక మయిన యిది సర్వము తెలియుట సహృదయ స్వాత్మసిద్ధి. ఇది రసభారతీ వివేకము.

నాటకమీమాంస

నాట్యసంగ్రహమున నిరూపితార్థము లన్నియు నేకసంగతము లగుట పరస్పరము సంబంధించియే యుండును. రసభావకల్ప మంతయు దశరూపవికల్పనమున కుపయోగించును. కాగా దశరూపవికల్పనము ప్రసంగప్రాప్తము. దాని నిష్పాడు నామకర్మప్రయోగముల ప్రవర్తింప జేయుట సముచితము. ఇట్లు దీని నిష్పాడు ప్రవర్తింప జేయుట యేల ? రసభావాదుల సంకేతించిన సూత్రసారసంగ్రహములో దశరూపమున్న నామమేని శ్రుతి చేరలేదు. కాని దాన నేమి ? దశరూపవిధానమున పాత్యమును ప్రయోక్తలు యోజనము చేయవలయును. పాత్యవిని యోగము దశరూపమునందె యగుట దశరూపవర్తన మావశ్యకము. దశరూపవికల్పన మిక వర్ణింతుము. “దశనాం రూపాణాం విభాగః

కల్పవృక్షే ఇతి దశరూపవికల్పనం” పదిరూపముల విభాగ మిందు నిరూపిత మగును. కావున నిది దశరూపవికల్పనము. రూప మను నది యర్థమును ప్రత్యక్షీకరించును. తద్వ్యాచక మగుటచే కావ్యము రూప మనదగి యున్నది. దశరూపవికల్పన మనునది పదిరూపముల విభాగకల్పన మని షష్ఠీసమాసమున సంగతము చేసికొనవచ్చును. దశరూపములు కల కావ్యము దశరూపమని బహువ్రీహియు సంగత మగును. ఇందు పదియే భేదములు. అన్యభేదములు సంగతములు కావు. ఇట్లు భేదాంతరాపాకరణము సూచించుటయు సముచితము. ఇట్లు దశరూపవికల్పన పదమును మెత్త పఱచి యేమో వ్యాఖ్యానించుట ప్రయాసమగును గాని కొంత యర్థమం దభ్యాహ్వా మున్నది. ఇకనిది పిండితార్థము. పూర్వ మభినయచతుష్టయము సంకేతించినప్పుడు వాచికశబ్ద మందలి ప్రకృతి ప్రత్యయార్థమును భావించినచో నీ దశరూపవికల్పనము అందలి వాగ్యాగమునకే విస్తృతవర్ణన మని తేలును. కాగా సూత్రసారసంగ్రహములోని యంతప్రపంచనమే కాని యనిర్దిష్ట మిందు నిరూపిత మగుట లేదని భావము. ఇందు దశరూపవికల్పనము నామోద్దేశమున లక్షణయుక్తిముగ నిరూపిత మగును. “ప్రకృప్తః ఉచితో యోగః ప్రయోగః” సముచితమయిన యోగము ప్రయోగము. ఇది పరస్పరసంబంధరూపము. ఇట్టి ప్రయోగానుసారమున గూడ దీని వర్ణింతుము. అందుచే పరస్పర సంబంధ నైచిత్ర్యకృత మయిన భేదము కూడ ఇందుత్పేక్ష్యము కావచ్చును. ప్రకరణ నాటక లక్షణసంబంధమున నాటికావిభాగము రాగలదు. అట్లే లక్షణముల పరస్పరసంక్షేపతచే కోహలాదు లంగీకరించిన తోటక- సట్టక- రాసకాదులును సంగృహీతము లగును. ఇట్లు నామకర్మప్రయోగముల దశరూపవికల్పనము ప్రకృతము వర్తిత మగునని యిట్లు భగతు డాసూత్రించుచున్నాడు.

ద శ రూ ప ములు

౩౭౭. వర్తయిష్యామ్యహం విషా దశరూపవికల్పనం

నామతః కర్మతశ్చైవ తథా చైవ ప్రయోగతః

ఇందలి బహుధా రూపవికల్పనము నాట్యశివుని తైజసచక్షువు. నాట్యలక్షణమున నివి పది యున్నవి.

నాటకము

సప్రకరణము

అంకము

వ్యాయోగము

భాణము

సమవకారము

వీధి

ప్రహసనము

డిమము

ఈహామ్యుగము

ఇందు రెండవదానికి సప్రకరణ మని పేరు. సహశబ్దయోగము నాటకమునందువలె నంక ప్రవేశక సంధ్యాది సామ్యము సూచిత మగును. నామార్గము లక్షణమున వ్యాఖ్యాతము కాగలదు. పురాణాదులలో కన్న వీనియందు వైచిత్ర్యయోగ మున్నది. పురాణాదులలో నుపదేశదాయిత యున్నది. కర్మఫలసంబంధ ప్రదర్శన మున్నది. కాని యది యుచ్చావచ మనియత మయిన కవికథా ప్రాయము. ఈనాటకాదులం దా ఫల ముపదేశము నొకచో ప్రయోజ్యముగ నుండును. ఒకింత సూచ్యముగ నుండును. కొంత యూహ్యముగ నుండును. కొంత యుపేక్ష్యముగ నుండును. సంధ్యాదివ్యవస్థ యుండుటయు సప్రయోజన మగుటయు నితిహాసాదివైలక్షణ్యమని కొందరనుట ఫల్గుప్రాయము. ఈ దశరూపకల్పము రసావేశమును ప్రత్యక్ష మొనర్చును. అట్టి రసావేశమున నిది నిర్వృత్తిసారము. కాన నిది యితిహాసాదుల కన్న విశిష్టము. సూచ్యాదివిభాగ మితిహాసాదులలో గూడ నుండ వచ్చును. దశరూపము కేవలము పాతఫల మన నక్కట లేదు. ప్రయోగపర్యంత మిది ప్రసరించును. కావ్యముగా మహాసామాన్యరూప మున్నను అవాంతర సామాన్యలక్షణము నిరూపించుటయు సముచితము. సామాన్యలక్షణము విశేషలక్షణ మను పూర్వముగా జెప్పటయు యుక్తము.

సామాన్య లక్షణము

కొంద రిట్లందురు. “వృత్తిప్రభవత్వము దశరూపకమునకు సామాన్యలక్షణము. వృత్తులు తదంగములు అభినయములలో కావ్యములలో నుండవు.” అని. ఇది యుక్తము కాదు. కావ్యాధిములందు వృత్తులుండుట నటుండ నిండు. సంసారము సర్వము వృత్తిచతుష్కమున వ్యాపించి యున్నదని మొదటినుండియు నిరూపించు

చునే యున్నాము. కేవల మభినేయవిషయముననే వృత్తివ్యవహార మంగీకరించుట హృదయగ్రాహీ కాదు. అట్లే యయిన వృత్తుల సముత్థాననిరూపణ మంతయు నసంగతమే కావలయును. శ్రీవిష్ణుపు నుండి కైశికీ యదయించిన దంటిమి. శ్రీవిష్ణుభగవానున కభినేతృత యేమికలదు? భగవానునందు స్వచ్ఛేష్టావేశము మాత్రమే మన మూహింతుము. కేవలము ప్రకృతనాటకాది విషయకముగనే వృత్తుల సంకేతించుట రమ్యము కాదు. వృత్తులు వృత్త్యంగములు సర్వకావ్యములందు సంభవించును.

మాతృకలు

౩౭౮. సర్వేషామేష కావ్యానాం మాతృకా వృత్తయః స్మృతాః

అప్యో వినిస్సృతం హ్యేతద్దశరూపం ప్రయోగతః

సర్వకావ్యములకు వృత్తులు మాతృకలనుట సామాన్య లక్షణము. కావ్యాధమే కాదు. విశ్వమంతయు వృత్తివ్యాప్తము. వృత్తులనుండి యీ దశరూపము ప్రయోగమున నుదయించినది. సర్వవిధము లయిన యభినేయము లభినేయములయిన కావ్యములకు వృత్తులై (చేష్ట) మాతృకలు. కవిహృదయమున నివి వ్యవస్థితములై యుండి కావ్య ముత్పాదింప గలవు. అయిన నివి ప్రయుజ్యమానములై ప్రయోగయోగ్యతను పొందుటచే నా యంశ మభినంధానించి “వృత్తులనుండి యభినేయకావ్య మభినిష్పన్నము” అని యనుట సంగతము. ప్రత్యక్షభావనాయోగ్యము లయిన నాలుగు వృత్తుల నిరూపణ ముండుట దశరూప సామాన్యలక్షణ మని షర్యవసిత మగును.

కొంద రిట్లనిరి.- ఒక్కొక్క రూపకమునకు పది పది రూపములు సంభవించును. వీధ్యంగము లంతట సంభవింపగలవు. షరగతవచ నముల కనురూపముగా భాషించుట భాణమునం దున్నది కదా! ఆ భాణయోగ మాకాశభాషితమున సంగత మగును. ఇట్లే యితరముల సంగతియు నభ్యుహ్యము. కారికలోని “దశరూప” పదము- “దశరూపాణి యస్య తద్దశరూపం కావ్యం” పదిరూపములు కల కావ్యము- అను నర్థము సూచించును. కాన సకల ప్రబంధము నొకము కాదు.

ప్రబంధరూప మొక కొంత నాటక మగును. తల్లక్షణాంశభాషుల్య ముండుటచే తద్వ్యపదేశయోగ మున్నది. దశరూప మనుట నశ సంఖ్యా విభాగార్థము కాదు. దశరూపలక్షణయోగమున్న సట్ట కాదులు కూడ సిందు సంగృహీతములు కావలెను. వాని త్యాగ ముచితము కాదు” అని. ఈ యంశమును స్వావసరములందు నిస్తరించి పల్కెదము.

స్వర గ్రామము - కావ్య బంధము

“ప్రయోగయోగ్య చేష్టాప్రతిపాదకత్వమే దశరూప సామాన్య లక్షణ మయినచో నిదియేమి సామాన్యలక్షణము? చేష్టాతిరిక్త మయిన దేదియు సంభవింపనే సంభవింపదు. కావున విశేషలక్షణము కుదురదు కదా!” ఇట్టి విషయమున నాశంక కలుగ వచ్చును. ఈ యాశంకాశమనముగా విశేషలక్షణావకాశము ప్రదర్శింపవలసి యున్నది. సంగీతతంత్రములో స్వరములు జాతులు శ్రుతులతో గ్రామత్వము పొందుచున్నవి. అట్లే వృత్తిభేదములచే కావ్యబంధ ములు కలుగు నను సామాన్యార్థము నీ కారిక సూచించుచున్నది.

3౭౯. జాతిభిః శ్రుతిభిశ్చైవ స్వరా గ్రామత్వమాగతాః

యథా తథా వృత్తిభేదైః కావ్యబంధా భవంతి హ

దృష్టాంతసహిత మయిన నిట్టి వచనములలో నొక భావ మున్నది. దృష్టాంతమున ప్రకృతమును ఘటించుచు వ్యుత్పాదనీయ మును వ్యుత్పాదింప జేయవచ్చును. సమానతంత్రసిద్ధముగా నీ యర్థము ప్రసిద్ధము. జాతి యనునది స్వరములలో గ్రహము మొదలగు పది విభాగములతో నుండును. విశిష్టము లయిన స్వరములె తగిన సన్నివేశము పొందినవై రక్తిని అదృష్టాభ్యుదయమును గలుగ జేయును గావున జాతు లనదగి యున్నవి. ఆ సన్నివేశమే జాతి. అది పది విధములు. శ్రుతి స్వరాది సమూహమున జాతి కలుగును. రసప్రతీతి నిది యారంభింప జేయుటచే గూడ నిది జాతి యయినది. సకలరాగముల కిది జన్మహేతు వగుట జాతి యయినది. శ్రుతి= ధ్వనిరక్త మరక్తముగా నుండును. మంద్రాది స్థానభేదమున స్ఫుట ముగా స్ఫురించు నాదమును ధ్వని యందురు. ధ్వనిస్థానము తదంత

రాలము శ్రుతి యని భావము, శ్రుతి యనునది నాదవిశేషము. స్వర కారణము. జాతులు శుద్ధము లేడు విధములు. వికృతములు పదు నొకండు విధములు.

షాడ్డి	ఆర్షభి	గాంధారి
మధ్యమ	పంచమి	ధైవతి
నిషాది	అని శుద్ధజాతులు.	

౧. షాడ్డి : ఆరు స్థానము లందు పుట్టినది. నాసిక, కంఠము, వక్షము, తాలుపు, జిహ్వ, దంతము లారు స్థానములు.

౨. ఆర్షభి : వృషభస్వరముతో సమముగా నుండునది ఋషభసంబంధి యార్షభి.

౩. గాంధారి : నాభిచుండి వెలువడిన వాయు పురః కంఠ సమాహతమై గలము శ్రోత్రము చలింప జేయునదై గోవులకు సంతృప్తి నాపాదింప గలదు గావున గాంధార మయినది. ప్రసగీతమున సంతృప్తి పొందు గోవు లీ స్వరమును విని యున్ముఖములు కాగలవు.

౪. మధ్యమ : స్వరసప్తకములో మధ్య నుండు స్వరము. అటు మూ డిటు మూడు స్వరము లుండగా నిది మధ్యలో నుండును. శరీరము లోని మధ్యమస్థానము నుండి జనించుటచే మధ్యమ మయినది. నాభిచుండి వెలువడిన నాద మురఃకంఠసమాహృతమై నాభిని పొంది మరల మధ్యస్థానగత మగును గావున మధ్యమ మయినది.

౫. పంచమి : ఓష్ఠ కంఠ శిరో హృదయ నాభి దేశము లను పంచప్రదేశము లందు జనించుటచే పంచమి యయినది. పంచస్థానో ద్భవము పంచమము.

౬. ధైవతి : ధీమంతులె దీనిని తెలియగలరు. కావున ధైవ తము. నాదము నాభి దిగువగా సంచరించి మరల సూర్యగమై ధావన మొనర్చునట్లు కంఠదేశ మేగును గావున ధైవత మయినది.

౭. నిషాది : మనస్సు దీనియందు నిషణ్ణ మగును. స్వరము లిందు నిషణ్ణము లగును. షడ్జాది మనోహర స్వరము లన్నియు నీ స్వరమున కూడు కొనును కావున నిది నిషాద మయినది.

స్వరముల సంవాదముండుట సంగీతశాస్త్రమున గ్రామ మనియందురు. షడ్జగ్రామము, మధ్యమగ్రామము, గాంధారగ్రామమని గ్రామము మూడువిధములు. కుటుంబములోని వా రేకకుటుంబమున నేకవిధముగా నున్నట్లు స్వరశ్రుతు లీ గ్రామమున కూడియుండును. షడ్జాది స్వరసముదాయమునె గ్రామ మనుట యుక్తము జాతిశ్రుతులచే స్వరములె గ్రామము లగునట్లుగా -నను దృష్టాంతమున నీ భావము స్పష్ట మగును. గ్రామము లన్నియు స్వరముల సముదాయరూపములు. ఇందేమియు విశేషము లేక పోయినను పర్యాయక్రమమున స్వరముల ప్రవిభాగభేదములచే నొకటి షడ్జ గ్రామ మని వేరొకటి మధ్యమగ్రామ మని వ్యవహారము కలుగుచున్నది. స్వరముల ప్రవిభాగభేదము లనేకరీతుల నున్నవి. అందిప్పుడు వీని నిట్లు పరిగణింప వచ్చును.

౧. స్వరములకు ప్రాధమ్యముండుట.
౨. ప్రాధమ్యము లేకుండుట
౩. స్వరముల ప్రధానత భాసించుట
౪. అప్రధాన్యమే యవభాసించుట
౫. స్వరము లల్పముగా నుండుట
౬. స్వరముల భూయస్త్వ ముండుట
౭. స్వరముల పూర్ణత్వము గోచరించుట
౮. అపూర్ణత్వము గోచరించుట
౯. స్వరముల యారోహంత్యత్వము
౧౦. స్వరముల యారోహమధ్యత్వము.

ఇట్లు గ్రామముల భేదము సిద్ధమయినట్లు స్వరస్థానీయములయిన వృత్తుల ప్రాధమ్యప్రధాన్యాదిదశకమున రూపకము రూపకాంతరము కన్న భిన్న మగుచున్నది. చూడుడు! చతుఃశ్రుతికమయిన పంచమస్వరము త్రిశ్రుతికమై వేరొక గ్రామమును కల్పించును. అట్లే యొకటియె వృత్తి శ్రుతిస్థానీయము లయిన యంగములతో నొకప్పుడు సంపూర్ణమై యొక రూపకవిభాగము సూచించును, వేరొకప్పు డంగన్యూనమై యన్యరూపకవిభాగము సూచించును.

ఈ భావవివేకము సూచించుటకై జాతిశ్రుతులు వేరువేరుగా నిరూపితము లయినవి.

వృత్తివిభాగము - నాటకప్రకరణములు

౩౮౦. గ్రామౌ పూర్ణస్వరౌ ద్వౌ తు యథా వై షడ్జ మధ్యమౌ
సర్వపృత్తి వినిష్పన్నౌ కావ్యబంధౌ తథా త్విహౌ

ఇందిక సంక్షేపముగా వృత్తివిభాగము సూచిత మగును. షడ్జ గ్రామము మధ్యమ గ్రామము రెండు పూర్ణ స్వరములై యున్నట్లు సర్వ వృత్తివినిష్పన్నము లయిన యీ రెండు కావ్యబంధములు (నాటకము ప్రకరణము) రమ్యప్రసిద్ధములై యున్నవి. ఈ కారికలోని షడ్జ మధ్యమ పదములను కొందరు - షడ్జ గ్రామ రాగమని, మధ్యమ గ్రామ రాగమని- భావించి గ్రామ శబ్దమున నీ యర్థమే వ్యవదిష్టమని యనిరి. జాత్యాశ్రయము లయిన వీనిలో జాతిద్వారమున మాడబాం శకయోగ మూడవికాంశయోగము కలుగ వచ్చును. అప్పుడు పూర్ణ స్వరత్వమే కాక న్యూనస్వరతయు కలుగ వచ్చును. షడ్జమధ్యమ గ్రామములై యయినచో పూర్ణ స్వరత్వము మూలకథితము సంగతము కాదు. కావున షడ్జ గ్రామ రాగ మధ్యమ గ్రామ రాగములను ప్రకృతము వివక్షింప వలెనని వారి యాశయ లేకము.

ఇది యుక్తము కాదు. ఈ కారికలో గ్రామశబ్దమున జాతిసముదాయము నిరూపిత మగుచున్నది. ఏదేని యొక యంశములో న్యూన స్వరతయు నుండవచ్చును. అయినను సముదాయపూర్ణత కెట్టి హానియు లేదు. కావున నిచటి నిగూఢరమార్థము నిట్లు వ్యాఖ్యానించుట హృదయగ్రాహిగా నుండును.

షడ్జ మధ్యమ గ్రామములు రెండును విచిత్ర సన్నివేశములు కలవి. తదాలంబనమున సుందరతమములై సంపూర్ణ స్వర సముదాయమున శోభించును. ఇట్టి వీని విభాగకల్పనమున పూర్ణాపూర్ణాది స్వర భేదము కల జాత్యంశకముల ప్రసూతి యున్నది. ఇట్లే పూర్ణవృత్తి పృత్త్వంగములు కల నాటకప్రకరణముల ననుసరించి వృత్తీన్యూనములయిన రూపకభేదముల పరికల్పన మున్నది. నాటకము ప్రకరణము

అను రెండును సర్వవృత్తి వినిష్పన్నములయిన నానాబంధసమాశ్రయములయిన విశేషములు.

ఈ రెండును వృత్తిపూర్ణములయిన రూపకములు కాగా వృత్తిన్యూనములయిన రూపకములు కొన్ని యున్నవి. వీధి, సమపకారము, ఈహామృగము, ఉత్సృష్టికాంకము, వ్యాయోగము, భాణము, ప్రహసనము, డిమము అను రూపములెనిమిది కైశికీ వృత్తిహీనములుగా నిర్మింపవలెను. దశరూపకములలో నాటకప్రకరణములు వృత్తిపూర్ణములనినప్పుడు శేషరూపకములు వృత్తిహీనములని యనవచ్చును; కాని యట్లనక వీధీసమపకారాదినామగ్రహణమొనర్చుటలో నీ భావమును గ్రహింపవలెను. రూపకములిన్ని మాత్రమే కాదు. ఇందు చెప్పని రూపకములును సంభవించును. రూపకవిశేషములు కొన్ని యీ విధముగా వీనినుండి కలిగిన వని యీనిర్దేశముదాహరణమాత్రమే యగుచున్నది. వృత్తుల వినియోగవిశేషము వృత్తివికల్పము వృత్తిసముచ్చయము వృత్త్యంగముల వినియోగవికల్పసముచ్చయములు బహురూపక భేదములను నిర్మింపగలవు. ప్రాక్తనులు కోహలాదులు వీనికి నామములు మాత్రము నిర్మించిరి. ఇందు కొన్ని లక్షణమున సంగృహీత లయినవి. వీనిలో నాటకప్రకరణములు రెండు మాత్రము సర్వవృత్తిపరిపూర్ణములని నియమము. ఇందు వివర్యయము లేదు. ముద్రారాక్షసనాటకము కైశికీవృత్తిహీనముగా నున్నదని కృత్యారావణనాటక మట్లే యున్నదని, వేణీసంహారనాటకమున సాత్వత్యారభటీమాత్రము గోచరించుచున్నదని కొందరు సూచించిరి.

కొందరిందు సవశ్యము వృత్త్యంతరానుప్రవేశము భావించును. అంతట వృత్తులు పరిమితములు కావలయుటయే నియతమయినచో నేదేని రూపక మపూర్ణవృత్తి యయినపుడు విరూపకమే యగును. నాటకము సకలాంగప్రక్రియాపరిపూర్ణ మయినందున ప్రకరణమును ప్రధానము. వినేయు డొకడు ప్రసిద్ధి ననుసరించుట లోకప్రసిద్ధము. కాన సప్రసిద్ధివృత్తక మయిన నాటకమున నొకడు వినేయు డగును. వేరొక వినేయుడు ప్రసిద్ధవస్తుక నాటకము చూచి యిదియేమి

యపూర్వమా! యని రూపకాంతరము భావింపగోరును. నాటకాభాసమేని దర్శింప కాంక్షించును. అభినవ వస్తువృత్త కాతుకపరతంత్రుడై సముత్పద్యవస్తుక మయిన ప్రకరణము భావించి వినేయుడు. కాదలచును. ధర్మార్థకామములలో వినయము=శిక్షణ మభిలషించును. సర్వపురుషార్థము లందును వినయ మభిలషించును. అపవర్గమునను వినయ మతి యగును. ఇది యంతయు తదుపయోగి వ్యాపారాశ్రయణముతో నున్నప్పుడు సర్వవ్యాపారాక్షిప్తమై పూర్ణవృత్తిక మయినప్పుడును సంగత మగును. నాటక మొకప్పుడు ద్వివృత్తికము త్రివృత్తికము కావచ్చును. అట్లు కాక రూపాంతరము ననె యున్నచో నది యాభాసప్రాయ మగును. ఒక్కొక్కచో కైశిక్కి విహీనత యున్నను శృంగారయోగము సంభవించుట సమవకారమున నుండనె యున్నది.

కావ్యబంధవికల్పనము

నాటకప్రకరణములు రెండును పూర్ణవృత్తికములు కాగా విశేషము లే నందున భేదమే యుండ దనుకొన గూడదు. వీధ్యాదులన్నియు కైశిక్కిహీనము లయినను వానిలో మిథోవిశేషము వానికి భేదము సంపాదించుచున్నది. అట్లే యిందును భేదకాంక్ష మున్నది. అది విశేషలక్షణముచే విశదము కాగలదు. ఇక నిటుపై కావ్యబంధవికల్పనము నిరూపించుట సముచితము. కావ్యమున బంధనము పరస్పరాశ్రయ సంబంధమున నేకవాక్యతాకరణ సంబంధ ముండుట. విశేషలక్షణమున దాని వికల్పనము నిరూపిత మగును. నాటకము ప్రకరణము కన్న ప్రధానము. కల్పనావస్తుసంభావనము ప్రసిద్ధ్యుపజీవనముతో నుండును. ఇట్లే యందరి యనుభవము. ఉత్పేక్షయనునదియు ప్రమాణసమాగతము లయిన వస్తువులందే వ్యాపించును. స్వతంత్ర యోజనామాత్రమున నది యట్లు ప్రసరించును. “షడ్దంతహస్తీ యాకాశాన పరుగిడుచున్నది.” అనుటలో నిది సంభావ్యము.

నాటకతత్వము

౩౮౧. ప్రఖ్యాతవస్తువిషయం ప్రఖ్యాతదాక్షిణాయకం చైవ
రాజ్యవంశ్యచరితం తదైవ దివ్యాశ్రయోపేతం

౩౮.౨. నానావిభూతిభిర్ముఖైర్మృద్ధివిలాసాదిభి ర్భుజైశ్చైవ
అంకప్రవేశకాండ్యం భవతి హి తన్నాటకం నామ

౩౮.౩. స్వప్రతిపాద తద్భరితం నానారసభావ చేష్టితం బహుధా
సుఖదుఃఖోత్పత్తికృతం భవతి హి తన్నాటకం నామ

దశరూపకములలో ముఖ్యమయిన నాటకతత్వ మిందు గలదు. తత్వప్రకాశమునకై యిందు పదియంశము లున్నవి. తత్వ విస్తరము స్పష్టగోచర మగుటకై యీ యర్థసారము గుర్తింప దగును.

౧. వస్తువు ప్రఖ్యాతముగా నుండవలెను.
౨. నాయకుడుదాత్తుడు ప్రసిద్ధుడు కావలెను.
౩. రాజర్షి వంశచరితము వర్ణితము కావలెను.
౪. తదంగముగా దివ్యాశ్రయము కావచ్చును.
౫. నానావిధవిభూతులు కూడి యుండవలెను.
౬. సంపత్నమృద్ధివిలాసాదులు గుణములు నుండవలెను.
౭. అంకములతో ప్రవేశకములతో నుండవలెను.
౮. రాజులచరిత వర్ణన ముండ దగును.
౯. నానారసభావ చేష్టితము లుండ దగును.
౧౦. బహుధా సుఖదుఃఖముల యుత్పత్తి కలది కావలెను.

నాటకము పురాణేతిహాసములందు ప్రమాణప్రసిద్ధ మయిన వస్తుప్రదర్శకముగా నుండుట సముచితము. ప్రఖ్యాతము లయిన భారతాదు లందున్న వస్తువును నాటకము విషయము చేసికొనును. భారతాదులలో గూడ కొంత యప్రసిద్ధవస్తు వుండునని తన్నిరాకరణమునకై ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకముగా నిది యుండుట సముచితమని శ్రీశంకుకు డనుటను మా యుపాధ్యాయు లంగీకరింపరు. ప్రఖ్యాతవస్తువు విషయముగా నుండుట యను సంశయమున నె యిది గతార్థము. తివిప్రసిద్ధిచే వస్తువునకు ప్రసిద్ధత్యము కలుగును. ఈతడు ఈ విధముగా ఈ దేశమున నాచరించె నన్నది తద్రూపము. అట్లు ప్రకర్షముగా ఖ్యాతవస్తువే నాటకమున విషయము. చక్రవర్తి యయినను వత్సరాజు కౌశాంబీవ్యతిరిక్త మయిన విషయమున

కార్యాంతరము లేకుండగనే సంచరించినట్లు నిరంతర నిర్వర్తనము వైరస్య మాపాదించును. అట్టి యప్పుడు ప్రసిద్ధిఖండితమై ప్రతీతి విఘాతము కలుగును. కాగా రసచర్వణ మన్న కథయే కలుగదు. రాజప్రసిద్ధి యొకటి. విషయప్రసిద్ధి రెండు. ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకత మూడు. ఉదాత్తత వీరరసయోగ్యతా సూచకము. కావున ధీరలలిత ధీరప్రశాంత ధీరోద్ధత ధీరోదాత్తులను నలుగురు నాయకులు సంగృహీతు లగుదురు. ప్రఖ్యాత మయిన వస్తువును ఋషితుల్యులయిన రాజుల వంశసాధుభావముతో నుండవలెను, దేవచరితము ప్రఖ్యాత మయినను నాటకమున ముఖ్యముగ నిబంధింప దగదు. దేవచరితము వరప్రభావాది బహులముగా నుండుటచే నుపాయోపదేశమునకు యోగ్యము కాదు. దేవచరితము ముఖ్యముగా నిబంధింప దగదు. వరప్రభావముల బహులబలము కల చరితమును నిబంధింప దగదు. ఈ రెండును సముచితోపాయమును నిర్దేశింపవు. ఈ యంశము మూలమున లేదు గాని ఫలబలమున గలిగిన ప్రతిషేధముగా గుర్తింప వలెను. రాజన్ది = ఋషివంటిరాజు. ఆర్షజీవనము కల రాజు. తద్వంశమున సాధుచరితమును వంశ్యచరిత మనవచ్చును. పర్వథా దేవచరిత మవర్ణనీయము కాదు. ఒకప్పుడు దేవచరితము నొకవిధముగ వర్ణింప వచ్చును. పతాకా ప్రకరీ నాయకాది రూపముగా దేవచరితము కూర్పవచ్చును. అట్టి యముఖ్యకథాభాగము దివ్యాశ్రయమున నుండ వచ్చును. ఇట్లుండుటయే యంగీకార్యము. “ఉపేతం ఉపగమః అంగీకరణం” అని యుపేతార్థము. నాగానంద నాటకమున నీ యంశమును భావింపవచ్చును. పూర్ణకరుణా నిర్భర యయిన భగవతి దేవి, మలయవతికి సాక్షాత్కరించినది. అది చూడగా నిట్లు వ్యుత్పత్తి భావుకులకు భాసించును. “నిరంతర భక్తి భావితాంతరంగుల కీ విధముగా దేవతలు ప్రసన్న లగుదురు. కావున దేవతారాధన పురస్కరముగ నుపాయానుష్ఠానము సముచితముగ నొనర్పదగును.” అని. ఇట్లు దేవతాచరిత మముఖ్యముగ వర్ణించుటయే యుక్తము. అట్లు కాక దేవతాచరితము ముఖ్యముగనే వర్ణితమగుట యభీష్ట మయినచో విప్రలంభము కరుణ మద్భుతము భయానకము లను రసములకు సముచితముగ గూడ తచ్చరితము

వర్ణ్యమాన మగునేని యా దేవతాచరితము కూడ మానుషచరితము గనె సంపన్న మగును. ఇంకను దేవతల నచిత్తముగ నిబంధించి నట్లుగును. ఇది యంతయు ప్రసిద్ధివిఘాతకము. దేవతల కట్టి వాని నిబంధనము ప్రసిద్ధము కాదు. విప్రలంభాదులు లేకున్న విచిత్రతయే యావిర్భవింపదు. రంజన మంతట విచిత్రతాప్రమాణ మని సచేతః ప్రమాణము. కావుననే దేవచరితమునందు హృదయసంవాదమును చుర్లభము. దేవులకు దుఃఖము లేదు. వా రేకాంతసుఖులు. దుఃఖమే యున్నచో తత్ప్రతీకారోపాయములో వ్యుత్పాదన ముండును. దివ్యనాయిక రాజర్షి చరితములో నుండునేని యవిరుద్ధము గనె తన్నిబంధన మావశ్యకము. కాళిదాసు విక్రమోర్వశీయములో నూర్వశి విక్రమచరితావిరుద్ధముగ నిబద్ధ యయినది. విక్రమ(పురూర వుడు)నాయక చరితముననె యూర్వశీవృత్త మాక్షిప్తమై యవభాసించినది. డిమాదిరూపకములలో చివ్రులు నాయకులయి నప్పుడు నివేదింపవలసిన యభిప్రాయమును నివేదించెదము.

నాటకమున నిబంధనములో నుండు ప్రసిద్ధిత్రయ యుక్తమయిన వస్తు వఫలము కాదు. అట్టిదది తగిన వ్యుత్పత్తిసంధానము నకై సమర్థ మగును. అదియె నానావిభూతి సంయుక్తతచే నిరూపిత మగును. ధర్మార్థకామమోక్ష విభవములు ఫలభూతములై విచిత్ర రూపముగా నుండును. అట్టివానితో నాటకము సంయుక్తము కావలెను. అనంతవిభూతు లందును అర్థకామములు సర్వజనాభిలషణీయములు. తద్బాహుల్యమును నాటకములో నిదర్శించుట యుచితమే యగును. అదియె బుద్ధివిలాసాదులచే గూడికొనుటచే సూచితము. బుద్ధి యర్థసమ్మద్ధి రాజ్యాదినమ్మద్ధి, విలాసమున కామము లక్షిత మగును. ఆదిశేబ్దము ప్రధానవాచి. అర్థకామ ప్రధానము లయిన ఫలసంపత్తులతో గూడుకొనవలె నని భావము. “రాజు సర్వ రాజ్యమును బ్రాహ్మణుల కిచ్చి వానప్రస్థము గ్రహింపవలెను” అనెడు ఫలమును నిబంధింపరాదు. అట్లు నిబంధించినచో భావుకుల ప్రతీతి విరసీకృత మగును. లోకమంతట బహులముగా నిట్టి ఫలమును చూచి యనుభవించియె యుండును కదా! నాటకములో నంతట గుణము

లనె నిబంధింప వలెను. అప్రధానభూతము లయిన చేష్టితములను వర్ణింపరాదు. వానిని హేయములుగా భావింపవలెను. ప్రధానము లయిన చేష్టితములె యంతట నుపాదేయములు. ప్రతినాయకగతము లయిన గుణములను వర్ణింపవలసి యున్నప్పుడు వాని నపాయప్రధానములుగా వర్ణింపవలెను, ప్రతిపక్షనాయకుని గుణములు పూర్వపక్ష స్థానీయములై ప్రతిక్షేపార్హములుగా నుండును. తత్ప్రతిక్షేపమున సిద్ధాంతకల్ప మయిన నాయకచరితమునకు సముచిత మయిన నిర్వాహము కలుగును. జనపదకోశాది సంపత్తిసమృద్ధియు గల్గును. కౌముదీమహాత్మవాదులు విలాసములని సంధివిగ్రహాదులు గుణములని వ్యాఖ్యానించుట ముద్రారాక్షసనాటకమునకు సంబంధించిన చాణక్య శాస్త్ర పరిచయవేదనమాత్రఫలక మగును. వస్తుశబ్దమున రాజస్వి వంశ్య చరితశబ్దమున సర్వవిధార్థరాశియు సంగృహీతమె యయినదికదా!

అంకము

ఇంకను నాటకమన్న రూపకము అంకప్రవేశకములతో నుండవలెను. అవాంతరవస్తుసమాప్తిలోవిశ్రాంతి కై వినివిప్రములగు విచ్చేదములె యంకములు. నిమిశబలమున నప్రత్యక్షదృష్టము లయిన చేష్టితములను ప్రవేశకము లావేదించును. ఇట్టి యంకప్రవేశకములతో నాటక మాధ్యము కావలెను. ఇట్లేవంవిధ విశేషవిశిష్టమగుట వలననె నాటకమను నామము కలిగినది. వ్యుత్పాద్యు లయిన నృపతులకు సంబంధించిన చరిత మిందుండును. నృపచేష్టితము కలయిది నృపులకు ప్రహ్వభావదాయక మగును. హృదయానుప్రవేశమున రంజన ముల్లాసన మిచ్చి యుపాయవ్యుత్పత్తి పరిఘట్టిత మయిన చేష్టితముచే హృదయమును శరీరమును సర్తింప జేయును. కావుననె యిది నాటక మయినది. నాటకీయార్థము పురాణాద్యుపనిబద్ధ మయినను హృదయభావకమై భావింప జేయుచున్నది. బహుప్రకారము లయిన రసభావచేష్టితము లిందున్నవి. ఇవి సంభావింప జేయగలవు. సంభావసంపాదకములు నటవ్యాపారాత్మకము లయిన యభినయములు ప్రహ్వభావ మాపాదించి హృద్యతమ రసాస్వాద మనెడు సూచీ ద్వారాప్రవేశమున కర్తవ్యమను సూత్రసమారోహము పొంది.

హృదయ మనెడు రోహణపర్వత ప్రరూఢము లయిన శౌర్యాది-
 ధర్మముల నెడు రత్నముల గ్రధించును. రసాస్వాదము కర్తవ్యము.
 హృదయరూఢ శౌర్యాదిధర్మగ్రధన మను ప్రక్రియల నభినయద్వార
 మున నాటక మాపాదింప గలదు. ఈ యంశ మిదివరలో నిరుక్త
 ప్రాయమె. నృపతిచరితమె యాస్వాద్య మగును గాని దేవచరిత
 మాస్వాద్యము కాదనుటలో నిది హేతువు. ఉపాయవైచిత్ర్యము
 మొదలుగా గల బహుప్రకారము లయిన సుఖదుఃఖోత్పత్తుల సంపాద
 నము నృపతిచరితమునందుండును గాని దేవచరితము నం దుండదు.
 అందుననె నైరస్య మాపాదించు ప్రతీతివిఘాతము సంభవించును.
 ఇట్టి దానిని నాటకమున నిబంధింపరాదు. కాననే వర్తమానరాజ
 చరితము కూడ వర్ణనీయము కాదు. అం దెంతగా నభ్యారోపము.
 కావించినను విపరీతప్రసిద్ధిచే నది బాధిత మగును. ఎంతటి యురోపా
 భ్యూహ మున్న నకించిత్కర మగును. ఈ యంశప్రతిబోధనమునకె
 ప్రకర్షద్యోతక మయిన ప్రఖ్యాతగ్రహణము మఱల మఱల జేయవలసి
 వచ్చినది. వేదము శాస్త్రము నాటకము కాదు. అందు నియోగము
 ననె పురుషుడు ప్రవర్తితు డగును కాని ఫలోత్పత్తిచే ప్రవర్తితుడు
 కాడు. ఫలప్రాధాన్య పక్షమున గూడ నచట సందేహ మున్నది.
 సందిహాను డెట్లు ప్రవర్తించును ! ఇట్లే పురాణాదు లందును గ్రహింప
 వలెను. పురాణము పురాణమె. నాటకము కాదు. ఇందలి సుఖ
 దుఃఖోత్పత్తి చిరవిలంబితప్రతీతిసిద్ధమై బాధోదయము సహింపనిదై
 ప్రత్యక్షాయమాణమై భాసించును. ఈ వాక్యమున నిది నిరూపిత
 ప్రాయము. సర్వరూపకముల యర్థము హృదయప్రవిష్టమై వినేయు
 లను వినీతులను జేయగలదు. కావుననె నాటకశబ్దము సర్వరూపక
 సామాన్యవచన మైనది. ఇట్లే నాటకశబ్ద మా యా స్థానము లందు
 ప్రయుక్త మయినది. కాగా రాజు లవశ్యవృత్తాద్భులు. వారి
 వృత్తాద్భుత్వ ద్వారమున విశ్వమంతయు వృత్తాద్భుత్వ మగును. కావున
 రాజహృదయ సంవాదసంపాదన యోగ్య మయిన రాజచరితప్రదర్శ
 నమున ప్రధానముగా ప్రధానార్థమున ప్రజలు వృత్తాద్భుతులు కా
 గలరు. అమాత్యాదు లందరు రాజానుయాయుగ రాజకథాంగ
 ముగ నిరూపితు లగుదురు. అమాత్యాదులు ప్రయోగమున నుండురు.

కాని యప్రధానముగ నుందురు. సముద్గమములో గగనము వలె నున్నట్లుందురు. అమాత్యాదులు ప్రయోగమునకు వ్యుత్పాదకులు ప్రయోగము వ్యుత్పాద్యము. యథోచితముగా నాటకప్రయోగము వ్యుత్పాదక వ్యుత్పాద్యభావముచే ప్రధానపురుషార్థమున ప్రధానముగ విసేయులకు వేద్యవేదనమున వ్యుత్పత్తి నాధానించును. కావుననే యిది నాటకప్రఖ్య పొందినది.

శ్రీశంకుకు డిట్లు వ్యాఖ్యానించెను. “నృపతీనాం యచ్ఛ రితం” అనుచోట నున్న “నృపతీనాం” అనెడు షష్ఠీబహువచనమున నీ యర్థము లభించును. విజిగీషువు శత్రువు మధ్యస్థుడు ఉదాసీనుడు మిత్రుడు మిత్రమిత్రుడు అను వారందరు నృపతులు. వీరి చరితము నిబంధనీయము. ఇది బహువచనార్థము.” కొందరిట్లనిరి. “రాజుని వంశప్రభవు లయిన రాజులు మొదట నిర్దిష్టులు. ఇచటి నృపతులు చంద్రగుప్త బిందుసారాదులును కావచ్చును.” అని. ఈ యర్థ ద్వయము మొదటి యార్య యందే సంగృహీతము. కాన ప్రథమ వ్యాఖ్యాతమె యుక్తార్థము.

ఇచట మరికొందరు మరియొకవిధముగా ననిరి. “దేవులు ధీరోద్ధతులు. నృపతులు ధీరలలితులు. సేనాపతి యమాత్యుడు ధీరోదాత్తులు. బ్రాహ్మణులు వణిజులు ధీరప్రశాంతులు— అనెడు భరతవచనము ననుసరించి పర్యాయలోచన మొనర్పగా దేవతలకు నాటకనాయకత్వ ముపపన్నము కాదు. ధీరలలితుడొక్కడే నాటకనాయకుడు కాదగును.” అని. ఈ వ్యాఖ్యార్థ మయ్యుక్తము. జనకాదులు కాని రామాదులు కాని ధీరలలితులు కారు. వారు ధీరోదాత్తులు. వారి చరితనిబంధనము నాటకము లందున్నది. వారు నాయకులుగ నున్నారు. “ధీరోదాత్తం జయతి చరితం రామనామ్నశ్చ విష్ణోః” అని చెడ్డలనిరి. రాజులకే ధీరలలిత్వము వర్ణింప వలెను. ఇతరులకు వర్ణింప రాదు. సేనాపత్యమాత్యులకు ధీరోదాత్తత్వమే నిరూపింప వలెను. దేవులకు ధీరోద్ధతత్వమే వర్ణింపవలెను. ద్వీజాతులకు ధీరప్రశాంతత్వమే యుక్తమను భరతవచిత మున్నదందురు కాబోలును!

అందునన ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయక మ్మనుచోట నలుగురు నాయకులు స్వీకృతులని వ్యాఖ్యాత మయినది.

అంకసంకేతము

౩౮౪. ఆస్యావష్టాపేతం కార్యం ప్రసమీక్య చిందువిస్తారాత్
కర్తవ్యేకః సోపి తు గణాన్వితం నాట్యతత్వజ్ఞైః

౩౮౫. అంక ఇతి రూపిశబ్దో భావైశ్చ రహైశ్చ రోహయత్కర్తాన్
నానావిధానయుక్తో యస్మా త్తస్మా ద్భవే దంకః

౩౮౬. యత్రాప్తస్య సమాప్తః యత్ర చ దీజస్య భవతి సంహారః
కించిదవలగ్నచిందుః సోంక ఇతి సదాపగంతవ్యః

ఇంతవర కార్యము నాటకనిర్వచనము సూచించినవి. ప్రఖ్యాత వస్త్రాదిక మయిన యర్థ మంతట సుప్రసిద్ధము. అంకప్రవేశకము లప్రసిద్ధములు. అం దంకస్వరూపమును సంకేతమును విస్తరముగా నిరూపించుట యావశ్యకము. ఈ కారిక అంకభావ నిరూపకములు. నాటకము నందొక కార్య మున్నది. అది ఫలము. ఆ కార్యమును బిందుకృత మయిన వితతీకరణమున నేకావస్థానురూపముగా నాధి కారిక మయిన యితీవృత్తమును సంపన్న మొనర్ప వలెను. బిందు రూపార్థము ననుసంధాన మొనర్పగా గలగిన బలము ముఖ్యవస్తువును సుసంగత మొనరించును. ఆధికారికము నట్లు సంపన్నముచేయగా కథావస్తుస్వభావాత్మకము లయిన ఆరంభ-యత్న-ప్రాప్త్యాశ-నియతాప్తి-ఫలాగమాత్మకము లయిన యవస్థ లవభాసించును. అప్పు డారంభాద్యవస్థా సముపేతముగా పరిపూర్ణముగా సంబంధప్రక ర్షమును ప్రసమీక్షించి అంకమును నిర్మాణింప వలెను. ఇందలి భావ మిట్లున్నది. బిందుసూత్రస్యూత మయిన యితీవృత్తము ప్రారంభాద్యవస్థాపంచకమున సంచరించునది కాగా ప్రారంభావస్థ పూర్ణత్వము పొందినప్పు డంకచ్ఛేద మొనరింప వలెను. బిందు ద్వారమున ననుసంధీయమాన మగు ద్వివీర్యాంకమును కూర్చు వలెను. ఇది ఆరంభాత్మక మయిన ప్రథమావస్థకు సంబంధించిన యంకవిభాగము. ఇట్లే ప్రయత్నప్రాప్త్యాశ నియతాప్తి ఫలా

గమము లనెడు నాలుగవస్థ లందును నిర్మాణము సముచితము. ఈరీతి ననుసరించి యయిదంకము లుండవలయుట ముఖ్యకల్పము.

ఇట్లయిదంకము లుండవలె నన్నట్లయినది. నాటకము పంచాంకన్యూన మగుట కాని పంచాంకాధిక మగుట కాని తగదన్న నిర్బంధము లేదు. నాట్యతత్వజ్ఞులగు వారీ దిశానుసరణమున వేరు విధమున గూడ నిర్మింప వచ్చును. నాటకము ప్రారంభము నుండి తుదివరకు ప్రధానమె యగును. కార్యానుకూల మయిన యవస్థ కుప్రకమ ముపసంహార మను సవస్థాద్వయాపేక్షమున రెండంకములు నితరావస్థల కొక్కొకయంకము ననెడు నియమాంగీకారమున నీ యయిదంకములు సంగతములు. ప్రారంభావస్థ కంకద్వయ మేర్పరచి సచో నితరములకు నాలుగు కాగా మొత్త మారంకములు సిద్ధము లగును. ఉప్రకమమున వలె నుపసంహారమున నంకద్వయము కూర్చి సచో యత్నప్రాప్త్యా శా పతాకల కొక్కొక యంకము కాగా నేడంక ములు కలుగును. అన్ని యవస్థల కుప్రకమోపసంహారావస్థా ద్వయ యోగమున రెండు రెండంకములు కూర్చిన పదియంకములు కలు గును. ప్రాప్త్యాశ కొక యంకమునే కూర్చిన తొమ్మిది యంకములు, యత్నావస్థకు నొకే యంకము కాగా నెనిమిదియంకములు నిష్పన్నము లగును. ఇట్లే విధ మయిన యంకనిష్పత్తి యితివృత్తములోని యంగాంగీభావ సమీక్షా విశేషమున కలుగును. అంతట నొకేవిధ మున నుండదు. ఒక యవస్థను ప్రధానమొనరించి నిబంధించినపుడు అవస్థాంతరమున మిశ్రీకరించి నిబంధించినపుడును భిన్నభిన్న భేదము లేర్పడును. ఇట్టి రీతుల యవలంబనముననే నాటిక న్యూనాంక మగు చున్నది. ఈ యంశమంతయు కారికలోని “తు” శబ్దమున “తత్వ” శబ్దమున దర్శిత మగుచున్నది. అవస్థా బిందు కార్య పదము లిందు పారిభాషికములు. వీని స్వరూపము విశదము కాగలదు. నాట్య తత్వజ్ఞ లీ విధముగా నన్యథాయోజనము చేయుటలో సంకాభివృద్ధి కలుగుచున్నది. ఈ యభివృద్ధియే గుణాన్వితరీతి.

అంక నిర్వచనము

అంక మను పదసంకేతము కలుగుటను రెండవ యార్య నిరూ

పించును. అంకమనునది రూఢి సూచించును. భావములు రసము లర్థములను ప్రరోహింప జేయగలవు. అధిరోహింప జేయగలవు. ఇట్లు నానావిధానయుక్త మగుటచే నంక మంక మయినది. ఇది యార్యాసామాన్యార్థము. ఇక నిది విశేషార్థము. అంకమనునది లక్షణమున రూఢ మగు శబ్దము. ఇది యన్యవ్యవచ్చేదము సంపాదించు లక్షణము. నాట్యాత్మక రూపమున కిది నానాత్వమాపాదించును. అన్యభేదమును గూడ నిరూపించును. ఇతరము లభినేయములు కావు. ఇది యభినేయము. అభినేయమునందలి యేక దేశము రసభావోపలక్షితము లయిన యర్థముల ప్రరోహింప జేయును. హృదయసంవాద సాధారణతాకరణమున స్వసంవేదనమును ప్రత్యక్ష మొనర్చి యభిరోహణ మిచ్చును. బీజ మంకురాకారమును ప్రరోహము పొందినట్లు రసాకాగోదయ ప్రరోహ ముదయించును. ఈ రసప్రరోహ మభినేయరూపకాంశములచే సంపాదిత మగును. అందుచే నభినేయముల కన్న భేదము కలదగును. అభినేయరూపకమునకు లక్షణ మగును. ఇది యంతయు నంకశబ్దమున కన్వర్థమయినవ్యాఖ్య.

ఆర్యలోని రూఢిశబ్ద స్థలమున గూఢశబ్దపాఠము నంగీకరించి భట్టలోల్లటాదు లిట్లనిరి. భావములచే రసములచే గూఢము ఛన్నము వ్యాప్తమయిన యర్థము యదృచ్ఛాసిద్ధ మయిన అంకశబ్దమున చెప్పదగి యున్నది. అని. మరికొంద రిట్లనిరి. రూఢి=రోహణము. ఉత్సంగము. ఉత్సంగ మారోహించిన విధమున నారోహణ సంబంధ ముండుటచే నంకవ్యవహారము కలిగినది. ఈ యంశము నాటకాంశము. శృంగారాది రసములచే విభావానుభావ వ్యభిచారిరూపము లయిన యర్థములు, భావపదమున జెప్పదగిన విభావాదులచే యథానుకూలముగా భావాద్యర్థములు హృదయారోపితము లగును. హృదయ మా యర్థముల వహించును. ఇట్టి యంకము నానాప్రకారము లయిన యర్థములతో గూడుకొనును అని. ఇట్టి భావముల ప్రకటన మంతయు అజినారూఢ రత్నప్రాయముగ నుండును. మేము నిరూపించిన యర్థమే సంగతము.

అంకస్వరూపము

మూడవ యార్య స్వరూపము నిరూపించును. అర్థసమాప్తి, బీజసంహారము, బిందులగన మున్నచో నంక మని సదావగతి సముచితము. ప్రారంభాద్యవస్థాత్మక మయిన యర్థమునకు పరిసమాప్తి యున్నచో నంక మగును. అవస్థ యంకమున నసమాప్త మయినను బీజార్థసంహారము యథానుకూలముగా సంధిభేదమున సముచితమై యుండునని యప్పుడంకచ్ఛేదము యుక్తమై యగును. బీజసంహారమే బీజసంహారము. బీజార్థమునకు సంబంధించిన దశావిశేషములు కొన్ని యున్నవి. అవి యన్నియు సంహార పద వాచ్యములు. ఉత్పత్తి యుద్భూతన ముద్భేదము గర్భనిర్భేదము ఫలసమానయన మని ముఖ్యప్రతిముఖాదిసంఘటనలో యథాక్రమముగా నిరూపింపదగిన బీజము యొక్కదశావిశేషములు. ఇవి యన్నియు సంహారములై, అంకవిచ్ఛేదమున్న నర్థవిచ్ఛేద ముండరాదు. తదర్థమై యవలగ్న బిందుకముగా నంకమును కూర్చవలెను. బిందు పవలగ్న మగుట యనగా స్వప్నసంబంధము కలదగుట యని భావము. తాపసవత్సరాజములో తృతీయాంకసమాప్తిలో నిట్లున్నది.

“ఆదౌ మానపరిగ్రహేణ గురుణా దూరం సమారోపితాం
పశ్చాత్తాపభరేణ తానవక్రతా నీతాం పరం లాఘవం
ఉత్సంగాంతరవర్తినీ మనుగమా త్సంపిండితాంగీమిమాం
సర్వాంగప్రణయప్రియామివ తరుచ్ఛాయాం సమాలంబితే”

ఇది వత్సరాజవచనము. పరిణయాభ్యుపగమము ననుసంధానము చేయు పద్మావతి ప్రాప్తిసంభవ మనెడు తృతీయావస్థను చతుర్థాంకము ప్రదర్శించుచున్నది. ఇందు బిందు వాయోజిత మయినది.

రమ్యభావస్పందము కల నై పద్యము నీ విధముగా భావింపవచ్చును. దీనిలో మూడువిధము లయిన భావము లున్నవి.

౧. వృక్షచ్ఛాయ యుదయసమయమున నధికప్రమాణము కలిగి యుండుటచే దూరముగా వ్యాపించి పొడవుగా నున్నది. అనంతరము తాప మధిక మొదవించు సమయములో నీడ పొట్టిదై లఘు

రూపము పొందినది. పిమ్మట దగ్గరగా నుత్సంగాంతరమున సంచరించినది. అనంతరము ముద్దకట్టిన విధముగ నొకచో గుమికూడినది. అనంతరము సర్వాంగప్రణయము పొందినది.

౨. ప్రణయకుపిత ప్రియురాలు మొదట సమధికశోపమున దూరమేగినది. పిమ్మట పశ్చాత్తాపమున కృశించి తేలికయైనది. అనంతర మనుసరింపగా నుత్సంగము చేరినది. సర్వావయవ కుంచిత యయినది. సర్వాంగ ప్రణయప్రియ యయినది.

౩. రూపకమునందు ఫలసిద్ధికై సమర్థ మయిన కావ్యావస్థ ప్రథమ సంధిలో సంధిసంధ్యంగప్రమాణ నియమానుసారమున దూరఫలజనకముగా నిరూపిత మగును. అనంతరము రెండవసంధిలో ప్రతిక్షేపకృత మయిన ప్రతిఘటనభరముచే కార్యము పొంది లఘుస్వభావక మగును. మూడవసంధిలో ననుగమ వశమున సమీపసంచారము పొందును. చతుర్థసంధిలో సమాహారయ్యుక్తిచే ప్రతిఘటనములు పరాహతములు కాగా నేకార్థప్రవణత్వమున సమూహీకృత మగును. తుద కయిదవసంధిలో సర్వాంగశోభాసంబంధము కల్గదై ఫలాలంబనముతో నుండును.

ఇట్టి యర్థముల ప్రతిభాన మంతయు నభివ్యంగ్యసారము. ఇట్లు నాటకీయావస్థాప్రకాశము కల సన్నివేశరమ్యార్థములు ముద్రారాక్షసాదులందు సుశ్లిష్టములుగా నున్నవి.

అంక త్రివిధత

ఇట్లంకస్వరూప మిందు నిరూపిత మయినదని చిరంతనులు సంభావించిరి. కేవల మిది స్వరూపనిరూపణపరమే యని భావించుటలో విశేషము కానరాదు. మొదటి కారికలో నిరూపితము కాని యంశ మిందధిక మేమి లక్షణాభిహిత మయినది? ఆ యర్థమే రూపాంతరాభిహిత మన్నచో పునరుక్తమే యగును. కాన నిచటి యర్థతత్వము నీ విధముగా గుర్తించుట సముచితము. అంకస్వరూపము “అస్యావస్థాపేతం” అను మొదటి కారికయందే నిరూపితము. “అంక ఇతి రూఢీశబ్దః” అను కారికలో నామనిర్వచనము దర్శిత

మయినది. ఈ మూడవ యార్వ యంకమునకు సంబంధించిన త్రివిధ త్వమును సూచించుచున్నది. కోహలు డిట్లనెను. అంకము మూడు విధములు. చూడ, అంకావతారము, అంకముఖము నని. సూత వండులు బహ్వర్థములతో సర్థోపక్షేపణ మొనరించుట “చూడ” యగును. అంకాంతరమున సంకయోగ “మంకావతార” మగును. (స్త్రీ) కాని పురుషుడు కాని యంకమునకు సంబంధించిన విశ్లిష్టముఖము నుపక్షిప్తము చేసినచో నది “యంకముఖ” మగును. అని. ఇం దొక యర్థ మనభిసంధాన పూర్వకముగ నె సంప్రాప్త మగుట యన్న చూడాభేదమే దర్శిత మయినది.

రత్నావలిలో వైతాలికపాఠమున ప్రకృతమున కుపయోగించు నర్థమున్నది. సాగరికానురాగము తత్ప్రత్యభిజ్ఞామూలకమే కదా ! అప్పుడు- “అయం స రాజా ఉదయనః”- అని సాగరిక తలచినది. వసంతక్రీడాదికము సర్వము దీనికై నిరూపిత మయినది, ఈ యంశమే శయ్యాచిత్రఫలకాదికృత మయిన రాజానురాగమునకు మూలము కావున చూలిక యనినారు. కాన చూలికాంకము ప్రథమము, ఏ యంకమున సర్వాంకముల బీజసంహారము అనగా సమ్మిలిత మయిన ప్రాప్తి యుండునో యది యవతారాంకము. రత్నావలిలో ద్వితీయాంక మిట్టిదే. అచట “ఇట్టికన్యక కీర్తి వరు నం దభిలాష యుక్తము” అని ప్రకృతమే సర్వము వర్ణిత మయినది.

అనుసంధాన మాత్రప్రాణముగా తదంశమున కుపయోగించు నట్లు వృత్తాంతము నిరూపిత మగునేని శ్లిష్ట మయిన యంకముఖ మగును. రత్నావలిలో తృతీయాంకమున నింద్రజాల వృత్తాంతము నిరూపిత మగుట దీని యుదాహరణము. చూలికాంకమున తదభిసంధానముండదు. ఇందు యకాగంధరాయణాదులకు తదభిసంధాన మున్నది. కాగానిది యిచటి సంక్షేపార్థము. అంకమున వర్ణింపదగిన వస్తువురెండువిధములు. ప్రధానము మొదటిది. తదుపయోగి రెండవది. తదుపయోగి వస్తువును నొకచో దైవవశమున నుపయోగించునది యగును. వేరొకచో నభిసంధిబలమున నుపయోగించునది యగును. కాగా సంకార్థము త్రివిధ మయినది. ఈ యంకార్థ మొకప్పుడొకే

యంకమున మిశ్రభావమున గూడ నిబద్ధ మగుట కలదు. కాన నంక భేదము లయిన చూలికాంకముఖములకు ప్రధానార్థస్పర్శము లేదని గ్రహింప దగును.

౩౮౭. యే నాయకా నిగదితాస్తేషాం ప్రత్యక్షచరిత సంభోగః

నానావస్తాపేతః

కార్యస్వం కోఽవికృష్టసు

ప్రవేశకద్వారమున గూడ ముఖ్యచరితమును సూచ్యనిరూపితము కావచ్చుననెను శంకానారణముగ నీ యర్థము సంభావనీయము. ధీరోదాత్తాదు లయిన విజిగీషు తన్నిత్ర ప్రభృతు లయిన నాయకులు పతినాయకులును నాటకమున నుందురు కదా! వారి చరితము తదుపాయానుష్ఠానము తత్సంభోగ మనగా; సంబంధము ప్రత్యక్షసన్నిహితము కావలెను. సాక్షాద్దృశ్యమానము కావలెను గాని సూచ్యమానము కారాదు. అంక మీ విధముగ నె యుండవలెను. “నయతి పాన్రూతీతి, వృత్తం ఫలం వా నాయకః” వృత్తము ఫలము పొందు నాతడు నాయకు డని భావము. నాయక వ్యుత్పత్తి చరితప్రత్యక్షముగా నుండ వలెను. సంభోగప్రత్యక్షత్వము లేకున్నచో ప్రేక్షకులకు కేవలము వారి క్లేశమే గోచరించును. సామాజికునకు వైరస్య ముదయించును. “ఇంతటి యీ కష్ట మంతయు నేల ? ” యనిపించును. సహృదయసామాజికుడు నిస్సృఖుడు కారాదు. అంకము నానాప్రకారావస్థా సముపేతము కావలెను. పతినాయకగతము లయిన నానాప్రకారావస్థలు చరితసంభోగములుపాదేయములు కావు. అవి యవిషయ ప్రవృత్తములు కావున హేయావస్థలె యగును. నాయకగతములుగా నుండునవి తద్వైషరీత్యమున నుపాదేయావస్థ లగును. ఇట్లే యా శబ్దార్థమును గుర్తించునది. అంక మవికృష్ట మదీర్ఘముగా నుండుట రమ్యము. దీర్ఘ మయినచో ప్రయోక్తృ ప్రేక్షకులకు భేద మొదవించును.

౩౮౮. నాయక జేవీ గురుజన పురోహితామాత్య సార్థవాహనాం

నైకరసాంతరవిదితో హ్యంక ఇతి స వేదితవ్యస్తు.

ఇంతవరకు ప్రధానవర్ణనీయ వృత్తము నిరూపిత మయినది. తదుపయోగి వృత్త విశాదర్శన మిందు నిరూపిత మగును. అంకమున

నాయకాదులు విచిత్రరసవిశేషముక్తులు కావలెనని యార్యాసారము. నాయకులు ముఖ్యనాయకులు పతాకానాయకులు కావచ్చును. దేవీ జనము మహాదేవి దేవి భోగిని స్థాపిత మొదలగువారు. మాతృ పితృ భ్రాతృచార్యాదులు గురుజనులు. పురోహితు లమాత్యులు. ఇందు సార్థవాహపదము సేనాపతివాచకము. ఇతివృత్తవశమున వణిక్కయి నను గావచ్చును. అంకము వీరి యర్థాభిధాయకమై సంబంధించినది కావలెను. కావుననె యంకము నైకరసాంతరవిహితము, విచిత్రరస విశేషయుక్తము. దేవీయోగమున శృంగారము నాయకయోగమున వీర మితరయోగమున నితరము నుండవలె నని యభ్యాసించునది. అనేకరసాంకిత మగుట వలనను అంక మను సంజ్ఞ కలిగినది. అంక మున కేవలము చరితసంభోగములె ప్రత్యక్షము లగుట కాక వేరొక రంజనాతిశయమును గలదు.

అంకమునందు క్రోధప్రసాదశోకము లుండును. శాపకృతానర్థ వినాశ ముండును. గర్భసంధి కల యంకములలో శంకాభయత్రాసకృత మయిన విద్రవ ముండును. వివాహ ముండును. అద్భుతమునకు సంబంధించిన సంభవాభ్యుపగమములు ఉపక్రమము దర్శనము నిర్వాహము ఇంకనిట్టి రంజక వర్గ మన్నియు నంకమున ప్రత్యక్షము లగును. “అక్షజం జ్ఞానం ప్రతి గతానీతి ప్రత్యక్షజాని” చక్షుగోచరము లగును. కేవల నయనేంద్రియ ప్రత్యక్షమై యిచట ప్రత్యక్ష శబ్దమున సూచిత మయినను అన్యేంద్రియవర్గమునకు ప్రత్యక్షత కలుగుటయు నున్నది. ఒకప్పుడు తత్ప్రత్యక్షమును గలుగును.

ప్రయోగ పరిమితి

అంకప్రయోగమున కాలపరిమాణము కలదు. ఆ పరిమితి సూచనమున కిది యావశ్యకము.

3౮౯. ఏకదిపనప్రపుత్రం కార్యస్తవంకోర్థబీజ మధిక్యత్య
అపశ్యకకార్యాణా మవిరోధేన ప్రయోగేమ

3౯౦. ఏకాంకేన కదాచిద్భూమిని కార్యాణి యోజయేత్తేమాన్
అపశ్యకావిరోధేన తత్ర కార్యాణి కార్యాణి

3౯౧. రంగం తు యే ప్రవిష్టః నర్తకాం భవతి తత్ర నిష్క్రమః

బీజార్థయుక్తియుక్తం కృత్వా కార్యం యథార్థరసం

అవాంతరప్రయోజనముతో కూడుకొనిన ఉపాయానుష్ఠాన రూప మయిన బీజార్థము సువర్ణనీయముగా సంభావించి యంకమును నిర్మింపవలెను. అంకము నందలి ప్రయోగాత్మకమయిన ప్రకృష్ట వర్తనమును (ప్రవృత్తము) ఏకదినవ్యాప్తి కల్గి యుండునట్లు నిబంధింప వలెను. ఏకదిన మనుట ముహూర్తపంచదశకపరిమితి యని గుర్తించు నది. నిరోధన మొనరింప వలనుపడని యావశ్యకములయిన భోజనాదులకు నియతముగా వలసిన సమయముకాక, తత్సమయావిరుద్ధముగా ప్రయోగసమయమును నిశ్చిత మొనరించి యంకమును నిర్మింపవలెను. ప్రయోగకాల మీ యంశావిరుద్ధముగా నుండుట యుక్తము. ప్రేక్షకులకు ప్రయోక్తల కావశ్యకము లయిన సంధ్యావందన భోజనాదుల కవిరోధముననే ప్రయోగముండవలె ననుటను నియతముగా గుర్తింప వలెను. కాన నొకే యంకమున కార్యానేకత్వము నిషిద్ధ మయినది. ఒకానొక సమయము ననుసరించి కార్యానేకత్వ ముండుటయు నభ్యుపగతము. ఏకాంకేన = ఒక యంకముచే, బహూని కార్యాణి = అనేక కార్యముల నొకప్పుడు యోజనము చేయవచ్చును. అట్టిసమయమున గూడ ఆవశ్యకకార్యావిరోధముననే కార్యములు కార్యములు కావలెను. కొంద రి యార్యను నిషేధపగముగా నిరూపించిరి. ఏకాంకే = ఒకయంకమున, నయోజయేత్ = యోజనము చేయ రాదని నారి భావము. కొందరు “ఏకాంకేన” అని తృతీయగ నె సంభావించి యార్యను విధిపరముగా యోజనము చేసినారు. ఆవశ్యంభావమున నొనరింప వలసిన భోజనాదికార్యములు రంగమున ప్రత్యక్షముగ నె ప్రదర్శింపవలయునో? అని శకించువాని కిది సంభావనీయము. మూడవ యార్య దీని నిరూపించుచు. తత్ర = ఆవశ్యకభోజనాదిక మొనరింపవలసి యున్నప్పుడు బీజార్థయుక్తియుక్త మయిన కార్య రసానుకూలకార్య మొనరించి రంగప్రవిష్టులు నిష్క్రమింప వలెను. ఆవశ్యకము అని సంధ్యావందన భోజనాదుల నచటనే యాచరింప రాదు. ఉపక్లిప్తావాంతరకార్య మసమాప్తముగ నున్నచో పాత్ర నిష్క్రమణ ముచితము కాదు. బీజార్థయుక్తియుక్తం = ఉపక్షే

పాతృక మయిన బీజమున కొక ప్రయోజనముండును కదా ! అట్టి బీజప్రయోజనముతో నయిన యుక్తి = సంబంధము నందు సంయుక్తమై యుపాయభూతముగా నున్న కార్యమును ప్రయోజనానుసారి యగు నట్లు విశిష్టరససంపదుపేతముగా నొనరించి తత్పరిసమాప్తిలో యవనికచే తిరోధానరూప మగు నిష్క్రమణమును ప్రదర్శింప వలెను. బీజార్థయుక్తి యనునది ఉద్భూతనము ఉద్భేదము గర్భనిర్భేదము ఫలసమానయన మను స్వరూపమున నుండునని కొందరనిరి. అంకమున నితివృత్తనియమ మిట్లున్నది. ఇతివృత్తకాలనియమ మీ విధమున నుండును.

౩౯౨. జ్ఞాత్వా దివసాపస్తాం క్షణయామముహూర్త లక్షణోపేతాం
విభజే త్వర్వ మశేషం పృథక్పృథక్కార్య మంకేషు
౩౯౩. దివసాపసానకార్యం యవ్యంకేదేవపద్యతే సర్వం
అంకచ్ఛేదం కృత్వా ప్రవేశకై న్నద్విధాతవ్యం

క్షణ యామ ముహూర్త లక్షణ సముపేత మయిన దివసాపస్తాం గుర్తించి వేరువేరుగా నా యా యంకములందు సర్వకార్య మశేషముగా నిరూపింప వలెను. “ఈ క్షణమున నీ కార్య మొనరింప వలెను. ఈ సమయమున సంధ్యానుష్ఠాన మొనరింప వలెను.” అని తల్లక్షణము గుర్తించియె నిబంధించుట సముచితము. ప్రత్యేకముగా నే కార్యమయినను సర్వవిధముల స్వాత్మపూర్ణమై యగును. అందునన సర్వము విభజేత్ = విభాగమున ప్రదర్శింప వలెను. దినమును రాత్రిని నాడికానియమమున గాని ఛాయాప్రమాణమున గాని యెనిమిది విధములుగా విభజించి యొక దినమునందలి యుపయోగి చేష్టితము నంకమున నిబంధింప వలెనని తాత్పర్యము.

దివసాపసానకార్యము సర్వ మంకమున నుపపన్నము కానప్పుడు అంకచ్ఛేద మొనరించి ప్రవేశకములచే దాని నిరూపింప వలెనని మూలార్థము. మధ్యాహ్నాన్నానభోజనాదులు కాని దూరమున జరిగిన దశరథమరణాదుల వంటి కార్యములు కాని నిరూపణీయములయినప్పుడు పాయ మిందు సూచిత మయినది. దివసాపసానకార్యమునుట దివసమందవసానము = సమాప్తి కల కార్య మని భావము.

ఇట్టి సర్వకార్యము నంకమున ప్రత్యక్షముగా ప్రదర్శించుట యుక్తము కాదు. అట్టిది ప్రవేశకప్రదర్శనీయము. అదృష్టార్థమును గూడ హృదయమున ప్రవేశ పెట్ట గలవి కావున ప్రవేశకము లయినవి. ఇచటి ప్రవేశక పదమున చూలిక అంకావతారము అంకముఖము ప్రవేశకము విష్కంభక మనునవి యభిప్రేతములు. కావుననే కోహలు డర్థోపక్షేపకముల నయిదింటిని నిరూపించినాడు. కార్యవశమున దూర దేశగమన మొనరించుట చూపవలసి యున్నప్పు డంక చేదమున సంక్షేపముగా ప్రవేశకములచే దాని నిర్దేశింప వలెను.

ప్రవేశకలక్షణము

అంకలక్షణ మిట్లు విస్తృతముగా నిరూపిత మయినది. అంక సంధానరూప మగు ప్రవేశకమునకు సామాన్యలక్షణము నిరూపింప వలెను. నాటకమున గాని ప్రకరణమున గాని నాయకుని చరిత్రసంభోగములను సన్నిహితముగా ప్రత్యక్షముగా నుండునట్లు నిరూపింప వలెను. ఏకాంకరూపకమున గూడ అంకము నాయకచరిత్ర ప్రత్యక్షతాశూన్యము కారాదు. అట్లొనరింపరాదు. ఇక నాటకమున ప్రకరణమున చెప్పనది యేమి? అంకమంతట ప్రత్యక్షనేత్రచరిత్రము కావలెను. నాటకప్రకరణములందే నాయకచరిత్రసంభోగము లుండునని రూపకాంతరము లందట్టి నియమము లేదని భావింప జనదు. నాటకప్రకరణములె ప్రవేశకాదిసహితము లన్యము లట్లు కాదని తలచుటయు యుక్తము కాదు. ప్రవేశకము పరిజనకథానుబంధముతో నుండును. సూతమాగధులు స్త్రీపురుషపరివారము చేటికంచుకులు వీరందరు పరిజనపదవాచ్యులు. సూతమాగధులు చూలికాంకమున నుపయోగింతురు. చేటికంచుకులు ప్రవేశకవిష్కంభకములందుపయోగింతురు. వీరందరు పరస్పరశ్లిష్ట కథాసంబంధముతో ప్రవేశకము లందుందురు. ప్రవేశక మంకార్థసాధనమున కుపయోగించును. సంధానమున కుపయోగించును. ఈ సర్వార్థనిరూపకముగా నిది యున్నది.

౩౯౪. సన్నిహితనాయకోంకః కర్తవ్యే నాటకే ప్రకరణే వా
పరిజనకథానుబంధః ప్రవేశకో నామ విజ్ఞేయః

నాట్యాగ్రకథాయోగమున ప్రయోగ మనుసరించి ప్రవేశకాదులను నిరూపించునది.

అంకనియమము

౩౯౫. ప్రకరణ నాటక విషయే పంచాద్యా దశపరా భవంత్యంకాః
అకాంతరసంధిమ చ ప్రవేశకస్తేమ తావంతః

౩౯౬. అంకచ్ఛేదం కృత్వా మానకృతం వర్షసంచితం వాపి
తత్సర్వం కర్తవ్యం వృద్ధాదూర్థ్యం న తు కదాచిత్

పూర్వోపశ్చిష్టాంక సంఖ్యానువాద ద్వారమున నిది హృదయ సంధార్యము. సంధ్యవస్థానపరిపూర్ణోపనిబద్ధరూపము కల ప్రకరణమున గాని నాటకమున గాని యంకములు పంచాద్యముగా దశావరముగా నుండును. ఉపక్రమోపసంహారములను వితత మొనర్చినప్పుడు పది యంకము లుండును. విస్తరణము మాని సంక్షేపించినచో నారంకము లుండును. ఇదియే నియమము. నాటకప్రకరణములు పంచాంకన్యూనము లగుట కాని దశాంకాధికము లగుట కాని యుచితము కాదు. అంక మధ్యములందు సంధానస్వరూపము లయిన చిత్రసన్నివేశము లుండును. ఆ చిత్రతానంపాదనమునకు పంచవిధప్రవేశకములను కూర్పవలెను. అంకాంతరసంధి నిమిత్తముగా ప్రవేశకములను సమీక్షింపవలెను. ప్రవేశకశబ్దము మహాసామాన్యవచనము. అన్నిటి యందిది వర్తించును. మానకృతము వర్షసంచిత మయిన కార్యము సామాజిక హృదయగతమై యుండునేని యంకచ్ఛేద మొనరించి ప్రవేశక విష్కంభముల నిర్మింప వలెను. సంవత్సరాధిక నిబంధనము రుచిరము కాదు. మానకృత వర్షసంచితకార్యముల కన్న నల్పకార్య మయినచో నంకముఖ ముచితము. ఇంక నల్పానుసంధేయ మున్నచో చూలిక యుక్తము. అల్పతమానుసంధాన మున్నప్పు డంకావతారము సముచితము.

ఈ విషయమున కొందరి భావము లీ విధముగ నున్నవి. శ్రీరాముడు వనవాస మొనరించి యయోధ్య ప్రవేశించిన పిమ్మట రామానుసంధాన మనుసంధానీయము కాకూడ దను నాశయమున “మానకృతం వర్షసంచితం” అనుచోట ఒకమాసము రెండుమాస

ములు బహుమానములని, ఒకవత్సరము రెండువత్సరములు బహు వత్సరములని సమాస మంగీకరించిరి. ఒకప్పుడు సంవత్సరమున కధికముగా మహాప్రభావు లగువారు చిరాతీత మనుసంధానింతురు. అట్టి వారి బహుతరకాలమును ప్రవేశకములచే వర్ణింప వలెను. కొందరు పురుషప్రాయులగు వారలకు సంవత్సరమున కధికముగా ననుసంధానముండదు.

ఈ భావ మీ కల్ప మీ కల్పనము సుసంగతముగా లేదు. మానవర్షాదులకు నియతపరిమాణము స్వీకృతమై యున్నది. ద్వివచన బహువచనాంతముగ సమాసకల్పన మయుక్త మని ప్రాక్తనపరి భాషలు సూచించు చున్నవి. వర్షాధికానుసంధాననిషేధము ఫల్లు ఫలమై యగును. ఏకవచనాంతముగనె సమాసము సముచితము. అయినను రామాయణ భారతాది చరితముల త్యాగప్రసంగము లేదు. ఇందులకె భరతముని “కార్య” పదము గ్రహించినాడు. కార్యసంచితము యత్ననిష్పాద్య మగునేని యొక సంవత్సరమని యచట గణించుట సంప్రదాయమున ప్రసిద్ధముగ నున్నది. సంవత్సరాధికముగా సంవత్సరము లచట నున్నను అవి యవిద్యమాన కల్పములై యగును. రామచరితమునందు పదనాలుగుసంవత్సరముల వనవాసము నిరూపింప వలసిన యవసరము కానరాదు. మారీచవధ సుగ్రీవరాజ్యదానము మొదలగు నవాంతరకార్యములు మూడు నాలుగు సంవత్సరములకు తగి యున్నవి. కాన సంవత్సరాధిక కాల నిషేధమున వర్షద్వయము సధికమును నిషేధించుట వలన ఫలము లేదు. వర్షసహస్రాయుష్కునకు వర్షశతాంతరాలము నందలి చరిత వ్యాఖ్యానమున గూడ నే దోషమును కలుగదు. కాన పంచాంక నాటకమున నయిదు కార్యదినము లనుట సంక్షేపము. దశాంకనాటకమున పదిదినము లనుట విస్తరము.

అంకచ్ఛేదనియమము

౩౯౭. యః కశ్చిత్కార్యపాథచ్ఛ్రుతి పురుషః ప్రకృష్టమధ్వానం

తత్రాప్యంకచ్ఛేదః కర్తవ్యః పూర్వపత్తత్వజ్ఞః

కార్యవశమున పురుషుడు దూరమార్గ మేగునేని పూర్వము వలె సచట గూడ దశరూపవిదు లంకచ్ఛేద మొనర్ప దగును. కార్య మత్యంత మాయత మయినందున పురుషు డనదగు నాయకు డనేక యోజన వ్యవహిత మగు సద్వ ప్రతిదినము ప్రమాణించుట విశ్రాంతి శయ్య మొదలగు నవి రంగమున నెట్లు ప్రదర్శనయోగ్యము లగును ? అందునన కార్యవశమున దూరాధ్వగమన మావశ్యక మయినచో నంకచ్ఛేద ముచిత మగును. డిమాదులలోని నాయకులు దివ్యులు. ఆకాశయానకాదికమున వారలకు సర్వము యుక్తము కాగలదు. అనాయక పురుషు డంకము విచ్ఛిన్నము కాకపూర్వమే నిష్క్రమించును. అయినచో దివసావసానకార్య మెట్లుపపన్నము కావలెను ? ఆవశ్యకావిరోధమున ననెడి పూర్వవచనమున కన్న నిందు తిలమాత్ర మేని యధికము గోచరింపదు. ఈ భావమున భట్టలోల్లటాదు లీ కారికను పఠింపనే లేదు.

ఉపాధ్యాయు లిట్లువిరి. ఇది నిమిత్తాంతరము కాదు. పూర్వము చెప్పినదియె. అంకములో నుపపన్నము కానిదానిని ప్రవేశకములో జెప్పట పూర్వకథనమె. అదియె ఇందుదాహరణముగా నార్వ దర్శించినది. నాయకునకు దూరాధ్వగమన మన్నది సముచితమే కావచ్చును. అందువలన నీ యంకచ్ఛేదమును పూర్వలక్షణార్హమే యనుట సంగతము. “తత్రాప్యంకచ్ఛేదః” అనుచో “అపి”శబ్ద ముదాహరణాంతరమును సూచించును. ప్రవేశకము అంకార్థసంధాన ప్రయోజనము కలది కావున నిట్టిపట్ల దానికి స్థానము చెప్పట యుక్తము. అంకాంతరము ననుసరించుటయ నంకమధ్యమున గలుగు నని తద్విషయమునే సూచించుట యగును. పూర్వాంక మయిన పిమ్మట రానున్న యంకము ననుసరించుట దీని విషయము. ప్రత్యం కాంతమునను బిందువుండుట ప్రసిద్ధ మయినందున ప్రవేశకము తదను సంధాన మొనరించును. దానిని చెప్పు నాక్యమునేని పలుకును. సంక్షిప్తముగా ప్రయోజనమును సూచించును. బిందువున కాధిక్య మేని కలుగ జేయును. తద్విస్తారమేని ప్రస్తరించును. ప్రకరణమున నాటకమున నావశ్యకముగా ప్రవేశక ముండును. ఉత్తమప్రకృతి విష

యమున నుపదేశమునకై యది ప్రవర్తించి బహుళోపాయమున భూయస్తరావాంతరకార్యమునందు ప్రసరించును. కార్యబాహుళ్యము సంపాదించు నమాత్యాదులకును స్వకార్యనిరూపణమునకై ప్రవేశక మావశ్యకము. ఇతర రూపకములందు కార్యోపదేశము పరిమిత మయినందున ప్రవేశకోపయోగ మంతగా నుండదు. అంకాంతరము ననుసరించినదై బిందురూపార్థముల సంక్షేపార్థము నందిపుచ్చుకొని నాటకప్రకరణములందు ప్రవేశక ముండుననుట పై భావమునె సూచించును. ఇట్టి ప్రవేశకమునకు విష్కంభకము కన్న కొంత భేద మున్నది. ప్రవేశకశబ్ద మతివిశేష శబ్దవాచియు కాగలదు.

౩౯౮. ఉత్తమమధ్యమపురుషై రాచరితే నావృద్ధాత్త పచసకృతః

ప్రాకృతభాషాచారః ప్రయోగమాశ్రిత్య కర్తవ్యః

ఉత్తమపురుషుల యాచరణ మిందుండదు. మధ్యముల వ్యవహారము నుండదు. ఉదాత్తవచనము లిం దక్కరలేదు. ప్రాకృతభాషాచార ములు ఇందు పర్యాప్తములు. ప్రయోగానుసారమున ప్రవేశకము నిల్లె నిరూపింప తగును. పరిజనులు కొంద రుత్తమ మధ్యము లుందురు. అట్టి వారి నివృత్త్యర్థమే ఇందుత్తమాచార నిషేధము. సంస్కృత ముదాత్తవచనము. తన్నిషేధము నూహ్యము. కొంద రిట్లనిరి. ఉదాత్తవచన మనునది స్వాత్మకార్యమున విశ్రాంత మయిన వచనము. “భర్తృదారిక నన్నాజ్ఞాపించినది” అని దూతి యనుట ప్రవేశకమున నుండదు. అట్టిది ప్రధానోపయోగియే యగును. అది సూచ్యము కానక్కరలేదు. దృశ్యమే కావచ్చును. ప్రయోగానుసారమున సంస్కృతభాషయు సంస్కృతాచారమును విష్కంభమున వలె నిందును కూర్పవచ్చును. ఒక్కొక్కచో ప్రవేశక మొకటి కాలోత్థానగతిగా నుండును. కాలోదయము సూచించునది యగును. “ఈ వసంతసమయమున నన్ను సబహుమాన మాహ్వనించి” అను రత్నావళి లోని పంక్తి ఇట్లు కాలసూచకము. సంరంభకార్యముల నది సూచింప వచ్చును. ప్రవేశక మొకప్పుడు వ్యాఖ్యాతృక మయిన యర్థము నిరూపించును. ఒకప్పుడు సంరంభ విధానము లోని భావము బోధించును. ఒకప్పుడు కార్యగతిలోని భావము సూచించును.

నురియొకప్పుడు విషయార్థనిరూపక మగును. కాగా ప్రవేశక మయిదు విధముల సూచిత మగుచున్నది.

౧. కాలగతి సూచకము

౨. వ్యాఖ్యార్థ వాచకము

౩. సంరంభార్థ బోధకము

౪. కార్యార్థ నిరూపకము

౫. విషయార్థ ప్రతిపాదకము

ఒక్కొక్కచో ప్రవేశకము గూఢార్థము వ్యాఖ్యానించి నిరూపించును. తాపసవత్సరాజములో నమాత్యప్రణిధి పద్మావతీగృహమునందు వాసవదత్త నుంచుటలో నిగూఢప్రయోజనమును వ్యాఖ్యానించినాడు. ప్రవేశకము వేరొకచోట నుపాయాశ్లేషణ మొనర్చునదిగా నుండును. వాసవదత్త నపహరించి యుజ్జయినికి తీసికొని పోదలచిన వత్సరాజు విషయము అందు ప్రయోజకులయిన యమాత్యాదుల సంరంభమును సూచించునదై యున్నది. ఇది శాలంకాయన వచనములలో స్పష్టము. కార్యనివేదక మయిన ప్రవేశక మాధికారిక కార్యము సూచించును. ఇందు పంచాంగానుష్ఠానమును సూచితము కాగలదు. కర్మల యారంభోపాయము, పురుషద్రవ్యసంపత్తి, దేశ, కాలవిభాగము, వినిపాతప్రతీకారము, కార్యసిద్ధి, అను సంగపంచకమును సూచించును. అట్టి యర్థమును సూచించు ప్రవేశకము తాపసవత్సరాజము, ప్రతిభాచాణక్యము, ముద్రారాక్షసము మొదలగువానిలో కలదు. విషయ నిరూపకాత్మక మయిన ప్రవేశక మంకావతారము నకు సూచకముగా నుండును. తదితివృత్తము బోధించును. తద్విశేషరూపమును సూచించును. నాగానందము ద్వితీయాంకములో చేటిక లిద్దరు మదనావస్థావృత్తాంతమును విశేషముగా వర్ణించుటయు చందనలతాగృహాదులు ప్రదర్శించుటయు నున్నది. ఇట్లనేక విధములుగా ప్రవేశక ప్రయోజనము లున్నవి. ఇప్పటి కిన్నిటి చెప్పట పరిగణన మేమియు కాదు. ప్రవేశక మనేకార్థ మనుట ప్రవేశ స్వరూప ప్రకటనము. ఈ భావసామగ్రి యంతయు నీ కారిక పరమార్థముగా నున్నది. ఆ కారిక యిది.

౩౯౯. కాలోత్థాసగతి రసా వ్యాఖ్యా సంరంభ కార్య విషయాణాం

అర్థాధిదానయుక్తః ప్రవేశకః స్వాదనేకార్థః

ఏవంప్రాయ మయిన యర్థము ప్రవేశకమున ప్రదర్శితమగు నేని యది సంక్షిప్తముగ నుండునా? విస్తరముగ నుండునా? ఈ యార్థ నిర్ణయము చెప్పను.

౪౦౦. బహ్వశ్రయమపి కార్యం ప్రవేశకైః సంక్షిపేచ్ఛ సంధిమి వా

బహుచూర్ణపదై ర్యుక్తం జనయతి ఖేదం ప్రయోగస్య

కార్యము బహ్వశ్రయము కావచ్చును. దానిని సంక్షిప్తము చేయుట సముచితము. వచన ప్రతివచనములతో దాని సారించి పొడిగించుట ప్రయోగమున ఖేద మొదవించును. అంకార్థముల సన్నివేశనము నకై సంధిసంధాయకము లయిన ప్రవేశకము లయిదును అంకాశ్రయ మయిన బహువక్తవ్యమును విస్తృతమయినను సంక్షిప్త మొనర్ప నలెను. సంధానమున కుపయోగించు నంతగా వానినచ్చట చెప్ప నలయును. గద్యగతము లయిన ససంస్కృత ప్రాయము లగు నస మస్తపదము లచట ఖేదావహము లగును. కేవల చూర్ణపదప్రయో గము సుందరము కాదు. ప్రవేశకానులలో నుత్కలికాప్రాయము బహుతరసమాససంకీర్ణము నయిన రచనయు రమ్యము కాదు, అట్టిది యభినయ శాఖాంగములను త్రోసిపుచ్చును. సమాససంశయమున నర్థ నిశ్చయ మీయదు.

ప్రయోగ బాహుల్యమున నంకమున నర్థసమాప్తి కానపుడు పృథ్వాంతస్వల్పములు కథాకల్పము లయిన ప్రవేశకములతో నర్థ సమాప్తిని సూచింపవలెను. దివనావసానకార్యము అంకమున నుప సన్నము కాకపోయినపుడు ప్రవేశకమును సూచింప వచ్చునని పూర్వ మనుట నిట్లే సర్దుకొనవలయును. ప్రత్యక్షప్రయోజ్య మయినను ప్రయోగవశమున నంకప్రయోజ్యము కాజాలని కథావస్తువునకు ప్రవేశకమే శరణము. ఇది యంతయు ప్రయోగ బహుతరబహు మానమునె సూచించును. దివసకార్యము లనేకములు కలవు. వానిలో సుందర మగునది, యుపదేశోపయోగి యగునది ప్రయోగపదవిలో నవతరించి ప్రత్యక్షముగ ప్రదర్శిత మగును. మిగిలిన దంతయు ప్రవేశకమున గతార్థ మగును. ఇతివృత్త నిర్వాహము మాత్రమే

యధ్వుట దానిఫలము. అందుననే యది సంక్షిప్తకథాప్రాయముగ నుండును.

రంగనిషిద్ధములు

౪౦౧. యుద్ధం రాజ్యభ్రంశో మరణం నగరోపరోధనం చైవ

ప్రత్యక్షాణి తు నాంకే ప్రవేశకై స్సంవిధేయాని

యుద్ధము రాజ్యభ్రంశము మరణము పట్టణము ముట్టడించుట అంకమున ప్రత్యక్షముగ చూపరాదు. ప్రవేశకములచే నిరూపింప వలెను. యుద్ధమందు శస్త్రసంపాత బాహుల్య మున్నది. రాజ్యభ్రంశమున పతనములు మరణము లుండును. నగరోపరోధములో యంత్రప్రయోగము సురుంగప్రక్రియ లావశ్యకములు. వీనిని రంగమున చూపజనదు. ఇందు కొంద గిట్లందురు. మరణము రెండు విధములు. ఇతరుల క్రియాసంబంధమున సంపాద్య మగు మరణ మొకవిధము. చక్రముచే దైత్యశిరము ఛేదించుట యిట్టిది. ఇతరసంబంధి క్రియా నిరపేక్షముగ నె వ్యాభ్యాదుల యభిఘాతమున గలుగు మరణము రెండవది. వీనిలో మొదటి మరణమే రంగనిషిద్ధ మగుచున్నది. రెండవది రంగనిషిద్ధము కాదు. కావుననే మరణ మిచట కారికలో వేరుగా నిరూపిత మయినది. ఇతరు డొసరించు మరణ మిందు చూపరాదని భావము. ఇతరు డొసరించు మరణము యుద్ధమున సంఘోషితము కాదు. అయుద్ధపూర్వకముగా నశంకితశిశ్చేదముచు లోకమున నున్నది. అట్టి దిచట తగదు.” అని

ఇట్లను వీరి నిట్లు ప్రశ్నింప వలెను. “ఇట్టి మరణము ప్రయోజ్య మిట్టిది ప్రయోజ్యము కాదు” అను విషయవిభాగములో నిదాన మేమి కలదు? మృతునకు నిష్క్రమణ మెట్లు? అవస్థాన మెట్లు? మరణ మనిషిద్ధ మన్నప్పుడు నాట్యోపయోగి సమస్త ధ్రువాగానాదుల ప్రక్రియలకు విలోపమే కలుగును. సామాజికులకు విరసతా ప్రతిపత్తియు కలుగును. మరణ మంతట సమానము. కాన రంగమున మరణము ప్రయోజ్యము కారాదు. మరణానుభావము ప్రయోజ్యము. “మరణానుభావ వర్ణనమున గలిగెడి విశేష మేమి కలదు? యుద్ధవీరరాద్రాదులలో గూడ నీ యనుభావవర్ణనమున నేమి

ప్రయోజనమున్నది? తదనుభావముల గుర్తింపక పోయినచో ప్రవేశకములచే వర్ణించుట యెట్లు?” అని యందుచేని మరణమున గూడ నిట్లే యనుట యుక్తము. అంతట సమాధి సమము.

ప్రత్యాపత్తిశూన్యమయిన మరణమును రంగమున ప్రయోగింపరాదు. అట్టిది సర్వవిధ ప్రక్రియా విలోపకము. దాని నిరూపింపరాదు. ప్రత్యాపత్తి-పునర్జీవనము. మఱల బ్రతుకుట యున్నచో మరణము నిరూపింపవచ్చును. కొన్ని నాటకములందు ప్రత్యాపత్తి యున్నది. నాగానందములో జీమూతవాహనుని మరణము నిరూపితమయినది. అచట పునఃప్రత్యాపత్తి యున్నది. అందు జీమూతవాహనుడు త్వణమాత్రమనిశ్చితచేష్టాత్మకుడుగా నిరూపితుడయినాడు. అట్టి మరణము రంగప్రయోజ్యమే. కాని మరణానుభావసాక్షాత్కరణములో నదియు నొక విషయముగా నున్నది. మహాసాంపరాయములో వాహినీదలముల సాటోపరిక్రమణ మవశ్యంభావి. అప్పుడు శస్త్రవర్ణనాదు లుండక తప్పవు. తత్రాపరంభవిధానములు నావశ్యకము లగును. ఇట్టి పరిక్రమాటోపము ప్రయోజ్యము కావచ్చును, కాని తన్నిర్వాహ మచట ప్రదర్శనీయము కారాదు. ఈ యంశమే నిషేధకారణమున స్ఫుటీకృతమయినది. నిర్వాహపర్యంతము యుద్ధమే ప్రయోజ్యము కాదు. అచిరప్రత్యాపత్తి లేకపోయినచో మరణ మప్రయోజ్యము. ఝడితి ప్రత్యాపత్తిని నిరూపింపవలెను. కాకున్నచో అట్టిది ప్రత్యక్షప్రయోజ్యము కాకూడదు. ప్రవేశకములచే దానిని ప్రయోగింపజనును. ప్రవేశకము లని యనుటయుపక్షేపపంచకమధ్యమున నన్యత్రమమున సూచింప వలెను.

కొందరి యిట్లందురు. “వ్యాధిజన్యమరణమయిన నభిఘాతజమరణమయినను రంగమున ప్రయోజ్యము కావచ్చును. మరణము ప్రయోజ్యమనుట తదనుభావములను ప్రయోగింపవచ్చునని భావము. ఇట్టి ప్రయోగమున చనిపోయి మఱల జనించినట్లు నిరూపింప నక్కరలేదు. ప్రాణనిష్కాంతియు నిరూపింప రాదు. అపునర్జన్మప్రకృతి నిష్కాంతరహిత ప్రకృతి ప్రతిపాదింప వలెను.” అని. సహృదయ

నైరస్య నైమనస్య ప్రదాయి విషయ ప్రసక్తి విస్తరణ ముపకారి కాదు.

మరణాఖ్యానము తద్యత్నము సర్వథా యనాభ్యేయ మనుట కీ విషయమును నిదర్శకము.

౪౦౨. అంకే ప్రవేశకే చ ప్రకరణమాశ్రిత్య నాటకే వాచి

స పథః కర్తవ్యః స్యాద్ద్యోఽభ్యుదయా నాయకః ఖ్యాతః

ప్రకరణమున గాని నాటకమున గాని యభ్యుదయి యగు నాయకునకు ప్రత్యక్షముగ గాని వర్ణనమున గాని మరణము వధము నిరూపింపరాదు. అంకమున ప్రత్యక్షముగ నిరూపింప రాదని, ప్రవేశకమునను వర్ణనముచే నిరూపింప రాదని భావము. [ఉత్తరగామచరితము నందు శ్రీరాముడు శంబూకుని ప్రహరణ మొనరించుట ద్వితీయాంకమున నున్నది. శంబూకు డభ్యుదయి కాడు. కాని యది సముచితమా? యనిపించును. శంబూకునకు ప్రత్యాపత్తి యున్నది. అతోధిక తేజోమయ శరీరమును గలిగినది. వైరాజిలోకసిద్ధియు నిదర్శిత మయినది. ఇది యంతయు శ్రీరాముని యుపక్రాంతమహాభ్యుదయ నాయకుని ధర్మైకప్రవణతా సూచకము. ఎట్లయిన నిట్టి వాని భావించియె కతిపయభావములు వెలువడినవి.] ప్రత్యక్షముగా నెవని కేని మరణము ప్రయోజ్య మనుటను కొంద రే మాత్ర మంగీకరింప జాలరు. వారి మతమున నిచట “అంకే” యని యుక్తగ్రహణ మెందుల కనిపించును. కాగా నిచట “వధ” శబ్దమున మరణము సూచితముకాదు. పరు లొనరించు ఘాతప్రతిఘాతములె యిచట వధ ప్రతిపాద్యములుకాగా అన్యఘాతదానాదికమును ప్రత్యక్షముగా రంగమున ప్రదర్శితము కావచ్చును. అచిరప్రత్యాపత్తి యున్నను సమాశ్వాస మున్నను నాయకఖ్యాతునకు ఘాతదానాదికము ప్రదర్శనీయము కారాదు. ఇచట ఖ్యాతనాయకు డనుట పతాకానాయకాదు లర్థమని కొందరు తలచిరి.

నాయకునకు వధము చూపరాదు. వర్ణింపరాదు. ఆ నాయకున కపసరణమే నిరూపింప వలెను. “అశక్త్యే సర్వముత్సృజ్య అపగచ్ఛేత్. అదృష్టా హి జీవతః పునరావృత్తిః” ఏమియు శక్యము

కానప్పుడు సర్వము విడిచి యెటకేనిపోవలయును. పోయిన జీవము రాదు. జీవ మున్నచో మఱల నన్నియు పొందవచ్చును. అని లోక సిద్ధ మయిన న్యాయము. కావున నపసరణ వర్ణనమే ప్రశస్తము. అధవా; నాయకునకు సనిబంధన బంధనాత్మక మయిన గ్రహణ మయినను నిరూపింప వచ్చును. వాసవదత్తాపహారములో (?) వత్స రాజు గ్రహణబంధన మిందు దృష్టాంతము. కిలింజహస్తి ప్రయోగ మున మహాసేన మహారాజు వత్సరాజు నంతఃపురమున సనిబంధనముగ బంధించుట కథాప్రసిద్ధము. నాయకునకు సంధి సంధానమేని సం యోజ్యము కావచ్చును. రాజమండల బలము కల బలవంతుడగు రాజు దండెత్తి యాక్రమించినచో నబలపాలకుడు సంధిపడుట సము చితము. ఇట్లర్థశాస్త్రము నిరూపించినది. కాన సంధి యుక్తము. ఇట్లే యపసరణ బంధన సంధులు ప్రయోజ్యములు కాగా వీని విషయమున విషయవిభాగమును కూడ గుర్తింపవలసి యున్నది.

౪౦౩. అపసరణ మేవ కార్యం గ్రహణం వా సంధిరేవ వా యోజ్యః
కావ్యశ్లేషై ర్భూమిభి ర్భూధారసం నాట్యతత్వజ్ఞైః

కావ్యము ప్రధానరసానుసారమున నుండునుగదా ! ఆ కావ్యా ర్థము నందలి బంధనాద్యుపపత్తు లన్నియు కావ్యశ్లేష శబ్దవాచ్య ములు. యథారసముగా కావ్యాధిశ్లేషోపక్షీతము లయిన యపసరణాది కార్యములను నాట్యతత్వజ్ఞులు నిరూపింప వలెను. “కావ్యశ్లేష” స్థానమున “కార్యవిశేష” పాతమును కొంద రంగీకరించిరి. అదియు మా కవిరుద్ధము కాగలదు. రససముచితముగా కార్యవిశేష సముపలక్షీతము లయిన యపసరణ గ్రహణ సంధులను నాట్యవిదులు కూర్పదగు నని భావము.

✓ అ ప్ర యో జ్య సం గ్ర హ ము

౪౦౪. స మహాజనపరివారః కర్తవ్యం నాటకం ప్రకరణం వా
యే తత్ర కార్యపురుషా శ్చిత్వారః పంచ వా డే ప్యుః

ప్రత్యక్షప్రయోజ్యములు కారాని వాని సంగ్రహమును సామాన్యద్వారమున ప్రదర్శించుటకీ యార్థ తగియున్నది. నాటక మును గాని ప్రకరణమును గాని మహాజనపరివారముగా నొనర్ప

రాదు. అందు కార్యపురుషు లయిదుగురుండ దగును. నలుగురుండ వచ్చును. సంఖ్యారూపమున మహాజనము - అనేకజను లుండరాదు. మహాజనపరివారము—మహాజనమున పరివరణము. ఆ వస్తువు ననుసరించి యనేకజనుల పరివరణము నాటకమున తగదు. ప్రకరణమున తగదు. 'వా' గ్రహణమున నితరమున గూడ తగదని తాత్పర్యము. దీని భావ మిట్లుండును. కొన్ని కథావస్తువులు బహుతరపురుషసాధ్యములుగా నుండును. సముద్రమున సేతుబంధన మిట్టిది. ఇట్టిది సర్వము ప్రత్యక్షముగ ప్రదర్శనీయము కాకూడదు. "మహాజనపరివారం"— "మహతో జనస్య పరితో వరణం" పితృపుత్ర, శ్వశూర్నుషా, గురు శిష్యాది మహాజనులకు సభ్యజనులకు పరివరణము—చిత్తసంకోచము సంపాదించు పరిచుంబనాదికము సర్వ మేదయినను ప్రత్యక్షప్రయోజ్యము కాకూడదు. ప్రత్యక్షప్రయోగార్హమగునదియు కార్యపురుష పంచకముతో గాని పురుషచతుష్కముతో గాని ప్రయోజ్యము కావలెను. ఈ కార్యపురుషులును ప్రకరీఃతాకాది రూపులై యుందురు. తత్పరివారస్వరూపులై యుందురు. పురుషప్రకర్ష మావశ్యక మయినచో పదిమంది రంగప్రవిష్టులగుదురు. ఎనిమిదిమంది ప్రవిష్టు లగుదురు. అంతకధికముగా నున్నచో నభినయచతుష్టయ మవిభావనీయ మగును. దేవయాత్రా పరిదృశ్యమాన జనసమాజము వలె నెవరుపలక్షితులు కారు. ఇట్లంకమున ప్రవేశకస్వరూపము వితముగా నిరూపిత మయినది.

నాటకరూపదర్శనము

౪౦౫. కావ్యం గోపుచ్చాగం కర్తవ్యం కార్యబంధ మాసాద్యయే చోదాత్తా భావాస్తే సర్వే పృష్టతః కార్యాః

౪౦౬. సర్వేషాం కావ్యానాం నానా రసభావ యుక్తి యుక్తానాం నిర్వహణే కర్తవ్యే నిత్యం హి రసోఽద్భుతస్తజ్ఞైః

సర్వసముదాయాత్మక మయిన నాటకరూపదర్శనము ప్రకృత ప్రసంగప్రాప్తము. కార్యబంధ మధిగమించి కావ్యమును గోపుచ్చాగ కల్పముగా నిర్మింప వలెను. ఉదాత్తములగు భావముల నన్నిటని కావ్యవృత్తమున యోజనము చేయ వలెను. నానా రసభావ యోగ

యుక్తము లయిన సర్వకావ్యముల నిర్వహణమున నియతముగా నద్భుతరసమును తద్విద్వదులు కూర్పవలెను. ఇది పిండిత మయిన మూలార్థము. కావ్యము గోపుచ్చార్చగ మనుటను క్రమసూక్ష్మంగ మని కొందరనిరి. కొంద రిట్లనిరి. గోపుచ్చమున కొన్ని వెంట్రుకలు ప్రాస్వములుగా నుండును. కొన్ని దీర్ఘములుగా నుండును. అట్లే ముఖసంధిలో కొన్ని కార్యములు పరిసమాప్తము లగును. మఱికొన్ని ప్రతిముఖ పర్యంతము ప్రసరించును. కొన్ని యవమర్శావసానములుగా నుండును. ఇతరములు నిర్వహణపర్యవసాయ లగును. రత్నావలిలో ప్రమోదోత్సవము ముఖసంధి యందే నిష్పిత మయినది. బాధ్రవ్య వృత్తాంతము ముఖోపక్షిప్తమై నిర్వహణనిష్ఠ పొందినది. ఇట్టి దిది గోపుచ్చార్చగరీతి. ఉదాత్తభావములు సారరూపము లయిన పదార్థములు. అట్టివానిని పర్యంతమున ప్రతిపాదింప వలెను. ఇందిది హేతువు. నాటకాదులన్నిటి యందు నిర్వహణమున నద్భుతరసమును కూర్పవలెను. అట్లయినచో నా కావ్యములు రసభావముల యోగమున పరస్పరసంబద్ధములు యుక్తములు కాగలవు. కాకున్న పరస్పర యోగయుక్తి కుదురదు. ప్రబంధార్థమున కేకవాక్యత ప్రాణము. ఏకవాక్యత లేకున్న ప్రబంధార్థమేమి యుండును? శృంగారమున స్త్రీ రత్నము లభించును. వీరమున పృథివీలాభ మున్నది. రౌద్రమున శత్రుక్షయము కలుగును. కరుణాదులు తన్నివృత్తి సంపాదకములు. ఇట్టి యీ క్రమనియతి చూడగా నిది యవభాసించును, లోకోత్తరా సంభావ్య మనోరథ ప్రాప్తిలో నద్భుత మావశ్యక మగుచున్నది. అసాధారణలాభము ఫలముగా కల్పిత మయినప్పుడు ఫలమేదియో యవశ్య మున్న దన్న సంభావనము కలుగును. క్రియకు ఫలమవశ్య ముండు ననిపించును. కాగా నుపాయవ్యూహాదనాయత్తత వలని ప్రయోజన మేమిలె! యనిపించును. ఇట్లు భావింపగా నద్భుతావసానత్వ మొనరింప దగ దనిపించును. “దుష్కర మయిన నుపాయక్రమమున సిద్ధింప గలదని, యుపాయానుసారముననే ప్రపర్తింప వలెనని” వ్యూహాద్యజనున కభిప్రాయ ముదయించు తెల్లు! అందుననే కావ్య మందలి నానారసభావముల సంవాదసంబంధమునకై యద్భుతమునూ నిర్వహణమున నిరూపింప వలెను.

ఇప్పటి కీ విధముగా విధియుక్తముగా విహితముగా సంగ్రహముగా నాటకలక్షణము నిరూపిత మయినది. సంస్కృతలోకమున లక్ష్యము ప్రసిద్ధముగా నున్నది. ఇచట లక్షణము నిరూపిత మయినది. లక్షణబలము ననుసరించి లక్ష్యమును యత్యపురస్సరముగా ప్రసాధింపవలెను. లక్షణముచే శోభాయుక్తముగ జేయవలయును.

ప్రకరణ సమీక్ష

ఇట్లుపై ప్రకరణలక్షణ మావశ్యకము. లక్షణయుక్తి ననుసరించి ప్రకరణలక్షణము నిరూపింతుము. విషయము లక్షణద్వారమున హృదయాను ప్రవేశము సంపాదించును. లక్షణవివేకమున కది మిక్కిలి యుపకారి.

౪౦౭. యత్ర కవిరాత్మకాశ్యపస్తు శరీరం చ నాయకం చైవ
చౌత్పత్తికం ప్రకురుతే ప్రకరణమితి తద్బుధైః జ్ఞేయం
౪౦౮. య చ నార్హ మథాహర్యం కావ్యం ప్రకరేత్సభాత గుణ యుక్తం
ఉత్పన్న దీప వస్తు ప్రకరణ మితి తద్బుధైః జ్ఞేయం

భేదములతో కూడుకొనిన ప్రకరణ లక్షణము నామనిర్వచనమిందున్నది. కావ్యనిర్మాత యగు కవి యాత్మశక్తి ననుసరించి కావ్యవస్తు వనదగు సాధ్యఫలమును, శరీరమని వ్యవహరింపదగు సాధ్యఫలోపాయ మయిన కావ్యాభిధేయవస్తాదికమును నిర్మించునేని యది ప్రకరణ మగునని బుధులు గుర్తింపదగును. కవిప్రతిభా సముత్పన్న వస్తుక మాత్పత్తికము. చౌత్పత్తిక వస్తు వున్నందున నిది ప్రకరణ మయినది. కఠినయ యువ కవులు వస్తువు సముత్పాద్య మొనరింపరు. ప్రకరణమునిర్మాణింప దలతురు. వారనుత్పాద్యమును కూర్చిన ప్రకరణము కాదు కద!, వారేమి చేయవలయును? అనుత్పాద్యాంశమును వారెచటనుండియు గ్రహింపరాదు. వారొనరింపదగు దానిని రెండవ కారిక దర్శించును. వారనార్హ వస్తువును పరిగ్రహింప దగును. పురాణాదు లార్హములు. పురాణాది వ్యతిరిక్తములయిన బృహత్సకాదు లనార్హములు. తదుపనిబద్ధములయిన మూలదేవచరితాదులను వారు స్వీకరింప వచ్చును. వారు వారి కావ్యమునాహార్యముగ నేని నిర్మింప వచ్చును. పూర్వకవికావ్యముల నుండి

వస్తు వాహరించుకొని వారు రూపించిన నది యభూత గుణయుక్తము కాగలదు. సముద్రదత్తచేష్టితాదు లిట్టివే. వా రట్లాహరించిన వస్తు వాహార్యము. ఇతరకవులు కూర్చిన వాని నుండి తెచ్చికొనిన కథాంశము కవిత్వము కానేకాదు. అప్పుడచట ప్రకరణమును వాదోయుక్తి సంగత మగునా? అగును. అదియు ప్రకరణ మగును. అందుననే యుత్పన్నబీజవస్తుకము ప్రకరణ మని నిర్వచన ముత్తరార్థములొ గలదు. ఉత్పన్నము పూర్వసిద్ధప్రసిద్ధ మయిన కావ్యము. అందలి బీజ మందలి వస్తువు కలది యుత్పన్నబీజవస్తు వగును. అదియు నభూతగుణ యుక్తమే. కాన ప్రకరణము కాగలదు. బృహత్కథాదుల లోని ప్రసిద్ధము లయిన గుణము లం దుండును. కావ్యాంతర సుప్రసిద్ధము లయిన గుణము లం దుండును. “ప్రకరోతి తదితి ప్రకరణం” దాని నిదియిట్లు ప్రకర్షయుతము చేసినందున ప్రకరణ మయినది. బృహత్కథాది సిద్ధము లయిన మూలదేవాదుల కథలకు కవి శక్తి యధికావాష మొనరించునేని యది ప్రకరణ మగును. ఇదే విధముగ పూర్వకవి సముత్పేక్షితము లయిన సముద్రదత్తచేష్టితాదుల వర్ణనమున గూడ కవియధికావాషము కూర్చి ప్రకరణ మొనరింపవచ్చు నని తాత్పర్యము. ప్రకరణము నం దితివృత్తము యోజనము చేయుటలో పూర్వము నిరూపించిన నాటకీయముల నతిదేశ ద్వారమున స్మరించుట యుక్తము. నాటకమున వస్తువు శరీరము వృత్తిభేదములు నిరూపితము లయినవి. సలక్షణముగా వాని నన్నిటిని ప్రకరణమున గూడ సర్వసంధులందును సమాయోజనము చేయ వలయును. పూర్వము నాటకలక్షణావసరమున ఋద్ధివిలాసాదియుక్త మని నానావిభూతీసంయుక్త మని యింక నింకను నాయకఫలవత్త్వము నిరుక్త మయినది. అంకప్రవేశకాధ్యతయు సూచిత మయినది. నానారసభావచేష్టిత సాహిత్యము సంహిత మయినది. సుఖదుఃఖోత్పత్తికృతత్వ ముల్లిఖిత మయినది. సర్వ మది యిందును సంయోజ్యము. కొందరు; అంకపరిమాణము, అంకాంతరసంధానహేతువు లయిన ప్రవేశకము లందు ప్రయోజ్యము కావలసిన దివసావసానకార్యాదులు నన్నియు ప్రకరణమున గూడ ప్రయోజ్యములని యనిరి. మే మననిది వా రనినది కానరాదు.

అతిదేశనియము

౪౦౯. విప్రపణిక్వవచివానాం పురోహితామాత్య సార్థవాహానాం

చరితం యన్త్రైకవిధం జ్ఞేయం తత్ప్రకరణం నామ

౪౧౦. నోదాత్తనాయకకృతం స దివ్యచరితం స రాజసంభోగం

బాహ్యజనసంప్రయుక్తం తత్ జ్ఞేయం ప్రకరణంతజ్ఞేః

అతిదేశప్రాప్త మని యతిప్రసంగము కూర్ప జనదు. ఈ యార్యాద్వయ మట్టి యతి ప్రసంగము వారించును. సచివుడు మంత్రి. అమాత్యు డధిక్రమము. సార్థవాహుడు పణ్యముల సమాహర్త. తద్దేశమున క్రయవిక్రయము లొనరించు వణిక్కుల కన్న సార్థవాహు డన్యుడు. ప్రకరణమునందు విప్రవణిక్సచివులయు పురోహితామాత్య సార్థవాహులయు నానారస సంయుక్త మయిన చరితమును నిబంధింప వలెను. వైకరసాంతర విహితత యతిదేశసిద్ధి మనియె సూచితము కాగలదు. ప్రకరణము ప్రఖ్యాతోదాత్తనాయకము కాదు. రెండవ యార్యలో నిది స్పష్టము. ప్రకరణ ముదాత్తనాయక కృతము కారాదు. ఉదాత్త నాయకతా నిషేధమున నాటకవైపరీత్య మర్థ సమాయాత మగునని, నాటకమున దేవవ్యక్తి నాయకుడుగా నుండుట నిషిద్ధమయినది కాన ప్రకరణమున దేవుడు నాయకుడుగా నుండవచ్చునని యాపాదింతురేమో; యది తగదనియే “న దివ్య చరితం” సూచించును. ప్రకరణము నందు దివ్యచరితము నిబంధింప రాదు. నాటకము దివ్యాశ్రయోపేతమని యంటిమి. దేవవ్యక్తులు ప్రయోజ్యులుగా నందుండవచ్చును. ఆదేశరహితముగా నాయకు నాశ్రయించి దివ్యుల చరిత మిందు నుండ వచ్చునని ప్రసక్తము కావచ్చును గాని యదియు ప్రకరణమున నిషిద్ధ మగుచున్నది. నాటకములోని దేవులు ప్రధానాశ్రయమున నుందురు. తుల్యయుక్తి ననుసరించి పరిశీలింప దేవుల వలె నప్రధానముగ నయిన రాజప్రవేశ మీ ప్రకరణమున నుండదగునేమో యని యాశంక యుదయింప వచ్చును. కాని యిది నిరాకరింప దగినదె. రాజసంభోగము ప్రకరణ మున నుండదగదు. వారి భోగస్పర్శల కిం దవకాశము లేదు. విప్ర వణిక్సచివాదుల భోగసంభోగముల నిందభూహించి నిబంధింప వలెను. అందుననే రాజసంభోగనిషేధమె నిరూపిత మయినది.

ప్రకరణము బాహ్యజననంప్రయుక్త మగునే కాని కంచుకి మొదలయిన యంతఃపురజను లిందు నియుక్తులు కారాదు. కంచుకిప్రభృతు లంతఃపురోచితులు, తద్వ్యతిరిక్తబాహ్యజనులె చేటదాసాదులు ప్రవేశకాదులం దిం దుందురు. ఎవ రెవ రెట్టెట్టి వా రిందుండ దగు దురో యీ యార్య నిర్దేశించును.

ప్రకరణపరివారము

400. దాన విట శ్రేష్ఠి యుతం వేశస్త్రుప్రచార కారణోపేతం
మందకుల స్త్రీ చరితం కావ్యం కార్యం ప్రకరణే తు

కంచుకిస్థానమున దాసుడు, విదూషకస్థానమున విటుడు, అమాత్యస్థానమున శ్రేష్ఠి ప్రకరణమున నుండదగు వారు. వేశ్యా వాటమునకు వేశమని పేరు. అందలి యాడివారు వేశవనితలు. వారి యుపచారవిశేషములను వైశికాధికారమున నిరూపింతుము. వేశోప చారము కారణముగా శృంగార ముండును. ప్రకరణము తాదృశ శృంగార సముపేతము కావలెనని తాత్పర్యము. ఇది యిట్టిదయ్యు మందకులస్త్రీ చరిత సముపేతము కావలెను. కులస్త్రీ విషయ మయిన చేష్టితము మందముగనె యుండ వలెను. ఉపాధ్యాయు లిట్లనిరి. మందకులము లందలి స్త్రీల చరితమునె ప్రకరణమున నిరూపింప వలెను. కావున ప్రకరణమున కులాంగనయు మందకులయె యగునని దన్నిత మయినది. పుష్పదూషితక మను ప్రకరణమున సీ భావమె సంభావిత మయినది. అందు సముద్రదత్తుడు అశోకదత్తాది శబ్దాకర్ణన మున శంక కలవాడయినాడు. అట్లాతని కా శంకానిబంధనము దుష్టము కాదు. అది నిర్వహణాంత ముపయోగించు చున్నది. నంద యంత్ర నిర్వాసన హేతు వయినది. నందయంత్రీ గృహంతరాపస్థయు సీ నిమిత్తక మని స్పష్టము. ఇదియె ముఖసంధిలో మూల మయినది. పరపురుషాశంకా సంభావనమున కిదియె హేతువు. దీని నిట్లే యంగీక రింప వలెను. అట్లంగీకరింపక పోయినచో పుత్రుడు సన్నిధానమున లే నప్పుడు కోడలి ప్రవృత్తిననుమానించి యామెను నిర్వాసితను జేయుట (యింటినుండి వెడల గొట్టుట) యు నామె శబరసేనాపతి యింట నుండవలసి వచ్చుటయు నుత్తమప్రకృతుల కంతయు ననుపపన్నమై

కావలసి వచ్చును. రాజోచితోత్తమ ప్రకృతులు కొంగరున్నారు. వారి యా యుత్తమత్వము స్వపరాపేక్షాధీన మయినది కావచ్చును. అట్టి యుత్తమత్వమును వణిజ్యోత్పాదులందు సమారోపించి యందితరులదూషణ మొనర్చుటచే బ్రహ్మయశము ఖండితము కాదు. స్వామియశమును ఖండితము కాదు. స్వయశమే ఖండితమగును. మిథ్యాయశస్కులు కొంద రితరుల యశమును మిథ్యాకలంకితము చేయుట కుద్యమింతురు. వారు వారి యశమునె కలంకితము చేసికొని నట్లగును. నాయకపద మాత్రమున యశము కలుగదు. దుర్యోధను నకు గలిగిన యశమేమి? కాన శంకాదు లేల? యనిపించును. ప్రకరణము నం దట్టి నాయకు డితరవణికుల కన్న నుత్తమ డుండదు. అట్టి యాతడె వృత్తాద్వ్య డగుట సముచితము. ఈ యవాంతరవిషయమిక చాలును.

ఇంతవఱ కీ నిరూపణమున ప్రకరణము సప్తవిధ మనినట్లయినది. ఆ విధము లిట్లభ్యాష్యాములు.

౧. కవిప్రతిభానుసారమున వస్తుశరీరనాయకుల కూర్చి కల్పనా కథ నిబంధించుట

౨. అన్తాహార్యముగా నభూతగుణయుక్తముగా నుత్పన్న బీజవస్తుకముగా కూర్చుట

౩. నాటకమునందలి వస్తుశరీరవృత్తిభేదముల నతిదేశమున సర్వసంధులందు కూర్చుట

౪. విప్రవణిక్తచివపురోహితామాత్యసార్థవాహుల నానారస చరితనిబంధనము

౫. ఉదాత్తనాయక దివ్యచరిత రాజసంభోగములు లేకుండుట

౬. శాహ్వజన దాస విట శ్రేష్ఠియుత మగుట

౭. వేశోపచారము మందకులస్త్రీచరిత ముండుట.

ఇట్లు ప్రకరణము సప్తవిధము. ఇట్లేని సప్తవిధ మనవచ్చును.

౧. ఉదాత్తనాయకకృతము కాకుండుట

౨. దివ్యచరితము లేకుండుట

3. రాజసంభోగ రాహిత్యము

౪. బాహ్యజన సంప్రయోగ ముండుట

౫. దాసవిట్రశేషియుత మగుట

౬. వేశవనితోపచార ముండుట

2. మందకులస్త్రీచరిత ముండుట

ఈ సప్తవిధప్రకరణమున ప్రత్యేకము భేదత్రయ మున్నది. కాగా ప్రకరణమున నేకవింశతిభేదములు కలుగును. వాని యభ్యుహనిదాన మయిన భేదత్రయ మీ యార్యాత్రయములో దర్శిత మగును.

౪౧౨. నచివ శ్రేష్ఠ బ్రాహ్మణ పురోహితామాత్య సార్థవాహనాం
గృహవారా యత్ర భవేత్ స తత్ర వేశ్యాంగనా కార్యా

౪౧౩ యది వేశ్యాయువతి యుక్తం స కులస్త్రీసంగమోఽపి స్యాత్
అథ కులజన ప్రయుక్తం స వేశయువతి ఛవే తత్ర

౪౧౪. యది వా కారణయుక్త్యా వేశకులప్రకృతోపచారః స్యాత్
అవికృతభాషాచారం తత్ర తు పాత్యం ప్రయోక్తవ్యం

సచివాదులకు సంబంధించిన గార్హస్థ్యసంబంధి వార్త యుండు నేని యచట వేశ్యాంగన నాయికగా నుండరాదు. ప్రకరణము వేశయువతి యుక్తమే యగునేని కులస్త్రీసంగమ మచట నుండరాదు. కులజనప్రయుక్త మగునేని వేశయువతి యుండరాదు. గార్హస్థ్యచిత వార్త యంతయు పురుషార్థసాధక మయిన యితివృత్తముగా నుండును. అందు వేశ్య నాయికగా నిబద్ధ యగునేని యిక పురుషార్థ కథ యేమి? అంతయు నది కామకథ యగును. విటాదులు నాయకులుగా నుండు రేని గృహస్థతాచింతనమున నామెయు నాయికగా నిబంధనీయ కావచ్చును. గృహస్థతాచింతావర్ణనము లేకపోయినచో విటాదులకు వలె శ్రేష్ఠిసార్థివాహదులకును వేశ్యాయోగ మవిరుద్ధమే యగును. కావున నామెయు ప్రదర్శనీయ యని యర్థ సామర్థ్యమున లభించును. అప్పుడచట కులస్త్రీసంగమము కూర్పరాదు. ఇదియ రెండవ యార్యాసంకేతము. వారవనితయున్న కులస్త్రీ లేదు. కులవనితయున్న వారస్త్రీ యుండరాదు. ఇట్టి యీ

భేదద్వయము శ్రేష్ఠీసచివాదివిషయము. విటాదివిషయవ్యవహారము వేశ్యాకులజాసంక్లిష్టముగ నె యుండుననుట స్పష్టము. కారణయుక్తి ననుసరించి వేశవనితోపచారము కులవనితోపచారము నుండవలసి వచ్చినచో నవికృతభాషాచారముగ నె యచట పాత్యమును ప్రయోగింపవలసి యుండును. ప్రకరణమున విటు డున్నప్పుడు వేశస్త్రీ ప్రధానగా నుండదగి యుండుట చెప్పితిమి. అచటగూడ కులవనిత పితృపితామహాదుల యనురోధమున నుండదగును. ఇదియె కులవనిత యుండుటలోని కారణయుక్తి. అవికృతభాషాచారమున కిది భావము. కులవనిత కవికృత భాషయె యుండవలెను. శౌరసేని కులవనితా భాష. వేశ్యకు సంస్కృతభాష యుండవలెను. ఆచార మనునది కులవనితయందు వినయప్రధానముగ నుండును. వేశ్యలో విపరీతముగ నుండును.

దేవీచంద్రగుప్త రూపకమున నిట్లున్నది. అందు మాధవసేన నుద్దేశించి చంద్రగుప్తు డిట్లనును.

“అనందాశ్రు సితేతరోత్పలరుచో రాబధ్నతా నేత్రయోః
ప్రత్యంగేషు వరాననే! పులకిషు స్వేదం సమాతన్వతా
కుర్వాణేన నితంబయో రుపచయం సంపూర్ణయో రప్యసౌ
కేనాప్యస్పృశతాప్యథో నివసన గ్రంథి స్తవోచ్ఛాసితః”

“సితోత్పల కాంతి కల నీ నయనముల నానందాశ్రు వుదయించి నది. నీ సపులకాంగముల స్వేదము కలిగినది. నీ సంపూర్ణనితంబము లకు నుపచయము వచ్చినది. ఇదియేమే? వరాననా! ఏ స్పర్శ లేకున్నను నీ కోకముడి యుచ్ఛాసితమయినదే!” ఇందు నాయికా ప్రవృత్తి వినయముఖ్యముగ నుండమి విశదమె. ఇందు వ్యుత్పాద్య మేవంవిధమె యయినందున అట్టి నాయికయె యున్నది. పూర్వాంకము లందు నీ రీతియె స్పష్ట మయినది.

౧. వేశవనిత నాయిక యయినచో కులస్త్రీభోగ ముండదు.
౨. కులీనాభోగ మున్నచో వేశవనితోపచార ముండదు.
౩. విటాదివిషయమున వేశకులవనితోపచార ముండవచ్చును.

పూర్వోక్తము లయిన సప్తప్రకారముల కీ త్రయసంబంధమున నిరుపదీయకృత భేదములు కలుగుట ప్రసిద్ధమే. ప్రకరణమున సామాన్యముగా నా యక్షోద్దేశమున మధ్యములె యుపయోగులుగా నుందును. మధ్యమస్థంభవము బహుళ మగుట వలన బాహుళ్యమున విష్కంభక సంభావన ఘటించును. అందుచే ప్రకరణ విష్కంభకమును లక్షణ యుక్త మొనరింప వలెను.

ప్ర క ర ñ వి ష్క ం భ ము

విష్కంభార్థ మిట్లున్నది. “విష్కంభయతి— ఉపస్తంభయతీతి విష్కంభకః” విష్కంభింప జేయునది కావున విష్కంభ మయినది. విష్కంభము నస్తువును సాధారము చేయును. ప్రతిష్ఠితము చేయును. ఇట్లొనర్చుటనే యుపస్తంభ మనవచ్చును.

౪౧౧. మధ్యమపురుషై ర్నిత్యం యోజ్యో విష్కంభకోఽత్ర తత్వజ్ఞైః

సంస్కృత వచనాదుగతః సంక్షేపార్థః ప్రవేశకపత్

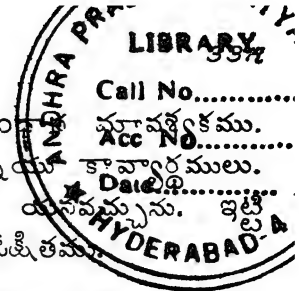
౪౧౬. శుద్ధః సంకీర్ణో వా ద్వివిధో విష్కంభకః కర్తవ్యః

మధ్యమపాత్రః శుద్ధః సంకీర్ణో నీచ మధ్య కృతః

౪౧౭. అంకాంతరాల విహితః ప్రవేశకోఽర్థ క్రియాం సమభివీక్య

సంక్షేపాత్పుంధినా మర్చనాం చైవ కర్తవ్యః

తత్వజ్ఞు లగువారు విష్కంభకమును మధ్యమపాత్రలచే ప్రయోగింప వలెను. సంస్కృతభాషావచనమున నీది యనుగతము కావలెను. ప్రవేశకము వలె నిదియు సంక్షేపార్థకము. విష్కంభకము శుద్ధమని సంకీర్ణమని రెండు విధములు. కేవల మధ్యమపాత్ర ప్రయుక్త మయినచో శుద్ధవిష్కంభకము. నీచ మధ్య పాత్ర ప్రయుక్తమయినచో సంకీర్ణ విష్కంభకము. అర్థక్రియాకర్తవ్యతనె కర్తవ్యముగా నభిసంధాన మొనర్చుకొని ప్రవేశకవిధముననె సంకీర్ణ విష్కంభకమును సనూయోజన మొనరింపవలెను. మూడవకారికలో నర్థక్రియా స్వరూప మున్నది. సంఘల సంక్షేపము ననుసరించియు సర్థముల సంక్షేపము ననుసరించియు విష్కంభకము సంకమున గాని యంకముల యంతరాలమున గాని కూర్పజనును. ప్రవేశకస్వరూపకథనము లోని యర్థక్రియను చక్కగా సమీక్షించి విష్కంభకమును కూర్పవలెను.

విష్కంభకము నందు సంఘుల సంతేపానుసంతకము మావశ్యకము.
యధము రాజ్యభ్రంశము మొదలగునవి యన్నియు కావ్యములు.
వాని క్రియావస్థానుసంధానము నగ్రక్రియావీక్ష యనవచ్చును. ఇట్టి
సమభివీక్షతోడనే విష్కంభకసంయోజన మపేక్షితము.

ఈ విష్కంభకనిర్మితిలో కోహలుని భావ మిట్లున్నది. ముఖాం
కమున నిదివిహితము కావచ్చును. అంతరాంతరమునను విహితము
కావచ్చును. ఇది యాతని భావము. “మధ్యమపురుషనియోజ్యము
నాటకమున ముఖసంధిమాత్రసంచారము విష్కంభకమని, ప్రవేశ
కము వలె నాటకయోగమున విఘానయోగ్య” మని యనెను కద!
అంకాంతరాలవిహితమని యిందున్నదేమి? కాగా సంకాంతరాను
సారి యగునె! అయిన నేమి? మా భావమున దోషము లేదు.
కోహలవచన ముపలక్షణార్థము. ముఖాంకమున నుండవచ్చును.
అంతరాంతరముల నుండ వచ్చును. ఇది భావింపుడు! బీజము బిందు
వును ప్రథమమున నుపేక్షిస్తము లగును. అందు పృథగ్జనులకు ప్రవేశ
ము లభింపదు. అది సచినాదులకు గోచరము. ఉదాత్తప్రకృతులు
బీజబిందునిర్వాహకులు. ఇట్టి విశిష్టుల యపేక్షేషమున విష్కంభకము
నకే యవసర మున్నది. ఒకప్పుడంకాంతరము లందును మంత్ర
గుప్తత బీజబిందువులందు వలె సమముగనె యుండునేని యట్టి ఘట్ట
ములలో గూడ విష్కంభకప్రవేశ మనివారితమె యగును. మంత్ర
చింతనములో పృథగ్జనులకు ననుప్రవేశము కార్యవశమున సంభవించి
నను ప్రథమోపేక్షేషములో ప్రవేశక ముండరాదు. ఇట్టి నిర్ణయమె
యుక్తము. మధ్యమపాత్రలు ప్రథమోపేక్షేష మొనరింప దగుదురు.
అప్పుడు శుద్ధవిష్కంభ మగును. పృథగ్జనులకు ప్రసక్తియున్నచో
సంకీర్ణవిష్కంభకమె సముచితము. పృథగ్జనుడు మంత్రచింతనములో
ననుప్రవేశము పొందవలసి యున్నదని ప్రథమోపేక్షేషమునందు ప్రవేశ
క మేర్పఱచుట యుక్తము కాదు. విష్కంభక మంకాంతరాను
సారి యని యనుట సామాన్యోక్తి. అంకమధ్యమని యనుటచే ప్రస్తా
వనాంకమధ్యవర్తితయు విష్కంభకమునకు సూచితనిరుక్త మగు
చున్నది. ప్రవేశకవిష్కంభక విషయమున లింగవచనము లతంత్ర

ములు కావున స్త్రీల కనుప్రవేశ ముండవచ్చును. సంఖ్యాధిక్యము నుండవచ్చును.

నాటిక

ప్రధానులయిన రాజప్రాయజనులకు నాటకము సకలపురుషార్థ విషయ మయిన వ్యుత్పత్తిని సంపాదించగలదు. మధ్యమప్రాయ జనులకు ప్రకరణము పురుషార్థవ్యుత్పాదక మగును. మధ్యమప్రాయ జనుల పూర్వకుతూహలము కలవారు కావున నిరువదియొకటి భేదములు ప్రకరణమున నుపపాదించుటచే చిత్రవ్యుత్పత్తి సూచిత మయినది. రూపకముల సామాన్యలక్షణ ప్రస్తావములో పరస్పరము లక్షణ సాంకర్యమున బహుభేదములు సంభవించుట సూచిత మయినది. నానిలో నాటకప్రకరణములు రెండు ప్రధానములు. సర్వరూపక ప్రసరణ కారకములు. ఈ రెండిటి లక్షణసాంకర్యము సూచించినచో సర్వరూపకదర్శనము కలుగును. కాన వీని సంకీర్ణత దర్శనీయ మయినది.

౪౧౮. అసయోగ్య బంధయోగ చన్ద్యో బేదః ప్రయోక్తుచిః జ్ఞేయః

ప్రఖ్యాతప్రితరే వా నాటకయోగే ప్రకరణే వా

నాటకప్రకరణము లను వీని బంధయోగమున, ఉభయ సంబంధ సంయోగమున వేరొక భేద ముదయించునని ప్రయోక్తలు గుర్తింప వలెను. నాటకయోగము బహుల మయినచో ప్రఖ్యాత మనవచ్చును. ప్రకరణసంబంధ మధిక మయినచో నితర మనవచ్చును. నాటకకావ్యబంధమున నీ సంకీర్ణ భేద ముదయించును.

ఉద్దేశక్రమానుసారమున వాని వాని లక్షణముల విస్తరించుట మరల నాయా లక్షణముల పరామర్శించుట యంతయు నిది గౌరవము. అట్లుకాక సంకీర్ణ స్వభావక మయిన నాటిక నిచట లక్షణయుక్తముగ నిరూపించుట యుక్తభావము. ఈ యార్యాత్రయ మిందు పర్యప్తము.

౪౧౯. ప్రకరణ నాటక భేదా దుత్పాద్యం పస్తు నాయకం సృజతిం

అంతఃపుర సంగీతక కన్యా మధికృత్య కర్తవ్య

౪౨౦. స్త్రీప్రాయ చతురంకా లలితాభినయాత్మికా సువిహితాంగి

బహుస్పృత గీత పాత్యా రతినంభోగాత్మికా చైవ

౪౨౧. రాజోపచారయుక్తా ప్రసాదన క్రోధ దంభ సంయుక్తా
నాయక దేవి దూతీ నపరిజనా నాటికా జ్ఞేయా

ప్రకరణనాటకములచే నయిన భేదమున నాటిక కలుగునని దూరాన్వయమున గుర్తించునది. నాటికలో సంతయు నాటకలక్షణముండదు. అంతయు ప్రకరణలక్షణముండదు. ఉభయలక్షణసంబంధ సాంకర్యముండును. ఇట్లు లక్షణాన్వయమున నాటిక యని నేరుగా పరిగణింపవలసి యున్నది. నాటికలో వస్తు వనదగిన చరితముత్పాద్యముగా నుండును. సృష్టి యగు నాయకు నిది యవలంబించి యుండును. అంతఃపుర సంగీతక కన్య నుద్దేశించి నాటికను నిర్మింపవలెను. అంతఃపురకన్యను గాని సంగీతశాలాకన్యను గాని పొందదగి. నట్లుగా నిశ్చయించి నాటిక నిర్మింప వలెను. నాటిక స్త్రీప్రాయము. స్త్రీలు బహులముగా నుందురు. ఇందు నాల్గంకము లుండును. ఏదేని యొక యవస్థావిశేషమునకు సరసముగా నవస్థాసమావాప మొనరించుట సమంజసముగా నుండు నని భావము. నాటిక లలితాభినయాత్మక మగుటచే కైశికీబంధము రమ్యముగా నుండవలెను. నాల్గవిధములయిన కైశిక్యంగములు నాటికలో పూర్ణముగా సువిహితములు కావలెను. నానావిధములయిన సృష్టిములు గీతములు పాఠ్యములు నాటికలో శోభాసంధాయకము లగును. రతిపురస్సర మయిన సంభోగ మిందు ముఖ్యము. రాజ్యప్రాప్త్యాదిరూప మయిన యాత్మయిందు ప్రధానఫలముగా నుండును. అందుననే రాజగతోపచారము లతో వ్యవహారములతో నిది యుండదగును. అన్యనాయిక నుద్దేశించిన వ్యవహార మిందుండును గావున తత్పూర్వనాయికాగతములయిన క్రోధ ప్రసాద వంచనము లిం దవశ్యముండును. అన్యకన్యను రాజు వలచినాడని పూర్వనాయిక కోపించుట; యామె కోపించిన దని రాజు బ్రతిమలాడికొని ప్రసన్నును జేయుట, పిమ్మట నామెను వంచనము చేయుట సర్వ మిందవశ్యంభావి. ఈ పైరీత్యనుసారమున క్రోధ ప్రసాద వంచనముల క్రమ ముచితము. కాని మూలములో ప్రసాదన క్రోధ దంభము లని క్రోధమునకు పశ్చాత్పాత ముండుట యార్యానురోధమున యని గుర్తించునది. ఏ నాయికకు క్రోధము కలుగునో యా నాయిక నింతదనుక చెప్పలేదు. చివరి పాద మీ యంశమునె

నివేదించును. నాయకుని దేవ్యాది నాయక లిందుందురు. అభిలషిత నాయకాంతరవిషయమున దూతిక లుందురు. పరిజను లుందురు. నాటిక సపరిజన మనుట పరిజనసమృద్ధి సూచిత మగును. ఈ యంశము లున్నచో నాటిక యగునని ప్రయోక్తలు గుర్తించుదురు.

ఇందు నిరూపించని సంధిసంధ్యంగములు మొదలగునవి యన్నియు పూర్వనిరూపిత విధమున గుర్తించునది. దేవి కన్యయు ఖ్యాత యని యఖ్యాత యని రెండువిధముల నుందురు. కన్య యంతఃపురకన్య యని, సంగీతకన్య యని ద్వివిధ. నాయకుడు నృపతి యనునంతమాత్రము నాటకోపజీవితము, ప్రఖ్యాతత్వ మపేక్షితము కాదు. ప్రఖ్యాతుడు కావచ్చును. కాకపోవచ్చును. ఇట్టి భేదద్వయ మున గూడ భేదము సంభవించును. ప్రకరణాంశసంబంధమున నుత్పాద్యవస్తు వుండునని నాటకలక్షణాంశసంయోగమున నాయకుడు నృపతిగా నుండునని కొందరు కొందరాయోజనము చేసినారు. ఈ నాటికాపద మభినేయరూపకమాత్ర పరము. సౌకుమార్యప్రదర్శనము నకై స్త్రీత్వనిర్దేశ మున్నది. కాన ప్రకరణికయు నుండవచ్చును. పార్థవాహాదులు నాయకు లగుదురు. ప్రకరణిక కైశిక్ ప్రధానముగా నుండును. అనియు కొందరనిరి. ఇట్టిచట నాటికను లక్షిత మొనర్చినను ప్రకరణనాటకలక్షణములె యిట్లు నిర్దిష్టము లయిన వని గ్రహింప దగును. సంక్షిప్తముగా నీ లక్షణ మేవంవిధమున నిరూపిత మయినది. లక్షణయోగమున నిక స మ వ కార ము ను నిరూపింప ఘటించి యున్నది.

స మ వ కార ము

ఇప్పుడు సమవకారమును నిరూపించుటేమి? ఉద్దేశక్రమ మిట్లులేదు కదా! నాటకప్రకరణముల యనంతరము వీధి యున్నది. అనంతరము సమవకార మున్నది. ఈ మధ్యలో నాటిక నిరూపిత మయినది. ఉద్దేశక్రమత్యాగమున నేమిఫలము? ఉద్దేశ మిచట పరిగణనీయము కాదేమి? ఉద్దేశక్రమము నాటికానిరూపణమున విచ్చిన్న మయినది కదా! నాటకప్రకరణములు ప్రధానములని సంభావించితిరి. వానిలో వ్యుత్పాద్య మధిక మని యంటిరి. వాని

ప్రాథమ్య ముచిత మగుగావుత. ఉద్దేశక్రమభంగమున వీధి నిరూపింపక సమవకారము నిరూపించు టెల? అనియా శంక.

ఇందిది సమాధి. ఉద్దేశక్రమ మిచట పరిగణనీయము కాదు. కావుననే నాటికచే విచ్చిన్న మయినది. నాటకప్రకరణములందు వ్యుత్పాద్యభూయ స్త్వ మున్నది. సమవకారమునందు నది యున్నది. సమవకారమును వానివలె త్రివర్గోపాయము ప్రదర్శించును. తత్తద్దేవతాభక్తులు తచ్చరితపురస్కరులై యుందురు. ఆ యా యుపాయము లాదరింతురు. ఇది యిందలి రీతినీతి. ఈ యభిప్రాయముననే దివ్య డిందు నాయకుడుగా నుండుట నిషిద్ధ మగుచున్నది. దివ్యనాయకుల భూయస్తరచరితమును కాని, కాని దానిని గాని వితతముగా ననుకరణమున ప్రదర్శించుట యున్నది. ఆ వితతవృత్తమధ్యమున సమావృతము లయిన నిర్వేదాదు లున్నచో ప్రయోగము రంజకముగా నుండును. లేకున్న ప్రయోగ మరంజక మగును. నాటకగత మయిన యంకైకదేశము వలె నిదియు రంజకము కాదు. నాటకాదులలో భూయస్తర మయిన చరిత మనేకాంగములు కల రంజకవర్గము లేకున్న రంజకము కానందున నాటకమున దివ్యనాయకనిషేధము నిరూపితము కాలేదు. అచట పతాకాప్రకరీనాయకులుగా దివ్యులుండుట యంగీకృత మయినది. అందు రాజప్రభృతులు బహుతర ఫలానుబంధము కల మహాఫలము సంప్రయాససాధ్య మని వ్యుత్పాదితులు కాగలరు. ఈ సమవకారమున త్రివర్గోపాయమాత్రముననే వ్యుత్పాదితు లగుదు రనుట యిందలి విశేషము. అన్యరూపకము లేకాంకము లయినందున త్రివర్గోపాయములు కలవి కాజాలవు. రూపకములలో డిమమున నాలుగంకము లున్నవి. అయిన నది పశ్చాన్నిర్దిష్ట మయినది. ఇందలి యుపపత్తిని తల్లక్షణమున నిరూపింతుము. కాగా త్రివర్గోపాయ వ్యుత్పాదక మయినందున ననేకాంకము లున్నందున నిట్టి నాటకప్రకరణముల యనంతర మిట్టి సమవకారమును లక్షణలక్షిత మొనరించుట యుక్తమే యగును. "అలం బహునా"

౪౨౨. దేవాసుర వీజ కృతః ప్రఖ్యా తేదాత్తనాయకస్తైవ
త్ర్యంకస్తథా త్రికపటః త్రివిద్రవః స్వా త్రిశృంగారః
ద్వాదశ నాయక బహుతో హ్యష్టాదశ నాటికా ప్రమాణక్ర

సమవకారములో దేవాసురుల ఫలసంపాదనోపాయాత్మకమయిన బీజరచన ముండును. నాయకులు ప్రఖ్యాతులుదాత్తులుగా నుండురు. దేవాసురులును కొంద రప్రఖ్యాతులు బృహత్కథాదులందున్నారు. కొంద రప్రఖ్యాతులను స్వయ మభ్యూహించి నిరూపింతురు. తన్నిరాసమునకై ప్రఖ్యాతపద మున్నది. సామాన్యముగా దేవు లుద్ధతులుగా నుండురు. అయినను తమ తమ విధానమున గాంభీర్యప్రధానులుగా నుండవలయు ననుటకై యుదాత్తులుగా నుండుట సూచిత మయినది. భగవత్త్రిపురరీపు ప్రభృతు లిట్లు గాంభీర్యప్రధానులు. బ్రహ్మాదులు ప్రశాంతులు. సరసింహాదు లుద్ధతులు. మూడంకములం దిది పర్యాప్తము కాగలదు. మూడు కపటములు మూడు విద్రవములు మూడు శృంగారములు దీనిలో నుండును. కపట విద్రవ శృంగారము లర్థత్రయము. ప్రత్యేక మివి మూడు మూడు విధము లగును. ప్రత్యంకము నందును విద్రవాదులు మూడు నుండవలెను. “తథా హి;” ఉపాయాంశమున కపటము వ్యాపత్తిసంభావనాంశమున విద్రవము, ఫలాంశమున శృంగారము ప్రథమాంకమున నున్నట్లు ద్వితీయ తృతీయాంకములందు నుండవలెను. సమవకారము పండ్రెండు నాయకులతో బహులముగా నుండవలెను. ప్రత్యంకమునను పండ్రెండుగురు నాయకు లుండురని కొందరి భావము. ప్రత్యంకమునను నాయకప్రతినాయకులు తత్సహాయులు నలుగురె యుందురు. సముదాయ దృష్టితో ద్వాదశనాయకు లనుట సంగత మని కొందరి యాశయము. ఈ సమవకారప్రయోగ మష్టాదశ నాడికా ప్రమాణముగా నుండును.

ఇక నిందలి యంకవిధిని నాడికా పరిమాణవిధిని నిరూపింపవలసి యున్నది.

౧. ప్రథమాంకము ద్వాదశనాడీ విహితము. సప్రహసనము సవిద్రవము సకపటము సవీధీకమై కార్యక్రియా సముపేతము కావలెను. సప్రహసన వచనము ప్రథమాంకమున కామశృంగారము ప్రయోగింపవలె ననుటను బోధించును. కామశృంగారమునందె హాస్యము సంగత మగును. కార్యక్రియా సముపేత మనుటయు కామ

శృంగారాత్మకతనె సూచించును. పండ్లెండు గడియలలో సంపాదించదగిన కపట విద్రవ ప్రహసనాత్మకము లయిన యుపాయములచే కామశృంగారమునె ప్రథమాంకమున నిబంధింపవలెనని తాత్పర్యము.

౨. రెండవయంకము నాల్గునాడికల సమాశ్రయమున నుండదగును. ఇందలి కపటాద్యుపాయములు ఘటికాచతుష్టయగాములై యుండవలెను.

౩. మూడవ యంకము నాడికాద్వయ పరిమితము. వస్తు సమాపన మిందుండును. ఈ యంకమున వస్తువు సర్వము సమాప్తము కావలెను. ఏ యంకమున నయినను వస్తువు రెండునాడికల యంతరమున సంపాద్యములగు నుపాయములచే పరిసమాప్తత మగును. అయినను మూడవయంకమున వస్తుసమాప్తిగ్రహణ మీ భావమును సూచించును. బీజాంశమునం దంకత్రయార్థము నుపక్షేపింపవలెను. తదనంతర మంకద్వయమున నన్యోన్యవిశిష్టముగా నవాంతరవాక్యార్థ సమాప్తి విధింప వలెను. మూడవ యంకమున నవాంతరవాక్యార్థము సుశ్లిష్ట మగును. ఈ తృతీయ మా రెండిటితో నిట్లు ప్రతిసంబద్ధ మగును. ఏది యేని కాని మహావాక్యార్థనిర్వాహమున హేతువై సంబంధము కలిగియె యుండును. ఇట్లనుసంధాన సహిత మయిన వాక్యార్థసమాప్తి త్రివర్గసిద్ధి కనుకూల మగు నుపాయ వ్యుత్పత్త్యను గృహీతమై శోభించును. నిరనుసంధాన మయినను విశిష్టపరిసమాప్తి ప్రతిపాదనమున త్రివర్గసిద్ధ్యుపాయమున వ్యుత్పత్త్యనుగృహీత మగుట నిజహృదయసంవాద బలముననె యని హృదయమున ధార్యము.

కాలమునకు సంబంధించిన ముహూర్తార్థము నాడిక యగును. ఇట్టి నాడికాప్రమాణమును యథోక్తవిధానమున నంకములం దాయోజనము చేయవలయును. కాలవిభాగమున క్రియాభిసంపన్న మయిన నాడికాసంజ్ఞ ననుసరించి శాస్త్రోక్తవిధానమున యథాక్రమముగా పరిసమాప్తి నిరూపింపవలెను.

సమవకారమునం దర్థము సంకీర్ణ మవకీర్ణముగ నుండును. ఈ యంక మిట్లుపాదించుట యుక్తము.

౪౨౩. అంకోంక స్తవ్యార్థః కర్తవ్యః కావ్యబంధ మాసాద్య
అర్థం హి సమవకారే హ్యప్రతినబంధ మిచ్ఛంతి

కావ్యబంధము ననుసరించి సమవకారమున నంక మంక మన్యార్థముతో నుండునట్లు నిబంధింప వలెను. సమవకారరూపకము నందలి యర్థ మప్రతినబంధముతో నుండుట నభిమానింతురు. అంక త్రయమునకు మొత్తము విశిష్టముగా సంబంధ ముండును గాని యంక మంకము పరస్పర మట్లుండదు. అంక మన్యార్థముగా నున్నను కావ్య బంధసమాశ్రయణ మానావశ్యకము. సర్వవస్తువు కావ్యబంధోప శ్లిష్టమై యుండును గదా! కాక పోయినచో సమవకారమున నేకకార్య ముండుననుట యెట్టిఫణితి? సమవకార మను శబ్దమున వాచ్య మయిన యర్థము అప్రతినబంధముగ నె యుండును. అత్యంత మది సంబంధము కాదు. వస్తువు కించితస్సంబంధమై యుండును. సమవకార శబ్దము నందలి “సం” శబ్దబలము “అవ” శబ్దబల మీ భావమునె బోధించును. అప్రతినబంధ మునుచోట “ప్రతి” శబ్ద మతిశయము చేప్పును గాని యది నిషిద్ధము.

విద్రవము

ఇందు విద్రవత్రయ ముండుట సూచిత మయినది. ఆ త్రయ మిక వక్తవ్యము. “యశో విద్రవంతి జనాః స విద్రవః” విద్రవమున జనులు బెదరి పోదురు. అనర్థాత్మక మయిన వస్తువు విద్రవము. ఇది మూడు విధములు.

౧. అచేతన కృత విద్రవము

౨. అన్య కృత విద్రవము

౩. ఉభయ కృత విద్రవము.

జలవాయుదికృత మయిన విద్రవ మచేతనకృతము. గజేంద్ర సంభ్రమకృతము చేతన (అన్య) కృతము. యుద్ధసంభవము నగరోప రోధజము నుభయకృతము. సగరోపరోధమున యుద్ధాగ్నిదానాదు లవశ్యసంపాద్యము లగును.

క ప ట ము

కపటము వంచన. తదాశ్రయణము తదంగీకరణ మిం దుండును. వంచనము మూడు విధములు.

౧. ఒకప్పు డొకడు స్వబుద్ధితో కపటు డగును. అది వస్తుగత క్రమ విహితము. వస్తు విచట ఫలము. తత్త్వాప్తిలో వస్తుగత= ఫలసాధకుడు కర్త. ఆతని యుపాయ చింతనాదికము క్రమము. తద్విహిత మయిన కపటము వస్తుగతక్రమవిహితము. అనపరాధు డయిన నొకడు వంచకునిచే వంచితు డయినచో నిట్టి వాడగును. తన యీష్ఠసాధనమునకై యొకడు తన యుపాయచింతనానుకూలముగా ననపరాధు నొకని వంచన మొనరించుట యని తాత్పర్యము.

౨. పరప్రయుక్త కపటము రెండవది. వంచనీయుడును సాపరాధు డయినచో పరప్రయుక్త వ్యవహారము కలుగును. సాపరాధున కపరాధ మొనర్చుటలో వంచకునకు వంచనేచ్చ లేకపోయినచో నీ భేదము సంభవింపదు. వంచనేచ్చ లేకపోయినచో వంచనకు సంపత్తియై యుక్తము కాదు.

౩. దైవవశ కృత కపటము మూడవది. వంచక వంచనీయుల కిద్దర కేమియు నభిసంధి దోషము లేనప్పుడు, తుల్యఫలాభిసంధానము కల యిరువురిలో కాకతాలీయమున నొక డుపచయము కలవాడగుటయు వేరొకడపచయము కలవాడగుటయు సంభవించునేని యా వంచనము దైవకృతవంచనము. ఆ యిద్దరిలో నెవనికిని సుఖముండదు. ఇతరునకు దుఃఖ ముదయించును. కపట మిట్లు సుఖదుఃఖోత్పత్తి కృతముగా నుండునని తెలియ వచ్చును.

శృం గా ర ము

శృంగారము మూడు విధములు. ధర్మశృంగార మర్థశృంగారము కామశృంగారము నని. “శృంగారః కర్తవ్యో ధర్మే చార్థే చ కామే చ” ఇందు “ధర్మే, అర్థే కామే” అను సప్తమీవిభక్తి కార్యత్వమును కారణత్వమును చెప్పను. ధర్మము హేతువుగా నున్న నాయికాలాభమునను ధర్మము సాధ్యముగా నున్న నాయికాలాభము

నను ధర్మశృంగార మగును. ఇట్లే యర్థకామము లందును గుర్తింపదగును.

౪౨౪. యస్మిన్ ధర్మప్రాపక మాత్మహితం భవతి సాధనం బహుధా
ద్రవ్య నియమ తపో యుక్త జ్ఞేయోఽసౌ ధర్మశృంగారః

౪౨౫. అర్థస్యేచ్ఛా యోగాత్ బహుధా చైవార్థతేఽర్థశృంగారః
స్త్రీ సంప్రయోగవిషయే ష్వర్తార్థా వా రతి ర్యత్ర

౪౨౬. కన్యావిలోభన కృతం ప్రాప్తౌ స్త్రీ పునర్యోస్తు రమ్యం వా
నిభృతం సావేగం వా యస్య భవే త్కామశృంగారః

౧. ధర్మశృంగారము, శృంగారము నిర్దేశించిన స్థలమున తద్విషయముగా నుండు ప్రమదకు వ్యవచేశ మున్నది. వేరు వేరుగా నుండు కార్యముల సంబంధసంధానమునకై శృంగారమును మూడు విధములుగా నిర్దేశింపవలసి యున్నది. అందు ధర్మశృంగారము ధర్మ ప్రాపకము. వ్రతనియమ తపో యుక్తము. ఇందలి సాధన మనేకవిధ మాత్మహితముగా నుండును. వ్రతాదుల యోగమున ధర్మము ప్రాప్యముగా నుండును. అప్పుడు ధర్మప్రార్థనాత్మక మయిన యజ్ఞాదిక మాత్మహిత మాధానించును. అది పత్నీసంబంధకృతముగ నె సిద్ధించును. ధర్మపత్నీ యున్ననె యజ్ఞధర్మాదు లం దధికార మున్నది. యజ్ఞాదిసాధన మనేక విధముల నున్నది. అది రాజ్య భూ గో సువర్ణాదిభేదమున ననేకవిధములు.

౨. అర్థశృంగారము. ద్రవ్య మందలి యిచ్ఛాసంబంధ మున ద్రవ్యనిమిత్తక మయిన విశేషమునను అర్థశృంగార మనేకవిధ ముల నున్నది. స్త్రీసంప్రయోగ విషయములందు రతియు నర్థార్థమై యుండును. స్త్రీలకు గాని పురుషులకు గాని రతి బహుమానము గోచరించును గాని అదియంతయు ద్రవ్యసిద్ధి కగు సాధనమాత్రము గనె యుండును. అర్థహేతుకముగా రతి యుండును. ఆ రతియు నర్థ ఫలకముగా నుండును. దేవవ్యక్తులందు ద్రవ్యచింతనము లేదు. వారిలో నర్థార్థిత్వ ముండదు. గంధర్వ యుతౌదులలో నర్థార్థిత్వ సంభవించునని కొంద రభ్యుపాసించిరి. ప్రతివ్యక్తికిని యర్థసియ ముండును. అర్థసియ మర్థించియే కార్యప్రసరము పొందుదురు. అట్టి

యర్థము దేవతలో గూడ సంభవింపకపోదు. అని మరికొందరి భావము. ఉపాధ్యాయు లిట్లనిరి. ఒక్కొక్కచో నాయకానాయకుల యనుప్రాప్తి యన్యగత మయిన నర్థార్థితా రూపముననే యుండును. భగవానుడు భవదేవుడు గిరిరాజభృత్రికపై యనురాగము కలవాడయినాడు. ఇంద్రాదులు తారకు డాక్రమించిన నిజరాజ్యము నున్నచింప జేయుటకై యత్నించినారు. ఈ నాయకానాయకుల సంగమనము రాజ్యసమున్మోచనమునకే యయినట్లు కుమారసంభవ నిబంధన మున్నది. అర్థార్థిత్వ మీ రూపమున గూడ నుండును.

3. కా మ శృం గార ము. నాయకునకు కన్యయందలి విలోభనము. కన్యకు నాయకవిషయమున విలోభనము ఈ యుభయ కృతముగా కామశృంగార మున్నది. పరస్పరానురాగ కృత మని భావము. స్త్రీపురుషు లుద్యానస్థానాదికమును చేరినపుడు నిభృత ముగా నుండును. ప్రచ్ఛాననపూర్వక మయినచో “ఇదిగో నేనే” యనునట్లు ప్రకటికృతమగు శృంగారము గోచరించును. అట్టిది కామ ప్రయుక్తము. ఇది రమ్యము సావేగము నగును. ఈ కామశృంగారము లోని స్త్రీ పరస్త్రీ యగుట విపక్షితము. శక్రకున కహల్యాప్రసక్తి ఇట్టిది.

ఇట్టి శృంగార మీ రూపమున సంబంధింపగా కావ్యమున కైశిక్ హీనత కలుగునేమో! కైశిక్వృత్తిలో నర్మాదులు నాలు గంగము లావశ్యకములు. తదుపరంజకముగా గీతనృత్యవాద్యాదు లపేక్షిత ములు. అవియేవియు నీసమవకారమున నుండవు. కాగా ఇందలి వృత్తి కైశిక్హీనయే యగును. ఏవంశ్యగార యోగమున నేమి యర్థ మున్నది?

ఉపాధ్యాయ లీ విధముగా ప్రవచించిరి. కామ మున్నంత మాత్రమున కైశిక్ సంభవింపదు. రాద్రప్రకృతికులకు కామముండును. కైశిక్యుండదు. విలాసప్రధానమగు రూపమున్నప్పుడే కైశిక్ యనవలెను. కేవలచరితము కైశిక్స్వరూపమునకు చాలదు. తద్రూపాను ప్రవేశ మున్ననే తద్వ్యవహార ముండును. ఇట్టి వ్యవహార మంతట ప్రాధాన్యకృతమే కాక తప్పదు. అందుచే నిట్టి విషయము లందు

భారత్యాది వృత్త్యంతరాభిధానమే యుక్తముగా నుండును. అరూప కైశికీ వ్యవహార మసంగతము.

ఉష్ణిక్ గాయత్రి మొదలగు బంధకుటిలము లయిన వృత్తము లను సమవకారమున కవులు ప్రయోగింపవలెను. బంధకుటిలములనుట సమవృత్త సంబంధ మపేక్షితము కాదని విషమార్ధసమవృత్తము లపేక్షితములని ప్రతిబోధించినట్లుగును. విషమార్ధసమముల ప్రయోగింప రాదని భట్టోద్భటుడుపఠించెను. స్రగ్ధరాది వృత్తములనే ప్రయోగింప వలయును గాని ఆరేడక్షరములు గల యల్పాక్షర వృత్తముల ప్రయోగింప నలదనియు నాతడు వ్యాఖ్యానించెను. ఇప్పటికిట్లు సమవకారసామగ్రి నిరూపిత మయినది. సమవకారమును నాట్యవిదులు నానారససంశ్రయ మొనరించుట సముచితము. శ్రద్ధా లువు లయిన దేవతాభక్తులు తద్దేవ యాత్రాదులలో నా యా దేవ మహాత్మ్యవములలో నీ సమవకార ప్రయోగమున ననుగృహీతులు కాగలరు. నిరనుసంధానహృదయు లయిన స్త్రీ బాల మూర్ఖులును విద్రవాదులు ప్రయోగింపగా నాహృతహృదయు లగుదురు. ఇది యంతయు సమవకార ప్రయోగసిద్ధి.

రూపకరూపము

ర. ఈ హామృగము. లక్షణ మిక ప్రసంగ ప్రాప్తము. ఈ రూపకము దివ్యులయిన పురుషుల నాశ్రయించి యుండును. వారిందు నాయకులుగా నుందురు. దివ్యస్త్రీ నిమిత్తముగా యుద్ధ మిందు సంప్రాప్తమగును. దివ్యానుప్రవేశ మున్నందున సమవకారము నందు వలె నసంబంధార్థత ప్రసక్తము కాకుండుటకై ఈహామృగము సువిహితవస్తు నిబద్ధ మగును. సంస్లిష్ట మగు వస్తువుతో సంగత మగును. ఇది విప్రత్యయ మొదవించును. విశ్వాసహేతువు లన్నియు నిందు విగతము లగును. మధ్యమధ్యలో దివ్యవ్యక్తులకును రంగ ప్రవేశ ముండును. ఇది యుద్ధత పురుషప్రాయమై యుండుటలో నిదియే భావము. స్త్రీనిమిత్తక మయిన రోషమున కిందు స్థాన మున్నది. ఈ కావ్యబంధ మంతయు నిట్లే సంగతము కావలయును. ఈ భావసూచన మీ కారికలో నున్నది.

౪౨౭. దివ్యపురుషాశ్రయకృతో దివ్యస్త్రి కారణోపగత యుద్ధః
సువిహిత వస్తు నిబద్ధో విప్రత్యయ కారకశ్చైవ

౪౨౮. ఉద్ధత పురుష ప్రాయః స్త్రిరోపగృధిత కావ్యబంధశ్చ
స్త్రి భేదనాపహరణాపమర్దస ప్రాప్త వస్తు శృంగారః

ఇందు సంక్షోభ మావేగము సర్వము స్త్రీ నిమిత్తముగా నుండును. భేదనము అపహరణ మవమర్దనము యథాయోగముగా స్త్రీవిషయములన్యవిషయములునై శృంగారము సూచించును. భేదనాదులచే వనితాత్మక మయిన వస్త్రధిష్ఠానము సంప్రాప్త మగును. ఇంగవమర్దన మనునది దండనము. సంక్షోభము విద్రవము సంఘేటము స్త్రీకర్షణమున నుపయోగించుననై తుదకు శృంగార షర్యవసానము పొందును. సుసమాహిత కావ్యబంధముగా నీహామృగ ముండుట సముచితము. కావ్యబంధములో వీధ్యంగముల నాయోజింపవలెననియు సూచిత మగును. ఇం దంకపరిమాణము నాయకసంఖ్య వృత్తి రస విభాగ మంతయు వ్యాయోగమునండి యతిదేశమున ప్రాప్తించును. అందున్నట్లే యిందుండ వలెను. కాగా నిందంక మొకటియే నుండును. నాయకులు పండ్లెండుగురు నుందురు. వ్యాయోగమున నిట్లేయుండును. సమవకారాతిదేశమున వ్యాయోగమున గూడ నిట్టిలాభసిద్ధియై యభ్యాహ్వాము. సమవకారాతిదేశమున సర్వసంపత్తియు సుసమాహితము కాగలదు. కాని యొక్క విశేష మిందు వేరుగా గలదు. కేవల మమరవనితాయోగభోగములే ఇందు వర్ణితములు కావలయును. దీనిలో యుద్ధ మవమర్దన ముండును గాని ఇందవి ప్రత్యక్షప్రయోజ్యములు కాకూడదు.

౪౨౯. యత్ర తు వధేషు తానాం వధో హృదగ్రో భవేద్ధి పురుషాణాం
కించిద్వాన్యజం కృత్వా తేషాం యుద్ధం శమయితవ్యం.

ఇందుద్ధత పురుషు లొకప్పుడు వధేషుతో ప్రవర్తించురు. వధ్యవధ మొనరింప జూతురు. ఉదగ్రవధ మొనరింప దలతురు. కాని యా సమయమున నేదేని వ్యాజ మేర్పరచి వారి యుద్ధమును శమింప జేయవలయును. వధ్యులకు పలాయనాదులు ప్రతిపాదించినచో వధ శాంత మగును. ఇట్లే కూర్పు యుక్తము. ఈహామృగపదమున

యర్థమున్నది. ఈహ=చేష్ట. మృగమునకు వలె స్త్రీమాత్రార్థమయిన చేష్ట ఇందు వర్ణిత మగును గావున నిది ఈహామృగము.

౫. డిమము. ఇందలి వస్తువు ప్రఖ్యాతము. నాయకుడు ప్రఖ్యాతు డుదాత్తుడు. రసము లారు. అంకములు నాలుగు. శృంగారము హాస్య మిందుండవు, శేషసర్వరసములు సంయుక్తములై యుండును. ఇది దీప్తరస కావ్యయోని. నానాభావోపసంపన్నము.

౪౩౦. ప్రఖ్యాత వస్తు విషయః ప్రఖ్యాతోదాత్త నాయకశ్చైవ

షడ్రస అక్షణ యుక్తః చతురంకో వై డిమః కార్యః

డిమము ప్రఖ్యాతవస్తువిషయ మగుట సర్వమితర మంతయు నాటకమునందు వలెనే యుండును. సంఘ లసమగ్రములుగానుండుటయు రసము లసమగ్రములుగా నుండుటయు నిందలి విశేషము. శృంగారహాస్యవర్ణమై షడ్రససమాయుక్త మగుటచే పర్యాయమున శాంతరసప్రయోగ ముండు ననుకొన రాదు. కావ్యయోని యనదగిన యిందలి కావ్యవస్తువు దీప్తరసముగా నుండును. నిర్ఘాతోల్కా-పాతములు చంద్రసూర్యగ్రహణములు నియుద్ధము లాధర్వణములు సంపేటము లిందు బహుళముగా నుండును. ఇది మాయేంద్రజాల బహులము. నానాపుస్తము లుత్థానయోగము లిందపేక్షితములు, దేవభుజగేంద్ర గాక్షస యక్ష పిశాచములతో నవకీర్ణమై షోడశయనాయక బహులమై డిమ ముండును. డిమము డింబము విద్రవ మనునవి పర్యాయములు. తద్యోగ ముండుటచే నిది డిమ మయినది. “డయంత ఇతి డయః ఉద్ధతనాయకాః తేషాం వృత్తిర్యత్ర స డిమ.” ఎగురుట గంతులు చిందులు వేయుట డీక్ష ధాత్వర్థము. తత్సంబంధము కల యుద్ధతనాయకులు దీన సూచితు లగుదురు. వారల వ్యవహార మిందుండును గావున డిమ మయినది. “కార్యో డిమః ప్రయత్నాన్నానాశ్రయభావ సంపన్నః” సప్రయత్నముగా డిమమును నానాశ్రయ భావసంపన్న మొనర్పవలెను. ఇట్లనుటచే సర్వభావయుక్తత వైచిత్ర్యము సూచిత మగుచున్నది.

నాటకానంతరము డిమలక్షణము నిరూపించుట సముచితము. నాటకప్రకరణములందు ప్రవేశకాదు లుండును. ఇందు వాని సంభ

వము లేదు. ప్రవేశకాదిసంభవ నిరాకరణమునకె యీ ప్రకరణము నుండి దీని వేరుపఱచి యిట్టిచట నిరూపింప వలసి వచ్చినది. కాగా డిమము నందు దినచతుష్టయ వృత్తమే ప్రదర్శనీయము. అంకావతారము మాత్రమే యుండును. చూలికాంకముఖములు కూడ యుద్ధాదివర్ణనము నం దీ డిమమున నుపయోగించును. ఇట్లు చూలికాంకముఖాంకావతారముల సముపయోగ ముండగా ప్రవేశక విమర్శకములు ననిషిద్ధములై యగును. కాని ప్రవేశకము సంభవింప దనవలెను. సరసేతివృత్తవశ వస్తుప్రసర మున్నప్పుడు ప్రవేశక మపేక్షితము కాదు. సమవకారము నందు వలె సంక మంకము నకు పరస్పరము సంబంధము లేనప్పు డక్కఱు లేనప్పుడు ప్రవేశక మక్కఱు లేదు. బహ్వంకక సమవకారములో సీ సీతియై యున్నది. అందుచే నవసరభావము ననుసరించి ప్రకరణోత్కర్ష మభిధానింప వచ్చును. కాగా నాటకాంతరము దీని నభిధానింప వచ్చును. అయినను ప్రకరణమునకు డిమస్పర్శిత లేదు. నాటకప్రకరణముల యంతరాలముననె యీ డిమమును నిరూపించినచో నాటికాదిభేద మభిధానించుటకు ఖ్యాపితము చేయుట కవకాశ ముండదు. నాటికలో స్త్రీప్రధానత యున్నది. నాటికాంతరము త్రిశ్రంగార సమవకారాభిధానమే న్యాయ్య మగును. తత్రస్సంగముననె దివ్యపురుషసంబంధ ముండుటచే సీహామృగము నిరూపిత మయినది. తదంతరము దివ్య పురుషాధికార ముండుటచే నితరరూపకములను రూపించుట సముచితము. రూపకరూప నిరూపణమున మొదట వితతేతివృత్త ముండుటచే ననేకరససంబంధ ముండుటచే సీ డిమము నభిధానించుట యుక్తము. “అలం బహునా”. ఇంతవర కిట్లు లక్షణానుగత మయిన డిమలక్షణము నిరూపిత మయినది.

౬. వ్యాయోగ ము. ఇది డిమమునకె శేషభూతము. దివ్యనాయకు లిం దుండరు. కేవల మిం దుదాత్తు లయిన రాజాదులు నాయకులుగా నుండురు. అయిన నమాత్య సేనాపతి ప్రభృతులకు దీప్తరసత్వ ముండును.

౪౩౧. వ్యాయోగస్తు విధిజ్ఞైః కార్యః ప్రఖ్యాత నాయక శరీరః

అల్ప ప్రజన యుక్త స్వైకాహకృతస్తథా చైవ

౪౩౨. న చ దివ్యనాయకకృతః కార్వో రాజ్వి నాయక నిబద్ధః
యుద్ధ నియుద్ధాధర్షణ సంఘర్ష కృతశ్చ కర్తవ్యః

రూపకరూప విధిజ్ఞు లగువారు వ్యాయోగమున ప్రఖ్యాతనాయకుని స్వరూపనిరూపణ మొనరింపవలెను. నాయకున కిందు ప్రఖ్యాతత్వమే గాని యుదాత్తత యపేక్షితము కాదు. స్త్రీ జను లల్పముగా నుందురు. సమవకారము నందువలె ంజెండుగురు నాయకపురుషు లిందుంచురు గాని తావదంక పరిమాణ శంక ఇం దతిదేశప్రాప్తము కాదు. ప్రత్యాసత్తి మాత్రమున నది ప్రసక్తమయినను వారింతులయె సముచితము. వ్యాయోగ మేకాహకృతము. ఏకాంకమును ఏకాహ చరితవిషయ మయినందుననే ఏకాంకత న్యాయప్రాప్తము. ప్రఖ్యాత నాయక శబ్దమున నిందు సంగ్రహీత మేమున్నది ? ఈ యతిప్రసం గము శమింప జేయుటకే “నచ” కారిక యున్నది. ఈ వ్యాయో గము దివ్యదేవులతో నిబద్ధము కాదు. నృపఋషులతో సునిబద్ధము కాదు. అట్టి నాయకు లిందుండనేయుండరు. అయినను యుద్ధనియుద్ధ ములు సంఘర్షణాధర్ష ములు దీనిలో నుండును గావున నిది వ్యాయోగ మయినది. యుద్ధప్రాయ వ్యాయామమున పురుషులు నియుద్ధమొన రింతురు గావున వ్యాయోగము వ్యాయోగ మనుట సముచితము. నియుద్ధమనునది శాశ్వతయుద్ధము. సంఘర్ష మనునది శౌర్య విద్యా కుల రూపాది కృత మయిన స్పర్ధ. వ్యాయోగము నేవంపిధముగా కూర్చువలెను. ఇట్టి కూర్పు వలన నిది దీప్తకావ్యరసయోవి యగును. కావ్య మోజోగుణయుక్త మయినచో దీప్త మగును. వీరరౌద్రాదులు దీప్తరసములు. దీప్తతయు రసయోనితయు నిందు కారణముగా నుండును.

2. ఉత్సుప్తి కాంకము : రౌద్రానంతరము తత్కర్మ యయిన కరుణము నిరూపించుట యుచితము. రౌద్రకర్మ కరుణము అని యింటిమి కదా ! ఉత్సుప్తికాంకము కరుణప్రధాన మయినందున వ్యాయోగనంతరము నిరూపణార్హ మయినది.

౪౩౩. ప్రఖ్యాత వస్తు విషయ స్తద్విప్రఖ్యాతః కదాచిదేవ స్మాత్
దివ్యపురుషైర్హియుః శేషైర్భుక్త భవే త్పుంః

౪౩౪. కరుణారస ప్రాయుకృతో నిష్కృత యుద్ధోద్ధత ప్రహరశ్చ
స్త్రీ పరిదేవత బహుతో నిర్వేదిత భాషిత శైచివ

౪౩౫. నానా వ్యాకుల చేష్టః సాత్వత్కారభటి కైశికీ హనః
కార్యః కార్యవిధిజ్ఞైః సతతే హ్యుత్సృష్టకాంకస్తు

భారతాది యుద్ధమునందు స్త్రీపర్వవృత్తాంతము వలె నిందలి చేష్టి-
తము కరుణబహులముగా నుండును. ప్రఖ్యాతమయిన కరుణాత్మక
చరితమె యిందు విషయము. ఒకప్పు డీ యంకము అప్రఖ్యాతమును
కావచ్చును. తత్తద్విషయ నిమిత్తముగా ప్రఖ్యాతము కావలయు
ననుటయె గాని యఖ్యాతవస్తువునకును స్థాన మున్నది. ఖ్యాతాఖ్యాత
ముల రెంటిని స్వీకరించుట షరస్పరవిగుడ్ధార్థత కలుగును కదా!
దానిచే నకించిత్కరత్వమే భాసించునేమో! యని యాశంకింప
నక్కర లేదు. దివ్యపురుషు లిందుండరు. తదితర పురుషు లిందు
కూడి యుందురు. కరుణారసమె యిందు ప్రచుర మగును. ఇందలి
పురుషు లంద రుద్ధతప్రహారు లయినను నివృత్తయుద్ధు లగుదురు.
ఇక వారి ప్రహారము లుండవు. యుద్ధములు నుండవు. స్త్రీల పరిదేవన
మిందు బహులము. వారు దైవోపాలంభ మొనరింతురు. ఆత్మ
నిందించుకొందురు. నిర్విణ్ణు లగుదురు. నిరాశాభాషితములు చేయు
దురు. ఇట్లే వారి యనుశోచన ముండును. వారి నిర్వేదితములను
వినగనే నిర్వేదము జనించును. వారి యట్టి భాషణముల నాలించి
జనులు నిర్విణ్ణు లగుదురు. స్త్రీలిందు నానావ్యాకులచేష్ట లగుదురు.
భూమిపై పడుదురు. సొల్లుదురు. ధూళిధూసరిత లగుదురు. సాత్వ
త్కారభటి కైశికీ వృత్తు లిందుండవు. భారతియె ఇందలి వృత్తి.
కావ్యధర్మ మర్మ విధిజ్ఞులు ఉత్సృష్టికాంకము నిల్లె నిబంధింప
వలెను. “ఉత్క-మణీయా సృష్టిః జీవితం ప్రాణాః యాసాం తాః
ఉత్సృష్టికాః శోచ స్త్యస్త్రియః తాభిరంకితః” ఇందు దుఃఖించు
స్త్రీలు జీవిత ముత్కమింపజేయ తలంతురు. అట్టివారుంటచే నిది
యుత్సృష్టికాంక మయినది. వృత్తులచే నిది యుత్సృష్ట మయినందున
నీపేరు తగుననియు కొందరనిరి. దీనిలో కరుణారసము బహుళము
గావున దేవదేవు లుండరు. దివ్యయోగమున కౌద్రబీభత్సభ
యానక సంబంధ మున్నను కరుణ ముండదు.

౪౩౬. యద్వివ్యనాయకకృతం కావ్యం సంగ్రామ బంధ వధ యుక్తం
తద్వారతే తు పక్షే కర్తవ్యం కావ్యబంధము

దేవతలకు కరుణము లే దంటిరి. వారలకు యుద్ధాదులు ననుచితములే యగునా! అనెడి యాశంకాస్రసంగమున సమనకారాదులలోని దేశ విశేషయోగము నిదర్శించుటకై ఈ యార్య సమగ్రము, సంగ్రామ బంధ వధ యుక్త మయిన దివ్యనాయక కావ్యమును భారతవర్షము ననె నిరూపింప వలయును. కావ్యబంధములం దట్లు కర్తవ్యపాలనమె యుక్తముగా నుండును. దివ్యనాయకులు భారతవర్షావతీస్థులై యుద్ధాదు లొనరించినట్లు ప్రదర్శింప వలెనని భావము. దేవవిహితము లయిన యన్యవర్షము లుండగా భారతమె యేల యిష్టము కావల యును? అన్ని వర్షములును దేశములె. అవి భోగభూములు, హృద్య భూమి యున్నది. శుభగంధ మున్నది. కాంచనస్థలు లున్నది. ఉపవనముల కేగి జలక్రీడ లొనరించి విహరించుట లున్నవి. కామిను లతో సంచరించుటలు, వారలతో రత్నిప్రమోదములు, దివ్యపాన ములు, ఇంకను విశేషము లున్నవి. ఇలావృత కురుప్రభృతి వర్షము లలో నివసించు వారలకు దుఃఖ మెన్నడు లేను. శోక మెప్పుడు కలుగదు. పురాణవాదములలో నిరూపితము లయిన కైలాసాది షర్వతములు వారల యధివాసములు. ఆ యధివాసములందు దేవ పృత్తము నిరూపింప కూడదో! వారల యధివాసము లయిన కైలా సాదులు వారలకు భోగస్థానములు. వారలకు వాని యందు సంభో గమె సముచితము. ఈ భారతవర్షము నందు మాత్రము వారలకు కర్మారంభమె సంభవించును. భారతవర్షమున దివ్యులవతరింప వార లకు దుఃఖ ముదయించును గాని అది యెప్పుడు పూర్ణము కాదు. దుఃఖపూర్ణతలో దేవత్వమె విహిత మగును. వారి యవస్థితియె భగ్న మగును. వారల స్వరూపమె లోపించును. భారతవర్షముననే వారలకు దుఃఖశోకములు వర్ణ్యమాన ప్రయుజ్యమానములు కావ చ్చును. కరుణారసబాహుల్య మున్నందున దివ్యుల కుత్సృష్టికాంక్ష ముతో సంబంధ ముండదు. వారందరు సుఖబాహుల్యము కలవారు. విశోకులయిన వారి సన్నిధానమున సశోకులకును శోకావసరము పరా కృత మగును. గాఢదుఃఖాభిభూతులు ఏవంప్రాయ ప్రయోగదర్శన

మున దుఃఖభారము తగ్గిపోగా సుఖముగా వినేయులు కాగలరు. “దుఃఖ దుఃఖాధికాన్ పశ్యేత్” అని లోకసీతి. కావుననే నాట్యఫల ప్రసక్తిలో దుఃఖార్దితునకు స్థైర్య ముండుట నిరూపిత మయినది. ఇట్టి దిది యంతయు సుతస్పృష్టికాంక్షప్రయోగము. అశేషయోగమాత్ర గత మయిన యంకలక్షణ మిట్లు వ్యాఖ్యాత మయినది.

౮. ప్ర హ స న ము : ఇంతవర కిట్లు రంజనప్రధాన కరుణయుక్త మయిన రూపక మభిహిత మయినది. రంజనాప్రధానము హాస్యప్రాయము నగు ప్రహసనము నిక నిరూపింప వలెను. ప్రహస నము రెండు విధములు. శుద్ధప్రహసనము, సంకీర్ణప్రహసనము నని. ద్వివిధప్రహసనమును హాస్యరసప్రధానముగా నుండును. ఈ రెండిటికి వేరువేరుగా విశేషలక్షణము నిరూపింప వలెను.

శుద్ధ ప్ర హ స న ము

౪౩౭. భగవత్తాపన విప్రైః అన్యైరపి హాస్యవాన సంబద్ధం
కాపురుష సంప్రయుక్తం పరిహాసాభాషణ ప్రాయం

౪౩౮. అవికృత భాషాచారం విశేషభావోపపన్న చరిత పదం
నియతగతి వస్తువిషయం శుద్ధం జ్ఞేయం ప్రహసనం తు

భగవత్తాపనవిప్రులు యతి వానప్రస్థ గృహస్థులు. అన్యులు శాక్యాదు లయిన జైనబౌద్ధప్రభృతులు. ఇట్టివారితో ప్రహసనము సాగును. హాస్యప్రధానము లయిన వచనములతో నిది కూడుకొనును. ఈ భగవత్తాపనవిప్రాదు లందరు కుత్సితపురుషులై యుందురు. వారి శీల మట్టిదియై ప్రహస్యమానముగ నుండును. కాపురుషసంప్రయోగ మిం దధికము. నవ్వుపుట్టించు వికలసంభాషణములై యిందు ప్రచుర ములు. అయినను వారి భాషాచారములు వికృతములు కావు. అసత్య మశ్లేలమును వారు పలుకుదురు. ఇందలి కథాఖండము లన్నియు విశేషభావములతో వ్యభిచారిభావములతో కూడి యుండును. ఇందు నియతగతిక మయిన వస్తువై విషయముగ నుండును. ఏకప్రకార వస్తువై ముఖ్య మగును. ప్రహసనీయవస్తు వుండు నని తాత్పర్యము. ఇట్లుండు నిది శుద్ధప్రహసనము.

పరిహాసప్రధానము లయిన యాభాషణము లిందు బహులముగా నుండుటచే నిది ప్రహాసన మయినది. దుష్ట మయిన యొకని చరితమె ప్రధానముగా ప్రహసిత మగునేని శుద్ధ మగును. వేశ్యాదుల యోగము అనుల్పణము లయిన యాకల్పాదు లున్నచో సంకీర్ణ మగును. తదేకద్వారమున హాసనీయ వేశ్యాదిచరితముతో నిది సంకీర్ణ మగుటచే సంకీర్ణ మయినది.

కొంద రిట్లందురు. కొందరి చరితము శిష్టులమధ్యమున సఖ్యే తర మగుటచే ప్రహాసనార్హ మగును. అట్టిదది యవిశుద్ధ మయినందున సంకీర్ణ మగును. తద్యోగముననే యిదియు రూపక మయినది. కొందరు స్వభావమహనీయులె. వారి సహజచేష్టావిశేషములు గర్హితములు కావు. భగవత్తాపన విప్రప్రముఖుల చేష్టాచరితవిశేషము లగర్హితములె. అయినను వారొకప్పుడు ప్రహాసనీయు లగుదురు. అట్లగుటలో ప్రాకృతపురుషుల సంక్రాంతి దౌరాత్మ్యమే హేతువు. ప్రాకృత వ్యక్తిసంబంధమున వారి చరితము దూష్యమాణ మగును. వారు నవ్వులపాలగుదురు. వారు స్వభావశుద్ధులు. తద్యోగమున రూపకము శుద్ధము.

సంకీర్ణప్రహాసనము

౪౩౯. వేశ్యా చేట నపుంసక విట ధూర్తా బంధకి చ యత్ర న్యః

అనిభృత వేష పరిచ్ఛద చేష్టిత కరణైస్తు సంకీర్ణం

సర్వజన భోగసంభోగ యోగ్య యయిన వేశ్య, కామినీకాము కులకు సంధానకుశలు డయిన చేటుడు, స్త్రీపుంస స్వభావదూరు డయిన నపుంసకుడు, విటుడు, ధూర్తుడు, అంకుటాలు మొదలగు పరిజనపరివారమున్నచో సంకీర్ణ మగును. అనిభృతము లయిన వేషపరిచ్ఛదములతో నట్టి చేష్టిత కరణములతో నది సంకీర్ణ మగును.

శుద్ధ సంకీర్ణ ప్రహాసనము లిట్లున్నవి. ఇందుభయసాధారణ మయిన కవిశిక్షయు గలదు. అది యిది.

౪౪౦. లోకోపచార యుక్తా యా వార్తా యశ్చ దంభ సంయోగః

న ప్రహసనే ప్రయోజ్యో ధూర్తప్రవివాద సంపన్నః

కవిప్రహసనమునం దీ రీతిగతులను సంధానింప వలెను. వార్త-ప్రసిద్ధి. అది లోకవ్యవహారసిద్ధ మగుటను గుర్తించి కూర్పవలెను. “శాక్యులకు స్త్రీసంపర్కమే ప్రహసనీయ మగును. కాని చౌర్యము ప్రహసనీయము కాదు” అనునట్టి యిట్టి ప్రసిద్ధాంశమును ప్రహసనీయ మొనర్ప వలెను. దంభము డండ మిం దాయోజనము చేయవలెను. ప్రహసనము ధూర్తప్రతివాద సంపన్నముగా నుండ వలెను. ఇట్లనుట యిది యిందలి యధికరణము. కృత్రిమ తాపపాదులు విటాదు లం దరు ధూర్తులు. తద్విషయమున ప్రకృష్టమగు వివాదము దీనిలో నుండును. ఈ వివాదము విరుద్ధముగా నవభాసించు రీతి. ఇది ఫల భూతముగా నిందుండవలెను. ఇట్టిదాని నిందు సంపాద్య మొనరింప వలెను. ఇట్లు ప్రహస్యనూన తథాభూత చరితావలోకమున లోక మొక విధమున వ్యుత్పాదితమై సంస్కృతము కాగలదు. మఱల నట్టి పంచకుల నుపసర్పింపదు. ఈ ప్రహసనము యథాయోగముగా వత్సయనూన వీధ్యంగములతో కూడుకొనినదియై సుశ్లేష్ట మగును. వీధ్యంగసంప్రయోగములో సంఖ్యానియమము లేదు. క్రమనియమ మును లేదు. వానిని యథానుకూలముగ కూర్పవచ్చును.

ప్రహసనమున కంక నియమము నిరూపింప లేదు. శుద్ధ మేకాంక మగునని, సంకీర్ణము వేశ్యాదిచరిత సంఖ్యాబల మున్నందున ననేకాంకములతో నుండునని ప్రహసనప్రియులు పలికిరి. ఈ ప్రహసన మేకాంకప్రకరణ మధ్యపాతి యయినది. కాన నిది యేకాంకము తోడనె యుండవలయును. ప్రథమసంఖ్య నతిక్రమించుట యేల? శుద్ధసంకీర్ణముల భేదాభావపరిత్యాగమున ప్రమాణమేమి యున్నదనియు గొందరనిరి,

౯. భాణము. ఇక భాణలక్షణ మావశ్యక మవసర ప్రాప్తమును.

౪౪౧. అత్మానుభూత శంసీ పరసంశ్రయవర్జనా విశేషస్తు
వివిధాశ్రయో హి భాణో విజ్ఞేయస్త్వైకహర్యశ్చ
౪౪౨. పరవచన మాత్మనంస్తం ప్రతివచనై రుత్తరౌత్తరగ్రధితైః
ఆకాశపురుష క్రధితై రంగవికారై రభినయైశ్చైవ

౪౪౩. దూర్త లిట సంప్రయోజ్యో నానావస్తాంతరాత్మకశ్చైవ
ఏకాంకో బహుచేష్టః సతతం కార్యో బుద్ధై ర్భాణః

హాస్యరసోచితు లయిన విటధూర్తాదుల యనుప్రవేశముచే సమానయోగక్షేమ మయిన భాణమును లక్షణయుక్తముగ నిరూపింప వలసి యున్నది. భాణ మేకపాత్ర హరణీయ మగును. అట్లే యది కావ్యార్థమును సామాజిక హృదయమున ప్రవేశపెట్టును. “ఏకముభే నైవ భాణ్యంతే అప్రవిష్టా అపి పాత్రవిశేషా యత్ర స భాణః” నాట్యరంగమున ప్రవేశింపని పాత్రవిశేషములును ఏకముఖముననే వచనబలమున సంతర్భావ సంతభావితు లగుదురు. కావున భాణమని యనుట సభావకముగ నున్నది. ఈ భాణమున రంగమందు ప్రవేశించిన పాత్రవిశేష మాత్మానుభూతము చెప్పును. పరగతమునేని వర్ణించును. అందుననే భాణ మాత్మానుభూతశంసి యని, పరగతవర్ణనా విశేష సంశ్రయమున నుండునని మూల మనినది. భాణము వివిధా శ్రయ మయినను ఏకహార్యము - ఏకపురుషహరణీయ మయినది. పరవచన మభినయించు విధానము రెండవ దానిలో నున్నది. కేవలము పరవచన మభినయించుటయే కాదు. తాను పలికిన ప్రతివచనముల గూడ కలుపుకొని యభినయించును. పరవచన మాత్మసంస్థముగ భావించి, యుత్తరోత్తరము సంగ్రహించిన ప్రతివచనములతో గలియ కలుపుకొని, యాకాశపురుష కథితములతో సంగవికారములతో నభియములతో నొకడు దీని ప్రయోగించును. శూన్యాకాశమునందు పురుషకథితములను భావింప వలెను. అట్టే చూడవలెను. శూన్యము ననే వర్ణింప వలెను. ఒకడు చూచుటను వేరొకడు వినుట భావించి వారి వచనముల నను వదించుచు సామాజికుల నుద్బోధింపవలెను. “భో! బాడబ!” “అరే! ఏమంటివి?” ఇత్యాదులలో కేవలము పరవచనము నభినయించుటయే కాక నానావిధ యోజనా సముపలక్షితము లయిన స్వోక్తప్రతివచనములతో నభినయింపవలెను. రంగమున నిట్లు ప్రవేశించి యభినయించు నాతడు ధూర్తుడేని విటుడేని యగును. నానాప్రకారావస్థావిశేషమున లోకమున కుపయోగించు వ్యవహారలక్షణాత్మకముగా వాచ్యము నాయోజనము చేయవలయును. కావుననే దీని బహుచేష్ట మొనర్పవలెను. ఇందుండు

లోకప్యవహారము సకల సామాన్య పృథగ్జనగతమై యుండును. తదుపయోగ్యముగ తదుపభోగ్యముగ నుండును. వేశ్యావిటాది వృత్తాంతాత్మకముగా నిది నిరూపితప్రయుక్తమై బాహుల్యమున పృథగ్జనులకు వ్యుత్పత్తియోని యగును. ఇట్టి యీ రూపకము రాజ పుత్రాదులకు నుపకారి కాగలదు. వారి నట్టివారిని వినేయుల నొనర్చుటకై వంచనారహితముగ శంభలీవృత్తాంతమును సంప్రయోజ్యము కావచ్చును. ఈ భాణ మేకాంకము. ఆగమానుగత మయిన భాణ లక్షణ మీ రీతి నున్నది. నాట్యవిద్బుధులు నిఖిలలక్షణ మీ విధ మున సంభావింప వలసి యున్నది.

ఇ థ మి హా మీ మాం స్యం

ఇచట నీ విషయము నిట్లు మీమాంసింప వలసి యున్నది. ఈ నిరూపించిన నుత్సృష్టికాంకాదిరూపక భేదములు ఏకరసములుగనే సంభావింప దగియున్నవి. షరిశీలింపగా నాటికాదులు గూడ నిట్లే ఏకరసము లనిపించును. ఈ యంశమును సంభావింపుడు. నాటకమున సర్వరసయోగ్యత యున్నది. ప్రకరణములో గూడ నట్లే సర్వయోగ్యత కలదు. నాటకప్రకరణములలో ధర్మవీర మర్థవీరము ప్రధానముగా నున్నది. పరమార్థముగా సర్వనాయకభేదము లందును వీరత్వ మనుగతమై గోచరించుచునే యున్నది. సమవకారములో మాత్రము ప్రారంభములో శృంగార ముండుట యుక్తమై యయినను వీరమే యందును ప్రధాన మగును. రౌద్రరసమేని ముఖ్య మగును. డిమ వ్యాయోగములలో గూడ నిట్లే యూహింప దగి యున్నది. ఈహా మృగమునందును రౌద్రప్రధాన్యమే కలదు. నాటికలో మాత్రము శృంగారమే ముఖ్యముగా నున్నది. ఈ వీరరౌద్రశృంగారములు పుమర్థత్రయమునకు ప్రాణభూతములుగా నున్నవి. ఈ ప్రయోగము లలో శాంతబీభత్సరసములు చివరి పుమర్థమునకు సంబంధించి యుండును. మోక్షపురుషార్థమునందు సర్వజనుల కధికార ముండదు. అపశ్చిమ జన్మ డయిన యే యొకనికో మోక్షమున నధికార ముండును. నాటకమునందు శాంతబీభత్సములు తత్ఫలప్రధానములుగా ప్రధాన్య మవలంబించును గాని యిట్టిది ప్రచురప్రయోగ

ముగా లేదు. పురుషార్థప్రవర ప్రాణితము లయినను శాంతభీభత్స రసములు వీరాదిరసాంతరముల యధ్యావాపసుననే యవస్థావ్యవస్థలు కల వగుచున్నవి. పురుషార్థవిషయముగా నుండు రూపకము లన్నియు నిట్లు రసోద్దేశముననే యున్నవి. అయినను రసాంతరప్రయోగము కూడ ముఖ్యరసాంగముగనే యున్నది. అందలి ఇతివృత్తము విత తమై యుండుటయే యిందు హేతువు. కాగా తత్ప్రధాన చేష్టాసంబంధ మావశ్యక మయినందున వృత్తివైచిత్ర్యము కూడ సముచితమే యగుచున్నది. ఉత్సృష్టికాంక్ష ప్రహసన భాణములు కరుణ హాస్య విస్మయ ప్రధానములై రంజకరసముఖ్యము లగుచున్నవి. అందువలననే వాని యందు స్త్రీ బాల మూర్ఖాదు లధికారులుగా నున్నారు. వీనిలో నితివృత్తము వితతముగా నుండదు. తావన్నాత్రేతివృత్తము నందును తగినవైచిత్ర్య మయిన భాసింపదు

ఈ యర్థము నిట్లు సంభావింప వచ్చును. ఉత్సృష్టికాంక్షము నందు కైశికి ఆరభటి సాత్వతి యను వృత్తిత్రయ ముండదని స్వవచనముతో భరతుడు నిషేధించెను. వృత్తిత్రయము లేనప్పుడు భారతీ వృత్తి మాత్రము దీనిలో నెట్లుండునని సందేహింప వలసి యుండును. కరుణమునందు చేష్ట ప్రధానము కాదు. కరుణములో విలాపములు పరిచేవితము లుండును. పరిచేవితాత్మక మయిన భారతీవృత్తి కరుణమున కుపకరణము మాత్రమే యగును. కావున వృత్తిత్రయ ముండదనుటయ కాధు. భారతీయు నుండదనియే భావము. కాగా నిక నిందలి వృత్తియేమి? అందువలన నిందు “ఫలసంవిత్తి” యనెడు వృత్తి యున్నదని యంగీకరింప వలెను. కైశిక్యాదివృత్తి చతుష్టయమే కాక “ఫలసంవిత్తి” యనే డయిడవ వృత్తియు కలదు. వాక్చేష్టల ఫలానుభవము ఫలసంవిత్వాఖ్య వృత్తిలక్షణము. అది యుత్సృష్టికాంక్షము నందున్నది. ఈ యంశ మవశ్యాభ్యుపేయము. కాకపోయినచో నొక యాపత్తి వాటిల్లును. మూర్ఖామరణాది భావములలో వాక్చేష్ట లేవియు నుండనందున నిర్వృత్తికతయే కల్గును. మూర్ఖామరణాదు లవృత్తికములై కావలసి యుండును.

ఇంక నీయంశమున భట్టోద్భటుని భావ మొకటి భావింపవలసి

యున్నది. ఇందు పుమర్థకామోద్దేశమున కైశికీ నభిధానించినచో ధర్మార్థముల నుద్దేశించియు వృత్తిద్వయముండు ననవలెను. కాగా వృత్తిత్రయకథన మిందు యుక్తమగును. ఆ వృత్తిత్రయ మీ రూపమున నుండును.

౧. చేష్టాత్మక మయిన న్యాయవృత్తి

౨. వాగ్మూలమయిన యన్యాయవృత్తి

౩. వాక్చేష్టాఫలభూత మయిన ఫలసంవిత్తి వృత్తి

ఇట్లు వృత్తిత్రయమె యుక్తము- అని. ఈ విషయమున నొక స్వప్రమాణిత వచనప్రసక్తి నాత డభిమానించెను. వాగ్మృత్తి చేష్టావృత్తి యను నీ రెండును పురుషార్థచతుష్టయ సంబంధమున నెనిమిది విధము లగును. ఇట్లప్రమూర్తి యయిన యీ రూపమున న్యాయాన్యాయ వృత్తిసంబంధమున ఫలసంవిత్తి వృత్తి పదునారువిధము లగుచున్నది. ఈ ఫలవృత్తియే రసభేదమున ననేక భేదములు కలదగును. ఆతని సూక్తి యిది.

“ఆ ద్యే వా క్చేష్టా భ్యాం
పురుషార్థ చతుష్టయేన చాప్రవిధే
షో డ శ ధా ఫల వృత్తిః
తద్వ్యయతోఽనేకథా తు రసభేదాత్”

‘న్యాయవృత్తి’ యనినప్పు డీ భావమును గుర్తింపవలెను. యుద్ధములందు స్వపరశక్త్రుముల పాతన రక్షణ కరణములకై సముచిత మయిన గాత్రవర్తన ముండును. ఆ వర్తన మునకు “న్యాయ” మన్న సంజ్ఞ కలదు. ఈ న్యాయము నాలుగు విధములు. భారతన్యాయము, సాత్వతన్యాయము, వార్షగణ్యన్యాయము, కైశికన్యాయము. అని. ఇవియే భారత్యాదివృత్తుల కాశ్రయము లయినవి. ఈ న్యాయరీతి ననుసరించిన యంగహారములును న్యాయములె యగును. మధుకైటభ సంహారసమయమున శ్రీవిష్ణువు న్యాయరీతుల ననుసరించి యుద్ధ నియుద్ధముల నిర్వహించెను. కావున విష్ణువిధానము లన్నియు న్యాయము లయినవి. నాట్యప్రయోగమున నానాభావ సమన్వితములై కావ్యసంజ్ఞ ననుసరించి వృత్తిసంజ్ఞ కల వయినవి.

పై వృత్తివిచారాంశమున కొందరిట్లనుచున్నారు. కైశికీ వృత్తిని సాత్వతీవృత్తిలో నంతర్భవింప జేయవచ్చును. అయినను రంజకత్వాత్విశేయమున వేరుగా పరిగణిత మయినది. స్వరయుక్త మయిన ముఖజాభినయ ముండుటచే గూడ నది పృథగుపాత్రము. ఇంతమాత్రమున నది యన్యాయవృత్తి కాదు. పుమర్థచతుష్కము నకు సంబంధించిన యుపపత్తి యంతయు దానిలో గలదు. ఫలవృత్తి యనునది యెట్టిది? ఫలవృత్తిలో వృత్తిసామాన్యలక్షణ మయిన వ్యాపారరూపత్వము లేకపోయినచో నందు వృత్తిత్వ మెట్లుండును? అదివృత్తి యెట్లుగును? అందును వృత్తిసామాన్యలక్షణ మయిన వ్యాపారరూపత్వ మున్నచో వాక్చేష్టాతిరిక్తముగా లోకసిద్ధ మయిన మానసవ్యాపార మేదియు నందు లేనందున సూక్ష్మమయిన వాక్చేష్టా గతవ్యాపారమే యున్నదని యంగీకరింప వలెను. కాగా మూర్ఛా మరణాదులలో గూడ ప్రాణాత్మక మయిన కాయాయ వ్యాపారము సంభవించు నని యంగీకరింప వలెను. కాయక వ్యాపారానుస్మరణము ననె లయ తాల గానములు ప్రవృత్తము లగుచున్నవి. మూర్ఛాదు లలో సంవేదనము కూడ నుండ దనియె యనవలెను కద! వాక్చేష్టలై యుండవని యనుటేల? సంవేదనమే యుండనప్పుడు ఫలవృత్తి మాత్ర మెట్లు సుఘట మగును? కావున నిచట సాత్వతీ వృత్తియే యున్నదనుట యుక్తము. కావ్యము వృత్తిమయ మన్న వ్యవహారము బాహుల్యాపేక్షచే సిద్ధమయినది. ఖండాంశ మవృత్తికముగా నున్నను సముదిత మయిన రూపకము వృత్తిమయ మయినందున రూపకసముదాయాపేక్షచే కావ్యము వృత్తిమయ మనవచ్చును. భట్టోద్భటుని మతము ననుసరించు వారు మూర్ఛామరణాదులలో ఆత్మసంవిత్తి (ఫలసంవిత్తి) రూప మయిన యయిదవ వృత్తి నంగీకరించు చున్నారు. భట్టోద్భటమతమునకు శాకలేయమత మని శకలీ గర్భమత మని పేరు. ఈ యాత్మసంవిత్తివృత్తి సకలకార్యనివృత్త్యను మేయము. ఇందు మూర్ఛార్కయనుభావము. ఇది ఫలావచ్ఛిన్న మయిన యాత్మవ్యాపారరూపము. భట్టోద్భటుని యీ ఫలసంవిత్తిని భట్టలోల్లటాడు లంగీకరింపక పరాకరించిరి. భావములకు పరిస్పంద మొక్కటియే వ్యాపారము కాదు. వాచిక కాయాయ వ్యాపారము

లును గలవు. ఇట్టి భావముతోడనే భావములకు బాహ్యగ్రహణ స్వభావము నుపపాదించి శకలీగర్భ భావగర్భమును ఖండించిరి. కాన 'ఫలవృత్తియను నొకటి వేరుగా లేదు. వృత్తులు కైశిక్యాదులు నాలుగే. అని.

“వయం తు బ్రూమః” మే మిట్లందుము. ఈ యస్థానసం త్రాస మిది యంతయు నేమి? ఈ నాట్యమున సంస్థితి కలదానిని వృత్తులం దంతర్భవింప జేయుట తగునేని యిదియంతయు నుప పన్నము కావచ్చును. కాని యిది సంగతము కాదు. రంగము వృత్తి కాదు. మృదంగ పణవ వంశాదు లే వృత్తికాగలవు? వ్యాపారమే వృత్తి. వృత్తి పుమర్థసాధకము. వ్యాపారము లంతట వర్ణితము లగును. కాన వ్యాపారములే వృత్తులు. “వృత్తయః కావ్య మాత్మకాః” కావ్యమున వ్యాపారశూన్య మేదియు వర్ణనీయము కాజాలదు. మదమూర్ఖుల వర్ణనములలో గూడ సాత్వతీస్వరూపక మయిన మనోవ్యాపారము సంభవించును. అది వర్ణితము నగును. కరుణాదులలో గూడ మనోదేహవ్యాపార మున్నది. అయినను వాగ్వాపారమే బహులముగా సంభవించును గావున భారతీవృత్తి యుండునని యనిరి. వృత్త్యంతరములకు సంబంధించిన యంగము లపరిపూర్ణములుగా నుండునని సృత్యంతరముల నిచట భరతుడు నిషేధించెను. అంతట నన్ని వృత్తులు సంభవించును. అంగపూర్ణతా పూర్ణతలను బట్టి సంభవాసంభవ వ్యవహారము కలుగును. కాయ వాఙ్మానసవ్యాపారము వినా, తద్వైచిత్ర్యము వినా, యే వ్యాపార మును సంభవింపనే సంభవింపదని మే మనేక పర్యాయములు ప్రతిపాదించితిమి. కాన కరుణప్రధానరూపకము నందు పరిదేవిత బాహుల్య ముండుటను బట్టి భారతీవృత్తి యుండుననుట బాగు.

“శృంగారహాస్యకర్షణైర్విహితైశికీస్యాత్” అని కోహలోక్తి యున్నది. అది మునిమతవిరోధ మున్నందున నుపేక్ష్యము. కరుణ మున గూడ కైశికీయే యుండు ననుట కోహలభావము కాదు. అను ల్బణ చిత్తవృత్తి యున్న స్థలమున కైశికీవృత్తిని చెప్పవలయు నని యాతసి యాశయము. ఇట్లే ప్రహసనభాణము లందును వాగ్వాపార

ప్రాధాన్య ముండుటచే భారతీవృత్తి నాభాషింప వచ్చును. మూర్ఖాదులలో వ్యాపారమే లేకపోయినచో వృత్తియే యుండదు. నాట్యమంతయు వృత్తిబ్రహ్మముగా సమర్థనీయము కానక్కర లేదు. “అలమత్రిప్రసక్త్యా”

౧౦. వీ థి. సర్వాంతమున వీధి యను రూపకమును లక్షణయుక్త మొనరించుట సముచితము. వీధి సర్వరసమయము. అవితత స్వభావము. సంక్షేపముగా శక్యవృత్తృత్తిదాయి. కావున వీధి ప్రధానము. వీధ్యంగములు నాటికాది భాణాంత సర్వరూపకోపజీవ్యములు. ఇది వీధి;

౪౪౪. వీధీ స్వాదేశికాంకా తతైకహార్యా ద్విహార్యా వా
అధమోత్తమ మధ్యాభిర్యుక్తా స్యా త్రప్రకృతిభి త్రిభిః

వీధిరూపకమున నొక యంక ముండును. ఏక హార్య మయిన వీధిలో. నాకాశపురుషభాషితములు కూడుకొని యుండును. ద్విహార్య మయిన వీధిలో నుక్తిప్రత్యుక్తి విచిత్రత యుండును. అధమోత్తమ మధ్యమప్రకృతు లను మూడు ప్రకృతులతో నిది యుండును. ఇందు పదమూడంగము లున్నవి.

౧. ఉద్ఘాత్యకము	౨. అవలగితము
౩. అవస్పందితము	౪. నాలిక
౫. అసత్ప్రలాపము	౬. వాక్కేలి
౭. ప్రపంచము	౮. మృదవము
౯. అధిబలము	౧౦. ఫలము
౧౧. త్రిగతము	౧౨. వ్యాహారము
౧౩. గండము	

ఇట్టివి త్రయోదశాంగము లని యు దా హృ త ము లయినవి. ఇట్లు నుట యిది యుదాహరణమాత్రమే యని భావము. ఈ యంగముల స్వరూపలక్షణము లిట్లున్నవి. ఇందిది చోద్యము. ఈ వీధ్యంగముల కుక్తివైచిత్ర్య ముండుటయే లక్షణ మయినచో కావ్యలక్షణము లన దగిన భూషణాదుల కన్న వీనికి భేదమేమి కలుదు. ఉపమాద్యలంకారముల కన్న భేదమేమి? అట్లుకాక యితీవృత్తోపకరణరూపత్వమే

స్వరూప మయిన సంధ్యంగముల కన్న భేదమేమి యుండును? అట్లును కాక వేరుగా రసోపకరణత యుండునేని వృత్త్యంగము లందె యివి యంతర్భవించును గదా!” అని యిం దాశంక్యము కాగా, కొంద రిట్లనిరి. వీధ్యంగముల కీ లక్షణవిశేషరూపత్వమే స్వరూపము. కావ్యలక్షణాలంకార సంధ్యంగ వృత్త్యంగ లక్షణముల కన్న వీని లక్షణములు వేరుగా నున్నవి. అది యిది యొకటని యనుట తగదు. వివేచకులు వీధ్యంగములు తద్వత్తిక్తము లనియె భావించురు. అని.

కాని వీనికొక సామాన్యలక్షణ మున్నది. ప్రశ్నప్రతిపచనముల కన్యాభిప్రాయరూప సంబంధమున వైచిత్ర్య మాపాదించుట వీధ్యంగ స్వరూపము. కావుననే వీధ్యంగము లు దాహృత ము లని యంటిమి. ఉదాహృత స్వభావత వీని సామాన్య లక్షణము. ఉదాహృత ము లనుట ప్రతిపచనరూపము లని భావము. కావ్య మేదేని ప్రతిపచన శూన్యముగ నుండదు. ప్రతిపచనశూన్య మయిన కావ్య ముండదు. కాన వీధ్యంగములు విచిత్రము లని యర్థము లభించును. కావుననే వీధి పంక్తి యనదగును. వీధి యన్యోత్తరసహిష్ణువు కాదు. వీధి విచిత్రోక్తిప్రత్యుక్తిగర్భము. లక్షణాలంకారాదుల కిట్టి యుక్తినియత మయిన రూపము లేదు. ఇందున్నది. ఇది యిందలి విశేషము.

౧. ఉద్ఘాత్య క ము. “ఈతడు తలచిన సమాధాన మీయ గలడు. నా మనసులో నున్నది చెప్పనో? చెప్పడో?” అను సందే హము నిమిత్తముగా ప్రప్త యగునాతడె వైచిత్ర్య మొకటి సంభా వించి, ప్రతిపక్త కుచిత మయిన ప్రతిపచన ముత్తరముగా బలుకు నేని యుద్ఘాత్యక మగును. “ప్రశ్నాత్మకే ఉద్ఘాతే సాధు— ఉద్ఘా త్యకం” ప్రశ్నాత్మక మయిన యుద్ఘాతమున నిది యుక్తమయిన దగుటచే నిది యుద్ఘాత్యక మయినది.

౪౪౫. పదాని త్వగతార్థాని యే సరాః పున రాదరాత్
యోజయంతి పదై రన్యైః తదుద్ఘాత్యక ముచ్యతే

అగతార్థము లయిన పదములను, ఆదరముగా నడిగిన ప్రశ్న రూపము లగువానిని సుధీనరు లుత్తరరూపము లయిన పర్యాయ పదాంతరములతో యోజన మొనరించినచో నది యుద్ఘాత్యక

మగును. ఉద్ధాత్యము త్తరపదసమూహాత్మకముగా నుండునని తాత్పర్యము. పాండవానంద మను యాపకములో నిట్లున్నది.

కా భూషా బలినాం ? క్షమా, పరిభవః కోఽయం ? సకుల్యైః కృతః కిం దుఃఖం ? పరస్కృతయో, జగతి కః శ్లాఘ్యః ? య ఆశ్రీయతే కో మృత్యుః ? వ్యసనం, శుచం జహతి కే ? ధ్యేర్నిర్జితాః శత్రవః కైర్విజ్ఞాతమిదం ? విరాటనగరే ఛన్నస్థితైః పాండవైః

బలము కలవారల కాభరణ మేమి ? క్షమ. పరిభవ మేది ? తన వంశము వారొనరించినది. దుఃఖమేది ? ఇతరుల నాశ్రయించుట. లోకమున శ్లాఘింపదగిన వాడెవడు ? ఆశ్రయదాత. మృత్యువేది ? వ్యసనము. శోకములేని వారెవరు ? శత్రువుల జయించినవారు. దీని నెవరు గుర్తించిరి ? విరాటనగరమున గూఢముగా నున్న పాండవులు. దీనిలో వై యంశము సంగతము కాగలదు.

౨. అ వ ల గి త ము. ప్రశ్నసమాధానముగా నున్న యుత్తర మన్యానుసంధానపూర్వకముగా నున్నను తదన్యకార్యము సిద్ధించునేని యన్యకార్యవలగనమున నది యవలగిత మగును. దీని లక్షణ మిట్లున్నది.

౪౪౬. యత్రాస్యస్మిన్ సమావేశ్య కార్య మన్య త్రస్సాఘతే

తచ్ఛావలగితం నామ విజ్ఞేయం నాట్యయోక్తృభిః

ప్రకృతకార్యసమావేశమున నన్యకార్యప్రసాధన మున్నచో నవలగిత మగును. నాట్యయోక్త లిట్లే దీని నంగీకరించిరి. రత్నావలిలో నిది సంగతము. “నీ కండ్ల కానందముగ నున్నదా?” యని విదూషకుడు రాజు నడిగినాడు. “ఆనందముగ నుండకేమి?” అని రాజుని సాగరికను తానుచూచినప్పటి విశేషమును వసంతకుని ప్రత్యా యనమునకై నిర్దేశించినను అన్యకార్యసిద్ధియు నించున్నది. రాజునకు సాగరికయం దాస్థాబంధజీవిత మున్నది. అదియే శృంగారాఖ్య మయిన ముఖ్యకార్యము. తత్సాధనమిం దవలగ్నమై యున్నది.

౩. అ వ స్పం ది త ము. దైవసముత్థితముగా నేదేని యొక యర్థ మబుద్ధిపూర్వకముగా నాక్షిప్తము కాగా, కాశలానుసారమున

దాని ప్రచ్ఛాదనమునకై యన్యార్థము నిరూపిత మయినచో నది యవస్పందిత మగును. చక్షుస్పందనాదుల వలె సంతర్గతసూచనీయ మిందు సంభవించును గావున నిది యవస్పందిత మయినది.

౪౪౭. అక్షిప్తైర్థే తు కన్మింశ్చిత్ శుభాశుభ సముత్థితే

కౌశలా దుచ్ఛతేఽన్యోఽర్థః తదవస్పందితం భవేత్

శుభాశుభము దైవము, దైవికముగా నొక యర్థ మున్నది. మయినప్పుడు దాని కప్పిపుచ్చెడి యన్యార్థ ముత్తరముగా నవభాసింప జేసినచో నవస్పందిత మగును. వేణీసంహారములో నిది యిట్లున్నది.

సత్పక్షౌ మధురగిరః ప్రసాధితాశా మదోద్ధతారంభాః

నివతంతి ధార్తరాష్ట్రాః కాలవశా న్నేదిసి పృష్ఠే

ప్రస్తావనాప్రసక్తిలో ఋతువర్ణనముగా నిది యున్నది. దీని భావ మిట్లుండును. ధార్తరాష్ట్రము లనదగిన హంసవిశేషములు మంచి పక్షములు మధురస్వనములు కలవై దిశల నలంకరించి యుద్ధతనమూరంభములు కలవై కాలప్రభావమున భూమిపై ప్రసరించుచున్నవి. ఇట్టిందు ప్రకృతమునకు సంబంధించిన యర్థ మవభాసించుచుండగా నబుద్ధిపూర్వకముగా నర్థాంతరమును ప్రతిభాసించు చున్నది. దైవ వశమున నాయాత మయిన యర్థ మిట్లున్నది. ధృతరాష్ట్రుని యాత్మజులయిన దుర్యోధనాదులు సత్పక్షమున నమధురవాక్కులతో నున్నారు. ప్రకృష్టముగా దిశల నన్నిటి నాధిసహితములను జేసినారు. మదోద్ధతితో నున్నారు. కాలవశమున భూమిపై పడి పోవుచున్నారు. “ప్రతిహత మమంగలం” అని యిం చుత్తర మున్నది. మఱల నచట సూత్రధారుడు “శరత్సమయవర్ణనముగా ధార్తరాష్ట్రహంసలు సభ స్థలమునుండి ప్రసరించుటను న్యవేశించితిని. ఇం దమంగల మనుట యేమి? ఇట్లునుటచే నా హృదయము శంకిత మయినట్లయినది” అనుట యంతయు నవస్పందితత్వమునె సూచించు చున్నది.

౪. నా లి క. హాస్యయుక్త మయిన ప్రహేలికావచనము నాలిక యని నాట్యవిమ లిని. ప్రహేలిక యనునది పరవితారణ

మొనరించు సమాధానము. అందుననే యది హాస్యయుక్తము కావలెను. నాలిక సవ్యాజముగా నుండును. “ప్రకర్షణ హేలికా ప్రహేలికా” ప్రకర్షముగా నర్మాదిక్రీడారూప మయిన పరవంచన మొనరించు రీతి యున్నందున ప్రహేలిక యయినది.

౪౪౮. హాస్యనోపగతార్థ ప్రహేలికా నా లికేతి విజ్ఞేయా

అను నాలికాలక్షణములలో నై భావము స్పష్టము. రత్నావలిలో సుసంగతా సాగరికా సంభాషణమున నిది సుసంగతము. సుసంగత:- “నీవెందులకు (ఎవరికొకటకు) వచ్చితివో యది (యాతడు) యిచటనే యుండెను కదా!” సాగరిక:- “సఖ! నేనెవరి కొకటకు వచ్చితినే!” అది యేమమ్మా! చిత్రఫలకమునకై వచ్చితివి” ఈ భంగిగా గర్భగత మయిన వస్తువు సమాచ్ఛాదిత మయినది. సుసంగతావచనములో ప్రతారణము గోచరించుచునే యున్నది.

౪౪౯. అ స త్రప్త లా ప ము. విద్వాంసు డొకడు మూర్ఖజనుల సమూహములో నొక నాక్యము పలుకును. ఆ వాక్యము హితకరము. ప్రియంకరము నగును. గ్రహించువారు మాత్రము దాని ప్రియవచన ముగ నె భావింతురు కాని హితవచనముగ భావింపరు. అప్పుడావచన మసత్రప్తలాప మగును. “హితం బ్రూయాత్ ప్రియం బ్రూయాత్” అనిన విధమున హితప్రియ వచనమే యుక్తము. కేవలహితము కేవలప్రియ మంతగా రుచిరము కాదు. “హితం మనోహారి చ దుర్లభం వచః” అసాధుభూత వస్తు ప్రలాప ముండుటచే నిది యసత్రప్తలాప మయినది.

౪౫౦. మూర్ఖ జన సన్నికర్షే హితమపి యత్రప్రభావతే విద్వాన్
స చ గృహ్యతేఽస్య పచనం విజ్ఞేయోఽసత్రప్తలాపోఽపి

మూర్ఖజనసన్నికర్షమున విద్వాంసుడు హిత మాభాషించినను ఆతని వచనము నట్లు గ్రహింప నప్పు డది యసత్రప్తలాపము. మూర్ఖు సుద్దేశించిన యుత్తరప్రాయ మయిన విద్వద్వచనము హితరూపముగ నున్నను శబ్దబలమున ప్రియరూపము నగును. కాని మూర్ఖులు దాని ప్రియాయాంశముననే గుర్తింతురు. హితాయాంశమున గ్రహింపరు. ఉభయాయాంశమున గ్రహించుట యుచితము. తథాభూత భంగీభూత ద్వయా-

శ్రేయణము వచనమును సిద్ధాకరించును. వారు కేవలము ప్రియాంశమునె గుర్తింపగా తాత్కాలికకోపము రక్షితము కాగలదు. యథార్థాభిధాయిత యుండుటచే కాలాంతరసంభావ్యము నగును. ఉదాహరణ మిట్లుండును. వ్యసని రాజపుత్రు డొకడు “కిం సుఖం?” యని ప్రశ్నింప తత్సమాధానముగా నీ యుత్తరవచన మున్నది. “సర్వవిధముల జూదరి మద్యపాయి యగువాని కర్థ సుఖ సమృద్ధి కరగతముగ నుండును.” అను భావముకల;

“సర్వథా యోఽక్షవిజయీ సురాసేవన తత్పరః
తస్యార్థానాం సుఖానాం చ సమృద్ధిః కరగామినీ”
పద్యములో నసత్ప్రలాప మున్నది.

౬. వాక్యే లి. రెండిటి కొక్కటియె ప్రతివచన మున్న వాక్యేలి యగును. రెండనుట అనేకముల కుపలక్షణము. అనేక ప్రశ్నల కొక్కటియె ప్రతివచన ముండుట వాక్యేలి యయినది. కాగా సర్వప్రశ్నోత్తరవర్గ మిందు సూచిత స్వీకృత మగును. లక్షణ వచన మిట్లున్నది.

౪౫౦. ఏక ద్వి ప్రతివచనా వాక్యేలి స్యాత్ప్రయోగేఽస్మిన్

“ఏకం ద్వయోః ప్రతివచన మస్యాం” నాట్యప్రయోగము నందలి వాక్యేలిలో రెండంశముల కొక ప్రతివచనమె యుండును.

“నదీనాం మేఘవిగమే కా శోభా ప్రతిభాసతే?

భాహ్యభ్యంతరా విజేతవ్యాః కే నామ? కృతినారయః”

మేఘాలు పోగా నదుల శోభ యెట్టిది? కృతి యగువాడు భాహ్యభ్యంతరముల నెవరి జయింప నలయును? ఈ రెండు ప్రశ్నల కును ప్రతివచనముగా “అరయః” అని యిందున్నది. అరయ రయము లేక పోవుట యనిప్రథమప్రశ్నప్రతివచనము. అరయః- శత్రువులు. భాహ్యంభ్యంతర శత్రువులు జయింప వలసిన వారని ద్వితీయ ప్రతివచనము. ఇది వాక్యేలి.

౭. ప్రపంచము. అసత్ప్రాయ మయిన పరస్పర వస్త్ర రూప వచనము ప్రపంచము.

౪౫౦. అనన్యూతం వచనం సంస్తవ యుక్తం ద్వయైః పరస్పరం యత్తు
ఏకస్య చార్థహేతః స హాస్యజననః ప్రపంచః స్వాత

ఇద్దరిలో పరస్పర మసత్య స్రాయ మయిన సంస్తవవచనమూ ప్రపంచ మగును. ఒకానొక ప్రయోజనమునకై యిది యిట్లు ప్రసక్త మగును. ప్రపంచము హాస్యముత్పాదించునదై యుండును. రత్నావలిలో నిట్లున్నది. రాజు: -“సుసంగతా! నే నిచట నున్నానని నీ వెట్లు తెలిసి కొంటివి?” సుసంగత: -“మీరే కాదు. చిత్రఫలకము కూడ తెలిసినది.” ఇత్యాది భాషణములలో నాభరణదాన పర్యంతము ప్రపంచ మున్నది. సాగరికాసుసంగతలు రాజవిదూషకులు పరస్పరము సంబంధము కలవారని దేవికి అసత్యము చెప్పి నివేదించుట యున్నది. ఈ ప్రభుత్వముననే సంస్తవ మున్నది. హాస్యమును పరిహాసరూపముగ గలదు. రాజునకు సాగరికాసంగమాతృక మయిన ప్రయోజనము సిద్ధింప జేయుటలో నిది యుపకరించును.

౪. మృదవము. గుణములకు దోషత్వము దోషములకు గుణత్వము నిరూపించుట మృదవము.

౪౫౧. యత్కారణా ధ్వజానాం దోషకరణం భవేద్వివాద కృతం
దోషగుణీకరణం వా తస్మద్దవం నామ విజ్ఞేయం

కథాప్రసక్తిలో గలిగిన వివాదము హేతువుగా గుణములకు దోషీకరణము దోషములకు గుణీకరణ ముండుట మృదవ మగును. ఇట్లొకదాని వేరొకదానిగా జేయుట యొకవిధ మయిన స్వభావము. వేణిలో; “ద్రోణుని శిరమును శునకము కాక మేని ద్రుపదతనయుడని పరామృశింపనీ!” యను ప్రసక్తిలో దోషమును గుణీకరించుట యున్నది. కర్ణుడు వివాద మాకర్ణించిన పిమ్మట ప్రతిజ్ఞాత పరిపాలన మొనరించుట గుణమును దోషీకరించుట యగును. ఇదియు వివాద కృతమే. మృదవ మనునది పరపక్షమర్థనమున స్వపక్షమును రక్షించును. “మర్దనం మృత్ అవతి మృదవం”

౯. అధిబలము:- పరుని వచనము తన వచనమును పరస్పరము అర్థవిశేష లాభమునకై ఉత్తరోత్తర మధికాధికముగా ప్రవృత్త మగుట కధిబల మని పేరు. ఉక్తిప్రత్యుక్తిక్రమ మనునది

రించు నపుడు పరస్పరము ప్రజ్ఞానోపజీవనబలమున స్వపక్షమునందు సుఖుటిత మగు నధిబలసంబంధమున నిది యధిబల మయినది.

౪౫౨. పరవచన మాత్మన శౌత్తరోత్తర నముద్భవం ద్యదొర్యత్తు
అన్యోన్యార్థ విశేషక మధిబల మితి తద్బుద్ధై ర్థే యం

పరాత్మవచనములు పరస్పరవిశేషము ప్రతిపాదించుటకై ఉత్తరోత్తరము లతిశయితము లగునేని యధిబలమని నాట్యబుధు లనిరి. నాగానందములో నిట్లున్నది. జీమూతవాహనుడు, విమాషకు డును సంభాషించునపు డుక్తిక్రమమున జీమూతవాహనుడు స్వపక్ష మునకు ద్రఢిమను సంపాదించెను. అందుననె “శరీరమాదిగా సర్వ మును పరాధమునకె ప్రతిపాలించు చున్నాను” అని యాతడనెను.

౧౦. ఛలము. ప్రయోజనాంతరము నుద్దేశించి పలికిన యొకని వచనము ఒకనికి హాస్యమును, వేరొకనికి రోషమును కలుగ జేసినచో ‘ఛల’ మగును.

౪౫౩. “అన్యార్థమేవ వాక్యం ఛల మభినంధాన హాస్య రోషకరం”

వాక్య మన్యార్థముగ నున్నను పట్టుదలను హాస్యమును రోష మును కలుగ జేయునేని ఛల మగుచున్నది. “నేను నివారించినను నీవు వింటివి కావు. భ్రమర మున్న పద్మము నాఘ్రాణించితివి. ప్రియురాలి యధరము గంటు కలదయినచో నెవనికి రోషము కలుగ దమ్మా! ఇక నంతయు సహింపుము.” ఇది యొక సభవచనము. తన చెలియైన ఆమె భర్తకు విశ్వాస ముత్పాదించి చేయవలెననెడు ప్రయోజనము నుద్దేశించి యిట్లు పలికినది. దీని విని ఆమె పతి “తుమ్మెద వలన నీ గంటయినదిలె” అనుకొనును కాని యన్యథా తలచడు. తన చెలియచెలియలు నిది యొక ఛల మని గుర్తింతురు. విదగ్ధజను లది విని హాసస్మృణు లగుదురు. సవతి కది చెవిములికియై రోష ముత్పాదించును. ఇట్లన్యాయ్యుల కన్యాయ్యార్థముల నిది కలుగ జేసినది.

౧౧. త్రిగతము. శబ్దసారూప్య బలమున ప్రశ్నప్రతివచన స్వభావములుగా బహుభావములు యుక్తినిరూపితము లయినచో నది త్రిగత మగును. హాస్య మున్నను లేకున్నను త్రిగతము సంగతము.

౪౫౩. శ్రుతిసారూప్యా ద్యన్మిన్ బహవోఽర్థా యుక్తిభిర్వియుజ్యంతే
యద్ధాన్య మహాన్యం వా తత్త్రిగతం నామ విజ్ఞేయం

శ్రుతిసారూప్యమే శబ్దసారూప్యము. ఇందలి శబ్దములు సమానముగా నున్నందున నానాభావభావనమున కవకాశ మున్నది. యుక్తియోగ మున బహ్వర్థము లచట భాసింప వచ్చును. కాకుండు మొదలగు స్వర విశేషము లుపపత్తిరూపముగా సహకరించునవి కాగలవు. త్రిగత శబ్దములోని త్రి శబ్ద మనేకముల కుపలక్షణము. “అనేకం అగ్ధం గతం త్రిగతం” వాక్యమునందు అనేకప్రశ్నసాధారణముగా ముఖ్య మయిన యుత్తర ముండును. ఇందు ప్రశ్నయే ప్రతివచనముగా నుండును. విక్రమార్వశీయములో నూర్వశీ వియోగి పురూరపుడు కామావస్థాను భూతి వివశుడై చేతనముల నచేతనముల నూర్వశి నడుగును. అందిది కలదు.

సర్వ క్షీతిభృతాం నాథ ! దృష్టా సర్వాంగ సుందరీ
రామా రమ్యా వనాంతేఽస్మిన్ త్వయా విరహితా మయా

“పర్వతప్రభా! ఈ రమ్యవనాంతములో నన్ను విడచిన నా సర్వాంగసుందరి కనపడెనా!” ఇట్టిది విక్రముని ప్రశ్న. ఆతని గంభీర స్వరోదీరిత మది పర్వత దరీ ప్రసారితమై ప్రతిశ్రుతల స్వభావమున నట్లే వెలువడినది. దానిని విక్రముడు వినినాడు. తనకు పర్వత ముత్తర మిచ్చినట్లు భావించినాడు. కాన నీ స్వరూపశబ్దమే సాకాంక్ష కాకు ప్రయోగమున గూడ తథాస్థిత మయ్యు నతథాస్థితముగా నున్నది. ప్రతిబింబము లోని వామదక్షిణ వైపరీత్యము వలె నిదియు సంభావనీయము. ఇందలి కాకుపు నిరాకాంక్షముగా నున్నది. పర్వ తోత్తరముగా నుండు భావ మీ రీతి నుండును. సర్వరాజనాథా! ఈ రమ్యవనాంతములో నీ విరహిత సర్వాంగసుందరిని నేను చూచి తిని.” ఇట్లు విక్రముడు భావించి క్షణమాత్రమై యున్నాడనినాడు. అనంతర మది తనమాటయే యనుకొని యన్య మనుసరించినాడు. ఇది హాస్యప్రాయాగ్ధమును స్ఫురింప జేయు చున్నది. ఇట్లే హాస్యేతరాంక మున గూడ నుదాహరించు కొన వచ్చును.

౧౨. వ్యాహారము:- భవిష్యదర్శము ప్రత్యక్షకల్పము కాగా తదనుకూలమయిన వచనవిశేషము వ్యాహారమగును. ఇందు హాస్యలేఖ మవభాసించును.

౪౫౪. “ప్రత్యక్షవృత్తిరుక్త వ్యాహారో హాస్యలేఖః”

హాస్యలేఖార్థకమయిన ప్రత్యక్షవృత్తి వ్యాహారమగునని సూత్రము. ఇందలి ప్రత్యక్ష శబ్దమున భావిప్రత్యక్షమునే భావింపవలయును. భావిప్రత్యక్షార్థము నందు దైవవశమున వృత్తి యుండు నేని వ్యాహారమగును. వివిధార్థాభినయ మిందుండును. రత్నావళిలో లతాదర్శనమున సాగరికాభావన మొనరించు వత్సరాజభావనము లక్ష్యము కాగలదు.

౧౩. గండము:- తత్త్వజ్ఞులగువారు గండము నిట్లు నిరూపించిరి. సంభ్రమాత్మకమయిన యాకారమున నొక యావేగము కలుగును. ఆ యావేగ మా గండములో నుండును. వివాదయుక్తమయిన విశేషము నుండును. అపవాదకృతము కూడుకొనును. అసమాప్తవచనములలో నాక్షేపము లుండును. దీని లక్షణ మిట్లున్నది.

౪౫౪. సంరంభ సంభ్రమ యుతం వివాదయుతం తథాపవాద కృతం
బహువచనాక్షేపకృతం గండం ప్రపదన్తి తత్త్వజ్ఞాః.

సంరంభ మనునది యాకృతివిశేషము. దానివలని యావేగములు గండములో నున్నవి. విరుద్ధ మొకడు యాచరించినచో దాని యపవదనమే ముఖ్యముగా తలచినవాని వచనము లుండును. బహువచన మనుట ఈషదసమాప్త వచనము. దాని వలని యాక్షేపము లిచట కలవు. ఈ యసమాప్తవచనము పూర్వవచన ప్రతివచనముగా భాసించును. కోహలుడు నిట్లే సంభావించినాడు. సంబద్ధవచనముల కంతములో సంబంధమే యుండదు. సంబంధ మున్నట్లే గోచరించును. అట్టిది గండము. వేణిలో దుర్యోధనుడు భానుమతి దగ్గరగా నున్నాడు. “సీ జఘన మధిష్ఠించుటకు తగిన నా యూరు” వసునంతలో కంచుకి వచ్చి “భగ్నం భగ్నం” అనినాడు. ఊరురూపార్థము పూర్వవిశ్రాంతమయినను భగ్న పదముతో సంబంధయోగ్యమయినది. ఇట్లే విధముగా వీధి పదమూడంగలతో నున్నది. వీధిలో సర్వ

రసప్రసక్తి యున్నది. పర్యాయమున రసములు ప్రధానములు కావచ్చును. నాయకు డుత్తముడు మధ్యము డధముడు కావచ్చును. కోహలుడు నిల్లె తలచెను.

అధమప్రకృతి నాయకు డగుటను కొందఱు అంగీకరింపరు. అదియె ధ్రువమేని ప్రహసనములో భాణములో వారేమందురో! హాస్యరసము ప్రధానముగా నుండునేని నాయకు డధముడే యగును. నాయకు డన కథాశరీర ఫలముతో ప్రధానముగా సంబంధించు వ్యక్తి అని భావము. అధము డట్లు కథాభాజనుడు కాకున్నను అధమత్వముండనే యుండును. అధముడు పరివారరూపముగా ననుప్రవేశము పొందుట యనివారితమె యగుచున్నది.

ఇట్లేవిధముగా లక్షణలక్షితముగ దశరూప విధాన మంతయు నిరూపిత మయినది. లక్షణములు మాత్రమె దశసంఖ్యాకములు. ఉదాహరణముల గణన చేయుట యెట్లు? ఈ రూపకము లన్నియు నెట్లెట్లు పుమర్థోపయోగు లగుచున్నవో నిజ నిజ లక్షణావసరముననే నిరూపిత మయినది. అందుచే పౌనరుక్త్య మాశ్రయించుట లేదు. ఇక దశరూప శరీర గత మయిన సంధి సంధాన విధి విధానములను నిరూపింప వలసి యున్నది.

ద శ రూ ప శ రీ ర ము

దశరూపవిధానము పూర్వము లక్షణానుసారమున నిరూపిత మయినది. ఇక దాని శరీర విధాన సంధి విధి లక్షణము ప్రతిజ్ఞాత మయినది. తన్నిరూపణ మవసరప్రాప్తము. దశరూపక శరీర మితి వృత్తాత్మకము. విధాన ముచునది స్వరూప రూప ప్రకారాత్మకము. ముఖ ప్రతిముఖాదులు రూపకసంధులు. సంధ్యంగ స్వభావము లన్నియు విధులు. వాని నన్నిటిని లక్షణకథన పురస్కరముగ నిరూపింపవలసి యున్నది. వీనిలో మొదట శరీరమును సలక్షణముగ జెప్పవలయును. ఈ యుపక్రమము తన్నిరూపణపరము.

ఇ తి వృ త్త ము

౪౫౫. ఇతివృత్తం తు నాట్యస్య శరీరం పరికీర్తితం
సంపభిః సంధిభిః తస్య విభాగః సంప్రకల్పితః

ఇతివృత్తము నాట్యశరీరము. అయిదు సంధు లితివృత్తవిభాగ మాపాదించును. కావ్యమును కావ్యముగా జెప్పట కుదురదు. కావ్య శరీరాత్మలను జెప్పిన గాని కావ్య మభిధేయము కా జాలదు. అందు వృత్తము మాత్రమే శరీరము. ఆ వృత్తము నటనీయము కాగా నభి నేయరూప మగును. అభినేయతాసిద్ధి వృత్త మందలి యేవంప్రకారత చెప్పును. అప్పుడు వృత్తము తత్సిద్ధిచే నుపస్కృత మగును. కాన నప్పు డా వృత్త మితివృత్త శబ్ద వాచ్య మగును. అట్టి వస్తు వది రూపకశరీరము. రసములు రూపకాత్మ. రసములు శరీరావిర్భావ కములు. శరీరప్రతిపాదకము లగు శబ్దములు వాగాత్మకములై యితి వృత్తార్థముతోడ సమాన యోగ క్షేమములు కల వగును. ఇట్లగు టలో ప్రట్టజ్ఞావిలాసులు కారణపట్కు మభిధానింతురు.

౧. వాగారంభము లయిన శబ్దములు రూపకము నందలి యితివృత్తార్థ మును నిర్మాణించి నిరూపింప గలవు. వాక్కు నాట్యతను వనినె. వాగ్రూపముననె వృత్తనిర్మాణ మున్నది.
౨. వాక్కు వృత్తార్థతాదాత్మ్యము పొందును. వాగధీనముగా నితి వృత్తము నిష్పన్నము కాగా తదర్థతాదాత్మ్యముననె వాగాత్మక శబ్దము లవభాసించును.
౩. అర్థరూపతాధ్యాసము మూడవది. వాగాత్మకములు వేరుగా గోచరింపవు. కేవల మితివృత్తార్థరూపముననె గోచరించును. ధర్మములందు భేదము లేకపోవుటయె కాక ధర్మ్యంశము లందును భేదభాస ముండదు.
౪. అర్థైకజ్ఞాన నివేశము నాల్గవది. తదర్థమును గుర్తించు జ్ఞానముననె వాక్సంపత్తి యనుప్రవిష్ట మగును. శబ్ద మితివృత్తమును నిష్పా దించి దాని జ్ఞానముననె స్వాత్మను సంక్రమింప జేయును. దాని ప్రవృత్తి కేవలము తదర్థమె యగుట నది యందే చేరును.
౫. ఆర్థోపరంజకత్వ మయిదవది. నిష్పన్నార్థమున కుపరంజన మన్నది శోభ. అది గీతక్రమాదులచే గల్గును. వాగాత్మకశబ్దము గీతిధర్మమిచ్చి వృత్తార్థమున కుపరంజనమాపాదించుట యున్నది.

వస్తువృత్తమున రూపరంజన మిచ్చియు వాక్కుపరంజకము కాగలదు.

౬. వాక్కుర్థనిమిత్త మయినది. అర్థము నిష్పాదించి స్వరూపవైభవము నిలబెట్టుకొనుచున్నది. స్వారాధనమును స్పష్టము చేయుచున్నది. ఇది యంతయు వాగాత్మకబద్ధవిలాసము.

ఇట్లెన్నివిధముల గాని వాగాత్మకము లయిన శబ్దములు రూపకేతివృత్తార్థమున నేక యోగక్షేమమున నుండి యుపాదేయతను నిరూపించు చున్నవి. కావుననే “వాచి యత్నస్తు కర్తవ్యో నాట్యవైభవో తనూః స్మృతా.” నాట్యమునకు వాక్కుతనువు, వాక్కునందు సావధానముగ యత్న మాధానింప వలెనని పూర్వమే చెప్పితిమి. పూర్వము నాట్యతనువు వాక్కుని యనుట, యిచట వృత్తము నాట్యశరీర మనుట యేమియు విరుద్ధము కాదు. ఈ యితివృత్తాత్మక మగు నాట్యశరీరము ప్రకారవైచిత్ర్యమున శోభించును. పంచసంధులచే నా వైచిత్ర్యము కలుగును. సంధు లన్నియు ప్రకార వైచిత్ర్య కల్పనామయములు. కావ్యశరీరములో స్వసామర్థ్యనియతిచే భిన్న భిన్నము లయిన విచిత్రతా ప్రకారములను నిర్మించి తత్కల్పనాసారముగా సంధులు సాక్షాత్కరించును. సంధు లయి దనుట పరంపరా ప్రాప్తమయిన సంప్రదాయమును కథాపారమ్య పరత్వమును విశేషము చేయును. పంచసంధు లుండుట వైచిత్ర్యము, అయి దవశ్యముగా నుండవలె నని యాదేశము కాదు. కొన్ని సంధులు తగ్గిన నేమియు హాని లేదు. కొన్ని రూపకములు హీనసంధికము లున్నవి. వాని స్వరూపశారవము సుస్థముగ నె యున్నది. కొంద రంతట పంచసంధులుండవలెనని పట్టు పట్టుదురు. ఒకానొక సంధి సంపూర్ణముగా నన్ని సంధ్యంగములు కలది కా నందున నది హీనసంధి యగుటయే కాని మొత్త మన్ని సంధు లుండవలె నందురు. ఒకసంధి వైచిత్ర్యవశమున సంపూర్ణముగా సంధ్యంగకృత శోభ కలది కా వచ్చును. మరి యొకటి కతివయసంధ్యంగములతోడనే యుండ వచ్చును. హీనసంధి యయినను పూర్ణసంధి యయినను సంధిసంధాన మావశ్యక మని వారి భావము. ఈ యంశము నంతటిని స్వస్థానమున విస్తరించెదము. ఇతి-

వృత్త శబ్దమున “ఇతి—వృత్త” శబ్దద్వయ మున్నది. అందు “ఇతి” శబ్దార్థము ప్రసిద్ధము కాదు. కావుననే పంచసంధులతో శరీరవిభాగ ముండుట వ్యాఖ్యాత మయినది. అంతియే కాని పంచసంధు లనుట సంధిరూపణపరము కాదు. ఇట్టిది శరీరము. ఇక నిది విధాన శబ్దోప దిష్ట మయిన ప్రకారవైచిత్ర్యము.

వ స్తు వి భా గ ము

౪౫౬. ఇతివృత్తం ద్విధా చైవ బుధస్తు పరికల్పయేత్
అధికారికమేకం స్యాత్ ప్రాసంగికమథాపరం

వివేచకపండితు డితివృత్తమును రెండు విధముల ప్రకల్పింప వలెను. ఆధికారిక మొకటి. ప్రాసంగిక మపరము. కావ్యబంధ గత మయిన యితివృత్త మున్న దున్నట్లే యుండగా వివేచకు డయిన బుధకవి ద్విధా పరికల్పనము చేసి కొనవలయును. “ద్విధా చైవ” యని శ్లోకమున ‘చ’ కారమున్నది. ‘చ’ కార మొక భావసూచ కము. పూర్వమే స్థితసిద్ధ మయిన యితివృత్తమును సామాన్యముగా రూపకము లందు రెండువిధముల భాగభావనము చేయునది. కల్ప నాత్మక మయిన వృత్తము కల ప్రకరణ మను రూపకము ను దితి వృత్తమును ఈ రెండు విధముల ప్రకల్పన మొనర్చుటయు సమ్మతము. భాగద్వయమున కేక మపర మను ప్రసంగ్యానమును సాభిప్రాయము. నైసర్గికముగా నే యితివృత్తమును ఆధికారిక మని గాని యన్య మని గాని సంకేతము కలది కాదు. కవి ధీశక్తి కథాశరీరము నాధికారికము చేయగా నందలి భాగ మొకటి ప్రాసంగిక మగును. కథారాశి యొకటి. దానినె కవి ద్విధాకరించును. ఇతివృత్త మొకటి ద్విశాఖ మని భావము, ఈ ప్రకారద్వయము వైచిత్ర్య సముపేతము. తన్నిద ర్శన మిక సాగును.

ఆ ధి కా రి క ము

౪౫౭. యత్కార్యం హి ఫలప్రాప్త్యై సామర్థ్యాత్పరికల్ప్యతే
తదాధికారికం జ్ఞేయం అన్యత్రానంగికం విదుః

రూపకకావ్యమున ప్రధానముగా నొక ఫలమును సంపాదింప వలెను. ఆ సంపాద్యఫలమున నొక యారంభ మున్నది. అది జ్ఞానేచ్ఛా

ప్రయత్న క్రియారూపము. ఏ ప్రయత్నమున నయినను జ్ఞానేచ్ఛ క్రియ లుండును. జ్ఞానపూర్వక మయిన యిచ్ఛ, తత్పూర్వక మయిన యత్న మారంభమున సుసంగతము లయి యుండును. ఇట్టి యారంభ మునె రూపకకావ్యమున “ఆరంభము” “కార్యము” అందురు. సామర్థ్యయోగమున ముఖ్యఫలప్రాప్తిచే పరికల్పిత మగు ఆరంభ మాధికారిక మయిన యితివృత్తము. ఆధికారికము నిల్లె తెలియ వలయును. అంతట ననుగతమై యుండుట, హృదయానుయాయు గుట దీని ప్రయోజనము. ఆధికారికేతర మగు వృత్తము ప్రాసంగికము. ప్రాసంగిక మందును సర్వత్రానుయాయిత హృదయానుయాయిత యంతర్గీనమై యుండును. అప్పునితో కార్యపర్యాయోచనము, సాధించి తీరవలయు ననెడి యుత్కటేచ్ఛ, ఫల మాహరింప వలెననెడు కాంక్ష యుండును. ఆధికారిక కథావృత్తములో నివి యుండగా వీని నిష్పత్తిలో శక్త్యంతరములను వ్యాపారింప నలసిన యావశ్యకత లేదు. ముఖ్యప్రయోజనానుకూల మగు సామర్థ్యమే వీని నిష్పత్తిసాధనము. ఇట్లే ప్రాసంగికేతివృత్తమున గూడ శక్త్యంతరవ్యాపార మేమియు నుండదు. ప్రాసంగికమున గూడ వేరుగా శక్త్యంతరమును వ్యాపరించినచో నదియు నాధికారికమే కావలసి వచ్చును. అదికవి వాల్మీకి కావ్యమున దీనిని సమన్వయించి భావింప గలము. శ్రీ లంక నుండి శ్రీ సీతను మరల దెచ్చుట ప్రధానఫల ముగా వివక్షితము. కాగా నిం దవాంతరఘటితము లనేకము లున్నవి. ప్రతిజ్ఞా నిర్వహణము, జగత్కంటక రావణోద్ధరణము, శరణాగత విభీషణ రక్షణము మొదలగునవి యందు గలవు. ఇవి యన్నియు శక్త్యంతర వ్యాపారసాధ్యములు కావు. సీతా ప్రత్యానయమునకై వ్యాపృత మగు శక్తిప్రసారమే వీని నన్నిటి సాధింప గలదు. కార్య సాధనమునకు సామాదు లుండ వలెను గదా! తదుపయోగి సామాద్యుపాయచతుష్టయములో నొక్కొకచో ద్వికము త్రిక మపేక్షితము. సామదానము లున్న నొకభేదము. సామదానభేదము లున్న వేరొక భేదము. ఇట్టి భేద సంపాదనమున నపరిహార్యము లగు విశేషములచే నవి సముపసితము లగునె కాని పృథగ్యత్న మపేక్షితము కాదు. తాపసవత్సరాజమున నిది భావింపుడు. దానిలో వత్సరాజు

నకు రాజ్యము మరల లభించుట ప్రధానఫలము. వాసవదత్తాసంబంధము పద్మావతీప్రాప్తియు నందు వర్ణిత మయినది. వీనిలో క్రియాంతరోపయోగ మే మాత్రము లేదు. ఇట్లే తత్సమన్వయమును భావింపవలెను. పద్మావతిని పరిణయ మాడుట వాసవదత్తాప్రాప్తిలో నుపాయమే యయినది. పద్మావతీపరిణయము తదుపాయము కాక పోయినచో వత్సరాజునకు పద్మావతీ పరిణయమున ప్రవృత్తియే కలుగదు. పద్మావతీ స్వీకారమున వత్సరాజు ప్రవృత్తి లే కున్న ప్రధానఫల మెట్లు కలుగును ? సర్వప్రాసంగిక మేకరూపమే యగును. “ప్రసక్తిర్ని ప్రసంగః తత ఆగతం ప్రాసంగికం. ప్రసజ్యతే వా ప్రధానఫల నిష్పత్తయే ఇతి ప్రసంగః తత ఆగతమితి” ప్రసక్తికి ప్రసంగ మని పేరు. ప్రసంగమున సంప్రాప్త మగునది ప్రాసంగిక మగునని యొక యుత్పత్తి కలదు. మరియొకటియు గలదు. ప్రధాన ఫల నిష్పత్తికై ప్రసక్త మగుటను ప్రసంగ మన వచ్చును. తత్ప్రసంగ సమాయాతము ప్రాసంగికము. కొందఱొకటి యనిరి. ప్రాసంగికము లం దన్నిట శక్త్యంతరయోగ ముండదనుట సరి కాదు. కొన్ని ప్రాసంగికములలో శక్త్యంతరయోగ మున్నది. ఆధికారికమున కయిన వ్యాపారము కన్న వేరొక వ్యాపారము ప్రాసంగికనిష్పత్తి కావశ్యకము. కాగా శక్త్యంతరయోగము కల ప్రాసంగికములు కొన్ని యున్నవి. శక్త్యంతరయోగము లేని ప్రాసంగికములును కొన్ని యున్నవి. ఇట్లు యోగాయోగములచే ప్రాసంగిక మనేకవిధము లగునని యా కొందరి భావము. ఈ భావము నభినవుల యుపాధ్యాయులు శ్రీభట్టతోతులంగీకరింపరు. భట్టతోతు భావమునకు భరతవచనము మూలము. ఇది భరత నిరుక్తి.

ప్రా స ం గి క ము

౪౫౮. కారణ త్వలయోగన్య వృత్తం స్వాధాధికారికం

తస్యాపకరణార్థం తు కీర్త్యతే హ్యనుషంగికం.

కావ్యమున ఫలసిద్ధి కలుగుటలో కారణ మయిన కథావృత్త మాధికారిక మగును. ఆనుషంగిక మను పేరు పడిన ప్రాసంగికము అధికారికేతివృత్తమున కుపకరణార్థమై యుండుట నందరు కీర్తింతురు.

కవి నిరూపించు కథావస్తువు వర్ణనోపాయ మారోహించి ఫలసంబంధ మాపాదించును. ఫలసంబంధము కూర్పుటలో దాని కట్టి సమర్థాచరణ మున్నది. కాన నట్టి దాని నాధికారిక మని వ్యపదేశించిరి. కావ్యము సం దిట్టి ఫలయోగ మాపాదించు నితివృత్తాంతర ముండదు. దీని యుపకరణార్థమై యానుషంగిక ముండును. అది యానుషంగిక మయినను ప్రధానోపకరణార్థ మగుటచే ప్రశంసాస్పదమై కీర్తిత మగును. ఫలప్రాప్తిరూప మగు ప్రయోజనమున నాధికారికము సప్రయోజన మగుట తల్లక్షణముగా జెప్పి నట్లయినది. ఫలప్రాప్తి ప్రాసంగికమున గూడ గలదు. ఆధికారికము ప్రాసంగికమే యగునా? అది యెట్లును కాదు. ప్రాసంగికమున కాధికారికమున కన్న భేద మెట్లు సిద్ధ మయినది? దానిచే దీని తెలియుట, దీనిచే దాని తెలియుట లంగీకరించిన అన్యోన్య్యాశ్రయ దోషము వాటిల్లును. కావున ఫలప్రాప్తి స్వరూపమునె విశేషించి నిరూపించుట యావశ్యక మగుచున్నది.

ఫలప్రాప్తి

౪౫౯. కవేః ప్రయత్నాత్ నేతృణాం యుక్తానాం విధ్యపాశ్రయాత్

కల్పితే హి ఫలప్రాప్తిః సముత్కర్తాత్ ఫలస్య చ

విధ్యపాశ్రయము కల కావ్యనాయకుల ఫలోత్కర్షము వలని కవిప్రయత్నము సముత్కర్ష ననుసరించు ఫలప్రాప్తి యని ప్రకల్పిత మగుచున్న దని దీని భావసారము. కవి ప్రయత్నమున యుక్తనాయకుల విధ్యపాశ్రయమున ఫలసముత్కర్షమున ఫలప్రాప్తి నిశ్చిత మగును. ప్రాధాన్యము నవలంబించి ఫలప్రాప్తి నిర్ణీత మగును. కావున ఆధికారికము ప్రధాన ఫలప్రాప్తి ప్రయోజన మని సారాంశము. ఫలప్రాప్తి ప్రాధాన్యమున నాధికారికమును నిర్ణయించుటలో వీని గుర్తింప వలెను. కవి కావ్యమున నొక ఫలమును సముత్కర్ష సమేత మగునట్లు వివక్షించును, అదియే ప్రధానఫలము. ఇందు కవిపురుషుని యిచ్ఛ యనియంత్రితము కాదు. అది యొకవిధమున నియంత్రణము పొందును. ధీరోదాత్తాది భేదమున నుండు నాయకులలో నొకడు యుక్తత కల వా డగును. అట్టి వాడె యచట సముచితుడు. అతని విధి యంతయు కావ్యమున సంపాద్యవస్తువు. తదపాశ్రయ

ప్రయత్నమున కవి ఫలము ప్రధాన మగును. ఏ విధిలో నే నాయకుడు యుక్తసముచితము డగునో యాతనికి “నే నిది యొనర్ప వలె” ననెడి యభిసంధానము లే కున్నను, అతని కర్తవ్యమున ఫల నిరూపణ మావశ్యక మగుచున్నది. తాపసవత్సరాజు నాటకమున వత్సరాజునకు వర్జిత మయిన రాజ్యప్రత్యాపత్తి యిట్టిది. రాజ్యప్రత్యాపత్తి వత్సరాజున కభిలషిత సంపత్తిగా లేదు. వత్సరాజుమాత్యులె కర్తవ్య ముం దభిసంధానము కలిగి యున్నారు. అయిన నాతడు ఫలభాజను డగు నాయకు డయినాడు. అమాత్యులు సంపాదించిన యభిసంధి ప్రత్యుపాయ పరంపరలు వత్సరాజునకు ఫల మార్జించి పెట్టినవి. కావున సముచిత నాయకుల సంపాద్య వస్తుప్రయత్నము కవిపురుషేచ్ఛను నియంత్రణ మొనర్చు నన వచ్చును. రామాయణములో రాముని విషయమున నొక విశేష మున్నది. అందు రామునకు స్వదారప్రత్యానయన, కంటకోద్ధరణ, భీతాభయవితరణాదులలో నంతట కర్తవ్యతౌచిత్య మున్నది. వత్సరాజున కట్లు లేదు. అయిన నాతనికి రాజ్యప్రత్యానయన ఫలము నిరూపిత మయినది. రామాదుల వైశిష్ట్యానుసారమున నొక వ్యవస్థితలక్షణ ముచితము. అదియే ఫలసముత్కర్ష, రామాది సముచిత నాయక సముత్కర్షమున ఫల సముత్కర్షమున ఫలప్రాప్తి కల్పిత మగును. ఇం దిది నిశ్చిత్తార్థము. కావ్యఫలము స్వాంశమున సమధికోత్కర్ష మవలంబించును. అందే తదాచిత్యమును కవి కల్పింప వలసి యున్నది. రామాయణమున రావణసంహార మవధిగా సీతాప్రత్యానయనమే సముత్కర్ష మయినది. సీతాప్రత్యానయన సంపాదనమునకే యితరము లన్నియు ప్రవర్తించినవి. వత్సరాజు సచివాయత్తసిద్ధి యగుటచే యాగంధరాయణాద్యమాత్యులంతటి వా రయినారు. అందు వారి యభిసంహిత రాజ్యప్రాప్తి ఫలము సముత్కర్ష కల దయినది. అప్పుడు వత్సరాజుట్లుభావించును. “వీరాపాదించిన రాజ్యభారచింత యంతయు నేను తెచ్చిపెట్టు కొనినదే” యని. ఇట్లాచింత యధికాధికముగ హృదయమున విపరివర్తమానమై నాయకునకు సముచిత ఫలసంధాన మొనరించును. ఇట్లే సంధానము కవియత్నమున వివక్షితము కాగా ఖదియే ముఖ్యసంపాద్యమై ప్రధానఫల మగుచున్నది. ఇట్లే విధమున

పర్యాలోచనము చేయగా కవి వివక్ష యంతట పరమావశ్యకముగ భాసించును. కావుననే విధ్యపాశ్రయ ముండ వలె ననుట. “విధి యతే ఇతి విధిః వ్యుత్పత్తిః” విధి యనుట వ్యుత్పత్తి యని భావము. కావ్యమున నే పురుషార్థవ్యుత్పత్తి రూపింప వలసి యున్నదో యా పురుషార్థవ్యుత్పత్తికి తగిన యోగ్యనాయకుని గ్రహించి కవి ప్రవర్తించినచో కవి స్వేచ్ఛగా ప్రవర్తించినట్లు కాదు. కావున నిది సూచిత మయినది. విధ్యపాశ్రయాద్యుక్తు లయిన నాయకుల ఫలోత్కర్షము ననుసరించి కవి ప్రయత్న ముండుట యావశ్యకము. అప్పుడు ఫలప్రాప్తి సముత్కర్ష నవలంబించినదై శోభించును. ఆధికారికము సప్రయోజన మగుటలో ఫలప్రాప్తి నిర్వచనము నీ విధముగా విశిష్ట గుర్తించుట యుక్తము.

౪౬౦. సంసాధ్యే ఫలయోగే తు వ్యాపారః సాధకస్య యః

తస్మానుపూర్వ్యా విజ్ఞేయాః పంచావస్థాః ప్రయోక్తుభిః

కవి ప్రయత్నమున ఫలయోగమును చక్కగా సాధింప వలసి యున్నది. ఫలయోగము సంసాధ్యమై యుండగా నొక వ్యాపారపరిస్పందము వాఙ్మనసగతమై యుండును. ఆ పరిస్పందమున గొన్ని యవస్థలు గలవు. అవి యయిదు. ఈ పంచావస్థలను నాట్యప్రయోక్తలు సావధానముగా నానుపూర్వీకముమున గుర్తింప వలెను. ప్రారంభము, ప్రయత్నము, ప్రాప్తిసంభవము, నియతఫలప్రాప్తి, ఫలయోగము నని వరుసగా నా యవస్థ లున్నవి. వీని నుద్దేశక్రమముననే కవులు నిబంధింప వలెను. అంత మాత్రమే కాక నాట్యప్రయోక్తలును సావధానముగా గుర్తింప వలెను. కవి యా యవస్థలు నిబంధనీయము లని భావించి నిబంధింప వలెను. ప్రారంభాదులందు క్రమ మవశ్యంభావి. పరుసగా వాని యన్నిటి నిబంధనము పరమావశ్యకము. ఏదేని విధమున దృశ్యధర్మ మాపాదించుట యుక్తము కాదు. అవస్థాంతరము లన్నియు సంగతములై సంభవించుట లే దని ప్రారంభమే ప్రపంచించుటయు సముచితము కాదు. ప్రారంభ సంభావనము చేయు నాట్యప్రయోక్త (కవి) యుత్తరోత్తరావస్థా ప్రసర మొనర్ప గలడు. సంభార సమారంభముతో నుండు ప్రారంభ మన్యావస్థల ప్రసర మిచ్చును. ప్రారంభము ప్రథ

ముము. ఫలయోగము పంచముము. వివక్షితక్రమమును విస్మరింపరాదు. వీని నిక క్రమమున ప్రదర్శించుట సముచితము. వీని లక్షణమిట్లున్నది.

పంచావస్థలు

- ౪౬౧. ఔత్సుక్యమాత్రబంధస్తు యద్బీజస్య నిబధ్యతే
మహతః ఫలయోగస్య స ఫలారంభ ఇష్యతే
- ౪౬౨. ఆపశ్యతః ఫలప్రాప్తిం వ్యాపారో యః ఫలం ప్రతి
పరం ఔత్సుక్యగమనం స ప్రయత్నః ప్రకీర్తితః
- ౪౬౩. ఈషత్రాప్తిర్యదా కాచిత్ ఫలస్య పరికల్ప్యతే
భావమాత్రేణ తం ప్రాహుర్విధిజ్ఞాః ప్రాప్తిసంభవం
- ౪౬౪. నియతాం తు ఫలప్రాప్తిం యదా భావేన పశ్యతి
నియతాం తాం ఫలప్రాప్తిం నుగుణాం పరిచక్షతే
- ౪౬౫. అభిప్రేతం సమగ్రం చ ప్రతిరూపం క్రియాఫలం
ఇతివృత్తే భవేద్యన్మిన్ ఫలయోగః ప్రకీర్తితః
- ౪౬౬. నర్వస్త్రిప హి కార్యస్య ప్రారబ్ధస్య ఫలార్థిభిః
వితాన్తస్సుక్రమేన్ద్రైవ పంచావస్థా భవంతి హి

ఈ శ్లోకములు క్రమముగా నారంభాదుల లక్షణము నిరూపించుచున్నవి.

౧. ఆ రం భ ము. ప్రధానఫలయోగమునకు సంబంధించిన రూపకబీజార్థమునకు ఔత్సుక్యమాత్ర బంధమును ఫలారంభ మందురు. ఫలారంభమే యారంభము. రూపకమున కవిప్రయోక్త వివక్షించు ఫలయోగము గొప్పదిగా మహత్తరముగా నుండ వలెను. అదియే ప్రధానముగ నుండ వలెను. అది రూపకమున సంయుజ్యమానమై తత్తన్నాయకులకు సముచిత మగును. అట్లు యుజ్యమానఫలమునకు తగిన యుపాయసంపత్తి బీజము. ఆ యుపాయసంపద యొక్క యాత్సుక్యమాత్రము నిబంధించుట చాలును. అదియే యారంభము నిర్దేశించును. ఈ యాత్సుక్య మనునది తద్విషయ స్మరణోత్కంఠ కనురూపముగ నుండును. “ఈ యుపాయమున నిది సిద్ధించు” నని రూపకపాత్ర సంభావించును. ఆ యాత్సుక్యబంధ మనునది హృదయ

మందు నిరూపిం. అదియె ప్రారంభము. ఈ ప్రారంభావస్థ రూపక నిర్మాణ నియతి ననుసరించి నాయకున కుండ వచ్చును. అమాత్యున కుండ వచ్చును. నాయక కుండ వచ్చును. ప్రతినాయకున కుండ వచ్చును. దైవసాధిత మయిన యుపాయ మున్న రూపకమున నిది దైవమునకే నిరూపితమై యుండ వచ్చును. ఇట్టి హృదయనిరూప రూప మయిన ప్రారంభము వారి వారి యం దా యా విధమున వ్యవస్థితమై యవభాసించు చున్నది. అభిమత ప్రాప్త్యాదికము దైవ సాధ్యాత్మకముగ నున్న రూపకము లందు పురుష కారము దైవసాహాయ్యము కలదై గోచరించును. ప్రయత్న బహుమానమును గోచరించును. తద్వ్యవస్థితి లాభమునకై దేవకృతి ఫలవృత్తిగా భాసించును. రచయిత లట్లే పీని ప్రదర్శించు చున్నారు. ఫలలాభమున కౌత్సుక్యమాత్ర మారంభ మని తాత్పర్యము.

౨. ప్రయత్నము. ఫలప్రాప్తి కన్నడ నప్పుడు ఫల ముద్దేశించిన యాత్సుక్యసహిత వ్యాపారము ప్రయత్న మగును. ఫల యోగమున కనుకూలము లయిన యుపాయము లంతగా భాసింప నందున ఫలానుసంధాత తదుపాయ వ్యతిరేకమున ఫలప్రాప్తిని పరిశీలింప జాలడు. ఫలదర్శన మసంభావిత మనియె యాతడు తలచును. ఇక నాతడు వివేచన మొనరింప యత్నించును. అప్పు డాతనిలో ఫలోద్దేశమున నొక వ్యాపారము కలుగును. ఆ వ్యాపార ముపాయవిషయమున పరమాత్సుక్యస్వభావముగ నుండును. “ఈ యుపాయము లే కున్న నీ ఫలము సంభవింపదు. కావున నీ యుపాయము నవశ్యమన్వేషింప వలెను.” అని యుపాయవిషయ స్మరణేచ్ఛా సంతాన స్వభావముగా నొక ప్రయత్న మాతనిలో నుద్భవించును. అదియె ప్రయత్న మను ద్వితీయావస్థ.

౩. ప్రాప్తి సంభవము. ఉపాయమాత్రమున ఫలమునకొక ఈషత్రాప్తి యున్నచో నది ప్రాప్తి సంభవ మని విధిజ్ఞు లందురు. భావమాత్రమున నీషత్రాప్తి కల్గుట శ్లోకమున నున్నది. “భవత్యస్మాదితి భావః ఉపాయః” భావ మనునది యుపాయము. భావమాత్రమని యనుటలో నిది భావము. ఉపాయమునకు సహకార్యంతర

యోగము ప్రతిబంధక వారణమును మాత్రపదమున నిశ్చిత మగును. దీని భావ మిది. లభించిన యుపాయమాత్రమున నెప్పుడేని యొక విశిష్ట ఫలప్రాప్తి కొంతగా సంక్షిప్త మయినచో నది ప్రాప్తిసంభవ మగును. విశిష్ట ఫలప్రాప్తి సంభావనామాత్రమున స్థాపిత మగుటయే కాని నిశ్చిత మగుట కాదు. ఈ ప్రాప్తిసంభవము నందు సంభావనా యోగ్యత్వము అసంభావనావిశిష్టత్వము రెండు నుండును. ఇది ఫలానుసంధాత యొక్క తృతీయావస్థ. ఉపాయాపాయ శంకా సంకుల మయిన ప్రాప్త్యాశ ప్రాప్తిసంభవ మని భావము.

౪. ని య త ఫ ల ప్రా ప్తి. ఉపాయసంపత్తిచే ఫలప్రాప్తి నియతముగ గల్గుట భావించి నెప్పుడు నియతఫలప్రాప్తి యనవచ్చును. ఫలప్రాప్తి ప్రకర్షముగ నిం దుండును. ఇందు సహకారివర్గ మంతయు ప్రతిబంధక విధ్వంసన మొనర్చి సామగ్రిరూపమున నుండును. అప్పు డా సామగ్రిని ఫలానుసంధాత ముఖ్యోపాయమున నియంత్రితముగ దర్శించును. ఫలావ్యభిచరితముగ సాక్షాత్కరింప జేసికొనును. కాగా నప్పటి యవస్థ నియతఫలప్రాప్తి యను పేర ప్రసిద్ధ మగును. ఇట్టి యీ నియతాప్తి సగుణ మని బహుజ్ఞు లనిరి. సగుణ మనుట యిది గాణి యవస్థ యని భావము. ఈ నియతాప్తి కర్తృనిష్ఠముగా నుండదు. ఇది యుపచరితమయిన సంభావనాత్మకావస్థ. నియత ఫలప్రాప్తి శబ్దము నియతఫల కర్తృవిషయమే. కావుననే ఫలాను సంధాత దాని నట్లు దర్శించుటయే యిందు ముఖ్యముగ నిర్దిష్ట మయినది. అభావనియత మయిన నియతాప్తి యని కొంద రిచటి యర్థ మన్యథా పలుకుదురు. వారి భావమున ఫలప్రాప్తి సందేహమయ ముగా నుండునని తాత్పర్యము. నియత మయిన ఫలప్రాప్తి సందిగ్ధ మని యనుట విరుద్ధముగా నున్నది. ఇది యెట్లు సంగత మగునని వారల నడుగ వలసి యున్నది.

౫. ఫ ల యో గ ము. అభిప్రేత మయిన సమగ్ర క్రియా ఫలము కథావృత్తమున ప్రతిరూపముగ సంభవించినచో ఫలయోగ మని ప్రకీర్తిత మయినది. కర్తృవస్థాస్వరూప మయిన యితీవృత్తమున నాయకాభిమతఫల ముండును. అది యనుచితము కాక సముచితముగ

నుండును. అది కేవలము నాయకునకే సముచిత మగుట కాదు. ప్రతిరూప ముచితమై యుండును. అది సంభవపూర్ణమై యుండు. క్రియూఫలము. నాయకు డనుసంధానించు క్రియల కిది సమనంతర ఫలముగ నుండును. విధిఫల మగు స్వర్గాదికము వలె నిది కాలాంతర మపేక్షించు నదిగా నుండదు. సమనంతరఫలముగ నుండును. ఈ నాయకుని యవస్థయే ఫలయోగము. ఫల ముత్పన్నమగుట. నాయకా వస్థ ఫలయోగ మని యనుటలో నీ భావ మున్నది. ప్రారంభము నుండి సచివాదుల యమాత్యాదుల యవస్థలు వర్ణితము లయినను అవి యన్నియు నాయకుని పొందు నవియే యగును. కావుననే నాటకము లందు స్వరవిధము లయిన నాయకావస్థలను సాక్షాత్తుగా నిబంధించుట యావశ్యకము కాదు. సచివాదిగతముగా ఫలయోగ మున్నను అది నాయకగతమే యగు ననుట యభీప్సము. సచివాది గతము లయిన యవస్థాంతరములు కూడ నాయకవిషయముననే పర్య సానము పొందుటను నాటకకారులు నిరూపించియే యున్నారు. మే మిచట ప్రతిపాదించిన భావమే సముచ్చితమై రూపకములందు గోచరించు చున్నది.

మానుషవ్యాపారము ముఖ్యముగా నున్నపు డీ యవస్థ లన్నియు నాయకునకు గాని తత్పచివాదులకు గాని కలుగ వచ్చును. అసదుపాయాపేక్షతో నుండుటచే ప్రతినాయకు నందు నివి యుండ వచ్చును. కొన్ని కొన్ని స్థలము లందు ఫలము దైవాయత్తముగా వర్ణిత మగుట యున్నది. అట్టి పట్టులలో నీ యవస్థ లేవని యం దనుగతములై యుండు ననునది పరిశీలింప వలసి యున్నది. పురుష కారమును మాత్రమునే యభిమానించి దైవ మవజ్ఞ చేయు స్వభా వము కల చార్వాకాదుల మతముల నభిమానించు వారి విశేషవృత్త ములు వర్ణనాస్పదములు కా రాదు. దైవ బహుమాన వ్యుత్పత్తిని సంపాదించుటకై పురుష కారము నఫలముగా వర్ణింప వచ్చును. పురుష కారము లే కున్నను, దైవమును సఫలముగా వర్ణించి ప్రదర్శించుట సముచితము. ఒకప్పుడు దైవరహిత మయిన పురుషకారము సఫల ముగా వర్ణిత మగుటయు నున్నది. కావుననే దర్శిద్రచారుడతాది.

రూపకములు కొన్ని తద్విషయములుగా నున్నవి. కావున రూపకేతి వృత్తము దైవాయత్తముగా నున్నప్పు డీ యవస్థా పంచక మెట్లు సంగత మగును? ఇట్టి యీ యాశంకను పరిహరించుట కీ యంశ మావశ్యక మగుచున్నది.

౪౬౭. సర్వస్వైవ హి కార్యస్య ప్రారబ్ధస్య ఫలార్థిభిః

వితాప్తసుక్రమేనైవ పంచావస్థా భవంతి హి

ఫలార్థులు రూపకము లం దారంభించిన యే కార్యమున కయిన ననుక్రమమున నీ పంచావస్థలు సంభవించును. దైవసంభూత కార్యమున కయిన నీ యవస్థ లుండును. దైవాయత్తముగా నుండు విషయమున నాయకుడు యతింపక పో వచ్చును. అయిన నచట ఫల ముండును గావున అవశ్య మవస్థాదు లుండ వలెను. ఆ ఫలమున నాయకు డర్థి యగును. ఆ ఫల మాత డందుకొనును. దాని ననుసరించిన ప్రవర్తన ముండి తీరును. నాయకుడు సేవాది నానోపాయా రంభములు లేకపోయినను ఆనంద సంపాదన హృదయుడై యగును. కాకున్న పరతఃప్రాప్త మయినను ఫలము సంగీకరింపక పో వచ్చును. అసంగీకరణమున గూడ నాయకునకు ఫలార్థిత్వ ముండును. అధిక ఫలాంతర సంతోష మేదియో యాతనిలో మెలగు చుండును. దాని ననుసరించియే ప్రసిద్ధ్యాది ఫలాంతరాభిసంధాన ముండ వచ్చును. కావుననే భరతముని “సర్వస్వైవ పంచావస్థాః” యని యుక్తోక్తి వెలయించినాడు.

ఈ నిరూపించిన ఫలారంభాదులలో స్వరూపభేద మున్నది. కాలభేద మున్నది. కొన్ని కాలాభిన్నములుగా కన్పించినను ఏకకాలత్వ ముండదు. కాగా ఫలయోగమును సాధింప వలసి యున్నప్పుడు సాధక(కారణ)వ్యాపార మవస్థారూప మని యనుట యెట్లు సంగత మగును? కాలస్వరూప భేదభిన్నము లేక కారణవ్యాపార మగుటెట్లు? ఇంక నొకటి. ఫలయోగము సాధ్యమై యుండగా కారణావస్థ లయి దంటిరి. ఆ పంచావస్థలు ఫలయోగరూపములై కావు? ఆ యవస్థా స్వభావ మన్యము కాదుకదా! ...ఇట్టి యాశంక లిచట గలుగగా నిది నిరూపింప వలసి యున్నది.

౪౬౮. ఆసాంస్వభావభిన్నానాం పరస్పరసమాగమాత్

విన్యాస ఏకభావేన ఫలహేతుః ప్రకీర్తితః

ఈ యవస్థ లయిదు స్వభావ కాల భిన్నము లయినను పరస్పర సమాగమమున విన్యాసము కలుగును. అప్పుడది యేకభావమున ఫలహేతు వగుచున్నది. మూలమున స్వభావభేదమే యున్నది. అయినను కాలభేద ముపలక్షిత మగును. స్వభావ భేద మున్నను దిక్కాలభేద మున్నను దండచక్రాదు లేక ఫలమును (ఘటాత్మకమును) సంపాదించుట యున్నది. అట్టి వీని కన్యోన్యసంగతిచే నాంతరీయక ముగా నొక విన్యాసము కలుగును. అదియే ఫలహేతువు. దానిచే నాద్యంతముల యవహర్షణ ముదయించును. మొదటి ఫలారంభము చివరి ఫలాగమము రెండు సమాహృతము లగును. నిశ్చితోత్త రోత్తరకార్యము లయిన కారణకారణములకును హేతుత్వ ముండి తీరును. మొదటి ఫలయోగ మొక్కటి యుండ ఫలయోగాంతర మే మనుదాని నిట్లు సమాహితము చేయ వచ్చును. ఫలయోగము లన్నియు సంబంధము పొంది ఫలహేతు వగును. ఈ యంశమే “ఏక భావేన ఫలహేతుః” అని శ్లోకమున నున్నది. ఏకభావ మనునది సంబంధము. “అయం భావః” ఫలోత్పత్త్యవస్థ యొకటి నాయక సంబంధమై యుండును. రెండవ ఫలోత్పత్త్యవస్థ “సంసాధ్యే ఫల యోగే” గ్రంథమున సంపాదింప వలసి యున్న ముఖ్యఫలయోగ ముగా సూచిత మయినది. పూర్వావస్థ మధ్యనున్న మూ డవస్థ లతో సంయుక్తమై యోగ్యఫలోత్పత్తిదర్శనముగా నయిదవ యవస్థ యగును. అవస్థ లివి యెంతగా స్వభావాదిభిన్నము లయినను పర స్పరసమాగమమున నపూర్వవిన్యాసము కలవై యేకీభావము పొంది ఫలహేతువుగా ప్రకీర్తితము లగు చున్నది.

౪౬౯. ఇతివృత్తం సమాఖ్యాతం ప్రత్యగేవాధికారికం

తదారంభాది కర్తవ్యం ఫలంతం చ యథా భవేత్

అవస్థాపంచకము ప్రదర్శిత మయినది. తదను యాయీగా నితి వృత్త మాధికారిక మగుట సమర్థింప వలసి యున్నది. అందుల కిది తగును. మొదట ప్రత్యేకముగా నిరూపిత మయిన యాధికారికేతి

వృత్తము నారంభాదిఫలాంతము ప్రసరించునట్లుగా నిర్మాణింప వలెను. దాని నట్లు నిర్మించుట కర్తవ్యకార్యము. ఆరంభాది ఫలాంతముగా ప్రసరించు వస్తువు తత్తదవస్థానుయాయుగా నధికృత మగును గావున నాధికారిక మను వ్యవదేశము పొందును. కథావస్తు వితివృత్త శబ్ద వాచ్య మగు నట్లీంతదనుక సమాఖ్యాత మయినది. పంచసంధులచే విభాగ మొనరించుట యితీశబ్దార్థ మని నిరూపితము. అయినను తద్గతవక్తవ్యాంతరోపక్షేపమునకై యిది చెప్పవలసి వచ్చినది.

సంధిసంబంధము

౪౭౦. పూర్వసంధి చ కర్తవ్యం హీనసంధ్యపి వాపునః
నియమాత్ పూర్వసంధి స్యాత్ హీనసంధ్యథ కారణాత్

సామాన్యముగా రూపక మం దంతట పంచసంధు లుండ వలెను. కాన పూర్వసంధిగా నిర్మింప వలెనని నియమము. హీన సంధిగా కూడ కావ్యము నిర్మాణింప వచ్చుననుట షక్షాంతరము. రూపకము లం దంతట సంధు లందున్న నుండ వచ్చును. కా కున్న నంతట తగ్గిన తగ్గ వచ్చునని కొందరు తలంతురేమో యని ముని నియమ మేర్పరచినాడు. పూర్వసంధిగా నుండుట యనునది రూపక మున నియతవిధి, ఏదేని రూపకమున సంధు లన్నియు నుండక కొన్నియే యుండుట సంభవించినచో నది కారణనిమిత్తముగ గల్గిన రీతి యగును. కావుననె కొన్ని రూపకములు హీనసంధికములుగా నున్నవి. పంచసంధు లుండుట విశేషవిధి యని కొందరు భావించుట నభినవగుప్తోపాధ్యాయు లంగీకరింపరు. వారి భావ మిది. సర్వత్ర యితీవృత్తము పంచసంధులతో నుండవలెను. వ్యాపార మెట్టిది గాని ప్రారంభాద్యవస్థాపంచకము లేక సిద్ధింపదు. కాన నవస్థాపంచకము తగ్గింప శక్యము కాదు. ఫలార్థు లారంభించిన కార్యసర్వస్వ మను క్రమమున నవస్థాపంచకముతో నుండుటనె భరతు డాదేశించినాడు. అవస్థాపంచక మనుసరించు సంధిపంచక మంతట నవశ్యంభావి. కావున రూపకము లన్నియు నియమమున నయిదు సంధులతో నుండ వలెను. హీనసంధిత్వ మనునది కారణసాపేక్షము. ఏదేని కారణమున కొన్ని సంధులు తగ్గునె కాని యది రూపకనియతధర్మము కాదు. రూపకము

లండలి కొన్ని వస్తువులలో నుండవలసిన యంగము లన్నియు పూర్ణముగ నుండవు. అందుచే హీనసంధిత్వము కలుగును. పూర్ణసంధిగ నుండుటయే భరతుని వ్యవదేశము. “హీనసంధ్యపి వా పునః” యని యనుట రూపకపూర్ణ సంధిత్వమునె స్పష్టము చేయును.

అంగములు పూర్ణముగా నుండవచ్చుడు హీనసంధిత్వము కలుగ నందు లెక్కింప దగు విభేదము లిట్లుండును. వీనిని మున్నుండు భరతుడు నిర్దేశించును. వాని సూత్రీకార మిచట సూచిత మగుచున్నది.

౪౭౧. ఏకలోపే చతుర్థస్య ద్వితీయే త్రిచతుర్థయోః

ద్వితీయత్రిచతుర్థానాం త్రిలోపే లోప ఇష్టతే.

పంచసంధు లుండుట నియమము. ఏవేని లోపించి నపు డీరీతి యుండును. పంచసంధులలో నొకటి లోపించిన చతుర్థసంధిలోపముచితము, రెండు లోపించునేని మూడవసంధి నాల్గవసంధి లోపించును. మూడు సంధులు లోపించునప్పుడు ద్వితీయ తృతీయ చతుర్థ సంధులు లోపించును. ఇట్లే లోప ముండుట యభీష్టము. రూపకములలో డిమము సమవకార మనునవి నాల్గు సంధులతో నుండును. అందవమర్శ సంధి లోపించును. వ్యాయోగ మీహామృగము లను రూపకములు త్రిసంధికము లగుట వానిలో గర్భసంధియు విమర్శసంధియు లోపించును. ప్రహసనము, వీధి, అంకము, భాణ మనునవి రెండు సంధులతో నుండును. వానిలో మూడు లోపించును. ప్రతిముఖసంధి, గర్భసంధి, అవమర్శసంధి లోపించును. ఇట్లే భావము యుక్తము. “ద్వితీయ త్రి చతుర్థానాం” అనుచోట “త్రి” శబ్దమున “తృతీయ” మని గుర్తింప వలెను. ఏ రూపకేతివృత్తము సంధై నను సర్వత్ర ఉపక్రమోపసంహారము లవశ్యంభావులు. దృశ్యధర్మార్థ మవగాహనము చేసికొనిన ప్రేక్షాపూర్వకారులు వితతిము బహుఫల మయిన కర్తవ్య మారంభింతురు. వారలకు పంచసంధు లావశ్యకము లగును. ఆర్తిసహిష్ణుత్వమున శంక్యమాన విరుద్ధప్రత్యయముల నపాకరింపగా వారలకు ఫలయోగము సుదృఢ మగును. డిమాదినాయకు లత్యంత ముద్ధతప్రాయు లయినందున నధికముగా వినిపాత మాశంకింపరు. వ్యాయోగాదులలోని నాయకులును తర తమ భావమున ఫలయోగ

పవను లగుదురు గావున విరుద్ధసన్నిపాతముల సంతగా నాదరింపరు. ప్రహసనాదినాయకు లధర్మప్రాయులు. వారి యితివృత్తము చర్చిత శరీరము. ఉపక్రమోపసంహారము లందు వారి కథ విశ్రాంత మగును. అంత మాత్రము వారలకు చాలును. అవమర్శాదులు వారల కక్కర లేదు. ఆ కథ లపూర్ణములు. ఇంత వర కిట్లు ఇతివృత్తశబ్దము నందలి 'ఇతి' శబ్దార్థము పంచావస్థలతో వ్యాఖ్యాత మయినది. దాని యర్థము గూడ నిట్లు నిర్వాహిత మయినది. ప్రాసంగికము సం దితి శబ్దార్థమును నిరూపింప వలసి యున్నది.

౪౭౨. ప్రాసంగికే పరార్థత్వాప్త హ్యేష నియమో భవేత్

యద్వృత్తం సంభవేత్తత్ర తద్యోజ్యమవిరోధతః

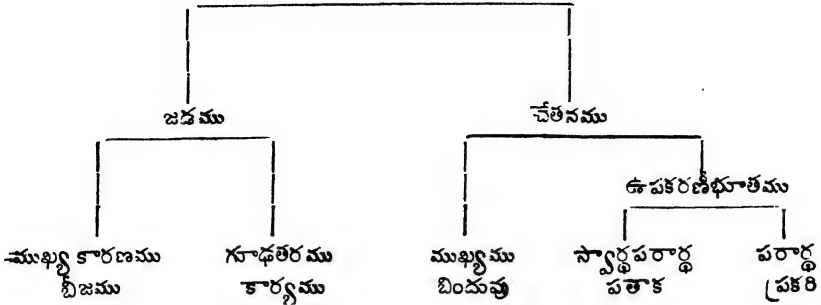
ప్రాసంగికేతివృత్తము పరార్థము. దాని యం దీ నియమము లేదు. ప్రాసంగికమున నెట్టివృత్తము సంభవించునో యట్టిదానినే విరోధము లేకుండునట్లు పరిశీలించి యోజన మొనర్ప వచ్చును. నియమాను సారమున ఆధికారికవృత్తము పూర్ణసంధి కావలె నన్న నియమ మిం దుండనక్కర లేదు. రామకావ్యములో సీతాప్రత్యానయనము ముఖ్యాధికారికము కాగా విభీషణప్రతిష్ఠాపనము ప్రాసంగిక మయినది. విభీషణ ప్రతిష్ఠాపన విషయమున రామున కౌతుక్య బంధాదులను కూర్చినచో నదియె యత్నసంపాద్య మగును. ప్రాసంగిక మయిన యితివృత్తములో యోజ్య మయిన వస్తు వాధికారికమునకు విరుద్ధ ముగా నుండరాదు. ఆధికారికావిరుద్ధముగా ప్రాసంగికమున సంభ వించు వృత్తము ప్రారంభాన్యతమముగా నుండునది ప్రాసంగికమున యోజనార్హము.

పూర్వము నిరూపించిన ఫలయోగమున నుపాయము సంకేతిత మయినది. తత్సహకారివర్గమును నిరూపిత మయినది. తత్ప్రతిబం ధము ప్రతిపాదిత మయినది. తద్విధ్వంసన ముష్యేష్ట మయినది. కాని తత్స్వరూపము స్పష్టముగా విజ్ఞాతము కాలేదు. ఉపాఖ్యా సామగ్రీ స్వరూపమును ప్రదర్శింప వలెను. ఇతివృత్తవిషయమున సారంభాదికము లైన పంచావస్థ లున్నట్లుగా బీజాదు లర్థప్రకృతులు

నయి దున్నవి. బీజము, బిందువు, పతాక, ప్రకరి, కార్యమని యర్థప్రకృతు లయిదు. వీని నయి దింటిని యథావిధి బాగుగా గుర్తించి యోజనము చేయవలెను. అధికారికేతివృత్త ఖండరూపముగా నయి దవస్థలున్నవి కదా! తత్ప్రకారముననే యర్థప్రకృతులు నున్నవి. అర్థప్రకృతుల నిరూపింపక పోయినచో నుపాయాదుల స్వరూపపరిజ్ఞానము కలుగదు. ప్రారంభాద్యవస్థలను పరమార్థముగ తెలియకున్న అధికారికత్వ మవిదిత మగును. “అర్థః ఫలం తస్య ప్రకృతయః ఉపాయాః ఫలహేతవః” అర్థము ఫలము. దాని ప్రకృతు లుపాయములు. అర్థప్రకృతు లనగా ఫలహేతువు లని భావము. “జ్ఞాత్వా యోజ్యా యథావిధి” యథావిధి తెలిసి యోజింప వలె నని భరత వచనము. వాని తెలివిడి యిట్లున్నది.

రూపకాంశములను జడములని చేతనములని ద్విధాకరింపవచ్చును. జడము రెండు విధములు. ముఖ్యకారణభూతము. గూఢతరము నని. ఇందు మొదటి ముఖ్యకారణభూత మయిన జడము బీజమని, రెండవది యయిన గూఢతరమగు జడము కార్యమని తెలియవచ్చును. ఈ కార్యమే యర్థవిషయమున కరణీయము ప్రయోక్తవ్యమని యందురు. చేతనము కూడ రెండు విధములు. ముఖ్యమని యుపకరణభూతమని. ఉపకరణభూతమగు చేతనము మరల రెండు విధములు. స్వార్థసిద్ధిసహిత పరార్థసిద్ధి యుక్తము. స్వార్థసిద్ధి రహిత కేవలపరార్థసిద్ధి యుక్తము నని. వీనిలో ముఖ్యచేతనము బిందువు. ఉపకరణభూత మయిన స్వార్థసిద్ధి సహిత పరార్థసిద్ధి యుక్త మగు చేతనము పతాక. ఉపకరణభూతము కేవలపరార్థసిద్ధియుక్తము నగు చేతనము ప్రకరి. ఇట్టి యీ పంచోపాయములచే పూర్ణఫలము నిష్పాదిత మగును. ఇదియే తెలిసిచేయుట. ఈ యర్థప్రకృతుల యుద్దేశోక్తిలో క్రమ మున్నది. అట్లే యుపనిబంధములో గూడ క్రమనియమమున్నదని గుర్తింప వలెను. ఇందలి విషయప్రక్రియ నీ రూపముగ భావింప వచ్చును.

అర్థప్రకృతులు — ఫలహేతువులు

౧. ముఖ్యకారణభూత జడము — బీజము
౨. గూఢతర జడము — కార్యము
౩. ముఖ్యచేతనము — బిందువు
౪. స్వార్థసిద్ధి సహిత పరార్థసిద్ధి
యుక్త ముపకరణీభూత చేతనము — పతాక
౫. కేవల పరార్థ సిద్ధియుక్తము
ఉపకరణీభూత చేతనము — ప్రకరి

కొంద రర్థప్రకృతుల యర్థనిర్వచనములో భావభేదము చూచి-
చిరి. “అర్థస్య సమస్త రూపక వాచ్యస్య ప్రకృతయః ప్రకరణాని
అవయవార్థఖండ ఇత్యర్థప్రకృతయః” “సంపూర్ణ రూపకమున నిరూ-
పిత మగు నర్థమునకు సంబంధించిన అవయవార్థఖండము లర్థప్రకృతు-
లగును” అని వారి భావము. ఈ వ్యాఖ్యానము ప్రకృతము సంతగా
పోషింపదు. ఈ వ్యాఖ్యాన మనుసరింప సంధ్యాదులకు నర్థప్రకృతి-
త్వమే సిద్ధ మగును. ఇతివృత్తమే సర్వరూపక సముదాయ రూపము.
ఇతి వృత్తమున ప్రకృతు లని చెప్పవలసి యుండగా ‘అర్థప్రకృతులని
‘అర్థ’ గ్రహణ మతిరిక్త మగును. ఆ పక్షమున నితివృత్త ప్రకృతు-
లనుటయే పర్యాప్త మగును గదా ! ఇతివృత్తావయవార్థ ఖండము
అని యని ప్రారంభాద్యవస్థలతో తుల్యతావర్ణనము వర్ణన మాత్రమే
యగును. ఇట్టి యీ వ్యాఖ్యాన మేల ! “అలం.”

అర్థప్రకృతులు

౪౭౩. స్వల్పమాత్రం సముత్స్పృష్టం బహుధా యద్విసర్పతి
 ఫలావసానం యచ్చైవి బీజం తత్ పరికీర్తితం
౪౭౪. ప్రయోజనానాం విచ్ఛేదే యదవిచ్ఛేదకారణం
 యావత్సమాప్తిర్నాస్తి స చిందుః పరికీర్తితః
౪౭౫. యద్యుత్తం తు సర్వాత్ స్వాత్ ప్రధానస్యోపకారకం
 ప్రధానవచ్చ కల్యేత సా పతాకేతి కీర్తితా
౪౭౬. ఫలం ప్రకల్పితే యస్యాః పరార్థాయైవ కేవలం
 అనుబంధవిహీనత్వాత్ ప్రకరీతి వినిర్దిశేత్
౪౭౭. యదాధికారికం వస్తు సమ్యక్ ప్రాజ్ఞైః ప్రయుజ్యతే
 తదర్థే యః సమారంభః తత్కార్యం పరికీర్తితం

ఈ శ్లోకపంచకము సందర్భప్రకృతి పంచక ముద్దేశక్రమమున
 లక్షిత మగును.

౧. బీజము. ప్రథమమున స్వల్పమాత్రముగ సముత్స్పృష్టమై
 యనంతరము బహుప్రకారముల ప్రసరించునదై ఫలావసానముగా
 నుండునది బీజ మని పరికీర్తిత మగుచున్నది. బీజాత్మకమయిన వస్తువు
 ప్రథమమున స్వల్పమాత్రముగ నుండుటచే నా సమయమున గంభీర
 ప్రయోజన సంవేదనముతోనుండదు. కేవల మకించిత్కరప్రాయ
 ముగా నుండును. అట్లే యది శంకిత మగును. అది సంవాదమున
 గూడినదై యవశ్యము ఫలాంత మగును. మధ్యలో బహుప్రకా
 రముల విసరించునది యగుట సర్వధా సిద్ధికై ప్రసరించును. దేశ
 కాలాచిత్యాపేక్ష కల వాని గూడి, ఫలముగా ప్రవర్తించును.
 చక్రము లోని యాకుల పొదుపు కొనిన బండికుండ వలె నుండి బహు
 తరోపాయపరంపరల గలిసి కార్య (ఫల) మునె యపేక్షించునది
 యగును. అట్టిదది బీజ మని పరికీర్తితము. పరికీర్తిత మనుట “పరితః
 సమంతాత్ కీర్తితం ప్రసిద్ధం” అంతట ప్రసిద్ధమగునని భావము. ఈ
 బహుముఖప్రసిద్ధ మయిన బీజము బహుధా భాసించును.

౨. ఒక్కొక్కచో బీజ ముపాయమాత్రముగనె యవభాసించును. ఫల
 మును సాధించుసాధనముగ నుండును.

౨. ఒకచో ఫలమాత్రముగ నుండును.

౩. ఒకచో నుపాయ ఫలద్వయ రూపమున నుండును.

౪. ఫలము కూడ నొకచో నుపాదానస్వరూపముననె భాసించుచు గాన బీజ మట్లే యుండును.

౫. వేరొక స్థలమున హేయవ్యసనముల నివర్తించు రూపమున ఫల ముండును.

౬. మరియొకచోట వ్యసన నివర్తన రూపమున నుపాదాన రూపమున నుభయరూపమున నుండును.

౭. ఇట్టి ఫలమును ఒక్కొక్కచోట నాయకోద్దేశమున భాసించునది యగును.

౮. మరియొకచోట ప్రతినాయకాశ్రయమున భాసించును. ఇట్లనేక భేదభిన్నమై గోచరించును.

అభిజ్ఞాన శాకుంతల నాటకమున దుష్యంతునకు చక్రవర్తిపుత్ర లాభము మునిజనాశీర్వచనద్వారమున సూచిత మయినది. అట్లు ఫల స్వభావ మందు నిరూపిత మయినది. రూపకము లం దుండు ఫలము కూడ భవిష్యదుపాయ సంబంధమున బీజ మని వ్యవహారము సౌందును. యథాయథ మీ విషయ ముదాహరించి తెలియుట యుక్తము. ఆనంత్యమున విస్తరభయమున ప్రతిదిశము లేఖనము కుదురదు.

౨. బిండువు. ప్రయోజన ముపాయానుష్ఠానరీతులచే విచ్ఛేదము పొందినదిగా నున్నను విచ్ఛేదము లే కుండు నట్లు చేయునది బిండు వవిచ్ఛేద కారణము. ప్రబంధసమాప్తిపర్యంత మది యుండును. ప్రబంధఫలము కొన్ని యుపాయానుష్ఠానములచే ప్రయజ్యమాన మయి ప్రసరించునది యగును. ఫలమున కయిన యుపాయానుష్ఠాన ములు నిలివృత్తవశమున నవశ్యక ర్తవ్యము లగును కావున ఫలమునకు విచ్ఛేదము కలుగును. అయినను ఫలానుసంధానాత్మక మయిన సంధి ద్రవ్యజ్ఞానము ప్రధాన నాయకగతముగా నుండును. అదియే బిండువు. జ్ఞానవిచారణము ఫలలాభోపాయము కదా! విచ్ఛిన్నప్రాయ ఫలము పాకు ప్రత్యనుసంధానమున నవిచ్ఛేద మాపాదింప వలయును. అ

ట్లవిచ్చేద మొనర్పక పోయినచో నేమియు కార్యనిర్వాహము కాదు. అవిచ్చేదము సంపాదించ నంతవరకు కార్యము స్తంభించి పోవును. ఏమియు కార్యముండదు. అది విలీనకల్ప మగును. బీజమె ఫలాంత ముండును గాని బిందువుండ దనుకొన నక్కరలేదు. బిందువునకును ఫలాంతస్థితి యున్నది. ప్రబంధ బధ్యమాన ఫల సమాప్తి వరకు బిందు వుండును. “సమ్యగాప్తిః సమాప్తిః” లెస్సగా సిద్ధించుట సమాప్తి. “ఏతదుక్తం భవతి.” బంధము నందలి కార్యానుసంధానము సకలో పాయములను ప్రతిజాగరణపేతువు. ఈ యనుసంధాన మత్యంత మావశ్యకము. ముఖ్యనాయకుడు ప్రత్యనుసంధానమున కార్యాను సంధాన మొనర్ప వలెను. అట్లొనర్పక పోయినచో జడాజడరూప మయిన సర్వవిధోపాయధర్మమును అనుపాయకల్పమె యగును. ప్రత్యంకము నందును ఫలానుసంధానము నిరూపించిన సర్వోపాయ వర్గము సహకారి కా గలదు. తాపసవత్సరాజ మను నాటకమున వత్సరాజు వాసవదత్తా ప్రేమానుసంధాన మొనర్చుట ప్రత్యంకము నను ప్రదర్శిత మయినది. ఆ ప్రేమానుసంధాన విధానమును సహృద యులు సంభావింప దలంతురు. వారల కీ ౩ వేదన మిచ్చెదము.

“నచివులు నీ సంప్రాప్తి కలుగు నని నన్ను ప్రలోభ పెట్టిరి. సత్య మనుకొని నేను ప్రాణాలు ధరించినాను. ఈ శరీరకమును విడు వనే లేదు. నేను నిఃస్నేహుడనె కదా ! నిన్ననుగమించుటకిది సమ యమె. నాకభిలాష యున్నది. ఇదిగో యిట్లు దుఃఖిపడుచున్నాను. ఆ దారుణ సమయంలో నా యీ హృదయము వేయి ముక్కలు కా కూడదా?” ఇది వత్సరాజునుసంధానము. ఆ శోకము కల శ్లోక మిది యా నాటక షష్ఠాంకములో నున్నది.

త్వత్సంప్రాప్తివిలోభితేన సచివైః ప్రాణా మయా ధారితాః
తస్మత్త్వాఽత్యజతః శరీరకమిదం నైవాస్తి నిఃస్నేహతా
ఆసన్నోఽవసరస్తవానుగమనే జాతా రతిః కిం త్వయం
భేదో యచ్ఛతథా గతం న హృదయం తస్మిన్ క్షణే దారుణే

రూపకము నందలి కార్యసిద్ధి మూడు విధములు. ప్రధానసిద్ధి ఆయ త్రసిద్ధి ఉభయసిద్ధి. అని. ప్రధానసిద్ధి యందే యీ బిందు

వున్నది. ఆయత్తసిద్ధి రాజ్యప్రాప్తి స్వరూపమున నుండును. అం దమాత్యవర్గ మాచరించిన కార్యానుసంధానమే బిందువు. ఉభయ సిద్ధిలో నుభయకృతముగా నుండును. ప్రధానముగా తలచిన దానినే యనుసంధాన మొనరింతురు గదా ! కావున ప్రధానానుసంధానచేతన వ్యాపారముగ నుండి కారణానుగ్రహమున గూడికొని స్వయముగా పరమకారణస్వభావమై తైలబిందువు వలె సర్వవ్యాపకముగా నుండు నది యగుట బిందు వయినది. బీజ మనునది ముఖసంధి నె సంబం ధించి యుండును. అచటనే స్వ స్వరూపమును ప్రవర్తింజేసి యున్నే షము పొందును. బిందువు తదనంతరము ప్రవర్తించి స్వాత్మ నున్ని షింప జేసికొనును. బీజబిందువులు రెండును సమస్తేతివృత్తవ్యాపక ములు. అయినను వీని స్వరూపగత వివేకము విశేషము పై రీతి నుండును.

3. ప తా క. పతాకావృత్తము పరార్థమై ప్రధానమున కుప కారక మగును. ప్రధానము వలె క్రియాప్రక్రియాచతుర మగును. అది పతాక యని కీర్తితము. పతాకాసంబంధి వృత్తము సంవిదనుసం ధాన రూపపై పరుని ప్రయోజనసంపత్తికై యగునది యయినను స్వప్రయోజనము సంపాదించునది యగును. అందుననే పతాక ప్రధా నము వలె ప్రకల్పించు ననుట. సచేతనానుసంధానరూప మయిన పతాక సిద్ధిప్రధానమై ప్రధానసిద్ధి కుపకారిణి యగును. సుగ్రీవవిభీషణాదుల వృత్తము లిట్టివి. శ్రీరామాదుల వలన గలుగు నుపక్రియ వారల కున్నది. వారు రామాదుల కుపకరింతురు. తమకు నుపకా రము సంపాదించి కొందురు. రామాదు లొనరించు ప్రబంధప్రభవ మానము లగు ప్రసిద్ధి ప్రాశస్త్యములను సుగ్రీవవిభీషణాదులు సంపా దింతురు. పతాక యశాచిత్యానౌచిత్య పరిజ్ఞానమున నుపయోగించు నదై పతాక వలె నుపయోగించుటచే నిది పతాక యయినదని చిరం తను లభిమానించిరి.

౪. ప్ర క రి. ప్రకరీఫలము కేవలము పరార్థమై ప్రభవిష్టు వగును. దాని యం దే వృత్తానుబంధము నుండదు. ప్రకరిని అను బంధ విహీనముగనె నిర్దేశింప వలెను. కేవలము పరార్థమై సర్వ

మనుష్ఠించునది ప్రకరి. వేణీసంహారమునందు భగవద్వాసుదేవ వృత్తాంతము ప్రకరి. రామాయణమున శబరి ప్రకరి. “ప్రకర్షణ స్వార్థానపేక్షయా కరోతీతి ప్రకరీ” స్వార్థ మపేక్షింపక ప్రకర్షముగా నితరక్రియ నాచరించునది ప్రకరి యని వ్యుత్పత్తిలభ్యార్థము. ప్రకరికి వేరుగా ఫల ముండదు. అయినను దాని కొక ఫలమని యనుట ఫల శృత్యోపాయానుష్ఠానపర మని గుర్తింప వచ్చును. ప్రకరి స్వయముగ పరాపతిత మగును. పరార్థము యతించును. ఫలసిద్ధి కుపాయ మాచరించును. స్వయ మంతట విలీనకల్ప మగును.

౫. కార్యము. కథానాయకవ్యక్తులు సమ్యక్ప్రయోగ మొనరించు ఆధికారిక వస్తు సిద్ధికై యర్హ మగు సమారంభము కార్య మని ప్రకీర్తితము. కావ్యేతివృత్తమునందు ప్రధాన నాయక పతాకా నాయక ప్రకరీ నాయకు లందరు ప్రాజ్ఞులు. వారు ఫలరూప వస్తువును సంపాదింతురు. అది సంపాద్య మని వారనుసంధాన మొనరింతురు. అది ఫలము. అది సంపూర్ణత నిచ్చును. పూర్వ పరి గృహీతము ప్రధానము నయిన బీజమను నుపాయమున కది ఫలము. అరంభశబ్దవాచ్యము లగు ద్రవ్య క్రియా గుణ ప్రభృతి సర్వార్థము లా ఫలమునకు సహకారులు. కాన నది కార్యము. “చేతనైః కార్యతే ఫలం” చేతనులు ఫలము నిష్పాదించుదురు. కాన నది ఫలము. చేతను లొనరించు సమ్యక్ప్రయోగము ఆ చేతనుల ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తిత్రయ సంపత్తిని సూచించును. జనపద కోశ దుర్గాదిక వ్యాపార వైచిత్ర్యము సామాద్యుపాయవర్గము సర్వ మీ కార్యమున సంతర్భవించును. అందు ప్రథమపరిగృహీత మయిన ప్రధానోపాయము బీజ మని ప్రథమముననే నిరూపితము.

౪౭౮. ఏతేషాం యస్య యేనార్థో యతశ్చ గుణ ఇష్టతే
తత్ప్రధానం తు కర్తవ్యం గుణభూతాన్యతః పరం

౪౭౯. ఏకోఽనేకోఽపి వా సంధిః పతాకాయాం తు యో భవేత్
ప్రధానార్థానుయాయిత్యాదనుసంధిః ప్రకీర్త్యతే

ఈ శ్లోకార్థములను దెలియుటకు ముందుగా నీ ప్రశ్నభాషముల గుర్తింప వలెను. అర్థప్రకృతుల యర్థముల భావింపగా నీ

మూడు ప్రశ్నలు గలుగ వచ్చును. వాని సమాధానముగా నీ శ్లోకములున్నవి.

౧. ప్రారంభాదు లన్నియు నంతట సంభవించును. వాని వలె నీ యర్థప్రకృతు లన్నియు నంతట సంభవించునా? కొన్నియె కొన్ని స్థలములందు గుమరుకొనునా? అయిన నేవి వేనిలో నుండును ?
౨. ప్రారంభాద్యవస్థల నిరూపణమునం దొక యపరిహార్య మయిన క్రమ మున్నది. సంఘల కవస్థలకు నిష్పత్తి సౌభాగ్య మిచ్చు అనుక్రమ మున్నది. అర్థప్రకృతి సంధ్యవస్థలకు క్రమనియతి కలదా? అవి యథాసంఖ్యముగ నె సంబద్ధములు కా వలెనా?
౩. క్రమనియమ మున్నది యున్నప్పుడు సంధ్యవస్థలతో సంబంధించు నప్పుడె యా క్రమ మిష్టమా? వాని స్వాత్మగతముగా గూడ నియత మయిన క్రమవ్రత మున్నదా? అవస్థలలో క్రియాక్రమ మున్నట్లు బీజాదులలో నొక కర్తృక్రమము కలదా? అది యెట్టిది?

ఈ శంకాత్రయ మపాకరించుటకై యీ శ్లోకము లావశ్యకములు. ఈ నిరూపించిన యర్థప్రకృతులలో దీనిచే నెద్దానికి ప్రయోజనము కలుగునో, యేది యే కారణమున గుణ మయినదో, యట్లది గుణ మగుట యభీష్టమొ పరిశీలన మొనర్ప వలెను. ఉపపాదనమున నభీష్టమును ప్రధాన మొనరింప వలెను. తదితరములను గుణీకరింప వలెను. ఒక్కొక వర్గము నొక్కొక విధమున సమాహరించుకొని పంచక వర్గత్రయము దీనిలో పరామృష్ట మయినది. ప్రారంభాదుల వలె నంతట సర్వార్థప్రకృతు లుండవు. బౌచిత్యనుసారమున గొన్నియే యుండును. ఏ నాయకున కే యర్థప్రకృతి విశేషమున ప్రయోజనసంపత్తి యధిక మగునో యా యర్థప్రకృతివిశేషమే యా స్థలమున ప్రధాన మగును. ఇతరార్థప్రకృతు లా స్థలమున నుండును గాని యప్రధానములై యసత్కల్పముగ నుండును. స్వపరాక్రమము ననె యభిమానశీలు రగు ధీరవీరులు పతాకా ప్రకరీ నాయకుల విపక్షింపరు. సమీక్షింపరు. ఉపేక్షింపక పోవుట యనునది వేరు. బీజ ముండును. బిందు వుండును. కార్యము నుండును. ఈ మూడు నవశ్యముగా నుండునవి. అనపాయలు. బీజ బిందు కార్యములు లేక

రూపకమె యుండదు. ఇట్లు బీజాదీత్రయ మనపాయి యయినను వీని యందును గుణప్రధానభావ మున్నది. సంధు లవస్థ లర్థప్రకృతు లనువానిలో దేనికి దేనితో సంబంధ ముచితమో యదియె ప్రధాన మగును. అదియె నాటకాదికార్య మగును. ఇక ద్వితీయ శంకా కలంక మక్కర లేదు. “యతశ్చ గుణ ఇష్యతే” దేని వలన గుణ మిష్ట మగునో యని యర్థము. గుణ ముపకారము. దేనివలన నుపకారము వెన్నెంటునె స్పష్ట విశద మగునో యదియె యయి దర్థప్రకృతులలో ముఖ్య మని తలచ వచ్చును. దాని ప్రధానముగ భావించి శాహుల్యమున నిబంధింప వలెను. ఇతరము నప్రధానముగ నిబంధింప వలె ననుట సిద్ధమె. ప్రధానాయత్తసిద్ధిలో నిబంధించు నప్పుడును ఏ యంశమున నేది యధికముగా నుపకరించునదిగా నవభాసించునో దాని నచట ప్రధానీకరింప వలెను. తాపసవత్సరాజములో దీని సంగతి దర్శింప గలము. అందు వాసవదత్తా లాభ విషయమున బిందువు ప్రధానము. కౌశాంబీ రాజ్య లాభమున పతాక ప్రకరి ప్రధానము లయినవి. అమాత్య వ్యవహారమందు పతాక. రాజునకు రాజ్యసిద్ధి కలుగగా నమాత్యునకును స్వాధిసిద్ధి యున్నదని యమాత్య వ్యవహార మునకు పతాకాత్మమును గొందరు భావించినారు. ఇట్లే సాంకృత్యా యనీ వ్యవహారమున నూహింప వచ్చును. మరి కొంద రిట్లనవలసి యందురు. నై కథనములో వత్సరాజౌక నాయకుడు ముఖ్యమంత్రి వే రొక నాయకు డని యనినట్లయినది. మొట్టమొదటనె నాయకు నకు తావద్రూప మున్నది. కాన పృథజ్జాయకత్వము సముచితము కాదు. రామాయణాదులందు సుగ్రీవాదు లిట్లు కారు. వారు పృథ గ్రూపులె. వారు వేరుగా స్వాధిసిద్ధి కలవారగుట యుక్తము. వారు కేవలము సాంప్రతిక కార్యమున రాము నాశ్రయించిరి. పతాకాది రూపత్వమును సుగ్రీవాది ప్రమాణమున నిశ్చయించుట సముచితము. ఇట్లేది వీరి మతము. వీరి మతమున తాపసవత్సరాజమునం దుభయ స్థలములందును బిందువె ప్రధానము. అయి దర్థప్రకృతులలో సందర్భాచిత్యము ననుసరించి యయిదింటికి ప్రాధాన్యము రూపింప వచ్చును. కొన్నిట నాలుగై ప్రధానములు కా వచ్చును. మూడు రెం డొకటె ముఖ్య మగుటయు సమ్మతము. ఈ విధముగ విభజించి

పరిశీలించి నిరూపింప వలెను. పతాకాప్రవృత్తునకు ప్రధానధర్మము లన్నియు నతిద్విజ్ఞము లగును. కావుననే రూపకము పంచసంధిక మయినది. పతాక సర్వథా పరార్థముగనే ప్రవర్తించును. పతాకలో ప్రధానాతిరేకముగా సంధి యుండు టెట్లు? సూచిత మగుటెమి? అభ్యాపించుట యేమి? నిబంధించుట యేమి కలదు? పతాక యెట్టి పట్టులందుగాని పూర్ణవర్ణనముతో నుండరాదు. పూర్ణవర్ణన మున్నచో పతాకాంతర ముండును. ఆ పతాకయు పూర్ణవర్ణనకము కాగా వేరొక పతాక యావశ్యక మగును. అందును మరియొకటి. ఇట్లనవస్థ వాటిల్లును. పతాకలో సంధి యొకటియే యుండు గావుత. ఇంక ననేకము లుండు గావుత. అవి సంధులని వేరుగా పరిగణనార్హములు కావు. అవి యన్నియు ప్రధానార్థానుయాయులు. ఆ సంధులు అనుసంధులని ప్రకీర్తితము లగును. అనుసంధులుగా నుండు వానిని పృథగ్రూపమున గణింపరు.

లోల్లటాద్యు లోకరీతి తలచు చున్నారు. పతాకానాయకుడు పరార్థము సాధింప వలసి యున్నప్పుడు కావ్యేతివృత్తభాగము లను సంధు లగును. ఈ యనుసంధు లన్ని సంధు లం దుండును. వానిని ముఖానుసంధి ప్రతిముఖానుసంధి గర్భానుసంధి మొదలగు నామము లతో వ్యవదేశింప వచ్చును. ఇట్లు సర్వకథా భాగము నందును పంచావస్థ లుండు ననుట లోల్లటులకు సమ్మతము. ఇట్లనుసంధి ద్విత్వము చెప్పటలో ప్రయోజన మేమి యున్నదో మాకు గోచర మగుట లేదు.

౪౮౦. అగర్భావిమర్శాద్వా పతాకా వినివర్తతే. కస్మాత్? యస్మాన్నిబంధోఽస్యాః పరార్థః పరికీర్త్యతే.

స్వఫలసిద్ధికై యతమాను డగు పతాకానాయకున కం దం దవశ్యము పృథగ్గణన ముండ వచ్చునా? అను శంకాప్రశమన మీ పద్యమున నున్నది. ఎట్టి ప్రధానసంధిలో పతాకావృత్తమున కను యాయిత్య ముండునో నిరూపించుటయు నీ స్లోక పరమ తాత్పర్యము. పతాకావృత్తము గర్భసంధి నుండి కాని విమర్శసంధి నుండి గాని విని వృత్త మగును. నిర్వహణాంత మది ప్రసరింపదు. పతాక కేవలము

పరార్థమే నిబద్ధమగునని కదా! పరికీర్తితమయినది. పతాకేతివృత్తమే యర్థమభివ్యాపించి వినివృత్తమగునో యంతవరకే పతాకానాయకునకు స్వఫలసిద్ధి నుపనిబంధింప వలెను. సిద్ధఫలు డాతడు ప్రధానఫలమున వ్యాపించువాడుగ నున్నను పతాకా శబ్దవాచ్యుడై యగును. ముఖ్యముగా నాతడు వ్యవచేళింప దగడు. “ప్రధానవచ్చు కల్పేత” ప్రధాననాయకుని వలె నాతడు ప్రభావి యగుట పూర్వమంటిరి కదా! నిర్వహణసంధి పర్యంత ముండి యటనుండి వినివృత్తుడగుటనె చెప్పుట సమంజసముగ నుండునేమో! గర్భము నుండి విమర్శము నుండి గాని వినివృత్తమగునని యనుటలో హేతువేమి? యని “కస్మాత్?” ప్రశ్నార్థము. అటుపై సంతయు నుత్తరము. పతాకానాయకుని ఫలము నిర్వహణపర్యంతముననె యొనరించుటయే యున్నచో; ముఖ్యనాయకఫలము పతాకానాయకఫలము రెండును నిర్వహణముననె సూచింప వలసి యుండును గావున నవి రెండు తుల్యకాలము లగును. తుల్యకాలము లగువాని కుపకార్యోపకారకత్వముండదు. పతాకానాయకుని ద్వారా ప్రధానోపకారభావము కలుగదు. పతాకావృత్తమునకు ప్రధానవిమర్శసంధి యందె ప్రకృతోపయోగ ముండును. అప్పుడె వినిపాతప్రతీకారము కుదురు కొనును. ప్రాప్తఫలు డయిన పతాకానాయకుడు కృతజ్ఞుడై వినిపాతముల ప్రతీకార మొనరించును. అట్లచట పతాకానాయకుడు స్వార్థమున ప్రవర్తించిన విధమున పరార్థప్రవృత్తుడు నగును. భృత్యుడొకడు సంపన్నుఁడై పరార్థమునకై ప్రయత్నించుట లోకదృష్టమే. జడ సితియు నిట్లే యుండును. స్వార్థము సిద్ధము కాగా పరార్థమున సంబద్ధమగును. ఇట్టి పతాక పతాకాస్థానకము. జడ మగునది స్వార్థమున పరార్థమున ప్రవర్తించినను ప్రత్యేకముగ కార్యానుసంధాన మేమియునుండదు. కార్యానుసంధానము లేనప్పుడు జడ మనుట యుక్తమయినది. రామాయణమున సుగ్రీవాదులకు కొంత కార్యానుసంధాన మున్నది. సామాన్యముగా నుండు పతాకానాయకుల కన్న వారిలో కొంత విశేష మున్న దని భావించుము. అజడమునకు స్వార్థమున ననుసంధాన ముండక పోదు. అట్టి పట్ల గూడ పరార్థమున కార్యానుసంధాన ముండదు. ఇది యిందలి విశేషము. “ప్రధాన

వచ్చు కల్పేత్యత” యని పతాకాలక్షణమున ననుటలో నీ భావము గుప్తమైయున్నది. ప్రధాననాయకుడు బహుతరేతివృత్తమునందు వ్యాపకత్వమున నుండును. పతాకానాయకుడు పరిమితేతివృత్తమున వ్యాపకత్వము వహించును. ఇది యిందలివిశేషము. ఇంతవఱకు పతాకప్రవృత్తి లోని యాచిత్యము సమీక్షిత మయినది.

ప తా కా స్థా న క ము

పతాకాస్థానక మిప్పుడు ప్రకాంత మయినది. అది కతిపయ భేద భిన్నము. సామాన్యలక్షణము ప్రథమమున నిరూపించుట సముచితము. ఇప్పుడది యుప్రకాంత మగును.

౪౮౧. యత్రార్థే చింతితేఽన్యస్మిన్ తల్లింగేఽన్యః ప్రయుజ్యతే
అగంతుకేన భావేన పతాకాస్థానకం తు తత్.

ఒకయర్థమును సంచింతనము చేయగా నాగంతుకభావమున చింతితార్థలింగక మయిన యన్యార్థము ప్రయుక్త మయినప్పు డది పతాకాస్థానక మగును. ఇం దర్థ మనునది ప్రయోజనము ఉపాయమును. కర్మవృత్తప్రవృత్తి వలన ప్రయోజన మని, కరణవృత్తప్రవృత్తి వలన ఉపాయ మని లభించును. ఒక ప్రయోజనమును చింతన మొనరింపగా ప్రయోజనాంతర రూప మగు నన్యము సంబంధించి యున్నచో పతాకాస్థానక మగును. అట్లే యొక యుపాయము సమాలోచితము కాగా నుపాయాంతరరూప మగు నన్యము సంబంధించి యున్నచో పతాకాస్థానక మగును. “ప్రయుజ్యతే = ప్రకర్షణ యుజ్యతే సంబధ్యతే” ప్రకర్షణముగా సంబంధించి యుండుట యని “ప్రయుజ్యతే” పదార్థము. పతాకాధారముగా నుండును గావున నితివృత్తము కూడ ఉపచారమున పతాకాస్థానక మగును. శ్రీభట్టతోతు లుపాధ్యాయు లిట్లనిరి. పతాక యొక్కస్థాన మితివృత్తము. అం దర్థము సంపాదిత మగుచున్నను పూర్వపదార్థమున సంక్రమించు చుండును. కాన పతాకాస్థానక మితివృత్తమే యగును. పతాకాస్థానకమున వర్ణింప బడు జడాజడరూపము సర్వము పతాకాసదృశమే యనుట నిరూపిత ప్రాయము. మొదట చింతితార్థమున కన్న నన్యమగు సర్థము ముఖ్యార్థమై లింగమే యగుచు ముఖ్యార్థమును “లింగయతి = విచిత్రయతి”

నైచిత్ర్య సమేత మొనర్చును. అని యనిరి. అన్యార్థమునకు గల పతాకాసాదృశ్యమె యుత్తరార్థమున నిరూపిత మయినది. భావ మనునది భావనము కారణ మగుట. ఆ కారణత్వము స్వరూపకృత మని సహచారికృత మని రెండు విధములు. సహచారికృతమే యాగం తుకము. ఆ సహకారిత్వసామాన్యమున సమర్థచరణస్వభావమున పతాకాసాదృశ్యము సిద్ధ మగునని తాత్పర్యము. ఒకదాని నభిసం ధాన మొనరించు నప్పుడు అన్యసిద్ధి కలుగుట భూషణమే యగును గాని కొందరు దాని దూషణముగ గ్రహింతురు. వా రర్థ శబ్దము నుపాయము చెప్పదానిగా గుర్తింతురు. “కారణత్వ ధర్మాభావ ప్రవృత్తి నిమిత్త ఉపాయః” పూర్వచింతితార్థమునకు లింగరూప ముగా నున్న యన్యార్థము = వే రొక యుపాయము ప్రయుక్తము కావలె నని భావము. కారణత్వధర్మములేకపోవుటలో ప్రవృత్తి నిమిత్త మగునది యుపాయ మని యర్థము. ఈ యంశము నుదాహ రించి తెలియ జెప్పుట సముచితమే. సామాన్యలక్షణము విశేషలక్షణ వ్యాఖ్యానములో శక్యయోజన మగును గావున నచటనే దీని ప్రతిపా దింతుము.

౪౮౨. సహసైవార్థనంపత్తిః గుణవత్కృతపకారతః
పతాకాస్థానకమిదం ప్రథమం పరికిరీతం
౪౮౩. వచః సాతిశయం శ్లిష్టం కావ్యబంధనమాశ్రయం
పతాకాస్థానకమిదం ద్వితీయం పరికిరీతం
౪౮౪. అర్థోపక్షేపణం యత్ర లీనం సవిసయం భవేత్
శ్లిష్టప్రత్యుత్తరోపేతం తృతీయం మిద మిష్యతే
౪౮౫. ద్వ్యర్థో వచనవిన్యాసః సుశ్లిష్టః కావ్యయోజితః
ఉపన్యాససుయుక్తశ్చ తచ్చతుర్థ ముదాహృతం

౧. వీనిలో క్రమముగా నాలుగు పతాకాస్థానముల లక్షణము లున్నవి. ఉపకారకము ననుసరించి సముత్కృష్ట మయిన ఫలసంపత్తి వెంటనే యచింతితముగ సంప్రాప్త మయినట్లు వర్ణించినచో మొదటి పతాకాస్థాన మగును. ఇది సాధ్యఫలసంబంధము కలది యగుట ప్రధాన పతాకాస్థానకము. శ్రీహర్షుని రత్నావలి నాటికలో దీని సమన్వయముగ దర్శింప వచ్చును. సాగరిక గళమున పాశము పట్టిం

చుకొని యురికెట్టు కొనుటకై ప్రయత్నించినది. ఇంతలో వత్సరాజక్కడకు వచ్చి “వాసవదత్త” యని తలంచుచు పాశము విడిపించినాడు. అప్పటి యామె మాటల వలన వాసవదత్త కా దని సాగరిక యని రాజు తెలిసి “అఁ ఏమి? నా ప్రియ సాగరికయేనా? వలదు. సాహసము వలదు” అనినాడు. ఈ ఘట్టమున పతాకాస్థానకమున్నది. వత్సరాజు తలచిన ప్రయోజన మొకటి. తద్వైచిత్ర్యకారి ప్రయోజనాంతర మిచట సంపన్నమయినది. ఇంను దైవయోగమున్నది, దైవిక మయిన దేశకాలయోగమును గలదు. నాయకు డీ సంబంధములతో నున్నాడు. సచివాదుల యభిసంధిబలమున నిట్టి భేద కల్పనము రాజునకు సంబంధించినది. సాగరికయు తనకు మరణమె సముచిత మని యన్యభిసంధానముననె పలికినది కావున పతాకా నాయకసాదృశ్యము పొందినది. ఒక ఫలము భావింప వే రొక ఫలము గలుగుట కిది యుదాహరణము. ఒక యుపాయమును చింతింపగా నుపాయాంతరప్రాప్తి సహసా గలుగుట కీ చెప్పనది యుదాహరణము. నాగానందనాటకమున నాయకు డయిన జీమూతవాహనునకు శంఖచూడుని వధ్యపటము లభింపక పోయినను సరిగా నదే సమయమున కంచుకి యత్తగా రిచ్చిన వాసోయుగల మర్పించుట ప్రకృత లక్ష్యము. రక్తవస్త్రయుగల మర్పించు వాహనున కుపాయముగా నత్తవారిచ్చిన యుపాయన మగు రక్తవస్త్రయుగలము సహసా సంప్రాప్త మయినది. ఇట్టివె పతాకాస్థానకములు.

ఇందు కొందరి భావ మొక డున్నది. రూపకము చతుష్పతా కాపరమ మని భావించి భావి సంధిచతుష్టయాభిప్రాయమున నాలుగు పతాకాస్థానము లుండవలెనని వారు తలంతురు. పతాకాస్థానముల విషయమై సంఖ్యార్థము సంకేతితము లయిన ప్రథమద్వితీయాది శబ్దములను ముఖాది సంధివిషయ ప్రయోగాభిప్రాయమున వ్యాఖ్యానించు చున్నారు. నాలుగు సంధులందు నాలుగు పతాకాస్థానము లుండుట వారి యభిలాష. వారి ట్లభిప్రాయ పడుటలో నేమియు యుక్తి గోచరింపదు. చమత్కారమేని యం దవభాసింపదు. వారి భావ మభావరూపము. ఇట్టి సాదృశ్యములు మనసులో పెట్టుకుని

గణన మారంభించిన మరి యొకటియు నున్నది. పంచేంద్రియము లని ప్రసిద్ధి యున్నది కదా! దాని బట్టి పతాకాపంచక గణనము కూడ వా రనవలసియె యుండు నని కొందరు ప్రాచీనులె వారిని పరి హసించిరి. కాగా వారి పక్ష ముపహాసపాత్రీకృతమై యుపేక్షింప వలసినదె యయినది. ఇట్టివాని సమీక్షయె వలదు. “అస్తాం”.

౨. కావ్యబంధము నాశ్రయించిన సాతిశయ శ్లిష్టవచనము రెండవ పతాకాస్థానకము. ప్రకృత వర్ణనీయ కావ్యబంధము నాశ్ర యించి యున్న వచనము అతిశయోక్త్యాదులతో గూడుకొనినదై తన్నిమి త్తవశమున సాతిశయ మగును. అది నానార్థము లయిన పద ములతో కూడి యున్నప్పుడు ప్రకృతేతర మయిన యప్రకృతమున సముచితముగ సంగత మగును. అట్టి వచనము ప్రకృతోపయోగమున సహకరించునదై యభిసంధానాపేక్షచే రెండవ పతాకాస్థానక మగును. వేరొకచోట నట్టి వచనార్థమె ప్రకృతసహకారియై పతాకా స్థాన మగును. వేరొకచోట తద్వచన ముచ్చారణము చేయు నాతడు సహకారి కావచ్చును. మరియొక స్థలమున దైవాగత మగు యా దృచ్ఛికమె ప్రకృతోపయోగిత్వము పొంది కార్యాభిసంధానమున ద్వితీయ పతాకాస్థాన మగును. రామాభ్యుదయ మను నాటకమున మూడవ యంకములో నీ యంశ మిట్లున్నది. అందు సీత నుద్దేశించి సందేశించు సుగ్రీవు డిట్లనును.

బహునాత్ర కిముక్తేన పారేపి జలధేః స్థితాం

అచిరాదేవ దేవి! త్వయాహరివ్యతి రాఘవః

“దీని భావ మిది. సీతాదేవి! అధికము చెప్ప నేల? జలధి కావల నున్నను నిన్ను రాఘవు డచిర కాలముననె తీసికొని రాగలడు. జలధి కావల నున్న ననుట యతిశయోక్తి. ఒక ప్రయోజనమున నతిశయోక్త్యాశయముతో సుగ్రీవుడు దీని పలికినాడు. “పారేపి జలధేః” ప్రకృతోపయోగాతిశయము. సీత లంకలో నున్నది కదా! ఇది కావ్యబంధము ననుసరించిన సాతిశయవచనరూప పతాకాస్థానము.

౩. అస్ఫుటమై లీనముగా నున్న యథోపక్షేపణము శ్లిష్ట ప్రత్యుత్తర సహితమై విశేషనిశ్చయప్రాప్తితో నున్నచో మూడవ

పతాకాస్థానకము. రూపకమున నస్ఫుటముగా నున్న యర్థజాతమును సముచితముగా సూచిత మొనర్పవలసి యున్నది. ఆ సూచనము శ్లేష్ఠ సంబంధయోగ్య మగు తాత్పర్యాంతర ప్రయుక్త మయిన ప్రత్యుత్తరమున విశేషము కా వలయును. అది సవినయముగా నుండుట నాట్య భాష. “సవినయం విశేషేణ నయనేన విశేషనిశ్చయప్రాప్త్యా సహితం” విశిష్ట మయిన భావార్థమును గూర్చునదై విశేషనిశ్చయప్రాప్తితో నుండుట సవినయ మన దగును. లీనార్థజాత మీ విధముగా సంపన్న మయినచో తృతీయ పతాకాస్థానక మగును. ముద్రారాక్షస నాటకమున నిది సంగత మయినది. అందు చాణక్యుడు; “అపి నామ రాక్షసః దురాత్మా గృహీతః?” రాక్షసదురాత్ముడు చే జిక్కునా?” అని తలచు నంతలో, సిద్ధార్థకుడు “ఆర్య! గృహీతః” అయ్యా! చే జిక్కె నని యనును. అప్పుడు చాణక్యుడు “హంత! గృహీతో దురాత్మా రాక్షసః” “ఆహా! దురాత్ముడు రాక్షసుడు చే జిక్కినాడు” అని తనలో తలచును. మొదట చాణక్య డస్ఫుట మయిన రాక్షసగ్రహణార్థ ముపక్షిప్తము చేసినాడు. నగరములోని సందేశము గుర్తించు భావముతో సిద్ధార్థకుడు ప్రయోగించిన ప్రత్యుత్తరము సమయాచిత్యమున విశేషనిశ్చయ మాపాదించినది. అనంతరము చాణక్యుని వచనమును ప్రకృతసాధ్యమున కుపయోగాంగ మయినది. అందుచే నిది పతాకాస్థానీయము. పతాకాస్థానకము భిన్నవిషయముగా నున్నను రూపక్షతిని పొందదు.

౪. కావ్యయోజిత మయిన వచనవిన్యాసము కాని కథారూపముగ నుండునది గాని శ్లేషవశమున నర్థద్వయము కలదై వ స్వంతరముపక్షిప్తము చేసినచో నాల్గవ పతాకాస్థానక మగును. కావ్య ప్రయుక్త మయిన వచనవిన్యాసము సాలంకారత్వ సంప్రత్యయమున శోభనము ప్రసాదయుక్తమై శ్లేషవశమున ననేకార్థసంప్రయుక్త మగును. అప్పు డది వ స్వంతరోపక్షేపములో సమగ్రము కా గలదు. అప్పుడు చతుర్థపతాకాస్థానక మందురు. కావ్యరూపతాపత్తి పరమాశయమున ప్రయుక్త మయిన శ్లేషయే ప్రధానవ స్వంతరము సూచింప గలదు. రెండర్థము లిచ్చు శ్లేష యున్నంత మాత్రమున కావ్యార్థ

సహకారము కలుగదు. ఈ చతుర్థస్థానకము రత్నావళిలో సంగతమై యున్నది. సాగరికాగత మయిన ప్రధానవ స్త్వంతరము సూచించుట కచట ద్వ్యర్థవచనవిన్యాస మున్నది.

నాటకమున చతుష్పతాకా పరమముగా కార్య ముండుట సమ్మతము. అది వక్ష్యమాణ సంధిపంచక సంయుక్తమును కావలెను. నాట్యవిషయమున నున్న కార్యసంపత్తి పతాకా చతుష్టయముతో నుండవలయు ననుట పతాకాస్థానకముల యుత్కర్షణను సూచించును. కావ్యకార్య మట్లుండుట నాట్యసంపత్తి. కావ్యమున పతాకా నాయకు డొనరింప వలసిన కార్యలేశమున నొక పతాకాస్థానకమే సహకరించి యుపకరించునా? నాల్గు పతాకాస్థానకము లుండవలెనా? యను మీమాంసలో గొంద రిట్లనిరి. “నాలుగు సంధులలో నాలుగు పతాకాస్థానములు నలుగురు పతాకానాయకు లుందురు. నాలుగు పతాకాస్థానకములు నాలుగుసంధులలో నలుగురు పతాకానాయకులను యథాక్రమముగా సూచింప గలవు. ముఖసంధిలో ప్రథమ పతాకాస్థానక ముండును. నాల్గవ యవమర్శసంధిలో చతుర్థ పతాకాస్థానక ముండును. అట్లే రెండు మూడులలో రెండవది మూడవది యుండును.” అని ఇది యంతయు ససంగతముగ నున్నది. పతాకకు సూచకాంతరములను జెప్పినట్లు, ప్రకరీ కార్య బిందు బీజములకును సూచకాంతరములను జెప్పవలసి యుండును. నియమముగా నలుగురు పతాకా నాయకు లుండవలసి వచ్చును. విమర్శసంధి నుండి పతాకేతి వృత్తము వినివృత్త మగుట కుదుర వచ్చును. కాని గర్భసంధి నుండి వినివృత్తము కావలెనని పూర్వము చెప్పినది కుదురదు. చతుష్పతాకాపరమ మనుట యసంగతమే యగును. ముఖ్యనాయకుని విషయములో నితివృత్తసూచకముల లక్షణపురస్సరముగ నిరూపింపక, పతాకానాయకుని విషయమున కథన మసంగతమై యధరోత్తర మాశ్రయించి నట్లగును. ముఖసంధిలో మొదటిది యుండవలెనని ప్రతిముఖసంధిలో రెండవ స్థానక ముండ వలెనని క్రమము చెప్పుటయు న్యాయపరీక్షలో సాక్ష్య మిచ్చుటకు దక్షముగ నున్నట్లు మేము సమీక్షింపము. ఈ యసంగతపసంగ మిక చాలును.

ఇతివృత్తము వ్యాఖ్యాత మయినది. దాని భేదద్వయము చిరూపిత మయినది. తత్త్వసంగము ననుసరించి యాధికారికత్వసిద్ధికై యునువృత్తిస్థానభూతము లయిన పంచావస్థలు ప్రదర్శితము లయినవి. అర్థప్రకృతిపంచకము ప్రపంచిత మయినది. తత్త్వసంగముననే పతాకా స్థానముల స్థానమును నిదర్శిత మయినది. పంచసంధియుక్త మనుట యితీశ్చార్థము. ఇక పంచసంఘలను జెప్పవలయును. పంచసంఘల విషయమున నిది యుద్దేశవచనము.

సంధి పంచకము

౪౦౮. ముఖం ప్రతిముఖం చైవ గర్భే విమర్శ ఏవ చ
తథా నిర్వహణం చేతి నాటక పంచ సంధయః

ముఖము ప్రతిముఖము గర్భము విమర్శము నిర్వహణము నని నాటకమున పంచసంఘ లుండ వలెను. మూల స్లోకములో “చ, ఏవ, ఏవ, చ, చ” అను నయిదును సముచ్చయపదములు. ఇవి యన్నిటికి సంబంధించును. అట్లు సంబంధ సమన్వయమున పంచ సంఘులు సర్వత్ర యవశ్యంభావు లని ద్యోతిత మగును. ఆ సముచ్చయపదములు నియమవాచకము లగుట క్రమనియమ మున్నది. నాటకము సం దుండవలె ననుట యుపలక్షణము. అభినేయరూపకము లం దంతట నుండవలె నని తాత్పర్యము. రూపకార్థము మహా వాక్యార్థరూపము. దానిలో నయి దంశము లున్న వని యవస్థాభేద మున కల్పన చేయవలసి యున్నది. ముఖసంధి యనుటలో నిది. తాత్పర్యవిశేషము. ముఖము స్వతంత్రము. ఇతివృత్తమున సమస్త ప్రయోజన స్వభావము. కావుననే నాయకునకు స్వముఖమున గాని పరద్వారమున గాని ప్రారంభావస్థ యొకటి ప్రథమమున వ్యాఖ్యాత మయినది. తద్రూపసంబంధము కల సర్వార్థరాశి ముఖ సంధి యగును. ఉపక్షేప పరికరాది సభ్యంగములు ఆ యర్థరాశి లోని యవాంతర భాగములు. ఇట్లే యితరసంఘ లందును గుర్తింప వలెను. కాగా నర్థావయవములు పరస్పరము సంధీయమానములై, యంగములతో గూడ సంధీయమానములై “సంఘులు” అగునని సమాఖ్య నిరుక్త మయినది. ఇది సంఘల సామాన్యలక్షణము. ఇక ఏని విశేషలక్షణములు.

౪౮౭. యత్ర బీజసముత్పత్తిర్నాథ రస సంభవా
కావ్యే శరీరానుగతా తన్ముఖం పరికిరీతం
౪౮౮. బీజస్యాద్భూతసం యత్ర దృష్టనప్తమివ క్వచిత్
ముఖస్యస్తస్య సర్వత్ర తద్వై ప్రతిముఖం స్మృతం
౪౮౯. ఉద్భేదస్తస్య బీజస్య ప్రాప్తిరప్రాప్తిరేవ వా
పునశ్చాన్వేషణం యత్ర స గర్భ ఇతి సంజ్ఞితః
౪౯౦. గర్భనిర్భిన్నబీజార్థో విలోభనకృతోఽధవా
క్రోధవ్యసనతో వాపి స విమర్శ ఇతి స్మృతః
౪౯౧. సమాసయనమర్థానాం ముఖాద్యానాం సబీజినాం
నానాభావోత్తరాణాం యద్భవేన్నిర్వహణం హి తత్

౧. ముఖసంధి :- మొదటగా నారంభభావి యగుట ముఖమువలె నుండుటచే ముఖసంధి యయినది. యావత్క్రియా సహిత మయిన యగ్రరాశిలో ముఖోపాయ మయిన బీజమునకు సమ్యక్ గుత్పత్తి దీని యం దుండును. ఇది నా నాథ రస సంభవము. కావ్యము నం దిది శరీరానుగతమై యుండును. ప్రారంభస్వరూప మగు శరీరముతో ననుగత మగును. ప్రసంగసమాయాత మయిన, నానావిధముగా నుండు నట్టి యర్థవశమున గలుగు రససంభూతి యిం దుండును. “ఏతదుక్తం భవతి.” ప్రారంభోపయోగి యగు నాటకీ యార్థరాశి ప్రసక్తానుప్రసక్తిగా నెంతవరకు విచిత్రాస్వాదమున ప్రస రించునో యంతవరకు ముఖసంధి యగును. రూపకైకదేశము తద్వీ శేషమునె చెప్పును. రత్నావలినాటికలో ప్రథమాంకమున ముఖసంధి యున్నది. వత్సరాజు సాగరికను దర్శించుట సమాత్యుడు ప్రారంభ విషయము చేసికొనినాడు. ఆ యంకమున సమాత్యుని వీరము, ఉదయనుని శృంగారాదృశ్యములు, పిమ్మట శృంగార మనునది యంతయు నిది యగ్రరాశి. ఇది యంతయు రాజదర్శనమున నుపయోగించును గావున ముఖసంధి యయినది. ఇట్లే ప్రతిసంధి పరిశీలింప వలెను. నానాథరససంభవ మయిన బీజసముత్పత్తి కావ్యమున శరీరానుగతము కాగా ముఖసంధి యగుటను వై విధమున భావించి తెలియ వచ్చును.

౨. ప్రతిముఖసంధి. ముఖసంధిలో నిరూపిత మయిన బీజ మొకచో దృష్టనప్తముగా నుండగా దాని యద్భూతన మొనర్చుట

ప్రతిముఖసంధి యగునని స్థూలభావము. బీజము దృష్టనష్ట మగుట ననేకు లనేకవిధముల వ్యాఖ్యానించిరి. అందుకొన్ని భావము లిట్లున్నవి.

౧. బీజమునకు సంబంధించిన ఫలానుగుణ మయిన దశావిశేషము కార్యరూపముగా దృష్టమయినను కారణరూపమున నదృష్టమో యగును గావున దృష్టనష్టరూప మన వచ్చును.
౨. బీజార్థ దశా విశేష ముపాదేయాంశమున దృష్టరూపముగ నుండి హేయాంశమున నష్టరూప మగుట దృష్టనష్ట స్వభావము.
౩. ఫలమయి బీజదశ నాయకేతివృత్తమున దృష్ట మగును. ప్రతి నాయకేతివృత్తమున నదృష్ట మగును. ఇదియే దృష్టనష్ట విధానము.

ఈ వాదము లే మాత్రము సమంజసముగ లేవు. బీజసంబంధి ఫలానుగుణ దశావిశేషము ఏకవిషయముగ లేక పోయినచో ననుసంధాన సంపత్తియే కుదురదు. కార్యకారణరూపమున హేయోపాదేయ రూపమున నాయకప్రతినాయకరూపమున నున్నప్పు డేకవిషయత్వము లేదు. హేయాదివిషయముగా నున్న నాశముకూడ ప్రారంభవశమున దృష్టముగ నె యుండును. పై యర్థభావముల విడనాడి యీ విధముగ దృష్టనష్టరీతిని గుర్తింపవలసి యున్నది. ఇక నిచట నిది యర్థము. బీజము యొక్క యుద్ధాటన మననది ఫలానుగుణ మయిన దశావిశేషము. అది దృష్ట మయినను విరోధినన్నిధి వలన నష్టము వలె నుండును. బీజము పాంసుపిహితము కాగా దాని యంకురము మొలక స్పష్టముగ గోచరము కాదు. అట్లే ప్రకృతమును. వేణీసంహార నాటకమున ద్వితీయాంకము నం దిది సంగతమై గోచరించును. ముఖ సంధిలో నిరూపిత మయిన పాండవాభ్యుదయము భీష్మవధ వలన నుద్ఘాటిత మయినది. దృష్ట మయినది. కాని యభిమన్యువధ వలన నష్టప్రాయ మయినది. విరోధిసాన్నిధ్యమున నిట్లు నష్ట మగుటనె సమన్వయించి గుర్తింప వలెను. దృష్టత ప్రతిముఖసంధిలో నుపయోగించు నని, నష్టత యవమర్శసంధిలో నుపయోగించు నని దృష్టనష్ట రీతులలో నుత్తరోత్తర వికాసతారతమ్య ముండుటను కొంద రూహిం

చిరి. వారి యూహ భావసారముతో నున్నట్లు తోచదు. పూర్వావస్థ దృష్ట మయినను తరువాత గోచరించు వికాసము ననుసరించి పరిశీలింప నష్టముగ నె యుండును. అట్టి దవమర్శమున నె నష్ట మనుట యేల? భూమిలో బీజ ముంచిన విధమున ముఖసంధిలో న్యస్త మయిన బీజము ప్రకృతము దృష్టనష్ట మగుట పరిగ్రాహ్యము. రత్నావలిలో నిట్లున్నది. అమాత్యుడు సాగరికాచేష్టితమును వసంతోత్సవ కామదేవ పూజాదికముచే తిరోహిత మొనర్చుట వలన సాగరికాచేష్టితము నష్ట మయిన విధముగ నున్నది. ఉత్సవాదికము తదాచ్ఛాదక మయినను భూమి బీజమును వలె సాగరికాచేష్టితమును ప్రత్యుద్బోధింప జేయు చున్నది. దృష్టనష్టతుల్యముగా ముఖసంధి న్యస్త మయిన యంశమును ప్రతిముఖసంధిలో నుద్ఘాటింప వలయును. కథాభాగ సమూహమునం దెచట నీ యుద్ఘాటన ముండునో యచట ప్రతిముఖసంధి యగును. “ప్రతిరాభిముఖ్యేన వృత్తిః” అభిముఖముగా వృత్తి యుండుట ప్రతి ముఖసంధి యగును. పరాజ్ఞాఖత్వము దృష్టనష్ట కల్పనా నిదర్శనము. రత్నావలిలో;— “నా శరీరము పరవాసమాపిత మయినను ఈ నా డీతని దర్శనమున నభినందింప దగినది” యని సాగరిక యనుట వలన సుసంగత యేర్పరచిన రాజ తత్సమాగమ పర్యంతము ద్వితీయాంక గత మయిన కావ్యము ప్రతిముఖసంధి యగుచున్నది. “స్తోకప్రాయ ముగా బీజ ముద్ఘాటిత మగుట” యని శంకుకాదు లుదాహరించుట యేకదేశలక్షణ మగును. అది చతురశ్రము కాదు. ముఖసంధిలో దృష్టనష్టముగ న్యస్త మయిన బీజార్థమును కథాభాగసమూహము నం దుద్ఘాటనము చేయుట ప్రతిముఖసంధి యని తాత్పర్యము పర్యవ సితము.

3. గ ర్భ స ం ధి. బీజమున కుద్ఘాటనము, ప్రాప్తి యప్రాప్తి యన్వేషణ ముండుట గర్భసంధి. ఉత్పత్తి యుద్ఘాటనము అనెడు దశాద్వయావిప్లవ మయిన బీజమున కుద్భేదము=ఫలజననాభిముఖ్యత్వ ముండుట గర్భ మందురు. ప్రాప్తి యప్రాప్తి యన్వేషణము లుద్భేద వివరణము. ప్రాప్తి నాయకవిషయముగా నుండును. అప్రాప్తి ప్రతి నాయకచరితము నందు గోచరించును. అనంతర మన్వేషణ మనునది

యుభయసాధారణము. కొంద రీ విధముగ నూహించిరి. నాయక ప్రతినిాయకానుసంధానము వీర రౌద్ర విషయమే కావున బహువ్యాపిత సంపాదించుట కిట్లుందురు. “ప్రాప్తి యప్రాప్తి యన్వేషణ మని మఱల మఱల గలుగు నేవంవిధావస్థలతో గూడి యుండుట గర్భసంధి యగును” అని. ప్రాప్తిసంభవావస్థ యుండును గాన ఫలమునకు గర్భభావ ముండును. రత్నావలి ద్వితీయాంకములో నిట్లున్నది. సుసంగత వచనము. “నీ వదక్షిణపు. ప్రభువు స్వయముగా హస్తమున గ్రహించినను కోపము విడచవు కదా!” ఇత్యాది ప్రభుత్వమున ప్రాప్తి యున్నది. తృతీయాంకమున వాసవదత్త ప్రవేశింపగా అప్రాప్తియు నున్నది. “సాగరికావిషయము తెలిసికొనుటకు వెళ్ళిన వసంతకు డాలస్య మొనరించినాడే!” యనుటలో నన్వేషణ మున్నది. పిమ్మట విదూషకుడు వచ్చి “నా నుండి ప్రియవచనము వినగారాజునకు గలుగు సంతోషము కౌశాంబీ రాజ్య లాభమున గూడ గలుగదు” అనుటలో ప్రాప్తి యున్నది. అనంతరము వాసవదత్తా ప్రత్యభిజ్ఞానము రాగా అప్రాప్తియు నున్నది. మరల సాగరిక సంకేత స్థానమున కేతెంచుటలో నన్వేషణ మున్నది. మరల లతాపాశకరణములో ప్రాప్తి. ఇట్లు గర్భసంధి సంగత మగును. గర్భసంధిలో నప్రాప్త్యంశ మవశ్యంభావి. కాకున్న సంభావనాత్మక మయిన ప్రాప్తి కుదురదు. నిశ్చయాత్మకప్రాప్తియే యుండును. అవమర్శ సంధిలో ప్రాప్తియే ప్రధానము. అప్రాప్త్యంశము తక్కువగా నుండును.

౪. వి మ ర్శ సం ధి. గర్భసంధిలో విశద మయిన బీజార్థము విలోభనకృతముగ నేని శ్రోధవ్యసనజముగ నేని భాసించినచో విమర్శ సంధి యగునని సామాన్యార్థము. కొందరు దీనిని విమర్శసంధి యందురు. మరికొంద రవమర్శ మందురు. విమర్శసంధి సందేహాత్మకముగ నుండును. మొదట సంభావనాప్రత్యయ మని యనంతరము సంశయ మని యనుట యుచితము కాదు. తర్కము సంశయనిర్ణయముల కంతరాలమున నుండునని తార్కికు లందురు. విమర్శసంధి నియతఫలప్రాప్త్యవస్థతో నుండును. కాగా నియతత్వ ముండు. ఫల

మున సందేహ ముండు ననుట సంగతోక్తి కాదు ఇందు కొందరిట్లందురు. తర్కానంతరము కూడ హేత్వంతరవశమున బాధ ఛలములు పోగా సంశయము కలుగ వచ్చును. అది యేల కలుగదు? ఈ నాటకప్రక్రియలో గూడ నిమిత్తబలమున ఫలము సంభావితమయినను బలవద్విఘాతము కలిగినప్పుడు కారణములును బలీయములయినప్పుడు జనకవిఘాతకములు తుల్యబలములై యగును. అప్పుడు సందేహ ముదయించును. తుల్యబలములు విరోధము కల వయినప్పుడు వికల్పము శాస్త్రసమ్మతము. తుల్యబలములు విరోధము కల వయినప్పుడు కార్యవైధుర్యము కలుగ జేయును. వ్యాఘాతన మొనర్చును. అట్టివి సంద్భీయమానములు కాగా స్ఫారఫలదర్శనములో పురుషకారము నే నని తల యెత్తును. కావున సంశయము తప్పని సరి. తర్కానంతరము సంశయము పిమ్మట నిర్ణయ మన్న ప్రక్రియాక్రమమే సముచితతరము. “తథా హి.” పురుషకారశీలురై శ్లాఘాపాత్రులు. వారు ప్రాణసందేహ మున్నను నానాస్వభావాత్మకులై యాపదల తరింతురు. సంభావనా సముపేతు లగుదురు. అది యాశ్చర్యకారి యగును. కొంత ప్రయత్నోపనిసాతము కలుగ వచ్చును. విఘరప్రయత్నతయు నుండవచ్చును. అయినను పురుషకార సముద్యతడు తన యత్నము మానడు. తుదకు నాశము సైతము విజగీషాగర్భముగనె భావించి తన యత్నము సాగించును. అట్టివాని యాశ యానురోధముననె ఫలప్రాప్తి నియత మని నియతాప్తిని నిశ్చయించుచున్నారు. “క్రేయాంసి బహువిఘ్నాని” యని పురుషకారశీలి భావించును. “నేను విఘ్నముల తొలగించు కొందు” నని సాభిమానముగ ప్రయత్నించును. తన యుద్యోగసూత్రమును సహస్రగుణము చేయును. చూడుడు! రత్నావళిలో సాగరికా బంధనమున గూడ మహామాత్యు డొనరించిన యైంద్రజాలిక వృత్త మంతయు సునిపుణముగా సునిబద్ధ మయినది.

కొంద రవమర్శమును విఘ్న మని యనుకొనిరి. గర్భనిర్భిన్న బీజార్థ మనుచోట వ్యాఖ్యానమున “బీజము = బీజఫలము, అర్థము = వివృత్తి” అనిరి. కాగా గర్భసంధిలో స్ఫుటమై ముఖము చూపిన

బీజఫలమునకు నివృత్తియు నచట సంపాదితము కావలెను. అప్పుడు ఫలప్రసూతి నిర్విఘ్న మగును. సప్రాణ మగును. ఆ బీజఫలనివృత్తి యనేకవిధముల గలుగును. ఒకచో క్రోధమున నివృత్త మగును. ఒకచో లోభనిమిత్తమున గలుగును. మరియొకచోట వ్యసనమునను, స్థలాంతరమున శాపాది నిమిత్తమునను ఫలనివృత్తి కలుగును. “విలోభనకృతోఽథవా, క్రోధవ్యసనజో వాపి” “అపి” శబ్దమున విఘ్న నిమిత్తాంతరముల గుర్తింప వలెను. అన్నియు ప్రతిపద శక్యనిర్దేశములు కావు కదా! వాని సర్వసంగ్రహ ‘మపి’ గ్రాహ్యము. రత్నావలిలో నవమర్క మిట్లు సంగత మయినది. ఇది చతుర్థాంకము లోని విషయము. వాసవదత్త సాగరికను కారాగారములో నుంచినది. అప్పుడు రాజిట్లు చింతించును. “సాగరికను కంఠమున కౌగిలించుకొని యప్పు డట్లయితిని. ఇప్పు డామె విలుప్త. నా తనువు సాగరికా వస్థను భావించి యెట్లో సమాశ్వాసము పొందుచున్నది.” ఇందు సాగరికాశ్లేష విఘ్నమున వాసవదత్తాక్రోధము నిమిత్తము. తాపస వత్సరాజములో లోభము నిమిత్త మయినది. ఇట్లే యితరము లందితరములు సుగ్రహములు అని.

ఈ విఘ్న వాదమును కొందరు సహింపరు. రూపకము లందట్లు సమన్వయమును క్షమింపరు. తాపసవత్సరాజములో లోభనిమిత్తముగా సమన్వయము సహృదయసమ్మతము కాదు. వాసవదత్తాప్రాప్తిలోభము ప్రకృతఫలమున విఘ్నకారి కాదు. ఈ సమన్వయమును సంభావింపుడు. వత్సరాజు పద్మావతిని పరిణయ మాడినాడు. కాని యింకను వాసవదత్త లభింప లేదని ముమూర్షువై మరణాధ్యవసాయమున నున్నాడు. అప్పుడు మంత్రుల రాజ్యప్రాప్తి విలోభమే నిమిత్త మనుట సముచితము.

వ్యసన మమర్ష నిమిత్తముగా నుండుట శాకుంతలనాటకమున నున్నది. ఇట్లే యనేకము లున్నవి. విద్యాప్రభావము నిమిత్త మగును. దైవము సమయనియమమును నిమిత్తముగ నుండును. విక్రమార్కశీయములో పుత్రుని వదన మవలోకించి నప్పటి నుండి యూర్వశి స్వర్గమన నిశ్చయమున నుండుటలో సమయపాలనమే నిమిత్తము.

ఈ విమర్శవిషయమున మరికొందరి మరియొక విమర్శ యున్నది. వీరు విమర్శపద మావృత్తి చేసిరి. ఇక నిష్టార్థసిద్ధి కిట్లనిరి. గర్భనిర్భిగ్న మయిన బీజార్థఫలము విమర్శరూప కథావయవమున నుండగా నచట విమర్శాదులె కారణము లగును. విమర్శాత్మక కథావయవములో విమర్శకారణముగా గర్భనిర్భిగ్న మయిన బీజార్థ ఫల ముండునని భావము. ఈ వ్యాఖ్యానమున దోష మున్నది. విదూర కారణసంపాతాత్మకత యనునది యీ విమర్శసంధి ముఖ్య రూపము. ఆ రూప మీ వ్యాఖ్యానమున నస్పృష్టమే యగును.

మరొక రిట్లందురు. లాభయోగ్యత్వము, నాశావస్థ, అన్వేషణావస్థ యనునవి యధారుచి యుండును. అట్లే గర్భసంధిలో నిరూపితము లగును. ఈ విమర్శసంధిలో గూడ యధారుచి నిబంధింపవలెను. లాభాత్మక మయిన ప్రాప్త్యవస్థ ప్రతిముఖముననే సుబద్ధ మయినచో నాశాన్వేషణములు రెండును గర్భసంధి యం దుండును. ఒకప్పుడవమర్శమున నాశావస్థ యున్నచో గర్భమున నన్వేషణమే యుండును. గర్భములో నాశాన్వేషణములె యున్నచో నవమర్శములో విచారము నిబంధింప వలెను. “నా కిది ప్రాప్తప్రాయమే యయిన నపహృత మయినదేమి? నే నిం దేమేని విగుణోపాయ మనుష్ఠించితినా? నా కిది ప్రాప్తియోగ్యమే కదా?” ఇట్టి విచారణ మవమర్శములో నుండుట సముచితము. * * * “అవమర్శ మనుట యన్వేషణభూమి. అది యవమృష్టి” అని యుద్భటుడు వ్యాఖ్యానించుట లక్ష్యవిరుద్ధముగా నున్నది. యుక్తివిరుద్ధము నగును. ప్రారంభాద్యవస్థలను పూర్వము నిరూపించితిమి. ఆ పంచకమున నొక క్రమనియమ మున్నది. తత్సమర్థన ప్రస్తావ మందలి యుక్తి. ఉద్భట వ్యాఖ్య యీ యుక్తి ననుసరింపదు. ఇట్టి విరుద్ధ మెట్లు స్వీకార్యము? దీని నటుంచెదము. “ఆస్తాం.”

శ్రీశంకుకు డిం కొకటి యనెను. “ఇది యంతయు విఫల క్రియ. నన్నెవడో విలోభపెట్టి యిందు ప్రవర్తింప జేసినాడు.” ఇట్లు కర్త విమృశించు నేని యది విలోభనకృత విమర్శము. క్రోధమున వ్యసనమున గర్భనిర్భిగ్నఫలము వ్యాపద్యమాన మగునపుడు ఫలవ్యా

పత్తి విషయకముగా కర్త విచార మొనరించినచో నది క్రోధవ్యసనజ విమర్శ యని భావింప వచ్చును. అంతట విమర్శనస్వభావమే విమర్శము. ఇట్లెంతగా కార్యవినిపాత మున్నను అనంతరము నిర్వహణ సంధిలో నిబధ్యమానాద్భుతరసమునకు పరిపోషకముగ నె యుండును” అని. ఇట్లను శంకుకులు వే రొకటియు ననవలెను. “విచారము కేవలము విమర్శయందే కాదు. అది సంఘ లన్నిట ననుయాయు. ఈ స్థలమున గూడ నది పూర్వసంప్రాప్తమే. అయిన నిచట పృథగ్విమర్శ యుండును గావున విమర్శసంధిని విమర్శనస్వభావ మంటిమి” అని. ఎందరెందరో విచారము విమర్శించిరి. “విచారము వ్యాపత్తి విషయ” మని యొకరని మా సరణిలోనికె వచ్చిరి. ఇట్టివాని వ్యాఖ్యానించి చెప్పటేల? విరోధనకృత్యోదాహరణము వ్యాపత్తి విమర్శ కాదని సర్వ సుసమంజసముగా యధారుచి ప్రకల్పించు కొనువారి కల్పనాప్రసవము లేల? “అలం”.

గర్భసంధిలో సముచ్చేదము పొందిన బీజాంశఫలమును పరామర్శ మొనరించుట విమర్శసంధి యగును. ఇది విరోధనమున క్రోధమున వ్యసనమున నింక నితరమున ననుసంధానము కల దగును. ఇట్లు విమర్శ భావసారము గుర్తించి నిర్వహణ మందు కొనవచ్చును.

౩. నిర్వహణ సంధి. బీజవికారావస్థా శత్రుప్తయముతో గూడుకొనిన ముఖ ప్రతిముఖ గర్భ విమర్శ లనెడు నాలుగు సంఘల నానాభావసముత్కర్ష కల యర్థముల సమాహార ముండుట నిర్వహణ సంధి యగునని ముఖతాత్పర్యము. ముఖాది చతుస్సంఘలకు సంబంధించిన ప్రారంభాద్యర్థములు ప్రసిద్ధములు. అవి క్రమముగా బీజవికారము లనదగిన యవస్థాచతుష్టయ యోగము పొంది యుత్పత్తి యుద్ధాటన ముచ్చేదము గర్భనిచ్ఛేదస్వరూపము కల వగును. అట్టి వని సుఖదుఃఖాత్మకము లయిన హాస శోకక్రోధాది రూపముగా నానావిధము లయిన భావముల సంబంధము పొందుచున్నవి. పొంది భావోత్తరము లగు చున్నవి. అట్టి భావము లన్నియు చమత్కార స్పదము లగుట వలన ముఖాద్యర్థములు సముత్కర్షము పొందును. అట్టివాని సమానయనము నిర్వహణసంధి. సమానయన మనుట

యర్థరాశిలో సమాసీతము లగుట, ఫలనిష్పత్తిలో సమాయోజితము లగుట, ఫలయోగావస్థావ్యాప్తము లగుట యని భావము. కొందరు అవస్థాపంచక నిర్వహణములోని సంధు లన్నియు పృథక్సత్త ననుసరించి యోజితము లగునని యనుట కిష్టపడుదురు. కొందఱకు సంధిలో సంధ్యంతరానుప్రవేశ మభీష్టము. అయినను ప్రాగవస్థ యేకోత్తరావస్థాస్వరూపమున పరిణమించి యుండుటలో హేతువాలోచింపరు. ఆ యవస్థలన్నియు కార్యాత్మకము లగు నందురు. ఇట్టి వీరు లకు సాంఖ్యదర్శనము తచ్ఛాస్త్రాశ్రయణము సమ్మత మయినందున నొక యవస్థ ఫలసంబధ సంగమనమునకు తగిన యుపకరణ సామగ్రి పొందినదై తదేకభావమున నుండు అవస్థాంతరముల కన్నింటి కిని ఫలసంగమనము సముచిత మనియే భావించు చున్నారు.

మరి కొంద రీ విషయమున నిట్లు వ్యాఖ్యానించు చున్నారు. ముఖంసధిలోని యర్థోపాయము లన్నియు ప్రధానములు. వాని నవలంబించియే యితరము లుండును. ముఖాద్యములు = ముఖంసధిలో ప్రధానభూతములు. అవి యవలంబ్యమానములు కావున మహాజనములు. అవియే ఫలసంపత్తిలో సాధకములుగా నుండును. అట్టి వానికి ఫలసంగతిచే సమానయన ముండుట నిర్వహణసంధి యగును. “ముఖాద్యానాం మహాజసాం” అని వారి పాఠనిశ్చయము. సుఖప్రాప్తి ఫల స్వరూపమున నుండు నప్పుడు ప్రారంభాదు లన్నియు గతిహాసాది బాహుల్యముతో నుండుటయు, దుఃఖహాని ఫలముగా నుండు నపుడు ప్రారంభాదులు క్రోధశోకాది దుఃఖాత్మక భావ బాహుల్య ముండుటయు రూపకరచనా ప్రక్రియ యందురు. ఆ యా భావముల బాహుల్యము సముచిత స్వోచిత వ్యభిచారిభావ సహితముగనే యుండును. రత్నావలిలో దీని యుదాహరణము సంగతము చేయవచ్చును. ఇంద్రజాలిక ప్రవేశము మొదలు సమాప్తిపర్యంత మిట్టి భావమున నిర్వహణసంధి యగును. ఈ సంధ్యాదుల యవస్థారీతి నాయకముఖమున తదమాత్యముఖమున తత్పరివారముఖమున నాయికాదిముఖమున గూడ నుండ వచ్చును. ఏకముఖముననే నియోజన ముండ నవసరములేదు. ఈ విషయ మిదివరలో విస్తృతమే యయినను ప్రసంగవశమున పునరుపపాదిత మయినది.

ప్రయోక్తలు నాటకము లందీ సంధులను సావధానముగా కూర్చవలెను. కేవలనాటకమునకే యిది యుండు ననుట కాదు. ప్రకరణమున కీ సంధు లుండును. మిగులు వానికి నివి యుండును. కాని కొంత విశేష మున్నది.

౪౯౨. డిమః సమవకారశ్చ చతుస్సంధి ప్రకీర్తితౌ
న తయోరవమర్శస్తు కర్తవ్యః కవిభిః సదా

౪౯౩. వ్యాయోగేహమ్మగౌ చాపి సదా కార్యే త్రిసంధికౌ
గర్భావమర్శౌ న స్యాతాం తయోర్వృత్తిశ్చ కైశికీ

౪౯౪. ద్విసంధి తు ప్రహసనం వీధ్యంకో భాణ వివ చ
ముఖనిర్వహణే తత్ర కర్తవ్యే కవిభిః సదా

డిమము సమవకార మనువానిలో నాలుగు సంధులే యుండును. వానిలో సవమర్శసంధిని కవులు కూర్చుంటారు. అచట విమర్శసంధి కూర్చుట శక్యము కాదు. వ్యాయోగము ఈహమ్మగము మూడు సంధులతో నుండును. గర్భావమర్శము లుండవు. వానిలో కైశికీ వృత్తి యుండును. ప్రహసనము, వీధి, అంకము, భాణము రెండు సంధులతో నుండును. వానిలో ముఖసంధి నిర్వహణసంధులను కవులు కూర్చవలెను. వీధి భాణ ప్రహసనములు కైశికీవృత్తి రహితముగా నుండవలెను. దశరూపకములందీ విధముగా సంధులను ప్రయోక్తలు గ్రధింప వలెను. ఇతివృత్త శరీరారంభము సంధిపంచకాత్మకముగా నుండగా నీ నిరూపించిన వినియోగప్రకారమున సంధు లుండుటచే దశరూపకభేదము కలిగిన దని భావింప వలదు. లక్ష్మ్యభేదముననే దశరూపభేదము ప్రసిద్ధ మయినది. ఇదియే యుక్తము. ఆవశ్యకమును. డిమ సమవకారములు నాల్గు సంధులతో నుండునవి, వాని యందు భేదము కుదురక పోవలెను. నాటకప్రకరణాదులందును సంధికృత మయిన భేదము కుదురదు. ఈ చెప్పిన సంధుల కన్నిటికిని “అంగకల్ప” మిక తెలియవలసి యున్నది. అంగముల కల్పము కల్పనాప్రకార ముండుట యితివృత్తమున కుపకరించును.

౪౯౫. సంధీనాం యాని వృత్తాని ప్రదేశేష్యనుపూర్వకః
స్వసంపద్మణయుక్తాని తాన్యంగాన్యుపధారయేత్.

అంగముల సామాన్యలక్షణము ప్రయోజనముఖముగ దర్శింపవలెను. అర్థభాగరాశి సంధి యని నిరూపితము. సంధులకు సంబంధింప దగిన సంవిధాన యోగ్యము లగు వృత్తఖండములు కొన్ని యుండును. వాని నాదిమధ్యాంత భాగ ప్రదేశములం దనుక్రమమున స్వ సంపద్ధుణ యుక్తము లగునట్లు నిరూపింప వలెను. వీని క్రమ మను నది ముఖ్యప్రయోజన సంపాదనమున కగు బలముతో గూడి యుండును. ప్రయోజనమునకు దగిన బలసంపత్తితో నుండుటయే సముచితము. లక్షణ నిరూపణ మున్నదికదా! యని తత్ప్రసంగ పరికల్పిత మయిన క్రమమున కూర్చుట తగదు. ఇట్టి యీ యంగములు ప్రదేశప్రవర్తనమున రమణీయము లగును. ఇవి స్వసంపద్ధుణ యుక్తము లగుట వివక్షితము. అంగములగు నివి తమ యంగి యగు సంధిసంపత్తిలో నంగభావము మీరి యుండరాదు. సముచిత సంబంధ సంపాదకములై యుండ వలెను. అప్పుడె యవి యంగము లగునని గ్రహింప వలెను. స్వసంపద్ధుణ యుక్తతను కొంద రిట్లు వ్యాఖ్యానించిరి. “స్వసంపదలు బీజోత్పత్త్యుద్భూతనాదికములు. గుణములు శబ్దార్థవైచిత్ర్యములు” రూపకములం దనుసంహితము లగు సంధ్యంగములు బీజోత్పత్తి బీజ సముద్భూతనాదికముల కనుకూలములై శబ్దార్థవైచిత్ర్య సహితములై యుండవలయు నని వారి భావము. అంగములకు సంబంధించిన సంపత్తి గుణములతో కూడి యుండుటయు స్వసంపద్ధుణయుక్తత యని భావింప వచ్చును.

ప్రయోజనపట్యము

౪౯౬. ఇష్టస్యార్థస్య రచనా వృత్తంతస్యానుపకర్యః

రాగప్రాప్తిః ప్రయోగస్య గుణానాం చైవ గూహనం

౪౯౭. ఆశ్చర్యదదభిఖ్యానం ప్రకాశ్యానాం ప్రకాశనం

అంగానాం పద్వీధం హ్యేతత్ దృష్టం శాస్త్రప్రయోజనం

సంధ్యంగసంఘటనమున శాస్త్రదృష్ట మగు ప్రయోజన మారుచితముల నున్నది.

౧. ఇష్టార్థ రచనము. ఇష్టార్థ మభీష్ట మయిన ప్రయోజనము. అది రసాస్వాదకారి. తాదృశప్రయోజనమును విస్తరింప

జేయుట ప్రథమప్రయోజనము. ఏ యంగ మెట్లుపకరించునదియు తల్లక్షణమున నభివ్యక్తము కా గలదు.

౨. వృత్తాంతానుపక్షయము. ఆరంభించిన వృత్తాంతము విస్తృత మగునట్లు పరిశీలనము. వస్తువుపక్షీణము కాక క్రమముగా స్ఫుట మగుట ప్రయోజనానుకూల మగుట యంగాంగిభావప్రవణ మగుట మొదలగునవి యీ ప్రయోజనరూపములు. వస్తుస్ఫుటత్వ మావశ్యకము. కాక శలాకాకల్పముగా నుపక్షీణమై యుండరాదు. ఈ వృత్తాంతానుపక్షయాత్మక ప్రయోజనము సర్వసాధారణము.

౩. ప్రయోగ రాగ ప్రాప్తి. ప్రయోగ మభినయాత్మకము. అది యితివృత్తానుబంధి. దానిని స్వయముగా గాని పరంపరగా గాని వ్యుత్పత్తివస్తావస్తావయోగమున రంజనయోగ్య మగునట్లు పరిశీలింప వలెను. ప్రయోగమున కిట్టి యోగ్యతాలాభమే రాగప్రాప్తి.

౪. గుహ్య గూహనము. దీనినె గోప్యగోపన మందురు. ఇతివృత్తము సం దన్ని ఖండములు ప్రకాశ్యములు కావు. సంఘాద నీయములు కొన్ని యుండును. సంఘాదసీయార్థ సంఘాదన మావశ్యకము. పౌనరుక్త్యాద్యభ్యాసములందు గుహ్యగోపన మున్న విధముగా నిందును గొన్ని యంగములు గుహ్యంగగూహన మొనర్ప గలవు. దానిచే నవి యభ్యాసాసారములై సహృదయుల కరుంతుదములు కావు.

౫. ఆశ్చర్యపదభిఖ్యానము. అభిఖ్యాన మితివృత్తము. పునః పునః శ్రుతమగుట చేతనే యితివృత్త మాశ్చర్యకారి యగుట కాదు. సంధ్యంగ సంయోజనమున నపూర్వత పహించి యితివృత్త మాశ్చర్యకారి యగును. ఇట్లు ఆశ్చర్యాభిఖ్యాన మొక ప్రయోజనము.

౬. ప్రకాశ్యార్థప్రకాశనము. రంగప్రయోగ యోగ్యమై ప్రకాశ్యాత్మక మగు వస్తువు వ్యుత్పత్తి నాధానించునదై సాతిశయముగ నుపయోగింప వచ్చును, అందుననే యది ప్రకాశ్యము. ప్రకాశ్య ప్రకాశనము విస్తరణము, సంధ్యంగసాధ్య మగును.

ఈ ప్రయోజనపట్కములో మొదటి ప్రయోజనము చమత్కారకృతము. స్మృతిదృష్ట మయినను ప్రత్యక్షవిశేషసిద్ధ మగును. అది సంధోష్వాసనాదికము వలె నదృష్టసిద్ధము కాదు. పూర్వరంగాంగముల వలె నుభయరూపమును కాదు. ఇది యంతయు శాస్త్రదృష్ట ప్రయోజనము. ఇచట శాస్త్ర మనునది నాట్యాత్మక మయిన వేదము. నాట్యవేదమున నిట్లు ప్రయోజన మున్నదని భావము. ఈ ప్రయోజనముల కన్నిటికి సంగలక్షణము లం దుదాహరణ సమన్వయము లవభాసింప గలవు.

సంధ్యంగములు - అంగప్రయోగావశ్యకత

౪౯౮ అంగహీనో నరో యద్భవైవారంభక్షమో భవేత్

అంగహీనం తథా కావ్యం స ప్రయోగక్షమం భవేత్

౪౯౯ ఉదాత్తమపి యత్కావ్యం స్యాదంగైః పరివర్జితం

హీనత్వాద్ది ప్రయోగస్య స సతాం రంజయేన్యతః

౫౦౦ కావ్యం యదపి హీనార్థం నమ్యగంగైః నమన్వితం

దీప్తత్వాత్తు ప్రయోగస్య శోభామేతి స సంశయః

అంగహీన నరుడు కార్యారంభసమర్థుడు కా జాలడు. అంగహీనకావ్యము ప్రయోగక్షమము కాదు. సంధ్యంగసంఘటనము లేక పోయినచో ప్రయోజనము సంపన్నము కాదు. సంపన్న నృప్త ప్రయోజన మేని ప్రచ్యుతము కావచ్చును. కావ్య ముదాత్తమయినను సంధ్యంగరహిత మయినచో ప్రయోగహీన మగుట వలన సచేతసుల చేతముల రంజింప జేయజాలదు. కావ్యలక్షణములు కలిగి గుణాలంకృతి యుక్తమయినచో కావ్య ముదాత్త మగును. అట్టిదయిన సంగళూన్య మగుట ప్రయోగహీనమై యయుక్త మగును. అట్టిది సన్మనోరంజన మొనరింప దనుటలో నిది భావము. పరోపకార ప్రవృత్తు లయిన సత్కవులు నటులు సాధుప్రాయులు సామాజికులు నున్నారు. వారల కిది మనోరంజకము కాదు. వారసంధిక మభినందింపరు. ఏదేని కావ్య మొకప్పుడు హీనార్థము కా వచ్చును. అయిన నదియు సంధ్యంగముల సమ్యక్సమన్వయము కలదయినచో ప్రయోగము దీప్త మగును గావున శోభాసంపాదక మగును. ప్రహస

నప్రాయముగా నుండు వానిలోని కథాఖ్యాతికాదులు స్వల్పప్రయోజనముతో నుండును గావున హీనార్థ మందురు. అట్టిచో గూడ సంగప్రయుక్తి ప్రయోజకమై రంజనాతిశయ మాధానించును. పుష్పత్తితిశయమును గూర్చును. కావున సంతట సంధిప్రదేశము లందు యథాయోగము యథారసము కవి సంధ్యంగములను కూర్పవలెను. సంధ్యంగము లన్నియు సంధులందలి విశేషములు. ఈ యంగము లర్థయోగమున సంహితములై ప్రయోజనావహము లగును. ఇక సంధ్యంగముల సంఖ్యానింతుము.

౧. ముఖసంధి యంగములు. ౧౨

ఉపక్షేపము	పరికరము	పరిన్యాసము
విలోభనము	యుక్తి	ప్రాప్తి
సమాధానము	విధానము	పరిభాషన
ఉద్బేదము	కరణము	భేదము

౨. ప్రతిముఖసంధి యంగములు ౧౩

విలాసము	పరిసర్పము	విధూతము
తాపనము	నర్మ	నర్మద్యుతి
ప్రగయణము	నిరోధము	పర్యుపాసనము
పుష్పము	వజ్రము	ఉపన్యాసము
వర్ణ సంహారము		

౩. గర్భసంధి యంగములు. ౧౩

అభూతాహరణము	మార్గము	రూపము
ఉదాహరణము	క్రమము	సంగ్రహము
అనుమానము	ప్రార్థన-ఆక్షిప్తి	తోటకము
అధిబలము	ఉద్వేగము	విద్రవము

౪. విమర్శసంధి యంగములు ౧౨

అపవాదము	సంఘేటము
శక్తి	వ్యవసాయము
	ప్రసంగము

ద్యుతి	భేదము	నిషేధనము
విరోధనము	ఆదానము	ఛాదనము
ప్రరోచన		

౫. నిర్వహణసంధి యంగములు. ౧౪

సంధి	నిరోధము	గ్రధనము
నిర్ణయము	పరిభాషణము	ద్యుతి
ప్రసాదము	ఆనందము	సమయము
ఉపగూహనము	భాషణము	పూర్వవాక్యము

కావ్యసంహారము ప్రశస్తి

ముఖసంధిలో పండ్రెండు. ప్రతిముఖ గర్భము లందు పదమూడు, అవమర్శము నందు పండ్రెండు, నిర్వహణమున పదునాలుగు మొత్త మంగము లరువది నాలుగు నియతములై యున్నవి. ఈ సంధ్యంగ సంభావనములో కొందరి మనన మీ విధముగ నున్నది. ఇందలి యవస్థ లన్నిటి యందును ఉపక్రమము ఉపసంహారము మధ్య మని స్థానభేద త్రయ మున్నది. ఉపక్రమాదిత్రికమునందు సూక్ష్మముగా నవస్థాపించక ముండ వలెను. కాగా పమనైదు దశలు క్రమముగా సంభవింప గలవు. చివరి దశ దశలకు మొదటి పంచ దశ లంగ ములుగా వర్ణితములు కా వలెను. అప్పు డా పది దశ లం దంగి బుద్ధి యుదయించును. నిర్వహణసంధిలో పదునాలు గంగములు ఫల యోగ బలమున నన్నియు నుపపాదితము లగును. ఇతరము లయిన ముఖాదిసంధులలో గొన్ని యంగములు లీనీకృతము లగును. పం ద్రెండు భేదములతో నున్న యంగము లచట నుపపన్నములు కాక పోవచ్చును. అని

ఇట్లు భావభావనము సముచితము కాదు. ఇట్లే యయిన నీ క్రమమే యంతట నుండవలయును. ప్రయోజన శంకా షట్క-మిట్లు లేదు. ప్రయోజనషట్క-మంతయు నసంగతము కావలసి వచ్చును. ఇట్లు నిబంధన సంభావనమున వృత్తాంతానుపక్షయ మనునది యొక్క టియే ప్రయోజన మగును. భీషకరణమున గూడ నియమ నిదాన ముపపన్నము కాక పోగా రెండు సంధులలో ద్వాదశాంగ నియమ

నము రెండు సంధులలో త్రయోదశాంగ నియమనము కుదురనిదై యాకస్మికపాతిత మయిన విభాగమే యగును. “ఆస్తా మిదం”.

బీజార్థసంపాదనమున నీ సంధ్యంగములు సమ్యక్సిద్ధికిరములు. కావ్యార్థములను సముచితముగ విభాగించుకొని కవులు వీనిని నిరూపించవలెను. వీని కిక యధాక్రమము లక్షణకథన మావశ్యకము. లక్షణకథణము నందె క్రమవివక్ష కలదు కాని వానినిబంధనమున క్రమ వివక్ష లేదు. ఉద్భటప్రభృతులు సంధులలో సంగముల ఘటనమున క్రమనియమ మభిమానించి పలికిరి. వారి వచనము యుక్త్యాగమ విరుద్ధము. “తథాహి;” ముఖసంధిలో నయిదవ యంగము “యుక్తి” యున్నది. “సంప్రధారణ మర్థానాం యుక్తిరిత్యభిధీయతే” యని తల్లక్షణము. అర్థ సంప్రధారణాత్మక మగునది సంధులలో సంతట నిబంధనయోగ్యము. నివేశ్యము కూర్చి నప్పు డిది సప్రయోజనమే యగును. యుక్తి ఘటించి నప్పుడు ప్రతీతి పృథక్ప్రతీక్షితి యేమియు గలుగదు. ఒక్కొక్క సంధికి గొన్ని నియతములై. అయిన నితరములలో నవి యుండరానివి కావు. ఆ యా సంధులలో నవి యవశ్యంభావు లని ఖ్యాపనము చేయుటయే వాని భావము. ముఖ సంధిలో యుక్తి యవశ్య ముండును. సంధ్యంతరాలము లిట్టివి కావు. వాని స్వరూపము విశదము కా గలదు. కొన్ని కొన్ని సంధ్యంగములు స్వరూపలముననే ప్రతినియతములు కా గలవు. ఉపక్షేప మనునది మొదటి ముఖసంధి యందె యుండ వలయును. వస్తు వుపక్షిప్త మయినప్పుడె యేమేని శక్యక్రియ మగును. అనుపక్షిప్త మయినచో నేమియు జేయ వలను పడదు. చతుష్ట ప్త్యంగ సంయుత మని యనుట సంధిసంభవము చెప్పుటయే కాని నియమము కాదు. యథా సంధి నిబంధనమే యుక్తము. ఆ యా సంధుల యాచిత్యానుసారమున నే యే యంగములు సంగతము లగునో వాని నిబంధనము యుక్త మగును. ఇది యంతయు మే మభిధానించిన నీతిపథోపదేశి.

శరీర సంధిబంధములం దంగనియమ మున్నది. ఇందేల లేదని కొందరు శంకింతురు కాబోలు! శరీరమున సంగనియమ మనునది యొక వ్యవస్థ. అది సర్వాత్మనా సంభవధర్మము కాదు. కొందరకు

కొన్ని యుండ వచ్చును. కొన్ని యుండక పోవచ్చును. వ్యవస్థాత్మక మయిన నియమ మిందును గలదు. శాఖాదులు వృక్షోపయవములు. శాఖలు సంధమున నుండును. మధ్యలో నుండును. పై పై నుండును. వృక్షాదులలో వలె శరీరము నందు వలె నుపక్షేపాదులచే నవయవవికల్పముగా సంధి సమారబ్ధము కాదు. ఉపక్షేపార్థము విస్తృతము కాగా గోచరము కావలసిన యుపాయాదుల సంప్రధారణ ముండును. అదియె యుపక్షేప పరికర పరిన్యాస విలోభన హేతు వగును. కేవలము తావన్నాత్ర మట్లే సంభవించు ననుట యుక్తము కాదు. దీని యనంతర మిది యను నియమము ముని కభిమతముగ గన్పట్టదు. సంధ్యంతరములు సామాదులు, లాస్యాంగములు గేయ పదాదులు నిరూపించు నాట్యవేద ముని సంధ్యంగములకు క్రమమును వివక్షించుట లేదు. క్రమమునే తలచినచో సంధ్యంతరములకు లాస్యాంగములకు నివేశస్థలమె యుండదు. సంధిపంచకమయ మగు రూపకము క్రమనియతము కాగా సంధియు తదంగసంహారమున భావితమె యగును. ఇక నీ సామాది గేయపదాదుల కవకాశమేది? సంధ్యంగములను క్రమముగా ప్రయోగింప వలెనని భరతభారతి యేదియు లేదు. అట్టి యంతటి మాటయే కలదో! అది న్యాయాపేత మగును. అన్యధాయోజితమె యగును. ఉద్దేశక్రమమె నిబంధనక్రమ మని యనము. లక్షణము లలంకారములు గుణములు వీధ్యంగములు సంధ్యంతరములు లాస్యాంగములు వృత్తులు తదంగము లిందు దృష్టాంతము కా నోపవు. ఈ యంశ మంతయు ప్రత్యేకముగా లక్షణమున స్ఫుటము కా గలదు.

ముఖ సంధ్యంగములు

- ౫౦౦ కావ్యార్థస్య సముత్పత్తిరుపక్షేప ఇతి స్మృతః
యదుత్పన్నార్థబాహుళ్యం జ్ఞేయః పరికరస్తు సః
౫౦౧ తన్నిష్పత్తిః పరిన్యాసో విజ్ఞేయః కవిభిన్నదా
గుణనిర్వర్ణనం చైవ విలోభనమితి స్మృతం
౫౦౩ సంప్రదారణమర్థానాం యుక్తిరిత్యభిధీయతే
సుఖార్థస్యాభిగమనం ప్రాప్తిరిత్యభినంజితా

౧౦౪ బీజార్థస్యసోపగమసం సమాధానమితి స్మృతం
 సుఖదుఃఖకృతే యోఽర్థస్తద్విధానమితి స్మృతం
 ౧౦౫ కుతూహలోత్తరావేగే విజ్ఞేయా పరిభావనా
 బీజార్థస్య ప్రరోహా యః స ఉద్భేద ఇతి స్మృతః
 ౧౦౬ ప్రకృతార్థసమారంభః కరణం నామ తద్భవేత్
 సంఘాతభేదనార్థో యః స భేద ఇతి కీర్తితః

ప్రస్తావన యనునది రూపకాంగము కాదు. అది సటవృత్త వ్యాప్తము. ఇతివృత్తమున కందు ప్రవేశము లేదు. ప్రస్తావనానంతరము మొదటగా సంధ్యంగసంబంధ ముండును. ప్రతిముఖసంధికి సంబంధించిన యంగముల లక్షణ మీ శ్లోకవర్గమున నున్నది.

౧. ఉపక్షేపము. కావ్యార్థసముత్పత్తి యుపక్షేపము. ఇతివృత్త శరీరాత్మక మయిన యభిధేయము ప్రధానరసమును కావ్యార్థ మగును. ఇట్టి కావ్యార్థమును ప్రయోజనపరమముగా సంక్షిప్తముగా సూచన మొనరించుట ఉపక్షిప్తము చేయుట ఉపక్షేప మగును. వేణీసంహారము నందు భీమసేనుని వచన మిందు సంగతము. “మా కన్ని విధముల విఘాత మాపాదించిన కౌరవులు సపరివారముగా స్వస్థు లగుట యుండునో!”

౨. పరికరము. పూర్వముపక్షిప్తమును కొంతగా విస్తరించుట పరికరము. అదియె యుత్పన్నార్థ బాహుల్యము. పూర్వ సముత్పన్నార్థమునకు కొంతగా బాహుల్యము నిరూపించుట పరికరమని తెలియ వచ్చును. వేణీలోనే భీముడు; “నాకు బాల్యమునుండి కురువులతో విరోధ మున్నది. అది విరూఢ మయినది. నేను సంధిపడను. సంధి విఘటించును. ఏదీ! మీరు ఘటించుడు? కుదుర నిత్తునేమో?” ఈ యర్థములో విస్తృతసంభావనము సుకరము.

౩. పరిన్యాసము. తన్నిష్పత్తి పరిన్యాస మని కవులు సదా గుర్తింప వలెను. పరికరమున కన్నను దీనిలో నిశ్చయాపత్తి యంతట హృదయమున నా యర్థమును విన్యసింపును. పరితః=అంతట న్యాస ముండుటచే పరిన్యాస మని సార్థకము. వేణీలో భీమవచన మిట్లున్నది. “గద త్రిప్పి పుయోధనుని తొడలు చూర్ణము చేసి

ఆ రక్తము పూసికొనిన చేతితో నీ కేశములు ముడి వేయుదును.”
భీమనిశ్చితము దీనిలో విశదము.

౪. వి లో భ న ము. గుణనిర్వర్ణనము విలోభనము. వస్తు
వాకటి గుణయుక్త మని శ్లాఘాపాత్ర మగును. శ్లాఘయే విలోభన
హేతువగుట విలోభన మయినది. విక్రమోర్వశిలో నిది సంగతము.
ఊర్వశిని భావించి విక్రము డిట్లు భావించును. “ఈమె సృష్టిలో
చంద్రుడు మదనుడు వసంతుడు ప్రజాపతి యయి యుండును. వేద
జడుడు పురాణముని యీ మనోహర రూప మెట్లు నిర్మింప గలడు?”
ఇందు గుణవద్రూపశ్లాఘ యుక్తముగా విలోభన మయినది. ఈ
యుపక్షేపాదులు నాలుగంగములు సామాన్యముగ ముఖసంధిలో
నుండును. ఈ చెప్పిన పౌర్వాపర్యముననే యుండ నక్కఱ లేదు.
పీని యం దానంతర్య నియమము లేదు. సామాది సంధ్యంతరములు
మధ్యలో ననుప్రవేశము పొంద వచ్చును. కావ్యవృత్త ముపక్షేపము
కాకుండు నట్టి నాలుగు సుఘటితములు కా వలెను. వీని కన్నిటి
కేదియే ప్రయోజనము. ఇష్టార్థరచనయు పరికరప్రయోజనము
కా దగును.

౫. యు క్తి. అర్థసంప్రధారణము యుక్తి. కార్యార్థముల
పర్యాయోచనానంతర మొక నిశ్చయభావనము యుక్తి కా దగును.
వేణిలో నిట్లున్నది. “ధర్మజసందేశమును మీరు సరిగా గుర్తింప లే”
దని సహదేవు డనగా నప్పుడు భీముడు “క్రోధమున శత్రుకులము నాశ
మొనరించుట మీకు సిగ్గుగా నున్నదా? సభలో భార్యకేశాకర్ష
ణము సిగ్గుగ లేదా?” ఇం దర్థనిశ్చయాత్మకయుక్తి యున్నది.
ప్రకాశ్యప్రకాశనము కూడ నీ యుక్తిప్రయోజనముగా భావింప
వలెను.

౬. ప్రాప్తి. సుఖార్థాభిగమనము ప్రాప్తి. సుఖపెట్టు వస్తు
సంప్రాప్తి వర్జిత మయినప్పుడు ప్రాప్తి నిశ్చయింప వలెను. వేణిలో;
శ్రీకృష్ణుడు పాండవాభిమానమున నున్నాడని సుయోధనుడు బంధిం
చుట కుద్యమించినా డను వార్త రాగా ధర్మజుడు భీముని చూడ

దలచుట ప్రాప్తియయినది. ఈ యర్థము సంధివిఘటనమున భీముని చేతఃసుఖదమయినది.

2. సమాధానము. బీజార్థోపగమనము. ప్రధాననాయకానుగతముగా బీజార్థము సమాహితమయినప్పుడు సమాధానము కాదగును. వేణిలో, యాధిష్ఠిరక్రోధజ్యోతి విజృంభించుచున్నదనుటలో ప్రధాననాయకుడయిన ధర్మజునందు బీజార్థమనుసంహితమయినందున సమాధానసమన్వయమూహించునది.

౩. విధానము. సుఖదుఃఖకృతమయిన యర్థసంవిధానము విధానము. సుఖదుఃఖములు వ్యామిశ్రములై యభిహితములయినచో విధానమగును. వేణిలో, భీముడు ద్రౌపదిమాటలలో విధానమున్నది. “పాంచాలి! కురుకులక్ష్యమున కిదిగో బయలుదేరుదునా?” నాథ! అసురసంహారమున కభిముఖుడయిన హరిమంగలముమీకు కలుగునుగావుత! అనపేక్షితశరీరులై సంచరింపకుడు. రిపుబలముల నప్రమత్తముగ సంచరింపవలెనుకదా!” ఇందు ద్రౌపదీప్రహర్షము భయము వ్యామిశ్రముగా విహితమై విచిత్రతచేరసంబంధురమయినది. ఈ విధానమున ఇష్టార్థరచనము నిగూహ్యగూహనము ప్రయోజనము. నాయకాచిత్తములో నిస్త్రింశభావముగోపనీయము. తన్నిగూహనమిందు సిద్ధము. యుక్తివలె నిదియు నితరములందు సంభవించును. ఇట్లే యన్యములందు దభ్యూహింపవలెను.

౪. పరిభావన. కుతూహలలోత్తరావేగము పరిభావన. కుతూహలముకౌతుకము. కౌతుకముతో గూడిన జిజ్ఞాసాతిశయమున వ్యామిశ్రితమయిన యావేగము వర్ణితమయినప్పుడు పరిభావనమగును. వేణిలో; ద్రౌపది సంగ్రామతూర్యనాదము వినినదే “ఏమిది ప్రలయాంతఘనగర్జితముగా సమరదుందుభి మ్రోగుచున్నదే.” అనుటలో కుతూహలవిశ్రమయిన యావేగమున్నది. ఇట్లుండుటయే కుతూహలలోత్తరావేగము.

౫. ఉద్బేదము. బీజార్థప్రరోహముద్బేదము. వేణిలో “నాథా! మీరు నన్ను సమాశ్వాసింపజేయవలయునుసమా!” “పరి

భవ లజ్జా వ్యాకుల వదనుని అనిశ్చేషిత కౌరవ్యుని వృకోదరుని సీవు చూడవు” పరిభవము పో గొట్టి సుయోధనాదుల నశింపజేసి నేను నీ దగ్గరకు వచ్చి సమాశ్వాస మొనరింతు నన్న భావము కల పై పంక్తు లలో బీజార్థ ప్రరోహ మూహ్యము. ఇది శత్రుక్షయారంభ మయిన బీజాంకురము. భూమిసంశ్లేషము బీజమున కనుకూల మయినట్లు బీజ ప్రరోహమున కిదియును స్థానానుగుణము. అందున నిది యుద్దేహి దాంగ మయినది.

౧౧. క రణము. ప్రకృత్యాగ్రసమారంభము కరణము. వేణిలో; “మన మిప్పుడు విక్రమానురూపముగా నాచరించుటకు బయల్పడ లుద” మని సహదేవు డనుటలో నిది యున్నది.

౧౨. భేదము. రంగమున ప్రవేశించిన పాత్రసంఘాతము నిజ ప్రయోజన ముపక్షేపించి నిష్క్రమణమునకై నిడివడుట భేద మను నంగము. వస్తూపాయాత్మక మయిన భేదము సంధ్యంతరము లం దున్నది. ఇది యంకములం దంతర్గత మగును. పాత్రసంఘాత భేద నమునకై భేదము కీర్తిత మయిన దని లక్షణవాక్యార్థము వేణిలో మొదటి యంకాంతమున భీమవాక్యము “సంగ్రామసాగరములో సంచరించుటకు పాండుపుత్రులు పండితులె” యనుభావము కల పద్యము భేదోదాహరణము కా గలదు. ఇవి ముఖాంగములు ఇటుపై ప్రతిముఖాంగములు నిరూపితము లగును. ప్రతిముఖాంగములుగా నిర్దిష్టము లయిన యంగముల నుద్దేశక్రమమున లక్షణము నిరూపించెదము.

ప్రతిముఖ సంధ్యంగములు.

౫౦౭. సమీహ రతిభోగార్థా విచారణ ఇతి సంజ్ఞితః
దృష్టనష్టానుసరణం పరిసర్ప ఇతి స్మృతః
౫౦౮. కృతస్యానునయస్యాదౌ విధూతిం హ్యపరిగ్రహః
అపాయవర్జనం యత్తు తాపనం నామ తచ్ఛవేత్
౫౦౯. క్రిడాహం విహితం యత్తు హాస్యం సర్వేతి తత్కృత్తం
దోషప్రచ్ఛాదనార్థం తు హాస్యం సర్వద్యుతిః స్మృతా
౫౧౦. ఉత్తరోత్తరవాక్యం తు భవేత్ప్రగయణం పునః
యా తు వ్యసనసంప్రాప్తిః స నిరోధః ప్రకీర్తితః

౫౦౧. కృష్ణస్వామనయో యస్తు భవేత్తత్పర్యుపాసనం

విశేషవచనం యత్తు తత్పుష్పమితి సంజ్ఞితం

౫౦౨. ప్రత్యక్షరూక్షం యద్వాక్యం వజ్రం తపభిధీయతే

ఉపపత్తికృతే యోగ్య ఉపన్యాసశ్చ న స్మృతః

౫౦౩. చాతుర్వర్ణ్యోపగమనం వర్ణనంహర ఇష్యతే

౧౩. విలాసము. రతిభోగార్థ మగు సమీహ విలాసము. రతిస్వరూప మయిన భావమునకు హేతువుగా నొక భోగ ముండును. విషయము వనిత పురుషుడు మొదలగు భోగపదార్థార్థమునకు గా నయిన సమీహ విలాస మయినది. కామఫలకము లయిన రూప కములలో ప్రతిముఖము నందె యాస్థాఫలముగా రతిరూపముగా నీ విలాస ముండును. శాకుంతలము నం దిది సుసంగతము. రాజు దువ్యంతు డిట్లు చింతించును. “ప్రియ సులభ కాదు. మన మామెను గోచరింప జేసికొనిననె తుష్టి పొందును. మదను డనఫలు డయినను పరస్పరకాంక్ష రతి కూర్చును.” వేణీసంహారమునందు ద్వితీయాంక ములో భానుమతితో దుర్యోధనుని విలాసము దర్శిత మయినది. అది యట్టి సమయమున నాయకున కనుచిత మని చిరంతనులు సహృదయా లోక కారులె యనిరి. రసబంధాపేక్షమున సంధిసంధ్యంగము లుండ వలెను గాని కేవలశాస్త్రార్థస్థితి సంపాదనేచ్ఛతో నుండరాదు. రతి భోగార్థవిలాస మని యనుట పుమర్థోపయోగి రసగత స్థాయిభావముల కన్నిటికి నుపలక్షణము. కాన వీరప్రధానకము లయిన రూపకము లందు ప్రతిముఖమునందె యాస్థాబంధముగా నుత్సాహము వర్ణింప వలెను. “సమ్యగ్విషయా సమీహో చేష్టావిలాసః” సముచితవిషయము నందలి యీహాత్మక మయిన చేష్ట విలాస మగునని భావము. యుక్త వైతస్య మగు రసమే ముఖసంధిలో నుపక్షిప్తము. అదియే ప్రతి ముఖము నందు సముచితారంభ సంభావితము కా వలెను.

౧౪. పరిసర్పము. దృష్టనష్టానుసరణము. కన్నడి కన్నడక అస్పష్టముగా నున్న యంశము ననుసరించుట. శాకుంతలములో దువ్యంతుడు పాండు సికతమున పదపంక్తి నన్వేషించుచు తిరుగు గీతిలో విలాస మున్నది.

౧౫. విధూతము. మొదటగా నాచరించిన యనునయము నంగీకరింప కుండుట విధూతము. బ్రతిమలాడుకొను రూపమున నున్న సామవచనమును ప్రథమమున నంగీకరింపక పోయినను అనంతర మంగీకరించుటలో కొంతగా నుపరోధ ముండునని గుర్తింప వలెను. శాకుంతలములో “ఆ రాజంతఃపుర విరహ పద్యత్సుకుడు. ఆ రాజర్షి నపరోధ పెట్ట నేల?” ఇత్యాది శకుంతలావచనమున నిది సంగతము.

౧౬. తాపనము. అపాయదర్శన మనునది తాపన మగును. రత్నావలిలో నిది స్పష్టము. “దుర్లభు నం దనురాగము. లజ్జ యధి కము. స్వాతంత్ర్యమా! లేదు. ప్రేమ విషమము కదా! ప్రియసఖ! యిక మరణమె శరణము” ఈ సాగరికావచనము లందిది సమన్వితము కా గలదు.

౧౭. సర్మ. క్రీడార్థ మాచరించిన హాస్యము సర్మ యగును. రత్నావలిలో విదూషకుడు; “ఓహో! పాండిత్యగర్వము వహింప కుము. ఈమె నుండి నేనా విషయము తెలిసికొని వ్యాఖ్యానింతును.” ఇత్యాదికమునందు క్రీడాపరిహాసాత్మక సర్మ యున్నది.

౧౮. సర్మద్యుతి. దోషప్రచ్ఛాదనమున కగు హాస్యము. సర్మద్యుతి యగును. ఒక దోషమును కప్పిపుచ్చుటకు ఒక వచన ముపయుక్తము కాగా నది హాస్య ముత్పాదించును. అప్పుడు సర్మ ద్యోతిత మగును. కాన నిది సర్మద్యుతి. రత్నావలిలో విదూషకుడు తన మౌఢ్యదోషమును కప్పిపుచ్చుకొనుటకు పలికినది రాజునకు హాస్య ముత్పాదించినది. దానిచే సర్మ ద్యోతిత మయినది. అచట రాజు విదూషకుల భాష యిట్లున్నది. “చతుర్వేది బ్రాహ్మణుని వతః ఋక్కులు పఠించినదే” “నా కేమియు తెలియ లేదు” “దుర్లభ జనానురాగము .....” “మహాబ్రాహ్మణ! ఇట్టిఋక్కుల తెలియు వాడు వేరొక రెవరున్నారు?” ఇందు విదూషకుడు పలికినది రాజునకు హాస్యజనన మయినది.

౧౯. ప్రగయణము. ఉత్తరోత్తరవాక్యము ప్రగయణ మగును. ప్రగయణపదము రూఢిశబ్దము. ప్రాగయణ మనియు కొందరు పఠించిరి. “ప్రాగితి పూర్వవచనం, తతోఽయనం ప్రాప్తిః

యస్యోత్తరవచనస్య” పూర్వవచనానంతర ముత్తరవచనము ప్రాప్త మగుట, కాగా నుత్తరోత్తరవాక్య మని సారము.

౨౦. నిరోధము. వ్యసనసంప్రాప్తి నిరోధ మగును. ఇచట వ్యసనము భేదమాత్రము. అభీష్టోపరోధమున నిరోధము కాగలదు. రత్నావలిలో రాజు “బిగ్గరగా నవ్వి నీవు బెదర గొట్టితివి” అని పలికి నప్పు డభీష్టోపరోధము కలిగినది.

౨౧. పర్యపాసనము. క్రుద్ధానునయము పర్యపాసనము. రత్నావలిలో రాజు కోపించినా డని విదూషకుడు “రాజా! కోపింప తుము. ఇది కదలీగృహములో నున్నది” అని యనునయించినాడు. అప్పు డనునీతు డయిన రాజు “మదనతప్త లయిన వనితలు సఖు లెదుట పలికిన పలుకులను శుకసారికలు మరల పలుకగా ధన్యులకు శ్రవణసుఖము కలుగు” నని యనుటలో నీ యంగసమన్వయము విశేష మగును.

౨౨. పుష్పము. విశేషవచనము పుష్పము. రత్నావలిలో రాజు చిత్రఫలకమును చూచి భావించుటలో విశేషవచన మున్నది. పుష్పము ప్రేమవికాసి యగునట్లు ప్రకృతమున గూడ రాజవచన ముత్తరోత్తరానురాగ విశేష సూచకమై యనురాగ వికాసము సూచించును.

౨౩. వజ్రము. ప్రత్యక్షరూక్షవాక్యము వజ్రము. రత్నావలిలో రాజు “నే నిచట నున్నట్లు నీ వెట్లు తెలిసికొంటివి?” సుసంగత :- “చిత్రఫలకము కూడ తెలిసినది. నేనిప్పుడిది యంతయు దేవికి విన్నవించెదను.” అనుటలో ప్రత్యక్షమున పారుష్య మున్నది.

౨౪. ఉపన్యాసము. ఉపపత్తి కృత మయిన యర్థముపన్యాస మయినది. రత్నావలిలో విదూషకుడు “ఈ గర్భదాసీ యతి ముఖర” యనినపుడు మాఖర్య ముపపత్తిగా సూచిత మయినది.

౨౫. వర్ణసంహారము. చాతుర్వర్ణోపగమనము వర్ణసంహార మగును. చాతుర్వర్ణ్యశబ్దమున పాత్రలుపలక్షితము లగును. పాత్రలు వేరుగా నున్నను ధోకనము పొందుట వర్ణసంహారము. మా

యువాధ్యాయు లిట్లునిరి. వీరప్రధానరూపకము నందు నాయకప్రతి
నాయకులు తత్సచివులు ప్రధానముగా వర్ణింపబడుదురు కావున వారు
నలుగురు వర్ణము లనదగుదురు. కామప్రధాన మగు రూపకము
నందును నాయకుడు నాయక తత్సచివులు నలువురు వర్ణములు. ఈ
చతుర్వర్ణముల వారి యుపగమనమే వర్ణసంహారము. రత్నావలిలో
నాయికానాయక తత్సచివుల యేకీభావము ప్రయోగమున నున్నది.
ఇష్టరచన ప్రకాశ్యప్రకాశనము దీని ప్రయోజనములు. బ్రాహ్మణాది
వర్ణచతుష్టయ మేలన మని వ్యాఖ్యానించుట యఫల మనాదరణీ
యము. ఇంతవర కివి ప్రతిముఖసంధి యుద్దేశక్రమమున లక్షణా
యుక్తము లయిన సంధ్యంగములు. ఇక గర్భసంధి యుద్దేశక్రమమున
లక్షణముల జెప్పవలయును.

గ ర్భ స ం ధి య ం గ ము లు

౫౦౪. కపటాపాశ్రయం వాక్యమభూతాహరణం విదుః
తత్త్వార్థవచనం చైవ మార్గ ఇత్యభిధీయతే
౫౦౫. చిత్రార్థసమవాయే తు వితర్కే రూపమిష్యతే
యత్సాత్విశయవద్వాక్యం తదుదాహరణం స్మృతం
౫౦౬. భావతత్వోపలబ్ధిస్తు క్రమ ఇత్యభిధీయతే
సామదానాదినంపన్నః సంగ్రహః పరిక్షీర్తితః
౫౦౭. రూపానురూపగమన మనుమానమితి స్మృతం
రతిహర్షోత్సవానాం తు ప్రార్థనా ప్రార్థనా భవేత్
౫౦౮. గర్భస్యోద్భేదనం యత్సాక్షి ప్రిరిత్యభిధీయతే
సంరంభవచనం చైవ తోటకం త్వతి సంజ్ఞితం
౫౦౯. కపటేనాతిసంధానం బృవతేఽధిజలం బుధాః
భయం సృపారిదన్యూనాముద్వేగః పరిక్షీర్తితః
శంకాభయతాసక్యతో విద్రవః నముదాహృతః

౨౬. అ భూతా హ ర ణ ము. కపటాపాశ్రయము కల
వాక్యము. విదూషకాదులు కపటవచనము పలుకుట. రత్నావలిలో
వాసవదత్త చిత్రఫలకమును చూడగా విదూషకుడు పలుకుట. “అత్య
చిత్రము వేయుట దుష్కరమని నే ననగా ప్రియవయస్యుడు విజ్ఞా
నముచూపినాడు” ఇందు విదూషక కావ్యము స్పష్టము.

౨౭. మార్గము. తత్వార్థవచనము. “మహారాణి! ఒకప్పుడు ఘోరాక్షరముగకూడ కావచ్చును” అని కాంచనమాలయనగా వాసవదత్త సమయానుసారముగా పరమార్థోచితవచన మిట్లు పలికినది. “ఓసి! ఋజుకా! ఈతడు వసంతకుడు గదే!” ఇత్యాది వచనము మార్గము వలె ప్రసిద్ధ మగుట పరమార్థమున మార్గ మని వ్యపదేశించిరి. వసంతుడు కపటములు పలుకునని వాసవదత్త యనినట్లయినది.

౨౮. రూపము. చిత్రార్థసమవాయము నందలి వితర్కము రూప మగును. విచిత్రార్థముల సంభావనమున సర్వవిషయముగా వితర్క ముండుట. విరుద్ధతర్కము వితర్కము. ఇది యుచిత మిది యనుచిత మను ప్రతియుక్తి పర్యంతము ప్రసరించు తర్క మని భావము. యుక్తి నియతప్రతిపత్తిపర్యంతమే యుండును. యుక్తి వితర్కముల కిదియే విశేషము. రూప మనుట యనియతాకృతి నిరూపిత మగును. విశేషప్రతిపత్తియు నిం దున్నది. రత్నావలిలో రాజిట్లనును - “ప్రసీద! యందునా? యిది నీకు కోపములే కున్న తగదు కదా! ఇక నే నిట్లు చేయనందునా? అయిన సర్వ మంగీకరించి నట్లు గును. నా దోషము లే దందునా? నీ విది ‘మృషా’ యందువు. ఈ యంశములో నేమి పలుకవలెనో నేను తెలియ జాలను గదా! ప్రియా!” ఇందు రాజు విచిత్రార్థములను సంభావనము చేసి యన్నిటిని వితర్కించుట యున్నది.

౨౯. ఉదాహరణము. సాత్వికయవాక్యము, లోకప్రసిద్ధ వస్తువుల కన్న సాత్వికయముగా జెప్పుటచే సముత్కర్ష కలుగును. “ఉత్కర్ష మాహరతీ త్యుదాహరణం” రత్నావలి యందు తృతీయాంకములో; “మనస్సు ప్రకృతిచంచలము. ఏరికిని లక్ష్మింప రానిది. కాము డెట్లు సర్వభాణములతో విధము చేసినాడో కదా!”

౩౦. క్రమము. భావతత్వోపలబ్ధి క్రమము. భావము భావ్యమాన వస్తువు. తద్భావనాత్మికయ మున్నప్పు డాహ ననున రించిన భావనాబలమున పరమార్థోపలబ్ధి యగును. అది క్రమము, భావనాత్మికయసమయమున బుద్ధి క్రమించునే గాని ప్రతిహతము

కాదు. రత్నావలిలో రాజు నాయకను భావించి యామె భావవిశేష సంభావనములో నప్రతిహతముగా తన బుద్ధిసంక్రమమున తద్భావ భావపము చేయుటలో క్రమ మున్నది.

32. సంగ్రహము. సామదానాది సంపన్నము. రాజు విదూషకాదుల ద్వారమున సంకేతాదివార్తలను విని కటకాదు లిచ్చుట సంగ్రహ మగును.

33. అనుమానము. రూపానురూప గమనము. ప్రత్యక్ష మౌదులచే నుపలభ్యమానము రూప్యమాన మగును. అట్టి దానిచే తదవినాభావిగా నుండు వ్యాపకరూపజ్ఞానము సంపాదించుట నిశ్చయోత్పాదక మయిన యూహ. వ్యాప్యవ్యాపకసంబంధ మిం దుండుట గుర్తింప వచ్చును. రత్నావలిలో రాజు విదూషకునకు మార్గ మూహించుచు సహేతుకముగా ననునూనించుటలో ననుమాన మున్నది.

34. ప్రార్థన. రతిహర్షోత్సవముల సంప్రార్థనము ప్రార్థన మగును. సాధ్యఫలసముచిత భావమున ప్రధానముగ సముచిత మయిన భావము నధికముగా నభ్యర్థించుట ప్రార్థన యగును. రత్నావలిలో రాజు సంకేత స్థలము నందుండి నిరీక్షించుచు “ఈ స్మరసంతాప మధికముగా నున్నది. మొదటి కన్న నిప్పుడు ప్రత్యాసన్న సమయమున నధికముగా నున్నది.” అని రతిహర్షోత్సవభావనము చేయుటలో నీ యంగ మున్నది.

35. ఆక్షిప్తి. గర్భోద్భేదన మాక్షిప్తి. హృదయాంతఃస్థితముగా నున్నట్టిది పునఃప్రతిష్ఠాపిత మయినను విశదమగుట కుద్భేదన మావశ్యకము. అప్పు డేదేని నిమిత్తమున నుద్భేదన మాపాదించుట యాక్షిప్తి యగును. ఆక్షిప్తి యనుట అనవహ్యవనీయ మయిన స్ఫుటతాపత్తి. ఇం దభిప్రాయమున కాక్షేప మనునది బహిఃకర్షణము. రత్నావలిలో రాజు విదూషకుడును వాసవదత్తను సాగరికగా తలచి పలికిన పలుకు లాక్షిప్తి సంగతి కలవని భావింప వచ్చును.

36. తోటకము. సంరంభవచనము. ఆవేగగర్భ మయిన వచనము. ఆవేగము హర్షమున గలుగ వచ్చును. శ్రోధమున జనింప

వచ్చును. వేరు విభమున నుదయింప వచ్చును. “అథ తియ్యో... హృదయం తతస్తోటకం.” హృదయభేదన మొనరించుచు...తోటక మని భావము. ఆవేగమున పలికి నప్పు డంతర్హృదయ సూచింపబడు మగును. రత్నావలిలో విదూషకుడు, “నిత్యరూప్య నీవీద్యుడు మాటలతో కర్ణములను కటూకరించి నది. నీ విప్పుడు మంచిమాటలతో సుఖ పెట్టుము” అని సంరంభమున హర్షకృతావేగమున బలుకుటలో తన యాంతరహృదయ భావము వెలువరించి నట్లయినది.

31. అధిబలము. కపటమున నతిసంధాన మధిబలము. పరస్పరము మాట నై మాటగా మాటలాడు నప్పుడు వారిలో నొక డధికముగా కర్మసహాయ బుద్ధ్యాదుల నవలంబించును. ఆతడే యెండవ వాని నతిసంధాన (వంచన) మొనర్ప గలడు. అప్పు డది కర్మాధిబల మగును. రత్నావలిలో సాగరికావేషము ధరించిన వాసవదత్త విదూషకబుద్ధిచారబల్యమున రాజు నతిసంధానించినది.

32. ఉద్వేగము. సృపారి వన్యూర్థ భయముద్వేగము. అరి శబ్ద మిచట వ్యతిరేకమతు లయిన వారల కందర కుపలక్షణము. రత్నావలిలో సంభ్రమము పడిన రాజు వాసవదత్తను గుర్తించి యుద్వేగమున “ఏమి? దేవి వాసవదత్తయా? వయస్యా! ఇదియేమి?” అని యనగా విదూషకుడు “ఇంక నేమి యున్నది. జీవితసంశయము” అనుటలో నిద్దరి యుద్వేగము విశద మయినది.

33. విద్రవము. భయత్రాసము లోదవించు వస్తువు నాశంకించుట విద్రవ మగును. “విద్రవతి విలీయతే హృదయం యేన” దేనిచే హృదయము విద్రవించి విలీన మగునో యది విద్రవము. రత్నావలిలో రాజు “ఈ సంఘటనము సహింపక ప్రియ జీవితము విడుచునేమో? ఉదాత్తప్రేమ స్థానిత్యము సహింప రానిది” అని యనుటలో నాశంక యున్నది. కొందరు “శంకాభయత్రాసములచే గలుగునది విద్రవ మనిరి. అప్పుడు మూలవచనములోని విశేష్యమేమో యన్వేష్య మగును. వీని సముదాయమే విశేష్య మని శ్రీశంకుకు డనెను. కృత్యారావణ మను నాటకమున నీ యంగ శంగతి యున్నదట. అందు షష్ఠాంకములో మండోదరి “ఆర్యపుత్రా!

రక్షింపుము! రక్షింపుము!” ప్రతీహారి విని “ఏమి? మహారాణి యాక్రందించెనా?” అని తలచి రావణునితో “ప్రభూ! అంతఃపురమున కలకలము పెద్దగా వినవచ్చెడి” అనగానే రావణుడు “అది యేమో గుర్తింపుము!” అని యనుట రావణుని యాశంకనూ సూచించి ప్రతీహారి త్రాసభయములను స్పష్టము చేయుచున్నది. (కృత్యా రావణనాటక మీ నాడు గోచర మగుట లేదు.) ఇట్టివి గర్భసంధిలో నుండ దగిన యంగములు. ఇక అవమర్భసంధిలోని యంగముల లక్షణము.

అవమర్భసంధి యంగములు

౧౨౦. దోషప్రఖ్యాపనం యత్తు సోపవాద ఇతి స్మృతః
రోషగ్రధితవాక్యం తు సంఘటః పరికిర్తితః
౧౨౧. గురువ్యతిక్రమో యస్తు న ద్రవః పరికిర్తితః
విరోధిప్రశమో యన్య సా శక్తిః పరికిర్తితా
౧౨౨. వ్యవసాయశ్చ విజ్ఞేయః ప్రతిజ్ఞాహేతునంభవః
ప్రసంగశ్చైవ విజ్ఞేయో గురుజ్ఞా పరికిర్తనం
౧౨౩. వాక్యమాధర్షనంయుక్తం ద్యుతిః తద్వైరుదాహృతా
మనశ్చేష్టావినిష్పన్నః శ్రమః ఖేద ఉదాహృతః
౧౨౪. ఈప్యితార్థప్రతీమాతః ప్రతిషేధః ప్రకిర్తితః
కార్యాత్యయోపగమనం విరోధనమితి స్మృతం
౧౨౫. బీజకార్యోపగమన మాదానమితి సంజ్ఞితం
అపమానకృతం వాక్యం కార్యార్థం చాదనం భవేత్
ప్రరోచనా చ విజ్ఞేయా సంహారార్థప్రదర్శిని

౩౯. అపవాదము. దోషప్రఖ్యాపన మపవాదము. గుణములను దోషములనుగా నిరూపించుట. రత్నావలిలో సాగరికా వచనానంతరము రాజు “ఓసి! మిథ్యావాదిని! వాసవదత్త పైట యదరగా నే నదరితిని. ఆమె మానము పట్టగా ప్రియభాష పలికితిని. మొగము ముటముటలాడగా పాదాలపై పడితిని. ఇల్లు దేవీవిషయములో నాభిజాత్యముతోడి సేవ మాత్రమె. నీ యందె ప్రేమాధిక రసప్రీతి యున్నది సుమా!” యని పలుకుటలో కేవలగుణములను

సాతిశయ కోపనస్వభావమున నపవదన మొనర్చుట యున్నందున నిది యపవాదము.

రం. సంఘేటము. కొందరు దీనిని సంస్కృట మందురు. స్కృట అనాదరే ధాతువును వారు మనస్కరింతురు. రోషగ్రధిత వాక్యము సంఘేటము. రత్నావలిలో వాసవదత్త సరోషము సహసా వచ్చి “ఆర్యపుత్ర! యుక్తం? సదృశం?...” అనుటలో రోషగ్రధన మున్నది.

రగ. ద్రవము. గురువ్యతిక్రమము ద్రవము. “ద్రవణం చలనం మార్గాదితి ద్రవః” మార్గము నుండి చలించుట. రత్నావలిలో భర్తృసన్నిధానమున గూడ విదూషకుని సాగరికను బంధించుట ద్రవము. తాపనవత్సరాజములో వాసవదత్త యశాగంధరాయణవచన మతిక్రమించి మరణనిశ్చయము పూనుట.

ర౧. శక్తి. విరోధప్రశమము శక్తి. విరోధియగు కుపితుని ప్రసాదనము శక్తి యగును. కుపితప్రసాదనము బుద్ధివిభవాది శక్తి కార్య మగుటచే నది శక్తి యయినది. రత్నావలిలో “సవ్యాజశపధములు సప్రియవచనములు చిత్తానువర్తనము పాదపతనము సఖివాక్యములు మొదలగువాని ప్రయోగించి దేవిని స్వభావమునకు తెచ్చి కొంటిని. ఆమె దుఃఖపడి బాష్పజలముతోడనే ముఖము ప్రయోలించు శోని కోపము విడనాడినది” అనుటలో రాజొనరించిన శక్తికార్యములచే నామె కోపము విడచి ప్రసన్న యయి నందున శక్తి యయినది.

ర౩. వ్యవసాయము. ప్రతిజ్ఞాహేతుసంభవము వ్యవసాయము. ప్రతిజ్ఞాత మంగీకృతము. అంగీకృతార్థహేతువుల ప్రాప్తి సంభవము వ్యవసాయ మయినది. రత్నావలిలో నైంద్రజాలికప్రవేశాదికముగా యశాగంధరాయణు డొనరింప దలచిన యంగీకృత కార్య ప్రాప్తి వ్యవసాయలక్ష్యము.

ర౪. ప్రసంగము. గురువుల పరికీర్తనము. రత్నావలిలో బంధుకులమునుండి వచ్చినాడని యైంద్రజాలికుని వాసవదత్త సమాదరమున సంభావించుటలో గురుపరికీర్తన ముండుట ప్రసంగ మయినది.

౪౧. ద్యుతి. ఆధర్వసంయుక్తమయిన వాక్యము ద్యుతి. ఆధర్వము న్యక్కారము తిరస్కారము తత్సంయుక్తము ద్యుతి. రత్నావలిలో విదూపకు డైండ్రజాలకుని తూలనాడుటలో ద్యుతి యున్నది.

౩౬. ఖేదము. మదచేష్టాజన్యమయిన శ్రమము ఖేదము. మానసఖేదము కాయాయేఖేద మని యిది ద్వివిధము. ఉభయమిందు నిరూపింప దగినదే. రత్నావలిలో సింహలేశ్వరుని విషయమై కుశలపక్షి యడిగినప్పుడు వసుభూతి నిశ్చలించి “నేనేమి చెప్పుదు” ననుట మొదలుగా రత్నావలి సముద్రములో పడుట విని వాసవదత్తుడుఃఖిపడు వఱకు నిరూపిత మంతయు మానసఖేదము. విక్రమోర్వశీయములో సూర్యశీవియోగమున గిరినదీతీర మందు పురూరపుడు తిరిగి తిరిగి శ్రమించుట శారీరఖేదము. శ్రమోద్వేగ వితర్క బ్రజ్జాప్రభృతులు పూర్వము వ్యభిచారివర్గమున నిరూపితము లయినవి. అయిన నివి సముచితసమయములో నవశ్యప్రయోజ్యములు. దీనిచే ప్రాగు క్తప్రయోజనార్థసిద్ధి కలుగును. పృథక్ప్రయోజన మున్నందున నె సంధ్యంగము లని వీనిని పరిగణింపవలసి వచ్చినది.

౪౨. ప్రతిషేధము. ఈప్లితార్థ ప్రతీఘాతము. అభీష్టార్థ సిద్ధి విహత మగుట. రత్నావలీవృత్తాంతము వినగా నీప్లిత మయిన ప్రయోజనము పోయినది. దీనిని బాధ్రప్ర్యుడు ప్రస్తావించునప్పుడై యంతఃపుర దాహముచే ప్రతిఘాతము కలుగుట వలన ప్రతిషేధ మయినది.

౪౩. నిరోధనము. విరోధన మనియు దీని పేరు. కార్యాత్యయోపగమనము దీని లక్షణము. రత్నావలిలో నంతఃపురము దగ్ధ మగుచున్నదని రాజు వేసట పడునప్పుడు సాగరికాప్రేమ విస్రంభము వినప్రప్రాయ మయినది. అదియే ప్రకృతకార్యమున అత్యయోపగమనము = వినాశప్రాప్తి.

౪౪. ఆదానము. బీజకార్యోపగమనము. బీజఫలము సమీపము నందుండుట. రత్నావలిలో సాగరిక రాజును మనసులో సంభావించునప్పుడు రాజు “నిన్ను వహింపదహింప లేక పోయినాడు.

“సే స్పర్శ సంతాపమును హరించునది యయినది” యనునంతవరకాదానమున్నది. బీజఫలము సాగరికావత్సరాజ ప్రేమఫలము. అది యిందు సంప్రాప్తప్రాయము.

౫౦. ఛాదనము. అపమానకృతమయిన వాక్యము ఛాదనము. వాక్యపదమున వాక్యార్థములక్షితము. అపమానకరణము బహుమానమున వర్తించును. కాగా దుష్టార్థము కూడ అపమానమున బహుమతీకృతము కాగలదు. అపమానకలంకాపవారణమున నిది ఛాదనమగును. సముద్దిష్టకార్యార్థమై యపమాన కృతవాక్యార్థము ఛాదనమని పర్యవసితము. రత్నావలిలో సాగరిక “భగవానుడు హుతాశనుడు ప్రజ్వలించినాడు. నా సకలదూఃఖముల పోగొట్టుగలడు” అని పలుకుటలో నపమాన కలంకమును పోగొట్టుకొను నభిలాష వ్యక్తము.

౫౧. ప్రరోచన. సంహారార్థప్రదర్శిని ప్రరోచనయగును. సంహ్రాయమాణార్థదర్శనము. నిర్వాహ్యమాణార్థమును ప్రదర్శించునది. “ప్రక్షేణ రోచతే ఇతి ప్రరోచనా” సాత్వికయముగా సిద్ధమగునది ప్రరోచనయగును. రత్నావలిలో రాజు “ఈ మండుచున్న యగ్ని యేమి? అంతఃపుర మల్లె యుండుటేమి? ఈతడు బౌద్ధవృద్ధి తడు వసుభూతి యీతడు వయస్యుడు. ఇది యంతయు స్వప్నమా? మతిభ్రమమా? యింద్రజాలమా?” ఇది యంతయు నిర్వాహ్యమాణార్థదర్శనము. ఈ యంగమును కొందరు యుక్తి యందురు. ఈ చెప్పిన లక్షణకథనమున నుద్దేశక్రమ త్యాగమున్నది. అట్లంగలక్షణముల జెప్పట క్రమనియమము లేదని సూచించుటయే యగును. ఈ పాఠవిషయానమును కొందరుచూచి యుద్దేశమున నన్యథాపాఠన మొనర్చుట గ్రంథకారాశయాపరిజ్ఞానసూచకము. ఈ చెప్పిన విమర్శాంగములలో గొంద రొకదాని పరింపక ద్వాదశాంగ మవమర్శమనిరి. కొందరిది త్రయోదశాంగ మందురు. అయిన నిది నిర్వహణమున ప్రపసక్తమగుటచే నితివృత్తాంతర్గతముగా గణనము యుక్తము కాదని త్రయోదశాంగమే యని చతుష్షష్టిసంఖ్యను సమర్థించుచున్నాను.

ఇంతవర కివి యన్నియు నవమర్శాంగములు. ఇక నిర్వహణసంధిలో నుద్దేశక్రమమున నంగలక్షణము మిగిలి యున్నది.

నిర్వహణ సంధి యంగములు

౫౨౬. ముఖబీజోపగమనం సంధి రిత్యభిధీయతే
కార్యస్యాన్వేషణం యుక్త్యా నిరోధ ఇతి కీర్తితః
౫౨౭. ఉపక్షేపస్తు కార్యాణాం గ్రథనం పరికీర్తితం
అనుభూతార్థకథనం నిర్ణయః సముదాహృతః
౫౨౮. పరివాదకృతం యత్స్యాత్తదాహుః పరిభాషణం
లబ్ధస్యార్థస్య శమనం ద్యుతిమాచక్షతే పునః
౫౨౯. నమాగమప్రథార్థానా మానందః పరికీర్తితః
దుఃఖస్యాపగమో యస్తు నమయః న నిగద్యతే
౫౩౦. శుశ్రూషాద్యుపసంపన్నః ప్రసాదః ప్రీతి రుచ్యతే
అద్యుతస్య తు సంప్రాప్తిః ఉపగూహస మిష్యతే
౫౩౧. సామదానాదినంపన్నం భాషణం సముదాహృతం
పూర్వవాక్యం తు విజ్ఞేయం యథోక్తార్థప్రదర్శనం
౫౩౨. వరప్రదాన సంప్రాప్తిః కావ్యసంహార ఇష్యతే
సృపదేశప్రశాంతిశ్చ ప్రశస్తి రభిధీయతే

౫౨. సంధి. ముఖబీజోపగమనము సంధి. ముఖసంధిలో నిరూపించిన కార్యానుకూల మయిన బీజార్థము ఫలోన్ముఖమై సంప్రాప్త మగుట సంధి యని భావము. ముఖమున నిరూపిత మయినట్టి దిందు సన్నిహితమై సంధానము పొందుటచే నిది సంధి యయినది. రత్నావలిలో వసుభూతి “బాభవ్య! ఈమె రాజపుత్రిగా నున్నదె!” యనుట ముఖబీజఫలము నికటిభూత మగుట సూచించును.

౫౩. నిరోధము. యుక్తిచే కార్యాన్వేషణము నిరోధ మగును. నాటకీయప్రయోజనమును తగిన యుక్తియోగమున ననుకూలరీతిలో నన్వేషించుట నిరోధ మయినది.

౫౪. గ్రథనము. కార్యముల యుపక్షేపమును గ్రథనమందురు. ప్రథమమున నవిజ్ఞాతములుగా సూచితము లయిన కార్య విశేషముల నన్నిటి నేకార్థమునం దనుగతము లగునట్లునరించి పొద్దు

పుట గ్రథన మని పరిక్షీర్తిత మయినది. యాగంధరాయణుడు “జేవా! మీకు నివేదింపక నె యొనర్చితిని. తుమింపుడు!” అనుటలో రత్నావలీ లాభరూప కార్యము నుపక్షేపించుటచే నిది గ్రథన మయినది. గ్రథనము కొన్ని సన్నివేశముల సంగ్రథనము.

౫౫. నిర్ణయము. అనుభూతార్థకథనము నిర్ణయము. ప్రమాణ సిద్ధవస్తువును తెలియజెప్పట యని భావము. రత్నావలీ చతుర్థాంకములో వసుభూతి “సీపు రత్నావలీ వయిన నిట్టి యవస్థను పొందితివి కదా!” యనుటలో నిది సంగత మగుచున్నది. అప్పుడు సాగరిక వసుభూతిని గుర్తుపట్టి “సీ వమాత్యవసుభూతివా?” అనుటయు “అంతయు విభవోపేత మగుగావుత” మని విదూషకు డనునంతవర కిది సమన్విత మగును. వారంద రనుభూతార్థముల నివేదించుట స్పష్టము.

౫౬. పరిభాషణము. పరివాదకృతము పరిభాషణము స్వాచరిత కార్యనిందా పురస్కరముగా మాటలాడుట. రత్నావలీలో నిట్లున్నది. సాగరిక “నే నపరాధ మొనర్చితిని. దేవికి నా ముఖము చూపజాలను” అని తాను రాజును ప్రేమించుట సాపరాధకార్యముగ భావించినది. అప్పుడు వాసవదత్త “ఆర్యపుత్ర! నేనీ నృశంసత్వమున లజ్జపడుచున్నాను. ఆమె బంధనము విడిపింపుడు” అనుటలో తా నొనరించిన బంధన కార్యము నిందాస్పద మని భావించినది. వీరిద్ద రిట్లు పరస్పరాపరాధోద్ఘాటన వచనములు పలికిరి. ఆ సమయముననే యాగంధరాయణుడును ప్రవేశించి స్వాపరాధ ముద్ఘాటిత మొనర్చినాడు. ఇది యంతయు పరివాదకృత పరిభాషణమై పరిభాషణ మయినది.

౫౭. ద్యుతి. లభ్యార్థకమనము ద్యుతి యనిరి. త్రోధాద్రుములు ప్రళమసీయములు. వానిని పైకి రాసీరాదు. కొంతగా నుద్బుద్ధ ప్రాయము లయిన త్రోధాదుల ప్రళమన నిరూపణము ద్యుతి యగును. రత్నావలీలో “జేవా! మీరిది యవధరింపుడు. సిద్ధులు సింహ లేశ్వరదూత నిట్లాడేశించిరి...” అని చెప్పునప్పుడు వాసవదత్త కలిగిన కోప మణచికొని “ఆర్య! అమత్యా! రత్నావలీని రాజున,

కర్పింపవలెనని స్పష్టముగ నె యనరాదా?" యని పలుకుటలో ద్యుతి కూడి యున్నది.

౫౮. ఆ నందము. అర్థసమాగమ మానందము. అర్థిత కార్యసిద్ధి. ప్రకారశతముల ప్రార్థిత మయిన యర్థము లభించుట. అభిప్రయోగముగా సమ్యగాగమన ముండుట. అది. యానంద హేతు వగుట. వలన నానంద మగును. "దేవి యనుగ్రహప్రసాదము నెవరు బహువునన మొనరింపడు?" అని సౌభిలాషముగా ననినప్పుడు తత్సావలీప్రాప్త్యాద్యర్థముల సమ్యగాగమన మున్నందున నానందము సిద్ధము.

౫౯. స మ య ము. దుఃఖాపగమము. ప్రధాన కార్యప్రతి ఘాతముల వలన సంప్రాప్త మయిన దుఃఖము తొలగి పోవుట సమ యము. ఇక దుఃఖము తన్నిమిత్తముగా రాదన్న సంకేతము కూడ దీని యందుండును. రత్నావలీలో వాసవదత్త రాజుతో "ఆర్య పుత్ర! ఈమె జ్ఞాతికులము దూర మున్నారు. ఈమె బంధుజనము స్మరింపకుండునట్లనుష్ఠించుము" అని యనినప్పుడు దుఃఖములు తొలగి పోవుట విశేష మయినది.

౬౦. ప్ర సా ద ము. శుశ్రూషాదులచే గలిగిన ప్రీతి ప్రసాద మగును. వాసవదత్త సాగరికను స్వాలంకారములతో నలంకరించి ప్యానురూప్యము కల్పించుటలో ప్రసాదాంగము సులగ్న మయినది. శౌందరు ద్యుతి పిమ్మట నీ యంగము పఠించిరి.

౬౧. ఉ ప గూ హ న ము. అద్భుతసంప్రాప్తి యుపగూహ నము. కార్యప్రతికూలము లయిన యుపఘాతములు దైవికముగనో పాదుపముగనో నశించి పోగా కార్యసిద్ధ్యనుకూలము లగునవి విస్మయకావ్యాదీకములుగా నవతరించు నప్పుడెద్భుతమని వేరము సంప్రాప్త మగును. రత్నావలీలో విదూషకుడు "ఓహోహో! మన మందఱము సంపూర్ణ మనోరథుల మయితిమి; ఎట్లు?" అని యనుచు వస్మయవివశుడై నృత్య మొనరించుట యూ యుపగూహనమున లక్ష్యము.

౬౨. భావము. సామదానాది సంపన్నము భావణముని
యనిరి. “సామదానాది సంపన్నః సంగ్రహః పరికీర్తితః” యనుకా
వ సంధ్యంగము సంగ్రహ మనునది సామదానాదిసంపన్నమే. అయిన
నిచట నిది భావణము నామాంతరమున నున్నను ఈ స్థానముకే
దీని నవశ్యము ప్రయోగింప వలెనని నిరూపించుటకై శబ్దాంతరమున
పునరుపాత్త మయినది. “దేవి! నీవు దేవి వసుట సముచితము. దేవి
శబ్దమును నీవు ధరించుట యుక్తము.” అను వస్తుభూతి భావణమున
సామసామ్యము సంగతముగా నున్నది. నాగానందనాటకములో
జీమూతవాహనునకు గౌరీదేవి విద్యాధరచక్రవర్తిత్వ మనుగ్రహిం
చుట సామదానము. “సామదానోది” యనుచో నొన్న యాది పద
మున భేదదండద్యుపాయాంతరములును సంగ్రహము లనిరి. కాని
నిర్వహణములోని సానందఘట్టములో భేదదండముల విధి యుచితము
కాదని స్పష్టపదముననే గోచరించును. గర్భసంధిలోని సామాద్యు
పాయముల యనువదనమాత్ర మిచట వివక్షితము. “ఇది యిట్లు
సంప్రాప్త మయినది. ఇట్టి దీ భావణంగ” మనుట చాలును.

౬౩. పూర్వవాక్యము. యథోక్తార్థప్రకాశనము! పూర్వ
వాక్యము. ఆద్యుపాయము లన్నియు సఫలములు కాగా శ్రమసార్థ
క్యము భావింపుచు ఫలప్రకాశన మొనర్చుట యని భావము. రత్నా
వలిలో బ్రాభ్రవ్యుడు సఫలపరిశ్రముడ నయితి నని భావించుటలో
నిది కలదు.

౬౪. కావ్య సంహారము. వరప్రదాన సంప్రాప్తి కావ్య
సంహారమయినది. “దేవా! ఇంక నేమి ప్రియ మాహరింప వలెనో
సూచింపుడు” అని రత్నావలిలో యాగంధరాయణు డనుట కావ్య
సంహారము.

ప్రశస్తి. నృపదేశప్రశాంతి ప్రశస్తి యయినది. రూపకాంత
మున భరతవాక్యము నందీ యంగసమన్వయము విశదము.

శంధ్యంగ సమీక్ష

ఈ నిరూపితము లన్నియు చతుష్ట్యంగములు. వీనిని నాట
శ్రమన సంధిసంబంధానుకూలముగ నిరూపింప వలెను. రసభావము

గుర్తించు కొనుచు కావ్యకుశలు రయిన కవులు వీనిని నిబంధింప వలెను. సంభావానుసారమున నంగములు ద్వి త్రి యోగమున సంఖ్య శ్రేణ మొనరించియు వీనిని నిబంధింప వచ్చును. ఈ యర్థ మిట్లుప పాదిత మగుచున్నది.

౫౩౩ యథానంధి తు కర్తవ్యాన్యేతాన్యంగాని నాటకే

కవిభిః కావ్యకుశలైః రసభావమపేక్ష్య తు

౫౩౪ నంమిశ్రాణి కదాచిత్తు ద్వి త్రి యోగేన వా పునః

జ్ఞాత్వా కార్యమవస్థాంప కార్యాణ్యంగాని నంధిమ.

ఏ సంధి యే యంగమున సముచితమో దేని విన్యాసము యుత్తము కాగలుగునో పరిశీలించి కవి సంధానింప వలెను. ఈ యోగ్యతను కవియే తెలియగలదు. ఒక్కొక్క పద్యము చెప్పు నాతడు పదిపద్యము లల్లు ముక్తకకవి దీని గుర్తింప లేరు. ప్రబంధ యోజన సమర్థు డగు కవియే సంధ్యంగ సంయోజన యోగ్యత తెలి యగలడు. కవికి గల ప్రబంధనిర్మాణకౌశల మెట్టిదో తెలియుట యావశ్యకము. అది కేవలము రసభావాపేక్షము. రసభావాపేక్షయే కౌశలము. రసమే ప్రీతి నాధానించి వ్యుత్పత్తి నిచ్చును. నాట్యా త్మక శాస్త్ర మిట్లు ప్రీతివ్యుత్పత్తిప్రదము. అరోచకులు కొంద రుందురు. వారు దధి శర్కరా పయః ప్రభృతులనె రుచిరముగ స్వీక రింతురు. రోగము పట్టినను కటుకొషధము పుచ్చుకొనరు. రోగము పోవలెను. కాని చేదుమందు త్రాగరు. అప్పుడు రుచిత దధి పయః ప్రభృతి రసాంతర మధ్యయోజిత మయిన మందు వారందు కొందరు. ఆమందు పయోధారలతో నంతఃప్రవిష్టమై వ్యాధి పోగొట్టును. పుష్టి నిచ్చును. అట్లే; పుమర్థోపాయము హృదయానుప్రవేశము పొందజాల నపుడు సుందర తదుచిత రససంక్రమణమున నంతఃప్రవేశము పొంది వినేయజనునకు సంపాద్యవస్తువున కల్పపాదప కల్పనమునకై ప్రకల్పిం చును. రససంక్రాంతి విభావాదిరూపముననె కలుగును గాని యన్యథా కలుగ నేరదని స్పష్టముగనె నిరూపించితిమి.

ర స ప ర తం త్ర త్

ఈ నిరూపితాంగముల నిబంధనమున ప్రసూతి యున్నది. వివక్షితురసభావాదుల పూర్ణి భావమున కుపయోగించు నవి సంధ్యంగ

ములుగా సంఖ్యాత లిఖితము లయినవి. కవి యేకరసావహిత మనస్కుడయినచో నా యంగములు యత్నాంతర నిరపేక్షముగా నహమహ మికమున సముచితభావమున బంధశయ్య ననువర్తించునవి యగును. ఇతివృత్తావిచ్ఛేదమును రసమునకే పోషకము. కాకున్న వృత్తవిచ్ఛేదములో స్థాయ్యాదులు త్రుటితము లగును. అప్పడిక రసవార్త యేముందును? కాన విభావాదిపరికరముగా నున్న యీ యంగచక్ర మంతయు రసాంగమే యగుచున్నది. వేణిలో “లాక్ష్యాగ్రహణల” యను పద్యములోని యుపక్షేపము వీరశాస్త్రములకు విభావాంశపూరకము. “ప్రవృద్ధం యద్వైరం” అను శ్లోకములోని పరికరము వీరవ్యభిచారి యయిన క్రోధము శాస్త్రస్థాయియై ప్రత్యుజ్జీవిత మగుచున్నది. “చంచద్భుజ” పద్యములోని పరిన్యాస మను భావాంశమును పోషించుచున్నది. చాపది దేవతానుగ్రహ మభిలషించుటలోని విలోభము ననుభావాంశ పోష మిచ్చుచున్నది. కాన హర్ష మతి స్మృతి ప్రభృతి వ్యభిచారిపోషకములుగ గూడ సంగము లుండును. ఇది యంతయు సంధానధుర్య మయిన రసప్రక్రియ. ఇట్లే సర్వ మూహించునది.

అవస్థాపరతంత్రత

సంధ్యంగములు సంధిపరతంత్రములు కావలెనుగాని రసపరతంత్రము లగుటేమి? ఇది యెటునుండివచ్చినది? అని శంకింపవలదు. సంధు లవస్థాపరతంత్రములు. ప్రారంభమను పేరు గల దశావిశేషమున కుపయోగించు కథాఖండలకమే ముఖసంధి యని యంటిమి. ఇట్లే యితరము లందును గ్రాహ్యము. అవస్థలని యనుట కూడ అన్యకృతివిశేష మనుసరించిన మాట. కార్యసర్వస్వము రసభావాపేక్షమున వ్యవస్థిత మగుచున్నది. కార్యము రసప్రవాహ జనన పర్యంత వ్యాపనమున కృతార్థతాసంపత్తి కలదగును. కావుననే కార్యాపేక్షావస్థానము సంధులకు సూచిత మయినది. సంధు లవస్థాపరతంత్రములు. అవస్థానము రసభావాపేక్షము. ఇట్లు సర్వము రసాపేక్ష మయినది.

అంగసంమిత్రణము

ఈ యంగముల నిరూపణ మొకప్పుడు సంమిత్రముగ గూడ

సంధవచ్చును. సంధ్యంతరోక్తము సంధ్యంతరమునను సంభవించును. యుక్తి ముఖములో నున్నది. గర్భమున నుపనిబద్ధ మయినది. ఇది వేదోపసంహారములో నితర్క వ్యభిచారి పోషకభావమున నున్నది. సంధర్భానుకూలతను బట్టి యొక్కొక యంగము రెండు మూడు పర్యాయములు ప్రయుక్తము కావచ్చును. రత్నావలిలో ప్రతిముఖ సంధిలో విలాసము అనకృదుపనిబద్ధమై ప్రధానశృంగారమును సముద్వేషింప జేసివది. వేదీలో సంపేక్ష విద్రవములు పునఃప్రదర్శితములై, పీఠ రాద్రముల కుద్దీపనమున సంపాదించు నున్నవి. రెండు మూడు పర్యాయముల కన్న సధికముగా నిరూపించినచో నా పౌనఃపున్యమున నైరస్యము కలుగును. కావుననే భరతుడు ద్విత్రి యోగమున సూచించెను. రెండు సంధ్యంగములచే సంపాదితము కావలయునది యొక యంగప్రయోగముననే యుపపన్న మగునపు డస్యమేల? అట్లే మూడంగములు సంపాదించు దానిని ఒకే యంగము సంపాదించు నప్పు డన్యము లేల? ఇట్లవస్థానుసారమున సంధులలో సంగసంధాన మొనరింప వలెను. ఇంతవరకిది సంధ్యంగ కథ.

సం ధ్యం త ర ము లు

ఈ నిరూపిత సంధుల విశేషములు కొన్ని యున్నవి. అవి సం ధ్యం త ర ము లిరువది యొకటి కలవు. కొందరిట్లు సంభావించిరి. అంతరము = ఛిద్రము. సంధి యనుట తదంగమాత్రమే వివక్షితము. సంధ్యంగచ్ఛిద్రమున నుండునవి సంధ్యంతరములు. సంధ్యంగ ముండు చోటున నుండునవి. సంధ్యంగస్థానమున నుండునవి. కావుననే సంధ్యంతరములు సంధ్యంగసంబంధమున నుండు నని భావము. ఈ సంధ్యంతరములు సంధ్యంగశేషరూపములు కావు. అర్థప్రయోజన యోగమున నుండునవి. సంధ్యంగముల విశేషకములు. “తదర్థ విశేష సంబద్ధం హి తదంగం భవతి” తదర్థ విశేషమునకు సంబంధించి యుండునది తదంగ మగునని సూక్తి కదా.

అన్యుల మనన మీ విధమున నున్నది. ఉపక్షేపాదు లన్నియు సామాన్యరూపము లయిన యంగములు. ఈ సంధ్యంతరములు తద్విశేషములయిన తుహంతర్ భేదములు. ఉపక్షేప మనునది సామాది

వీశేషముల కన్న భిన్నము. వేణీసంహారములో నుపత్తేపము క్రోధాత్మకముగ నున్నది. సామాన్యోదయమునందు భయాత్మక ఘర్షణయుపత్తేపము కలదు. ప్రతిమానిరుద్ధ మం దుపత్తేపము స్వప్నరూపము. ఉదాత్తరాఘవము నందు హేత్వపధారణాత్మకము. ఇట్లే యితర సంధ్యంగము లందును సమీక్షింప వలెను అని.

ఈ సరళి సంధ్యంగ సంధ్యంతరము లన్నియు విభావానుభావ వ్యభిచారి స్వరూపములు. తదతిరిక్తముగా జగమున ప్రయోగములో నేదియు నుండదు. కవులకు మార్గప్రదర్శనమునకై యిటువది యొకటి సంధ్యంతరములు ప్రయోగమున సముజ్వలత నాచాదించి యుపయోగించు నవి యగుననియుపలక్షణముగా నిదర్శితము లయినవి.

౧ సామము	౨ భేదము	౩ దండము
౪ ప్రదానము	౫ వధము	౬ ప్రత్యుత్పన్నమతిత
౭ గోత్రస్థలితము	౮ సాహసము	౯ భయము
౧౦ ప్రీతి	౧౧ మాయ	౧౨ క్రోధము
౧౩ ఓజస్సు	౧౪ సంవరణము	౧౫ భ్రాంతి
౧౬ హేత్వపధారణము	౧౭ దూత	౧౮ లేఖ
౧౯ స్వప్నము	౨౦ చిత్రము	౨౧ ఘదము

ఈ యిరువది యొకటి సంధ్యంతరములు. ఇందు సామాదులు వీరమున నుజ్వలతా హేతువులు. రౌద్రమున వధము. ప్రత్యుత్పన్నమతిత్వము మతిలక్షణము వ్యభిచారి భావరూపము. సర్వస్థలము లందును గోత్రస్థలన మిక్కిలిప్రలంభమున నుపయోగించును. సాహసము శృంగారవీరాదులలో దుపకారి. హాస్యాదులందు చాపల ముపకారి. ఓజము = తేజస్సు. సంవరణము = అపహితము. చిత్ర మనునది విస్మయము కావచ్చును. శిల్పవిశేషము కావచ్చును. ఇవి యన్నియు సర్వనాటకము లందును సులభములు; స్వయముగా సుజ్ఞానములు. సామశంకేతముననే తెలియ శక్యములు కాగలవు. హాని యుదాహరణ పరివర్తనమున విస్తర మేలీ ఇట్టి విధముగా నితి వ్యుత్తనిరూపణమున నాంతరీయకముగా సంభవించు సంఘటన సంధ్యంగములు సంధ్యత్వకములు నిదర్శితము లయినవి. ఇవి యన్నియు

నాట్యయ్యన రసమున నుపయోగించు నవి యయినను ముఖ్యముగా నిలివృత్తాత్మక యయిన శరీరాంశమున కూడి యుండును. అట్లే యవి నిరూపితము లయినవి.

లాస్యంగములు

లాస్యవిధి లోని యంగములు నాటకమున నుపయోగించు నవి కొన్ని కలవు. వాని నుపక్రమించి చెప్పవలయును. నాట్యవేద సమారంభములో కైశికీయోజన మొకటి యాసూత్రిత మయినది. కైశికీరచనకు వలయు ద్రవ్యసంపదయు సూచిత మయినది. నాట్య మా కైశికీ ప్రసాదమున నె శాస్త్రీతిహాసాదులకన్న విలక్షణమై సర్వజనాహరణీయతాస్పదమై యుద్ధర కంధర మయినది. అట్టి కైశికీస్వరూప మావిర్భవింపజేయు లాస్యంగములు ఆత్మభూతము లయిన రసభావ భాగాభినివేశమున శోభాస్పదము లగుచున్నవి. అభినేయకావ్యవిషయమున కవిప్రయోక్తలు సర్వథా యోజనము చేయవలయును.

౫౩౫ అన్యస్యపి లాస్యవిధా వంగాని తు నాటకోపయోగిని

అస్మాద్వినిసృతాని తు భాణ ఇవై కప్రయోజ్యాని.

లాస్యప్రయోగము

లాస్యవిధి లోని యంగము లివి నాటకోపయోగులని యనుట అభినేయమాత్ర మంతయు సంగృహీతము. నాటకమునందే కాక తదితరము లన్నిటి యందు నివి సంగతములు కావచ్చును. ఇట్లుపై నిరూపించు లాస్యంగములు నాటకోపయోగులు నగునని తాత్పర్యము. నాటకములో నుపయోగించు నీ లాస్యంగములు కేవల మందే కాక నాటకమునుండి వినిసృతములై భాణమునందు వలె నేక ప్రయోజ్యము లగును. భాణమున నేకపాత్రప్రయోగమే యుండును. కాగా జ్ఞాస్యంగములు నాటకమున తదితరములందు రూపకేతరవిభాగములందును ప్రయోగయోగ్యము లని భావము. అనేక స్థలములందు ప్రయోజ్యములగు లాస్యంగములందు భేదము లేదు. అంగము లందు భేదము లేదని యంగి యయిన లాస్యమున గూడ భేదము లేదని భావింప రాదు. అనుకారాభినేయరూప మయిన నాటకమున లాస్యప్రయోగము వేరు. నాటకవినిసృతమై బహిర్భూతి

తమై యేకపాత్రహార్య మగు లాస్యప్రయోగము వేరు. నాటక ప్రయోగము నందును భాణప్రయోగము నందును నాట్యరూపత యున్నది. ఏకహార్యలాస్యమున నాట్యరూపత లేదు. బహిర్భూత లాస్య ప్రయోగమున నాట్యరూపమున కన్న వైలక్షణ్య మున్నది. ఈ యంశ మిదివరలో విశదముగ నిరూపిత మయినది.

౧ గేయపదము	౨ స్థితపాత్రము
౩ ఆసీనము	౪ పుష్పగండిక
౫ ప్రచ్ఛేదకము	౬ త్రిమూఢము
౭ సైంధవము	౮ ద్విమూఢకము
౯ ఉత్తమోత్తమకము	౧౦ ఉక్తప్రత్యుక్తము

లాస్యమునం దీ పది యంగములు కలవు. ఈ యంగనిర్దేశము దశవిధమును లాస్యనిరూపణావసరమున వితతముగా నిర్దిష్టము కాగ లదు. లాస్యంగముల సంపూర్ణరూప మచట సుసంగతము, ప్రకృ తము నాట్యోపయోగితను నిరూపించుటకై సామాన్యకారమున స్వరూప సంకేతము ప్రదర్శిత మగును. ఏదేని నైచిత్ర్యము లోకగోచ రము కాకపోయినను వక్ష్యమాణ లాస్యంగముల నుండి గుర్తించి రంజనానైచిత్ర్యమునకై కవిప్రయోక్తలు నాట్యమున నిబంధింప వలయు నని యుద్బోధ మిచట పరిగ్రహ్యము. అంతట లోకదృష్టమే గ్రహ్యమను భావగ్రహ ముండరాదు. భావసారముగా సుందర తాస్పదములై యుండు శాస్త్రపరిష్కృత కలాప్రచురపథము లందలి నైచిత్ర్యాంశములను గ్రహింప వలెను. ఇదియే యిచటి తాత్ప ర్యము.

కొందరి ట్లిచట వ్యాఖ్యానింతురు. “రసభావచతురక్రియ మయిన లాస్యంగయోజన మిచట నిరూపిత మగును. తథాహి :- గేయపదమునందు నిదర్శనము దర్శించిరి. “అంతట మలయవతి వీణా వాదన మొనరించుచు చేతితో ప్రవేశించును. అప్పుడు మలయవతి గౌరీదేవినుద్దేశించి “ఉత్సుల్ల కమల కేసర” యని గాన మొనరిం చును. కాన నిది యంతయు లాస్యంగ యోజనమే యని. ఇది పదాశయము కాదు. ఇతరవ్యాపారముల వలె దేవతాపరితోష రూప

మును నిరూపణార్హము. ఒకానొక గేయము జప్యసహస్ర తుల్యము. గేయమిశ్ర మయిన జప్యము కోటిఫల సాధన మని పురాణవాక్యబల మున్నది. తదనుసారమున మలయవతి కావీణావాదన పురస్కర మయిన గేయ మవశ్యకర్తవ్యముగ నభిసంహిత మయినది. ఇది దేవీ పరితోషఫలకమే కాని లాస్యార్థము కాదు. ఇందు లాస్యాంగత్వమును లేదు. ఒక్కొక్కచో లాస్యాంగతాఛాయ యుండవచ్చును. “చేటిక లిద్దరు గాన మొనరించుచు ప్రవేశించుచున్నారు.” అను రత్నావలీ ప్రసంగములో పరిభ్రమణాదికము వలె తాకికవృత్తము ననుసరించి వసంతోత్సవ ప్రయోదాభ్యుదయావసరకృతముగా వారి ప్రవేశమును సంగతము చేసికొనవలెను. ప్రయోజనోద్దేశమున నట్టి వాని నాచరించు నప్పుడును నాట్యాంగ మయినను వేరుగా నుపదేశింప వలసిన యావశ్యకత రాదు. అశ్వమేధయాగ మనుకరింప వలసి వచ్చినప్పుడు యజ్ఞాంగజ్ఞాన మావశ్యక మగును గావున యజ్ఞాంగముల నవశ్యముపదేశింప వలయును. నాట్యము నందుప్రయోగింపని వస్తు వేమాత్ర ముండను. “న హి తాదృగ్వస్తు మాత్రమప్యస్తి యన్నాప్యే నోపయుజ్యతే” కావున లాస్యము నందలి యంగముల ననుసరించి యుపజీవ్యము కావలసిన విషయమున తాకికాంశమే రంజనోపయోగి యగునని ముని లాస్యాంగముగా వివక్షించెను. కాకున్న నిచట గేయపదాదుల స్వరూపలక్షణముల జెప్పవలసిన యావశ్యకత కాని, వీనిలక్షణ మభిధానింతు నని చెప్పకపోవుటయ కాని సర్వము విశ్వంఖిల మగును.

లాస్యాంగవివేకము

నాట్యమున కుపయోగించు నంతటి యంశముల విశదీకరణముతో లాస్యాంగముల స్వరూపవివేకముప్రదర్శింప వలసి యున్నది.

౧ గేయపదము

౫౩౬. అననేమాపవిష్టైః యత్తంత్రీ భాండోపబృంహతం

గాయనై ర్గీయతే శుష్కం తద్గేయపద ముచ్ఛతే

ఆసనములం దుపవిష్టు లయిన గాయనులు వివిధవాద్యసహితముగా శుష్కముగా గాన మొనరించినచో గేయపద మగును.

ఈ గేయపదము కావ్యమునందు గాని ప్రయోగమునందు గాని సంగత మగును. శుష్క-మని యనుట ననుకరణీయమగుటచే శూన్యముగా నుండునది యని భావము. ఈ గేయపద నిర్వహణమునకు గాయనులె రంగమున రావలెను. రూపకపాత్ర లట్లు చేయరాదు. ఆసనోపవిష్టులు కావలయు ననుటయు స్వస్థులె గానింప వలెనని తాత్పర్యము. నేపథ్యమున గాన మొనరించుట తగదు. కవిప్రయోగాయాత మయిన యావేశవిశేషమును జృంభింపజేయుగాన మావశ్యకము. ఆసీనపాత్య మను లాస్వాంగమున తంత్రీ భాండ సముపబృంహణ ముండదు. ఇందుండును. గేయమున కిది స్థాన మగుట నిది గేయపదము. కాగా ధ్రువాగాన పంచక మిందుండును గాని యంత రాంతరాలాప స్వర రహితముగ నుండును. కావుననె ప్రయోగ యోగ్య మగును. ఇట్టి కావ్యప్రయోగము గేయపదమగును. ప్రయోగమునందు సంగతమయిన గేయపదము సామాజిక రంజక మగును గావున తన్మాత్రాంత శ మిచట లాస్వాంగము నుండి సంగృహీతమై యుపజీవిత మయినది. ఈ గేయపదమునందు గాన సమయమున త్ర్యశ్ర చతురశ్రాది తాళసంపత్తి యుండవలయు ననుట సముచితము కాదు. ప్రియగుణాన్విత మయిన గేయమును సాంగోపాంగవిధానమున గాయని గానమొనరించుట గేయపద మగునని యొక నిర్వచనము గలదు.

౨. స్థిత పాత్యము

౫౩౭. ప్రాకృతం యద్వియుక్తా తు పఠేదాత్తరనం స్థితా
మదనానలతప్తాంగీ స్థితపాత్యం తదుచ్యతే

మదనానలతప్తాంగి యయిన వియుక్త వనిత నిలబడి యుండి యాత్తరసమయిన ప్రాకృతభాషాపాత్యము పఠించునేని యది స్థితపాత్య మగును. లాస్యమున గూడ దేవతా నరపతి రంజన ప్రాయ మయిన పాత్య ముండును. వారి వారి చిత్త గ్రహణ మచట మధ్యలో గూడ వైచిత్ర్యమునకై పాత్యమున సంపాదింప దగును. నిలబడియుండియు నుపవిష్టురాలి వలె పాత్యపఠన మొనరించుట యతాకికరంజనాంగముగ నగును. తన్మూలమున గలుగు చిత్రత్వము నీ యంగ ముపజీవింప

జేయును. వియోగత ప్తయయ్య ప్రాకృతభాషాలక్షణయ్య క్తము రసోపయోగి స్థాయీరసగ్రహణ పూర్వకముగ పఠించుట పర్యాలోచింపగా తాకికలాస్యాంగమున స్థితపాఠ్య ముపజీవ్యమాన మగుట సూచితము. వియ్యక్త సమాత్తరసము పఠించుట యనునది రసావేశోపలక్షణము. క్రోధావిష్టుడు సంస్కృతమున గూడ పఠించి స్థితపాఠ్యము పఠింపనగును. ఇందును తాలగతిని సంభావించుట పూర్వాంగమునందు వలె య్యక్తము కాదు.

3. ఆసీనము

౫౩౮. ఆసీనమాస్యతే యత్ర నర్వాతేద్య విపర్జితం
అప్రసారితగాత్రం చ చింతా శోక నమన్వితం

సర్వాతోద్యరహితముగా నప్రసారిత గాత్రముగా చింతాశోక సమన్వితముగా నూరక కూర్చొని యుండుట కాసీన మని పేరు. ఆసీనమే యాసీనపాఠ్యము. ఆసీనపాఠ్యము ననుసరించిన యుపజీవ్యాంశ మీ లక్షణములలో నున్నది. అత్యంతశోకావేశ మున్నప్పు డభినయము లుండవు. అభినయాదిశూన్యముగా నున్నప్పు డా యంశ ముపరంజకగుణముగా నుండును. చతుర్విధాతోద్యరహిత మయినను అతిసుకుమార మయిన కాకలీప్రాయమగు ప్రమదాగీతమాత్రావశేషముగా నుండి చిత్తగ్రాహి యగును. ఇది యాసీనాంగము. ఇందాసనాంశ మాసీనపాఠ్యమున నుపజీవిత మగును. ఇది కరుణాదులం దంతట నుపయోగించును. రంజన మాపాదించును. ఇది చింతాశోకాదిసమన్విత మని యనుటచే నధఃశయనము ధ్యానము ఆధోముఖాద్యనుభావములతో నుండును. ధ్యానపిలాపాది చింతాశోకానుభావములలో వాద్యవిధానముల యుపయోగము లేదు. వాని నసలు ప్రయోగింపరాదు. ఆసీన మశబ్దముగ నె యుండును. అప్రసారితగాత్ర మనుట సర్వాభినయశూన్య మని భావము “సుప్రసారితగాత్ర” మని కొందరు పాఠము పఠించిరి. సౌప్తవముగా నంగప్రదర్శనమున వేరు యత్న ముండదు గావున స్రస్తగాత్రత ననుసరించయు నభినయ శూన్యతనె నిశ్చయింప వలయును.

౪. పుష్పగండిక

౫౩౯. పుత్రాని వివిధాని స్మరణేయం గానే చ సంశ్రితం
చేష్టాభిప్రాయః పుంసాం యత్ర సా పుష్పగండికా

పుష్పగండిక మను లాస్యాంగమున లభించు నుపజీవ్యాంశే
మీ లక్షణమున నున్నది. వివిధవృత్తము లుండుట, గేయము గాన
మున సంశ్రిత మగుట పురుషచేష్టల కాశ్రయముగా నుండుట, పుష్ప
గండికాస్వరూపము. తతము సుషిర మవనద్ధ మను వాద్యములలో
మొదట తతవాద్య మనంతరము సుషిరము మిశ్రితము కావలెను.
అనంతర మవనద్ధమిశ్రణాకృత మయిన విచిత్రభావ నూపాదింప
వలెను. పాత్రల సుకుమార ప్రయోగ మభినేయమున రంజకమై
యతాకిక విచిత్రత సంధానించును. గాన వృత్త గీతగత వైచిత్ర్య
యోగమున మాలాసాదృశ్యమును బట్టి పుష్పగండిక యనుట సంగత
మగును. స్త్రీలు పురుషుల చేష్టాశ్రయమున పర్యాయప్రయోగ
మాశ్రయింప వలెను. నారి సరవేషము ధరించి సఖివినోదమునకై
లలితమగు సంస్కృతము పఠించుట పుష్పగండికా స్వరూపముగా
కొందరు భావించుచున్నారు. వివిధ మయిన వృత్తము ఆతోద్యసం
యుత మయిన గీతములతో స్త్రీలు పుంశేష్టలతో నుండుటయు పుష్ప
గండికాస్వరూపమున కూర్ప దగును.

౫. ప్రచ్ఛేదకము

౫౪౦. ప్రచ్ఛేదకః స విజ్ఞేయో యత్ర చంద్రాతపాహతాః
త్రియః ప్రియేషు నష్టంతే హృది విప్రియకారిషు

చంద్రాతపాహత లయిన వనితలు ప్రిప్రియ మొనరించిన
ప్రియుల విషయమున సంసక్త లయినట్లు నిరూపించిన ప్రచ్ఛేదక
మగును. ప్రచ్ఛేదకాంగకృత మయిన యీ విశేష మీ విచిత్రత
ప్రకృతోపయోగి. లాస్యవిధానమునం దిది వి స్పష్ట మగును.
ప్రియవిరహ విదూన యయిన యువతి జ్యోత్స్నాసంచార మొన
ర్చుచు ఛాయాదృశ్యమున కాంతుని స్మరించి సంభావించి హర్షాతి
రేకమున ప్రియసంసక్త యయినచో నొక ప్రచ్ఛేదక మగును.
అట్లే పానగోష్ఠీసమయము నందలి రూపభావనమున మదిరా ప్రతిబిం

బిత్స్వభావునిగా ప్రియుని భావించి సక్తయగుట మరొక ప్రచ్ఛేదకము. అట్లే జలమున ప్రసాధనమున దర్పణమున బింబిత ప్రియభావ భావముతో సంసక్తయగుట మరొక ప్రచ్ఛేదకము. జలక్రీడాసమయమున జలమునందు ప్రసాధనసమయమున దర్పణమునందు పానగోష్ఠీ సమయమున పానమునందును ఈ షత్రుత్విఫలిత తత్తదాకృతి దర్శనమున గూడ కాంత ప్రహర్ష మనుభవింప గలదు. ఈ విచిత్రతను భావించి కవులు కావ్యములందు స్త్రీలకు ప్రతిబింబన సంజాత హర్షము ప్రణయకోప ప్రసాదనసమర్థ మగునట్లు వర్ణించిరి. “ప్రణయ ప్రకుపిత గౌరీ చరణాగ్ర లగ్న ప్రతిబింబు డయిన రుద్రుడు నఖదర్పణము లందు సంక్రాంతస్వరూపుడై యేకాదశ తనుధారి యయినాడు.” ఈ చెప్పిన ప్రచ్ఛేదకములందు జ్యోత్స్న యధికముగా నుపకరించును. ప్రసాధన లీలావిశేషములు స్వాధీనభర్తృకకు సముచిత మయిన సంభోగవిశేషముల సంప్రాప్తి సూచించును. ఇది యిచటి విశేషము. లోకవృత్త మనుసరించి చూచిన సర్వదా సంపూర్ణ చంద్రోదయ ముండదు. ప్రయోగమునందు సర్వకాలములందును సంపూర్ణ చంద్రోదయము లభించును. అది సంభావనాగర్భ మగుటచే రసోపయోగి యగును. అట్టి కాలవిశేషమునే ప్రచ్ఛేదక సదృశములందు స్వీకరింప వలెను. రత్నావలిలో చంద్రోదయ మనేకపర్యాయములు వర్ణిత మయినది. ఇట్లు రసోపయోగి యగు నతాకిక కాలవిశేష గ్రహణము. ప్రచ్ఛేదకము ననుసరించి యుపజీవిత మగుచున్నది. మా యుపాధ్యాయపాదు లీ విధముగ సెలవిచ్చిరి.

యద్యత్రాస్తి తత్రాస్య కవిర్వర్ణన మ్హృతి
యన్నాసంభవి తత్రాస్య తద్వర్ణ్యం సౌమనస్యదం
దేశోద్రిదంతురో ద్యార్వా తటిత్కుండలమండితా
ఈదృక్ స్యాదధవా న స్యాత్కిం కదాచన కుత్రచిత్

అది యున్నచోట దాని వర్ణించుట కవిసంకల్పము కాదు. అది సంభవించనప్పుడు దాని వర్ణించుటయే సౌమనస్య నుండించును. అద్రిదంతురమయినదేశముగాని తటిత్కుండలమండిత మయిన గగనశ్రీ

గాని యొకప్పు డిట్లు కాని యన్యవిధమున గాని యుండవచ్చును. ఉండకపోవచ్చును. అదిసర్వము కవిసంభావనావిషయ మగును.

౬. త్రి మూ థ క ము

౫౪౧. అనిఘరశ్లక్షపదం సమవృత్తై రలంకృతం
నాట్యం పురుషభావాధ్యం త్రిమూఢక మితి స్మృతం

దీని లక్షణము నుండి గ్రహింప దగిన యుపయోగిభాగ మీ విధముగ నుండును. పురుషభావాధ్య మయిన నాట్యము అనిష్ఠర శ్లక్ష్య పదమై సమవృత్తాలంకృతమై యున్నచో త్రిమూఢక మగును. త్రిమూఢక లాస్యాంగములో నాయకుడు వ్యలీక మొనరించు వాడు కాగా నొకతె విషణ్ణయై ద్వేషించును. అభినవనాయిక యొకతె ప్రథమ ప్రణయ మగుట లజ్జాబంధమున నుండి వ్యధిత యగును. ఇట్లుమూపుర మోహ మిందుండును. ఇందు నాయకుని మాట లవశ్య మనిష్ఠరములుగ నె యుండును. అందు రసోపయోగి గుణాలంకారాంశమును స్వీకరింప వలెను. రసోపయోగ్యంశము లేక మాధుర్యాజః ప్రభృతి గుణగణ మేదియు నుండదు. తదంతావేశ మున్నచో పలికిన దంతయు కావ్య మగును. కేవల మాంశికచ్ఛాయ వలన పూర్ణత యుండమి యుపయోగ మంతగా గలుగదు. కాగా నలౌకిక మయిన యీ వైచిత్ర్యము సర్వము రసోపయోగమున గుణ మాపాదించును. సమవృత్తము లుండవలయు ననుటచే నృత్త కృత విచిత్రత సూచితము. విశేషకృత మయిన వైచిత్ర్యమున నాట్యము నందు సౌందర్యము కలుగును. గుణము లుండగా నుండు శోభ యవి లే నప్పడుండదు. నాట్య సౌందర్యాధానములో గుణప్రభావము దీనిచే ప్రదర్శితము కాగలదు.

౭. సైంధవక ము

౫౪౨. పాత్రం విభ్రష్టసంకేతం సువ్యక్తకరణాన్యతం
ప్రాకృతైర్వచనైర్ముక్తం విదుః సైంధవకం బుధాః

ఈ యంగములో నుపజీవ్యాంగ మింతగా నున్నది. సంకేతము విభ్రష్టము కాగా నొకపాత్ర ప్రాకృతవచనములతో సువ్యక్త కరణాన్యతముగ వ్యవహరించుట సైంధవక మగును. సింధుదేశ భాషాశ్ర

యము సైంధవకము. ఇతర ప్రాకృతభాషాపకరణములతో గాక సైంధవభాషాశ్రయణము రంజనాధిక్యమున రసోపయోగి యగును. రంజనోపయోగముగా నలాకికార్థ మీ లాస్యాంగమున స్వీకృత మగును. శృంగారరసమున ప్రాకృతభాష సాతిశయముగ నుపయోగించు నని రాజశేఖరుడు కర్పూరమంజరీ సట్టకమును ప్రాకృతమయముగా నిర్మించినాడు. కాన తత్తద్రసోపయోగ తారతమ్యమున నొక్కొక దానిలో నొక్కొక వైచిత్ర్యము ప్రధాన మగుట యున్నది. పాశ్యరహిత మయిన నాట్యము రూపవాద్యాది సంయుక్త మగుట సైంధవమనియు నాట్యకోవిదు లనిరి. రూపకపాత్రలు ప్రాకృత వచనములతో నుందురు కావున ప్రభుష్టసంకేతు లగుదురు. రసోచిత సంకేత మంతయు భ్రష్టాత్మక మగును. అయినను వీణావాద్యాది కరణముల క్రియలతో గూడి రసవృత్తి నిదాన మగును. ఇట్టిదిది సైంధవకము. దశరూపకమున భాషాకృత మయిన వైచిత్ర్యమున భరతు డిందె సూచించినాడు.

౮. ద్విమూఢకము

౫౪౩. ముఖప్రతిముఖోపేతం చతురశ్ర పదక్రమం
శ్లిష్టభావరసోపేతం వైచిత్ర్యార్థం ద్విమూఢకే

దీనిలో ముఖ ప్రతిముఖ సహితము చతురశ్ర పదక్రమము శ్లిష్ట భావరసోపేత మయిన వైచిత్ర్యార్థ ముండును. లాస్యాశ్రయ మయిన కావ్యమున నిద్దర కనగా నాయకునకు నాయికకు వ్యామోహము వర్జిత మయినచో ద్విమూఢక మగును. ఇద్దరి నాయికల మోహమున్న నిదియె యగును. ఒకే తాలము నాలుగు పాదముల కూడుకొని యావృత్తి మగుట యున్నది. అంగాంగపరిక్రమములోని తాలానుసరణము చతుర్ముఖములందు గతి పరిసమాపనముతో నుండుట యావశ్యకము. ఇందుం డిద్దరు పరస్పర మెదురుగా నుండి గతిపరిక్రమము కలవా రగుదురు. లోకము నందలి గతులలో నిట్లు తాలానుసరణము కల గతిక్రమముండదు. అయినను నటసామాజిక వర్గములవారి సాన్నిధ్యమున లాస్యాంగ మిల్లుండుట యానందస్వభావ మగును. కాన రసాంశేతరాంగముగ నుండియు రసోపయోగిగా నిందు సుగృహీత మయినది.

ముఖ ప్రతిముఖసంపత్తి యిందొక రమణీయత నాపాదించును. సామాజికులకు ముఖ మభిముఖముగా మొదట నుండుట, యనంత రము ప్రతిముఖ విధానమున నితరదిశలందు లాస్యంగము నయించి ప్రవర్తించుట, గీతకాంగముగా ముఖ ప్రతిముఖ రీతి ననుసరించుట ద్విమూఢకములోని వైచిత్రీ. చతురశ్రానుకూలముగా దిశాచతుష్టయము క్రమించుచు పదక్రమణ మనుసరింప రంజనము కలుగును. ఇట్లే క్రమణమున వైచిత్ర్యము ప్రయోజనము. ఈ విచిత్రతచే సర్వ సామ్యలక్షణ మగు శ్లిష్టభావమున నుదయించు చిత్తవృత్తి సంఘటము రసముల యుపగతి స్ఫుటత్వ మిచ్చును.

గీతకాంగకము లయిన ముఖ ప్రతిముఖ విధానములతో సంగ సౌష్ఠ్యమున రసభావములతో నాయికాద్వయ రచనాశోభ యుండుట శ్రీశంకుకాదులు తలచిరి. కాని యది పరీక్ష కాగదు. ముఖ ప్రతి ముఖములు తన్నామసంధు లనుట సమీచీనసమీక్ష కాదు. ఈ యర్థ ముపయోగి కాదు. అస్మదుపాధ్యాయమతమె యనవద్య మని యావేదించితిమి.

౮. ఉత్తమోత్తమకము

౫౪౪. ఉత్తమోత్తమకం విద్యాదనేక రస సంశ్రయం
విచిత్రైః శ్లోకబంధైశ్చ హేలా హావ విచిత్రతం

దీని నాట్యోపజీవన మిట్లుండును. ఉత్తమోత్తమక మనేక రససంశయము. విచిత్రశ్లోకబంధములతో గూడి యుండును. హేలా హావ విచిత్రతమై యుండును. హేలాహావాది చేష్టాలంకారముఖ ముగా లోకమున గలుగు చిత్తవృత్తిపరితోషము దీనిలో నుపజీవిత మగును.*

*“స హి భగవదహతారస్య రామస్య కులకులత్ర ముపేక్ష్యం
పరాభవఖలికారశ్చ న సోధవ్యః. క్షత్రియేణ చ లోక
కంటకాభ్యుద్ధరణం కర్తవ్యం” ఇతి శాస్త్రార్థపరిపాలనం
ముక్త్యా రావణహృత సీతానమానయాద్యుచితం
నిమిత్తం, పరమార్థతో న తు యథాప్రతిరూపం
వర్ణ్యతే తథాస్య తృతీయ త్రైతావతీర్ణస్య (రామస్య)

కావ్యమునకు కావ్యభాగమున కుపరంజనమిచ్చు విధానమున, వినేయులకు హృదయసంవాద మాపాదించు రీతి, సీ వైచిత్ర్యాంశము నాట్యమున లాస్యాంగముగా సముపగత మయిన ప్రసాదము. లాస్యాంగములె యుత్తమములు. అందునిది యుత్తమము. సర్వమిందు రసపర్యాయము. రసపర్యవసాయి. ఉత్తమోత్తమము సంజ్ఞయై యుత్తమోత్తమక మయినది. ఇది యనేక రససంశ్రయ మనుట యసాధారణ మయిన రసమున కాశ్రయ మనినట్లయినది. స్థాయిసమాకలనమున బహుత్వము నూతనత్వమును ఘటనావైచిత్ర్య మాపాదించగలదు. విచిత్రశ్లోకబంధము లుండవలె ననుట వలన నీ యర్థము లభించును. శ్లోకమున కూర్చుట శ్లోకబంధము. శ్లోకఘటనా విధాన

సంభావ్యతే రామాయణేఽపి మునినా తథావర్ణిత
మితిచేత్! కీమతః? వేదేపి హి తథావర్ణితం
న వయమతో బిభీమః. న హి భాగః కావ్యం యశ్చ
యశ్చ రసాభినివ్యంధీ వర్ణ్య ఇత్యుక్త మనకృతే”

అభినవగుప్తుని యీ వచనసారము నిట్లు భావించుచు. “భగవదవతారుడయినను రామునకు కలకలత్ర ముపేక్షింప దగినది కాదు. పరాభవము సహింప దగినది కాదు. త్పత్రియుడు లోకకంటకముల పెకలింప వలయును. ఇట్టి దిది శాస్త్రార్థపరపాలనము. దీని విడిచి రావణుడు హరించిన సీతను మరిల తీసికొని వచ్చుట యుచితనిమిత్తము కావచ్చును గాని పరమార్థముగా రామునంతటి వానికి ప్రతిరూపము కాదు. అప్రతిరూపముగనే కొందరు వర్ణించిరి. అయ్యది మూడవ త్రేతిలో నవతరించిన రామునకు సంభావిత మనుకొనవలెను. వాల్మీకిముని రామాయణమున నె యట్లు వర్ణించి నా డనుట యేటి సమాధి? అట్టిరీతి వేదముననె వర్ణితమయినను మే మంతమాత్రమున భయపడు వారము కాము. రసాభినివ్యంధి భాగము వర్ణించిననె కావ్య మని మేమెన్ని పర్యాయములో చెప్పితిమి!” — అభినవ భావములోని వైశిష్ట్య మిట్లున్నది. రసనివ్యంధి కాజాలని సన్ని వేశము నభినవు డంగీకరింపడు. అది యాతని సాహితీవ్రతము. అది వాని నాట్యవ్రతము. అవతారమహనీయుని రాముని కావ్యమున వర్ణించునప్పుడు దివ్యతా సమచిత్రము లయిన ప్రభావభావములతో వర్ణింప వలెను. కేవల మానవోచిత్ర్య మనుసరించి నిరూపించుట యుక్తము కాదు. దివ్య మౌచిత్యము వేరుగా నెట్లుండునో ముని భిరతుడె నిరూపించెను. వాని యనుసరణము శ్రేయము. రామాదుల విషయమై నిరూపణమున రచయిత యెంతగనో సావధానుడు కావలెను. సిద్ధ రసప్రఖ్యము లయిన రామాయణాదుల విషయమున స్వేచ్ఛాయోజనము”ను సహృదయాలోక రచయిత నిషేధించినాడు కదా’.

ములు వివిధములు విచిత్రములు పరమార్థతాభూతములు. ఒకప్పుడొకచో సంభవమాత్రమున వర్ణితములు నై యుండవలెను. ఇంకను హేలాహావములచే విశేషముగా దీప్తత కలిగి భూషిత మయినప్పుడు సాత్వికాద్యసభావవర్గ మంతయు నాదీపమున నుండుట విశేష మగును. శృంగారాకార సంయుత మయిన యక్షి భూ వికారాదులు గ్రీవారేచకములు లలితాభినయాత్మకములుగా నుండుట హావహేలావిశేషములందు గుర్తింప వచ్చును.

౧౦. ఉక్తప్రత్యుక్తము

౫౪౫. కోప ప్రసాద జనితం సాధితేప పదాశ్రయం

ఉక్తప్రత్యుక్తమేవం స్వాచ్చిత్రగీతార్థ యోజితం

కోపప్రసాదజన్యము సాధితేపపదాశ్రయము చిత్రగీతార్థయోజిత మగునది యుక్తప్రత్యుక్త మగును. నాట్యోపయోగి యంత మిందిల్లుపజీవిత మగును. లక్షణశ్లోకములోని ప్రథమార్థమున భావి లక్షణ మేక దేశముగా సూచితము. ద్వితీయార్థమున పూర్వసమాకృష్ట మయిన వైచిత్ర్యభాగము నాట్యోపయోగిగా నిర్దిష్టము. ఇక నీ యర్థము సంభావ్యము. కోపప్రసాదజన్యము సాధితేపపదాశ్రయముగా నుండు క్తవచనము ప్రత్యుక్త మగును. చిత్రగీత మనదగిన ధ్రువాగానకావ్యము లోని యర్థము నాట్యంతమున సంయోజనము పొందగా నుక్తప్రత్యుక్తములోని వైచిత్ర్యము లాస్యాంగమున స్వీకృత మగును. భిన్నములుగా నుండు వాచ్యఖండలకములు రసావేశ మహి మాతిశయమున నె సమన్వయము పొందును. ఈ ఖండముల నీ విధముగ నె సంధానింప గలము.

“బాలే! నాథ! విముంచ మానిని రుషం రోషాన్మయా కిం కృతం? ఖేదోస్మాను, నమేఽపరాధ్యతి భవాన్ సర్వేఽపరాధా మయి తత్కిం రోదిషి గద్గదేన వచసా; కస్యగ్రతో రుద్యతే, నన్వేతన్మమ, కాతవాస్మి? దయితా, నాస్తీత్యతో రుద్యతే.

నాయకాపరాధమున వ్యాకుల యయిన యొక ముగ్ధాధిగయిందలి నాయిక. ప్రియునితో సంభాషించుట యిందున్నది. వరుసగా దీని యర్థ మిట్లు భావనీయము. “బాలా!” “ఏమి నాథా!,”

“మానిని! రోషము విడచవే!” “రోషము వచ్చి నే నేమి చేసితిని?”
 “నాకు భేదముగా నున్నదే” “నాకు మీ రేమియు నవకరింప లేదు.
 అన్ని యపరాధములు నాలోనె యున్నవి” “అయితే గద్గముగా
 నేడ్చెద వేల?” “నేనెవరి యెదుట నేడ్చితిని?” “ఇదిగో! నా యెదు
 టనే కదా!” “నీకు నే నెవరు?” “నీవుదయితవు గదే!” “కాదనే
 యేడ్చుచున్నాను” —

వీని కేకార్థ సమన్వయము రసావేశముననె గలుగును. రోష
 ప్రసాదాక్షేపముల గూడిన యుక్తప్రత్యుక్తము లిందు రమ్యముగ
 గలవు. ఇట్లే ద్విపదికా గీతార్థము లున్న స్థలము లందును కావ్యా
 ర్థము రసావేశమున సభిసీయమాన సుందరమై యభినయార్థ సమా
 వేశము పొందును. ఇట్టిది లోకపరిదృష్టము కాదు. అయిన నుపరంజ
 మునకై సాతిశయముగా నుపయోగించును. ఈ విచిత్రోపరంజన
 మంతయు రసావేశ వైవశ్య ప్రసాదము కల యుక్తప్రత్యుక్త లాస్యాం
 గముగ నుపజీవిత మగుచున్నది.

ధ్రువాగానములం దొక యభినయము స్థానకార్యముగ నాట్య
 నిరూపణమున నున్నది. అయినను కవి తాదృక్కార్య మొనరింప
 వలెనని ప్రయోక్త తాదృగీతము యోజింప వలెనని శిక్షణ బోధన
 మునకై యిది నిరూపితమయినది. “ఈ యంగ మెటనుండి యుపజీవి
 తమొ?” యనెడు శంకాశమనమునకై దీని రూపకాంగముగా చెప్ప
 వలసి వచ్చినది. సామాన్యాభినయములో నొక యభినయముగా
 నిది యున్నది. ఈ లాస్యాంగమున రోషప్రసాదజనితత్వము చెప్పు
 టచే “చిత్తవృత్త్యావేశస్థాన మీ యంగమునకు నివేశవిషయము”
 అని సూచిత మయినది. ఉక్తప్రత్యుక్త మహిమచే నాకాశభాషితా
 త్మక మయిన యతాకికస్వరూపమును గూడ స్వీకరింపవచ్చును.
 ఆకాశభాషిత సహచరము లయిన స్వగతజనాంతి కాపవారితకములు
 నుపలక్షితములు కాగలవు. లోకమున నిట్టి వెక్కడ సంభవింపవని
 నాట్యమున గూడ ప్రయోగగానము ప్రతిపేధింపరాదు. ఒకప్పుడు
 శ్రోతకు కాకతాలీయవశమున స్వచిత్తవృత్తితో నర్థసంవాద ముద
 యింపవచ్చును. బాణభట్టారకుని హర్షచరితములో భగవతి సర

స్వతి “యపరవక్త్ర” గీత మాకర్ణించి నప్పటి సంవాదసౌందర్యము సంభావనీయము. ఏతాదృశములు లోకమున నత్యంత మసంభావితములు కావు. లోకమున లేవని నాట్యమునందును ప్రత్యక్షకల్పము కానందున ప్రతీతియె యుండ దన్నచో నాట్యరూపతయె భ్రంశము పొందును. లోకసంభవాసంభవము లిం దకించిత్కరములు.

చి త్ర ప ద ము — భా వి క ము

౫౪౬. యత్ర ప్రియాకృతిం దృష్ట్వా వినోదయతి మానసం
మదనానలతప్తాంగీ తచ్చిత్రపద ముచ్యతే

౫౪౭. దృష్ట్వా స్వప్నే ప్రియా యత్ర మదనానలతాపితా
కరోతి వివిధాన్ భావాన్స్తద్వై భావిక ముచ్యతే

కొందరు చిత్రపదమని భావికమని రెండంగములు పఠించిరి. వాని లక్షణమిట్లు పలికిరి. వాని భావమిది. చి త్ర ప ద ము. మదనానలపరితప్త యొకర్తుక ప్రియాకృతి చూచి మానసము వినోదపెట్టుకొనుట చిత్రపదము. భా వి క ము. మదనానల పరితాపిత యొకతె స్వప్నమున ప్రియుని చూచి వివిధభావముల నుండుట భావికము. ఈ యధికప్రసంగము తగదు. లాస్యము దశాంగమని దశవిధమని ప్రసిద్ధి. తద్విరోధము సముచితము కాదు. ఈ ద్వయమున కుపయోగ మేనియు లేదు. అతాకికమయిన కైశికీవృత్తి కుపయోగించువైచిత్ర్యము రసాంశమున సర్వవిధముల నుపకారి యగునది లాస్యాంగద్వారమున గలుగునని యది సర్వము నిరూపితదశాంగములచే సంగ్రహీత మని స్పష్టము. వైచిత్ర్యస్వకార్య మీ దశకమున సంపాదిత మయినది. వైచిత్ర్య మనునది ప్రధాన మగు చిత్తవృత్త్యనువర్తనాంశమున విభావాద్యంశమున నుపరంజకభావమున నుండవచ్చును. అందు చిత్త వృత్త్యంశమున నుత్తమోత్తమక మున్నది. విభావాద్యంశగతముగా ప్రచ్ఛేదకము వలని వైచిత్ర్య మున్నది. కాక్వాద్యంశమునందు సైంధవకము వలన గలుగు వైచిత్ర్య మున్నది. లక్షణ గుణాద్యంశములో వైచిత్ర్యమునకు స్థితపాఠ్యము చాలును. అనువృత్తాంశమున త్రిమూఢము విచిత్రత కూర్చును. ఆహార్యము నందు నుపరంజక గీతాతోద్యయోజనము నందును పుష్పగండిక పర్యాప్తము. సాత్త్విక

సంఘటిలో నాసీనపాత్యకృత వైచిత్ర్య మావిర్భవించును. ఉపరంజక భావమున ధ్రువాగానభాగమున సర్వాతోద్యయోగమున కేయపదమున వైచిత్ర్యము కలుగు చున్నది. ఉక్తప్రత్యుక్తలాస్యాంగమున గలుగు వైచిత్ర్యము గీతార్థానుగతముగా పాత్రము కరుణార్థము వాచిక మభినయించుటలో కూడుకొని యున్నది. స్వరతాలానుసరణమున నుండు ద్విమూఢకము వలన నాంగిక వైచిత్ర్యమును గలుగుచున్నది. వ్యభిచార్యంశములోని వైచిత్ర్యము త్తమోత్తమకము వలన గలుగు చున్నది. కాగా వీని కతిరిక్తముగా నేయంశమును లేదు. కావున లాస్యాంగములు పదియని నిశ్చయించుటయే యుక్తము. వాగ్భాగ ముపరంజక మయిన నల్పము. స్వరసమయిన తద్వైచిత్ర్యమును ముని యధికముగ నె నిరూపించినాడు. అతాకిక మయిన వైచిత్ర్యాంశము రసమున సమతిశయితముగా నుపయోగించు ననుట మునికి సమ్మతము. నాట్యము రసాత్మక మనుటయే భరతునకు సమ్మతము. “అతాకిక వైచిత్ర్యసారో హి రసః” మా భట్టతోతు లిట్లే యనిరి.

“లక్షణాలంకృతిగుణా దోషాః శబ్దప్రవృత్తయః
వృత్తిసంధ్యంగ సంరంభః సంభారో యః కవేః కిల
అన్యోన్యస్యాచుకూలేన సంభూయైవ సముత్థితైః
ఝటిత్యేవ రసా యత్ర వ్యజ్యంతే హ్లాదిభిర్దైః
వృత్తైః సరలబంధైర్యత్ స్నిగ్ధైః చూర్ణపదైః తపి
అగ్నిష్టపౌద్యఘటనం భాషయా సుప్రసిద్ధయా
యచ్ఛేద్యకావ్యమాత్రం సదసభావానుభావకం
సామాన్యాభినయే ప్రోక్తం వాచ్యాభినయసంజ్ఞయా
ఏవంప్రకారం యత్కించిద్వస్తుజాతం కథార్పితం
అనూనాధిక సామగ్రీ పరిణామోన్మిషద్రసం
రసపోషాయ తజ్జాతం లోకాత్ నాట్యజగత్ స్వయం
ప్రతిభాయాః ప్రగల్భాయాః సర్వస్వం కవివేదసః”

లక్షణము లలంకారములు గుణములు దోషములు శబ్దప్రవృత్తులు వృత్తులు సంధ్యంగములు వీని సంరంభమంతయు కవి సంభా

రము. ఇవి యన్నియు సన్యోన్యానుకూల్యమున సంగతములై సముల్ల సితము లయినచో రసము లక్లిష్టముగ వ్యక్తము లగును. వృత్తముల సరలబంధము, చూర్ణపదముల స్నిగ్ధత, భాషలోని సుప్రసిద్ధత, యశ్లిష్టహృద్యముగా ఘటనము పొందినప్పుడు తాదృశ మేదేని కావ్యమాత్రమై రసభావముల కనుభావక మగును. ఇదియంతయు నాచార్యభినయ మనుపేర సామాన్యభినయమందు సూచితమై, కథా ర్పిత మయిన యేవంప్రకార మే వస్తుజాత మయినను సముచిత సామగ్రీ సంపత్పరిణామమున రస మున్మిషింప జేయును. నాట్యజగ మంతయు రసపోషమునకై స్వయ మవతరించినది. అందు కవివేధసుని ప్రగల్భప్రతిభాసర్వస్వము సాక్షాత్కరించును.” ప్రగల్భప్రతిభ యంతట సంభావనాప్రాణనముతో నుండును. అది లోకమున సంభ వించిన సంభవించు గావుత. కాని యదియె పరమార్థము కాదు. కవివాణి లోకోత్తర సంభార సంయుక్తమై సాధారణతాప్రాణ మగుట హతాత్తుగా రసమయి యగును. ఇది భట్టతాత్పర్యము. ఇది భరతభావము. ఇది య భి న వ భా వ ము.

అ భి నే య కా వ్య ని ర్మి తి

ప్రయోగాభిజ్ఞులు లాస్యంగముల స్పష్టలక్షణమును లాస్య విధానమున తెలియ వచ్చును. లాస్యంగములలోని యుపజీవన మిచ్చు భాగములు మాత్రమె యిందు విచిత్రతా దర్శనమునకై ప్రదర్శితము లయినవి. ప్రసంగము పరాహతము కాకుండుటకై లాస్యంగముల సమగ్రరూపము నిచట నుల్లేఖింపము. కవుల సుఖ ప్రమాణమునకై దశరూపక లక్షణము రాశీకరించి నిరూపించుట సముచితము.

౫౪౮. పంచనంది చతర్మత్తి చతుష్టప్తంగ సంయుతం

పట్టింశల్లకణోపేతం గుణాలంకార భూషితం

౫౪౯. మహారసం మహాభోగ ముదాత్తవచనాన్వితం

మహాపురుషనంచారం సాధ్యాచారజనప్రియం

౫౫౦. సుశ్లిష్టనంది సంయోగం సుప్రయోగం సుఖాశ్రయం

మృదుశబ్దాధిధానం చ కవిః కుర్యాత్తు నాటకం

సుకవి యభినేయకావ్యము నీ విధముగా నిర్మింప వలెను. ఇందు నాటక మనునది సర్వాభినేయ కార్యమాత్రోపలక్షణము. అయిదు సంధులు సంభవించునేని కూర్పవలెను. కొన్నిటిలో నయిదు కుదురవు. అందుచే పంచసంధి యనుట సంభవార్థకము. నాలుగు వృత్తులు కైశిక్యాదులు. అరువదినాలుగు సంధ్యంగములు సుసంగతములుగా నుండవలెను. కావ్యలక్షణములు ముప్పదియూ రుండవలెను. గుణాలంకార భూషితము కావలెను. మహారసము = పురుషార్థోపయోగులగు రసము లుండుట; “మహాంతో రసాః యత్ర.” మహాభోగము = రంజనాప్రధాన మయిన రస ముండుట యని భావము. “ఆభోగ” మని కొందరిభావము. మహారసము మహాభోగ మనుటలో నీ భావము సూచితము కా గలదు. రస మొక్కటి. అది మహారసము. శృంగారాదు లవాంతర కాల్పనిక స్వరూపములు. ఈ యంశము నిరూపితచరము. కావ్యము పార్వంతిక మహాప్రతీతిలో మహారస సముచితము లయిన విభావాదివిశిష్టతలు కలది కావలెను. అప్పడట్టి కావ్యము సహృదయసామాజికులకు మహాభోగ మగును. అభినేయముదాత్తవచనాన్విత మగుచో శ్లేషప్రసాదాది గుణాభోగముల స్వీకరించును. మహాపురుష సంచారము సాధ్యాచారజనప్రియ మగుట యుదాత్తతానిదానము. సుశ్లిష్టసంధిసంయోగముగా నుండుటచే సంధ్యంతరములును సమాసీతము లగును. సుప్రయోగ మనుట లాస్యంగసూచకము. సుఖాశ్రయ మనుట ఛందోవృత్త వైచిత్ర్యము సూచితము. కావ్యమున వివక్షితార్థము మృదు శబ్దములచే నభిహితము కావలెను. కాగా మాధుర్య ప్రసాదార్థవ్యక్తిగుణముల ప్రకర్షము సూచిత మయినది. కవి నాటకము నిట్లు నిర్మింపవలెను. ఇట్లు నాటకము నిర్మించునాతడె కవి.

గగం అవస్థా యా తు లోకస్య సుఖదుఃఖసముద్భవా
నానాపురుషసంచారా నాటకేనా విధియతే

లోకమునకు సంబంధించిన సుఖదుఃఖ సముద్భూత మయిన యవస్థ నానాపురుషసంచారము కలదై నాటకమున నిబద్ధ మగును. నానాపురుషులం దా యవస్థ యేక భావానుప్రవేశము కలదై సంచా

రము పొందును. రసాత్మక మయిన యనుప్రవేశమున సంచారము కలదగును గాన నా యవస్థ రసరూపత్వము పొందున దగును. నాటకమున విధీయమాన మగుట సంపాద్యమాన మగుట సర్వము రసరూపతానయన ముద్బోధించును. నాటకము నందుపనిబద్ధము లగునవి యన్నియు రసావస్థానములగుట మొదట నిరూపితమై, జ్ఞానము శిల్పము విద్యకల కర్మయోగము సర్వము నాట్యము నందున్నది. ఇందు లేనిది లేదు. నానావస్థాంతరాత్మక మయిన లోకస్వభావ మంగాద్యభినయ యుక్తమై నాట్యమగు ననుటయు నిరూపిత మయినది. దేవతలు ఋషులు రాజులు మేధావులు వీరందరి పూర్వవృత్తానుచరితమే నాటక మగును. పూర్వవృత్తానుచరితము నాటకశబ్దార్థ మెట్లగుననుకొందురు కాబోలు. ఇదిగో!

౫౫౨. యస్మాత్స్వభావం సంత్యజ్య సాంగోపాంగ గతిక్రమైః

ప్రయుజ్యతే జ్ఞాయతే చ తస్మాద్వై నాటకం స్మృతం.

౫౫౩. సర్వభావైః సర్వరసైః సర్వకర్మప్రవృత్తిభిః

నానావస్థాంతరోపేతం నాటకం సంవిధీయతే.

ప్రయోక్తలు ప్రయోగసమయమున లోకసిద్ధమయిన స్వభావమును విడనాడి సాంగోపాంగములయిన గతిక్రమములతో ప్రయోగము నిర్వహింతురు గాన నిది నాటక మయినది. “నట నతౌ” అని ధాతువు. తదర్థము నమనము. స్వభావత్యాగమున ప్రహీయభావముతో నుండుట నాటకపదార్థమున గోచర మగును. సర్వభావములతో సర్వ రసములతో సర్వకర్మప్రవృత్తులతో నానావస్థాంతర సముపేతముగా నాటకసంవిధాన మున్నది. ఇట్టి దీని నిర్మాణమునకే కవి యతించిన కవి యగును. లోకస్వభావము చూచి నరుల బలాబలములు గుర్తించి వారి యంగ రంగ భోగ రాగములు తెలిసి యుక్తు లుక్తులు పట్టి నాటకమును నిర్మింప వలెను,

౫౫౪ భవిష్యతి యుగే ప్రాయో భవిష్యంత్యబుధా నరాః

యే చాపి హి భవిష్యంతి తే యత్ప్రశుతబుద్ధయః

౧౧౧ కర్మశిల్పాని శాస్త్రాణి విచక్షణబలాని చ
నర్వాణ్యేతాని సశ్యంతి యథా లోకః ప్రణశ్యతి.

౧౧౨ తదేవం లోకభాషాణాం ప్రసమీక్ష్య బలాబలం
మృదుశబ్దం సుఖార్థం చ కపః కుర్వాత్తు నాటకం

రానున్న కాలమున మానవు లందరు సామాన్యముగా సబుధులగుదురు. వారును యత్నశ్రుతబుధులు. యత్నమున విందురు. బుధులు సంపాదించురు. కర్మలు శిల్పములు శాస్త్రములు పరిశీలనములు బలములు సర్వవిశేషములు నష్టప్రాయము లగును. అప్పుడు లోకమే నష్ట మగును. కాన నా సమయమున లోకభాషల బలాబల రీతుల గుర్తించి కవి మృదుశబ్దముగా సుఖార్థముగా నాటకమును నిర్మింపవలెను. త్రేతలోని యీ మాట ద్వారా కలియుగ విశేషములను సూచించు చున్నది. ఆ యుగములందు కర్మశిల్పాదులె నశించుననుట కాదు. ఈ వచనము సమస్తసామ్రాజ్యంగోపలక్షణము. అప్పుడు కవి నిర్మింపవలయు ననుట కవిపర మయిన యుపదేశము. కాని నటులు ప్రయోగింతురు. సహృదయులు తెలియుదురు గావున వారలకును స్వభావపరిత్యాగపురస్కర మయిన నమనము సంభావనాకృత మయిన యాచిత్యానుసారమున చెప్పదగియె యున్నది.

౧౧౩. చేక్రిడితాద్యైశ్యబైస్తు కావ్యబంధా భవంతి యే

వేశ్యా బవ న తే భాంతి కమండలుధరై ర్ద్విజైః

చేక్రిడితము మొదలయిన వైయాకరణ గ్రాహ్య శబ్దములతో కావ్యబంధము లుండునేని కమండలువులు ధరించిన ద్విజులతో వేశ్య లున్నట్లు రమణీయముగా నుండవు రసభావోచితము లయిన శబ్దముల సంపత్తి యుండవలయు ననుట యిందలి యుపదేశము. ఇప్పటి కీ నిరూపించిన దంతయు దశరూపవిధానము. కవిప్రయోక్తలనుసరింప దగిన విశేషములు సవిశేషముగా నిరూపితము లయినవి. ఈయుక్త సంవిధానసమీక్ష కథావిస్తృతికి రసభావఘటన మున కుపయోగించు ననుట పునరుక్త మయిన నావశ్యక మగుచున్నది.

వృత్తివివేకము

వృత్తిభేదమున కావ్యభేదము కలుగును. వృత్తులేమో తెలియలేదు. వాని యవధారణ మావశ్యకము. కాయవాఙ్మనసముల చేష్టల వైచిత్ర్యసహితములై వృత్తు లగును. కాని యా చేష్టలు సమస్తజీవలోకమున వ్యాపించినవై యిదంప్రథమముగా ప్రవర్తించినవి కాక చిరకాలముగా ప్రవర్తించునవై ప్రవాహరూపమున ప్రసరించుచున్నవి. అయిన నవి విశిష్టహృదయవేదమున గూడుకొనిన వయినచో వృత్తు లగును. నాట్యోపకారు లగును. ఆవేశము తారతమ్యస్వరూపమున నుండుటచే తాకిక మలౌకిక మని రెండువిధములు. అందు తాకికావేశము సుఖదుఃఖముల తారతమ్యకృతముగా నుండునే కాని రసాగమమున సమాస్వాద్యము కాదు. రసమీమాంసలో నీ యంశము విఫలముగ నె విశదీకృత మయినది. అతాకికావేశ మావేశమే కాదు. కవికి వలె సామాజికునకు వలె ననావేశ మయిన నావేశమయముగ నుండును. ఒకానొక సముచితావసరమున హృదయసంవాదసరసమై భాసించు నదియే సాధారణ్యాస్థితిలో చమత్కారగోచర వ్యాపారవిశేషముగా రసోపకరణము కాగలదు. అట్టి విధానము కృతయుగారంభమున భగవానుడు వాసుదేవునకు సంబంధించి రమ్య మయినది. సకలసిద్ధికై వాసుదేవు డొనరింప వలసిన కర్తవ్యమేదియు లేదు. లోకానుగ్రహమే భగవానుని కార్యలీల. లోక సాధారణభావమున నాత డావేశమయ్యుడుగా భాసించుటయే కాని యాత డనావేశుడు. మొదట భగవానుడే యట్టివాడు. ఈ వృత్తి విషయమున పూర్వస్పృహిత మయిన వ్యాపారమును గుర్తింప వలెను. ప్రలయ మహారజనీ ప్రస్తావముతో దీని నిరూపింప వలసి యున్నది. అప్పుడే కదా ప్రపంచ మంతయు ప్రభ్రష్ట మయినది. అచ్యుతభగవాను డీ జగమేకార్ణవ మొనరించి నాగపర్యంకమున శయనించి యుండగా వీర్యబలమున మత్తు లయిన మధుకైటభు లను నిద్ద రసురులు వచ్చి యుద్ధ మొనరింప వలెనని యనిరి. బాహువు లప్పళించుచు భూత భావన ప్రభువును జూను ముష్టి ఘాతముల బొడిచి యుద్ధ మొనరించిరి. సముద్రము కంపించు నట్లు నానాధిక్షేపములతో పరుష

వచనములతో తూలనాడిరి. వారట్లు పలుకుచుండగా విని వ్యధపడి బ్రహ్మ యిట్లనెను. “కిమిదం భారతీవృత్తిః వాగ్భిరేవ ప్రవర్తతే” ఏమిది! కేవలము మాటలతో భారతీవృత్తి సాగినదే! ఉత్తరోత్తర మతిశయించి నదే! మితి మీరినదే! వాసుదేవా! ఇక వీరి వధింపుము!” ఈ బ్రహ్మవచనము విని మధుసూదను డిట్లనెను.

౫౫౮. కార్యహేతర్మయా బ్రహ్మన్! భారతీయం వినిర్మితా
వదంతాం వాక్యభూయిష్ఠా భారతీయం భవిష్యతి

“బ్రహ్మ! ఒక కార్యమునకై నీ భారతిని నిర్మించితిని. ఇక నిది కవుల వాక్యరచనాతిశయము కలదై “భారతి” కాగలదు. వీరి నిక వధించెదను.” ఈ సందర్భములో నీ యంశమును గుర్తింప వలెను. కృతయుగములో నీ వృత్తివ్యవహారము వెలువడినది. శ్రేతాయుగములో నిది యన్యుని పొందలేదు. ఆదికవి వాల్మీకి యట్టివాడని ప్రవాద మున్నది. ప్రలయానంతరము కృతయుగము రాసున్నప్పు డా సంధ్యవసరమున నడ్డుతగిలిన వారి దర్పము పోగొట్టి విఘ్నముల దూరికరించి సమారభించు సృష్టిసంప్రతిలో “కొంతకాలమునకు వాల్మీకిముని ప్రాదుర్భవింప గలడు అను సాధారణ్యాశయముననె విఘ్న దేవుడు వృత్తిప్రప్త యయినాడు. ఆతడై వృత్తినిర్మాత యని యిందు నిర్దిష్ట మయినది. మధుకైటభులు వృత్తినిర్మాతలు కారు. వారు తొకికావేశపరులు. ఉద్రిక్తతమ మయిన తమోగుణము కలవారు. వారి స్వాంత మట్లు తమస్సంతానిత మయినది. వా రసిద్ధ్యామయులయినారు. ఆనందసార మనునది విద్యావకాశవశమున హృదయ కమలము వికసింపగా పరిమలరూపమున నుండును. అది రసోపయోగి. అందు వ్యాపారావేశము లేదు. అట్టి దది దైత్యులందు సంభవింపదు. భగవానునందె సంభవించును. నటునివలె ననావేశదర్శను డగుట వలన భగవానుడై వృత్తిప్రవర్తయిత, మధుకైటభులు కారని గుర్తించిన బ్రహ్మ “కిమిదం భారతీవృత్తిః వాగ్భిరేవ ప్రవర్తతే” యని నాడు. బ్రహ్మ యిట్లనినా డనుటచే నాత డప్పుడు ప్రేక్షకత్వము వహించినా డని భావము. ఈ వృత్తులకు సామాజికహృదయము లందె విశ్రాంతిప్రాధాన్య మున్నది. రసచర్వణ సామాజికనిష్ఠము కదా! వృత్తులకు నాట్యోపయోగము కార్యద్వారముననె కలుగును.

వాచికప్రాధాన్యమున్నప్పుడు భారతీవృత్తి భారతీశబ్దమున వాక్కునిరిప్ప మగును.

యుద్ధమార్గవిశారదులయిన మధుకైటభ దైత్యులిద్దరు శుద్ధావికృతాంగములతో యుద్ధమొనరించిరి. అంగహరణములతో గూడుకొనిన యంగవిక్షేపములను వారు ప్రయోగించిరె కాని వారు త్రేక్షించిన వైచిత్ర్యమేమియు నందు లేదు. వారట్లు యుద్ధమొనరించునప్పుడు.

౫౫౯. భూమిసంయోగ సంస్థానైః పదన్యాసైర్ధరే ప్రదా

అతిభారోఽభవద్భూమేః భారతీ తత్ర నిర్మితా

శ్రీవిష్ణు పాదవిన్యాసములచే భూమి కతిభారము కలిగినది. విష్ణుపదములు భూమిసంయోగమున ఉద్భుట్టితసంకుచితాదిరూపమున సంస్థానము కలవైనవి. అట్టి పాదవిన్యాసములచే నతిభారము కలిగినది. అతిభారమని యక్షరసామ్యమున గూడ భారతీనిర్వచనము సూచితము. ఇందు నటవ్యాపారమున్నను ఆంతరవికల్పాత్మకములయిన వాక్కుల సంజల్ప బాహుల్యమున్నప్పుడే భారతీవృత్తి యగునని సూచితము. వాసుదేవుని నానాపదవిన్యాస సమ సమయమున వాగ్వ్యాపారమయిన భారతీవృత్తి నిర్మితమయినది.

౫౬౦ వల్లితైః శార్దూలముష ప్రీప్తే ర్దీప్తతరై రథ

సత్వాధికై రసంభ్రాంతైః సాత్వతీ తత్ర నిర్మితా

శ్రీవాసుదేవుని తీవ్ర దీప్తతర వల్లితములచే సాత్వతీవృత్తి నిర్మితమయినది. అప్పటి యా వల్లితముల సంభ్రాంతములు సత్వాధికములు. మనోవ్యాపారాధిక్యమున్ననె సాత్వతీవృత్తి కలుగును. సత్సత్వరూపమున్న వారలకె యిది కలుగును. ఈ యుద్ధసమయములోని సత్వము పరచ్ఛిద్రావ్యేషణమునకు తగిన యుపాయములతో గూడిన యొకానొక లాఘవప్రక్రియ. ఇం దప్రతితాన మయిన వైచిత్ర్యముండును. తదుత్త్రేక్షిత మయిన ప్రకాశముండును. ఇట్టి సత్వాధికవల్లనములె సాత్వతీని నిర్మించినవి.

౫౬౧ విచిత్రై రంగహరైస్తు దేవే లీలాసమన్వితైః

బబంధ యచ్చిఖాపాశం కైశికీ తత్ర నిర్మితా

వాసుదేవుడు డప్పుడు లీలాసమన్వితము లయిన విచిత్రాంగ హారముల ప్రదర్శించెను. ఆ యంగహారము లందె శిఖాపాశము బంధించెను. అప్పుడు కైశికీ నిర్మిత మయినది. వాసుదేవుడు స్వయముత్పేక్షించిన వైచిత్ర్య మొకటి యిం దున్నది. అదిలేక యుద్ధవిశారదు లగు దైత్యుల నిర్జించు తెట్లు? వారిద్ద రేకాగమానుసంధానమున సంబుద్ధి సంబోధన సంబంధము కలవారై యుద్ధమొనరించుచున్నారు. జయుమెవ్వరికో? పరాజయ మెవ్వరికో? అందుననె విష్ణువు పట్టబంధము బంధించినారు. శృంగారస్థానము లయిన లక్ష్మీసంభోగాదుల నాత డప్పుడుస్మరించెను. లీలతో విలాసముతో కేశపాశము బంధించుచు నుదాసీనముగ నుండెను. అప్పటి లీలారచనమె కైశికీ నిర్మితి హేతు వయినది.

౧౬౨ సంరంభావేగ బహులై ర్నానాచారీ సముత్థితైః

నియుక్తకరణైః ప్రితైః ఉత్పన్నారభటి తతః

విష్ణువు దైత్యులతో నియుద్ధ మారంభించినాడు. నియుద్ధమునకు సముచితము లయిన చిత్రవిచిత్రము లగు కరణములు ప్రయోగించినాడు. అవి యన్నియు నానావిధచారీమండలముల కలయికతో సముత్థితము లయినవి. వానిలో సంరంభ మావేగము బహులముగా నున్నది. సామాన్యముగ నిశ్శృంకముగ ప్రవర్తించువారు చారీమండల గతులలో దిగబడిపోవుదురు. వారిని సుఖముగా జయింప వచ్చును. అట్టి చారీగతిలో కాని కరణప్రయోగములో గాని వాసుదేవునకు పరిశ్రమాపనయమును సంపన్న మగును. దైత్యు లావిష్టులు. విష్ణు వనావిష్ట దేవుడు. ఇప్పటి చిత్ర నియుద్ధ కరణములతో నారభటి యుత్పన్న మయినది.

౧౬౩ యం యం దేవస్సమాచప్తే క్రియాం వృత్తిమ సంస్థితాం

తాం తదర్థానుగైర్హస్తైః ద్రుహణః ప్రత్యపూజయత్.

శ్రీవాసుదేవదేవు డే యే క్రియను వృత్తిసంగత మగునట్లు స్వసమారంభమున సూచించెనో యా యా వృత్తిసంస్థిత మయిన క్రియను బ్రహ్మ తదర్థానుగతము లయిన విధానములచే పరిపూజనము చేసెను. నాలు గివి యిట్లు వృత్తులయినవి. క్రియాసర్వస్వ మంతయు

వృత్తిచతుష్టయ వ్యాప్త మగును. వాఙ్మనఃకాయచేష్టల కలిరిక్తముగా నే కర్మము నుండదు. క్రియూశూన్య మయిన యంత మెచట లేదు. మూర్ఖామోహ మరణాదులలో గూడ సూక్ష్మ ప్రాణ పరిస్పందానులచే సంచిత పరిస్పందమును సంభావింప గలము. మృతు డగువాడు తామ్రపాపాణకల్పుడు. మృతవృత్తి కథనమున స్వపర మేమియు నుండదు. తదన్యుల శోకాదివిభావనము చక్కగ ప్రతిపాదించినచో కావ్యాంగము కాగలదు. అట్టి దది కరుణరసాక్రాంతమై కావ్యమున వ్యావర్ణనీయ మగును. కార్యసందర్భము సర్వము రసభావపర్యవసిత మగును. రసభావములు చేతనములందే యుండును. చేతనులలో వ్యాపారత్రయ శూన్యముగా నే కావ్యాంత ముండదు. వృత్తిచతుష్టయము వ్యాపారత్రయానుగతముగా నున్నది. వాచికముబారతి. సాత్వికము సాత్వతి. కాయకము కైశికి యారభటి. లలిత లీలా విలాస కాయక్రియ కైశికి యయినది. సముద్ధత గతిక కాయక్రియ యూగభటి యయినది. ఇట్లు వృత్తులు నాలుగై యగుచుండగా గొందఱు భరతాభిప్రాయమును హృదయసంవాదమున గుర్తింపజాలక పంచ వృత్తులని రెండే వృత్తులని యనిరి. ఆ పండితసహృదయమృన్ములు పరికల్పించిన ప్రవాదముల పరిశీలింప నక్కఱలేదు. ఇది యిదివరలో సిద్ధిత్ ప్రాయ మయిన నిపుడు ప్రదర్శిత మయినది.

మధు కైటభ దైత్యు లిద్దఱు నిహతు లయిరి. అప్పుడు బ్రహ్మ శత్రుసూదను డయిన వాసుదేవ నారాయణుని చేరి యిట్లనెను. బ్రహ్మ భక్త్యావేశవృత్తి కలవాడు. కవియు నట్లే కావలెను. రసాధిష్ఠత్వమే కవి ముఖ్యరూపము. అతని విస్తారకాత్మక మయిన వర్ణనా సంపదయు రసనిష్ఠమే కావలెను. బ్రహ్మ వాక్కిది.

౫౬౩. ఆహో ! విచిత్రైర్విషమైః స్ఫుటైః సలలితైరపి
అంగహరైః కృతం దేవి ! త్వయా దానవనాశనం

౫౬౪. తస్మాదయం హి లోకస్య నియుద్ధనమయక్రమః
సర్వకాస్త్రవిమోక్షిమ “వ్యాయ” సంఖ్యో భవిష్యతి

దేవా ! లలితాంగహారములతో దానవనాశన మొనర్చితివే !
నే ప్రదర్శితాంగహారములందు విచిత్రత యున్నది. విషమత్వ

మున్నది. స్ఫుటత్వమున్నది. అవి సలలితములు. ఇక నిట్లున్నామి యీ మల్లయుద్ధరీతి సర్వవిధశస్త్ర విమోక్షములం దనుగతమగును. అందిది “న్యాయము” అనెడు సంజ్ఞ కలది కాగలదు. మీరు ప్రదర్శించిన యీ యంగహారములు ప్రసిద్ధ శస్త్రాగమములందు గోచరింపవు. ఇందలి ప్రకారములు శస్త్రశాస్త్ర కోవిదుల కగమ్యములు. ఇవి యద్భుతములు. సర్వలక్షణ ప్రసిద్ధము లయినను చిత్రములు స్వాధ్యోతేప్రీత వైచిత్ర్యము కలవి. ఇవి యన్నియు లోచన గోచరములై యతిరమ్యములుగా నున్నవగుట సలలితము లయినవి. దేవా! ఈ నియుద్ధ సమయ క్రమములు నీవె యావిష్కరించితివి. భవదుపజ్ఞాతము లయిన వైచిత్ర్యములతో నివి యుపబృంహితములై యున్నవి. వైచిత్ర్యమున్నను శస్త్రాగమపరిత్యాగము లేదు. “నియుద్ధ క్రమః = క్రమః పరిక్రమణం క్రమో వా శత్రు విక్రమణ యోగేపి గతాగతస్య నిభృతం శస్త్రాదిశూన్యం యుద్ధం నియుద్ధం మల్లయుద్ధం.” శత్రువు విక్రమించునప్పుడు గతాగతములకు సంబంధించిన శస్త్రాది శూన్యమగు నిభృత మయిన యుద్ధమును నియుద్ధ మందురు. ఇదియే మల్లయుద్ధము. ఇందలి పరిక్రమణము క్రమము నియుద్ధక్రమము. ఈ విశిష్టత ప్రకృతము కేవలము మల్లయుద్ధగతముగా నున్నను నానా వైచిత్ర్య సంబంధమున సర్వవిధ శస్త్రాస్త్రయుద్ధములలో నుపయోగింప గలదు.

౫౬౫. న్యాయశ్రితై రంగహరైః న్యాయచైచ్చివ సముత్తితైః

యస్మాద్యుద్ధా నివర్తంతే తస్మాన్న్యాయాః ప్రకీర్తితాః

సాంకేతిక మయిన న్యాయ పదమున కిందు స్వరూపకథనమున్నది. ఆంగికాభినయ నిరూపణములో న్యాయ శబ్ద నిర్వచనము నిరూపితమే. అయినను ప్రకృతస్మృతి కిట్లు నిరూపింతుము. ఆ యాక్రియలకు సముచితము లయిన యంగముల సమకాలముననే ప్రచరింప జేయుట సృత్తమాతృక యందురు. రెండుగాని మూడుగాని నాలుగుగాని సృత్తమాతృకలు పరస్పరము సంసక్తములై యుండునట్లుగా నేకక్రియగా నాచరించినచో కరణ మందురు. కరణముల యత్రుటిత ప్రయోగ మంగహారము. ఇట్లే యుద్ధాదులలో సృత్తమాతృకా స్థానమునందు స్థానకాది క్రియావిశేషములను సంకేతించిరి. వానికి

న్యాయ సంజ్ఞ ప్రసిద్ధ మైనది. అంగసముచిత క్రియ న్యాయశబ్దమున గుర్తింప వలెను. పరభంగముతో నాత్మరక్షణముతో నియద్ధమున నెదుర్కొను మల్లర క్రియావిశేషము “న్యాయము” అనదగును. కాగా న్యాయమున నుదయించిన న్యాయాశ్రితము లయిన యంగహారములచే యుద్ధములు ప్రవర్తించును గాన న్యాయమును వ్యవహారము ప్రవర్తిత మయిన దని శ్లోకభావము. చారీగతులలో నిది జనించినది. నానాచారుల కిది యాశ్రయ మయినది. కాన నిది న్యాయ మయినది. వేదకుక్షి నిక్షిప్త మయిన యిది చారీసమాకుల మయిన యశ్రుజాలమున గూడ ప్రయుక్త మయినది. నాట్యప్రయోగము లందును నానా భావసమన్వితములు కావ్యబంధసమాశ్రయము లయిన వృత్తులుగా నిరూపితము లయినవి. ఇట్లు వృత్తుల స్వరూప పరిచయము సూచిత మయినది. ఈ వృత్తుల కిక నాట్యము ననుసరించిన యవతరణ విధానమును వ్యాఖ్యానింప వలయును.

౫౬౬. చరితై ర్యన్య దేవన్య జప్యం యద్వాదృశం కృతం
ఋషిభి స్తాదృశీ వృత్తిః కృతా పాఠ్యాది సంయుతా

౫౬౭. నాట్యవేద నముత్పన్నా వాగంగాభినయాత్మికా
మయా కావ్యక్రియాహేతః ప్రక్షిప్తా ద్రుహితాజ్ఞయా

౫౬౮. ఋగ్వేదాద్భారతీ క్షిప్తా యజుర్వేదాచ్చ సాత్వతీ
కైశికీ సామవేదాచ్చ శేషా చాధర్వణాదపి

భగవద్విశ్వచరితములు నాట్యగర్భాభేయములుగా నున్నవి. బ్రహ్మ వీని నన్నిటిని భావించి పూర్వము తదుపలక్షితముగా స్తోత్ర కావ్యరూప మగు జప్యము నిర్మించినాడు. అది భావాదిచేష్టాప్రథానమై వెలసినది. బ్రహ్మపుత్రులు ఋషులు బ్రహ్మజప్యము ననుసరించి పాఠ్యాదులతో కూడి యుండునట్లుగా నా వృత్తి ననుసరించిరి. పాఠ్య ప్రధానము భారతి. అభినయప్రధానము సాత్వతి, అనుభావాదుల వలన నావేశమయముగా రసప్రధానముగా నుండునది యారభటి, కైశికీ గీతవాద్యాద్యుపరంజక ప్రధానము. నాట్యవేదోత్పత్తి నిరూపణావసరములో వేదచతుష్టయమునుండి సంక్రమించిన విశేషముల నిరూపించితిమి. ఇట్లు బ్రహ్మసంప్రదాయమున వెలసిన నాట్యవేదోత్పన్నము వాగంగాభినయాత్మక మయిన యీ వృత్తిని బ్రహ్మ

యాజ్ఞానుసారమున కావ్యక్రియార్థమై కూర్చితిని. (కర్త భరతుడు.) కావ్యరూపతాపాదనము కావ్యక్రియ. అభినేయకావ్యముల కనభినేయ కావ్యములకు వైలక్షణ్యము సంపాదించుటకై యివి ప్రక్షిప్తము లయినవి. (ప్రకర్షణ క్షిప్తాః) భగవద్వాసుదేవుడు నంశావతారరూపుడు. దురాచరితములు దైత్యులొనర్తురని సంభావించి వారి వ్యయమున కవతరించిన యవ్యయోదయమూర్తి. ఈ వృత్తు లెట్లు వచ్చినవి? ఈ యాశంకాసమాధిగా నిది సంభావ్యము. ఋగ్వేదమునుండి భారతి, యజుర్వేదమునుండి సాత్వతి, సామవేదమునుండి కైశికి, యాధర్వణమునుండి శేషము పర్వము సంగృహీత మయినది. పరమేశ్వరుడు ఛందోమయుడు కదా! ఛందోమయ వాసుదేవస్వరూపము నుండి వృత్తిప్రకాశము సంగృహీత మయినది.

భారతీ వృత్తి

౫౬౯. యా వాక్రూపానా పురుషప్రయోజ్యా త్రిపర్జితా సంస్కృత పాత్యయుక్తా
స్వనామధేయైః భరతైః ప్రయుక్తా సా భారతి నామ భవేత్తు వృత్తిః

ఈ సంకేతితము లయిన వృత్తులు లక్ష్యమునందు పరస్పర సంకీర్ణరూపములై బహురూపములుగా నున్నవి ఇట్లున్నప్పు డొకటి ప్రధానమై యుండవలెను. అప్పడితరము లప్రధానముగ నవభాసింప గలవు. ఈ వివేకము ప్రదర్శించుట కీ యుత్తరగ్రంథ మావశ్యకము. వాఙ్మనఃకాయచేష్టాంశములలో నే చేష్టాంశము కాని పరస్పర మసంకీర్ణముగ నుండదు. కాయచేష్టలు సూక్ష్మమానసచేష్టలతో సూక్ష్మ వాచికచేష్టలతో వ్యాప్తములై యుండును. శబ్దానుగమరహితముగా నెట్టి ప్రత్యయమును లోకమున నుండదు. “న సోస్తి ప్రత్యయో లోకే యః శబ్దానుగమాదృతే” మానస వాచిక చేష్టలు కూడ నవశ్యము సూక్ష్మముగా కాయపరిస్పందముతో మందప్రాణ వ్యాపార రూపముతో నుండునే కాని తదతిరిక్తముగా నుండవు. ఈ యంశమునె కొంద రనిరి. “దేహి యగ్ధక్రియ లన్నిటిలో వాక్కన్నిటి నీహ విషయముగ చేయును. వాక్కుత్రక్కుమించినచో దేహి విసంజ్ఞు డగును. కావ్య కుడ్యముల వలె నగును.” అగ్ధక్రియాసు వాక్సర్వాన్సమీహతి దేహినః “తదుక్తాంతౌ విసంజ్ఞోయం దృశ్యతే కావ్యకుడ్యవత్.”

నాట్యము నందలి పరిస్పంద మేదేని రసోపయోగి లాలిత్యభాగ శూన్యముగ నుండదు. కాన వృత్తు లన్నియు నన్యోన్యసంయుతములు. కేవలము ఒకచో నొకటి కొంత యధిక మగుటచే ప్రధానముగా నట్టి వ్యవదేశము ప్రవర్తిత మయినది.

భారతీప్రాధాన్య మీ విధముగ నుండును. భారతి వాక్రూపానము. పురుషులచే ప్రయోగింపదగినది. స్త్రీనర్జితము. కైశికి లోని ప్రాధాన్యము స్త్రీకృతము. భారతి సంస్కృతపాఠ్యముక్తము. కైశికిలో ప్రాకృతపాఠ్య లాలిత్య మున్నది. ఈ భావతిని భరతసంతాన మగుట భరతహితు లయిన నటులు భరతుని ద్వారమున వంశకర నామధేయము కలవారు ప్రయోగించిరి కావున భారతీవృత్తి యయినది. ఈ భారతీభేదములు నాలుగు గలవు. అవి దీని కంగములు. కాని ప్రకారములు కావు. వీనిలో భారతీవృత్త్యంశ మున్నది. వీధి ప్రహసన మనునవి రూపకభేదము లగును గాని రూపకమున కంగములు కావు. నాట్యమున కంగ మగు ననుట నాట్యము సముదాయ రూప మని చెప్పిన ట్లగును.

౧ ప్రరోచన

౩ వీధి

౨ ఆముఖము

౪ ప్రహసనము

క్రమముగా నీ నాలుగంశముల స్వరూపలక్షణ మిట్లుండును.

౧౭౦. జయాభ్యుదయినీ చైవ మంగల్యా విజయావహా

సర్వపాపప్రళమనీ పూర్వరంగే ప్రరోచనా

౧౭౧. నటి విదూషకో నాచి పారిపార్శ్వక ఏవ వా

సూత్రిధారేణ సహితాః సంలాపం యత్ర కుర్వతే

౧౭౨. చిత్రైర్వాక్యైః స్వకార్యైర్వీధ్యంగై రన్యథాపి వా

ఆముఖం తత్తు విజ్ఞేయం బుధైః ప్రస్తావనాచి వా

ఈ నాల్గింటిలో వీధీప్రహసనముల స్వరూప మిచట చెప్పనక్కరలేదు. ప్రరోచన యాముఖ మిచట లక్షిత మగును. పూర్వరంగాంగముగా నిదివరలో నిరూపిత మయిన ప్రరోచన ప్రకృతభారత్యంగముగనె సంభావనీయము. ప్రరోచన జయ మిచ్చునది. మంగలసంపాదకము. నిజయావహము. సర్వపాపముల బోగొట్టును. కావ్యోపక్షేపము.

సూచించునదై హేతుయుక్తుల నాశ్రయించి సిద్ధప్రాయముగ విషయము సూచించునది ప్రరోచన.

నటిగాని విదూషకుడుగాని పారిపార్శ్వకుడుగాని సూత్రధారునితో గూడి సంలాప మొనరింతురు. అప్పుడు వారు ప్రయోగించు చిత్రవాక్యములచే స్వకార్యము సూచిత మగును. స్పష్టము లగు నుక్తిప్రత్యుక్తులచే నయిన సూచిత మగును. ఇట్టి దిది యాముఖము. దీనినే ప్రస్తావన యందురు. ఆముఖమును ప్రవర్తింప జేయుటలో నటీ విదూషక పారిపార్శ్వక సూత్రధారుల సంఘాత ముండును. కార్యవసరమును బట్టి నలుగురు ముగ్గు రిద్ద రుందురు. కాని యన్నిట సూత్రధారుని యావశ్యకత యున్నది. సూత్రధారాదుల స్వకార్య మిట నటవ్యాపారము. నటవ్యాపార నిరూపకము లయినను వారి చిత్రవాక్యములు శ్లిష్టములై వక్రోక్తిసహితములై ప్రత్యుక్తిప్రాయములుగా నుండును. భావిరూపక కార్యానుకూలముగా విషయము ననుసరించునవి యగును. ఇట్టి యీ వృత్త్యంశమున కిచట నాముఖ మనిపేరు. ముఖసంధి ప్రారంభమునకు పూర్వమే యిది యుండునని భావము. ఇందు ప్రారంభ మీషన్ముఖముగా నుండును గావున నాముఖ మనియు భావింప దగును. దీనినే ప్రస్తావన యందురు. దీనిచే కథాంశము ప్రస్తావిత మగును గావున నట్లు ననవచ్చును. ఒకప్పుడు పూర్వరంగవిధి కార్యాభిముఖముగా సమాసిత మగును. కార్యరంభమేని పూర్వరంగాభిముఖముగా నున్నిత మగును. పూర్వరంగమున స్థాపకుడును సూత్రధారతుల్య గుణాకారుడై ప్రయోగించునపు డిది కవికృతాముఖ మగును.

పూర్వరంగప్రసంగములో నొక ప్రస్తావన యున్నది. అదియు భారతీభేదమే. ఈ ద్వైవిధ్యాభిధాన ప్రయాస మేల! అని కొంద రాశంకింతురు. వేణీప్రస్తావనలో సూత్రధారుడు “క్రుద్ధభీము డిటె వచ్చుచున్నాడు. ఈతని యెదుట యుండుట యుక్తము కాదు” అనుట యాతని సత్వావేశమువలననె సంగతము. ఆసత్వావేశము ప్రకాశింపజేయుటకై సామాజికులకు సాక్షాత్కారకల్ప మయిన యధ్యవ సాయసంపత్తి నిచ్చుటకై సమర్థ మగునని భావింప వలెను. ఒకడొ

కడు శిశుసంత్రాసమునకై యొకానొక యాకృతి ననుసరించి భయపడని వాడయినను త్రాస సంరంభ గర్భముగా “వీడుగో! రాక్షసుడు వచ్చె” ననును సత్వశుద్ధితో నన్నిటి నాచరించుట భావనిర్ణయములో నిరూపితములు.

ఆముఖమున కయిదంగము లున్నవి. ఇవి భేదములు

౧ ఉద్ధాత్యకము,	౨ కఢోద్ధాతము
౩ ప్రయోగాతిశయము	౪ ప్రవృత్తకము
౫ అవలగితము.	

ఉద్ధాత్యకావలగితముల స్వరూపమిదివరలో నిరూపితము. మిగులువాని స్వరూపము వ్యాఖ్యానింప వలెను.

౫౭౩. సూత్రధారన్య వాక్యం వా యత్ర వాక్యార్థమేవ వా

గృహీత్వా ప్రవిశేత్పాత్రం కథోద్ధాతః స కీర్తితః

౫౭౪. ప్రయోగే తు ప్రయోగం తు సూత్రధారః ప్రయోజయేత్

తతశ్చ ప్రవిశేత్పాత్రం ప్రయోగాతిశయో హ సః.

ప్రస్తావనాంగము లయిదు. వీని నొకేసారి ప్రయోగింప ప్రస్తావన ప్రయుక్త మగునని తలచరాదు. ఇది ముని యభిమతము కాదు. వీనిలో నొకదాని సుశ్లిష్టముగా యోజనము చేసి యర్థయుక్తులతో పాత్రగ్రంథములతో సంబంధముగా నాముఖమును నిర్వహించుటయే భరతసమ్మతము. పూర్వము నిరూపించిన ప్రస్తావనములో నెన్నియో వీధ్యంగము లున్నవి. ఆముఖ సామాన్య లక్షణములో గూడ వీధ్యంగముల ప్రసక్తి యున్నది. ఉద్ధాత్యకావలగితములకు పూర్వమే లక్షణము నిర్ణీత మయినది. రాదగు కావ్యార్థప్రస్తావనములో వీనికి కొంత ప్రవేశముఖ్యత యున్నట్లు భావింప వచ్చును.

సూత్రధారుని వాక్యమును గాని వాక్యార్థమును గాని స్వీకరించి పాత్రము ప్రవేశించునేని కఢోద్ధాత మందురు. రత్నావలిలో సూత్రధారుడు పలికిన “ద్వీపా దన్యస్మాత్” అను వాక్యమును గ్రహించి యాగంధరాయణుడు ప్రవేశించుట కఢోద్ధాత మయినది. వాక్యార్థమును స్వీకరించి ప్రవేశించుటను పరిశీలించు కొనునది. “కథా కావ్యార్థరూపా, ఉద్ధాత్యమేవ హన్యతే గమ్యతే తత్రేతి కఢోద్ధాతః,”

కావ్యార్థరూప మయిన కథ మొదటనే గమనమున గోచరించుటచే నిది కథోద్ఘాతము.

ప్రస్తావనాత్మక ప్రయోగమందు నాట్యార్థము మయిన భావిత ప్రయోగమును సూత్రధారుడు ప్రయోగింపగా పాత్రప్రవేశ మున్నచో ప్రయోగాతిశయ మగును. సూత్రధారుడే ప్రయోగమున ప్రయోగ మును కూర్చుట, ఒకే పెట్టెకు సంబంధించిన రెండు మూతల నొక పర్యాయమే తెరిచుటగా భావింప వచ్చును. ఇట్లు ప్రయోగద్వయ స్లేషణ మున్నందున ప్రయోగాతిశయ మగును. విశ్రమోర్వశీయ ములో, “ఆకసమున గుర్రశబ్దము వలె నున్నదే!” తెలిసినదిలే! కైలాసమునుండి వచ్చు నూర్వశి నర్థమార్గమున దానవులు బందీకరింప అప్పరకన్యలు కరుణాక్రందనము చేయుచున్నారు” అనుటలో ప్రయోగాతిశయము సంగతము.

౫౩౫. కాలప్రవృత్తి మాశ్రిత్య వర్ణనా యా ప్రయుజ్యతే

తదాశ్రయాచ్చ పాత్రస్య ప్రవేశ స్తత్రప్రవృత్తకం

ఒకానొక కాలప్రవృత్తి ననుసరించి సూత్రధారు డేదేని వస్తువు వర్ణించి నప్పుడు తదాశ్రయమున పాత్రప్రవేశ ముండునేని యది ప్రవృత్తక మగును. కాలప్రవృత్తి ననుసరించిన స్వార్థ ముండుండుటచే నది ప్రవృత్తకము. వేణిలో సూత్రధారుడు శరద్వర్ణన ప్రస్తావమున ధార్తరాష్ట్ర హంస వర్ణన మొనరింప నడే వస్తువు. ననుసరించి యంకపాత్ర ప్రవేశించుట ప్రవృత్తక మయినది.

౫౩౬. ఏషామన్యతమం శ్లిష్టం యోజయిత్వార్థయుక్తిభిః

పాత్రగ్రంథై రనంబంధం ప్రకుర్వాదాముఖం తతః

ఈ పంచాంగములలో వస్తుభావానుకూలముగా సుశ్లిష్టముగా నుండు దానిని అర్థయోగ మనుసరించి యోజనము చేయవలెను. ఇం దంగద్వయము సంభవించినను కూర్పవచ్చును. అందు నిషేధము లేదు. ఈ యాముఖము పాత్రగ్రంథములచే నసంబంధముగ నుండవలెను. బహుపాత్ర లుండనక్కఱ లేదు. ఆముఖ మల్పపాత్రముగా నున్నను గ్రంథబహులముగా నుండుట తథారూపముగా నుండును.

ఈ యాముఖ విష్ణు వివిధాశ్రయము. ఇక లక్షణయుక్త మయిన సాత్వతీవిధానము నిరూపించెదము.

సాత్వతీ వృత్తి

౧౪౭. యా సాత్వతేనేహ గుణేన యుక్తా
న్యాయేన పృతేన సమన్వితా చ
హర్షోత్కటా సంహృత శోకభావా
సా సాత్వతీ నామ భవేత్తు వృత్తిః

౧౪౮. వాగంగాభినయవతీ సజ్జ్ఞాన వచన ప్రకరణేషు
సత్వాధికారయుక్తా విజ్ఞేయా సాత్వతీ వృత్తిః
వీరాద్భుత రౌద్రరసా నిరస్త శృంగార కరుణ నిర్వేదా
ఉద్ధత పురుషప్రాయా పరస్పరాధర్షణ కృతా చ

సాత్వతీ వృత్తిలో సాత్వత గుణ మున్నది. సాత్వతగుణము మానసవ్యాపారము. సత్సత్వము ప్రకాశస్వభావము. అదియున్న మనస్సు సతత్వము. దాన గలుగునది సాత్వతము. ఇందు న్యాయ వృత్తము కూడి యున్నది. ఇదిహర్షోత్కటము. శోకభావము దీనిలో సంహృత మగును. సాత్వతిలో వాగంగాభినయము లున్నవి. సత్వాధార మయిన వచనము కల కావ్యఖండములందు వాగంగాభినయము లుండు ననుట సత్వాధికారమే సూచితము. సాత్వికాభినయ మధిక మని భావము. సత్వాధిక్యక్రియతో సాత్వతీవృత్తి యుండునని భావము. సాత్వతిలో వీరాద్భుత రౌద్ర రసములె ముఖ్యములు. ఇందు శృంగార కరుణ నిర్వేదములు నిరస్తములు. సాత్వతి యుద్ధత పురుష బహుశమై పరస్పర మాధర్షణముతో గూడి యుండును.

శృంగారమునందు మనస్సు విషయనిమగ్న మగును. కరుణము నందు కాంక్షిక మగును. నిర్వేదమున మూఢ మగును. కొంతగా మానసవ్యాపారము శృంగారాదులలో నున్నను క్రోధవిస్మయోత్సాహము లందు వలె సాత్వికయముగా పరిస్ఫురింపదు. ఉద్ధతపురుషుల యాధర్షణ మనునది మాటలచే తిరస్కరించుట. నాట్యతత్వజ్ఞులీ సాత్వతీ వృత్తిలో నాలుగు భేదములు పరిగణించిరి.

౧ ఉత్థాపకము

౨. పరివర్తకము

౩. సంలాపకము

౪. సంఘాత్యము

ఇక వీని స్వరూపలక్షణములు నిరూపితము లగును.

౫౭౯. అహముత్థాస్వామి తం తావద్ధర్మయాత్మనః శక్తిం
ఇతి సంఘర్షనముత్తః తద్ధైర్యతాపకో జ్ఞేయః

౫౮౦. ఉత్థాననమారబ్ధా నర్థా నుత్సృజ్య యోఽర్థయోగ వశాత్
అన్యాసర్థాన్ భజతే న చాచి పరివర్తకో జ్ఞేయః

౫౮౧. సాధర్మ్యతో నిరాధర్మతోఽపి వా రాగవచన సంయుక్తః
సాధిక్షపాలాషో జ్ఞేయః సంలాపకః సోఽపి

౫౮౨. మంత్రార్థ వాక్య శక్త్యా దైవవశా దాత్మదోషయోగాద్వా
సంఘాత భేదజనన స్తద్భేదః సంఘాత్యకో జ్ఞేయః

౧. ఉత్థాపకము. ఒకానొక మానస పరిస్పంద ముత్థాపింప జేయును. కాననది యుత్థాపకము. తత్సూచక మయిన హ్యాపారక్రమము కూడ నుపచారమున నుత్థాపకమే యగును. “ఇదిగో! నే నుద్యమింతును. నీ శక్తి యేమో చూపుము” అను నట్లు సంఘర్ష జన్యమగు విధాన ముత్థాపక మని తద్విదు లసిరి. వేణిలో భీముడు “ఓహో! హో! మీరందరు వినుడు! ఒక శశువు పాంచాల రాజపుత్రీ కేశముల పట్టినాడు, కురురాజుల యెదుట నామె పరిధానము కూడ నపహరించినాడు. వాని రొమ్ము రక్తము త్రావెద సంటిని, వా డీనాడు నా పాలిట పడినాడు. కౌరవులారా! మీ రెవరేని సామర్థ్య మున్న రక్షింపుడు” పలుకుటలో ఉత్థాపక మున్నది. న్యాయ మున్నది. ఇది సాత్వతి యంగము.

౨. పరివర్తకము. శత్రుత్వానములో సమారంభము పొందిన కార్యవిశేషములను విడనాడి ప్రయోజన వశమున నితరాగ్రములను సేవించుట పరివర్తక మగును. వేణిలో భీముడు “సహదేవా! పొమ్మ! అన్నగారి ననుసరింపుము. నే నస్త్రాగారము ప్రవేశించి యాయుధసహాయుడ నయ్యెదను.” “ఇది యాయుధాగారము కాదు. ఆర్యా! ఇది పాంచాలీచతుశ్చాలము” “ఏమీ! ఆయుధాగారము

కాదా? ద్రాపదీ చతుశ్శాలమా? కానిమ్మ! నే నామెతో నాలో చింప వలెను.” అనుటలో నస్త్రాగార ప్రవేశము పరిత్యజించిన భీముని పాంచాలీదర్శనాత్మక మయిన కార్యాంతర సంపాదక మగు మానస వ్యాపారము కార్యము మార్చినది. పరివర్తక మను పద ముపచారా రూఢము. ఈ పరివర్తకము నిర్దిష్టవస్తువిషయముగా, స్పష్టనిరూపణము కల త్రిహాస్యసంయుతముగా, సంఘర్షవిశేషకృతముగా మూడు విధముల నుండుటను కొంద రభిమానింతురు.

3. సంలాపకము. ఆధర్వజన్య మయినను కాకున్నను రాగవచన సంయుక్త మగు సాధితేపాలాపము సంలాపక మగునని యనిరి. ఆధర్వణసహితవాక్యము సాధర్వము. తద్విరహితము నిరాధర్వము. ఖలీకారకవచనమున గాని యితరమున గాని యున్న వచము అధితేపముగా నభిభావకముగా మానసకర్మను సంబంధించి యున్నచో సంలాపక శబ్దవాచ్య మగును. “వేణిలో; —పృథాసూను డశ్వత్థామను చంపెనని స్పష్టముగా పలికి తుదకు “గజమును” అని సత్యవచనుడు (ధర్మరాజు) పలికెను” —అను స్థలమునందు “సత్యవచను” డనుట యీ సంలాపకస్వరూపమును నిరూపించును. ధర్మాధర్మసముత్థము రాగదోషసంయుక్త మయిన సాధితేపవచనము సంలాపక మను వారి భావమున నిది సంగత మగుచు.

౪. సంఘాత్యకము. కార్యపర్యాయలోచనరూప మయిన మంత్రణమునకు సముచిత మయిన వాక్యశక్తిచే దైవవశమున గాని యాత్మదోషమున గాని సంఘాతభేద మాపాదించుట యున్నచో సంఘాత్యక మగు నని పెద్ద లనిరి. యుద్ధమునందు సంఘాతమునకు భేదమును గలుగ జేయునది సంఘాత్యక మగును. “సమ్యక్ ఘాత్యః శత్రువర్గః” శత్రువర్గము సమ్యక్ హత మగుటను బట్టి సంఘాత్యక మనవచ్చును. సామాన్యపాపబలము ననుసరించి యితరుడు సంఘాతభేద మొనరించినను సంఘాత్యక మగును. వేణిలో ధర్మరాజు భీముని సామముచే భేదించినాడు. శిఖండిని పురస్కరించుకొని యుద్ధ మొనరింప వలసి వచ్చినది. సుతుడు హతు డయిన శత్రువు త్యజించెదనని ద్రోణు డనుట దైవవశమున సంపన్నము. కర్ణునితో కలహించి

యశ్వత్థామ శస్త్రత్యాగ మొనరించుట స్వకటకములో గలిగిన యాత్మదోషము. ఆత్మదోష మున్న స్థలములందు సత్వాధిక్య మపరాధి. పరుల దెబ్బ వేయవలయు ననెడి యాశయమున నితరులు ప్రయోగించిన నానాకపటసంశ్రయము లగు కూటములు కూడి యుండుట కూటసంఘాత మగును. ఇట్లు చతుర్విధ మయిన యిది సాత్వతీవృత్తి. ఇక వీనికన్న విలక్షణస్వభావక మయిన కైశికి నిరూపింప వలెను.

కై శి కీ వృ త్తి

౫౮౩. యా క్షక్షనైపథ్య విశేష చిత్రా స్త్రీసంయుతా యా బహుస్మత్తగీతా
కామోపభోగప్రభవోపచారా తాం కైశికిం వృత్తి ముదాహరంతి

శ్లోము సుకుమారము, నైపథ్యవిశేషము వస్త్రమాల్యాది కము. కైశికివృత్తి యందు సుకుమారము లయిన వస్త్రమాల్యాది నైపథ్యము లుండవలయును. సుకుమారము లగు నట్టివె హృదయ సంక్రాంతము లగును. అట్టి వస్త్రాదులచే చిత్రముగా నుండును. బహువిపుల మయిన గీతము నృత్త ముండుట దీని ధర్మము. కైశికి స్త్రీసంయుతము కావున లలితనృత్తగీతము లావశ్యకములు. కైశికి కామోపభోగ ప్రభవోపచారము. కామోపభోగము రతి. తత్ప్రభ వము శృంగారము. శృంగారబహులము లయిన వ్యవహారములు కైశి కిలో నధికముగా నుండును. ఈ యర్థమునె కొంద రిట్లును భావించిరి. బహు వాద్య నృత్త గీతము శృంగారాభినయ చిత్రనైపథ్యము మాల్యాలంకారసంయుతము ప్రశస్తవేషము కాంతము చిత్రము లగు పదవాక్యబంధములచే, హసిత రుదిత రోమాదులచే నలంకృతము స్త్రీపురుష కామయు క్తము కైశికివృత్తి యని గుర్తింప వలెను. ఈ కైశికి లోనాలు గంగములు గలవు.

౧ నర్మ

౨ నర్మస్పృంజము

౩ నర్మసోఫటము

౪ నర్మగర్భము

ఈ నాలుగు నర్మోపపదముల తోడనే యుండును. వీని యందన్నిట వర్మయే శృంగారస్థాపకము. వీని స్వరూపము లిట్లున్నవి.

౧౮౪. ఆస్థాపిత శృంగారం విశుద్ధకరణం నివృత్తవీరరసం
హాస్యప్రవచనబహులం నర్మ త్రివిధం విజానీయాత్

౧౮౫. ఈర్వాక్రోధప్రాయం సోపాలంభకరిణానువిద్ధం చ
ఆత్మోపక్షిపకృతం నవిప్రలంభం స్మృతం నర్మ

౧౮౬. నవనంగమ నంభోగో రతినముదయ వేషవాక్య సంయుక్తః
జ్ఞేయో నర్మస్ఫుంజో హ్యవసానభయాత్మకశ్చైవ

౧౮౭. వివిధానాం భావానాం లవైర్లవై ర్భూషితో బహువిశేషైః
అనమగ్రాక్షిప్తరసో నర్మస్ఫుటస్తు విజ్ఞేయః

౧౮౮. విజ్ఞాన రూపశోభా ధనాదిభిర్నాయకో గుణైర్మృత
ప్రచ్ఛన్నం వ్యవహరతే కార్యవశాన్నర్మగర్భౌసౌ

౧. నర్మ. నర్మ మూడు విధములు. హాస్యప్రవచన బహుల మని యనుటచే హాస్యప్రకాశత యుండునని యది సామాన్యలక్షణ మని స్పష్టము. ఆస్థాపితశృంగార మనునది యిందలి మొదటి విధము. శృంగారవిధానము దీనిలో కూడి యుండును. కేవలము విశుద్ధకరణ ముగా నుండుట రెండవది. హాస్యశృంగారానుబంధి కరణము లిందు సంగతము లగును. వీరరసము లే కుండుట మూడవది. ఈ త్రివిధము కూడ హాస్యప్రవచన బహులముగ నె యుండును. ఇందలి హాస మీర్వాన్య సూచించుట కుపాత్త మగును. ఇతరవ్యక్తి నుపాలంభించుట కుపాదీయమాన మగును. పరహృదయ మాక్షేపించుటకేని సముపాత్త మగును. ఇట్టిది త్రివిధముగా నుండును. ఆత్మోపక్షేపకృతం= తన చిత్తమునకు గాని పరకీయ చిత్తమునకు గాని యుపక్షేపము. ఇది యాత్మసమీపకరణము. కాగా దీని నిట్లు సంభావింప వలెను. ఈర్వాక్రోధప్రాయము, ఉపాలంభములతో గూడిన కరణముల కల యిక కలది, విప్రలంభసహితముగ నుండునది నర్మ యగునని. రత్నా వళిలో వాసవదత్త చిత్రఫలకము నుద్దేశించి పరిహాసముగా “రాజ సమీపమున వేరొక భార్యను చిత్రించిరి. ఇది కూడ వసంతకుని తెలివి తేట యేనా” అనుటలో నామె యీర్వాదులు వ్యక్తము లగును. వేరొక స్థలమున రత్నావళిలో “శీతాంశుర్యుఖి” మాదిగా నాయికా వర్ణనము వినిన వాసవదత్త యటురాగా వెంటనే రాజు “ప్రియా! వాసవదత్తా!” యనినాడు. “అర్యపుత్ర! అట్లందురేమి” యని వాసవ

దత్త సోపాలంభముగ సహాసముగ ననును. ఇందుసాలంభ మున్నది. మూడవదియు రత్నావలిలో సుసంగత “నీవెట్టి కామదేవుని చిత్రించి తివో నేనట్టి రతి నె చిత్రించితిని. ఓ యమ్మ! అసలు బయటపెట్ట వమ్మా!” ఇందు సాగరికాహృదయభావమును బహిరంగపరచుటకు సుసంగత నర్మప్రయోగించినది.

౨. నర్మస్ఫుంజము. నర్మస్ఫుంజ మనియు దీని వ్యవహారము. దీనిలో సంభోగము వర్ణిత మగును కాని యది సవసంగమ మాత్రముగ నె యుండును. సంగమ ముత్తకలయిక. సంగమమాత్ర మెట్లు సంభోగ మగునని యనుకొందు రేమో! యది రతిసముదయ వేషవాక్య సంయుక్తముగా నుండును. రతిసముదయము అన్యోన్యస్థా బంధరూప మయిన యనురాగము. దాని స్ఫుటత్వము సముదయము. తదనుకూల మయిన వేషమున వాక్యమున నిది సంబద్ధమై యుండును. ఇట్టిదిది యవసాన భయాత్మకము. అవసానము నందతిభయము పూర్వనాయికా కృతముగా సంప్రాప్త మగును. రత్నావలిలో నుద యనుడు సాగరికల వ్యవహారము దీని కనుకూలముగ నున్నది. “నర్మణః స్ఫుంజో విఘ్నః” నర్మకు విఘ్న ముదయించుట.

౩. నర్మస్ఫటము. భయ హాస హర్ష త్రాస రోషాది వివిధ భావములకు సంబంధించిన లవాంశ రూపములుగా నున్న బహు విశేషములతో కూడియుండుట, అసమగ్రాక్షిప్తరసముగా నుండుట నర్మస్ఫట మగును. భయాదులు ల వ ల వ ము గ నె యుండును గావున వానికి స్థాయిత్వము రాదు. అందుచే భయానక హాస్య రాద్రాది రసతాపత్తి సంభవింపదు. శృంగార ముపక్రాంతముగ రూఢమై యుండును. రత్నావలిలో సుసంగత— “ఏవరికొఱకై నీ విక్కడకు వచ్చినావో యాత డిచ్చటనే యున్నా” డని యనుటలో హాసలవ మున్నది కాని హాస్యరసము లేదు. “సఖి! నేనెవరికొఱ కిచ్చ టికి వచ్చినానె?” యని యప్పుడు సాగరిక యనుటలో రాద్రలవ మున్నది. అదియు రాద్రరసము కాదు. ఇట్లే యంతట భావనీయము, పర్మపదమున శృంగార ముపలక్షిత మగును. అట్టి శృంగారమునకు

స్ఫోటం=నైచిత్ర్యము చమత్కారోల్లాససకృత మయిన స్ఫుటత్వముండుట సర్వస్ఫోట యయినది.

ర. సర్మగర్భము. విజ్ఞానము రూపము శోభ ధనము మొదలగు గుణములతో గూడిన నాయకుడు కార్యవశమున ప్రచ్ఛన్నముగా వ్యవహరించునేని యది సర్మగర్భ మగును. ఈ విజ్ఞానాదులన్నియు శృంగారోపయోగులుగా నుండుననియె యిచట పరిగ్రాహ్యములు. నవకన్యానవసమాగమ సిద్ధికై నాయకుడు ప్రచ్ఛన్నముగా నుండుట వలన నిది సర్మగర్భము. విజ్ఞానాదులు సర్మమున కుపయోగించునవియై గర్భీకృతము లయినట్లు ప్రచ్ఛన్నముగా నిందుండును. నాయకుడు ప్రచ్ఛన్నరూపుడై సంకేతస్థానము గురించి వెళ్లుట నుదాహరణముగా గుర్తింప వచ్చును. నాట్యప్రయోగములందీ సర్మగర్భమును మరొకవిధముగా గూడ నిర్వచించుదురు. పూర్వమున్న నాయకు డభిభూతుడై విషణ్ణు డగునేని, అధవా; విషన్ను డగునేని యా స్థానమున నన్యనాయకు డవతరించినచో నదియు సర్మగర్భమగును. విషన్న విషణ్ణనాయకుల స్థానమున నన్యప్రవేశము సర్మగర్భముగా పరిగణించుటలో సంతగా నాచిత్ర్య మవభాసింపదు. ఇట్టి దీక్షైశికి చతుర్విధ.

ఆ ర భ టీ వృత్తి

ఆరభటి యుద్ధతరసముతో నుండును. దీప్తరసము లయిన రాద్రాదు లుద్ధత రసములు.

౧౮౯. ఆరభటప్రాయగుణ తక్షేప బహుకపటవంచనోపేతా
దంభాన్మతవచనవతి త్వారభటి నామ విక్షేపా

క్రొధావేగాదు లారభటుల గుణములు తద్బాహుల్యముతో నారభటి యుండును. బహువిధములగు కపటములతో గూడిన వంచన మిందు ముఖ్యము. సమవకారరూపలక్షణములో కపటత్రయ మున్నది. దంభవచనవస లన్మతవచనము లిందుండును. కపటయోగ మున్నందున నె దంభప్రాధాన్య మసత్యవచనసంభవము సంగత మగును. “అవచాతములు ప్లుతములు లంఘితములు ఛేద్యము లుండును. మాయాకృత మయిన యింద్రజాల ముండును. నిత్యము చిత్రయుద్ధము

లిందుండును. ఇట్టి దిది యారభటి” యనియు కొందరి భావము. “షాడ్డుణ్యసమారంభము కల్పదై హతాతీసంధానములు విద్రవములు కూడినదై లాభాలాభార్థములతో నుండునది యారభటి యనియు నన్యు లనిరి. భావములందు భేదమంతగా లేదు. ఈ యారభటి యందును నాలుగంగములు కలవు.

౧ సంక్షిప్తము   ౨ అవపాతము
3 వస్తూత్థాపనము   ౪ సంఘేటము

యథాక్రమము వీని లక్షణవచనము లిట్లున్నవి.

౫౯౦. అన్వర్థశిల్పయుక్తో బహుపుస్తోత్థాన చిత్ర నేపథ్యః
సంక్షిప్తవస్తువిషయో జ్ఞేయః సంక్షిప్తకో నామ
౫౯౧. భయహర్షనముత్థానం విద్రవ వినిపాత సంభ్రమాచరణం
క్షిప్రప్రవేశనిర్గమ మవపాత మిమం విజానీయాత్
౫౯౨. సర్వరస సమాన కృతం సవిద్రవాశ్రయం వాపి
నాట్యం విభావ్యతే యత్రత్ వస్తూత్థాపనం జ్ఞేయం
౫౯౩. సంరంభ సంప్రయుక్తో బహుయుద్ధ నియుద్ధ కపటనిర్భేదః
శస్త్రప్రహరబహులః సంఘేటో నామ విజ్ఞేయః

౧. సంక్షిప్తము. సంజ్ఞచే సముపక్షిప్తము లయిన వస్తువులను విషయముగా జేసికొన్నచో సంక్షిప్తక మగును. ఆ వస్తువు లేవి? అవి యివి. సంక్షిప్తక మనన్వర్థ శిల్ప యుక్తము. అను+అర్థ=అన్వర్థప్రయోజనానుగతము లయిన కుశలశిల్ప విరచితము లగు నర్థములు కలిగి యుండునది. నానావిధములగు పుస్తోత్థానములు చిత్రనేపథ్యములు కలది. పుస్తోత్థాన మనుట పుస్తముల ప్రకటనము. నాట్యమున నిర్మించు శైలయానవిమానములు చర్మవర్మధ్వజములు మొదలగునవి పుస్తశబ్దవాచ్యములు. వీని విశేషములు మున్ముందు ప్రస్తుతము లగును. పైవిధమున సంక్షిప్తము లయిన విషయములు కలది సంక్షిప్తక మగును. రామాభ్యుదయ నాటకములో మాయా శిరో నిక్షేపము చిత్రనేపథ్యము.

౨. అవపాతము. భయహర్ష సముత్థానము కలది. రంగ ప్రాత్రల ప్రవేశనిర్గమములు భయాతిశయమున హర్షాతిశయమునను

వేగముగ జరుగును. నాక్యాదికృత మయిన విద్రవము వలన వినిపాతము వలనను సంభ్రమాచరణ ముండును. ఆవేగప్రధానములయిన చేష్ట లుండును. ఇట్టి దిది యవపాతము. “అవపంతి అస్మిన్ పాతాని” పాత లిందు సంభ్రమము పడుదురు. కృత్యారావణము ప్తాంకములో ఖడ్గహస్తై గాయపడిన పురుషుడు ప్రవేశించినప్పట నుండి నిష్క్రమించువఱ కీ యవపాత మున్నది. ఒకచో భయమున ప్రవేశనిర్గమములు క్షీప్రముగ నుండును. వేరొకచో హర్షముననుండును.

3. వస్తూత్థాపనము. బహువస్తువులు నానాప్రయోజనములు. ఆ నానాప్రయోజనముల యుత్థాపనము ప్రసంగాగత మయిన నిబంధనము. ఇట్టి విశేష మున్న కార్యమును వస్తూత్థాపన మందురు. సర్వరస సంక్షేపము కల విద్రవావిద్రవముల కాశ్రయ మయిన నాట్యము విభావిత మగునేని వస్తూత్థాపన మందురు. సర్వరసపదముచే స్థాయిభావములను వ్యభిచారిభావముల నుపలక్షింప వలెను. ఒకచో నగ్నాద్యుపద్రవములతో కూడియుండును. ఒకచో నట్లుండదు. కృత్యారావణములో, అంగదుడు తరుముకొని రాగా మందోదరికి భయము, అంగదున కుత్సాహము వర్జిత మయినది. రావణుని జూచి యంగదుడు “ఏడె సురుల జయించెనట” యనుటలో పరిహాస మున్నది. రావణున కప్పుడతిక్రోధము వర్జిత మయినది. “మాతండ్రి వాలి వీని పిల్లని పట్టినట్లు చంకలో పట్టి బిగబట్టి” యని యంగదు డనుటలో జగుప్సా హాస విస్మయము లున్నవి. రావణుడు విధ్వంసన మాచరించుటలో శోక మున్నది. ఇది యంతయు విద్రవాశ్రయ మయిన వస్తూత్థాపనము. తద్విపరీతము కూడ కృత్యారావణ ద్వితీయాంకమున నె కలదు. నేపథ్యమున కలకలము గలుగగా రావణుడు సీతతో “ఏమి? లోకపాలుర నాక్రందింతువా?” యనుటలో భావివస్తు సముత్థాపన మున్నది. కృత్యారావణమునందే ఋషులిట్లందురు. “దురాత్ముడా! నీవు తీసికొనిపోవునది సీతనుగాదు. నీవినాశమునకై కృత్యును సీతో తీసికొనిపోవుచున్నావు” ఇట్టి వానిలో విద్రవాశ్రయము కాని నాట్యవిభావన మున్నది. ఇచట నిట్టి వస్తూత్థాపనమునె యూహించునది.

౪. సంఘేటము. సంరంభవచనములతో గూడి యుండునది. నానావిధ యుద్ధ నియుద్ధములు కపటములు వీని నిర్భేదముతో నుండునది. శత్రుప్రహారబహుళ మగునది సంఘేట మగును. కృత్యారావణములో జటాయు యుద్ధాదికము సర్వము సంఘేటమున కుదాహరణ మగును. ఈ నాలుగు వృత్తు లీ విధముగా నాట్యసంశ్రయములై యున్నవి. వీనికి సముచితమయిన రసప్రయోగ మున్నది.

౫౯౪. హాస్యశృంగారబహులా కైశికీ పరిచక్షితా
సాత్వతి చాపి విజ్ఞేయా వీరాద్భుతశమాశ్రయా

౫౯౫. రౌద్రే భయానకే చైవ విజ్ఞేయారభటీ బుద్ధేః
బీభత్సే కరుణే చైవ భారతి సంప్రకీర్తితా.

కైశికీవృత్తిలో హాస్యము శృంగారము బహులముగా నుండును. సాత్వతి వీరాద్భుత శమాశ్రయము. శమాశ్రయ మనుట శాంతరసమును పరిగ్రహింప వలెనని శాంతవాదు లందురు. రౌద్రమునందు భయానకము నందును ఆరభటివృత్తి సముచితము. బీభత్సమునందును కరుణమునందును భారతీవృత్తి యుక్తము.

ఇంతవర కిది వృత్తుల కథ. కథాకథనరూపముగా వృత్తిచరిత నిరూపణావిర్భానములో నుదాత్తత సంక్లుప్త మయినది. ఆవేశమయ మయిన చిత్తవృత్తిలో వృత్తు లుదయింపవు. ఆవేశమయముగా నున్నను అనావేశమయముగా నుండుటయే సముచిత మయిన నాట్య వృత్తి విన్యాసము. వృత్త్యంత మయిన యీ వాగంగసత్వప్రభవాభి నయము యథాగతముగ నిరూపిత మయినది.

ఆ హా రణ ము

ఆహార్య మిప్పుడు ప్రసంగప్రాప్తము. “అన్నిటి యనంతరమె దీని నిరూపించుట సముచిత మయినది. వాగాద్యభినయముల కన్న నిది బహిరంగము.” అని కొంద రందురు కాని యది మనోహరి కాదు. ఆహార్యమునకు ప్రాధాన్య మున్నది. ఇది సర్వాభినయముల కనుగ్రాహకము. ఇది సర్వోపజీవ్యము. ఈ యంశమును విశేషము చేయుటకై ప్రఖ్యాపన మొనర్చుటకై సర్వానంతర కథనమని గుర్తింప

వలెను. “ప్రయోగః సర్వోయ మాహార్యాభినయే స్థితః” నాట్య ప్రయోగ మంతయు నాహార్యనిష్ఠమై యున్నదని భరతభావము. వాగంగసత్వాత్మక మయిన ప్రయోగ మంతయు నాహార్యాభినయా ధీనము.

౫౯౬. నానావస్తాః ప్రకృతయః పూర్వం నైపథ్యసాధితాః

అంగాదిభి రభివ్యక్తి ముపగచ్ఛంత్యయత్నతః

నై నిరూపితాంశమున నిదిగో యుపపత్తి. నానావిధము లయిన రతిశోకాద్యవస్థ లన్నియు, నానాశ్రయభూతము లయిన ధీరోదాత్తాదు లుత్తమాధమప్రముఖము లయిన ప్రకృతు లన్నియు మొదట యత్నమున నైపథ్యముచే ప్రకాశితము లయినప్పుడే యనంతరము లుపపన్నము లగును. నైపథ్యసాధనానంతర మయత్నముగా నంగాద్యభినయములచే నవి యభివ్యక్తి పొందగలవు. అవస్థాప్రకృతు లన్నియు విభక్తములై భాసించును. అనుభావవిషయముగా విభాగము పొందును. నామోపపత్తిని పొందును. దేశకాలాదివిభాగమును గూడ సమర్పించునవి యగును. చక్కగా నవి పరిస్ఫుటత్వము పొందగలవు. ఆహార్య మనునది సమస్తాభినయ ప్రయోగ చిత్రమునకు భిత్తి వంటిది. సమస్తాభినయము లుపశాంతము లయినను నైపథ్య విశేషదర్శనమున విశేష ముగడుట నిశ్చితము కాగలదు. రంగాభినయ మొనరించు పాత్రకు పూర్వావస్థకన్న నవస్థాంతరము కలిగినప్పు డాహార్యేతరాభినయము లందు పరివర్తన మున్నది. ఆహార్యమునం దట్లు పరివర్తనము లేదు. కాన “అట్టి వాని కిట్టి యవస్థ కలిగిన” దని స్థాయిసూత్రానుసృతి ప్రవణత్వమున నాహార్యము రసవిషయమున సంతరంగ మనియె స్పష్టమోచర మగును. వేణీలో నశ్వత్థామ యుద్ధవీరరస సంపత్నముపేతుడు. అట్టి వానికిని ద్రోణ మరణమున నిట్టిశోకము కలిగినదని గుర్తింతుము. వీరోచితవేషము శోకోచిత వేషమని యాహార్యమున పరివర్తన మభిప్ర మయినచో నశ్వత్థామ యుద్ధసముచిత సముజ్వల ధర్మపరిగ్రహముతో నున్నవాడు శోకసమయము రాగానె వాని నన్నిటినీ విడిచి శోకయోగ్యాహార్యముతో నుండవలె ననియు కాంక్షింప వలసి యుండును. “అలం”

నైపథ్యవిధి

౫౯౭. ఆహార్యాభినయో నామ జ్ఞేయో నేపథ్యజ్ఞో విధిః

తత్ర కార్యః ప్రయత్నస్త్రు నాట్యస్య శుభమిచ్ఛతా

ఆహార్యాభినయ మనునది నేపథ్యజన్య మయిన విధి. నాట్య శుభ మభిలషించు వారందు ప్రయత్న మధికముగ స్వీకరింప వలెను. నైపథ్యవిధి నైపథ్యాంశము. నాట్యశుభము నాట్యసిద్ధి. నైపథ్య సిద్ధి కాము లాహార్యమున యత్న మొనరింప వలయును. నైపథ్యము నాట్యమున కొక యలంకారము. నాట్యమందలి నైపథ్యము నాలుగు విధములు. వాని పేరు లివిగో!

౧ పుస్తము

౨ అలంకారము

౩ అంగరచన

౪ సంజీవము

పుస్తనైపథ్యము

ఇందు పుస్తమను మొదటిది నానారూప ప్రమాణానుసారముగ మూడు విధములుగా నున్నది.

౧ సంధిమము ౨ వ్యాజిమము ౩ వేష్టిమము

సంధానము = సంధ కూర్పు. సంధానమున నిర్వృత్త మగునది సంధి మము. దలాదులరూపము కలిగి యుండునట్లు చేయుట సంధిమము. వ్యాజము = సూత్రాకర్షణాదిరూప మయిన షేషము. ఇట్టి వ్యాజమున నిర్వృత్త మగునది వ్యాజిమము. వేష్టిమము వ్రేలాడునట్లునర్చినది. పైన లక్కపూసి మైనము పట్టించి కూర్చుట వేష్టము. వేష్టముచే వగునది వేష్టిమము.

౫౯౮. కిలింజ చర్మ వస్త్రాద్వైః యద్రూపం క్రియతే బుద్ధైః

సంధిమో నామ విజ్ఞేయః పుస్తో నాటకనంశ్రయః

౫౯౯. వ్యాజిమో నామ విజ్ఞేయో యంత్రేణ క్రియతే తు యః

వేష్టతే చైవ యద్రూపం వేష్టిమః న తు నంజితః

౬౦౦. శైలయాసవిమానాని చర్మవస్త్రధ్వజా సగాః

యే క్రియంతే హి నాట్యే తు న పుస్త ఇతి నంజితః

కిలింజచర్మ వస్త్రాదులచే నిర్మితరూపమును సంధిమ మందురు. భూర్జ వేణు దలాదికమునకు కిలింజ మని పేరు. నాటకసంశ్రయము పుస్తము. సూత్రాదిప్రయోగమున యంత్రాదికముచే నొసర్చినది వ్యాజిమము. వేష్టనముచే రూప మాపాదించిన నది వేష్టిమ మగును. శైలయానవిమానములు చర్మవర్మధ్వజములు నగములు నాట్యమున నిర్మించుట పుస్త మనెడు సంజ్ఞ కల దగును. సంధిమ వ్యాజిమ వేష్టిమములు పుస్తభేదము లని యంటిమి. సంధి వ్యాజ వేష్టములచే సిద్ధ మగుట వీని భావము. సంధ్యాదిపదముల కట్టి యర్థమున “ఇమమ్” ప్రత్యయమును శబ్దవిదులు స్మరింతురు. ఈ త్రివిధపుస్తము నాట్యోపయోగి.

అ లంకారము

౬౦౧. ఆలంకారస్తు విజ్ఞేయో మాల్వభరణవాససాం

నానావిధః సమాయోగోఽవ్యంగోపాంగవిధిః స్మృతః

నాట్యనైషధ్యములో రెండవది యలంకారము. మాల్వములు ఆభరణములు వస్త్రములకు సంబంధించిన నానావిధసమాయోగములంకార మగును. సమాయోగ మనునది యోజనము. ఈ నానాసమాయోగ మంగోపాంగవిధి కలదిగా నుండును. శిరోహస్తాద్యంగము లందును లలాటాంగుల్యాద్యపాంగము లందు నీ సమాయోగము నిర్మిత మగును. ఈ యలంకారసమాయోగమున మాల్వవిధాన మయిదు విధములు.

౧ వేష్టిమము

౨ వితతము

౩ సంఘాత్యము

౪ గ్రంథిమము

౫ పాలంబితము

తృణముల వేష్టనముచే నిర్మిత మగునది వేష్టిమము. బహుమాలల వేష్టనము వలన గూడ వేష్టిమము సిద్ధము కావచ్చును. వితత మనునది బాగుగా చుట్టిన మాల లనోన్యము మేలనము పొంది మాలాసమూహోత్కముగా నున్నప్పుడు తెలియదగినది. వస్త్రధారణ విధానమున కూర్పు పొందినదియు వితతము కావచ్చును. సంఘాత్యము గుండ్రముగా నుండునది. దారములు బయటికి కన్నడ కుండునట్లు

భిదాంతఃప్రక్షిప్త సూత్రముగా నుండు వృత్త మాత్రము కూడ సంఘాత్యమే యగును. బహుపుష్పగుచ్ఛములతో కూర్చు పొందిన దియు సంఘాత్య మగును. గ్రంథిమము గ్రంథులతో సుందరముగా నుంభిత మయిన మాత్రము. ప్రాలంబితము వాలుగా ప్రవేలాడి యుండునట్లు నిర్మిత మయిన మాత్రము. ఇట్లు మాత్ర మయిదు విధములు.

ఆ భ ర ణ ము

ఆభరణాత్మక మయిన యలంకారము నాట్యమున నాలుగు విధములుగా నున్నది.

౧. ఆవేధ్యము

౨. బంధనీయము

౩. ప్రక్షేప్యము

౪. ఆరోప్యము

౬౦౨. ఆవేధ్యం కుండలాదీహ యత్ స్యాత్ శ్రవణభూషణం

క్రోణసూత్రాంగదే ముక్తా ఇంధనీయాని సర్వదా

౬౦౩. ప్రక్షేప్యం నూపురం విద్యాద్వస్త్రాభరణమేవ చ

ఆరోప్యం హేమసూత్రాది హరాశ్చ వివిధాశ్రయాః

శ్రవణభూషణముగా నుండు కుండలాదికముల కావేధ్య మని పేరు. ముక్కు చెవులు కుట్టి తగిలింప దగిన యాభరణము లావేధ్యములు. రశనామణులు కల మొలనూలు భుజకీర్తు లనదగు నంగదములు ముత్తైములతో కూర్చిన దండకడియములు బంధనీయాభరణములు. నూపురములు వస్త్రాభరణము ప్రక్షేప్యము లనదగి యున్నవి. లతాసంఖ్యాదిభేదమున బహుభేదములు కలవై వివిధాశ్రయము లయిన హేమసూత్రములు హారము లారోప్యాభరణము లగును.

౬౦౪. భూషణానాం వికల్పం హి పురుష స్త్రీ సమాశ్రయం

నానావిధం ప్రవక్ష్యామి దేశజాతినముద్భవం.

భూషణము లనేక వికల్పములతో నున్నవి. పురుషాశ్రయములు స్త్రీసమాశ్రయములు వేరు వేరుగా నున్నవి. ఇందు నా యా దేశసముత్పన్నములు ఆ యా జాతినముద్భవము లయిన నానావిధములున్నవి. వీనిని సామాన్యముగ నయిన దెలియుట యావశ్యకము.

౧ చూడామణి - శిరోభూషణము, శిరోమధ్యమున

౨ మకుటము - లలాటోర్ధ్వమున ధార్యము.

౩ కుండలము - కర్ణాభరణము. చెవిచివర

౪ మోచకము - కర్ణశక్కులీ మధ్య రంధ్రమున ధార్యము

౫ కీల - ఉత్తరకర్ణిక యని పేరు. ఊర్ధ్వరంధ్రమున

౬ ముక్తావలి - కంఠభూషణము.

౭ హర్షకము - సర్పాదిరూపము సముద్గకము కర్ణాభరణము

౮ సూత్రకము - గుచ్చ గ్రీవాసూత్ర మని ప్రసిద్ధి. కంఠభూషణము

౯ వేతిక - అంగుళ్యాభరణము. సూక్ష్మ కటక రూపము

౧౦ అంగులిముద్ర - షష్టిపద్మాద్యాకారము- ఉంగరము.

౧౧ హస్తలి - బాహునాలీ విభూషణము.

౧౨ వలయము - కంకణము.

౧౩ రుచకము - మణిబంధ భూషణము. ఊర్ధ్వభాగమున

౧౪ చూలిక - అగ్రబాహువునందు. నికుంచక మని పేరు

౧౫ కేయూరము - మోచేతికి పై భూషణము

౧౬ అంగదము - కేయూరములకును పై భాగమున

౧౭ త్రిసరము - వక్షోభూషణము. మూడు ముత్యాలపేటలు

౧౮ హారము - సువర్ణాదిరచితము- వక్షమున

౧౯ మాల - పుష్పాదిరూపము

౨౦ తలకము - కటివిభూషణము. నాభికి దిగువ

౨౧ సూత్రకము - తలకమునకు క్రిందభాగమున ధార్యము

సామాన్యముగా నాభరణముల నామసంకేతము లీ విధముగ నున్నవి. వీనిని జాతి వయోవస్థా భేదమున ధరింప వలె ననుట ప్రసిద్ధము.

౯౦౫. ఆయం పురుషునిర్యోగః కార్య ప్రాభరణాశ్రయః

దేవానాం పార్థివానాం చ పునర్వక్ష్యామి యోషితాం

ఆభరణాశ్రయ మయిన యీ విధానము నిర్యోగము. పురుషుల యాచిత్యానుసరణమున భావింప దగినట్లుగా నిర్దిష్టము. సర్వపురుషు లీ

విధముననే యాభరణభూషితులు కావలయు నని భావింపరాదు. దేవతలకు పార్థివులకు స్త్రీలకు నియత మయిన విధాన మున్నది. ఆ విధానము దిజ్ఞాత్రముగా నిర్దేశింతుము.

౧ శిఖాపాశము - కేశపాశవేష్టనము

శిఖావ్యాలము - సర్పాకృతి గ్రంథి నిబద్ధము, మధ్యలో కర్ణిక

పిండిపత్రము - } శిఖావ్యాలమే దలసంధానముగా చిత్రరచనలు.
} వర్తులపత్రములు కలిగియుండుట.

చూడామణి - శిరోమధ్యమున నుండునది.

౫ మకరిక - ఆ మణి పిమ్మట నుండునది. మకరపత్రము.

ముకాజాలము - } లలాటాంత ముండునది తోరణము జాలికాది
} రూపమున నుండుట ప్రసిద్ధము.

శీర్షజ్వలకం - } విచిత్రమగు శిరోభూషణము సర్పశిరమున
} సువర్ణ ముక్తామణిచిత్రము. షోలాప్రాయశీర్షక
} భూషణము

కండకము -

శిఖపత్రము - నెమలిపించాకారము విచిత్రవర్ణమణిరచిత మయిన
కర్ణావతంసకము.

౧౦ వేణీశుచ్ఛము - జటాబంధరచన జడచివరిరచన

దోరకము - వేణీరచనలో వేలాడురీతి

లలాటతిలకము - } నానాశిల్పప్రయోజిత మయిన ముఖతిలకము.
} భూమముడిపై గుత్తివలె కుసుమాకృతిగా
} నుండునది.

కర్ణిక - కర్ణాభరణము. చెవి తమ్మె కుండునది

కర్ణవలయము - చెవికాడపోగు.

౧౫ పత్రకర్ణిక - తమ్మెకతికియుండు రచనావిశేషము

కుండలము - వ్రేలాడునది. నాగకుండలరీతి.

కర్ణముద్ర - చెవి గూబ వజ్రకుండునదిట.

కర్ణోత్థీలకము - చెవిపుడక. చెవికాడ. పోగు

దంతపత్రము - నానారత్నవిచిత్రముగా నుండు దువ్వెనలు.

౨౦ కర్ణపూరము - కర్ణము లందలి భూషణములు

తీలకము - కపోలములపై చుక్కలు

పత్రలేఖ - గండఫలకములపై మకరికా పత్రరచనలు

త్రివణి - పక్షోవిభూషణము

నేత్రరంజనము - కజ్జలాదికము

౨౧ అధరరంజనము - } అధరమునకు రాగ మిచ్చునది. పల్లవ
} కాంతి పగడపురంగు తాంబూలరాగము

దంతరాగము - నాలుదంతములకు రంగు వేయుట

ముక్తావలి - పక్షోభూషణము. కంఠభూషణము

వ్యాలపంక్తి - సర్పాకృతికల కంఠభూషణము

మంజరి - గుత్తులు గుంపులు కలది

౩౦ రత్నమాలిక - రత్నములు వేలాడునది

రత్నావలి - విరివిగారత్నములుకలది

సూత్రకము - ,,

ద్విసరము - రెండు పేటల హారములు

త్రిసరము - మూడు పేటలుగా నుండునది

౩౧ చతుస్సరకము - నాలుగు పేటలుగా నుండునది

శృంగఖిలక - కంఠవిభూషణము. గొలుసుగా నుండునది

అంగదము - బాహుమూల విభూషణము

వలయము - మణిబంధవిభూషణము నగును

మణిజాలము - } పక్షోభూషణము. నానాశిల్పకృతము లయిన
} హారములు. స్తనవిభూషణమును

౪౦ ఖడ్జూరకము - బాహునాలీ విభూషణము

సోచ్ఛ్చికము - ,,

కలాపి - బాహునాలీ విభూషణములు

కటకము - ముంజేతి యాభరణవిశేషము

శంఖము - ,, ,,

౪౫ హస్తపత్రము ,, ,,

పూరకము - ,, ,,

ముద్ర - అంగులీ విభూషణము

అంగులీయకము - ,,

తలకము - ముక్తాజాలములతో నుండునది. మధ్యాలంకారము

౫౦ మేఖల శ్రోణీవిభూషణము. ఎనిమిది వరుసలు

కాంచిక - ,, ఒక పేటతో నుండునది

శశన - ,, షడునారు పేటలు కలది

కలాపము - ,, } ఇరువది యయిదు పేటలు ముప్పది
రెండు, అరువదినాలుగు, నూటయెను
మిది యిందలి భేదములు

నూపురము - పాదాలంకారము. మోకాలి క్రిందనుండునది

౫౫ కింకిణీకము - చిరుగజ్జెలు కల భూష

ఘంటిక - గంటలు కలది. పెద్దగజ్జెలు కలది

రత్నజాలకము - ప్రపదభాగముల కాచ్ఛాదకము

కటకము - సఫోషముగా నున్న గుల్ఫోపరి భూషణము

పాదపత్రం - జంఘ లందుండునది.

౬౦ అంగులీయకం - కాలివేళ్ళ కుండునది. మట్టియ

అంగుష్ఠతిలకము - విచిత్రరచనాకృతము. పాదభూషణము

అలక్తకరాగము - పాదాలంకారము. లక్తుకతో నిర్మించునది

అలక్తకరాగము నానాభక్తి (రచన) నివేశితమై యుండును.

అశోకశల్లనచ్ఛాయగా నుండును. స్వాభావికశోభతో నుండును.

వైస నిరూపించిన వానిలో దంతాధరరాగ వైచిత్ర్య మున్నప్పుడు

వనితయొక్క సవిభ్రాంతనిరీక్షితముతో కూడుకొనిన స్మిత మతి

హృద్యమై విలాసరూపముగ నుండును. దంతరాగమున శుక్లత

కూర్చుట కలదు. ముగ్ధ లయిన సుందరకన్యల దంతములు ముత్యాల-

శోభ కలనై శోభనముగా నుండును. ఎరని దంతములును పద్మ పల్లవరంజనము కలనై శోభించును. అధరము పల్లవప్రభతో నున్న శోభించును. అప్పటి దంతాధరనేత్రరంజనము కల వనితల సవి భ్రాంతనిరీక్షితము రమ్యవిలాసము కదా! స్త్రీ శ్రోణీవిభూషణము లనేకవిధముల నున్నవి. ఇవి వయోరూపావస్థావిశేషముల బట్టి భిన్న ములుగా నున్నవి. అన్నియు సమానార్థకములు కావు. వీని స్వరూప భేద మిట్లున్నది.

స్త్రోణీ విభూష

౬౦౬. ఏకయష్టి ర్భవేత్కాంచీ మేఖలా త్వష్టయష్టికా

ద్విరష్టయష్టి రశనా కలాపః పంచవింశకః

౬౦౭. ద్వాత్రింశచ్చ చతుష్టష్టిః శతమష్టోత్తరం తథా

ముక్తాహారా భవంత్యేతే దేవ పార్థివ యోషితాం

దేవస్త్రీలకు రాజస్త్రీలకు నీ శ్రోణీవిభూష లుండును. వీనిలో కాంచి యనునది ఏకయష్టి. ఒకే వరుసతో నుండునది. కేసరదామ కాంచి ధరించిన పార్వతిని కాళిదాసు వర్ణించినాడు. మేఖల యనునది యష్టయష్టి. ఎనిమిది వరుస లుండులు. రశన పోడశ యష్టికము. రతి మన్మథునకు రశనాబంధములు కూర్చినది. కలాపము పంచవింశ కము. ఇరువది యయిదు గుణము లుండును. దేవి పార్వతి ముక్తా కలాపీకృత సిందువార యయినది. ఈ కలాపములు ముప్పదిరెండు చతుఃషష్టి యష్టోత్తరశత మన్న సూత్రసంఖ్యానములతో నున్నవి. సామాన్యముగా వీనిని మొలనూలు లనుట కాని వస్త్రోపరిభాగము లందే యివి ధార్యములు. వీనిలో మణులు కింకిణులు చిరుగజ్జెలు కూర్తురు. కాళిదాసు పుష్పములు గ్రధించినాడు.

భూషాని యమము

౬౦౮. ఏతద్విభూషణం నార్యా అకేశా దానభాదవి

యథాభావరసావన్తం విజ్ఞేయం ద్విజనత్రమాః

౬౦౯. అగమశ్చ ప్రమాణం చ రూపనిర్వర్ణనం తథా

విశ్వకర్మమతాత్కార్యం సుమిథ్యాపి ప్రయోక్తుః

౬౧౦. సహశక్యం నువద్దేన ముక్తాభి ర్మణిభి స్తథా
స్వాధీనమితి రుచ్యైవ కర్తుమంగన్య భూషణం
విభాగతేభిప్రయుక్త మంగశోభాకరం భవేత్

కేశాది సఖాంత మీ చెప్పిన దంతయు నారీవిభూషణము. శిఖాపాశము శిఖావ్యాలము మొదలుగా నలక్తకరాగ పర్యంత మబలా లంకారములు. యథాభావము యథారసము యథావస్థము యథా స్వభావము విభూషణధారణ ముచితముగా నుండును. విశ్వకర్మ మతము ననుసరించి ప్రయోక్తలు స్వకీయబుద్ధి సుబుద్ధి విశేషము ననుసరించును నాగమప్రమాణ రూపములను నిర్ణయించుకొన వలయును. ఏ యాభరణమున కే యుపాదానము రూపము సముచితమని విశ్వకర్మ నిర్ణయించునో తద్విధానమనుసరించుట యుక్తము. ప్రమాణ మంగుల్యాద్యులం దుండును. రూపము స్వభావాను సారమున నిర్ణయింప దగినది. అన్నిటిలో విశ్వకర్మనిర్ణయమే యుక్తర లేదు. లోకప్రసిద్ధిరీతి ననుసరించుయు సుబుద్ధిచే నూహింప వచ్చును. బంగార మున్నదని ముక్తామణి యున్నదని మణు లున్నవని తనకొక నిశ్చయ మున్నదని తన యభిరుచి ననుసరించి భూషణము రచనము చేయుట స్వాధీన మగునది కాదు. ఆ యా విభాగానుసారమున ప్రయుక్తమయిన భూషణమే శోభాకర మగును. స్థానాంతరము నందున్న రత్నసంయుత భూషణమే శోభించును. రత్నభూషకు స్థానాంతరముననె శోభ. అంతట నది శోభింపదు. అట్లే ప్రకృతవిభాగము.

భూషావివేకము

౬౧౧. | న తు నాట్యప్రయోగే తు కర్తవ్యం భూషణం గురు
భేదం జనయతే తద్ధి నవ్యాయత విచేష్టనాత్

౬౧౨. గురుభావావసన్నస్య స్వేదో మూర్ఛా చ జాయతే
గుర్వాభరణసంపన్నో హి చేష్టాం స కురుతే పునః

౬౧౩. తస్మాత్తనుత్వచకృతం సౌవర్ణం భూషణం భవేత్
రత్నవజ్జతు బద్ధం వా స భేదజననం భవేత్

నాట్యప్రయోగములో బరు వయిన భూషణ ముంచరాదు. అటు నిటు కదలికలచే నది భేద ముత్పాదించును. బరువు వలన

నటునకు బాధ కలుగును. అప్పుడు చెమట పట్టును. మూర్ఛ వచ్చును. ఆభరణములు భారముగ నున్నప్పుడు నటుడు చేష్ట లొన రింపలేడు. కావున పలచ పలచని రేకులతో సువర్ణభూషణ మొన రించుట మంచిది. లక్కలో పొదిపిన రత్న మాభరణముగా భేదము కలుగ జేయదు. ప్రేక్షకులకు సువర్ణభావము రత్నభావము కలుగ జేయుటయే ముఖ్యము. అప్పుడు దృశ్యతాకృతముగా సహృదయ ప్రేక్షకు లందు భావన సమావిర్భావము పొంది నాట్యధర్మ మాపా దింప గలదు.

౬౧౪. స్వేచ్ఛయా భూషణవిధి ర్దివ్యానా ముపదిశ్యతే
యత్తుభావవినిష్పన్నం మానుషాణాం విభూషణం

౬౧౫. దివ్యానాం భూషణవిధి ర్య ఏష పరికీర్తితః
మానుషాణాం చ కర్తవ్యే నానాదేశసమాశ్రయః

దివ్యులగు వారికి భూషణవిధి స్వేచ్ఛానుసారముగా నుండును. వా రిచ్ఛానుసారి భూషణములను మానసముగ నె సృజింప గలరు. “దివ్యానాం మానసీ సృష్టిః” అని యిదివరలో నిరూపితము. దివ్యులె నాట్యప్రయోగ మొనరించు నప్పు డీ విధాన మిచ్ఛానుసారి. మాన వుల కట్లు గాదు. మానవుల విభూషణము యత్నభావ వినిష్పన్నము. సయత్నముగ సనియమముగ వారి భూషణముల నిర్మింప వలెను. కాకున్న లోకాసంభావ్యత భాసించును. సమాస్వాద ముదయింపదు. ఆ యా స్థాన సంకేత నియమములతో నిరూపించిన యీ భూషణము లీ విధముననె నియతస్థాన నియమముతో నుండవలెను. మానవుల కీ భూషణవిధియే పరికీర్తిత మయినను నానాదేశసమాశ్రయముగా నది యుండవలెను. ఒక్కొక్కదేశమున నొక్కొక భూషణ మొక్కొక నియమముతో నుండును కదా! ఆ నియతిని గుర్తింప వలెనని భావము.

ది వ్యా వి భ క్తి

౬౧౬. భూషణైశ్చాపి వేషైశ్చ నానావస్తా సమాశ్రయైః
దివ్యాంగనానాం కర్తవ్యా విభక్తిః స్వ స్వ భూమిజాః.

నాట్యప్రయోగ సమయమున దివ్యాంగన లొక్కొక భూమిక భరింతురు. ఆ యా పాత్రభూమికానుసారముగా తమ తమ నివాస

భూమి సహజముగా విభాగమును నిర్ణయింప వలెను. రంగప్రయోగములో వారి వారి భావ రస సమాశ్రయము లయిన వేషభూషణములచే విభాగము గుర్తింప వలెను. విద్యాధరాంగనలకు యక్షవనితలకు అప్సరఃకన్యలకు నాగస్త్రీలకు ఋషి దైవత కన్యలకు సంబంధించిన వేషములు వేరు వేరుగా నుండును. అవి యన్నియు నానారూపమున నుండును. అట్లే సిద్ధవనితలు గంధర్వకాంతలు రాక్షసస్త్రీలు అసురభామలు దివ్యాంగనలు సరనారీమణులు మొదలగు వారి శిఖండక రచనము నందును భేద వివేక మావశ్యకము. విద్యాధర వనితలకు శిఖాబంధమును శిఖండముగా గూర్పవలెను. ముక్తాప్రధానము లయిన భూషణములు వారలకు ముఖ్యములు. యక్షీణీస్త్రీలకు అప్సరఃకన్యలకు రత్నవిభూషణము లావశ్యకములు. వార లందరకు వేషము సమానమే కాని యక్షిణులకు శిఖ ముఖ్యముగా ప్రత్యేకముగా నుండును.

నా గ స్త్రీ భూ ష ణ ము

౬౦౭. దివ్యానామివ కర్తవ్యం నాగస్త్రీణాం విభుషణం
ముక్తామణి లతా ప్రాయాః ఫణాస్తాంతుసాం కేపలాః

విభూషణరచన దివ్యస్త్రీలకు నాగస్త్రీలకు సమానము. నాగ స్త్రీలకు పడగలు మాత్రము ముక్తామణి లతాప్రాయముగా నుండవలెను. “స్వర్గాదప్యతిరమ్యాణి పాతాలాని” యని సూక్తి. నాగవనితలు దివ్యవనితల వలె భోగాసక్తులు. దివ్యవనితలకు వలెనే భోగాసక్తి సూచకము లయిన విభూషణములు భోగలోక భోగకాంతలకును సముచితములుగా నుండును.

ము ని క న్న్యా వే ష ము

౬౦౮. కార్యం తు మునికన్యానా మేకవేణీ ధరం శిరః
న చాపి భూషణవిధిః తాసాం వేషో వసోచితః

మునికన్యకలకు శిర మేకవేణీరూపముగ నుండవలెను. వారలకు నాగరభూషణవిధు లుచితములు కావు. వారి వేషము వసోచితము గనె యుండవలెను. తీగెల వలయములు, పుష్పముల మాలలు పల్లవావతంసము మొదలగునవి మునికన్య సముచిత వేషములు. సిద్ధవని

తలకు ముక్తామరకత ప్రాయ మయిన మండనము మనోహరము. వారలకు పీతవస్త్రధారణము రమ్యముగ నుండును. గంధర్వకాంతల యాభరణములు పద్మరాగమణులతో నుండవలెను. వీణాహస్తము కౌసుంభవనము గంధర్వమనోహరము. రాక్షససుందరీమణులకు విభూషణము లింద్రసీలరచితములు. వారల కొక చిన్న తెల్ల పను కోర యేర్పఱచుట రమ్యయుగ నుండును. నల్లని పరిధానము వారల కందము. దేవవనితలు వైడూర్య ముక్తాభరణముల ధరింతురు. చిలుకపచ్చ రంగుచీరలను సింగారింతురు. ఒకప్పుడు పుష్కరాగ మణులు ఒకప్పుడు పడగపు భూషణులు ధరింతురు.

౬౧౯. దివ్య వానర నారీణాం కార్యే నీలపరిచ్ఛదః

ఏవం శృంగారిణః కార్యా వేషా దివ్యాంగనాశ్రయాః

దివ్యస్త్రీలకు వానరవనితలకును నీలపు రంగు వస్త్రపరిధాన మేర్పఱచ వలెను. దివ్యాంగనల సంశ్రయమున శోభించు శృంగారి వేషములను సావధానముగా నిరీక్షించి కూర్పవలెను. దేవవనితలకు గూడ నవస్థాంతర సంబంధమున శుద్ధవేషములు నిబంధించుటయు సముచితముగ నె యుండును. దివ్యవనిత స్వాధీనపతికగా నున్నప్పటి వేషమున కన్న వాసకసజ్జికగా నున్నప్పటి వేషము భిన్నముగా నుండును. ఇట్లే యితరావస్థ లందును గ్రాహ్యము.

మా ను పీ వే ష ము

౬౨౦. మానుషీణాం తు కర్తవ్యా నానాదేశ సముద్భవాః

వేషా స్త్రాభరణోపేతా స్త్రాంశ్చ సమ్యక్ జ్ఞిబోధతః.

మానవస్త్రీల కా యా దేశము లందలి సంప్రదాయముల ననుసరించిన యాభరణములతో గూడిన వేషములను రచింప వలెను. ఆ యా దేశ సముత్పన్న మయిన యా యాచారము వేష మాభరణము భావాస్వాదమున కుచిత పథము. అట్టిది సముద్వేగ మీయదు. వారి వారి వేషాభరణసంయోగముల నీ విధముగా గుర్తింప వచ్చును.

ఆవంతి - సాలక కుంతలముగా నుండు తలకట్టు

గౌడి - అలకలు, శిఖాపాశము - వేణిక యొకటి

ఆభీరి - రెండు జడలు. అవగుంతనము నీలాంబరము

పూర్వస్త్రీ - ఎత్తుగా కూర్చిన శిఖండక రచన
ఉత్తరస్త్రీ - సమున్నద్ధ శిఖండము. మేలి ముసుగు
దక్షిణ - ఆవర్తలలాటము. కుంభిపగళములు కలది.

వీరిలో గణిక లయిన వారివేషము మండన విచ్ఛిత్తి ననుసరించి యుండును. గణికల కొకే వేష మను నియమము లేదు. స్నిగ్ధరసికుల స్నేహోనుసారమున వారి యలంకార ముండును.

దేశావస్థాపిధి

౬౨౦. దేశ జాతి విధానేన శేషానామపి కారయేత్
వేషం తథా చాభరణం నానావస్తాంతరాశ్రయం
౬౨౧. అదేశయుక్తో వేషో హి న శోభాం జనయిష్యతి
మేఖలోరసి బద్ధా తు హస్త్యం నముపపాదయేత్
౬౨౩. తథా ప్రొషితకాంతాసు వ్యసనాభిహతాసు చ
వేషో వై మలినః కార్య ఏకవేణీధరం శిరః
౬౨౪. విప్రలంభే తు నార్యాస్తు శుద్ధో వేషో భవేదిహ
నాట్యాభరణసంయుక్తో న చాపి మృజయాన్వితః
౬౨౫. ఏవం ప్రీతాం భవేద్వేషో దేశావస్థాసముద్భవః

కొన్ని కొన్ని దేశాచారములె యిచ్చట నిరూపితము లయినను మిగిలిన యా యా దేశవిధానమున, జాతివిధానమున నందరకును వేషభూషాది విశేషముల నభ్యాసించి గుర్తింప వలెను. కేశరచనాదికము వేషము. అది హృదయము వ్యాపించి హృద్యమగును. శిఖావ్యాలాదు లాభరణములు. “ఆసమంతాత్ భ్రియతే పోష్యతే కాంతిః” కాంతి యంతట పోషిత మగును గావున నాభరణ మనుట సంగతము. వేషాభరణాదులలో ష్టరకర్మ పరిచ్ఛదము కూడ నున్నది. అలకాదియోజనము ష్టరకర్మ. అలకలు సముచిత యోజనమున సముచితస్థానమున కంచితములు కాగా కుంతల శోభ కల వగును. ఏవమాదిక మయిన యోజనమునకు ష్టరకర్మ యని పేరు. పరిచ్ఛద మనునది విచిత్రవస్త్రయోగము. ఇవి యన్నియు నానావిధము లయిన రతిశోకాద్యవస్థాశ్రయములై హృదయగ్రాహులగును. నాట్యమునకు సంబంధించిన నైషధ్యరచనము నందలి యాగ

మము నీరీతి చక్కగా గుర్తించి ప్రయోగించుట సముచిత విధాన మని భరతోపదేశము. ఆ యా దేశయోగ సంబంధ సముచితము కాని వేషము శోభాసంపాదకము కాదు. ఉరమున మేఖల ధరించిన నెవరు పరిహసింపరు? ఆభరణమె యయిన నస్థానబద్ధ మయినచో హాస ముత్పాదించును. కావున ప్రోషితకాంతల విషయమున వ్యస నాభిభూత లయిన వనితల విషయమున మలినవేషమునె కూర్ప వల యును. వారి శిరము సంస్కారశోభలతో నుండరాదు. ఏకవేణీధర ముగా శిర ముండుటయె యాచిత్య మాపాదించును. స్త్రీకి విప్ర లంభసమయమున శుద్ధవేషమె యుండ వలయును. అప్పు డాభరణము లంతగా నుండ రాదు. మాంగల్యాభరణములు మాత్ర మప్పట విహితములు. మనోహరాభరణము లాఠోపింప రాదు. ఆ వేషము మృజాన్వితమును గారాదు. స్త్రీలకు దేశావస్థా సముచిత మయిన వేషమె రమ్యతను కూర్చును. ఆంధ్రాది దేశములను రతి శోకాద్యవస్థలను గుర్తించి తదాచిత్యానుసారమున వేషము స్త్రీల కాపాదింప వలెను.

పు రు ష వే ష ము

౬౨౬. పురుషాణాం పునశ్చైవ వేషాన్వక్ష్యామి తత్వతః

తత్రాంగరచనా పూర్వం కర్తవ్యా నాట్యయోక్తృభిః

తతః పరంప్రయోక్తవ్యా వేషా దేశసముద్యుతాః

పురుషులకును తత్త్వానుసారమున నుండదగు వేషములను నిరూ పింపవలసి యున్నది. నాట్యప్రయోక్తలు ముందుగా పురుషులందు అంగరచన యేర్పాటు చేయవలయును. అంగనలకు రూపమును పరివర్తింప జేయవలసి యున్నప్పుడు వేరొక రూపసంపాదనాత్మక విధానమున వర్ణవర్తన మావశ్యకమే కాని పురుషులకు వలె యంగ రచన యావశ్యకము కాదు. పురుషులకు ప్రథమమున నంగరచన యొనరించి యనంతరము దేశసముద్యుతము లయిన వేషములను కూర్పవలెను. అంగవర్తన మాపాదించుటకు వలయు విధాననిర్దేశ మావశ్యకము.

అంగవర్తనము - వర్ణవిధి

౬౨౭. నితే నీలశ్చ పీతశ్చ చతుర్థో రక్త వివ చ
 వితే స్వభావజా వర్ణా యైః కార్యం త్వంగవర్తనం
 సంయోగబాః పునశ్చన్యే ఉపపద్ధా భవంతి హ

నిత నీల పీత రక్తము లను నాలుగు స్వభావసిద్ధము లయిన
 వర్ణములు. ఇతరములు సంయోగజము లయిన వర్ణములు. వర్ణద్వయ
 సబంధముచే నవి కలుగును. మరికొన్ని యుపవర్ణములు. బహువర్ణ
 ముల మిశ్రణమున గలుగునవి. స్వభావజము లయిన వర్ణములచే నంగ
 వర్తన మొనరింప వలెను. సంయోగజము లయిన వర్ణము లీ విధముగ
 నుండును. వాని పేర్లిట్లున్నవి.

- ౧ కారండవము — నిత నీల సమామయోగమున గలుగును.
- ౨ పాండువర్ణము — నిత పీత సమామయోగము
- ౩ పద్మవర్ణము — నిత రక్త సమామయోగము
- ౪ హరితవర్ణము — పీత నీల ,,
- ౫ కషాయవర్ణము — నీల రక్త ,,
- ౬ గౌరవర్ణము — రక్త పీత ,,

త్రి చతు ర్వర్ణ సంయుక్తము లయిన భేదము లనేకము లున్నవి.

౬౨౮. బలస్థో యో భవేద్వర్ణో తస్య భాగో భవే త్తతః
 దుర్బలస్య చ భాగో ద్వో నీలం ముక్త్యాప్రదాపయేత్
౬౨౯. నీలస్యైకో భవేద్భాగ శ్చత్వారోఽన్యే తు వర్ణకే
 బలవా స్సర్వవర్ణానాం నీల వివ ప్రకీర్తితః
౬౩౦. వివం పర్ణవిధిం జ్ఞాత్వా నానాసంయోగ సంక్రయం
 తతః కుర్వాద్ధ్యుధాయోగ మంగానాం వర్తనం బుధః

కొన్ని వర్ణములకు బల మున్నది. కొన్ని దుర్బలములు. బలస్థ
 మయిన వర్ణమునకు ఇతరముల నది యభిభవింప గలదని భావము.
 బలస్థ మయిన వర్ణ మొకభాగము దుర్బలవర్ణమునకు సంబంధించిన
 రెండు భాగములను మేలనము చేయవలయును. ఈ కలయికలో నీల
 వర్ణమును విడువ వలయును. నీలవర్ణభాగ మొకటి యుండగా నా

వర్ణకమున నితర వర్ణభాగములు నాలుగు కలుప వలయును. నీలవర్ణ విషయమున నిట్టి భాగవిధియే సముచితము. వర్ణము లన్నిటిలో నీల వర్ణ మన్నిటి కన్న బలీయము. ఇది యంతయు నానాసంయోగ సంక్రమ మయిన నర్ణవిధి. ఈ వర్ణవిధిని బాగుగా దెలిసిన యనంత రమే తద్విధు డయిన వాడంగముల వర్తనము నాచరింప వలెను. వర్తన మనునది యీ వర్ణవిధానము లోని పరిభాషాపదము.

వ ర్ణ వ ర్త న ము

౬౩౧. వర్తనంచ్ఛాదనం రూపం స్వవేషపరివర్జితం
నాట్యధర్మప్రవృత్తం తు జ్ఞేయం తత్ప్రకృతిస్థితం

౬౩౨. స్వవర్ణ మాతృసశ్చాద్యం వర్ణకై ర్వేషసంక్రయైః
అకృతిస్తస్య కర్తవ్యా యస్య ప్రకృతి రాస్థితా

వర్తనము ఛాదనము రూపము మూడును సమార్థకము లయిన పర్యాయపదములు. నాట్యధర్మమున ప్రవర్తించిన యీ వర్తనము స్వవేషమును విడిచి ప్రకృతిస్థిత మగును. దేవమానుషాదిస్వభావమే యిచట ప్రకృతి. ఆ దేవాదుల ప్రకృతి స్వభావవిభాగమున నుండునని భావము. వేషసంక్రమము లయిన వర్ణకములచే నాత్మీయ మయిన వర్ణమును ఛాదన మొనర్ప వలెను. పాత్రధారణమున నెవరి ప్రకృతి సమాస్థిత మయినదో వారి యాకృతినే వర్ణకములచే సంపాదించ వలెను.

ప ర భా వ సి ధి

౬౩౩. యథా జంతుః స్వభావం స్వం పరిత్యజ్యాన్యదైహికం
తత్స్వభావం హి భజతే దేహంతర ముపాశ్రితః

౬౩౪. వేషేణ వర్ణకైశ్చైవ చ్ఛాదితః పురుష స్తథా
పరభావం ప్రకురుతే యస్య వేషం నమాశ్రితః

ఇంతటి వర్తన మాపాదింపగా గలుగు ప్రయోజన మిందున్నది. జీవాత్మ స్వస్వభావమును విడనాడి యన్యదేహమునకు సంబంధించిన స్వభావమును దేహంతరము ననుసరించి పొందుచున్నాడు. మొదట జీవాత్మ శుద్ధ నిర్మలనంత చిదానంద ప్రకాశుడు. ఆ ప్రకాశాత్మ జీవుని స్వభావము స్వాతంత్ర్యరూపము. అది యనపాయి. అయినను

జీవుడు స్వస్వాతంత్ర్యస్వభావాత్మక స్వరూపమును విడనాడి స్వవ్యతి
రిక్తమగు దైహికస్వభావమును పొందుచున్నాడు. అందు శరీరకరణో
చితమయిన వ్యవహారమును పొందుచున్నాడు. పరిశీలింపగా నాదేహం
తరము గూడ జీవుని దేహవిశేష మనియె భాసించును. అట్టి దేహం
తరమును “ఉపాశ్రితః” “ఉప సమీపే ఆ సమంతాత్ శ్రితః అతి
నైకశ్చేన తదాత్మవృత్త్యా ప్రతిపన్నః” ఉపాశ్రితపదమున “ఉప+ఆ+
శ్రితః” యని మూ డంశము లున్నవి. అత్యంత సమీపమున స్వాత్మ
వృత్తిరూపమున నన్యదేహము నాశ్రయించు నని భావము. “ఏ త దు
క్తం భవతి”. పరమాత్మకు స్వచైతన్యప్రకాశము స్వరూపము. దాని
విడువకయే దేహకంచక సముచిత మయిన చిత్తవృత్తి రూపిత
మయినట్లుగా స్వరూపమును దర్శింప జేయును. అట్లే; నటుడును
స్వాత్మావస్థంభమును విడువకయే స్థానసముచితముగా లయ తాలా
ద్యనుసరణాద్యాయోగమున, దేహస్థానీయముగా నున్న వర్తనాది
వేష పరివర్తనమున తదుచిత స్వభావాలింగితముగ స్వాత్మను సామా
జికులకు సాక్షాత్కరింప జేయును. ప్రేక్షక పక్షమున నటాభిమాన
ముండదు. వారి యందు రామాభిమానమే యుండునట్లు దర్శింప
జేయును. ఈ యాశయముననే యచట నచట ప్రతీతిని వ్యాఖ్యానించి
నిరూపించితిమి.

జీవాజీవధర్మము

౬౩౫. దేవ దానవ గంధర్వ యక్ష రాక్షస పన్నగాః

ప్రాణినంజ్ఞాః స్మృతాహ్యేతే జీవబంధాశ్చ యేఽపరే

౬౩౬. శైల ప్రాసాద యంత్రాణి చర్మ వర్మ ధ్వజాస్త్రా

నానాప్రహరణాద్యాశ్చ తేఽప్రాణిన ఇతి స్మృతాః

౬౩౭. అథవా కరణోపేతా భవంత్యేతే శరీరిణః

వేష భాషాశ్రయోపేతా నాట్యధర్మ మవేక్ష్య తు.

ఆహార్యము నందు భేదద్వయ మున్నది. ఒకటి సజీవము. మరి
యొకటి యజీవము. ఇందు మొదట సజీవాహార్య భేద మున్నది.
దేవ దానవ గంధర్వ యక్ష రాక్షస పన్నగులు జీవబంధము కల
యితరులును ప్రాణినంజ్ఞతో జెప్పదగి యున్నారు. స్త్రీ నదీ సముద్ర

వాహనములు నానాశస్త్రములును అప్రాణు లన్న సంజ్ఞతో వ్యవహరింప దగినవి. శైల ప్రాసాద యంతములు చర్మ వర్మ ఫలజములు నానాప్రహరణాదులు నప్రాణులని వ్యవహారము. శైలప్రాసాదాదులు నిరీవములుగా ప్రస్తుతములై పరిగణితము లయినను నాట్యధర్మముననుసరించిన యవస్థావిశేషములలో సజీవముగా గూడ పరిగణనార్హము లగును. ఇవియే సముచిత కారణ సముపేతములై శరీరము కలవగును. నాట్యధర్మానుసారమున దేశభాషాశ్రయోపేతము లగును. నాట్యధర్మము నం దజీవ వ్యవహార ముట్లై నిలబడదు. అందు సజీవరూపాపాదనము సిద్ధమగును. అజీవము లజీవములుగా నాట్యమున నాస్వాద్యములు కావు. అజీవములందు జీవధర్మా రోపము కలుగును. చిత్తధర్మ మాపాదిత మగును. అప్పుడే యచిత్తమున కాస్వాద్యము లగును. జడము చేతనికృత మగుట నాట్య తంత్రము.

అంగరచన - వర్ణ సంపత్తి

వర్ణముల విధిని తెలిసికొని వయస్సును ప్రకృతిని గుర్తించి దేశమును జాతిని వయస్సు ననుసరించి యుండు అంగరచన మొనరింపవలెను. ఎవ రే రంగుతో నుందురో తెలిసిన పిమ్మటనే యంగరచన మాచరింప వలెను. ఈ దిగువ కొందరి వర్ణసంపత్తి ప్రదర్శిత మగును.

దేవతలు -	గౌరవర్ణము	వరుణుడు -	శ్వేతవర్ణము
యక్షులు -	,,	ఇంద్రుడు -	,,
అప్సరసలు -	,,	సముద్రుడు -	,,
రుద్రుడు -	తపనీయకాంతి -	హిమవంతుడు -	,,
	బంగారు వర్ణము	గంగ -	శ్వేతవర్ణము
సూర్యుడు -	,,	అంగారకుడు -	రక్తవర్ణము
బ్రహ్మ -	,,	బుధుడు -	పీతవర్ణము
కుమారుడు -	,,	అగ్ని -	,,
చంద్రుడు -	శ్వేతవర్ణము	నారాయణుడు -	శ్యామవర్ణము
బృహస్పతి -	,,	నరుడు -	,,
శుక్రుడు -	,,	వాసుకి -	శ్యామవర్ణము

దైత్యులు -	అసితవర్ణము -	పిశాచులు -	అసితవర్ణము
దానవులు -	,,	జలము -	,,
రాక్షసులు -	,,	అకాశము -	,,
గుహ్యకులు -	,,	పర్వతము -	,,

ఈ గణములో జల మాకాశ మని చెప్పట తదధిష్ఠాన దేవత వివక్షిత మగును. ఆరు ద్వీపము లందున్న పురుషులు నాట్యసంబంధ మున కరగించిన కనకకాంతి కలవారుగా నున్నట్లు నిబంధింప వలెను. జంబూద్వీపము లోని భారతవర్ణమున నరులు నానావర్ణములతో నుందురు. ఉత్తరకురు భూ భాగము లందలి వారు కనకప్రభతో నుందురు. భద్రాశ్వపురుషులు శ్వేతవర్ణులు, కేతుమాలమున నరులు నీలదేహులు. ఇతరవర్ణము లందలి వారు గౌరవర్ణులు, భూత గంధర్వ యక్ష పన్నగులు విద్యాధరులు నానావర్ణములతో నుందురు. పితరులు నరులతో సమానులు, భూతవ్యవహార్యులు వామనులుగా నుందురు, వికృతాననములతో నుందురు. వరాహ మేష మహిష మృగముల వక్త్రములతో నుందురు.

భారతవర్ణవిధి

భారతవర్ణము సం దుండువారి వర్ణవిశేషముల నిట్లు గుర్తింప వలెను. రాజులు పద్మవర్ణులు గౌరవర్ణులు శ్యామవర్ణులు. సుఖతులయిన మానవులు గౌరవర్ణముతో నుండునట్లే నిరూపింప వలెను. నిందితకర్మ నాచరించు కుకర్ములు గ్రహగ్రస్తులు వ్యాధిబాధితులు తప మొనరించు వారు శరీరశ్లేశ బహుల మయిన కర్మల నాచరించు వారు కుజాతులు బదరప్రభతో నుందురు. ఋషులును బదరకాంతితో నున్నట్లు కూర్పవలెను. తపసు నందున్న ఋషులు బదరకాంతి కలవారయినను అసితకాంతితో నున్నట్లే భావింప వలెను.

౬౩౮. కారణవృషదేశేన తథా చాత్మేచ్ఛయా పునః
వర్ణప్రత్ర ప్రకర్తవ్యే దేశ జాతి వశానుగః

౬౩౯. దేశం కర్మ చ జాతిం చ పృథివ్యుద్దేశసంక్రయం
విజ్ఞాయ వర్తనా కార్యా పురుషాణాం ప్రయోగతః

సకారణముగా రంగులో మార్పు కలిగింప వచ్చును. దేహమున కారు నలు పున్నప్పుడు వర్ణవర్తనము క్లేశబహులక్రియ. అప్పుడా కారణ వ్యవదేశమున వర్ణము మారవచ్చును. ఒకప్పుడు కవి బుద్ధ్యనుసారమున రంగు మార్ప వచ్చును. ఎంతటి వర్ణపరివర్తనము కాని దేశజాతి వశానుగతముగ నె యుండవలెను. ఈ పృథివిలో నానా సముదేశము లున్నవి. తత్తన్నియమమున దేశమును కర్మను జాతిని తెలిసి కొని ప్రయోగవిధ్యనుసారమున పురుషులకు వర్ణవర్తన మాచరించుట యుక్తము.

౬౪౦. కిరాత బర్పరాంధ్రాశ్చ ద్రవిడాః కాశి కోసలాః

పులిందా దాక్షిణాత్యాశ్చ ప్రాయేణ త్వనితాః స్మృతాః

కిరాతులు బర్బరు లాంధ్రులు ద్రవిడులు కాశి కోసల వాసులు పులిందులు దాక్షిణాత్యులును సామాన్యముగా నసితవర్ణము కల వారుగా నుందురు. కవి కారణేచ్ఛావశమున వీరిలో గొందరిని సిత గౌరవర్ణములు కలవారినిగా నిరూపింప వచ్చును. శక యువన పహ్లావ బాహ్లికాదు లుత్తరదిగ్దేశయులు సామాన్యముగ గౌరవర్ణముతోడనె యుందురు. వీరి యం దసితవర్ణులు నుండవచ్చును. పాంచాలురు శౌరసేనులు మాహిషవాసు లుత్కలులు మాగధు లంగ వంగ కలింగ నివాసులు శ్యామవర్ణమున నుండునట్లు నిబంధింప వలెను.

౬౪౧. బ్రాహ్మణాః క్షత్రీయోచ్చైవ గౌరాః కార్యాస్తతైవ హి

వైశ్యాః శూద్రాస్తథాచైవ శ్యామాః కార్యాస్త వర్ణతః

బ్రాహ్మణులు క్షత్రీయులు గౌరవర్ణులుగను వైశ్యులు శూద్రులు శ్యామవర్ణులుగను నిబంధింప వలెను. ఇట్లు వేరువేరుగా వర్ణసంకేతము నిదర్శిత మయినది. ఈ వర్ణసంకేతము కొంత కొంత మారవచ్చును. ఆ యా మార్పులను పూర్వము తెల్పిన విధమున సహేతుకముగ నొనరించుట సముచితము. ఈ వర్ణవిధాన మంతయు ముఖములకే కాదు. ముఖముల కుపాంగముల కంగములకు సంబంధించి యుండును.

శ్మశ్రుకర్మ

ఈ ముఖాంగోపాంగవర్తిన విధానమును యథాన్యాయముగ నాచరించి దేశ కాల వయోఽనురూపముగా శ్మశ్రుకర్మ నాచరింపవలెను. ఈ శ్మశ్రుకర్మ నాలుగు విధములు. ఆ విధము లిట్లున్నవి.

౧ శుద్ధము

౨ విచిత్రము

౩ శ్యామము

౪ రోమశము

మెత్తగా నున్నగా ఊరకర్మ విధానమున రోమము లే మాత్రము లే కుండు నట్లు చేయుట శుద్ధము. సర్వవిధాన నసితముగా నుండుట శ్యామము. ప్రథమమున ఊరకర్మ యోజిత మయినను ప్రకృతము ననుసరించి శ్యామవర్ణము యోజనము చేయుట యుక్తము. విచిత్ర మనునది ఊరకర్మ కర్తృకా కర్మల వలన విచిత్రసన్నివేశ మేర్పడుచుట. ఉత్పాదనకర్మచే గూడ విచిత్రసన్నివేశము కూర్పవచ్చును. రోమశమనునది యథోత్పన్నము లయిన రోమములతో నుండుట. ఈ చతుర్విధముల నున్న శ్మశ్రుకర్మయు నానావస్థాంతరాత్మకముగా నుండును. ఎ వ రె ప రి కె ట్లె ట్లు శ్మశ్రురచన మొనరింపవలెనో తెలియవలయును గదా!

౬౪౨. శుద్ధం తు లింగినాం కార్యం తథామాత్యపురోధసాం
మధ్యస్థా యే చ పురుషా యే చ దీక్షాం నమాశ్రితాః

౬౪౩. దివ్యా యే పురుషాః కేచిత్సిద్ధవిద్యాధరాదయః
పార్థివాశ్చ కుమారాశ్చ యే చ రాజోపజీవినః

౬౪౪. శృంగారిణాశ్చ యే మర్త్యా యౌవనోన్మాదినాశ్చ యే
తేషాం విచిత్రం కర్తవ్యం శ్మశ్రు నాట్యప్రయోక్తృభిః

౬౪౫. అనిర్దిష్టప్రతిజ్ఞానాం దుఃఖితానాం తపస్వినాం
వ్యసనాభిహతానాం చ శ్యామం శ్మశ్రు ప్రయోజయేత్

౬౪౬. ఋషీణాం తాపసానాం చ యే చ దీర్ఘవ్రతా సరాః
తథా చ చీరబద్ధానాం రోమశం శ్మశ్రు కీర్తితం

వీనిలో నాలుగు విధము లయిన శ్మశ్రుకర్మ నిర్దిష్ట మయినది. ఈ దిగువ సూచితు లయిన వారలకు శుద్ధశ్మశ్రుకర్మ రచనము సముచితము. లింగి యని చెప్పదగిన బ్రహ్మచారి వానప్రస్థుడు మొదలగు

వారు అమాత్యులు పురోహితులు ఉత్తము లధములు కాని మధ్యస్థ పురుషులును దీక్ష ననుసరించి యున్నవారును బాగుగా క్షురకర్మ చేయించుకొని శుద్ధరూపముగా నుండవలెను. ఈ దిగువ నిర్దిష్టము విచిత్ర శ్మశ్రువులతో నుందురు. కొందరు దివ్యపురుషులు సిద్ధవిద్యాధ రాదులు భూపాలకు లగు పార్థివులు కుమారులు రాజుల ననుసరించి జీవించు వారు శృంగారజీవనమున నుండు మానవులు యశావనోన్నాదముతో నుండువారు విచిత్రశ్మశ్రురచనలతో నుండునట్లుగా నాట్య ప్రయోక్తలు నిబంధింప వలెను. ఈ దిగువవారికి శ్యామశ్మశ్రుకర్మ యుండును. ప్రతిజ్ఞ నిర్వహించు కొనజాలక పోయినవారు దుఃఖతులు తాపసులు వ్యసనాభిభూతులు మాసిన గడ్డములు మీసములు గలిగి శ్యామశ్మశ్రువులతో నున్నట్లు నిరూపింపవలెను. ఈ నిరూపితులకు రోమశ శ్మశ్రువులకును. ఋషులు తాపసులు దీర్ఘవ్రతు లయిన వారు చీరబద్ధులు నారచీరలతో నుండువారు రోమశ శ్మశ్రువులు. ఇట్లు శ్మశ్రుకర్మ నానాప్రకారమున నున్నది. ప్రయోక్తలు దీని సావధానముగా గుర్తింప వలెను.

వేష రచన .

నానా ప్రయోగ జన్యము లయిన వేషముల నిక నిరూపింప వలెను. వేషము త్రివిధము. శుద్ధము- విచిత్రము- మలినము. ప్రయోక్తల కార్యానుసారమున నీ వేషముల నియమము లీ విధమున నున్నవి.

౬౪౭. దేవాభిగమనే చైవ మంగలే నియమస్థితే
తిథినక్షత్రయోగే చ వివాహకరణే తథా

౬౪౮. ధర్మప్రవృత్తం యత్కర్మ స్థియో వా పురుషస్య వా
వేషస్తైషాం భవేచ్ఛుద్ధో యే చ ప్రాయత్తికా సరాః

౬౪౯. దేవ దానవ యక్షాణాం గంధర్వరగరక్షసాం
నృపాణాం కర్మకానాం చ చిత్రో వేష ఉదాహృతః

౬౫౦. వృద్ధానాం బ్రాహ్మణానాం చ శ్రేష్ఠ్యమాత్మ్య పురోధసాం
వణిజానాం కాంచుకియానాం తథా చైవ తపస్వినాం

నాట్య వేదము

౬౫౧. విప్ర క్షత్రియ వైశ్యానాం స్థానీయా యే చ మానవాః

శుద్ధో వస్త్రవిధిస్తేషాం కర్తవ్యో నాటకాశ్రయః

౬౫౨. ఉన్మత్తానాం ప్రమత్తానా మధ్యగానాం తథేవ చ

వ్యసనోపహతానాం చ మలినో వేష ఉచ్యతే

వీనిలో మొదటి రెండు శ్లోకములు శుద్ధవేషవిధానమును నిరూపించును. మూడవ శ్లోకము చిత్రవేష నిరూపకము. నాలు గయిదు శ్లోకములు మరల శుద్ధవస్త్ర నిరూపకములు. చివరి శ్లోకము మలిన వేషవిధిని తెల్పును. వీని భావార్థ మీ రీతి నున్నది. దేవాభిగమనములో మాంగళిక కార్య విశేషములో నియమప్రతాపలంబనములో తిథి వార నక్షత్ర విశేషయోగములో వివాహ సమయములో నింక సిద్ధశము లయిన విధానములలో స్త్రీకి కాని పురుషునకు గాని ధర్మ ప్రవృత్తి మయిన కర్మ నాచరింప వలసి యున్నప్పుడు శుద్ధవేషము యుక్తముగా నుండును. అట్లే ప్రాయత్నిక నరులకును శుద్ధవేష మే విహితము. ఆ యా కార్యము లందలి ప్రయత్నములందు వినీతులై యుండు వినీత మానవులు ప్రాయత్నిక నరు లగుదురు. దేవ దానవ యక్షులకు గంధర్వోగ రాక్షసులకు రాజులకు కర్మశచిత్తులకు కాముకులకు చిత్రవేషము సముచితము. * వారి వారి భావ రాగావస్థానుసారమున వేషమున చిత్రత కలుగును. వృద్ధులకు బ్రాహ్మణులకు శ్రేష్ఠి జనులకు అమాత్యవరులకు పురోహితులకు వాణిజ్యతంత్రులకు కాంచీ కీయవ్యక్తులకు తపస్వులకు బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్యులకు తమ తమ స్థానగౌరవము కల వారలకును నాటకాశ్రయముగా శుద్ధవస్త్ర విధిని కూర్చవలెను. ఉన్మత్తులకు మదమత్తులకు మార్గవిహారు లయిన బాటసారులకు వ్యసనబాధితులకు మలినవేషము యుక్తముగా నుండును.

నాట్యతత్వజ్ఞుడగు నాతడు శుద్ధవేషము నందు పరిశుభ్రవస్త్రముల నూర్ధ్వంబరములను కూర్చవలెను. చిత్రవేషము నందు రక్త విచిత్రము లగు వస్త్రములను కూర్చ వలెను. మలినవేషము నందు మలినవస్త్రములను కూర్చవలెను. శుద్ధాదివేషములలో నాకృతి ననుసరించిన పరిణామాదిక ముండును. అట్టిదే రూపసంపదయు నుండును.

ఈ విశేషముల నన్నిటిని నాట్యవిదుడు గుర్తించి యోజనము చేయుట యాహార్యమున శోభాసంపాదక మగును.

మునులు జై ససాధువులు బౌద్ధసన్యాసులు యతులు పాశుపత వ్రతులు మొదలగు వారి విషయమున లోకస్వభావానుసారముగ వ్రతానుగ మయిన వేషమును రచింప వలెను. తాపసులకు వితతముగా నుండని స్థూలవృక్ష త్వచములను యోజింప వలెను. పరివ్రాజకులకు మునులకు బౌద్ధులకు కాషాయవసన ముండుట యుక్తము. పాశుపతవ్రతులలో నానాచిత్రవసనములు నుండును. కుజాతి జాతులకు యథార్హముగా వస్త్ర ముండును. రాజాంతఃపుర కక్ష్యలలో నియుక్తు లయిన నరులకు, సంతఃపుర ప్రవేశమున వినియుక్తు లయిన వారలకు కాషాయవర్ణము కల కంచుక పటము లుండవలెను. “అప స్థాంతరతశ్చైవం నృణాం వేషో భవేదధ” మానవుల కవస్థా భేదము ననుసరించి వేష ముండుట సర్వ సంప్రతిపన్నము. అందుననే శూర వీరులకు సాంగ్రామిక మయిన వేషము పరికీర్తిత మయినది. సంగ్రామ సహజ వేష మిట్లుండును.

౬౫౩. విచిత్రశస్త్రకవచో బద్ధతూణో ధనుర్ధరః

చిత్ర వేషస్తు కర్తవ్యే సృపాణాం నిత్యమేవ చ

సృపాలకులకు నిత్యము వేషము విచిత్రశస్త్రములు కవచము కలిగి యుండును. బద్ధతూణము ధనుర్ధర మయిన వేషము చిత్రవేషముగా నిర్మింప వలెను. ఇది సాంగ్రామిక వేషము. * * నక్షత్రోత్పాతముల శాంతి కగు మంగలవిధానము లందును నైమిత్తిక శ్రాద్ధము లందును దేవార్చనాదు లందును నాగరక సన్నివేశము లందును కేవల శుద్ధవేషమే యుండును.

ఏవమేష భవేద్వేషో దేశ జాతి వయోనుగః

ఉత్తమాధమమధ్యానాం స్త్రీణాం నృణాం మథాపి చ

ఉత్తమాధమ మధ్యమ స్వభావమున నుండు స్త్రీలకు గాని పురుషులకు గాని నాటకాశ్రయ ప్రయోగము నందిల్ల వస్త్రవిధి నాచరింప సలెను. శుద్ధవేష మని సామాన్యకారమున నిర్దేశించుట యంతయు నా యా దేశ జాతి ప్రకృత్యవస్థా రూప స్వభావాది

విశేషముల పరిశీలన పూర్వకముగా నాట్యవిదుడు సముచిత సరిభావ నముతో నొనరింప దగిన కార్యకౌశలమును నిర్దేశించును. “వేషో దేశజాతివయోనుగః” యను సూక్తి భావార్థ మిట్లే యున్నది. ఇంతటి యీ వస్తువిధి శుభకర్మలలో గాని తదన్యములలో గాని యిట్లు నానావిధము లయిన చిత్తభావావస్థల ననుసరించియే యుండు ననుట సర్వదా సంస్కరణీయము. తదత్తిక్రమములో నే సముజ్జ్వల వేషము కాని సముజ్జ్వలమే కాదు, సముచితమే కాదు. తదనుసరణములో సర్వము సంగతము సుందరము నగును.

ప్రతిశిరము మకుటము

౬౫౪. తథా ప్రతిశిరశ్చాపి కర్తవ్యం నాటకాశ్రయం
దివ్యానాం మానుషాణాం చ దేశ జాతి వయః శ్రితం

ప్రతిశిరో రచన మిక నిరూపణీయము. “ప్రకృతిరూపం శిరః ప్రతిశిరః” ప్రకృత్యనురూపముగా నొనర్చు శిరమును ప్రతిశిర మని యందురు. దివ్యపురుషులకు మానుషులకు జాతి దేశ వయస్సహజము లయిన విశేషానుసారమున శిరోరచన చేయవలయును. నాటకాశ్రయ మయిన యీ రచన వారి వారి విశిష్టతను వెంటనె భాసింప జేయును. ప్రతిశిరము ప్రతిశీర్ష మను నామముతో నున్నది. ప్రతిశీర్షవిధానములు నానారూపములుగా నున్నవి. దివ్యపార్థివసంశ్రయ మయిన యీ ప్రతిశీర్షము మకుటవిధాన మయినది. దివ్య పార్థివ ప్రయోగములో ముకుటము లేల నిర్మితములు కావలెను?

౬౫౫. కేశానాం ఛేదనం దృష్టం వేదవాదే యథాశ్రితి
భద్రీకృతస్య వా యజ్ఞే శిరసశ్చాదనేచ్ఛయా

౬౫౬. కేశానామవ్యదీర్ఘత్వాత్ స్మృతం ముకుటధారణం

వేదవాదము నందు కేశచ్ఛేదన మున్నది. శ్రుత్యనుసారమున దీక్ష ననుసరింప వలసిన వారు ఊరకర్మ చేయించు కొనవలెను. యజ్ఞమునందు భద్రముగా శిర మాచ్ఛాదనము చేసికొని ప్రవర్తింప వలెను. “లోహితోష్ణీషా ఋత్విజః ప్రచరంతి” ఎరని తలచుట్టులతో (పాగా) ఋత్విక్కులు సంచరింతురు. ఆయుష్కర్మగా వషనము చేయించుకొనిన పిమ్మట కేశములు దీర్ఘముగా నుండ నందున ముకుట

ధారణ మావశ్యకముగా విహిత మయినది. ఈ ముకుట ధారణము దివ్యశార్థి ప్రప్రయోగమునం దీ విధముగా సంప్రదాయాగత మయినది. ఇట్లు సిద్ధ మయిన ముకుటవిఘానము త్రివిధము. దివ్యశార్థి ప్ర సంక్రయముగా ముకుటము మూడు విధములు కాగా వాని పేర్లు.

౧. పార్శ్వగత మయిన ముకుటము.

౨. మస్తకశోభ కల ముకుటము.

౩. కిరీట రూపమున నున్న ముకుటము.

దేవ గంధర్వ యక్ష రక్షః పన్నగులకు పార్శ్వమాలితో నుండు ముకుట ముల నేర్పఱచ వలయును. అవియు ననేకవిధములుగా నున్నవి. ఉత్తమ మానవులకు దివ్యులకు కిరీటయుత ముకుటములు కూర్పవలెను. మధ్యములకు సామాన్య మయిన వేష్టనము చాలును. కనిష్ఠులకు తల నంటికొని యుండు మాలిరచనమే యుక్తము. వారు సామాన్యముగా శీర్ష మాలితో నుండుటయు కలదు. వారికి పాగా లక్కర లేదు. సరాధి పుల మస్తకమున ముకుటము లేర్పరుప వలయును. సిద్ధ విద్యాధర చారణులకు నాట్యప్రయోక్తలు కేశములనె ముడులుగాకూర్చి ముకుట ముల రచింప వలెను. అప్పుడు వారు గ్రంధిమ త్రేశమకుటు లగుదురు. రక్షో దానవ దైత్యులకు పింగకేశములు పింగలనేత్రములు హరితవర్ణము లయిన శ్మశ్రువులు ముకుటాస్యము లేర్పరుప వలెను. వారిలో నుత్తము లగు వారలకు పార్శ్వమాలి ముకుటములుకూర్ప దగును.

సేనాపతికి యవరాజునకు మహామాత్రుల కర్థమకుట యోజనము యుక్తము. అమాత్య కంచుకి శ్రేష్ఠి పురోధనులకు జల్తారు పట్టవేష్టనము కల ప్రతిశీర్షములు కూర్పవలెను. పిశాచోన్మత్త భూత గణములకు సాధకులకు తాపసులకు ప్రతిజ్ఞ నిస్తరింపని వారలకు శిరము లంబకేశముగా నుండవలెను. జాడ్ధులకు శ్రోత్రియులకు జైన సాధువులకు షర్మివాజకులకు దీక్షాయుక్తులకు యజ్ఞదీక్షాన్వితులకు శిరోముండనము కర్తవ్యము. బ్రహ్మచారులకు వ్రతానుగత మయిన శిరముండును. ముండన మేని యుండును. కుంచిత కేశము లేని యుండును. లంబకేశముగా నయిన శిరమేర్పరుప వచ్చును. అతయు వారలకు

ప్రతానుగతము. ప్రతములకు సంకేతమయిన శిరఃకర్మను వారను సరింతురు. ధూర్తులు రాత్రుపజీవనులు శృంగారచిత్తులు నగు పురుషులు కుంచితమూర్ఖజాతై యుందురు. బాలురకు త్రిఖండభూషితమయిన శిరము సుందరము. త్రిఖండములు చూలికలు జలపాలు కావచ్చును. మునిశిరము భటామకుట బద్ధము. చేట్టులకు త్రిశిఖమేని ముండమేని యుండును. విదూషకుని శిరము బట్టతల. అతడు ఖలతి. కాకున్న కాకపద మేని యాతని శిరమునకు శోభ. కాకపద మనుట కాకపక్షముల పలె నాతనికి కేశవిచ్ఛేదన మొనర్ప వలెను.

౬౫౭. శేషాణా మర్థయోగేన దేశ జాతి సమాశ్రయం

శిరః ప్రయోక్తుభిః కార్యం నానాపష్టాంతరాశ్రయం

మిగిలిన వారల కందరకు కార్యావసరము ననుసరించి నానా వస్తాంతరాశ్రయ మయిన దేశ జాతి సమాశ్రయ మగు శిరఃకర్మను ప్రయోక్తులు గుర్తించి యేర్పఱుప వలెను.

బుద్ధి యోగము

౬౫౮. భూషణై ర్యర్థతైః పస్త్రైః మాత్స్యైశ్చైవ యథావిధి

ఏవం నానాప్రకారైస్తు బుద్ధ్యా వేషాన్ ప్రకల్పయేత్

అవస్థారూపానుగుణములయిన నానాప్రకారములగు భూషణములచే వర్ణకములచే వస్త్రములచే మాల్యములచే యథావిధానముగా వేషముల రచింప వలెను. అంతట బుద్ధియోగము ముఖ్యము. నాట్యయిత మయిన బుద్ధిస్పందము ననుసరించి సర్వరచన మొనర్పదగును. ఒక్కొక్కప్పుడొక్కొక్క విధముగా స్వస్పంద సుందరమయిన బుద్ధ్యస్త్రోషము కలుగును. అందును సంస్కారసంయుతమయిన బలము నిదానము. దాని ననుసరించిన బుద్ధ్యస్త్రోషము నుపయోగించుకొనవలయును.

ప్రకృతి సంభవము

౬౫౯. పూర్వంతు ప్రకృతిం స్థాప్య ప్రయోగ గుణ సంభవాం

స్థితాం వా పురుషాణాం వాప్యవస్థాం ప్రాప్య తాదృశీం

౬౬౦. నర్త్య భావాశ్చ దివ్యావాం కార్యా మానుషసంశ్రయాః

తేషాం చానిమిషత్వాది వైవ కార్యం ప్రయోక్తుభిః

౬౬౦. ఇహ భావరసాత్మైవ దృష్టభిః సంప్రతిష్ఠితాః
దృష్ట్యైవ స్థాపితో హ్యర్థః పశ్చాదంగైర్విభావ్యతే
ఏవం జ్ఞేయాంగరచణా నానాప్రకృతినంభవా

ప్రయోగ గుణ సంభూతి కల ప్రకృతిని ముందుగా నిశ్చయించు
కొన వలెను. స్త్రీలకు గాని పురుషులకు గాని మొదటగా నట్టి యవస్థ
ననుసరించియే ప్రకృతి యుండును. దివ్యులకు సంబంధించిన సర్వభావ
ములు మానుష సంశ్రయములుగా చేయవచ్చును. నాట్యప్రయో
క్తలు దివ్యులకు సంధింబంచిన దేవాసాధారణములయిన యనిమిషత్వా
దులను మాత్రము మానుషాశ్రయముగా నిబంధింప వలదు. ఈ
నాట్యప్రక్రియలో భావములు రసము లన్నియు దృష్టివిధానములచే
ప్రతిష్ఠితము లగును. అర్థగుణ మంతయు దృష్టిస్థాపిత మయిన యనం
తరమే యది యంగరచనా విధానములచే విభావితము కాగలదు.
నానాప్రకృతి సంభవ మయిన యంగరచన సర్వ మీ విధముగా
నుండుటను సావధానముగా గుర్తించునది.

స జీ వ ప్ర యో గ ము

ఇదివరలో సజీవ మజీవ మని విభాగము నిర్దేశించితిమి. అందు
సజీవవిధానము లక్షణముతో నిరూపింప వలసి యున్నది. రంగమున
ప్రాణుల ప్రవేశము సజీవమను సంజ్ఞతో నున్నది. “యః ప్రాణినాం
ప్రవేశో నై సజీవ ఇతి సంజ్ఞితః” సజీవప్రవేశము మూడు విధములు.
చతుష్పదము ద్విపదము అపదము నని, చేతనసంచలనమున రంగశోభ
నిచ్చి సహృదయుల రంజింప జేయుట కీ విధాన ముపకరించును.

౬౬౨. ఉరగానపదా నిర్విద్యా ద్విపదాన్ ఖగమానుషాన్
గ్రామ్యా అరణ్యాః పశవో విజ్ఞేయాః స్యుశ్చతుష్పదాః

౬౬౩. యే తే తు యుద్ధసంఘేలై ఉపరోధై స్తథైవ చ
నానాప్రహరణోపేతాః ప్రయోజ్యా నాటకే. బుధైః

సర్పము లపదములు. వానికి పాదములు లేవు. పక్షులు మాన
వులు ద్విపదములు. గ్రామారణ్యము లం దుండు పశువులు చతుష్పద
ములు. నాటకప్రయోగమునందు యుద్ధసంఘటములతో నగరోపరోధ
విధానములతో సజీవప్రయోగ మొనరింప వచ్చును. యుద్ధోపరోధము

లందు సజీవవ్యక్తులకు నానాప్రహరణముల సంబంధ ముండవలెను. ఆ యాయుధము లన్నియు యుద్ధముల కుపయోగించు వాని యాకారములతో నుండవలయును. నాగాస్త్ర మిచ్చినచో సర్పాకృతి కలదాని కూర్పవలెను. అట్లే నృసింహాస్త్రమునందు నృసింహాకృతి యుండుట సమ్మతము.

నాట్యోపకరణములు

పురుషుల ప్రమాణానుసారమున నా రిసూ యాయుధములుండుట యపేక్షితము. నాట్యోపయోగు లగు నాయుధముల వర్తనము సీ విధముగా గుర్తింప వలెను. ఈ వర్తన విధాన మంతయు పుస్తప్రమాణానుసారముగ యుక్త్యనుసారముగ నె యుండును.

౧ భిండి - పండ్లెండు జేనెల (తాలముల) ప్రమాణము

కుంతము - దశతాలములు

శతఘ్ని - ఎనిమిది తాలముల ప్రమాణము

శూలము -

”

”

౫ తోమరము -

”

”

శక్తి -

”

”

ధనువు - రెండు హస్తముల యాయామము

శరము - నాలుగు జానలు

గద -

”

”

౧౦ వజ్రము -

నాలుగుజానలు

అసి - ఇరువది నాలు గంగులములు

చక్రము - ద్వాదశాంగులకము

ప్రాసము - ఆరంగులములు

పట్టసము -

”

౧౫ దండము - ఇరువది యంగులములు

కంపణము -

”

సబలము - షోడశాంగులవిస్తీర్ణము

ఖేటకము - ముప్పది యంగులములు ప్రమాణము

౧౮ జర్జరము - ౨౦ దండకాష్టము - ౨౧ ప్రతిశీర్షకము

౨౨ ఛత్రము - ౨౩ చామరము - ౨౪ ధ్వజము

౨౫ భృంగారము

ఈ యుపకరణములు సామాన్యకారముగ నిర్దిష్టము లయినవి. వీనిలో ఛత్రము ఖడ్గాది యుద్ధములలో నపవారణముగా నుండును. జర్జర దండకాష్టములకు వేరుగా స్వరూప నిర్వచన మున్నది. ప్రతి శీర్షము పుస్తకృత మయిన శీర్షము. అట్టలు మొదలగు వానితో నిర్మించిన శిరము, ఛత్ర చామర ధ్వజములు ప్రసిద్ధములు, భృంగార మనునది కూజావంటిది. ఒకవాద్యముగా నుపయోగించునది, కొన్ని యాయుధములకు ప్రమాణము నిర్దేశించుటలో “తాల” శబ్ద మున్నది. అది మాన (కొలత) వాచక మయిన పదము. చాచిన యంగుష్ఠము నడిమి వ్రేళ్ళులకు నడిమి నున్న భాగము తాలసంజ్ఞ కలది యని నృత్య విదు లందురు. “అంతరాలం యదత్ర స్యాత్ ప్రసృతాంగుష్ఠ మధ్యయోః, తదత్ర తాలసంజ్ఞం స్యాదితి నృత్యవిదో విదుః”

౬౬౪. యత్కించిన్మానుషే లోకే ద్రవ్యం పుంసాం ప్రయోజకం

యచ్చోపకరణం సర్వం నాట్యే తత్సంప్రకీర్తితం

౬౬౫. యద్యన్య విషయప్రాప్తం తేనోహ్యం తన్య లక్షణం

మానవలోకములో మానవులకు ప్రయోజకము లయిన వస్తువు లేవేవి కలవో యవి యన్నియు నీ నాట్యమున నుపకరణములుగా నుండునని యభ్యూహింప వలెను. కేవల మూహసారము తగదు. ఊహ్యము ననుసరించియు పరిపూర్ణ లక్షణము గుర్తింప వలెను. ఉప జీవ్య పూర్ణలక్షణము గుర్తించిన సర్వ మవగత మగును. ఖడ్గలక్షణము పూర్ణముగా గుర్తింప నది యుపజీవ్య మని తెలియగా ధాని లోహాది నిర్మితత్వ మవశ్యము గోచర మగును. కావున నాట్యమున కుపయోగించు సూహావోహముల ననుసరించి నాట్యోపకరణముల నిశ్చయించు నది.

జ ర్జ ర ల క్ష ణ ము

జర్జర దండకాష్టముల స్వరూపలక్షణముల గుర్తించుము. మాహేంద్ర ధ్వజ విషయమున విశ్వక్రమ నిర్దేశించిన లక్షణముల

నాధారము చేసికొని దారుకర్మ ప్రక్రియను బట్టి జర్జరమును నిష్పాదింపవలెను. జర్జర మొక వృక్ష ప్రకృతికము కావలెను. స్వయంప్రరోహమయినను సముచితము. వృక్షయోని ప్రరోహముల కన్నను వేణువే శ్రేష్ఠము. మహేంద్రధ్వజమునకు విశ్వకర్మ యనేకభేదములను జెప్పినాడు. ఈ లక్షణము భావింపుడు.

౬౬౬. శ్వేతభూమ్యాం తు యో జాతః పుష్పనక్షత్రజస్తథా
నంగ్రాహ్యా వై భవేద్ద్యౌర్జర్జరాద్ధై ప్రయత్నతః

౬౬౭. ప్రమాణమంగులానాం దు శతమష్టాంతరం భవేత్
పంచపర్వా చతుర్థాంధిః తాలమాత్రస్తభైవ చ

౬౬౮. స్థూలగ్రంధిర్న కర్తవ్యేనశాఖీ న చ కీటవాన్
స కృమికీతపర్వా చ న హీనస్సాన్యవేణుః

శ్వేతభూమిలో పుట్టిన వేణువును జర్జరమునకై సప్రయత్నముగా పుష్పనక్షత్రజాతముగా సంగ్రహింపవలెను. నూటయెనిమిది యంగులములు దాని ప్రమాణము. అయిదు పర్వములు నాలుగు గ్రంధులు నుండవలెను. గ్రంధి గ్రంధి యంతరాలము తాలమాత్రము. జానెడు. లావు కణుపు లుండరాదు. కొమ్మలు రెమ్మ లుండరాదు. కీటము లుండరాదు. పర్వములను క్రిములు తొలిచి కొట్టివేయ రాదు. అన్యవేణు సంఘర్ష మున్నదై హీనముగ నుండునది కారాదు. ఇతర వేణువుల యొత్తిడి యున్నచో నవయవముల పూర్ణత రాదు. అట్టిది జర్జర మగుట యిష్టము కాదు. జర్జర సంపాదనమునకై యత్నించు నాతడు వెదురు దరి చేరి మధు స్పర్శస్పర్షపములచే సేచన మొనర్పవలెను. మాల్యధూపము లీయ వలెను. ఇట్లు వేణు పుపాసించిన పిమ్మట జర్జరాధ్యై గ్రహించునది. మాహేంద్ర ధ్వజమని విహితములయిన విధి క్రమములు ప్రకృత జర్జరమునకు నేర్పటచ వలెను. పుష్ప వేణు సమాశ్రయ మయిన విధి యున్నది. క్రమ మున్నది. పుష్ప వేణు వనుట వేణువు లోని విశేషము.

పుష్ప వేణువు

౬౬౯. భవేద్ద్యో దీర్ఘపర్వా తు తనువత్రస్తభైవ చ
పర్వాగ్రతండులత్పైవ పుష్పవేణుః స కీర్తితః

ఇట్టిదిది పువ్యవేణువు. ఇందు పర్వములు దీర్ఘములు. పత్రములు తక్కువ. పర్వాగ్రమునందు వర్తులముగా నుండును. పర్వాగ్రతండులత దీని లక్షణము. (వెమరు బియ్యము. బియ్యము కల వెదురు లోకప్రసిద్ధి) పువ్యవేణువు గట్టిగా బరువుగా సారయుతముగా నుండునందురు. ఈ చెప్పిన దంతయు జర్జరమునకు సంబంధించిన ప్రమాణానుసారి విధి.

దండకాష్ఠము

ఇక దండకాష్ఠ మున్నది. అది విదూషకుడు ధరించును. ఆతడప్పుడు దండకాష్ఠ మెత్తుటలు రూపకము లందు ప్రసిద్ధము. కపిత్థ-బిల్వ-వంశముల నుండి దండకాష్ఠము నిర్మించురు. దండకాష్ఠము త్రిభాగవక్రముగా నుండవలెను. సర్వమిది లక్షణాన్వితరీతి. నాట్యోపకరణము లన్నియు లక్షణసంయుతములై కావలెను. సురూపములు విరూపము లరూపములు సలక్షణములై యగును. అలక్షణము నాట్యకోశమున లేదు. ఇది లక్షణము.

౬౭౦. కీలై ర్నైపహతం యచ్చ వ్యాధినా న చ వీడితం
మందశాఖం భవేద్యచ్చ దండకాష్ఠం తు తద్భవేత్

కీటోపహతము కారాదు. వ్యాధివీడితము కాకూడదు. సురుగులు తొలచరాదు. శాఖలు స్వల్పముగా నుండవలెను. అట్టిదే దండకాష్ఠము కాదగును. ఇట్టి లక్షణసముపేతము లయిన జర్జర దండకాష్ఠములై యుక్తములు. ఈ లక్షణహీనము జర్జరము కాని దండకాష్ఠము కాని తగదు. అట్టి వాని స్వీకరించిన నాట్యమున నుపచయము లేదు. అపచయమే కలుగును. ఆ యపచయ మేని యల్పముగా నుండదు. ఇది నిశ్చయము.

ప్రతిశీర్షము

శీర్షవిభాగ మొక డున్నది. దీని ప్రతిశీర్ష మన వచ్చును. నాట్యమున మాయాశిరములు ప్రదర్శింపవలసి యున్నప్పుడు ద్వితీయః ప్రతిశిరః ప్రదర్శనము లందు నిది యుపకారి. ఒకప్పుడు నిజశిర మాచ్ఛాదించుట శిరోంతరము ప్రదర్శించుట యుండును. అప్పుడు శీర్షవిభాగ మపేక్షితము. కేవల మిట్టి ప్రతిశిరములై కాదు. ప్రతి

పాదములు ప్రతిహస్తములు నిట్టివి కలవు. వాని యందు నిడ కల్పము. శీర్షవిభాగమునకై ప్రయత్నపడి ఘటి (కిటి) నిర్మాణింప వలెను. ముప్పది రెండంగులములు దాని ప్రమాణనిర్దేశము. బిల్వ కల్పముతో ఘటి నిర్మాణింపవలెను భద్రముగా దాని సిద్ధపఱచ వలెను. పాకమునకు దెచ్చిన మారేడుగుజ్జను మారేడురసమును కూర్చి ఊకతో బూడిదతో ప్రతిశీర్షకము నిర్మాణింప వలెను. చెట్టు బెర డిం దుపయోగించును. మారేడు బద్దలతో కూర్చి గుడ్డలు కూరి కూర్చి ఛిద్రములు లేకుండునట్లు ఊకపొడి భస్మములతో పూడ్చి వలెను. ఇది యంతయు ఘటీసంయోజనము. ఇది లావుగా నుండ రాదు. వంగి పోరాదు. చిన్నది కారాదు. పొడవు కారాదు. స్థూల మయిన బరువగును. ఆనత మయిన పేలవ మగును. ఇట్టి దీని, నెండలో నెండబెట్టి బాగుగా తడియారిన పిమ్మట నవయవచ్ఛిద్రో త్పాదనమునకై యథావిధి విహితకర్మ ననుసరించి ఛేద్య మొనరిం తురు. మంచి తీక్షణశస్త్రముతో నర్థమర్థముగా విభజింప వలెను. స్వ స్వ ప్రమాణ నిర్దేశానుసారమున లలాటకోణము లేర్పఱచ వలెను. లలాట మర్థాంగుల మేర్పఱచునది, ఛేద్యము షడంగులము కూర్చు నది. ఛేద్య మర్థాంగులముగా నుండవలెను. కటములందు రెండంగులము లుండును. కటాంతమున కర్ణనాలమునకు ఛేద్యము మూడంగులములు. కర్ణ వివరము మూడంగులములు. అవటు వన దగిన కర్ణశక్కులి పండ్డెండంగులములతో సమముగా నుండవలెను. ఇది యంతయు ఘటీచ్ఛేద్యము నందలి విహిత నిధానము.

౬౨౧. తస్మాపరిగతాః కావ్యా ముకుటా బహుశిల్పజాః
నానాత్మప్రతిచ్ఛన్నా బహురూపావశోభితాః

ఈ విహితప్రతిశీర్షమున కుపరిగతముగా బహుశిల్పజము లయిన ముకుటములు నిర్మింప వలెను. నానాత్మములతో కూర్చుపొంది యుండునట్లు బహురూప శోభితము లగునట్లు ముకుటములు నిర్మింప వలెను. ఇట్టి వన్నియు వివిధాశ్రయములు.

ఉ ప క రణ స్పృష్టి

౬౨౨. తథోపకరణానిహ నాట్యయోగకృతాని వై
బహుప్రకారయుక్తాని కుర్వీత ప్రకృతిం ప్రతి

౬౭౩. యత్కించదన్మిన్ లోకే తు చరాచరసమన్వితే
విహితం కర్మ శిల్పం వా తత్తూపకరణం స్మృతం
౬౭౪. యద్యన్య విషయం ప్రాప్తం తత్తదేవాభిగచ్ఛతి
నాస్త్యంతః పురుషాణాం హి నాట్యోపకరణాశ్రయే
౬౭౫. యద్యేనోత్పాదితం కర్మ శిల్పయోగక్రియాపి వా
తస్య తేన కృతా సృష్టిః ప్రమాణం లక్షణం తథా
౬౭౬. యా కావ్యయంత్రభూయిష్టా కృతా సృష్టిర్మహత్మనా
న సాస్మాకం నాట్యయోగే, కస్మాత్? ఖేదావహా హి సా

ఆ యా ప్రకృతివిశేషము ననుసరించి నాట్యోపకరణములను నిర్మించ వలెను. అవి యన్నియు నాట్యయోగ కృతములై యుండుట బహుప్రకారములతో నుండుట యావశ్యకము. చరాచర సమన్విత మయిన యీ లోకమున విహిత మగు నే కర్మ కాని శిల్పము కాని నాట్యోపకరణమే యగును. కర్మశిల్పము లందు విహితత్వ మనునది యావశ్యకము. అదియే లక్షణయుక్తత. నాట్యోపకరణముల స్వభావా శ్రేయ మయిన విషయమునం దంతమనునది యుండదు. పురుషబుద్ధులు బహుభావములై యనంతముగా నుపకరణవిషయముల నిర్మించగలవు. పురుషబుద్ధిలో నేది విషయమగునో యది సర్వము విషయ మగును. నాట్యధీకు లట్లే వాని గుర్తింతురు. ఏవ రే కర్మ ముత్పాదించురో యది వారి సృష్టి. దాని ప్రమాణము లక్షణము వారె నిద్రేశింప గలరు. ఇట్టిదే శిల్పయోగక్రియయు. ఏవ రే శిల్ప ముత్పాదించురో యది వారి సృష్టి. తత్ప్రమాణము తల్లక్షణము తదధీనము. మహాత్ముడు విశ్వకర్మ కావ్యయంత్ర భూయిష్ఠముగా సృష్టి యొనర్చినాడు. తన సృష్టి కొక పరాకాష్ఠ చూపినాడు. అతని నిరతిశయకృషి మహత్తరము. అతని దర్శనము నాట్యభూమి. కాని యీ నాట్యయోగ మున మా కది యక్కర లేదు. మహాత్మసృష్టి యేల స్వీకార్యము కా దందురు. కాబోలు! అది మనకు ఖేదావహము. అంతట వానిని మన మెట్లు చేయుదుము ?

భా వా శ్ర య త

౬౭౭. యద్యన్యం జీవలోకే తు జీవలక్షణ లక్షితం
తస్మాన్మృత్యుతినంతానం నాట్యోపకరణం భవేత్

౬౭౮. ప్రాసాదగృహయానాని నానాప్రహరణాని చ
న శక్యం తాని చై కర్తుం యథోక్తానీహ లక్షణైః

౬౭౯. లోకధర్మి భవేత్త్వన్యా నాట్యధర్మి తథాపరా
స్వభావో లోకధర్మి తు విభావో నాట్యమేవ హి

ఈ జీవలోకమునందు జీవలక్షణాలక్షిత మయిన ద్రవ్యము ననుకరించి తగిన యవయవసంస్థాన ముండునటుల కూర్చినచో నాట్యోపకరణ మగును. ప్రాసాదములు కాని గృహములు కాని యానములు కాని నానావిధములగు ప్రహరణములు కాని లక్షణసహితములై యున్నప్పుడు వాని నిర్మించుట శక్యమై యున్నది. లోకధర్మి యొకటి యున్నది. నాట్యధర్మి మరొకటి యున్నది. స్వభావ మంతయు లోకధర్మి. నాట్యధర్మి యంతయు విభావాత్మకము. భావనామాత్ర సారము. లోకగత మంతయు భావగత మయినచో సమాస్వాద్య మగు స్వాత్మసంవేదనములతో విభావమై భాసించును గావున నాట్యధర్మి యగును. నాట్యధర్మి స్వభావముతో నుండదగు నాట్యోపకరణము లత్యంతము లోకస్వభావానుసారులుగా నుండవలె నన్న గ్రహము తగదు. విభావితము సర్వము నాట్యమున నుపకరణము కాగలదు.

ఉ ప క ర ñ ని ర్మా ñ ము

నాట్యోపకరణములను కేవల మినుముతో జేయ దగదు. ఇతరలోహముల గూడి సారమయముగను నుండరాదు. అట్లుండు నాట్యోపకరణము గురు వగునని భేదకర మగునని నాట్యాభిజ్ఞు లనిరి. కావ్యములతో జతుకావ్యములతో చర్మములతో వస్త్రములతో లక్ష్మపుడకలతో వెదురుబద్దలతో లఘుకర్మలుగా నాట్యోపకరణముల నిర్మింప దగును. ఇట్లు నిర్మించినచో లాఘవమున క్రియ లన్నియు సంపన్నము లగును. చర్మవర్మధ్వజములు శైలప్రాసాదములు దేవతా గృహములు హయవారణయానములు విమానములు గృహములు మొదలగు సర్వవిధము లయిన నాట్యోపకరణములును మొదట వేణుదలములతో నిర్మింప దగును. భావసమాశ్రయము లయిన కృతు లన్నియు నిట్లుండ వచ్చును. అట్లు వేణుదల నిర్మితములను వస్త్రము

లచే నాచ్ఛాదించి వర్ణసంయోజనము చేసి సారూప్యము రాబట్టునది. వస్త్రములు తగినన్ని యనుకూలముగా లభింపక పోయినచో వస్త్రము లచే నొనరింపదగు క్రియను తాలపత్రములచే నొనర్పవచ్చును. శ్లెష్మ ములుగా నుండు కిలింజములచే నిర్మింపవచ్చును. ఇట్లు తృణ వేణు దలాదులచే జతుభాండక్రియలచే నానారూపము లయిన ప్రహరణము లను నిర్మింప దగును. నాటకమునం దిట్లు చేయుట యుక్తము.

౬౮౦. ప్రతిపాదం ప్రతిశిరః ప్రతిహస్తం ప్రతిత్వపం

తృణైః కిలింజైర్భాండ్వైర్వా సారూప్యాణి తు కారయేత్

౬౮౧. యద్యన్య నదృశం రూపం సారూప్య గుణ సంభవం

మృణ్మయం తత్తు కృత్స్నం తు నానారూపం తు కారయేత్

చర్మకాష్ఠములతో తృణవేణుదలములతో జతుభాండములతో ప్రతిశీర్షములను నానారూపములుగా నిర్మించుట నిర్దిష్ట మయినది. ప్రతిశీర్షములను నిర్మించిన విధముననే ప్రతిపాదములను ప్రతిహస్తము లను ప్రతిచర్మములను తృణకిలింజభాండములతో రూపసరూపము లనుగా జేయదగును. భాండము లనుట యలాబు దలాదులని భావము. భాండ మసార మయిన లఘుదారువు. బెండు. “భేండ”ముకా వచ్చును. ఎయ్య దెద్దానికి సారూప్యమున గుణసంభూతి కలదై సదృశ రూపముతో నుండునో యా విశేషము గుర్తించి యా రూపమును నానారూపముగా మృణ్మయముగా సమగ్రముగా నిర్మింప వచ్చును. సారకాయ డిప్పలు, వస్త్రములు, మైనము, లత్తుక, యభదలము మొదలగు వానితో నవిసి చెట్టు మారేడు చెట్టు శణముల నుండి సంపాదించిన యంశములతో వివిధనాగములను నిర్మింప వలెను. ఇట్లే భాండ వస్త్ర మధూచ్ఛిష్టములతో నానాకుసుమజాతులను వివిధ ఫలములను నిర్మింప వచ్చును. ఈ ద్రవ్యములతో బాటుగా నీలీరాగ మద్రభపత్రములతో కూర్చి మణులగూడ నిర్మించునది. రత్నములుగ నిర్మించిన కృత్రిమమణుల కుషాశ్రయముగ నెండిన బెండు కూర్చు వలెను. పూర్వము నిరూపించిన వివిధము లయిన మకుటములు దివ్య ములు కాని మానవములు కాని యిట్లే చేయునది. ఆ మకుటము లద్రభపత్రసముజ్జ్వలములై మణివ్యాళశోభితములై యుండును ఇవి

యిట్లే యుండు ననుటలో నియమ మేమి? నాట్యప్రయోగము నిర్వహించు నాచార్యుని బుద్ధియే యిందు ప్రమాణము. అతడు భరతుని వలె చిరంతనబుద్ధి. ప్రత్యుత్పన్నమతియు కావలెను కదా!

ఆచార్యబుద్ధి

౬౮౨. స శాస్త్రప్రభవం కర్మ తేషాం హి సముదాహృతం
ఆచార్యబుద్ధ్యా కర్తవ్య మూహాపూహప్రయోజితం

ఈ చెప్పిన వాని విషయమున వాని నిర్మాణమున నియతముగా నొక శాస్త్రజన్యమయిన కర్మయోగ మనునది లేదు. అట్టిదానిని మే మిందు జెప్పట లేదు. సర్వమాచార్యుడు స్వబుద్ధితో నూహించి పరిశీలించి చేయును. అంతయు నాతని యూహాపూహప్రయోజిత మగును. అట్లే సాధిత మగును. సామాన్యముగా నిది యంతయు మానవక్రియా యోగము. మానవులకు దీని నిట్లు నిర్దేశించితిమి. మానవు లందరు నాట్యవిధానములందీ రీతుల ననుసరింతురు గావుత! మానవు లల్పబలులు. అల్పశక్తులు. అపశక్తులు. వాగంగచేష్టితములు వారిలో యథాసంగతములుగా నుండక పోవచ్చును. రాను రాను పోను పోను మానవు లల్పబలు లగుదురు. కావుననే వారికి తగునట్లు చెప్పితిని. సర్వకాంచన విభవములతో మానవులుండ జాలరు. వారి ముకుటములు కాని భూషణములు కాని సర్వవిధరత్నములతో నుండజాలవు. ఒకప్పు డెవరేని పట్టుదల గలిగి నాట్యాహార్యములందు శ్రద్ధపట్ట వచ్చును. వారు రత్నసువర్ణముల నాయోజనము చేయవచ్చును. కాని నాట్యరహస్య మొకటి యున్నది.

౬౮౩. యుద్ధే నియుద్ధే సృతే వా వృష్టివ్యాపారకర్మణి
గురుభావావనన్తన్య స్పేదో మూర్ఛా చ జాయతే

౬౮౪. స్పేదమూర్ఛాక్షమాత్తన్య ప్రయోగస్తు వినశ్యతి
ప్రాణాత్యయః కదాచిచ్ఛ భవేద్వ్యాయతచేష్టయా

౬౮౫. తస్మాత్తామ్రమయైః పత్యైరభిర్రంజితై రపి
భేందై రపి మధూచ్చిష్టైః కార్యాన్యాభరణాని తు

యుద్ధము, నియుద్ధము మొదలగు వాని యందు సువర్ణరత్నములు కల ముకుటములు భూషణములు యుక్తములు కావు. సృతము

నందును తగవు. వర్షాసమయ వ్యాపారమున గూడ యుక్తములు కావు. అట్టియప్పు డట్టివాని ధారణము భేదావహ మగును. భారముగా తోచును. ఆ గురుభావముచే నటులు శ్రమపడుదురు. స్వేదము పుట్టును. మూర్ఛ కలుగును. స్వేదమూర్ఛాక్షమార్తులయినచో ప్రయోగము సరిగా నుండదు. అది చెడి పోవును. ఒకప్పుడు చేష్టాతిశయమున ప్రాణాత్యయ మేని కలుగ వచ్చును. తామ్ర పత్రములు అభ్రకములు భేండుములు లత్తుకలు మైనములు కూర్చి రంజన మొనర్చి యాభరణముల నిర్మింప వలయును. దీనివలన నటులకు శ్రమ యుండదు. శాధ కలుగదు. ప్రయోగము చెడదు.

౬౮౬. ఏపం లోకోపచారేణ స్వబుద్ధివిభవేన చ

నాట్యోపకరణానీహ బుధః నమ్యక్ప్రయోజయేత్

౬౮౭. న భేద్యం నైవ చ ఛేద్యం న ప్రహర్తవ్యమేవ చ

రంగే ప్రహరణైః కార్యం సంజ్ఞామాత్రం తు కారయేత్

౬౮౮. అథవా యోగశిక్షాభిః విద్యామాయాకృతేన వా

శస్త్రమోక్షః ప్రకర్తవ్యో రంగమప్యే ప్రయోక్తభిః

లోకమర్యాద ననుసరించి స్వబుద్ధివిభవమును బట్టి బుధు డీ విధముగా నాట్యోపకరణముల నిట్లు ప్రయోగించునది. భేద్యము కాని ఛేద్యము కాని రంగమున నుండరాదు. రంగమున ప్రహర మొనరింపరాదు. ప్రహములు తన్నుటలు కొట్టుటలు మొదలగునవి సంజ్ఞామాత్రముగ నె యుండవలెను. ఇది యంతయు సామాన్యప్రయోగ నటులకు సంబంధించిన విధానము. సప్రభావు లయిన ప్రయోక్త లనుసరింపదగినది మరియొకటి కలదు. యోగశిక్షారీతులతో విద్యా మాయా రీతులతో రంగమధ్యమున ప్రయోక్తలు శస్త్రమోక్ష మొనరింప వచ్చును. ఇంత మాత్ర మిప్పుడు నిరూపించితిమి. ఇంకను నానాప్రకారములు కలవు. అనేకాయుధాభరణములు కలవు. వాని నన్నిటి నిట నిరూపింప లేదు. వానిని లోకము ననుసరించి గ్రహించునది.

ఇప్పటి కిది యంతయు నాహార్యాభినయము. దీని నిప్పటి కింతగా సంగ్రహముగా చెప్పితిమి. హస్తలాఘవాదివిద్యలు చక్షుర్బంధాది

(కనుకట్టుచిద్య) విధానములు నాహార్యాభినయమున యథాసంభవముగా ప్రాతిభము కల ప్రయోక్త లనుసరింతురు. అభినయవిధానమున వక్తవ్యశేష మున్నది. అది సామాన్యాభినయాయత్మకము. ఇక దాని విస్తరింప వలసి యున్నది.

సామాన్యాభినయ చిత్రాభినయ స్వరూపము లంతరాకృతిలో నభినయమునకు రూప మందించు ఆంగికాభినయధర్మముల నపేక్షించును. నృత్తహస్తములు, గతిప్రచారములు, కరణాంగహారములు, పిండేశరేచకములు పూర్వనిరూపితము లన్నియు నాంగికాగ్రవివేక నాపేక్షములు. అట్లే రసభారతిలో, భావచక్రములో, నాటకమీమాంసలో, దళరూపశరీరములో, లాస్యాంగములలో, నభినేయకావ్యమున, వృత్తివివేకమున సంతట ఆంగికాభినయ ధర్మ మర్మ పరిజ్ఞానము పరమావశ్యకము. అభినయచతుష్టయము పరస్పరసంబంధ శోభాస్పదము. అందుననె విషయవివేకము లన్నియు ప్రక్షీర్ణసంక్షీర్ణములై యుండును. ఖండలకార్థముల పరిజ్ఞాన మఖండార్థమహార్థముల సమన్వయగతికి సహకరింప గలదు.

యస్య సంకల్పమాత్రేణ విశ్వమహార్యమద్భుతం
తం నూనసమహామూర్తిం పంచే గిరిసుతామపి

